

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XVI-XVII

BELGRADE
1985—1986

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МЕБУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XVI—XVII

Уредник

академик РАДОВАН САМАРЦИЋ
директор Балканолошког института

Секретар

МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ
научни саветник Балканолошког института

Редакциони одбор

Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ДИНКО ДАВИДОВ,
БУРИЦА КРСТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ,
МИЛУТИН ГАРАШАНИН, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ

Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), ХАЛИЛ
ИНАЛЧИК, Чикаго (САД), ЖОЖЕФ ПЕРЕЊИ, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД
1985—1986

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XVI—XVII

Rédacteur

Académicien RADOVAN SAMARDŽIĆ
Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

MIODRAG STOJANOVIĆ
Conseiller scientifique de l'Institut
des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, DINKO DAVIDOV,
ĐURICA KRSTIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ, VASA ČUBRILOVIĆ,
MILUTIN GARASANIN, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC,
MIHAIL PETRUŠEVSKI

De l'étranger: IVAN DUJCEV, Sofija (Bulgarie), HALIL INALCIK,
Chicago (E.U.), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)

BELGRADE
1985—1986

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког
пореза на промет производа и услуга у промету

САДРЖАЈ

TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ ETUDES ET ARTICLES

<i>Nikola Tasić</i> , Neue Daten über das relativ-chronologische Verhältnis der frühen äneolithischen Kulturen im Jugoslawischen Donauraum — — — — —	7
<i>H. Arthur Bankoff</i> — <i>Aleksandar Palavestra</i> , Prehistoric settlements in the Ribarska Reka microregion near Kruševac — — — — —	17
<i>Драгољуб Драгојловић</i> , Шиизматички попови франџевачких Dubia и православна традиција у средњовековној Босни — — — — —	43
<i>Ilija Mitić</i> , Međunarodni položaj Dubrovačke Republike u vezi sa boravkom napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku od kraja XVII do početka XIX stoljeća — — — — —	57
<i>Miodrag Milin</i> , La Roumanie et la Serbie à la veille de l'indépendance (juin 1876 — juin 1877) — — — — —	69
<i>Петар Милосављевић</i> , Русија и уставно уређење Јонске републике 1799—1804 — — — — —	89
<i>Holm Sundhaussen</i> , Historische Statistik als neues Arbeitsgebiet der Balkanforschung — — — — —	101
<i>Милан Ванку</i> , Одношение Германији к Југославији, как члену Малой Антанты (1933—1938) — — — — —	121
<i>Душан Лукач</i> , Румунија и комадање Југославије 1941—1942 — — — — —	135
<i>Бурица Крстић</i> , Обичај као извор права у румунском правном систему — — — — —	147
<i>Dragoslav Antonijević</i> , Some theatrical elements in the carnival rites of the Balkan peoples — — — — —	159
<i>Габријела Шуберт</i> , Улога жене у народном лечењу на Балкану — — — — —	167
<i>N. Misorulos</i> — <i>G. Dimitrakalis</i> , Običaj vešanja krpa po drveću radi ozdravljenja bolesnika — — — — —	183
<i>Јован Трифуноски</i> , Словенско становништво из северне Албаније пресељено у западни део Македоније — — — — —	211
<i>Велимир Михајловић</i> , Словенски антропоними од VII до X века у немачким изворима у поређењу са нашим ономастичким основама — — — — —	221
<i>Вања Станишић</i> , Балканизми у српскохрватском језику — — — — —	245
<i>Ђепана Вутуровић</i> , Les chroniqueurs turcs et Gurz Ilyas Djerzelez héros de la chanson épique balkanique — — — — —	267
<i>Миодраг Стојановић</i> , Неки облици словенске антитезе — контрастивног поређења у грчкој народној песми — — — — —	277
ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS	
<i>Галиб Шљиво</i> , Мирдита / Опис аустријског конзула Боровичке из 1858. године — — — — —	287

ДИСКУСИЈЕ
DISCUSSIONS

Јеремија Митровић, Срби у делима неких хрватских историчара — 315

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
RECENSIONS, CRITIQUES, COMPTE-RENDUS

- M. S. Protić, Barbara Jelavich History of the Balkans, vols 2, Cambridge University Press, 1983* — — — — — 333
- M. D. Савић, Iosif C. Dragan, Dacia's imperial millennium, București — Roma, 1985* — — — — — 336
- Јеремија Д. Митровић, Борбе Б. Станковић, Никола Пашић и југословенско питање, Београд 1985* — — — — — 337
- Љубодраг П. Ристић, Живот и рад Јована Ристића, САНУ Научни скупови књ. XXV, Председништво књ. 5. Београд 1985* — — 341
- Milan S. Protić, Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia: origins, history, politics, Cornell University Press, 1984* — — — — — 344
- Часлав Лучак, Czeslav Madajczyk, Faszyzm i okupacije, tom I i II, Poznanj 1984* — — — — — 348
- Милан Ванку, Gheorge Zaharia, Ion Cupșa, Participarea Romaniei la infringerea Germaniei naziste, București 1985* — — — — — 350
- Милан Ванку, Constantin I. Turcu, Ioan Voicu, Nicolae Titulescu in universal diplomației păcii, București, 1984* — — — — — 351
- Верена Хан, Мирјана Шаkota, Дечанска ризница, Београд 1984* — 352
- Љубинко Раденковић, Б. А. Рыбаков, Язычество древных Славян, Москва 1981* — — — — — 354
- Бреда Влаховић, Franjo Vaš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana 1984* — — — — — 357
- Србобран Милојевић, Сводный каталог славяно—русских рукописных книг, Москва 1984* — — — — — 359
- Момчило Д. Савић, Aurel Berinde, Simion Lugojan, Contribuții la cunoașterea limbii Dacilor, Timișoara 1984* — — — — — 361
- Миодраг Стојановић, Opera scriptorum Latinorum natione Serborum usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Collegit et digressit Vukosava Karanović, Belgradi MCMLXXII* — — — — — 362
- Момчило Д. Савић, Zbornik u čast Petra Skoka o stotoj obljetnici rođenja, Zagreb 1985* — — — — — 364
- Вања Станишић, Т. Н. Молошная, Адъективные словосочетания в славянских и балканских языках, Москва 1985* — — — — — 367
- Љубодраг П. Ристић, Јеремија Д. Митровић, Граба за историју и библиографију српске периодике до 1920. године, Београд 1984* 369
- Борбе С. Костић, Südostforschungen, Bd. XLI—XLIV, München 1982—1985* — — — — — 370
- Миодраг Стојановић, Revue des etudes Sud-Est Européenne, Tome XXII/1—4 București 1984* — — — — — 371
- Мирослав Вукелић, Balkan Studies, Volume 24/1—2 Thessaloniki 1983* 372
- Александар Палавестра, Godišnjak, knj. XXIII, XXIV, Sarajevo 1985, 1986* — — — — — 375
- Бурица Крстић, Научни скуп посвећен Валтазару Богишићу* — — 380
- Никола Тасић, Symposium, Hügelbestattung in der Karpaten—Donau—Balkan—Zone während der äneolithischen Periode* — — — — 381
- Петар Милосављевић, Научни скуп, Старина Новак и његово доба* 382
- Добрило Аранитовић, ГРАБА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ РАДОВА О ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА 1843—1985* 385
- Кранислав Вранић, Хроника Балканолошког института САНУ за 1986. годину* — — — — — 528

Nikola TASIC
Institut für Balkanologie
Beograd

**NEUE DATEN ÜBER DAS RELATIV-CHRONOLOGISCHE
VERHÄLTNIS DER FRÜHEN ÄNEOLITHISCHEN
KULTUREN IM JUGOSLAWISCHEN
DONAURAUM**

Die in den letzten Jahren durchgeführten archäologischen Untersuchungen auf drei Fundstellen im jugoslawischen Donaauraum (Vinča, Gomolava, Gradina am Bosut) gaben neue Anregungen zur Erforschung des chronologischen Verhältnisses der frühen äneolithischen Kulturen dieses Gebiets. Da es sich um eine der wichtigsten Perioden in der Entwicklung der prähistorischen Kulturen handelt, die Zeit der Ablösung der neolithischen Zivilisation durch Kulturen des Metallzeitalters, ist es auch verständlich, daß dieses Problem mit einem gewissen Maß Vorsicht und Kritik behandelt werden muß. Und um so mehr, weil über diese Problematik viele Aussagen getroffen wurden, oft auch entgegengesetzte Meinungen auftraten, von denen wir hier vor allem folgende anführen: J. Banner-I. Kutzian, 1961, 1; E. Neustupny, 1959, 260; P. Patay, 1974; N. Kalicz, 1982; V. Nemejova-Pavukova, 1981, 261; M. Garašanin, 1973; S. Dimitrijević, 1971 und 1979 usw. Mit dieser Arbeit wollen wir auf das Problem des Verhältnisses der frühen äneolithischen Kulturen eingehen, und stützen uns dabei auf die Untersuchungen der oben genannten Fundstätten, und zwar besonders jener Kulturen, die sich im Raum von Srem und Slawonien vom Ende der Vinča- und Lengyel-Kultur bis zum Erscheinen und zur Stabilisierung der Kulturen vom Typ Baden—Kostolac—Vučedol befinden. In diese Kulturgruppe fallen Balaton-Lasiinja (frühe Phase), Boleraz-Cernavoda III und die Bodrozkerezstur-Kultur, deren kurzzeitiger Vorstoß auf den Fundorten um die Save—Donau—Mündung verzeichnet wurde.

Das äneolithische Vinča

Auf diesem, in erster Linie neolithischen Siedlungsplatz wurden die Untersuchungen 1978 erneut aufgenommen, bisher ist eine Fläche von ca. 1.000 Quadratmetern mit Schichten der Frühbronzezeit (Vatin) und des Äneolithikums (Baden, Bodrogkeresztur, Kostolac) erforscht. Die oberen Schichten in Vinča sind durch dichte Grabungen der mittelalterlichen Begräbnisstätten ziemlich (ungefähr 600 Gräber) beschädigt, so daß die stratigraphischen Angaben bis auf einige Ausnahmen nicht immer zuverlässig sind. Zum äneolithischen Teil der Kulturschicht, die sich zwischen 0,50 und 1,50 m bewegt, in den Gruben auch etwas tiefer, gehören die Überreste der Baden- und Kostolac-Kultur. Im Verlaufe der Ausgrabungen 1982/1983 wurden in Vinča zum ersten Mal auch vier Gräber der Bodrogkeresztur-Kultur freigelegt. Das stratigraphische Verhältnis der Badener Funde und der Gräber ist allein durch die Tatsache außerordentlich wichtig, daß es nicht mit den bisherigen Auffassungen über die gegenseitige Beziehung dieser beiden Kulturen übereinstimmt.

Die Reste der Baden—Siedlung in Vinča sind durch Gruben und kleinere Lehmflächen, Bodenteile oder Grundrissen von Feuerherden vertreten. Die Keramik, die man auf dem gesamten Terrain fand, einschließlich der von M. Vasić publizierten Funde (M. Vasić, 1934, sl. 294), gehören zur frühen Phase dieser Kultur, die man nach S. Dimitrijević (1979, 194) als vorklassische Phase bezeichnen könnte bzw. nach E. Neustupny als Phase A der kannelierten Keramik (E. Neustupny, 1959, 271 ff) oder als Phase Ib/IIa nach der Teilung von V. Nemejcova-Pavukova 1981, 263, Abb. 2—3). Es charakterisieren sie tiefe Einschnitte in Zick-Zack-Motiv, plastische Bänder, die aus der Boleraz-Cernavoda III-Kultur stammen, ferner Schalen mit Bandhenkel von noch unentwickelter Gestalt und Schüsseln mit Einstichen. Das alles zeigt, daß sich die Badener Siedlung in Vinča unmittelbar nach dem Boleraz-Cernavoda III-Horizont auf dem Gebiet des jugoslawischen Donaunraum entwickelt (Brza Vrba bei Kovin, Beljarica bei Zemun, Gradina am Bosut). Dieser Fakt soll besonders unterstrichen werden, da er von Bedeutung für die Herstellung des relativ-chronologischen Verhältnisses der Badener Keramik gegenüber den Gräbern der Bodrogkeresztur-Kultur auf dem gegebenen Fundort ist. Hier muß ebenfalls der Fund von vier Terraquoten im Baden-Horizont hervorgehoben werden, die typisch für die frühe Phase der Baden-Kultur sind (Abb. 1). Sie bestehen aus Flachidolen mit einem Loch zur Befestigung des Kopfes, durch eingeritzte Linien in der Technik und Motiven verziert, die der Boleraz- und der frühen Phase der Baden-Kultur eigen sind (B. Novotny, 1981, 132; N. Kalics, 1976, 127; N. Tasić, 1981, 27).

Im Verlaufe neuer Ausgrabungen in Vinča stieß man auf der gleichen freigelegten Fläche, wo sich die Reste der Badener Sied-

lung befinden, auf vier Gräber, die den Beigaben nach zur Bodrogkerezstur-Kultur gehören (Abb. 2). Es waren Skelettgräber, in denen sich die Bestatteten in Hockerlage befanden, und als Beilagen traten Schüsseln, Milchtopfgefäße, Deckel und Töpfe auf. Als besonders reichhaltig erwies sich Grab 2, das als Beilagen drei Milchtopfgefäße und eine kalottenförmige Schüssel enthielt, während die Gräber 1 und 3 durch kleinere, ornamentierte Schüsseln charakterisiert waren. Die Schüssel in Grab 1 ist mit einem Netzmotiv dekoriert, das aus mit tiefen Einstichen gefaßten Dreiecksfeldern besteht, ähnlich wie auf den Milchtopfgefäßen aus Dubovac (M. Garašanin, 1958, T. 5/4). In Grab 3 ist die Schüssel noch reicher geschmückt, neben der Netzoberfläche hat sie noch knopfförmige Applikationen. In Bezug auf die Teilung der Bodrogkerezstur-Kultur, die ungarische Archäologen (I. Bogntar-Kutzian, 1973 31 ff; P. Patay, 1974, 28) gaben, gehören die Gräber aus Vinča der Spätphase dieser Kultur an, als Bodrogkerezstur II — Puzstaistvanhaza-Horizont bezeichnet.

Die Bodrogkerezstur Gräber aus Vinča und die beiden Milchtopfgefäße aus Surčin und Sotin wären, neben den Funden aus Višesava, der südlichste Vorstoß der Bodrogkerezstur-Kultur auf ein Territorium, das ihr bekannterweise nicht angehört. Charakteristisch ist, daß auch die übrigen erwähnten Funde typenkundlich der späten Phase dieser Kultur entsprechen. Man hat den Eindruck, daß es Ende der Bodrogkerezstur-Kultur zu ihrem kurzzeitigen Vorstoß auf Gebiete kam, die anderen äneolithischen Kulturen (Salcuta, Boleráz, Baden) zugehörig sind.

Für die Relativchronologie der Baden- und Bodrogkerezstur-Kultur ist das stratigraphische Verhältnis ihrer Keramik in den jüngsten Schichten von Vinča von außerordentlicher Bedeutung. Das Grab 2 zum Beispiel ist bis zum Niveau einer kleineren Fläche mit Lehm und Fußbodenresten eingegraben, auf der Keramik der Baden-Kultur gefunden wurde. Daraus kann man schließen, daß die Bodrogkerezstur-Gräber in Vinča etwas jünger als die Badener Objekte sind, was in keinem Fall der verbreiteten Meinung über das chronologische Verhältnis dieser beiden Kulturen entspricht. Nach der Revision der stratigraphischen Angaben aus Kiskörös (J. Csalogovits, 1930) und Székely (N. Kalicz, 1955) trifft man in der Literatur meistens auf die Auffassung, die Bodrogkerezstur-Kultur sei eine ältere Stilerscheinung als die Baden-Kultur (J. Banner — I. Kutzian, 1961, 2ff; N. Kalicz, 1982, 118; P. Patay, 1978, 54ff.). Im Gegensatz dazu meint S. Dimitrijević, daß die Bodrogkerezstur-Kultur jünger als die Badener der A und B — Stufe sei und sich gleichzeitig mit der Kostolac-, Lasinje- und Vučedol-Kultur entwickelte (S. Dimitrijević, 1971, 150—151; derselbe, 1979, 194). Mit dieser Haltung blieb S. Dimitrijević allein, obwohl, wie die stratigraphische Lage der Bodrogkerezstur-Gräber und der Badener Siedlungsobjekte in Vinča zeigt, sie nicht vollkommen verworfen werden sollte. Korrekturen im

zeitlichen Verhältnis zwischen den äneolithischen Kulturen des jugoslawischen Donaauraumes und seiner Nachbargebiete könnte man, unserer Meinung nach, wie folgt vornehmen: a) in der Zeit der frühen Baden-Kultur (Boleraz und vorklassische Periode nach S. Dimitrijević — 1979, 194) entwickelt sich im mittleren und oberen Theißgebiet die frühe Phase der Bodrogkerezstur-Kultur; b) In der Phase II der Bodrogkerezstur-Kultur (Pusztaitvanhaza-Horizont) kommt es zu ihrem kurzzeitigen Vorstoß nach Süden, auf das Gebiet der frühen Baden-Kultur. Die Stratigraphie und Funde aus Vinča sowie auch einzelne Funde aus Dubovac, Surčin, Sotin und Višesava gehören zu diesem Vorstoß. Das Nomadenvolk der Baden-Siedlungen, das für seine Beweglichkeit bekannt ist, verlagert sich nach Westen auf die Lokalitäten neben Sava und Donau (Gomolova, Vučedol, Sarvaš, Beli Manastir usw.). Die Badener Kultur und besonders ihre Nachfolger, die Kostolac- und Vučedol-Kultur, setzten ihre Entwicklung nach dem Abschluß der Bodrogkerezstur-Kultur fort. Eine solche Interpretation des chronologischen Verhältnisses der Kulturen stellt keinen Kompromiß zwischen zwei extremen Meinungen dar; sie soll nur zeigen, daß das Auftreten und das Ende der äneolithischen Kulturen nicht auf allen Gebieten gleich aussieht. Vom Entstehungsprozeß einer Kultur bis zu ihrer Expansion muß eine gewisse Zeit vergehen, damit sie das notwendige, besonders demographische Potential erreicht, um die Nachbarkulturen zurückzudrängen, assimilieren oder vernichten zu können. Das zeigt die Beziehung der Bodrogkerezstur- und Baden-Kultur auf dem Gebiet des östlichen und südlichen Teils der Pannonischen Tiefebene ganz klar.

Der äneolithische Humus auf Gomolava

Eine andere Fundstätte, die mehr Angaben über die relativ-chronologische Lage der äneolithischen Kulturen aus der Srem—Slawonien—Region liefern kann, ist Gomolava bei Hrtkovac. Des öfteren ist auf die Bedeutung des »äneolithischen Humus« hingewiesen worden, der im bestimmten Maße eine Zäsur zwischen der neolithischen Vinča-Kultur und dem Baden—Kostolac—Vučedol—Komplex setzt. In dieser, früher als steril betrachteten Schicht fand man Keramikmaterial, das B. Brukner als »Prototizapolgar« bzw. Lasinja gekennzeichnet hatte. Merkmale des Keramikmaterials sind seine Qualität (eine fettige, dunkle Oberfläche, die sich unter den Händen verwischt), Formen (Becher auf einem Fuß, fast zylindrische Schüsseln mit konvexem Boden, bikonische Schüsseln mit nach innen gezogenem Rand) (Abb. 3) und ziemlich selten auftretende Verzierung der Gefäßflächen. Seinen typenkundlichen Charakteristika nach ist dieses Material der Balaton—Lasinja I — Gruppe sehr nah. Über dem äneoli-

thischen Humus auf Gomolava bildet sich eine Schicht mit früher Baden—Keramik. Man könnte allerdings nur schwer beurteilen, ob sich die Badener Siedlung kontinuierlich über der Schicht mit Keramik des Balaton—Lasinja—Typs bzw. dem äneolithischen Humus formierte. Für das Sremgebiet läßt sich annehmen, daß zwischen den beiden Horizonten eine kurze Periode existierte, in der sich die Boleraz—Cernavoda III — Kultur entwickelte. Die weitere Reihenfolge der Siedlungshorizonte auf Gomolava ist zweifelsohne: Baden—Kostolac I und II — Vučedol, was auch unbestreitbar für das Srem—Slawonien—Gebiet gilt.

B. Bruckner befaßte sich ausführlicher mit dem Problem des »äneolithischen Humus« auf Gomolava. Seiner Meinung nach kann man im Rahmen der Schicht II auf Gomolava, zu der der »äneolithische Humus« gehört, zwei Horizonte trennen: IIa und IIb, wobei der erstere der Zeit Vinča—Pločnik D2, des entwickelten Sopot III, des Anfangs von Lengyel III usw., entsprechen würde, während der zweite Horizont zum Ende von Sopot III, dem Ende von Lengyel III und der Lasinja I — Grupen (B. Bruckner, 1981, 20 ff.) gehört.

Äneolithischer Humus auf Bosutska Gradina

Gradina am Bosut befindet sich 40 km westlich von Gomolava, deshalb ist es wichtig, die äneolithischen Schichten dieser beiden Fundorte zu vergleichen. In pedologischer Hinsicht wäre charakteristisch, daß sich in Bosutska Gradina der gleiche »äneolithische Humus« befindet, der das gesamte Gomolava-Plateau bedeckt. Allerdings ist sein Inhalt etwas anderer Art, und bietet die Möglichkeit zur Schaffung eines vollständigeren Bildes des stratigraphischen und chronologischen Verhältnisses der äneolithischen Kulturen in der Srem und Slawonien. In den niedrigsten Schichten auf Gradina findet sich Keramik, die zur Sopot-Lengyel-Kultur gehört. Über ihr, im »äneolithischen Humus«, befindet sich Keramik der Lasinja-Balaton I — Gruppe, zuerst allein, später dann mit Keramik vom Boleraz-Cernavoda III-Typ gemischt. Die Lasinja-Balaton I — Keramik steht sowohl ihrer Qualität als auch den Formen nach, der Keramik aus dem äneolithischen Humus auf Gomolava einerseits, und den Funden aus Nordwestjugoslawien, Transdanubiens und der Voralpenzone andererseits, sehr nah. Besonders charakteristisch ist ein annähernd zylindrisches Gefäß (eine Tasse ohne Henkel), dessen Boden eben oder konvex aussieht (Gomolava, Gradina am Bosut, Vis-Modran u.a.). Zu diesem Horizont gehören auch breit ausladene Schüsseln mit eingezogenem Rand, die später in der Boleraz-Kultur eine der häufigsten Keramikformen sein werden. Von den übrigen Formen sind noch Becher auf einem hohen Fuß präsent, die zweifellos

eine Tradition aus der Lengyel (Sopot-Lengyel) — Kultur darstellen.

Die Schicht mit Balaton-Lasinja I — Keramik geht allmählich auf Gradina in eine Schicht über, in der man gleichzeitig auf Funde der älteren Kultur trifft, die mit den zum neuen Stil, der Boleraz-Cernavoda III — Kultur, gehörenden vermischt sind. Auf einer großen Fläche (Durchmesser um 4 m) mit gebrannter Keramik, die man als geschlossene chronologische Funde bezeichnen könnte, treten beide Keramikarten gleichzeitig auf. Diese stratigraphische Angabe, wie auch die Materialanalyse aus dem »äneolithischen Humus« auf Bosutska Gradina sind für die Herstellung des chronologischen Verhältnisses zwischen beiden Kulturen wichtig. Die jüngere Keramik in der äneolithischen Schicht von Gradina ist durch typische Formen der Boleraz-Gruppe vertreten, zwischen denen sich große Schüsseln mit einem äußeren, profilierten Rand herausondern, wobei der Rand auf der Innenseite flache Kanneluren aufweist (Abb. 4). Parallel dazu finden sich auch Gefäße ohne Kannelierungen, die genetisch an die Schüsseln der Lengyel- und Balaton-Lasinja I — Kultur gebunden werden. Eine, in dieser Schicht ebenfalls häufig anzutreffende Form, sind Schalen mit einem Henkel und breiten Parallelkanneluren auf der Bauchung, die der späteren Phase in die Badener Schalen mit einem Bandhenkel hinüberwachsen. Charakteristisch ist weiterhin die Form einer größeren Amphore mit plastischen Bänder und tief eingeritzten Zick-Zack-Linien, die im Rahmen des Boleraz-Cernavoda III — Komplexes (Brza Vrba, Jevišovice C, Celldömök usw.) im Karpatenbecken weit verbreitet sind und später in etwas veränderter Form sowie flach geritzten Linien, eine der Leitformen des Badener Stils sein werden.

Die stratigraphische Situation und typologische Analyse des Keramikmaterials der äneolithischen Schicht auf Bosutska Gradina zeigen, daß sich über der Schicht mit Sopot-Lengyel-Keramik ein Horizont formierte, in dem zuerst die Balaton-Lasinja I — Keramik allein erscheint und danach zusammen mit Keramik der Boleraz-Cernavoda III — Kultur. Eine solche Schlußfolgerung geht nicht mit den üblichen Auffassungen über die relativ-chronologischen Beziehungen der äneolithischen Kulturen in der Pannonischen Tiefebene konform, deshalb wäre es notwendig einen etwas ausführlicheren Kommentar dazu zu geben:

In den Arbeiten der meisten ungarischen und tschechoslowakischen Fachleute wird die Balaton-Lasinja-Kultur zwischen die Lengyel-Kultur (Phase III, Brodzany) einerseits und die Boleraz-Kultur andererseits gestellt. Bei N. Kalicz entwickelt sich diese Kultur parallel mit der Ludanice-, Bodrogkerezstur- und Hunyadihalom-Kultur (N. Kalicz, 1982, 118). Eine ähnliche Meinung treffen wir auch bei I. Torma (1973, 50 ff.). Bei V. Nemejcova-Pavukova finden wir die Angabe, daß die Balaton I — Gruppe zum Horizont Lengyel IV — Ludanice, Bodrogkerezstúr, Ariuşd-Salcuța

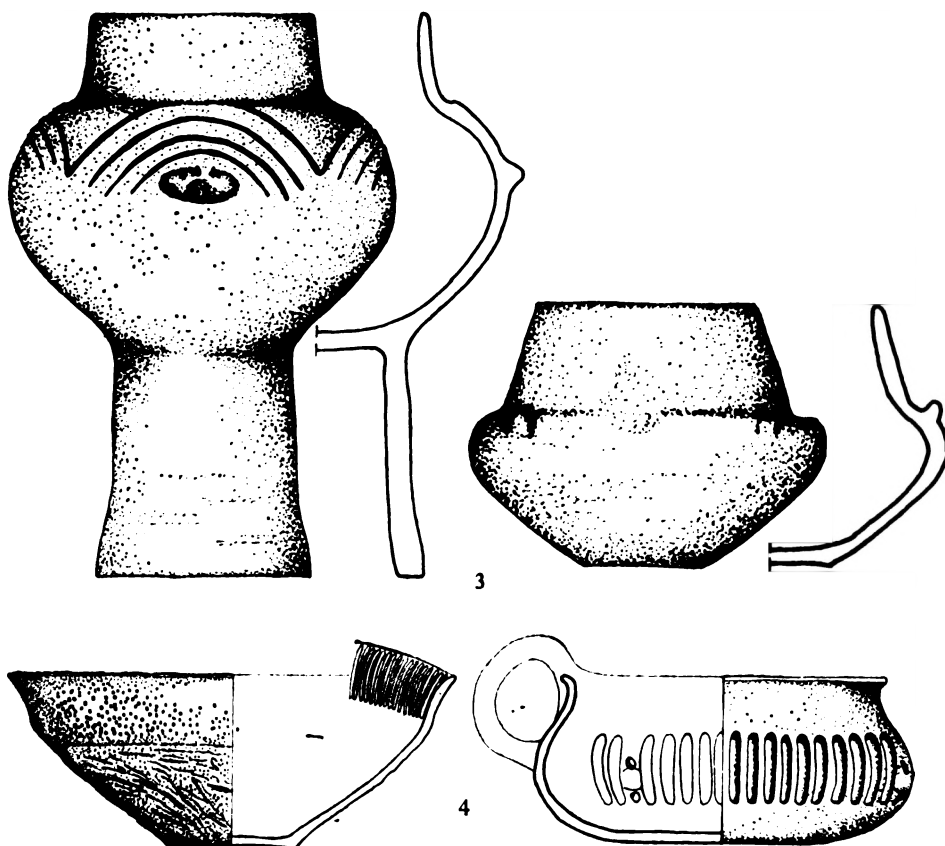
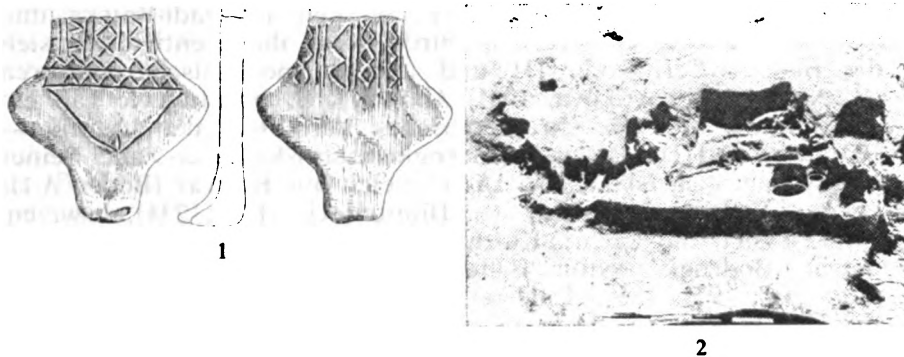

Abb. 1, Der Badener Idolen aus der Vinča. Abb. 2, Das Grab die Bodrogkerezstur-Kultur aus der Vinča. Abb. 3, Gefäße aus der »äneolithisches Humus« — Gomolava. Abb. 4, Boleráz-Keramik aus der Gradina aus Bosut bei Sid.

gehört, während Balaton II—III der Zeit Hunyadi-Vajska und Salcuța IV-Kultur entsprechen würde. Nach ihnen entwickeln sich die Baden-, Cernavoda III und andere äneolithische Kulturen (V. Nemejcova-Pavukova, 1981, Abb. 17). S. Dimitrijević gab ein vollkommen anderes, chronologisches Verhältnis der Lasinja — (Balaton I—III), Baden-, Bodrogkerezstur-Kulturen an. Seiner Auffassung nach ist Lasinja IA zeitgleich mit Boleráz (Baden A-1); Lasinja IB-Baden A-2 usw. (S. Dimitrijević, 1979, 231), bzw. entwickelt sich die Lasinja-Kultur im gleichen Zeitraum wie Tizsapolgar, Bodrogkerezstur, Baden, Kostolac und Vučedol (S. Dimitrijević, 1971, 151). Eine ähnliche Meinung wie Dimitrijević, zumindestens, wenn es sich um das Verhältnis der Lasinja-Balaton I—III-, Baden- und Boleraz-Kultur handelt, vertritt auch B. Bruckner. Interessanterweise betrachtet er Boleraz als zeitgleich mit Lasinja-Balaton I und IIa, was der Situation in der äneolithischen Schicht Gradinas am Bosut entsprechen würde (B. Bruckner, 1981, 25 und Abb. 7).

Lassen wir hier die kulturelle Einheit der Balaton I—III bzw. der Lasinja I—III — Gruppe beiseite und halten uns nur an die frühe Phase der Balaton-Lasinja-Kultur, die durch nichtornamentierte Keramik charakterisiert ist, und die stilistisch der Lenyel III-, Ludanice- oder Sopot III-Kultur sehr nahe steht. Die Stratigraphie der Funde auf Bosutska Gradina zeigt, daß diese Keramik teilweise älter als die Boleráz-Gruppe ist, doch mit einem Teil gleichzeitig mit ihr. Genauer gesagt, sie erscheint vor dem Vorstoß der Träger des neuen Stils (Boleráz), und eine gewisse Zeit leben sie zusammen. Ferner kann man schlußfolgern, daß die Keramik der Balaton I — Gruppe starken Einfluß auf die Bildung neuer Formen in der Boleráz-Gruppe und des keramischen Stils insgesamt ausübte.

*

Die nach den neueren Untersuchungen in Vinča, Gomolava und Gradina am Bosut erhaltenen Daten über das chronologische Verhältnis der äneolithischen Kulturen gestatten die Möglichkeit, ein Regionalschema zu schaffen, das in gewissem Maße auch die Lage dieser Kulturen im breiteren Raum des jugoslawischen Donaugebiets und des Karpatenbeckens im Ganzen kennzeichnet. Ein kurzes Resümee dieser Überlegungen könnte man folgendermaßen fassen:

a) Aus der vergleichenden Stratigraphie von Gomolava und Gradina am Bosut läßt sich schlußfolgern, daß sich in der Zeit der Formierung des »äneolithischen Humus« auf diesen Fundorten eine Postlengyel-Sopot-Kultur entwickelt, als Lasinja I — Balaton I bezeichnet. Am Ende dieser Gruppe kommt es zum Vorstoß der Träger der Boleráz-Kultur, die aus einer autochthonen Grundlage auch einige Stilmerkmale im Keramikmaterial übernehmen. Im

Srem-Slawonien-Raum wird die Boleráz-Keramik von der frühen, klassischen Baden-Keramik (Gomolava, Vinča, Vučedol, Sarvaš, Dobanovci, Iločki grad u.a.) abgelöst.

b) In Vinča wurde ein kurzzeitiger Vorstoß der Bodrogkeresztur-Kultur verzeichnet: in der Schicht mit Siedlungsresten der frühen Phase der Baden-Kultur waren Gräber der späten Phase der Bodrogkeresztur-Kultur angelegt. In relativ-chronologischer Bedeutung zeigt dieser Fakt, daß die späte Bodrogkeresztur-Kultur (Pustaistvanhaza-Phase) jünger als die frühe Phase der Baden-Kultur (Baden A oder Baden I) sein mußte.

c) Auf diese Weise erhält man für das Gebiet von Srem und Slawonien (einschließlich der Funde aus Vinča) folgende Reihenfolge der Kulturen: jüngere Vinča (östlich) — Sopot — Lengyel (westlich) — Balaton-Lasinja I — Boleráz -frühe Baden-Kultur, neben einem kurzen Vorstoß der Bodrogkeresztur-Kultur in den östlichen Teil der Srem und die Umgebung von Belgrad.

(Übersetzt von Doris Nikolić)

LITERATUR:

- Banner J. — Bogнар-Kutzian I., 1961 — Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens, *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.* 13, Budapest 1961.
- Bogнар-Kutzian I., — 1973 — The Relationship between the Bodrogkeresztur and Baden Cultur, *Symposium*, Bratislava 1973.
- Dimitrijević S., 1979 — In: *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom III (N. Tasić, S. Dimitrijević, B. Jovanović), Sarajevo 1979.
- Garašanin M., 1958 — Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39 *BRGK*, 1958.
- Garašanin M., 1973 — *Praistorija na tlu SR Srbije*, Beograd 1973.
- Kalics N., 1973 — Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn, *Symposium*, Bratislava 1973.
- Kalics N., 1976 — Tököl, Dunapart (Kom. Pest), *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ung. Acad. Wiss.*, Budapest 1976.
- Kalics N., 1982 — Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn, *Simpozio — Lazise-Verona 1980*, Verona 1982.
- Nemejcova-Pavůková V., 1981 — Načrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe, *Sl. Arch.* XXIX, 2, 1981.
- Neustupný E., 1959 — Zur Entstehung der Kultur mit kannelirter Keramik, *Sl. Arch.* VII/2, 1959.
- Novotný B., 1981 — Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei, *Sl. Arch.* XXIX, 1, 1981.
- Patay P., 1973 — Chronologische Frage der Kupferzeit (Aeneolithikum) des Karpatenbeckens, *Actes II*, VIII Congrès UISPP, Beograd 1973.
- Patay P., 1974 — Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztur-Kultur, 55 *BRGK* 1974.

Tasić N., 1981 — Die Idole der Baden-Kultur in Vinča, *Arch. Jugoslavica XX—XXI*, Beograd 1981.

Torma I., 1973 — Die Boleráz-Gruppe in Ungarn, *Symposium*, Bratislava 1973.

Vasić M., 1934 — *Praistorijska Vinča II*, Beograd 1984.

НОВИ ПОДАЦИ О РЕЛАТИВНО-ХРОНОЛОШКОМ ОДНОСУ РАНИХ ЕНЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПОДУНАВЉУ

Резиме

Нови подаци о хронолошком односу раних енеолитских култура добијени после ископавања на Гомолави код Хртковаца, Градини на Босуту, Винчи код Београда и оних на подручју акумулационих језера Бердап I и II, дозвољавају могућност стварања једне доста поуздане регионалне схеме, која у извесној мери одражава хронолошки однос ових култура и на ширем простору Карпатског басена и северног Балкана. Та нова сазнања, од којих нека исправљају досадања мишљења а нека их потврђују, могу да се укратко сведу на:

а) Из компаративне стратиграфије енеолитских стамбених хоризоната на Гомолави и Градини на Босуту закључује се да се, у време формирања „енеолитског хумуса“ на овим налазиштима, развија једна постленбелско-сопуотска фаза ове културе која прераста у Ласиње I — Балатон I културу. На подручје западног Срема, крајем ласињске културе — њене II фазе, долази до продора Болерас стила, који у симбиози са аутохтоним елементима формира нову културу — Болерас, Чернавода III или предбаденску како се још назива. Даљи развој на релацији класична баденска-костолачка-вучедолска култура добро је познат захваљујући бројним вишеслојним налазиштима овог подручја (Вучедол, Сарваш, Гомолава, Илочки град, Добановци итд.).

б) У Винчи је забележен један краткотрајан продор бодрогкерестурске културе, где се у слоју са насеобинским остацима ране фазе баденске културе укопавају гробови који припадају носiocима позне фазе бодрогкерестурске културе. Ова појава указује на сложеност хронолошких односа ових култура које су могле у разанчитим областима и паралелно да се развијају.

H. Arthur BANKOFF
Brooklyn College CUNY
New York

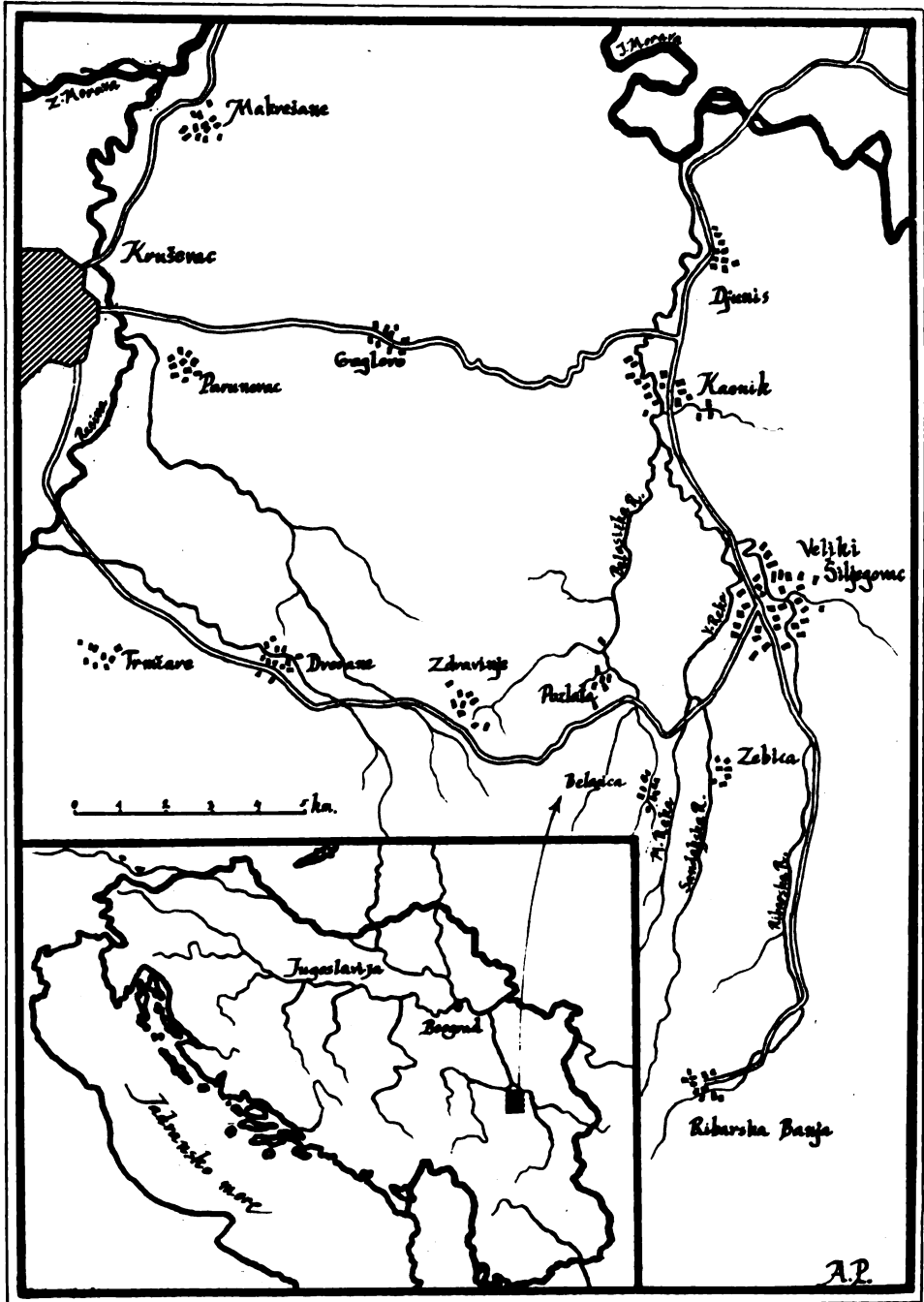
Aleksandar PALAVESTRA
Institute for Balkan Studies
Beograd

PREHISTORIC SETTLEMENTS IN THE RIBARSKA REKA MICROREGION NEAR KRUŠEVAC

I. INTRODUCTION

This text represents a theoretical framework and a concept model of the project of prehistoric settlement location choice in the Ribarska Reka microregion near Kruševac. It is actually part of a larger project of the Institute for Balkan Studies *Preroman Dardania in the light of archaeological evidence*. During the works on this project a site survey of the hypothetical northern border of the pre-roman Dardania was done. The results of the analysis in Kruševac area suggested more valuable information from a more detailed study of the prehistoric settlement of this region. This study would probably shed more light on the problems of site location, relationship of landscape and archaeological site, as well as some aspects of prehistoric economy so that it could eventually contribute to better knowledge of the cultural dynamics of paleobalkanic peoples in prehistory.

The Institute for Balkan Studies started the realization of this project with the cooperation of the National Museum of Kruševac and Brooklyn College CUNY. A uniform system of documentation has been worked out both for the site survey and excavation, and a computer program will provide the most flexible and comprehensive data base. Preliminary field testing of survey methods was begun during the summer of 1985 in the Kruševac study area (supported by funding from the Republic Scientific Commission [Republička zajednica nauke Srbije] and the International Research and Exchanges Board New Collaborative Project Program). The testing was purposely limited in scope and design, and focused on delineating the types of problems likely

to be encountered in the course of such a project, the alternative survey approaches available (aerial photography, quadrat survey, transect survey, informant interviewing), and the probable results of each. Soil, erosion, and hydrological maps and data have been assembled for both study areas, and the utility of magnetometric survey for confirming the existence and shape of unexcavated features was shown.

Preliminary field testing raised a number of questions and a need for a general model of cultural change which should be tested against local and regional information. Evaluation of these models depends heavily on the collection of new, quantified data and, where possible, the restudy of already existing collection. In approaching the archaeological problems of a region, it seems obvious that selection of the problems for investigation is inevitable and should be made explicit. There are four basic questions to which survey can provide at least partial answers:

- a) the number of sites in the area
- b) the number of sites by period and function
- c) the relationship between archaeological sites and environmental variables
- d) the interrelationship between archaeological sites.

After evaluating the goals and achievements of this project it was decided that an intensive survey of one microregion should be conducted and analysed by computer, and that a precise general model should be formed. This project is arranged in the following sections:

- II. Background: Regional Archaeology in Yugoslavia, 1945—1985
- III. Geography
- IV. Data for Hypothesis Building
- V. Operations
- VI. References

II. BACKGROUND: REGIONAL ARCHAEOLOGY IN YUGOSLAVIA, 1945—1985

The use of a geographic or ecological region as the basic unit for the study of prehistoric change has a long history in Yugoslav archaeology (see Tasić 1983a and Garašanin 1983a: 11—19 for references). Immediately following World War II, efforts were made to produce systematic regional catalogues of sites known through survey, chance discovery, and excavation (Garašanin and Garašanin 1951; Bošković 1953, 1956), but emphasis soon shifted to the solution of problems of chronology and cultural develop-

ment through the excavations of single sites such as Bubanj, Zidovar, Gomolava, and Bosutska Gradina. The large sites of the later neolithic period, like Predionica, Pločnik, Fafos, and Selevac, especially saw intensive investigation (cf. Bošković 1983 for a more detailed archaeological history of the post-war period). Such excavations produced large assemblages of artifacts for study and exhibit, faunal and floral samples for a general reconstruction of the prehistoric settlement economy, and often architectural remains that gave some data for assumptions concerning settlement layout with concomitant inferential statements about social structure, and in some instances clarified the relative and sometimes absolute chronological sequences. Sites were inductively and comparatively related to a regional environmental and cultural framework by reference to their topographic position or similarities and differences from other known sites in the same or other regions. Single sites were never explicitly investigated as part of a previously-designed deductive model which sought to explain the settlement choices and possibilities within a region.

With the construction of two large hydroelectric dams on the Danube (Đerdap I in 1959—1970 and Đerdap II in 1979—1983) and the resultant need for a massive salvage archeology project, archeology in Serbia became focused on the Danube banks region. Unfortunately, despite the availability of funding and the possibility of prior project design, a true regional project (in the sense of Binford 1964 or Thomas 1969) never materialized. The exigencies of salvage took precedence over the development of a problem orientation which could more profitably have organized such a project (cf. Watson 1973: 122—123). Survey and excavation techniques lacked the representative sampling methods which would have enabled statistically trustworthy statements to be made about the study area. Jurisdictional rivalries and divisions among the institutions involved produced a patchwork of largely non-comparable results. The lack of an explicitly defined problem orientation, or indeed, of any prior theoretical framework, affected the usefulness of the results for general regional settlement studies.

Other regions or microregions which have been investigated (Fruška Gora, Šabac [Trbuhović and Vasiljević 1976, 1983]) or are currently being surveyed (e.g. Kragujevac, Cuprija [cf. Madas 1984]) have tended to follow similar „salvage project” lines, in which archaeologists locate and trench as many sites as possible, usually through non-random and non-representative methods of surveying both the regions and the sites. Exceptions to this generalization are new planned regional survey projects in Dalmatia (Chapman and Batović n.d.) and Slovenia (B. Slapšak pers. comm.), where explicitly-stated prior survey designs attempt to relate settlement locations to ecological factors. No comparable projects exist in Serbia, the central Balkan part of Yugoslavia.

III. GEOGRAPHY

The Kruševac study area, (MAP 1) lies at the important junction of the Southern and Western Morava rivers. Bordered on the south by the Jastrebac range of the Central Balkans, and to the north by the junction of the two rivers, the area forms a self-contained triangular geographical unit of about 300 square kilometers. The Jastrebac is the first range of the Central Balkan mountain massif south of the Morava valley. Reaching to a height of 1492 meters above sea level south of Ribarska Banja, this range effectively limits southward communication from this area to a route along the Southern Morava. Typical of the Rhodope mountain chain of which it is a part, the Jastrebac is composed of underlying schists, gneiss, and granites. It is cut by streams with clear dendritic drainage systems, along whose valleys most of the present-day population is concentrated. The landscape directly to the north of the mountains was formed as the border of the former Pannonian Lake, and is characterized by low lake terraces which are covered with sandy and clayey subsoils of lacustrine origin (Cvijić 1922: 62), above which lies a thick surface layer of gajnjača/smonica and skeleton forest soils (Pedološka Karta SFRJ). The relief falls some 300 meters, from the northern ridges of the Jastrebac at ca. 450 meters above sea level at Ribarska Banja to the Morava valley itself, at ca. 150 meters. Mountain slopes are heavily eroded, and there is alluvial deposit in the river valleys (Karta Eroziije SFRJ).

The area is drained by two major river systems: the Rasina, a Western Morava tributary, and the Ribarska, a Southern Morava tributary. Both rise in the northern Jastrebac, have numerous smaller tributary streams, and widen into alluvial valleys some 500—1000 meters wide along their middle and lower courses. The climate of the Morava valley as a whole is temperate, with rainfall evenly distributed throughout the year (Cvijić 1922: 64; Tanasijević 1965), characterized by long mild fall weather and shorter cold dry windy spells during a generally moist winter. Modern ground cover varies from mixed oak temperate forests on the slopes to cleared field and pasture in the river valleys. The land is used primarily for agriculture, with grazing secondary. The study area currently supports a population of approximately 10,000, concentrated in 15 villages.

Since a regional approach relates primarily to the spatial integration of sites within the region, the study area should be large enough to permit study of all the seasonal movements and exchanges of goods and services that are assential to the cultural system in question. Logic suggests a research design focused on one of the abovementioned two larger river systems, which would contain both enough area and a varied enough landscape to satisfy the argument of Binford's (1964) definition of a regional

project. Regional analysis provides a perspective not only on period-by-period site distribution, but also on the variability of human behavior across different ecological zones within the region (Chapman and Batović n.d.). The Ribarska River drainage area has been selected for study for the following reasons:

- a) it is smaller than the drainage of the Rasina, taking in a 200 square kilometer area that is more easily surveyed;
- b) the landforms of the Ribarska drainage are more varied than those of the Rasina;
- c) the Ribarska drains an area peripheral to several cultural and geographical units, but at the same time forms a cohesive entity (although not a „closed system”);
- d) a preliminary archaeological survey of approximately one-third of the Ribarska drainage was conducted by A. Palavestra in 1981 and continued in 1985;
- e) the drainage system falls entirely within the jurisdiction of a single museum (Narodni Muzej Kruševac).

The study area may have had value not only for its agricultural potential, but also as either primary production areas or intermediate area through which upland resources were supplied to the more lowland prehistoric populations of the Morava valley and regions to the north. Preliminary survey in the Kruševac area has indicated at least one early neolithic site at which metamorphic river stones were processed into metates.

IV. DATA FOR HYPOTHESIS BUILDING

The ethnographic data on pre-industrial rural life in the Morava valley provide us with a picture of how human groups made use of this landscape. This is, of course, not the only possible picture, for not all possible socioeconomic systems need be or can be represented by known ethnographic data. Some of the cultural patterns known ethnographically from this region are certainly the products of unique historical events such as the centuries of Turkish domination, which did not occur in prehistory and therefore would be invalid as analogues (Ascher 1961). Other factors, such as New World crops, are modern additions to the cultural inventory of the region. However, the ethnographic data can be used to develop hypotheses and to flesh out a model for testing archaeologically with survey data.

The suggestion that the pre-modern economic structure of the Moravo-Danubian area reflects a heritage derived from neolithic times was first explicitly made by Fewkes (1936: 8—9), although it is implicit in earlier archaeological works (of. Childe 1929). As Halpern (1956: 42—3) points out, „... a direct tradition

would be hard to trace. Probably what is meant is the general basis of the peasant economy, a combination of sedentary agriculture, stockbreeding, hunting and fishing (near the larger rivers, especially the Danube), which was the basic economy at Vinča." This idea of the general continuity of the economic basis of peasant life is implicit in the Yugoslav ethnographic sources and archaeological syntheses. It is our goal in this section to propose a model for the simulation of settlement choices in prehistory which is suggested by this observation and can be tested by survey data.

This idea (let us call it „peasant continuity") is based on the assumption of economic rationality in both prehistoric and historic periods. It depends (implicitly in the above sources) on a model of culture as an adaptive mechanism, specifically relating human activity to the environment, which operates irrespective of the ethnic composition of the population (admittedly different since prehistoric times). As used in the Yugoslav ethnographic and archaeological literature, it is essentially a deterministic model. „Environment" (defined loosely as those natural resources crucial for the optimization of success in subsistence agriculture such as soil, water, woodland or pasturage) is clearly the independent variable in this model, with „peasant lifestyle" dependent. A corollary („pre-modern peasant life is an optimal adaptation to the Balkan environment [at a certain level of technology] which was achieved very early and has remained stable since") implies that the environment has not changed significantly since neolithic times (since peasant life has not changed significantly). Another is that pre-modern peasant technology was basically identical to that available to the neolithic farmers in this region.

Actually, as Franklin (1962: 4—5) recognizes, „archaic elements are more likely to survive within a peasant group and to remain integral parts of the culture, but it is unlikely that during the last 150 years many peasant societies have failed to experience important and perhaps significant changes..." These changes include „the partial incorporation of the peasantry within a market economy, the greater use of money, the appearance of usury and middlemen, the rise in rents following the increased competition for land, the weakening of communal bonds and the passing of traditional responsibilities" (Franklin 1962: 9).

One might question the use of „peasant" analogies in the context of a prehistoric model. Anthropologists and economists differ on the definition of „peasant", the former stressing the cultural and economic dependence on urban centers or extra-village authority (Kroeber 1948: 284; Foster 1967: 6; Wolf 1966: 11; Redfield 1955), while the latter concentrate on the economics of peasant farming (Edwards and Rees 1964: 73; Franklin 1965) (in Henshall's phrase, „way of life" versus „way of earning a living" [1967: 431]). It is noteworthy that the anthropologists focus on

those aspects of peasant life which seem to be connected with the „agriculturalization of peasantry” noted by Franklin over the past 150 years. Both the economic and social aspects of peasant society contribute to the technological and social conservatism often noted about the peasant lifestyle. The emphases of the economists seem more relevant to the examination of the relationships between settlement location choices and economic/ecological variables. A sharp division between „peasant” and „non-peasant” may be artificial (Orlove 1977). For the initial survey, then, we assume that the economics of „the peasant way of earning a living” (if not „the peasant way of life”) can indeed be applied to prehistory and can be a valuable tool for hypothesis formation.

Obviously, the implied environmental determinism of the „peasant continuity” model is too simplistic. There is strong evidence that people do behave rationally in a real economic sense, tending not to depart very far from relatively efficient strategies (Watson, Le Blanc, and Redman 1984: 152). However, testing models of human rationality is a matter for empirical research, rather than a matter of fact. Some human decisions at any time will be affected by or result from non-economic considerations (Henshall 1967: 446). The concept of culture as an adaptive system has a long history in anthropological archaeology from Steward and Childe to Binford. Treating culture as a system of adaptive information facilitates its modelling in systems theoretical terms and the decisions made by people in given circumstances in terms of game theory (Clarke 1968; 1972: 37; Jarman 1972).

The assumptions that the environment has not changed, or not changed significantly (i.e. that economic activities potentially at risk would not have been near critical environmental thresholds [cf. Whittle 1982]), and that agricultural tools have not essentially changed since the Roman Iron Age (cf. Rees 1981: 72) are simplifying assumptions for this model (Gibbon 1984: 120—122). Although cooler and wetter than the previous Atlantic, the Sub-Boreal climate of the final three millennia BC would have only marginally affected the agricultural and stockraising potential of the area, except in the higher altitudes which were most likely used primarily by summer transhumants.

The amount of forest cover in the past cannot be assumed on the basis of the present (or even pre-modern) forest distribution. While climatic change may not have affected many of the constraints on settlement location (cf. Bankoff and Greenfield in press; Whittle 1982; also Bouzek 1982 for an opposing view), the medieval and modern ground cover is certainly the end product of approximately seven millennia of human manipulation of agriculture (Nandris 1976) and intermittent periods of depopulation. The assumption that Šumadija was heavily, or even predominantly,

wooded must be tested for each period. Early Bronze Age floral spectra from Novačka Cuprija indicate a mixed deciduous forest cover, but Roman contexts from the same site show a marked decline in trees other than oak (cf. Willcox in press), whether due to differential clearing, preferential use of oak, or other factors. The name „Šumadija” („forested place”) for the hills bordering the Morava valley to the west dates only to the eighteenth century (Halpern 1956: 46). Large-scale population fluctuations, historically documented from the fourteenth century onwards (Drobnjaković 1932), also imply a complex history of repeated agricultural clearance and forest regrowth. The soil erosion and sedimentation history is affected by the ground cover (Butzer 1982: 129—135), as well as by land use (Bell 1982), and can be used to provide valuable clues for reconstruction of forested or open zones. The survey strategy is to use such pedological data for evidences of prior forestation rather than present ground cover.

The archaeological record provides only a partially preserved agricultural toolkit (Harding 1976; Rees 1979, 1981; Clark 1952: 100, 110—112) and many of the activities necessary to agricultural life and the processing of agricultural products are extremely difficult to retrieve archaeologically (of. Hillman 1981; White 1967; Hartley 1979). However, with one exception, the major types of tools needed for farming in prehistoric times seem to be the same as those in use in pre-modern peasant contexts in southeastern Europe (cf. Harding 1976: 516—518). The exception is the scythe, whose use in Europe is not documented before the Iron Age, and whose introduction must have revolutionized hay harvesting (Steensberg 1943). Sickles, common in prehistoric Balkan contexts, were the implement used for grain harvesting (Hartley 1979: 175—177). Comparison of pre-modern peasant farming practices and techniques with those of medieval times indicates extreme conservatism, which we feel warranted in extending to prehistoric agriculture as well. The basic techniques of the temperate mixed farming complex, once established (Sherratt), changed very little in the Central Balkans.

Information on pre-industrial life in the southern part of the Morava valley and its surroundings are provided by Cvijić (1922), Antonijević (1982), Đorđević (1937 [1984]), and Novaković (1898), among others in the tradition of Yugoslav human geography. These sources clearly show that the region has supported at least two widely differing socioeconomic systems during medieval and early modern times: settled agriculture and long-range pastoral nomadism. In this section the ethnographic data pertinent to the settlement locational criteria of these two known systems are presented.

a) *Sedentary agriculturalists*: Pre-industrial agricultural villages in the Morava valley region practicing mixed farming without

transhumant pasturing of stock were usually situated at the boundary between two or more ecological/economic zones (Cvijić 1922: 323; Antonijević 1982: 88). This allows use of resources from several varying and complementary zones, a widely recognized archaeological occurrence (Flannery 1968; Vita-Finzi and Higgs 1970). The oldest historical villages (before the introduction of New World crops) are situated on the edges of terraces and slopes, and are much less commonly found on the river alluvium (Cvijić 1922: 64), which was usually marshy and wooded (Cvijić 1922: 320). Settlements on the lacustrine terraces usually occupy their higher edges, at the point where the terrace is cut by a small stream (Cvijić 1922: 323).

Almost all pre-industrial villages in Šumadija were of a dispersed „Starovlaški type” (Cvijić 1922: 333). Such villages were spread over 5—6 kilometers (approximately one hour’s walk), with individual households distant from each other, although organized into rough clusters of related households at a distance of from 1—2 kilometers from the nearest neighboring cluster (Cvijić 1922: 332). These clusters (*zaseobak*) were based on related extended family groups (*zadruga*). Turkish tax records from the sixteenth century indicate that this village pattern need not be connected only with extended families; over forty percent of the *zadruga* did not have an extended family structure (Hammel). With the development of better communication and concomitant integration into a wider-scale economy in the nineteenth century, villages in the area became more compact, densely-settled, and extended linearly along the principal roads (Cvijić 1922: 333).

b) Pastoralists: In contrast to sedentary agriculture, primary economic dependence on stockraising necessitates seasonal movement of the herds and at least a majority of the population (Barth 1956; Hammond 1976; Wace and Thompson 1914 [1972]). Transhumant pastoralism (called „nomadic pastoralism” in the Yugoslav ethnographic literature) requiring long-distance herd movement is documented in southern Morava valley from antiquity to the beginning of the twentieth century (Antonijević 1982: 14—15; Đorđević 1937 [1984]: 98—108). Specialized ethnic groups (Sarakačani, Vlasi) engaged in long-distance transhumant movement of sheep and goat herds over a large area from the Black Sea to the Adriatic, as well as smaller seasonal rounds (vertical transhumance). In the Morava valley, these smaller seasonal transhumant routes went between the mountainous areas (e.g. Jastrebac, Crni Vrh, Juhor) and the Morava itself (Novaković 1898: 33). Largescale long-distance transhumant movement has been posited for prehistoric times as well (of. Barker 1981). Seasonal pastoralist settlements are not easily archaeologically recoverable. Whether tents with easily-movable furnishings, or poorly-built wooden cabins (Đorđević 1937 [1984]: 169—179), they are not permanent settlements. Summer pastoralist camps were

situated in the upland regions (above 500 meters above sea level) with access to cleared pastureland and water for shepherds and flocks. Winter camps moved down into the river valleys and coastal plain (Cvijić 1922: 280), again being situated so as to take advantage of necessary pasturage and water (Đorđević 1937 [1984]: 173).

We assume that these contrasting patterns of life, and the economic patterns related to them, were also found in the area in later prehistoric times. The locational criteria important to each of them would also have been important in prehistory, and would leave their imprint on the landscape of sites left from each period.

Serbian archaeology is rich in inductively-derived syntheses (Garašanin 1959, 1973, 1983b, 1983c; Srejšević 1981; Tasić 1983b). Descriptions of settlement types and patterns, as well as the (often highly speculative) cultural dynamics of various prehistoric periods and typologies/definitions of cultural groups abound. Good as they are, such inductive generalizations afford certainty only about those cases upon which they are based (Watson, Le Blanc, and Redman 1971). These inductive syntheses also lack the mid-range theory to explicitly connect their statements about cultural change and ethnic development to the on-the-ground archaeological field operations. They may, however, provide sources for more testable models and hypotheses (cf. Thomas 1969; Williams, Thomas, and Bettinger 1973; Binford 1964).

Faced with similar problems, especially with regard to the relationship among economic/ecological variables and settlement location and the archaeology of large regional units, American archaeologists have developed a body of theory to help bridge the gap between the data and the explanatory syntheses (Chang 1968; Trigger 1968; Binford 1968: 1—4). One approach has been the development of expectations about the ways in which connections between sites and the economic systems of which they are relicts should be reflected in the archaeological record (of. Binford 1982: 125—138). Other approaches use already adumbrated inductive models as the basis for deductive archaeological project design. An example of the latter is best provided by the Reese River Valley Survey (Thomas 1969, 1973, 1976). Here, Steward's inductive characterization of the distribution of prehistoric Shoshone Indian campsites and the activities which related to their seasonal cycles of food procurement was used by Thomas to deductively derive a series of hypotheses, later tested by regional survey (Thomas 1969; Williams, Thomas, and Bettinger 1973).

Just as the ethnographic data indicate the presence of at least two distinct ways of life in the recent past, the framework of cultural development outlined in the syntheses of Serbian prehistory implicitly posits several different lifestyles in the more

remote past (cf. Srejšović 1981). Four of these are most easily distinguished, and should have interrelated with the environment in discrete, mutually exclusive ways, providing distinct relict landscapes. These are:

a) large, nucleated, supposedly kin-based horticultural villages (Srejšović 1981: 23—24) of the final neolithic period (3800—3200 BC);

b) smaller, more dispersed (Bankoff and Greenfield in press) agricultural settlements (Sherrat 1972), with stockbreeding and local transhumant pastoral nomadism as a significant component of the economy in the Eneolithic and Early Bronze Age (ca. 3000—1700 BC);

c) more numerous permanent agricultural settlements, larger than those of the earlier Bronze Age and often enclosed (Stojić 1984), possibly living in settled symbiosis with specialized long-distance nomadic pastoral groups in the Late Bronze/Early Iron Age (first millennium BC). Such settlements and their associated cemeteries may contain indications of internal social differentiation and „entrepreneurship” (Wels 1985).

d) farmsteads and villa rustica plantations of the Roman period.

Combining the ethnographic analogies with the cultural syntheses allows the following expectations of the settlement locational criteria for the various periods:

Vinča — Final Neolithic

The later Vinča settlement pattern (Final Neolithic in Srejšović's [1981: 16] terms) has been characterized as „two-tiered” (Chapman 1981; cf. Garašanin 1973: 65—139; Trbuhović and Vasiljević 1976, 1983), composed of both larger nucleated settlements and smaller sites in the Mortava valley, Medvednjak, Grivac kod Gruže (Gavela 1956—57), Selevac (Tringham et al. in press), Jablonica (Vasić 1902) and Lipovac kod Arandelovca (Fewkes 1936), Divostin (McPherron and Srejšović 1971), Supska (M. and D. Garašanin 1979), Mala Grabovica (M. Garašanin and Ivanović 1958), Crnokalačka Bara (Tašić and Tomić 1969), Vitoševac kod Kruševca (Grbić 1968: 71) and Varvarin (Grbić 1968: 71) are representative of the larger site stratum. Due to the lack of systematic survey, such smaller sites as exist have generally not been found or investigated (cf. Chapman 1982). A representative survey should be able to recognize and locate the rural Vinča component in the study areas (cf. Trbuhović and Vasiljević 1976, 1983).

It has been hypothesized that the later Vinča period marks the transformation of the socioeconomic organization of the agriculturalists of southeast Europe, that at this time the household

emerged as the primary unit of social and economic organization (Tringham 1983a, 1983b, 1984). Tringham (1984: 9) suggests that Vinča sites, therefore, represent the nucleated settlements of sedentary horticulturalists whose households were established as the unit of social and economic cooperation. Supra-household kin groupings would have integrated the villages and provided the necessary labor force for cooperative horticultural work.

The ethnographic data suggest that Vinča sites should be found on the edges of the alluvium of the middle courses of the rivers, away from the Morava valley itself (Cvijić 1922: 333). Archaeological observations also support this hypothetical location (Glišić 1968: 24). The more easily-worked moister alluvial soils would have been preferred by horticultural societies lacking animal power (Sherratt 1973: 421–424). The lake terraces beyond the alluvium would have offered opportunities for hunting and gathering, as well as pasturing stock. There should be fewer late Vinča sites than those of the eneolithic and later periods; the sites should be areally larger and more readily recognizable than eneolithic and Early Bronze Age sites, due both to the more intensive occupation and the presence of burnt house remains.

The Eneolithic/Early Bronze Age

The settlements of the Eneolithic/Early Bronze Age period have a „three-tiered” typology (Tasić 1983b). In the Morava valley and Šumadija, both upland and lowland sites are known (see Garašanin 1973[1]: 293–396 for references). Sites do not approach the size of late Vinča settlements. The impression obtained from the archaeological syntheses (summarized in Garašanin 1983c and Srejović 1981) is of a more dispersed settlement pattern than that of the Final Neolithic, with less densely occupied but more numerous sites, each possibly only occupied for a short period. A commonly accepted explanation for these observed differences between the periods is that stockraising and therefore nomadism (although the two are by no means synonymous) increased. For our purposes, the question of ethnic continuity or discontinuity as dealt with by Tasić (1983b) or Gimbutas (1965, 1970) is irrelevant. An alternative hypothesis would connect this change in human-landscape relationships with the socioeconomic changes related to new farming and transport technology (Sherratt 1982, 1983). Briefly, agricultural intensification during the later neolithic period, perhaps spurred by the development of the household as the primary production/consumption unit (Tringham 1983), fostered the growth of large, densely-occupied late Vinča settlements (cf. Chapman 1981). Changes in agricultural and transport technology completed during the eneolithic period acted to accentuate the self-sufficiency of individual household

production/consumption units at the expense of larger (kin-based?) corporate groups. This was a major factor in producing the more dispersed population/small farmstead pattern typical of the Balkan Bronze Age (Bankoff and Greenfield in press), and represents a stable and successful European adaptation to temperate mixed farming (cf. Sherratt 1981).

Analysis of floral and faunal remains from the Lower Morava valley indicates that the Early Bronze Age farmers raised several different types of wheat (emmer, einkorn, and bread wheat) and six-rowed and possibly two-rowed barley. These were supplemented by legumes (especially lentils) and domestic (plum) and wild (blackberry, cornelian cherry) fruits (Willcox in press). The pattern of faunal exploitation at this time has been described by Greenfield (1985; in press). Cattle were the most frequent species found in eneolithic and Bronze Age contexts at Novačka Cuprija, followed by sheep/goat, and pigs.

The ethnographic data suggest several possible expectable criteria for mixed farming settlements. Whether „farmsteads” or „villages”, such settlements may be of less permanent, easily movable construction (Novaković 1898: 101—110). They may be of diffuse „Starovlaški” type (Cvijić 1922: 333). They should be more numerous on the upper course of streams and the middle altitudes above the lake terraces (Cvijić 1922: 332). Earlier surveys in the Morava valley (Palavestra personal comm.; Bankoff and Winter 1982) indicate that they are not limited to the alluvial soils, but may prefer the gajnjača and skeletoid forest soils.

Late Bronze Age/Early Iron Age

The Late Bronze Age/Early Iron Age cultures of the Morava valley also were dependent on stockraising and agriculture. A new feature of this period may have been the development of specialized pastoralist groups who provided further animal products for the larger sedentary agricultural population. The consequences of the development of such a symbiotic system, where the pastoralists practiced both long-distance horizontal movement and local vertical transhumance, are as follows:

a) at least two (and more probably three) types of settlements existed — summer pasturages in the uplands, winter or riverine lowland pasturages, and settled agricultural villages. The latter themselves may be hierarchically arranged (Stojić 1984; Wells 1985).

b) settled village sites will be more visible (Schiffer, Sullivan and Klinger 1978), and will be located on the now-cleared smonica soils at the edges of forested areas, on the boundary between two or more ecological zones (Cvijić 1922: 333; Antonijević 1982: 33);

c) villages will be more permanent than those of the earlier Bronze Age, containing more substantial architecture, possibly enclosed;

d) the observable settlement pattern will still be one of diffuse sites (Starovlaški type), but more spread along the main routes of communication (Šumadia type — Cvijić 1922: 333; Novaković 1898: 105).

The preceding section has summarized both the ethnographic and archaeological data available on the types of socioeconomic systems assumed to have been extant in the Morava valley in later prehistoric times. It provides a model for preliminary expectations of site distributions, which will be investigated as described below.

V. OPERATIONS

„Hypotheses about early subsistence activities in an area and their relationship to present-day activities would have a better basis, if the patterns of land use in that area were studied through later prehistoric and historic periods. A fruitful approach would be to conduct detailed surveys of sites in small areas so that the total site pattern could be related to the total soil pattern in each studied area. Excavation results at a number of sites and the results of site catchment analysis could be used together to reconstruct subsistence activities and to suggest reasons for site locations. Computer simulation would be a valuable tool for testing such hypotheses. Given a soil pattern in an area, the location and spread of sites in that area could be simulated according to different hypotheses concerning economic strategies. The degree of similarity between the observed and simulated site patterns would be informative”. (Hodder and Orton 1976: 236)

The first step of this phase of this project has been planned along the above lines. A transect surface survey of the study areas is proposed, beginning in 1986 and ending in 1990. The ethnographic data and experience from prior surveys in both study areas indicate that sites will be located with reference to factors other than simply soil type. The following natural zones have been defined to compose the sampling strata:

1. Altitude — four zones (100—200 asl, 200—300 asl, 300—500 asl, more than 500 asl)
2. Soil — five types (alluvium, smonica, gajnjača, skeletoid forest, other)
3. Drainage — Strata will be defined on the basis of a Shreve type system (Hagget and Chorley 1969: 9) that defines the magnitude or provides for the hierarchic ordering of a branching

network. This system applies arbitrary values to stream segments and drainage areas on the basis of their ranking within a dendritic system. Components of the river system are ranked in terms of the number of their tributary streams, with each individual rivulet segment receiving a value of 1. These combine in additive fashion. Based on such a system, there are four drainage zones (headwaters [0—10], upper courses [11—20], middle courses [21—40] and lower courses [over 40]).

These criteria have also been selected since they are easily quantified and the information is readily available on current maps. Ground cover in prehistoric and early historic times will initially be hypothesized on the basis of connection with soil types (see p. 31 above). Pedological analysis is planned as part of the project to determine the actual soil formation history of each major soil type and to test the soil/vegetation relationships (Butzer 1982: 60—62). Hydrological cores across selected river segments in each drainage zone will also provide data for paleoenvironmental reconstruction, as well as investigating the extent of alluviation and consequent masking of riverside sites.

The use of remote sensing techniques is under consideration, but the primary strategy of the survey will be pedestrian: field-walking the area under investigation in teams spread out at intervals across the landscape. Spacing between the walkers will ideally be 25 meters, particularly in those zones assumed to have been most heavily occupied. In the interests of time and labor, some of the zones assumed to have been of lower potential may be surveyed by teams spaced 50 meters apart. The obvious loss in precision will in each case be assessed in terms of gains in efficiency (Plog 1976). Initial transects, one kilometer wide, will crosscut all of the above zones, running across the grain of the country (cf. Chapman and Batović n.d.). The goal of the initial transects is to establish the relative density of settlement in each landscape zone or unit defined in terms of those zones by coverage of as many different zones as possible. Material will be collected and locations recorded as they are encountered, rather than collecting at fixed intervals. The collecting strategy described by Chapman and Batović (n.d.: 15—17) with modifications (cf. Bankoff et al. in press) will be used. Total artifact collection within randomly-placed quadrats (approximately 5 percent of the site area) will be done after mapping the site location and approximate edges. On the basis of artifact counts per quadrat, areas containing discard from some prior human activity will be classed as: a) monuments (tumuli, enclosed settlements, hillforts, or any site defined by standing remains or ditches, whether or not the site function is apparent); b) findspots (presence of a minimum of 4 artifacts within a 5×5 meter quadrat or equivalent); c) single find (1—3 artifacts within a 5×5 meter quadrat or it equivalent). These preliminary categorizations follow Chapman

and Batović. The numbers of „monuments”, „findspots”, and „single finds” per ecological zone (as defined above) per period will provide the first means of assessing the relative occupation and use of the landscape through time. The planned transects comprise approximately eight percent of the area of the Belica and sixteen percent of the area of the Ribarska drainages. Once a preliminary idea or estimate of site densities is established, further seasons will provide more intensive coverage for areas of more particular interest or importance. Planned for the initial survey stage are the following transects:

a) a 20 kilometer long transect from Ribarska Banja to the Južna Morava north of Đunis. This transect includes most of the Ribarska drainage and takes in a portion of each of the altitudinal zones, as well as cross-cutting the soil zones.

b) a 15 kilometer long transect running west-east from Dvorane to the hills east of Veliki Šiljegovac, across the Ribarska drainage. This includes the headwater regions of two Ribarska tributaries and the middle and lower course of three others. It is generally rolling upland topography (altitude zones 2 and 3), with both smonica and gajnjača soils.

The survey schedule is dependent on accessibility of the transect areas, which in turn depends on the agricultural cycle. Experience during the spring and summer of 1985 has shown that the best times of year for survey in the Morava valley are the late fall or early spring, when crops do not obscure the landscape and when site surfaces are most easily identified. The summer, either after the corn or wheat harvest (depending on the site), is best used for excavation, whether small-scale testing or larger-scale horizontal exposure. Although at some later point in the project it may be appropriate to attempt to establish the character of certain site-types by test excavation which can provide data for answering certain limited types of questions (Chapman and Batović n.d.: 12), such tests are not definitely planned at this time.

During 1986—87, preliminary work is beginning on the conversion of the known archaeological data and ethnographic analogies (see section IV) from the verbal form presented in this proposal to a programmed computer simulation model based upon the microeconomic needs of the various lifestyles (pastoral, settled agricultural, mixed) posited for prehistory. A detailed flow-chart of annually repetitive activities serves as the basis for a predictive model of settlement choices (of. Thomas 1972, 1973). Settlement location choices will be modelled assuming various economic strategies, changes in ecological zones and population throughout later prehistory (of. Sabloff 1981; Zimmerman 1978; Earle and Christenson 1980). The simulation does not aim to pinpoint most probable settlement locations except

in terms of the most probable zones, given a certain set of circumstances and desiderata. These results can then be tested in terms of the survey data, which in turn can be used to refine the hypotheses and weightings generating the simulated pattern. In this way, a true interaction between the survey operations and theory can be maintained.

VI. REFERENCES

- Антонијевић, Д.
1982 *Обреди и обичаји балканских сточара*. Београд.
- Ascher, R.
1961 Analogy in archaeological interpretation. *Southwestern Journal of Anthropology* 17: 317—325
- Bankoff, H. A. and H. Greenfield
1984 Decision-making and culture change in the Yugoslav Bronze Age. *Balkanica* 15 (1984)
- Bankoff, H. A. and F. A. Winter
1982 The Morava Valley Project in Yugoslavia; Preliminary report, 1977—1980. *Journal of Field Archaeology* 9 (2): 149—164.
1984 Northern intruders in LH IIIC Greece: a view from the north. *Journal of Indo-European Studies* 12 (1—2): 1—30.
Site location and drainage patterns: a survey strategy. Paper presented at *Hleb i Vino Conference*, Philadelphia, February 1982.
- Bankoff, H. A., F. A. Winter and H. Greenfield
1980 The culture history of the Lower Morava valley, Yugoslavia. *Current Anthropology* 21 (2): 268—269.
- Bankoff, H. A., F. A. Winter, H. Greenfield, and A. Bomberault
in press A strategy for intra-site sampling in temperate zone environments. *Arheo* 5 (1985).
- Barker, G.
1981 *Landscape and Society; Prehistoric Central Italy*. New York.
- Barth, F.
1956 Ecological relations of ethnic groups in Swat, North Pakistan. *American Anthropologist* 58: 1079—1089.
- Bell, M.
1982 The effects of land-use and climate on valley sedimentation. (A. Harding) *Climatic Change in Later Prehistory*, 127—142. Edinburgh.
- Binford, L.
1964 A consideration of archaeological research design. *American Antiquity* 29: 425—441.
1968 Archaeological perspectives. (L. R. Binford and S. R. Binford) *New Perspectives in Archaeology*, 1—32. Chicago.
- Бошковић, Б.
1956 *Археолошки споменици и налазишта у Србији, I (Западна Србија)*. Београд.
1983 Развој археолошке науке после ослобођења. *Споменица Српског Археолошког Друштва 1883—1983*, 41—76. Београд

- Bouzek, J.
1982 Climatic changes and Central European prehistory. (A. F. Harding) *Climatic Change in Later Prehistory*, 179—191. Edinburgh.
- Butzer, K.
1982 *Archaeology As Human Ecology*. Cambridge.
- Chang, K. C.
1968 *Settlement Archaeology*. Palo Alto.
- Chapman, J.
1981 *The Vinča Culture of Southeast Europe*. London.
- Chapman, J. and S. Batović
Neothermal research in the eastern Adriatic.
- Childe, V. G.
1929 *The Danube in Prehistory*. Oxford.
- Clark, J. G. D.
1952 *Prehistoric Europe: The Economic Basis*. London.
- Clarke, D.
1968 *Analytical Archaeology*. London.
1972 *Models in Archaeology*. London.
- Цвијић, Ј.
1922 *Балканско полуострво*. Београд.
- Борбенић, Т.
1937 [1984] *Наш народни живот*. Београд.
- Drobnjaković, B.
1932 Sur la composition ethnique de la population de la Sumadija. *Comptes rendus du III Congrès des Géographes et Ethnographes Slaves en Yougoslavie*, 1930. Belgrade.
- Earle, T. and A. Christenson
1980 *Modelling Change in Prehistoric Subsistence Economies*. New York.
- Ehrich, R. W.
1956 Culture area and culture history in the Mediterranean and the Middle East. (S. Weinberg) *The Aegean and the Near East, Essays Presented to Hetty Goldman*, 1—21, Locust Valley N. Y.
- Fewkes, V.
1936 Neolithic sites in the Moravo-Danubian area. *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 12: 5—81.
- Flannery, K.
1968 Archaeological systems theory and early Mesoamerica. (B. J. Meggers) *Anthropological Archaeology in the Americas*, 67—87. Washington.
- Foster, G. M.
1967 Introduction: What is a peasant? (J. M. Potter, M. N. Diaz, and G. M. Foster) *Peasant Society: A Reader*, 2—14. Boston.
- Franklin, S. H.
1962 Reflections on the peasantry. *Pacific Viewpoint* 3 (1): 1—26.
1965 Systems of production: Systems of appropriation. *Pacific Viewpoint* 6 (2): 145—166.
- Garašanin, M.
1959 Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien. *Bericht der Romisch-Germanischen Kommission* 39.

- 1973 *Праисторија на тлу С. Р. Србије, I, II*. Београд.
- 1983а Српско Археолошко Друштво од 1883—1983. *Споменица Српског Археолошког Друштва 1883—1983*, 9—16. Београд.
- 1983b The eneolithic period in the central Balkan area. *Cambridge Ancient History*, second edition, III (1): 136—161.
- 1983c Centralnobalkanska regija. *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, (Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja) IV: 703—799. Sarajevo.
- Гарашанин, М. и Д. Гарашанин
1951 *Археолошка налазишта у Србији*. Београд.
1979 *Супска: „Стублина“ — праисторијско насеље винчанске групе*. Београд.
- Гарашанин, М. и В. Ивановић
1958 *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац.
- Гавела, Б.
1956/57 *Енеолитска насеља на Гривцу. Старинар н. с.* 7—8: 237—267.
- Gibbon, G.
1984 *Anthropological Archaeology*. New York.
- Gimbutas, M.
1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. Hague.
1970 *Proto-Indo-European culture: the Kurgan culture during the fifth, fourth, and third millenia B. C.* (G. Cardona, H. M. Hoenigswald, and A. Senn) *Indo-European and the Indo-Europeans*. Philadelphia.
- Глишић Ј.
1968 *Економика и социјалноекономски односи у неолиту подунавско-поморавског басена. (Л. Трифуновић) Неолит Централног Балкана*, 21—61. Београд.
- Грбић, М.
1968 *Налазишта старчевачког и винчанског неолита у Србији и Македонији. (Л. Трифуновић) Неолит Централног Балкана*, 63—76. Београд.
- Greenfield, H.
1985 *Paleoeconomy of the Central Balkans — A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age*. (phD thesis, City University of New York.)
in press *The animal bones from Novačka Cuprija. Зборник радова Народног Музеја* 12 (1986).
- Haggett, P. and R. J. Chorley
1967 *Models, paradigms, and the New Geography*. (R. J. Chorley and P. Haggett) *Models in Geography*, 19—41. London.
1979 *Network Analysis in Geography*. London.
- Halpern, J.
1956 *Social and Cultural Change in a Serbian Village. Prepublication Monograph 25, Human Relations Area Files*. New Haven.
- Hammel, E.
1981 *The zadruga as process. (P. Laslett and R. Wall) Household and Family in Past Time*, 335—374. Cambridge.
- Hammond, N. G. L.
1976 *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*. Park Ridge, N. J.

- Harding, A. F.
1976 Bronze agricultural implements in Bronze Age Europe. (G. Sieveking, I. H. Longworth, and K. E. Wilson) *Problems in Economic and Social Archaeology*, 513—522. London.
- Hartley, D.
1979 *Lost Country Life*. New York.
- Henshall, J.
1967 Models of agricultural activity. (R. J. Chorley and P. Haggett) *Models in Geography*, 425—458. London.
- Hillman, G.
1981 Reconstructing crop husbandry practices from charred remains of grains. (R. Mercer) *Farming Practice in British Prehistory*, 123—162. Edinburgh.
- Hodder, I. and C. Orton
1976 *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambridge.
- Jarman, M.
1972 A territorial model for archaeology: a behavioural and geographical approach. (D. L. Clarke) *Models in Archaeology*, 705—734. London.
- Kroeber, A. L.
1948 *Anthropology*. New York.
- Крстић, Д., Н. А. Bankoff, F. A. Winter
Археолошко рекогносцирање у околини Смедеревске Паланке. ms. report prepared for publication in *Зборник радова Народног Музеја* 13 (1987).
- Крстић, Д., Н. А. Bankoff, М. Вукмановић, F. A. Winter
in press Археолошко ископавање на локалитету „Новачка Ђуприја“, код Смедеревске Паланке. *Зборник радова Народног Музеја* 12 (1986).
- Мадас, А.
1984 Регистар годишњих ископавања. *Гласник (Српског Археолошког Друштва)* 1: 33—39.
- McPherron, A. and D. Srejić
1971 *Early Farming Cultures in Central Serbia (Eastern Yugoslavia)*. Kragujevac.
- Nandris, J.
1976 Some factors in the Early Neothermal settlement of south-east Europe. (G. Sieveking, I. H. Longworth, and K. E. Wilson) *Problems in Economic and Social Archaeology*, 449—456. London.
- Новаковић, С.
1965 *Село*, Београд
- Nuttnson, M. Y.
1947 Agricultural climatology of Yugoslavia and its agroclimatic analogues in North America. *American Institute of Crop Ecology, International Agro-Climatological Series 4*. Washington.
- Orlove, B.
1977 Against a definition of peasantries; Agrarian production in rural Peru. (R. Halperin and J. Dow) *Peasant Livelihood*, 22—35. New York.
- Palavestra, A. i H. A. Bankoff
1986 Pozlatska reka, naselje poznog bronzanog doba. *Arheološki pregled* 26, 67—68.

- Plog, S.
1976 Relative efficiencies of sampling techniques for archeological surveys. (K. Flannery) *The Early Mesoamerican Village*, 136—158. New York.
- Redfield, R.
1955 The social organization of tradition. (J. M. Potter, M. N. Diaz, and G. M. Foster) *Peasant Society: A Reader*, 25—34. Boston (1967). originally in *The Far Eastern Quarterly* 15(1) (November 1955).
- Rees, S.
1979 Agricultural Implements in Prehistoric and Roman Britain. *British Archaeological Reports, British Series* 69. London.
1981 Agricultural tools: function and use. (R. Mercer) *Farming Practice in British Prehistory*, 66—84. Edinburgh.
- Sabloff, J.
1981 *Simulations in Archaeology*. Albuquerque.
- Schiffer, M., A. P. Sullivan, and T. C. Klinger
1978 The design of archaeological surveys. *World Archaeology*, 10(1): 1—28.
- Sherratt, A.
1972 Socio-economic and demographic models for the Neolithic and Bronze Ages of Europe. (D. L. Clarke) *Models in Archaeology*, 477—542. London.
1973 The interpretation of change in European prehistory. (A. C. Renfrew) *The Explanation of Culture Change*, 419—428. London.
1982 Mobile resources: settlement and exchange in early agricultural Europe. (A. C. Renfrew and S. Shennan) *Ranking, Resources and Exchange*. Cambridge.
1983 The development of Neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain, Part II: Site survey and settlement dynamics. *Oxford Journal of Archaeology* 2(1): 13—41.
- Срејовић, Д.
1981 Културе неолита и бронзаног доба. *Историја Српског Народа, I*: 1—60. Београд.
- Steensberg, A.
1943 *Ancient Harvesting Implements: A Study in Archaeology and Human Geography*. Copenhagen.
- Stojić, M.
1984 Gradinen der alteren Eisenzeit in Pomoravlje. Paper presented at the 5th International Congress of Southeast European Studies, Београд.
- Танасијевић, Б. et al.
1965 *Земљишта басена Велике Мораве и Млаве*. Београд.
- Тасић, Н.
1983а Археологија у Србији до оснивања Српског Археолошког Друштва 1883. *Споменица Српског Археолошког Друштва 1883—1983*, 1—8. Београд.
1983б *Југословенско подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*. Београд.
- Tasić, N. i E. Tomić
1969 *Crnokalačka Bara*. Београд.
- Thomas, D. H.
1969 Regional sampling in archaeology: A pilot Great Basin research design. *UCLA Archaeological Survey Annual Report* 11: 87—100.

- 1972 A computer simulation model of Great Basin Shoshonean subsistence and settlement patterns. (D. L. Clarke) *Models In Archaeology*, 671—704. London.
- 1973 An empirical test of Steward's model of Great Basin settlement patterns. *American Antiquity* 38: 155—176.
- 1976 *Figuring Anthropology*. New York.
- Трбуховић, В. и М. Васиљевић
1976 Археолошка налазишта и споменици у сливу реке Добраве. *Старинар* н. с. 27: 153—164.
1983 *Најстарије земљорадничке културе у Подрињу*. Шабац.
- Trigger, B.
1968 *Beyond History: The Methods of Prehistory*. New York.
- Tringham, R. E.
1983a The development of the household as the primary unit of production in Neolithic and Eneolithic southeast Europe. Paper presented at the 48th annual meeting of the Society of American Archaeology, Pittsburgh.
1983b Social transformation or diffusion? Child's view of the Danube. Paper presented at the 82nd Annual Meeting of the American Anthropological Association, Chicago.
1984 Architectural investigation into household organization in neolithic Yugoslavia. Paper presented at the 83rd Annual Meeting of the American Anthropological Association, Denver.
- Tringham, R. E. and D. Krstić
in press *Selevac: Socioeconomic Transformations in the Neolithic of Southeast Europe*.
- Vasić, M.
1902 Die neolithische Station Jablanica bei Međuluje in Serbien. *Archiv für Anthropologie*, Braunschweig, 1—66.
- Vita-Finzi, C. and E. S. Higgs
1970 Prehistoric economy in the Mount Carmel area of Palestine. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36: 1—37.
- Wace, A. J. B. and M. S. Thompson
1914[1972] *The Nomads of the Balkans*. London.
- Watson, P. J.
1973 The future of archeology in anthropology: Cultural history and social science. (C. L. Redman) *Research and Theory in Current Archeology*, 113—124. New York.
- Watson, P. J., S. A. Le Blanc, and C. L. Redman
1971 *Explanation in Archeology: An Explicitly Scientific Approach*. New York.
1984 *Archeological Explanation; The Scientific Method in Archeology*. New York.
- Wells, P. S.
1985 *From Villages to Cities: Economic and Social Change in Late Prehistoric Europe*. New York.
- Whittle, A.
1982 Climate, grazing, and man. (A. Harding) *Climatic Change in Later Prehistory*, 192—203. Edinburgh.
- Willcox, G.
in press The plant remains from Novačka Čuprija. *Zbornik radova Narodnog Muzeja* 12 (1986).

- Williams, L., D. H. Thomas, and R. Bettinger
1973 Notions to numbers: Great Basin settlements as polythetic sets. (C. L. Redman) *Research and Theory in Current Archeology*, 215—238. New York.
- Wolf, E.
1966 *Peasants*. New York.
- Zimmerman, L.
1978 Simulating prehistoric locational behaviour. (I. Hodder) *Simulation Studies in Archaeology*, 27—37. Cambridge.

ПРАИСТОРИЈСКО НАСЕЉАВАЊЕ У МИКРОРЕГИЈИ РИБАРСКЕ РЕКЕ КОД КРУШЕВЦА

Резиме

Овај текст представља теоријски оквирни модел и методолошки концепт пројекта о праисторијском насељавању у оквиру микрорегије Рибарске реке код Крушевца. То је заправо део ширег пројекта *Предримска Дарданија у светлости археолошких извора*, чији је координатор Балканолошки институт САНУ. У оквиру рада на том пројекту, рекогносцирала се у неколико сезона хипотетична северна граница предримске Дарданије и резултати испитивања у околини Крушевца указивали су на то да би детаљније проучавање праисторијског насељавања тог подручја дало добре резултате и да би осветлило проблеме избора локалитета, односа природних извора и археолошких налазишта, као и неке аспекте праисторијске економије, и да би допринело познавању културне динамике палеобалканских народа, поготово у познијим епохама праисторије — бронзаном и гвозденом добу.

Балканолошки институт САНУ приступио је реализацији овог пројекта уз сарадњу Народног музеја из Крушевца и Бруклин колеџа Универзитета у Њујорку (Brooklyn College CUNY). Израђен је јединствен систем документације и за рекогносцирање и за ископавање, као и компјутерски програм који служи као оперативна основа истраживања. Прелиминарна рекогносцирања и истраживања су извршена, а 1985. године приступило се и сондирању терена које су заједнички финансирани Републичка заједница науке Србије и *International Research and Exchanges Board New Collaborative Project Program (USA)*. Истраживање је намерно било ограничено обимом и усмерено на оцртавање проблема који ће бити разматрани у оквиру пројекта, као и на доступне алтернативне начине рекогносцирања (рекогносцирање на основу претходне археолошке литературе и архива локалних музеја, на основу информација локалног становништва и водича, рекогносцирање у оквиру једног квадрата). Проучене су и педолошке карте, као и карте ерозије за предвиђену микрорегију, а проверена је и могућност коришћења магнетометра и извршено је упоређење магнетометарске анализе и непосредних археолошких података.

Прелиминарна истраживања наметнула су изванредан број питања, а и потребу формирања генералног теоријског модела који би се истраживањима проверавао. Генерални модел културне промене морао би се проверавати информацијама о појединачном локалитету или регији. Формирање и провера таквог модела зависи највише од сакупљања нових података, као и од поновног проучавања постојећег археолошког материјала. Када се приступа проучавању археолошких проблема једне регије неопходно је издвојити питања која се намећу. Рекогносцирање у једној регији може, барем делимично, да пружи одговоре на четири основна питања:

- а) број локалитета у оквиру једног подручја
- б) број локалитета по периоду и функцији
- в) однос између археолошког локалитета и променљивих фактора околине
- г) међузависност између археолошких локалитета.

Показало се да би било потребно формирати прецизан теоријски модел, извршити серију интензивних рекогносцирања и компјутером анализирати и упоредити добијене податке. Нацрт теоријског модела, овде изнет, садржи поглавља:

I Увод

II Регионална археологија у Србији 1945—1985

III Подручје истраживања: географија

IV Грађа за формирање хипотеза

V Методологија истраживања

VI Библиографија.

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ
Балканолошки институт
Београд

ШИЗМАТИЧКИ ПОПОВИ ФРАЊЕВАЧКИХ DUBIA И ПРАВОСЛАВНА ТРАДИЦИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ БОСНИ

У сачуваној изворној грађи о цркви босанској посебно место заузима одговор папе Гргура XI из 1373. на двадесет три питања старешине босанске фрањевачке викарије, фра Бартоломеја из Алверније, позната у науци као фрањевачка *Dubia*. Вредност овог извора, који је у више наврата издаван и са различитих становишта интерпретиран, чине конкретни и веродостојни подаци о верским и црквеним приликама у босанској фрањевачкој викарији, које су, стилизоване у облику питања упућених Апостолској столици, забележили босански фрањевци у другој половини XIV века.¹

Прва три питања, садржана у овом извору латинске провенијенције, говоре о поступку босанских фрањеваца према шиизматичима и њиховим свештеницима на подручју босанске викарије, које, не без разлога, босански викар разликује од јеретика и ставља у посебну групу верника.² Обраћајући се Апостолској столици, босански викар је тражио мишљење папе Гргура XI како да поступа према домаћим свештеницима који су „ради властите користи“ били вољни да „следе западни обред“, мада „нису прави свештеници него сељачки и шиизматички, установљени према обичају земље и неканонски руко-

¹ Текст је објавио Ф. Рачки у збирци А. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* II, Zagreb 1875, 327—329. Ново, поправљено издање је приредио D. Kniewald, *Vjerodostojnost lutinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU 270, 1949, 156—163. Најпотпунију студију о овом извору написао је J. Sidak, *Franjevačka Dubia iz god. 1372/2. kao izvor za povijest Bosne*, cf. *Studije o Crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 225—247.

² *Dubia* босанских фрањеваца оспорава мишљење свих оних истраживача који следбенике цркве босанске идентификују са припадницима источне или западне цркве.

положени". Папа је у свом одговору дозволио фрањевцима да због недостатка католичког клера споменути свештеници могу крштавати некрштене, мада је сматрао кориснијим да то чине прави католици.³

Слично двоумљење показује и треће питање босанског викара, како да поступа према шизматицима на територији босанске викарије, пошто „многим припростим људима међу Грцима (шизматичима) није позната грчка шизма“, мада „исповедају Христа и темељ вере“. Босански викар је тражио мишљење Апостолске столице да ли такве, „ако су само крштени или верују да су крштени“, треба оставити у њиховој простоти, или их „одвратити од тих свештеника и њиховог старог обичаја“. Папа је, као и на претходно питање, дао позитиван одговор, али је захтевао да се при томе не повреди „суштина вере“ и „прописи католичке цркве“.⁴

Сагласност већине истраживача цркве босанске да се питања фра Бартоломеја о шизматицима и њиховим свештеницима односе на следбенике источне цркве образложио је већ Ф. Рачки који је садржајем фрањевачких *Dubia* доказивао да су се „становници Босне диелили на три вјероизповести: католичку, источно-православну и патаренску, од којих се двију последњих они зову: *scismatici, greci et scismatici*, ови *heretici, infideles, Bosnenses*. Из викарових питања даде се извести како је свећенство источне цркве запуштено и неизобразено било, јер се догађало да свећеник источне цркве, прелазећи у католичку, није ни знао засигурно да ли је крштен био. Многи од простоте бијаху ређени за свећенике, кадшто без великих обзира на сапопес. Последица незнања у свећенству бијаше у пуку та, да су многи од вјерника једино Исукрста и основ вјере исповједали мало знајућ за раскоље обију цркава; а како је у свећенству доста простоте било, то су кадшто вјерници и без нужде крстили, те се могла породити сумња о ваљаност крштења јер се није извјесно знало бјеше ли по пропису и у духу цркве подјељено“.⁵

Мишљење Ф. Рачког, које се темељи на једино могућој интерпретацији фрањевачких *Dubia*, оспоравано је разним домишљањима и претпоставкама. Д. Мандић је без иједног ваљаног аргумента доказивао да су шизматички свештеници „неканонски ређени католички свећеници глагољашки“, чије присуство на тлу средњовековне Босне не потврђује сачувана изворна грађа, а Д. Книвалд, „босански крстјани“, иако босански викар јасно раздваја шизматике и њихове свештенике не

³ D. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 157.

⁴ Исто, стр. 157—8.

⁵ F. Rački, *Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 443.

само од католика већ и од јеретика и оних који следе њихово учење и обреде.⁶

Једно ново тумачење фрањевачких *Dubia* изнео је Ј. Шидак. Не оспоравајући закључке Ф. Рачког, Ј. Шидак тврди да се подаци фрањевачких *Dubia* о шизматицима и њиховим свештеницима „не односе на Босну, него на оне дјелове босанске викарије (*de terris illis*) гдје их налазимо и касније“, „прије свега на влашке пастире у ердељским планинама, о чему говори и сам папа у свом писму од 1. липња 1372, дакле непосредно пред постанак *Dubia* и у вези с проширењем фрањевачке дјелатности у току год. 1372“.⁷

Следећи мишљење М. Динића да „у правој Босни, изузимајући Хум и делове Рашке“, у време бана Твртка „није било православних“, Ј. Шидак доказује да се податак о „власима шизматицима“ у писму папе Гргура XI од 1. јуна 1373. не односи „на становнике Хума, који се у савременим дубровачким изворима редовито спомињу под именом влаха“, већ на угарске „Влахе Румуне“⁸. Своју тврдњу Ј. Шидак доказује, с једне стране, чињеницом да „у средњовековним изворима нема помена о некој дјелатности босанских фрањеваца међу хумским власима“, јер на подручју Хума све до пада Босне под Турке „није основан ни један фрањевачки самостан“, а са друге претпоставком да преписка папе Гргура XI доказује да су у доба појаве *Dubia* босански фрањевци „били активни међу угарским Румунима, где су, вјеројатно нешто касније њихови самостани били окупљени у ковинској и, особито, у бугарској кустодији“.⁹

Повезујући питање „влаха шизматика“ с проблемом „православља на подручју босанске викарије“, Ј. Шидак је олако и без ослоња у преписци папе Гргура XI проширио границе босанске викарије и на области насељене Власима Румунима, које у време појаве *Dubia*, а и касније, нису биле у њеном оквиру. У науци није спорно да су се приликом оснивања фрањевачке викарије у Босни 1340/42. године њене границе поклапале са границама босанске бановине. Пре појаве *Dubia* босански су фрањевци имали неколико самостана и у суседству Босне, у Бакову, где је било седиште босанске бискупије, у Стону, који је био под влашћу Дубровчана, у Цетини, на територији Ивана Нелпичића и у Отоку који је био на тери-

⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 396; D. Kniewald, *Вјеродостојност*, 149. Cf. F. Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 129.

⁷ J. Šidak, *Студије*, 244—5.

⁸ Исто, стр. 244—5; Cf. М. Динић, *ЈИЧ*, I, 1935, 151.

⁹ J. Šidak, *Студије*, 245. Cf. J. J. Jelenić, *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske vikarije*, Split 1926, 14.

торији Дионисија Бобонића.¹⁰ Њихов привремени боравак у Видинској области између 1365. и 1369, где су на позив угарског краља Лајоша I само за 50 дана прекрстили 200.000 јеретика и шизматика, окончан је падом Видина у руке влашког војводе Владислава Басараба 1369. године.¹¹ Њихов спектакуларан успех у Видинској области, који спомиње и папа Урбан V у свом писму угарском краљу 1368. године, давао је наде Апостолској столици у могућност лаког и брзог покрштавања и босанских јеретика и шизматика, ради којих је и основана фрањевачка викарија, па је папа крајем 1368. позвао викара фрањевачке викарије у Босни да подстиче фрањевце „да проповедају католичку веру против јеретика и шизматика настањаних у границама поменутих викарије“, јер „често животом разарају што речју и добрим делима постижу“.¹²

Папино писмо упућено босанском викару фра Бартоломеју из Алверније не говори о границама босанске викарије, али папина сагласност да босански фрањевци, због малог броја верника у босанској дијецези, могу скупљати милостињу у суседним католичким земљама, Далмацији, Хрватској и Угарској, и да своје редове допуњују домаћим људима, индиректно говори да су се пред појаву *Dubia* границе босанске викарије поклапале са границама босанске бановине.¹³ То потврђује и захтев фра Бартоломеја из Алверније да се босанским фрањевцима одобри пастирска служба и у областима изван босанске дијецезе, пошто су „у границама и у суседству Босне“ многе провинције без жупника и парохија и због тога, иако под влашћу католичких господара, „насељене шизматичким и људима неверницима који су дошли из Босне“.¹⁴ У свом захтеву босански викар не спомиње ни Влашку ни пограничне области Угарске према Влашкој, већ само области у суседству Босне, које настањују шизматици и босански неверници. Овај је захтев папи и усмено изложио фра Беренгар из Арагоније који је, по налогу фра Бартоломеја из Алверније, донео у Рим питања босанског викара.¹⁵ Папа је убрзо по пријему *Dubia* дозволио фрањевцима пастирску службу „у крајевима Босне, које настањује велико мноштво шизматика и јеретика, изумимајући оне које су фрањевци уз велике напоре обратили у католичку веру“. Своју одлуку папа је образложио недостатком парохијског свештенства у Босни, које је требало да

¹⁰ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XII 406—7, 418—20 (у даљем тексту CD). Cf. J. Sidak, *Studije*, 233.

¹¹ J. Sidak, *Studije*, 236—37.

¹² E. Fermeždin, *Acta Bosnae*, JAZU, MSHSM 23, Zagreb 1892, 36 (у даљем тексту AB).

¹³ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Romae 1862, II, 92 (у даљем тексту MH).

¹⁴ D. Kniewald, *Vjeredostojnost*, 159.

¹⁵ J. Sidak, *Studije*, 239.

се брине о преобраћеним „шизматичима и јеретичима, јер су се многи, неискрено прихватајући католичку веру, поново због недостатка парохијског свештенства враћали старим веровањима“.¹⁶

Папино писмо, које Ј. Шидак само узгред спомиње, јасно говори о „великом мноштву шизматика и јеретика“ у самој Босни, а не у Влашкој или ердељским планинама. Да папа при томе није мислио на влахе из Хума, где фрањеваца није било већ на влахе шизматике на територији уже Босне, потврђује и папино писмо од 3. јануара 1373, које је, изгледа, папа послао заједно са одговорима на раније постављена питања босанског викара фра Бартоломеја из Алверније. Папа је и овим писмом потврдио права фрањевцима на пастирску службу у босанској викарији, пошто су „у крајевима Босне скоро сви становници, изузимајући оне који су преобраћени, шизматици и јеретици“, пошто нема парохијских цркава и жупника да врше црквене обреде. Папа у свом писму посебно спомиње области „на границама Босне према Угарској, као што је место звано Блаж, али и многа друга места, у којима католици живе измешани са шизматичима“.¹⁷

У оба се папина писма, која су настала пре и после појаве *Dubia*, говори само о „крајевима Босне“, или о „крајевима Босне према Угарској“, у којима католици живе измешани са шизматичима и јеретичима. Папине се речи изгледа односе на Усору која је у то време била главна област фрањевачке делатности на тлу босанске државе. То индиректно потврђује и попис фрањевачких самостана из 1385, који, изузимајући четири, све остале фрањевачке самостане смешта у Усору, где је утицај католичке цркве био јачи, јер је ова област тек 1357. дошла под власт бана Твртка.¹⁸

Нема очигледно никаквог научног оправдања шизматике и њихове свештенике, споменуће у *Dubia* смештати у ердељске планине и идентификовати са Власима Румунима, утолико пре што папина писма, а и садржај *Dubia*, говоре само о шизматичима „у крајевима Босне“ или „крајевима Босне према Угарској“. Извештаји који су стизали Апостолској столици о успешном раду босанских фрањеваца на преобраћању јеретика и шизматика подстакли су папу Гргура XI да босанским фрањевцима повери мисионарску делатност и у другим областима угарског краљевства, где су, према сазнању Римске курије, католици живели измешани са јеретичима и шизматичима. Тако је у другој половини 1372. папа Гргур XI дозволио босанским фрањевцима да подигну два самостана у Руднику, на територији Николе Алтомановића, и један самостан у срем-

¹⁶ A. Theiner, *MH* II, 117.

¹⁷ T. Smičiklas, *CD* XIV, 494.

¹⁸ *Analacta franciscana* IV, 1906, 555–56; cf. С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 124.

ском селу Черевиху, на територији мачванског бана Николе Горјанског, које се налазило „у близини рашких шизматика“.¹⁹ Почетком јуна 1373. папа Гргур XI дозволио је босанским фрањевцима да подигну шест самостана „у пограничним областима Угарске“ према Босни, Рашкој, Бугарској и Влашкој, од Крбаве, преко Алшана у Срему, до пограничних области Угарске око Себеша и Влашке.²⁰ Мали број фрањеваца, ограничен само на 60 редовника, био је недовољан да покрије тако широку област, па је папа следеће године, очигледно на захтев самих фрањеваца, обим босанске викарије ограничио само на Босну и крајеве око Врбаса, Саве и Truinii (Тамиша) до Wilkrike (Belkirche — Беле Цркве) у јужном Банату.²¹ Овај је обим босанска викарија задржала све до 1399, када је у свом оквиру обухватала дувањску, крбавску, босанску, усорску, мачванску и ковинску кустодију. Влашка и пограничне области Угарске према Влашкој, споменуте само једном у папином писму од 1. јуна 1373, нису биле у сфери делатности босанских фрањеваца ни пре ни после појаве *Dubia*. То потврђује, с једне стране, попис фрањевачких самостана из 1385, а са друге, попис кустодија босанске викарије из 1399. године.²²

Одговор пале Гргура XI на захтев босанских фрањеваца, садржан у осмом питању *Dubia*, да им се одобри пастирска служба „у границама Босне и суседству Босне“, у провинцијама које су, иако под влашћу католичких господара, настањене шизматицима и „неверним људима који су дошли из Босне“, уверљиво говори о томе да су босански фрањевци тражили право на пастирску службу само у Босни и у областима у непосредном суседству Босне, пре свега у Срему, где је, у недостатку парохијског свештенства, католички живаљ био изложен утицају шизматика и босанских јеретика.²³ Да се захтев босанског викара односио само на угарске области у суседном Срему, где се и у каснијим изворима спомињу рашки шизматици и босански јеретици, потврђује папина сагласност да фрањевци подигну два самостана у Срему, један у Черевиху, „у близини рашких шизматика“, а други у Алшану, у месту које се „налазило између неверника и шизматика“.²⁴

Занимљиво је да папа Гргур XI у својим писмима разликује шизматике из „крајева Босне“ од „рашких шизматика“ у Срему који је од 1018. па све до оснивања сремске бискупије 1229. био у оквиру Охридске архиепископије.²⁵ Оснивање срем-

¹⁹ E. Fermendžin, *AB*, 38—39; T. Smičiklas, *CD XIV*, 432—3.

²⁰ T. Smičiklas, *CD XIV*, 528.

²¹ *Acta Gregorii PP XI (1370—1378)*, Fontes, ser. III, vol. XII, Rome 1966, 215, ed. A. Tautu.

²² J. Božićković, *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala, 1339—1735*, Beograd 1935, 12. Cf. *Analecta franciscana IV*, 1906, 555—6.

²³ D. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 159.

²⁴ E. Fermendžin, *AB*, 39. Cf. A. Theiner, *MH II*, 157.

²⁵ *Историја српског народа II*, Београд 1982, 315.

ске бискупије, а нешто касније и фрањевачке кустодије, није елиминисало верско шаренило Срема, јер је и касније неколико манастира у Срему остало у рукама источних монаха све до почетка XIV века.²⁶ Рашки шизматици у Срему спомињу се и касније у писмима неколико црквених и световних великодостојника, која су настала у вези са мисионарским радом фра Јакова из Марке у четвртој деценији XV века. У њима се изричито говори о томе да „већи део споменутих крајева настанују Рашани“, у једном се спомињу и босански јеретици, мада су „неки градови и села важила као католичка“.²⁷

Мисионарска делатност босанских фрањеваца није остала виднијег трага ни у јужном Банату, у области око Тамиша и Беле Цркве, која је, према попису кустодија босанске викарије из 1399, била обухваћена ковинском кустодијом. Дозвољавајући босанским фрањевцима да се настане у бачкој дијецези 1421. године, папа Мартин V им је дозволио да прекрштавају јеретике и шизматике „у краљевини Угарској, близу њених граница према Босни, Рашкој, Бугарској и Влашкој“, у крајевима где су већ одраније били многи „шизматички измешани са католицима“.²⁸ У једном документу из 1435. наводе се Ковиљ, Ковин и Храм на левој обали Дунава, а Оршава, Себеш и Хаџог према Влашкој, као места у којима католици живе измешани са шизматичима.²⁹ Највише је рашких шизматика било у Ковину, седишту ковинске кустодије. Када је после пада Београда под угарску власт 1427. београдски митрополит постао духовни старешина православних Срба у Угарској, фрањевци су успели да 1428. изборе од угарског краља дозволу за насилно прекрштавање Срба и прогон њихових свештеника.³⁰ Дозвола није имала неког већег ефекта, јер су угарски владари били приморани да Србима дају разне повластице због опасности која је претила од Турака.³¹ Деспод Бураћ Бранковић је за време папе Николе V (1447—1451) исходио булу која је дозвољавала слободу вероисповести православног живљу у Угарској, а добио је и дозволу да подигне девет манастира за своје монахе.³²

Положај Срба у Угарској погоршан је тек доласком у ове крајеве фрањевачког проповедника Јована Капистрана који је већ одраније испољавао непријатељски став према „српским

²⁶ A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia* I, Rome 1863, 667—668.

²⁷ E. Fermeđžin, *AB*, 159, 162—164; Cf. *Историја српског народа* II, 319.

²⁸ E. Fermeđžin, *AB*, 115.

²⁹ *Исто*, 139—40.

³⁰ J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 309—310, 453.

³¹ С. Ђирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МС I, 1970, 79—82.

³² E. Fermeđžin, *AB*, 238.

и влашким шизматичима“. Подстичући католике у Ердељу да прогоне православне свештенике које је посветио „владика“, вероватно православни епископ са подручја угровлашке митрополије, Јован Капистран је 1455. затражио од новог папе Каликста III (1455—1458) да поништи булу папе Николе V, која је гарантовала Србима слободу вероисповести.³³ Смрт Јована Капистрана спречила је опозивање раније папске буле, што је било од великог значаја за верски живот православних Срба у Угарској.

Захтев босанских фрањеваца, конципиран у осмом питању *Дубиа*, да своју делатност прошире и на области у суседству Босне, где су католици живели измешани са шизматичима и јеретицима, уверљиво говори да је до појаве *Дубиа* њихова делатност била ограничена само на територију Босне, посебно на „пограничне области Босне према Угарској“, а не на Влашку или ердељске планине. Извесну недоумицу, на којој Ј. Шидак темељи своју хипотезу, ствара писмо папе Гргура XI од 1. јуна 1373. Дозвољавајући фрањевцима да подигну 6 самостана „у пограничним областима Угарске око Себеша и Велике Влашке и око граница Босне, у Алшану и у Крбави“, где „католици живе измешани са шизматичима“, папа у уводном делу свога писма изражава жаљење што световни клер, за разлику од фрањеваца који „у крајевима Босне и Влашке и око граница Угарске проповедају неверницима реч божију и обраћају шизматике на пут католичке вере“, не посвећује бригу „власима шизматичима од којих неки станују на пасиштима и планинама напасајући стада којима обилују“.³⁴ Сигурно је да папа није мислио на православне Влахе из Влашке где фрањеваца није било, већ на влахе шизматике из оних крајева Босне који су били у сфери фрањеваца и њихове мисионарске делатности.

Своје идентификовање „влага шизматика“ из папиног писма са Власима Румунима из ердељских планина Ј. Шидак доказује претпоставком да су власи у Хрватској, који се спомињу тек у XIV веку, били католици а не шизматичи, а да у самој Босни, на „територију који је припадао босанској бановини до трећег деценија XIV ст. — нема, упркос доста обилатим мјесним називима и особним именима влашког порјекла, све до пада под Турке, такођер ни једног извора, који би посведочио постојање шизматичких влаха“.³⁵ Шидак при томе ћутке прелази преко евидентне чињенице да се у свим папним писмима од 1372. до 1377. редовно спомињу шизматичи које папа најчешће смешта „у крајеве Босне“ или „у пограничне области Босне према Угарској“.³⁶

³³ *Историја српског народа* II, 443; E. Fermeđžin, *AB*, 225.

³⁴ T. Smičiklas, *CD XIV*, 528.

³⁵ J. Sidak, *Studije*, 238.

³⁶ A. Theiner, *MH*, II, 117; T. Smičiklas, *CD XIV*, 494, 527.

Очигледно је да су ови шизматици из пограничних области Босне према Угарској могли бити само домаћи власи сточари који се од прве половине XIV века спомињу не само у Хуму већ и у неким областима Далмације, Хрватске и Босне.³⁷ У средњој Далмацији власи сточари пореклом из Хума спомињу се већ 1322, а у областима око Цетине, Книна и Крбаве од 1345. године.³⁸ Одазивајући се молби Трогирана да се власима забрани приступ на територију њиховог града, Никола Сеч, бан далматински и хрватски је 1362. једној групи влаха сточара даровао једно пусто село у близини Зрмање. Један извор из 1376. спомиње Петра Мартића као кнеза Книна и влаха.³⁹ Почетком XV века војвода „влаха угарског краља“ у Хрватској и Далмацији је Бутко Бранковић. Њему је 1405. угарски краљ Жигмунд за верну службу даровао два села.⁴⁰ Хрватски бан Иван Франкопан је у Клису 1436. потврдио власима њихов закон. Спомен Срба у овом документу, као и влашка имена и презимена овог правног споменика, говори о томе да споменути власи потичу из Хума, али да вероватно више нису припадали верницима источне цркве.⁴¹

Миграција православних влаха сточара из Хума и Подриња у крајеве са католичком црквеном организацијом узнемирила је Римску курију, па је папа Климент VI 1351. године позвао више црквених прелата из Далмације да онемогуће „шизматике који шире кужни отров јеретика и шизматика“ и који, противно одредбама римске цркве, уводе „нове секте“ и „сеју разне заблуде о св. Духу супротно учењу римске цркве која је мајка и учитељица свих“.⁴² Папин позив упућен црквеним прелатима у Далмацији да „растерају шизматике“, да „униште јеретичке секте“, да „уклоне заблуде о тајни евхаристије и крштења“ и да „заблуделе врате католичкој вери и обредима цркве“, односи се очигледно на влахе шизматике досељене у ове области, који су до краја XIV века највећим делом покатоличени.⁴³

Други правац миграције лако покретних влашких заједница, који је из Хума и Подриња водио у унутрашњост Босне, иако континуиран и сталан, остао је једва приметан у савременим изворима. Њихове миграције у унутрашњост земље, које су

³⁷ М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна, Симпозијум о средњовековном катуну*, Сарајево 1962, 45—112.

³⁸ Т. Smičiklas, *CD XI*, 249—50; Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae*, ed. Schwandtner III, 327.

³⁹ L. Thalloczy, *Illyrisch-albanische Forschungen I*, 497.

⁴⁰ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, *Starine XXXIX*, 1938, 256.

⁴¹ М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна, Симпозијум о средњовековном катуну*, 104—5.

⁴² Т. Smičiklas, *CD XII*, 33—34.

⁴³ Исто, 33—34. Cf. М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуна*, 103.

подстицале, с једне стране, потребе за новим пасиштима, а са друге, трговина стоком и транспорт робе у који су били укључени, повезивале су влахе с привредним средиштима на читавој територији босанске државе.⁴⁴ Миграције влаха, често подстицане и посебним повластицама феудалних господара, убрзале су економско уздизање влашких заједница и чиниле их све значајнијим фактором у босанском феудалном систему. Поред „влаха босанског бана“, који се у дубровачкој изворној грађи XV века називају „власи краља Босне“, спомињу се и власи крупних феудалаца, као, примера ради, власи Павла Раденовића, Сандаља Хранића, Радослава Павловића, Иваниша Павловића и херцега Стефана.⁴⁵ Укључујући се у државну и феудалну структуру средњовековне Босне, власи су, иако потчињени босанским владарима и крупним феудалцима, задржали управну и судску власт у својим катунима. На челу „влаха босанског краља“ био је 1382. Вукосав Плешчић, кога један дубровачки уговор назива „кнезом свих влаха краља Рашке и Босне“.⁴⁶

Захтев босанских фрањеваца из 1372. да им се одобри пастирска служба „у крајевима Босне, које настањује велико мноштво шизматика и јеретика“, односи се очигледно на влахе шизматике стално настањене у областима под непосредном влашћу босанског бана. То потврђује и папа Гргур XI који споменуће шизматике смешта у Усору, „у пограничне области Босне према Угарској“, посебно наводећи „место звано Блаж и нека друга места“, у којима католици живе измешани са шизматикима и јеретикима.⁴⁷ У једном од својих писама из 1373. папа Гргур XI спомиње и „влахе шизматике“, чија су покретна станишта била на пасиштима и планинама, што посредно упућује на планинске области средишне Босне, где турски дефтери из XV века региструју домаће влахе сточаре и њихове шизматичке попове.⁴⁸

Присуство влаха сточара у Усори и другим крајевима Босне потврђује и сачувана изворна грађа. Међу селима које је бан Твртко 1370/74. године покљонио Стјепану Рајковићу спомиње се и село „Брложник на Усори с Власима“, управо у области у коју и папа Гргур XI и Дубиа босанских фрањеваца смештају босанске шизматике.⁴⁹ Присуство влаха у се-

⁴⁴ С. Бирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 219.

⁴⁵ Д. Ковачевић, *Средњовековни катуну по дубровачким изворима, Симпозијум о средњовековном катуну*, Сарајево 1962 134—5, 137—8.

⁴⁶ М. Филиповић, *Структура и организација средњовековног катуну*, 103.

⁴⁷ Т. Smičiklas, *CD XIV*, 494.

⁴⁸ *Исто*, XIV, 528; Н. Filipović, *Напомене о исламизацији у Босни и Херцеговини у XV вијеку, Godišnjak*, knj. VII, Centar za Balkanološka istraživanja, knj. 5, Sarajevo, 1970, 153.

⁴⁹ Ј. Sidak, *Studije*, 254.

верним областима Босне потврђује и један дубровачки извештај који, у вези са турским продором у ову област Босне и Хрватске 1426. године, говори о великој штети коју су од Турака претрпели Хрвати и Власи.⁵⁰ Влахе у околини Јајца спомиње 1432. фра Јаков из Марке који је, полемишући са њима, записао да „Босанци и Моровласи нису хришћани“.⁵¹ О „великом мноштву шизматика“ у околини Јајца говори и папа Пије II у једном писму из 1458, а значајно је и сведочанство бискупа Петра Ранзануса који је, описујући борбе угарског краља са Турцима око Јајца 1463/64. године, записао да тамошњи „становници поштују Христа према обреду источне цркве“.⁵² Очигледно је да се бискупове речи не односе на босанске крстјане, које он изричито назива патаренима, већ на домаће влахе шизматике за које *Dubia* босанских фрањеваца тврди да „једноставно исповедају Христа и основ вере“.⁵³

Присуство шизматика у источним областима средњовековне босанске државе потврђују малобројни гробни натписи из XIV и првих деценија XV века са именима православних свештеника. На једном стећку у подроманијском селу Каљина записано је име попа Прибислава, у околини Бјељине име попа Прокопија и у Тобуту, у близини Тузле, име попа Гојчина.⁵⁴ Њихова имена карактеристична за влахе у Хуму и Подрињу говоре да је реч о поповима влашких шизматика који су крајем XIV и почетком XV века населили ове области. Велико мноштво припадника источне цркве у овим областима Босне потврђује и постојање сребреничке епископије која се спомиње у изворима из 1415. и 1428. године.⁵⁵

Недостатак изворне грађе о присуству влаха шизматика у централним областима средњовековне босанске државе делимично надокнађују турски дефтери који региструју не само православне влахе староседеоце око Маглаја и Високог, већ и њихове попове који су у то време још били без више црквене организације.⁵⁶

Укључујући се у државну и феудалну структуру средњовековне Босне, власи шизматици нису били изложени насилном покрштавању као у Далмацији и Хрватској, захваљујући, с једне стране, монашком карактеру цркве босанске, а са друге,

⁵⁰ К. Јиречек, *Власи и Моровласи у дубровачким споменицима*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1958, 198.

⁵¹ L. Pacetti, *L'importanza dei Sermoni di S. Giacomo della Marcha*, Studi francescani, ser. III, vol. 14, 1942, 166.

⁵² *Scriptores rerum hungaricarum* I, 1746, 397. Cf. A. Theiner, *MH* II, 487; J. Šidak, *Studije*, 118.

⁵³ *Scriptores rerum hungaricarum* I, 377.

⁵⁴ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, 11, br. 127, III, 27, br. 152, IV, 41, br. 229, IV, 123, br. 301.

⁵⁵ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 298.

⁵⁶ N. Filipović, *Napomene o islamizaciji*, 153, 158.

властитом свештенству које је лишено више црквене организације, било запуштено и слабо образовано. Једину опасност за влахе шизматике представљали су фрањевци који су, судећи по питањима фра Бартоломеја упућеним папи Гргуру XI, без великих тешкоћа придобијали њихове попове да, „ради властите користи“, следе обреде западне цркве и помажу фрањевце у прекрштавању локалног становништва.

Присуство шизматика и њихових свештеника у средњовековној држави потврђује да влахе шизматике, споменуће у писму папе Гргура XI од 1. јуна 1373, не треба тражити у Влашкој или ердељским планинама, које нису биле у границама босанске викарије, већ у самој Босни, где се и пре и после појаве *Dubia* срећу власи шизматици и њихови свештеници. Речи босанског викара фра Бартоломеја да споменути свештеници нису „прави“ већ „сељачки и шизматички, постављени према обичају земље и неканонски рукоположени“ према „њиховом старом обичају“, не односе се на свештенике влашких митрополија где таква пракса није постојала, већ на домаће влашке попове који су били без више црквене организације и где је свештеничко звање „по старом обичају“ прелазило од оца на сина без рукоположења надлежног епископа.

Анализа *Dubia* босанских фрањеваца у контексту преписке папе Гргура XI уверљиво потврђује раније изнето мишљење Ф. Рачког да су се „становници Босне делили на три вероисповести“ и да су носиоци православне традиције у средњовековној босанској држави били православни власи сточари пореклом из Хума и Подриња, које *Dubia* босанских фрањеваца назива „шизматичима“, а преписка папе Гргура XI, „шизматичима“ или „власима шизматичима“.

LES POPES SCHISMATIQUES DES DUBIA FRANCISCAINS ET LA TRADITION ORTHODOXE DANS LA BOSNIE MÈDIEVALE

Résumé

Dans les matériaux de source conservés sur l'église bosniaque, la réponse du pape Grégoire XI de l'année 1373, à vingt trois questions posées par le supérieur du vicariat franciscain de Bosnie, frère Barthélemy d'Alvernia, connues dans la science sous le nom de *Dubia* franciscains, occupe une place à part. Les trois premières questions, contenues dans cette source de provenance latine, parlent du traitement que les franciscains de Bosnie appliquaient aux schismatiques et à leurs prêtres sur le territoire du vicariat de Bosnie, lesquels le vicaire de Bosnie distinguait, non sans raison, des hérétiques et rangeait dans un groupe spécial des croyants. S'adressant au Siège Apostolique, le vicaire de Bosnie demandait au pape Grégoire XI son opinion sur le procédé à appliquer aux prêtres du pays qui, «pour leur propre avantage» étaient disposés «à suivre le rite occidental», bien qu'ils «ne soient pas de véritables prêtres, mais des rustiques et schismatiques, établis suivant la coutume du pays et

ordonnés sans observation des canons». Dans sa réponse, le pape a permis aux franciscains d'utiliser ces prêtres, à cause du manque du clergé catholique, pour baptiser ceux qui ne le sont pas, bien qu'il fût d'avis qu'il est plus avantageux de le faire faire par les vrais prêtres.

Un doute analogue est manifesté aussi dans la troisième question du vicaire de Bosnie, à savoir: comment doit-il traiter les schismatiques sur le territoire du vicariat de Bosnie, puisque à un grand nombre de gens simples parmi les Grecs (schismatiques) n'est pas connu le schisme grec, bien qu'ils professent Christ et le fondement de la foi». Le vicaire de Bosnie a demandé l'avis du Siège Apostolique s'il faut laisser ces gens «soit qu'ils sont seulement baptisés soit qu'ils se croient baptisés» à leur simplicité ou bien «les détourner de ces prêtres et de leur coutume ancienne». Le pape a donné, de même qu'à la question précédente, une réponse positive, mais il exigeait qu'en faisant cela on ne portât pas atteinte «à la substance de la religion» et «aux prescriptions de l'église catholique».

En polémique avec différentes opinions sur ce problème, l'auteur démontre qu'il n'y a aucune justification pour placer les schismatiques et leur prêtres mentionnés dans les Dubia dans les montagnes de la Transylvanie et les identifier avec les Valaques Roumains d'autant plus que les autres lettres du pape, ainsi que le contenu des Dubia, ne parlent que des schismatiques «dans les régions de la Bosnie» ou «dans les régions de la Bosnie vers la Hongrie». La province de Transylvanie ne se trouvait pas, à cette époque-là, dans la sphère du vicariat franciscain de Bosnie, lequel, en ce temps n'embrassait que la Bosnie et les régions autour des rivières de Vrbas, de Save et de Truinni (Tamiš) jusqu'à Wilkrike (Belkriche — Bela Crkva) dans le Banat méridional. L'auteur prouve que sur le territoire entier de l'Etat médiéval de Bosnie il y avait des pâtres valaques orthodoxes et que les Valaques schismatiques, mentionnés dans la lettre du pape Grégoire XI du 1er juin 1373, ne doivent pas être cherchés en Valaquie ou dans les montagnes de Transylvanie, qui n'étaient pas dans les limites du vicariat de Bosnie, mais en Bosnie même, où l'on rencontre avant, aussi bien qu'après l'apparition des Dubia, des Valaques schismatiques et leur prêtres. Les mots du vicaire de Bosnie frère Barthélemy que les prêtres mentionnés n'étaient pas de «véritables» prêtres, mais «des rustiques et schismatiques», établis «suivant la coutume du pays et ordonnés sans observation des canons», ne se rapportent pas aux prêtres des archevêchés valaques où une telle pratique n'existait pas, mais aux prêtres valaques du pays qui était en dehors de la juridiction de l'église orthodoxe jusqu'à l'arrivée des Turcs et où la fonction sacerdotale, parmi la population pastorale mobile était transmise, «selon la coutume ancienne» du père au fils sans ordination de la part de l'évêque compétent.

L'analyse des Dubia des franciscains de Bosnie, dans le contexte de la correspondance du pape Grégoire XI, confirme d'une manière convaincante l'opinion émise antérieurement par F. Rački que «les habitants de la Bosnie étaient divisés en trois confessions» et que les protagonistes de la tradition orthodoxe dans l'Etat médiéval bosnien étaient des Valaques orthodoxes, originaires des régions de Hum et de Podrinje, que les Dubia des franciscains de Bosnie nomment «schismatiques» et la correspondance du pape Grégoire XI «schismatiques» ou «Valaques schismatiques».

Ilija MITIĆ
 Historijski institut JAZU
 Dubrovnik

MEĐUNARODNI POLOŽAJ DUBROVAČKE REPUBLIKE U
 VEZI SA BORAVKOM NAPULJSKOG »GUVERNERA ORUŽJA«
 U DUBROVNIKU OD KRAJA XVII DO POČETKA
 XIX STOLJEĆA

Poslije oslobođenja od mletačke vlasti 1358. Dubrovnik je počeo naglo napredovati kako u političkom tako i u ekonomskom pogledu dobivši sve formalne i stvarne atribute posebne države: određeno područje, svoje stanovništvo, organiziranu vlast i uređenu vanjsku službu. U početku kao država — općina, a od sredine XV stoljeća kao Republika, Dubrovnik je bio suverena država u unutrašnjem i vanjskom pogledu, pa je iz tog razloga bio priznat kao subjekt međunarodne zajednice.

Boravak stranca, napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku, kao vrhovnog zapovjednika dubrovačke vojske u trajanju od 130 godina, mogao je ugroziti međunarodni položaj Dubrovačke Republike, njezinu priznatu nezavisnost. To se, međutim, nije dogodilo jer su Dubrovčani vještim diplomatskim potezima i pregovorima sa vladom u Napulju uspjeli postići da napuljski »guverner oružja«, pored svog dugogodišnjeg boravka u Dubrovniku, nije ugrozio ili okrnjio suverenitet dubrovačke države, što su priznale ostale evropske zemlje koje su održavale diplomatsko-konzularne i pomorsko-trgovačke veze sa Dubrovnikom sve do ukidanja Republike. O tome će biti govora u daljnjem tekstu ovog rada.

Tek što je zacijelila rane prouzrokovane velikim potresom iz 1667. g., Dubrovačka Republika se našla pred problemom očuvanja svoje političke samostalnosti. Pored nastojanja Venecije da uništi dubrovačku samostalnost, opasnost je došla i s druge strane, iz Turske. Veliki vezir Kara-Mustafa zatražio je 1678. od Dubrovnik velikim namet (150.000.— dukata) prijeteći Dubrovniku, u slučaju opiranja, zauzećem grada. Pored traženja velikog na-

meta, ovaj je vezir imao, uz podršku sultana iz Carigrada, i velike osvajačke ambicije jer je želio osvojiti Dalmaciju, kako bi iz nje mogao poduzeti osvajanje Italije, dok je sam Dubrovnik bio za nje-
ga važna luka u tom budućem pothvatu. Kao rezultat prijateljskih ekonomsko-političkih veza koje su stoljećima postojale između Španjolske, te Napuljske kraljevine koja se nalazila pod njezinom dominacijom i dubrovačke države, bilo je najnormalnije da se vlada ove naše male republike obratila za pomoć španjolskom vladaru, kad joj je ta pomoć bila neophodno potrebna. Pozivajući se na ranije privilegije koje je Dubrovnik dobio od španjolskih vladara, dubrovački je senat zamolio (početkom 1678) španjolskog kralja Karla II da mu pošalje jednog vrijednog oficira za vojnog starješinu, koji će biti sposoban da u slučaju potrebe organizira odbranu Dubrovnika. Španjolskoj je dubrovačko traženje bilo veoma pogodno jer je preko svoje osobe na položaj vojnog starješine u Dubrovniku mogla zadati željeni politički udarac turskim pretenzijama na Dubrovnik i Dalmaciju. U svibnju iste 1678. španjolski je kralj ovlastio vicekralja Napulja da u tu svrhu odredi jednu osobu i uputi je u Dubrovnik, a već krajem iste godine stigao je iz Napulja u Dubrovnik kapetan napuljske vojske F. de Torres. On je kao vojni starješina pod nazivom »soprintendente delle armi« (»nadzornik oružja«) preuzeo ulogu vrhovnog nadzornika dubrovačkih oružanih snaga. Taj je naziv bio samo privremen jer je od 1700. pa do ukinuća Republike, prema odluci dubrovačke vlade, pomenuti stranac kao vojni starješina nosio naziv »il governatore d'armi« (»guverner oružja«).¹ Potrebno je ovdje spomenuti da se Dubrovnik već od davnih vremena služio iskusnim strancima u lijevanju topova i uređenju odbrane grada. Neposredno iza velikog potresa, krajem 1667, stigao je iz Napulja vojni stručnjak koji je imao zadatak da sredi dubrovačku vojsku. Njegova je služba bila privremenog karaktera i ograničavala se samo na uređenje odbrane Dubrovnika koji je teško stradao od potresa.²

¹ *Prepiska, XVII st.*, 2025, str. 13 (Napuljski je dvor obavijestio dub. vladu 16. XII 1678. o upućivanju jedne osobe koja bi se brinula o vojsci i utvrđenjima Dubrovnika.); — Historijski arhiv u Dubrovniku, kao i sve ostale arhivske bilješke za ovu radnju; J. Rađonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. V, Beograd 1951, 170; *Isti, sp. d.*, knj. III, sv. 2, Beograd 1939, 982; L. Beritić, *Guverner oružja i vojni graditelj Dubrovačke Republike*, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1955, 191—197 (Još od sredine XVI st., u vrijeme pojave neke velike vanjske opasnosti, običavala je dubrovačka vlada uzeti privremeno u svoju službu jedno istaknuto vojno lice, dok traje ta opasnost.).

² N. Božanić-Bezić, *Majstori oružja, štitari, kovači i ljevači topova od XIII do XVIII st. u Dalmaciji*, Vojnopomorski ogleđi 1, Split 1966, 54—66; R. Samardžić, *Borba Dubrovnika za opstanak poslije velikog zemljotresa 1667. godine*, Arhivska građa 1960, 96; I. Mitić, *Nadzornik oružanih snaga i guverner oružja od XVIII do XIX stoljeća u Dubrovačkoj Republici*, Anali 12, Hist. instituta JAZU, Dubrovnik 1970.

Prvom španjolsko-napuljskom vojnom zapovjedniku, upućenom 1678. godine u Dubrovnik, bila su određena prava i obaveze. On je bio dužan da predsjedava vojnim sastancima, da prisustvuje rasporedu i smotri vojske i da nadzire redovnu isplatu plaća dubrovačkim vojnicima. Pored toga morao je redovno pregledavati kule i utvrde te predlagati potrebne mjere za njihovo održavanje i dotjerivanje u smislu napretka vojne tehnike. U slučaju rata bio je dužan organizirati odbranu dubrovačkog teritorija i provoditi sve potrebne vojne mjere koje su zahtjevale konkretne ratne prilike. U svom radu bio je podređen magistratu sastavljenom od tri senatora, nazvanom »Upravitelji straža« koji su bili zavisni od odluke i upute Senata. U svečanim prilikama pojavljivao se u javnosti zajedno s »Upraviteljima straža« i prema odluci Senata (1678), imao je počasno mjesto u prvoj klupi iza njih. Nadzornik dubrovačke vojske, odnosno »guverner oružja« primao je godišnju plaću iz napuljske državne blagajne. Dubrovačka je vlada sa svoje strane bila obavezna da mu osigura stan i dva vojnika koji su uvijek bili u njegovoj službi. Osim toga, imao je pravo da uveze godišnje bilo koju robu i određenu količinu prehrambenih artikala za potrebe svoje obitelji, bez plaćanja carine, odnosno dažbina.³

Spor s Turskom, zahvaljujući okretnosti dubrovačkih poslanika, definitivno je završen već 1683. kad se veliki vezir Kara-Mustafa spremao da krene na Beč. Dubrovačka je vlada i pored toga smatrala potrebnim da zbog neprekidne opasnosti od Venecije, kao i bojazni od Turske, zatraži od vicekralja Napulja imenovanje novog zapovjednika dubrovačke vojske poslije smrti F. de Torresa (1690). Osim čisto vojno-političkih interesa i ekonomski su razlozi upućivali dubrovačku vladu da podnese taj zahtjev jer je Republika, na temelju dotadašnjih odobrenja španjolskih kraljeva, uvozila za svoje potrebe iz Napuljske kraljevine, pored žita, ječma i ostalih prehrambenih proizvoda, još i oružje, barut i salitru.⁴ Na traženje dubrovačke vlade, sredinom 1690, vicekralj Napulja uputio je u Dubrovnik G. Regitana kao novog vrhovnog »nadzornika dubrovačke vojske« koji je ostao na tom položaju sve do svoje smrti 1700. godine. Njega je na

³ *Prepiska*, XVIII st., 3013, str. 19—20 (Patenti o imenovanju »guvernera oružja«, kao i drugi akti koji se odnose na agenciju Napulja u Dubrovniku.); *Isti*, 2913, str. 1 (Dopisivanje sa »guvernerom oružja« i napuljskim agentima u Dubrovniku od 1749. do 1798); K. Kovač, »Crtice o statistici i o vojničkim ustanovama u Republici dubrovačkoj«, *Glasnik zemaljskog muzeja BH*, 28, Sarajevo 1917, 303—310.

⁴ V. Adamović, *Dubrovčani izvan zavičaja*, Dubrovnik 1914, 54—58 (Pošto je Kara-Mustafa bio ubijen u Beogradu krajem 1683, sultan je prestao goniti Dubrovčane, oprostio im neopravdani dug, a M. Kabogu pustio na slobodu poslije 4 godine tamnice.); J. Radonić, *sp. d.*, knj. III, sv. 1, Beograd 1939, 20—21; *Isti. sp. d.*, knj. IV, sv. 2, Beograd 1942, 54; *Isti. sp. d.*, knj. IV, sv. 1, Beograd 1941, 94—95, 303, 608, 677 (Pismo dub. vlade upućeno krajem 1678. španjolskom kralju.).

tom položaju naslijedio istoimeni sin i to uz pristanak dubrovačke vlade i odluke napuljskog vicekralja. Kako je G. Regitano mlađi već otprije imao čin kapetana talijanske vojske i austrijskog pukovnika, to mu je dubrovačka vlada, da bi ga posebno počastvovala, podijelila naziv »guvernera oružja«. Taj su naziv zadržale sve kasnije starješine dubrovačke vojske upućene iz Napulja. G. Regitano mlađi često je napuštao Dubrovnik radi izvršenja raznih zadataka koje mu je povjeravala vlada iz Napulja, vršeći ponekad i diplomatske poslove za svoju zemlju. Time je u stvari napuljski »guverner oružja« u Dubrovniku počeo da se bavi i drugim poslovima, po nalogu svoje vlade, a ne samo onim za koje je bio pozvan u Dubrovnik. Poslije smrti G. Regitana mlađeg (1750), koji je više od 50 godina nosio u Dubrovniku naziv »guverner oružja«, njega je na tom položaju naslijedio sin Battista koji je zbog raznih protuzakonitih djela, koja je počinio 1753, pobjegao iz Dubrovnika. Takvim je postupkom dubrovačka vlada bila veoma ozlojeđena, pa je zatražila od Napulja da više ne postavlja novog »guvernera oružja«. Kako je odgovor na to dubrovačko traženje bio negativan, da ne bi poremetila dobre odnose s Napuljem koji je zaprijetio da će poduzeti ekonomske mjere protiv Dubrovnika, dubrovačka vlada je, krajem 1753, prihvatila P. Laguardia za novog zapovjednika dubrovačke vojske. On je poslije kratkog vremena, zbog bolesti i time povezanog odlaska na novu dužnost, morao napustiti Dubrovnik. Na mjesto P. Laguardie bio je imenovan, sredinom 1755, bez traženja, suglasnosti i znanja dubrovačke vlade, novi »guverner oružja« D. Alvazo de Campo. Imenovanje tog novog guvernera, bez znanja Dubrovčana, bio je osnov za niz nesuglasica između Dubrovnika i Napulja, koje su u većoj ili manjoj mjeri trajale sve do pada Dubrovačke Republike. Iako je Dubrovnik iz posebnih, prije spomenutih razloga, prihvatio stranca za zapovjednika svoje vojske, sada je energično reagirao na imenovanje »guvernera oružja« bez traženja i znanja dubrovačke vlade. Ne mogavši spriječiti dolazak A. de Campa u Dubrovnik, a da se time ne zamjere Napulju, Dubrovčani su pribjegli već poznatoj taktici kojom su se često služili u takvim i sličnim prilikama, a koja se sastojala u otežavanju i sputavanju rada nepoželjnog gostu na području Republike. Dolazilo je do čestih sporova i sukoba između guvernera i Dubrovčana, ponajviše plemića, koji su na bilo koji način željeli da onemoguće daljnji boravak nepoželjnog guvernera u Dubrovniku. Krajem 1759, A. de Campo, ne mogavši više živjeti u neprijateljski raspoloženoj sredini, zahvalio se na službi i vratio u Napulj. Odmah nakon njegovog odlaska dubrovačka vlada šalje u Napulj Dubrovčanina S. Zamanju sa zadatkom da intervenira kod tamošnjih vlasti kako ubuduće Napulj ne bi upućivao

u Dubrovnik zapovjednika dubrovačke vojske. Godinu i dva mjeseca trajala je misija S. Zamanje u Napulju, ali bez uspjeha.⁵

Dubrovačka je vlada s istim ciljem kao i S. Zamanju uputila u Napulj, početkom 1761, i Mata Getaldića, koji je 12. lipnja iste godine predao napuljskom vladaru dubrovački memorandum. U tom dokumentu iznesene su i razjašnjene glavne činjenice i razlozi koji su doveli do upućivanja u Napulj (1678) prvog zapovjednika dubrovačke vojske, naglašavajući da to nije nikakvo priznato ili stečeno pravo Napulja, već samo pomoć koju je Napulj dao Dubrovniku na njegovo traženje. Sve do 1755. imenovanje napuljskog »guvernera oružja« vršilo se uz saglasnost dubrovačke vlade, dok je imenovanjem spomenutog A. de Campa, bez suglasnosti i znanja Dubrovnika, povrijeđena dotadašnja praksa. U memorandumu se dalje naglašava da je Dubrovnik zatražio, u momentu vojne opasnosti, od vladara Španjolske i Napulja imenovanje jedne osobe za nadzornika oružanih snaga, a kako više te opasnosti nema, postalo je suvišno dalje upućivanje takve osobe u Dubrovnik. Tim dokumentom dubrovačka vlada upozorava Napulj da se privilegije koje Dubrovčani uživaju u Napulju, dobijene od španjolskih vladara tokom XV i XVI stoljeća, ne mogu vezati imenovanjem i boravkom napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku, jer je Dubrovnik dobio te privilegije mnogo ranije nego što je imenovan i upućen u Dubrovnik prvi napuljski nadzornik oružanih snaga, odnosno »guverner oružja«. Imenovanjem »guvernera oružja« bez suglasnosti dubrovačke vlade počeli su se Dubrovčani pribojavati da se to vojno lice iz Napulja vremenom ne pretvori u čisto političku ličnost koja bi mogla svojim boravkom u Dubrovniku ugroziti njegovu nezavisnost. Učestala putovanja »guvernera oružja« u Napulj, pod izgovorom bolesti i tome slično, još su više pojačala sumnju Dubrovčana u iskrenu i poštenu djelatnost, kao i u razloge boravka te strane osobe u Dubrovniku. Spomenuti je M. Getaldić zbog toga predložio vladi u Napulju da se ubuduće više ne upućuje u Dubrovnik »guverner oružja«. Napuljski ministar M. Tanucci, s kojim je M. Getaldić vodio pregovore, nije pristao na ovaj dubrovački prijedlog, već je tražio da »guverner oružja« kojeg je imenovala napuljska vlada, i ubuduće boravi u Dubrovniku, ali uz saglasnost i znanje dubrovačke vlade. Tom je prilikom ministar Tanucci zagarantirao M. Getaldiću da boravak

⁵ *Prepiska*, XVIII st., 2912, str. 1,5 (Patent od 2. IX 1690. kojim je imenovan starješina dub. vojske. — Dopisivanje sa »guvernerom oružja« Kraljevstva Dviju Sicilija u Dubrovniku od 1749. do 1798); *Isto*, XVIII st., 3013, str. 1, 19 (Razna dopisivanja sa »guvernerom« dub. vojske od 1753. do 1784); *Isto*, XVIII st., 3329, str. 96 (Razna pisma napuljskog konzula i »guvernera oružja« u Dubrovniku 1740); *Isto*, XVIII st., 26.3013, str. 19.

napuljskog oficira u Dubrovniku neće nikada dovesti u pitanje nezavisnost Dubrovačke Republike.⁶

Kao rezultat spomenutih pregovora, napuljska vlada je, krajem 1761, uz prethodnu suglasnost dubrovačke vlade, imenovala i uputila u Dubrovnik B. Nickela za novog dubrovačkog »gubernera oružja«. Devet godina kasnije Nickel je bio premješten za zapovjednika vojske u susjednoj luci Bari. Prije odlaska preporučio je dubrovačkom senatu za svog nasljednika D. O'Dea, kojeg je dubrovačka vlada odmah predložila, a Napulj prihvatio i imenovao za novog »gubernera oružja« u Dubrovniku. Kratko vrijeme iza toga (1771), dubrovački se senat žalio, preko svog agenta u Napulju, na ponašanje D. O'Dea, tražeći njegovo povlačenje iz Dubrovnika i ujedno imenovanje Dubrovčanina P. Stelle za novog »gubernera oružja«. U to je vrijeme P. Stella bio napuljski konzul u Dubrovniku, pa je dubrovačka vlada, želeći da jedna osoba bude napuljski konzul i ujedno »gouverner oružja«, nastojala da na taj način ukine poseban položaj, odnosno mjesto »gubernera oružja« u Dubrovniku.⁷ Više od dvije godine dubrovačka je vlada nastojala da ukloni D. O'Dea iz Dubrovnika, a da P. Stella preuzme njegovu dužnost. Ipak je poslije dugih uzajamnih optuživanja, početkom 1775, D. O'Dea premješten na novu dužnost, ali nije udovoljeno želji dubrovačke vlade da na njegovo mjesto bude imenovan P. Stella. Napuljski je vladar iste godine odredio, opet bez suglasnosti Dubrovnika, kapetana napuljske vojske A. Medini za novog »gubernera oružja«. Poslije takvog, ponovnog nepomirljivog poteza Napulja, dubrovačka je vlada naložila svom agentu u Napulju da i dalje nastoji postići ukidanje položaja napuljskog oficira u Dubrovniku.⁸ Da bi donekle ublažila ponovo nastali spor, u nastojanju da ostane s Napuljem u dobrim odnosima, dubrovačka je vlada prihvatila A. Medina za novog »gubernera oružja«, pod uvjetom da se ubudu-

⁶ *Prepiska*, XVIII st., 2912, str. 16 (Izvrještaj A. Getaldića koji je bio u Napulju 1761. godine — Dub. je vlada nastojala ukloniti »gubernera oružja« i iz razloga što je on regrutirao na dub. području razne izbjeglice za napuljsku vojsku, što je ugrožavalo neutralnost dubrovačke države.); vidi o tome I. Mitić, *Imigraciona politika Dubrovačke Republike s posebnim osvrtom na ustanovu svjetovnog azila*, Anali 17, Zavod za pov. znanosti JAZU, Dubrovnik 1979; *Prepiska*, XVIII st., 26.3013, str. 5,6 (Grof Tanucci s kojim je M. Getaldić pregovarao o ukidanju položaja »gubernera oružja« u Dubrovniku bio je savjetnik i tajnik napuljske države, veoma utjecajna ličnost u Napulju.).

⁷ *Cons. rog.*, 180, str. 37, 72 (Dub. je vlada krajem 1769. zahtjevala od napuljske vlade da se ubuduće novi »gouverner oružja« imenuje na dub. zahtjev.); *Isto*, 181, str. 156/157 (Senat je 15. III 1772. zaključio da se za »gubernera oružja« predloži napuljski konzul u Dubrovniku P. Stella.); *Prepiska*, XVIII st., 3013, str. 8, 9 (O neslaganju dub. vlasti sa napuljskim »gouvernerom oružja«.).

⁸ *Cons. rog.*, 185, str. 21 (Zaključak Senata od 28. XII 1775. o potrebi ukidanja položaja »gubernera oružja« u Dubrovniku.); *Isto*, 186, str. 46 (Priznanje A. Medine za zapovjednika dub. vojske.); *Prepiska*, 18. st., 3033, str. 19.

će, ako dođe do ponovnog imenovanja »guvernera«, uzme u obzir dubrovački prijedlog. S vremenom i izmjenjenim političkim prilikama oko Dubrovnika, napuljski »guverner oružja« gubi praktičnu važnost kao vojni zapovjednik, te postaje pomalo politički eksponent Napulja u Dubrovniku. A. Medini je zbog toga ponekad obavljao u Dubrovniku razne poslove za napuljsku vladu, te je kao napuljski »guverner oružja« boravio sve do svoje smrti u Dubrovniku (početkom 1782), gdje je i pokopan.⁹

Odmah poslije smrti A. Medine nastao je najoštrij do tada poznati spor između Napulja i Dubrovnika, jer dubrovačka vlada više nije htjela primiti novog napuljskog »guvernera oružja«. U vezi s tim sporom, Dubrovnik je zatražio pomoć Španjolske, Austrije i Francuske, nadajući se da će na kraju ipak uspjeti da se oslobodi nepoželjnog stranca. Dubrovačka se vlada prvo obratila R. Boškoviću u Pariz, kao i svom otpravniku poslova kod francuske vlade F. Faviju. Oni su dobili zadatak da nastoje preko francuske vlade i njezina poslanika u Madridu postići da Španjolska utiče na to da se ukine položaj napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku. Krajem 1782. dubrovačka se vlada direktno obratila za pomoć španjolskom kralju, tražeći ukidanje tog »nezakonitog i nametnutog, jednostranog privilegija Napulja u Dubrovniku«. Preko grofa Ayale, dubrovačkog predstavnika u Beču, Dubrovnik je nastojao u tom svom zahtjevu dobiti pomoć i podršku Austrije. Zahtjev za ukidanje položaja napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku dubrovačka je vlada temeljila na poznatoj činjenici da je prvi »guverner« došao u Dubrovnik na traženje Dubrovnika, u vrijeme kad je to bilo potrebno, te da se to prvotno traženje ne može tokom vremena pretvoriti u pravo Napulja da redovno šalje i drži svog oficira u Dubrovniku. Prema stanovištu dubrovačke vlade, boravljenje stranog oficira u Dubrovniku privuklo je pažnju susjednih država, pa bi ponovo imenovanje novog »guvernera«, poslije smrti A. Medine, moglo znatno uticati na slobodu i međunarodno priznatu neutralnost Dubrovnika i njegove Republike, pogotovo kad bi Porta ili koja druga država, po ugledu na Napulj, zahtjevala da i ona ima svog oficira s istim ili sličnim funkcijama u Dubrovniku. Osim toga, malobrojni dubrovački vojnici nalazili su se pod komandom oficira Dubrovačke Republike i više nisu zavisili od napuljskog »guvernera oružja«, koji je, ne imajući više nikakvog posla, dolazio često u sukob s Dubrovčanima želeći da igra ulogu neke vlasti u Dubrovniku. Takav položaj napuljskog

⁹ *Prepiska*, XVIII st., 2912, str. 20, 21, 25 (Zalba A. Medini dub. vladi iz 1777); J. Radonić, *sp. d.*, knj. V, Beograd 1951, 487, 489 (R. Bošković savjetuje 5. IX 1775. dub. senatu da se, u vezi sa ukidanjem položaja »guvernera oružja« u Dubrovniku, obrati španjolskom kralju.). G. Gelčić, *Il governatore d'armi della Corte di Napoli a Ragusa*, *Giornale degli eruditi e dei curiosi*, II, vol. IV, br. 58, Padova 1884, 168—169 (Prema tvrđenju autora, A. Medini je, uz vojničke počasti, bio pokopan u Dubrovniku 1782. godine, u klasturu franjevačkog samostana.)

»guvernera« bio je još jedan razlog više za dubrovačku vladu da energično traži uklanjanje ovog stranca iz Dubrovnika.¹⁰

Napuljska vlada, uvidjevši da se ne može pravno oduprijeti dubrovačkom zahtjevu, posegla je za ekonomsko-političkim mjerama protiv Dubrovačke Republike. Početkom ožujka 1783. naredila je embargo za sve dubrovačke brodove i njihove terete u napuljskim lukama te sekvestar cjelokupnog dubrovačkog novca koji je bio uložen u napuljskim bankama. I pored intervencije Francuske i Austrije, dubrovačka je vlada morala popustiti kako bi spasila novac, brodove s teretom, kao i svoju trgovinu u tadašnjem Kraljevstvu Dviju Sicilija. Početkom siječnja 1784. pristala je dubrovačka vlada da ponovo primi napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovnik, a Napulj je zatim ukinuo embargo na dubrovačke brodove i njihov teret, kao i sekvestar novca. Dubrovačka se vlada morala odreći prava predlaganja osobe za »guvernera oružja«, kao i davanja suglasnosti na njegovo imenovanje, dok je bila dužna prihvatiti onu osobu koju odredi i imenuje napuljski vladar. »Guverner oružja« nije se smio miješati u vanjske i unutrašnje poslove Dubrovačke Republike, priznajući uvijek njezinu samostalnost i nezavisnost. Tim je napuljska vlada htjela donekle ukloniti strah Dubrovčana da će, prije ili kasnije, postojanje tog »guvernera« uticati na dubrovačku nezavisnost. Sredinom iste (1784) godine stigao je u Dubrovnik novi napuljski »guverner oružja« Sicilijanac P. Boraggino, kojeg je dubrovačka vlada primila prema svim pravilima dubrovačkog ceremonijala.¹¹ Time je bio okončan spor oko daljnjeg imenovanja i boravka napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku i nije se više obnavljao sve do ukidanja Dubrovačke Republike.

Novi »guverner oružja« P. Boraggino bio je primljen u Dubrovniku s dužnim poštovanjem kako od dubrovačke vlade, tako i od samih Dubrovčana, koji su izbjegavali svaki sukob s njim. On je kao »guverner« uživao povlastice stranih konzula u Dubrovniku, te nije plaćao carinu ni ostale dažbine pri uvozu razne robe za svoje potrebe. P. Boraggino je ostao u Dubrovniku sve do smrti 1804. godine. Odmah poslije njegove smrti dubrovačka je vlada formalno zatražila od Napulja imenovanje njegovog nasljednika, želeći time da barem na neki način pokaže svoju naklonost prema tom napuljskom predstavniku u Dubrovniku. Krajem iste godine napuljski je dvor odredio Španjolca C. Maresca za novog »guvernera oružja« u Dubrovniku. Kako bi ga što više udobrovoljio i učinio mu što ugodniji boravak u

¹⁰ *Lett. di Ponente*, 114, str. 37 (Pisma upućena 1782. španjolskom kralju i vladi u Madrid.); J. Radonić, *sp. d.*, knj. V, Beograd 1951, 569, 570, 571.

¹¹ *Cons. rog.*, 186, str. 18; J. Radonić, *sp. d.*, knj. V, Beograd 1951, 532, 536, 572–575, 581 (U momentu sekvestra nalazilo se u napuljskim bankama uloženo dubrovačkog kapitala u vrijednosti od oko 180.000 napuljskih škuda.).

Dubrovniku, Senat je (1805) odobrio izdatak od 200 cekina, na teret državne blagajne, za preuređenje kuće u kojoj je on stanovao. C. Maresca je kao »guverner oružja« dočekao ulazak francuske vojske u Dubrovnik i ukidanje Republike (1808), ali je još četiri mjeseca nakon utruća dubrovačke slobode i nezavisnosti zadržao svoje izlišne funkcije. Na izričit zahtjev francuskog konzula i opunomoćenika Bruéra u Dubrovniku, prestala je funkcija tog napuljskog oficira kao i svih ostalih stranih konzularno-diplomatskih predstavnika u Dubrovniku.¹²

Napuljski »guverner oružja«, kao i svi strani konzularno-diplomatski predstavnici bili su primani u Dubrovniku na poseban, svečan način koji je bio uobičajen, a tek krajem XVIII stoljeća i propisao ga je dubrovački senat. Odmah nakon dolaska u Dubrovnik, prije preuzimanja dužnosti, »guverner oružja« morao se lično prijaviti u Malo vijeće tražeći da mu se odredi dan i sat kad će ga Knez primiti. U ugovoreni dan i sat taj napuljski oficir došao bi u Malo vijeće, opasan sabljom, sa štapom u jednoj i šeširo u drugoj ruci. Ušao bi u dvoranu za sjednice, poklonio se prisutnima, dok bi ga Knez očekivao i pokazao mu mjesto gdje će sjesti. »Guverner oružja«, prije nego što će sjesti, predao bi Knezu »patentno« pismo kojim je imenovan i određen na taj položaj u Dubrovniku. Stranac bi zatim sjeo, što bi učinio istovremeno i Knez, a tada su slijedili pozdravni govori u kićenom stilu. Kad bi se završili govori, jedan od tajnika pružio bi strancu Sv. pismo, a ovaj bi ustao, položio desnu ruku na knjigu i zakleo se na vjernost Dubrovačkoj Republici, kao što to čine i svi ostali dubrovački službenici. Položivši zakletvu, »guverner oružja« poklonio bi se tri puta pred Knezom i malovijećnicima, te napustio dvoranu u pratnji najmlađeg člana Malog vijeća koji bi ga pratio do izlaza. Taj napuljski oficir nije mogao, krajem XVIII stoljeća, bez znanja dubrovačke vlade napustiti teritorij Republike, već je bio dužan lično posjetiti Malo vijeće, iznijeti svoje namjere te zatražiti odobrenje da može oputovati iz Dubrovnika. U slučaju da je bio opozvan, morao je doći u Malo vijeće radi oproštajne audijencije.¹³ Iako je taj ceremonijal bio sličan konzularno-diplomatskom ceremonijalu, ipak je postojala bitna razlika koja se sastojala u činjenici da se napuljski »guverner oružja« nalazio formalno u službi Dubrovačke Republike i zaklinjao se njoj na vjernost, što kod konzularno-diplomatskih predstavnika stranih zemalja nije bio slučaj. Pored toga, oni su mogli bez odobrenja dubrovačke vlade privremeno ili stalno napustiti teritorij Dubro-

¹² *Cons. rog.*, 194, str. 2 (Zaključak Senata iz 1786. o carinskim olakšicama »guvernera oružja« u Dubrovniku.); *Isto*, 210, 26, 94 (Zaključak Senata iz 1805); L. Vojnović, *Pad Dubrovnika*, knj. II, Zagreb 1908, 128—129.

¹³ B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957, str. 88, 89 (Autor spominje propise o državnom ceremonijalu Dubrovačke Republike, a posebno o ceremonijalu koji je bio propisan prilikom prijema novog »nadzornika oružanih snaga«, odnosno »guvernera oružja« u Dubrovniku.).

vačke Republike. Međutim, usprkos razlika između konzularno-diplomatskih predstavnika stranih država i napuljskog »gubernera oružja« u Dubrovniku, dubrovačka je vlada nastojala izjednačiti njegov položaj sa položajem ostalih stranih predstavnika u Dubrovniku, što je jasno vidljivo iz spomenutog ceremonijala, dok je polaganjem zakletve željela naglasiti da se ovaj strani oficir nalazi privremeno u službi Dubrovnika, a sve to da bi ostalim državama prikazala svoju samostalnost i nezavisnost u odnosu na Napuljsko kraljevstvo.

Iz navedenog možemo zaključiti da je u času opasnosti (1678) prisustvo stranog vojnog starješine u Dubrovniku bilo potrebno za odbranu teritorija Republike, ali je tokom vremena njegov boravak u Dubrovniku počeo da ugrožava dubrovačku slobodu i nezavisnost, tim više što su se već krajem XVII stoljeća politički odnosi Dubrovnik i Porte normalizirali. Iako je turska opasnost prošla (1683) poslije bitke kod Beča, dubrovačka je vlada iz prijateljskih političko-ekonomskih razloga ponovo zatražila od Napulja 1690. godine, poslije smrti tadašnjeg nadzornika dubrovačkih oružanih snaga, da opet uputi u Dubrovnik jednog oficira na položaj vojnog starješine. Možda je u tome bila greška dubrovačke vlade koja nije mogla pretpostaviti da će daljnim boravkom napuljskog oficira u Dubrovniku vlada u Napulju prigrabiti sebi pravo da i ubuduće, mimo volje Dubrovčana, upućuje u Dubrovnik svog oficira. Ova se greška nije mogla više ispraviti sve do ukinuća Republike, pa je zato dubrovačka vlada nastojala da što više javno osporava pravo Napulju na imenovanje svog oficira u Dubrovniku, tražeći pomoć i drugih zemalja, naročito od sredine XVIII stoljeća kad je ovaj oficir bio imenovan i upućen bez suglasnosti dubrovačke vlade.

Boravak stranog oficira u Dubrovniku privukao je pažnju drugih država koje su mogle zahtjevati da i one upute svog oficira — predstavnika sa sličnim funkcijama na području Republike. Zbog toga je dubrovačka vlada nastojala spriječiti da se jedna usluga, učinjena na njezino traženje, preokrene u pravo Španjolske, odnosno Napulja, da redovno imenuje i šalje u Dubrovnik svog oficira na položaj zapovjednika dubrovačke vojske. Pored svih nastojanja da se oslobodi nepotrebnog stranca, Dubrovnik je ekonomskim mjerama bio primoran da prizna pravo napuljskom dvoru na imenovanje, upućivanje i držanje u Dubrovniku »gubernera oružja« sve do ukinuća Republike. Razlog tome leži u činjenici što su Španjolska i kasnije Napulj htjeli da preko svoje osobe na položaju nadzornika dubrovačkih oružanih snaga, odnosno »gubernera oružja«, vrše ulogu zaštitnika Dubrovnik, želeći time dati protuudarac pretenzijama Turske i Austrije na Dubrovnik.

Od početka XVIII stoljeća pa do ukinuća Republike, napuljskog oficira u Dubrovniku, pod uniformom »gubernera oružja«,

vlada u Napulju smatrala je svojim stalnim vojnim predstavnikom, odnosno izaslanikom u toj zemlji. Dubrovačkoj je vladi naročito postao sumnjiv njegov položaj od sredine XVIII stoljeća, kad je on bio upućivan u Dubrovnik bez njezine saglasnosti i kad se počeo odvajati od uticaja lokalnog vojnog magistrata i polagati veću pažnju na ceremonijal i ponašanje dubrovačke vlade i Dubrovčana prema njemu. Njegovo često neprijateljsko ponašanje u Dubrovniku, kao i nastojanje Napulja da ga pod svaku cijenu zadrži, još je više pojačalo sumnju a time i želju Dubrovčana da ga se oslobode. Napuljski je »guverner oružja« vremenom gubio raniju vlast i ulogu u Dubrovniku, tako da se tokom XVIII stoljeća pretvorio u neku vrstu diplomatskog informatora svoje vlade, bez ikakve stvarne vlasti.

Značajno je napomenuti da dubrovačka vlada nije nikada iz političkih i ekonomskih obzira postavila Napulju službeni zahtjev za opozivanje ili ukidanje položaja napuljskog »guvernera oružja« u Dubrovniku. Svako traženje u tom smislu bilo je upućivano napuljskoj vladi u obliku molbe i dokazivanja kako je nepotreban dalji boravak napuljskog oficira u Dubrovniku. Kad je 1783. dubrovačka vlada ponovo potakla pitanje uklanjanja tog oficira iz Dubrovnika, tražeći pri tome podršku Francuske i Austrije, Napulj je ekonomskim mjerama uspio prisiliti Dubrovnik na ponovno popuštanje, jer su trgovački odnosi i novčana ulaganja u napuljskim bankama bili od životne važnosti za dubrovačku trgovinu i njezinu mornaricu.

Boravkom napuljskog oficira u Dubrovniku dubrovačka vlada se s vremenom, a naročito tokom druge polovine XVIII stoljeća, našla u veoma delikatnom položaju iz dva razloga. U prvom redu što bi njegovo prisilno uklanjanje dovelo u pitanje dalji opstanak važnih dubrovačkih ekonomskih odnosa s Napuljem, a u drugom što je neprekidan boravak stranog oficira na položaju zapovjednika dubrovačke vojske ugrožavao dubrovačku nezavisnost i slobodu. U takvoj je situaciji dubrovačka vlada našla jedino pravilno — kompromisno rješenje; da napuljski oficir ostane do daljnjeg u Dubrovniku priznavajući i poštivajući pri tome dubrovačku nezavisnost i državni suverenitet.

Bez obzira na neuspjeh dubrovačke vlade da tokom XVIII stoljeća ukloni iz Dubrovnika napuljskog »guvernera oružja«, diplomatsko-politička borba koju je Dubrovnik vodio oko uklanjanja tog oficira pokazala je evropskim državama da taj stranac boravi u Dubrovniku protiv volje dubrovačke vlade, ne krnjeći pri tome suverenitet Dubrovačke Republike. S druge strane, opiranje Dubrovnika, od sredine XVIII stoljeća, da primi »guvernera oružja« prisililo je napuljsku vladu na davanje obaveze da njegov boravak u Dubrovniku neće uticati na dubrovačku nezavisnost. Zakletva na vjernost Republici, koju je taj oficir polagao pred Knezom, pokazuje da se on nalazio u službi du-

brovačke vlade priznavajući time javno da će služiti njezinim interesima.

Na kraju je potrebno naglasiti da je vlada Dubrovačke Republike u slučaju napuljskog »gouvernera oružja« postigla dva značajna politička uspjeha; u prvom redu što je uvjerala evropske države da Napuljska kraljevina, odnosno Kraljevstvo Dviju Sicilija, nema nikakvu posebnu vlast nad Dubrovnikom, a u drugom što je uspjela održati prisne i prijateljske veze s napuljskim vladarima sve do ukinuća Republike i pored spora oko boravka napuljskog oficira u Dubrovniku. Ovaj uspjeh dubrovačke vlade bio je dokaz njezinog vještog političkog snalaženja u delikatnim međunarodnim situacijama, koje joj je i omogućilo da tokom nekoliko stoljeća, sve do dolaska Francuza, očuva neutralnost i nezavisnost među evropskim državama.

**POSITION INTERNATIONALE DE LA RÉPUBLIQUE DE DUBROVNIK
EN RAPPORT AVEC LE SEJOUR DU «GOUVERNEUR DES ARMES» DE
NAPLES A DUBROVNIK DEPUIS LA FIN DU XVIIe JUSQU'AU
COMMENCEMENT DU XIXe SIÈCLE**

R é s u m é

A l'heure où le danger de la part des Turcs menaçait la République (1678), l'engagement d'un chef militaire étranger à Dubrovnik s'imposait comme une nécessité pour la défense du territoire de la République, mais au cours du temps son séjour à Dubrovnik a commencé à mettre en danger la liberté et l'indépendance de Dubrovnik, d'autant plus que les relations politiques entre Dubrovnik et la Porte s'étaient déjà normalisées vers la fin du XVIIe siècle.

Le séjour d'un officier étranger à Dubrovnik a attiré l'attention des autres États qui pouvaient exiger de tenir, eux aussi, leur officier-représentant à fonctions analogues sur le territoire de la République. A cause de cela, le gouvernement de Dubrovnik tâchait d'empêcher qu'un service, rendu à sa demande, ne se transforme pas en un droit de l'Espagne, resp. de Naples, de nommer régulièrement et d'envoyer son officier au poste de commandant de l'armée de Dubrovnik, sous le titre de «gouverneur des armes». Nonobstant l'échec subi par le gouvernement de Dubrovnik d'éliminer au cours du XVIIIe siècle de Dubrovnik le «gouverneur des armes» de Naples, la lutte diplomatique-politique que soutenait Dubrovnik en vue d'éloigner cet officier, a montré aux États européens que cet étranger demeurerait à Dubrovnik contre le gré du gouvernement de la République, sans porter atteinte à la souveraineté de la République de Dubrovnik. En outre, l'opposition de Dubrovnik, à partir du milieu du XVIIIe siècle, à recevoir à l'avenir le «gouverneur des armes», a contraint le gouvernement de Naples de prendre l'engagement solennel que son séjour à Dubrovnik n'exercerait aucune influence sur l'indépendance de la République. Le serment de loyauté envers la République que prêtait cet officier devant le Recteur, témoigne qu'il se trouvait au service du gouvernement de Dubrovnik, en reconnaissant par là publiquement qu'il servirait ses intérêts. Ce fait a convaincu les États de l'Europe que le Royaume de Naples, resp. le Royaume de Deux-Siciles, ne possédait aucune autorité particulière sur Dubrovnik. Ce succès du gouvernement de Dubrovnik était une preuve de son habileté politique à trouver son chemin dans les situations internationales délicates.

Miodrag MILIN
 Université de Timișoara
 Timișoara

LA ROUMANIE ET LA SERBIE À LA VEILLE
 DE L'INDÉPENDANCE
 (JUIN 1876 — JUIN 1877)

Les effets de la neutralité roumaine. La précieuse initiative du ministre Michel Kogălniceanu quant à la neutralité du Danube dans la zone de la frontière roumaino — serbe fut suivie d'une note diplomatique adressée à la Porte (le 16/28 juin 1876), au moment où la guerre serbe — monténégrine — ottomane devenait imminente. En échange du maintien de la neutralité, les Roumains exigèrent aux Turcs «les 7 points roumains», en fait la ratification de la quasi-indépendance de l'État national roumain. Il s'ensuit que le prix de la neutralité était: «I. le fait de reconnaître l'individualité de l'État roumain et de la dénomination de Roumanie; II. l'admission de son représentant dans le corps diplomatique; III. l'assimilation des sujets roumains en Turquie aux autres sujets étrangers et la reconnaissance de leur droit d'être jugés par les agents diplomatiques roumains; IV. l'inviolabilité du territoire roumain et la délimitation des îles du Danube; V. la conclusion avec l'Empire Ottoman d'une convention d'extradition des malfaiteurs; VI. la reconnaissance du passeport roumain et l'abstention des consuls turcs d'intervenir dans les affaires des Roumains de l'étranger; VII. l'établissement de la frontière roumaino — turque à l'embouchure du Danube sur le thalweg du bras principal.»¹

¹ N. Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877. (Les relations diplomatiques de la Roumanie pendant les années 1859—1877)*, Bucarest 1984, 307; *Documente privind istoria României. Războiul pentru Independență, (Documents concernant l'histoire de la Roumanie. La Guerre pour l'Indépendance)*, vol. I, part II, nr. 209. p. 192.

Après avoir accompli la neutralité de la rive roumaine du Danube, on a pris la décision (le 15/27 juin) d'envoyer un corps d'observation à Gruia, tout près de la vallée du Timok, «ayant la tâche de repousser tout attentat direct ou indirect à la neutralité de la Roumanie».²

Le commandement de ce corps fut conféré au colonel Hristodol Cerchez; il avait sous ses ordres les unités suivantes: le Régiment 4 Ligne, le Bataillon 4 Chasseurs, la Batterie Borănescu du Régiment 2 Artillerie, deux escadrons de cavaliers, un bataillon d'infanterie, les piquets de frontière, une section sanitaire. L'effectif fut ultérieurement agrandi par un nouveau escadron de cavaliers. Les troupes devaient garder le Danube dans la zone Vîrciorova — Calafat, «empêcher tout acte d'hostilité sur notre territoire, désarmer et interner tout belligérant qui passerait sur le territoire roumain, permettre le passage en Roumanie de la population habitant la rive droite, bannir de sa maison par les opérations de guerre, et empêcher le passage des bandes armées ou des munitions, de la Roumanie en Serbie ou en Turquie».³ Arrivé à Gruia le 25 juin/7 juillet, le colonel Cerchez rendit compte au ministre de la Guerre du déroulement des hostilités entre les Serbes et les Turcs. Les Serbes avaient les troupes concentrées à Negotin et une petite armée à l'embouchure du Timok, tandis que les Turcs agissaient à l'aide d'un bateau de guerre dans la zone de Negotin. Dès le 27 juin/9 juillet, les Serbes avançaient vers Vidin; Cerchez arriva le 30 juin/11 juillet à Cetatea, informant que les Turcs bombardaient le flanc gauche serbe, des deux côtés: du Danube et de la terre ferme. Il donna l'ordre au Régiment 4 Ligne d'envoyer une compagnie en barques, pour empêcher les bateaux de guerre ottomans d'accoster le quai roumain. Le 1er/13 juillet, les Serbes repoussés se retiraient; un grand nombre de gens réfugiés, plus de 10.000, passèrent le Danube, en Roumanie. Mais bientôt ils retournèrent, «soit parce qu'ils l'ont voulu, soit parce que les émissaires de la rive droite les ont conseillés»; on constate également la présence d'une ambulance roumaine de la Croix Rouge sur le territoire de la Serbie, dans la zone des opérations de Guerre, à Căprija.⁴

Voilà que la neutralité roumaine commençait à perdre peu à peu son acception initiale et devenait favorable aux Serbes.

Quatre bataillons turcs quittèrent le 8/20 juillet Vidin, mirent le feu aux villages Novoselo et Verf et arrivèrent près du

² R. Rosetti, le général, *Documente inedite relative la corpul de observație de la Gruia (1876)*, (*Documents inédits concernant le corps d'observation de Gruia — 1876*), Anuarul Institutului de Istorie Națională, nr. V (1928—1930), Cluj 1930, 307.

³ *Ibidem*, 308—309.

⁴ *Ibidem*, 315—316; Gl. Popi, *Ecoul luptei poporului român pentru independență în presa și documentele sirbești (Le retentissement de la lutte du peuple roumain pour l'indépendance dans la presse et dans les documents serbes)*, Revista de Istorie, nr. 7/1977, 1245.

village Pristol. Les Serbes et les Turcs se trouvaient en ce moment face à face sur le Timok. Le 12/24 juillet, sur le Timok, c'était au plus fort du combat et le succès semblait être du côté des Serbes qui occupaient les positions de Kovilovo — Bregovo (sur la rive droite du Timok), tandis que les Turcs battaient en retraite vers Florentin et Smerdan.

Le 30 juillet/11 août Cerchez informa que les Serbes, qui s'étaient retirés de Bregovo (le 26 juillet/7 août), ont continué à se retirer vers Brza Palanka et Majdanpek, et que les Turcs ont franchi le Timok.⁵

C'est ainsi qu'ont pris fin les opérations dans cette zone. Les conclusions tirées du rapport du colonel Cerchez adressé au Ministère de la Guerre à la suite de l'achèvement de la mission étaient que les opérations suivies «dénotent d'une part la faiblesse du type d'organisation de l'armée serbe, dont l'élément que nous pouvons nommer «milice» (armée non permanente) constitue la base de la force armée, sans un noyau assez fort pour intégrer les foules dont le nombre ne représente en lutte qu'une résistance douteuse, et prouve d'autre part que l'armée turque n'étant pas si déchue qu'on a pu croire, et que cette guerre contribuait à lui augmenter et redonner l'énergie qu'elle avait perdue à l'époque de la paix et sous l'influence de plusieurs causes de dissolution morale, dont les plus importantes sont l'ignorance et la mauvaise administration.»⁶ L'historiographie yougoslave offre, elle aussi, des conclusions similaires: l'armée serbe ne rappelait que par sa formation une armée moderne. En fait, c'était une armée de type «milice», sans instruction, son armement était obsolète, elle manquait surtout d'officiers. Conformément au plan d'opérations, la majeure partie des forces se trouvait concentrée dans la vallée de la Morava sous le commandement du général Černjaev. La première initiative échoua à cause du gaspillage des forces dans la tentative du siège de Nisch. La partie la plus faible de l'armée s'avéra être son état major; au lieu de concentrer toutes les forces pour déclencher une offensive sur le champ d'opérations de la Morava, les troupes ont été dispersées dans les actions secondaires, sur les directions sans importance.⁷

En Serbie, où la charge de la guerre était devenue extrême, on a commencé à invoquer les clauses du traité roumaino — serbe de l'année 1868, qui, selon l'interprétation de Jovan Ristić, «accordaient le droit de solliciter de sa part (de la Roumanie) des

⁵ R. Rosetti, *op. cit.*, 319—320.

⁶ *Ibidem*, 336—337.

⁷ P. Opačić, *Osvrt na vojne operacije u srpsko-turskom ratu 1876. godine*, (*Sur les opérations militaires de la guerre serbe-turque de l'année 1876*), Srbija u završnoj fazi velike istočne krize. 1877—1878 (La Serbie à la fin de la grande crise orientale. 1877—1878), Rédacteur en chef Danica Milić, Belgrade 1980, 10—13.

services d'allié, à l'exception de la coopération militaire». ⁸ Au cas où le transit des munitions et de l'armement resterait toujours interdit, le ministre serbe menaça de rendre public le traité. ⁹

La situation de la neutralité roumaine devint très délicate; d'une part les Roumains étaient accusés par la diplomatie anglaise et par la Porte d'avoir transgressé la neutralité, puisqu'ils permettaient le transit des armes et des volontaires se dirigeant de la Russie vers la Serbie, et d'autre part le gouvernement russe et serbe leur reprochaient la sévérité de la neutralité, qui, à Belgrade, était considérée un signe d'hostilité. ¹⁰

L'aggravation des contradictions turques — russes détermina le gouvernement russe à accorder plus d'intérêt à la Roumanie; c'est pourquoi l'attitude neutre roumaine ne lui inspirait plus de la sympathie, et le gouvernement Brătianu fut pressé à prendre une attitude favorable à la Serbie. ¹¹

Bien que la surveillance sévère austro-hongroise continuât, on essaya autrement de rendre service à la Serbie: I. C. Brătianu suggéra à l'agent serbe Milan A. Petronijević la possibilité de la livraison d'une quantité d'armes appartenant aux stocks de l'armée roumaine. ¹² En plus, celui-ci fut conseillé à acheter le plomb roumain. ¹³

Mais le ministre de l'Extérieur Nicolas Ionescu était adepte de la prudence et, en conséquence, la matérialisation de cette timide initiative était temporisée à l'infini; le 15/27 août Petronijević rapporta de Bucarest sur l'hésitation roumaine. ¹⁴ Tandis que Nicolas Ionescu était tout à fait contre le concours roumain, le Ministère de la Guerre avançait toute une série de propositions: le chargé d'affaires de l'agence serbe fut conseillé à conclure un contrat avec le Français Gobard, l'un des fournisseurs du Ministère de la Guerre. Gobard devait acheter le plomb confisqué à la frontière de la Roumanie, en apparence pour les besoins du

⁸ Arhiv Srbije, Belgrade, *Ministarstvo Inostranih Dela — Političko Odeljenje*, (MID — PO), (*Le Fond du Ministère des Affaires Etrangères — Le Département Politique*), 1876, P/5 — III, nr. 810. Télégramme, Belgrade, le 1/13 août 1876.

⁹ *Ibidem*; nr. 820. Télégramme, le 4/16 août 1876; nr. 906. Télégramme, ? août 1876; N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I (La politique extérieure du roi Charles Ier)*; Deuxième édition, Bucarest 1923, 170; *Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles Ier (1866—1880)*, publiée par N. Iorga, Bucarest 1938, nr. 441, 208—209; N. Ciachir, *Războiul pentru Independența României în contextul european (1875—1878)*, (*La Guerre pour l'Indépendance de la Roumanie dans le contexte européen*), Bucarest 1977, 157.

¹⁰ N. Corivan, *op. cit.*, 311.

¹¹ *Ibidem*, 312.

¹² Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, 1876, P/& — III, nr. 733. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 8/20 juillet 1876.

¹³ *Ibidem*, nr. 804. Rapport, le 30 juillet/le 11 août 1876.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 913.

gouvernement roumain; ensuite ce plomb devait être envoyé en cachette sur l'autre rive, à Turnu Severin.

Même le ministre Nicolas Ionescu montrait cette fois-ci une attitude favorable à un engagement plus ferme à l'avenir; dans ses entretiens avec M. A. Petronijević, il expliquait que pour l'instant la Roumanie n'avait aucun intérêt à la lutte de libération des peuples slaves, mais qu'à l'avenir elle accorderait plus d'attention à la nécessité de tomber d'accord avec les Serbes, en concluant un traité «non seulement d'amitié mais encore offensif et défensif, et cela d'une manière explicite en vue de la lutte pour l'indépendance».¹⁵

Quant au transit des volontaires dans la Serbie, il s'accomplissait sans interruption, à la seule condition (posée par les autorités roumaines) d'y procéder d'une manière individuelle ou par de petits groupes, pour ne pas éveiller le soupçon des puissances garantes. La cause de la Serbie jouissait de la sympathie au sein du gouvernement roumain, qui, entre les limites de la neutralité adoptée, s'efforçait à laisser libre l'activité des comités d'enrôlement des volontaires.¹⁶ Des centaines de volontaires bulgares et serbes eurent la permission du gouvernement roumain de passer la frontière à Turnu Severin vers le sud, même sans papiers.¹⁷ Le 8 septembre 1876, le consulat de France à Bucarest informa que depuis un mois, 140—180 volontaires russes (venant par voie d'eau, de Giurgiu, ou par train, de Bucarest) franchissaient chaque jour la frontière à Turnu Severin. Ils étaient embarqués pour Kladovo, d'où on les dirigeait vers l'intérieur du pays. Le 15/27 octobre, le nombre des volontaires russes passés en Serbie par la voie ferrée roumaine s'éleva approximativement à un total de 5.500.¹⁸

Épilogue à la guerre de 1876; la faillite de la politique de neutralité. Un profond découragement se substitua à l'enthousiasme serbe de la première période de guerre antiottomane, car l'équipement supérieur et la témérité extraordinaire de l'armée turque sont devenus évidents.¹⁹ Désespéré, Milan commença, au milieu du mois d'août, les médiations pour obtenir une paix honorable.²⁰ Les durs combats indiquaient que la Serbie ne pouvait

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Documente ist. Rom. Răzb. pt. indep.*, vol. I, part. II, nr. 195, p. 183.

¹⁷ Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, 1876, P/5 — III, nr. 540.

¹⁸ N. Corivan, *op. cit.*, 303; le 10/22 oct. 1876 Charles écrivit à son père: «Les Serbes, qui se trouvent dans une triste situation, nous en veulent, car nous avons interdit les transports des armes; pourtant nous tolérons le passage des volontaires et maintenant nous tolérons bien d'autres choses encore». (*Notes sur la vie du roi Charles par un témoin oculaire*, vol. III, Bucarest, 1899, 37.)

¹⁹ *Corresp. dipl.*, nr. 455, 213.

²⁰ Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, 1876, P/5 — III, nr. 854. Télégramme, M. A. Petronijević, Bucarest, le 15/27 août 1876; nr. 853. Télégramme — réponse, Belgrade, le 15/27 août 1876.

pas gagner la guerre. Les efforts des cercles pacifistes conduisirent à un armistice de 10 jours (15—25 septembre); le gouvernement Ristić essaya de ne pas perdre — étant donné qu'il ne pouvait pas gagner — et chercha à transformer cet armistice provisoire en une paix durable.²¹ Tout au contraire, le général russe Černjaev, le commandant suprême de l'armée serbe, et une partie du corps des officiers serbes voulaient continuer la guerre, en attendant l'intervention décisive de la Russie.²²

C'est pourquoi, le 16 septembre, en plein armistice, Černjaev et ses officiers prirent la décision de proclamer, par leur propre volonté, Milan roi — ce qui aurait supprimé toute tentative pacifiste. Mais le prince a assuré les puissances européennes qu'il n'accepterait jamais cette proposition. La suite de cette «farce de Deligrad» fut malheureusement contraire au dessein escompté par les têtes échauffées des officiers. Les Turcs voulaient triompher à tout prix de la résistance serbe, pour pouvoir ensuite traiter avec la Russie en situation de force (en cas de guerre avec celle-ci, la Turquie cherchait à se débarrasser de ses problèmes avec la Serbie). En conséquence, ils ont doublé leur effort militaire. Munis de canons d'assaut, ils ont concentré toutes leurs forces disponibles contre la Serbie en abandonnant même le front monténégrin.²³ Le 11/23 octobre commença l'offensive sur toute la ligne de Đunis au sud de la Serbie. Sur la rive droite de la Morava les Serbes se retiraient effrayés; uniquement les groupes de volontaires réussirent à garder leurs positions, jusqu'au soir.²⁴ En essayant désespérément de refréner la marche en avant des troupes ottomanes, les Serbes engagèrent le combat de Krevet, la plus grande confrontation des forces de cette guerre; épuisée, l'armée serbe a dû battre en retraite en quittant même les positions fortifiées de Deligrad.²⁵

Dans ces circonstances, à la fin du mois d'octobre, le général Černjaev a consenti à faire appel à l'intermédiaire du tsar, pour sauver la Serbie d'une catastrophe. Le 18/30 octobre, le tsar a chargé à Istamboul le comte Ignatiev d'adresser un ultimatum à la Porte; la Turquie fut obligée à accepter dans le délai de deux jours l'armistice avec la Serbie. Autrement, l'ambassadeur menaça de rompre les relations diplomatiques et de déclarer la guerre.²⁶ Cette dernière intervention a sauvé la Serbie d'un dé-

²¹ Č. Popov, *Srbija na putu oslobođenja. Borba za politički preobražaj i državnu nezavisnost. 1868—1878* (*La Serbie sur la voie de la libération. La lutte pour le changement politique et l'indépendance de l'État. 1868—1878*), Belgrade 1980, 129.

²² P. Opačić, *op. cit.*, 15.

²³ Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, 1876, P/5 — III, nr. 1071, Télégramme, Belgrade, le 18/30 octobre 1876.

²⁴ *Notes sur la vie du roi Charles...*, vol. III, 38.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

sastre. Toujours par l'intermédiaire de la Russie, le 28 février 1877, on a conclu la paix, sur le principe du *statu quo ante bellum*.

La Serbie a payé cher la guerre de 1876: de grosses pertes humaines et matérielles; d'un total de 123.000 mobilisés, 15.000 soldats sont tombés (5.000 sur le champ de combat). Pourtant, la Serbie n'a pas été soumise et continuait les préparatifs pour une guerre nouvelle et décisive.²⁷

Quelques changements importants s'annonçaient dans la politique extérieure de la Roumanie. Le gouvernement libéral — radical avait l'intention de remplacer les titulaires des agences de plusieurs capitales européennes: Vienne, Pétersbourg, Berlin, Paris et Belgrade. À la résidence de l'agence serbe, dans son entrevue avec le titulaire (M. A. Petronijević), le ministre Nicolas Ionescu affirma qu'on a émis l'hypothèse d'envoyer à Belgrade un militaire «pour traiter et préparer une future oeuvre commune».²⁸ Le candidat recommandé à remplacer Alexandre Stourdza à Belgrade fut le major Voinescu, le préféré du gouvernement d'une liste de trois personnes (les majors Voinescu, Dumitrescu et le capitaine Șerbănescu). Voinescu était fils de ministre, ex-chef d'état major de la division de Galatzi et — dans les termes du gouvernement — «grand patriote». (Petronijević commenta avec ironie: «autrement dit, il appartient au parti du gouvernement»). En essayant de convaincre son interlocuteur, le ministre roumain rappela en passant que le gouvernement prussien aurait reçu les propositions roumaines concernant le poste de Berlin par la remarque que ce candidat lui convenait du moment que celui-ci correspondait aux exigences du gouvernement roumain; il suggéra ainsi l'intention d'imposer son favori.

Mais, de manière ou d'autre, tout était plus compliqué qu'autre fois — cette proposition le prouve aussi. Au début, la démarche du chef de la diplomatie roumaine gagna — semblait-il — l'adhésion du gouvernement serbe, qui n'avait pas d'objections à faire, quelle que fût la personne du nouveau titulaire de l'agence roumaine à Belgrade.²⁹ Après avoir transmis cette réponse, Petronijević fut surpris d'apprendre, de la part des cercles d'opposition, que Voinescu était adepte (et, à ce qu'il paraissait, même parent) de Ion Ghica, considéré — dans le contexte de la guerre antiottomane — fidèle à la Turquie. Ainsi — étant donné l'état conflictuel et la mauvaise situation des Serbes dans cette guerre — Petronijević se hâta-t-il de qualifier Voinescu, dans sa note adressée à Belgrade, d'«espion turc».³⁰ Et Ristić, qui s'était avéré neutre et apparemment indifférent par rapport aux

²⁷ P. Opačić, *op. cit.*, 16—17.

²⁸ Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, P/5 — III, nr. 917. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 3/15 septembre 1876.

²⁹ *Ibidem*, nr. 981, Télégramme, Belgrade, le 18/30 sept. 1876.

³⁰ *Ibidem*, nr. 987, Télégramme, Petronijević, Bucarest, le 21 sept./le 3 oct. 1876.

intentions roumaines, se manifesta lui aussi d'une manière violente, au nom du prince: il recommanda avec insistance à l'agent Petronijević de solliciter d'urgence une audience à Charles — même à Sinaïa — pour protester contre la position du gouvernement roumain quant au problème des armes et des munitions de la Serbie (bloquées à Turnu Severin), et contre la révocation d'Alexandre Stourdza, «qui s'est efforcé, au moins d'une manière personnelle de maintenir de bons rapports». Dans l'adresse du gouvernement serbe on mentionna sans équivoque que la personne de Voinescu, par son orientation et ses relations, ne pouvait pas gagner la confiance du prince et de son gouvernement.³¹ En agissant avec tact, Charles a différé pour le moment le problème du remplacement d'Alex. Stourdza, ce qui éliminait de la sorte, définitivement, l'alternative Voinescu.³²

Dans l'audience donnée à l'agent serbe, le 25 septembre/7 octobre,³³ le chef de l'État roumain coupa dès le début tout débat en faisant connaître qu'on était revenu sur la décision du remplacement, ce qui confirma l'idée que le prince sympathiserait avec la cause de la Serbie et que les difficultés reviendraient au gouvernement. Charles exprima ses regrets quant à la question du blocage des armes serbes à Turnu Severin, en exposant les arguments, déjà indiqués, de la neutralité roumaine: la neutralisation du Danube et la dépendance des chemins de fer roumains par rapport aux sociétés austro-hongroises. Dans cette situation — fit remarquer le prince roumain — la nécessité de l'option roumaine devenait de plus en plus pressante: ou l'on gardera sans interruption la stricte neutralité, ou l'on s'impliquera totalement, si l'on renonce à la conduite adoptée.

Le chef de l'État roumain en imposait aux Serbes; Charles assura la Serbie par l'intermédiaire de M. A. Petronijević de sa sympathie et de son assistance. Tout ce qu'il pouvait accomplir à l'avantage de la Serbie, il promettait d'accomplir. Il mentionna que le passage des volontaires — qui a été interdit au commencement — est devenu possible grâce à son intervention personnelle; il tint à préciser au diplomate serbe que, sous diverses formes, on a permis même le transit des armes, par des actes faussés — et que, de la même manière, les Serbes pourraient, eux aussi, procéder au transit des marchandises peu volumineuses. Petronijević fit remarquer qu'on a tenté toutes les possibilités avec les membres du gouvernement, qui, pourtant, n'a pas promis des facilitations. Le prince le conseilla de traiter avec le ministre de la Guerre, Gheorghe Slăniceanu; il précisa toutefois que le ministre était sur le point de partir, le même soir,

³¹ *Ibidem*, nr. 989. Télégramme, Belgrade, le 22 sept./le 4 oct. 1876.

³² *Ibidem*, nr. 941. Télégramme, Petronijević, Bucarest, le 7/19 sept. 1876.

³³ *Ibidem*, nr. 1007. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 27 sept./le 9 oct. 1876.

à Livadia, en Crimée, dans le cadre de la mission politique et militaire roumaine.

Voilà un problème beaucoup plus important que celui de l'agent de Belgrade, qui grèvera le fond des relations réciproques. La délégation comptait parmi ses membres le président du Conseil des Ministres, I. C. Brătianu, le ministre de la Guerre, Gh. Slăniceanu, le maréchal de la Cour, T. C. Văcărescu, et l'aide de camp du prince, le major Singurov. Ils devaient rencontrer le tsar Alexandre II et le chancelier Gortchakov. On connaît que cette mission envisageait la réalisation des préliminaires d'une coopération militaire antiottomane, qui permettrait le libre passage de l'armée russe sur le territoire de la Roumanie pour arriver au sud du Danube. Mais en Serbie tous ces préparatifs ne pouvaient pas être devinés (il s'agissait pourtant des négociations secrètes!) et l'événement eut une longue interprétation. Dans ce sens, les commentaires de Petronijević sont particulièrement suggestifs;³⁴ il observa, à juste raison, que personne ne croyait, à ce qu'on a annoncé officiellement,³⁵ qu'il s'agissait d'une simple visite protocolaire. On peut supposer, écrivait Petronijević,³⁶ que la députation roumaine eût pour but de consulter le tsar quant aux garanties offertes pour la Roumanie au cas où elle s'impliquerait dans le cours des événements. A ce qu'il disait, l'opinion roumaine croyait que la Russie avait l'intention — dans le contexte de la guerre avec la Turquie — d'annuler (c'était un objectif primaire) les conditions de la Paix de Paris (de 1856) et de récupérer le sud de la Bessarabie jusqu'au Danube. Si la Russie n'y tentait pas, alors la Roumanie serait prête à tendre au même but que la Russie. Bien que tout ne fût que de pures suppositions, Charles exprima devant l'agent serbe l'opinion que «la paix ne durera plus» et, si le conflit s'étendait, la Roumanie n'admettrait plus d'être méprisée; c'est pourquoi on a décidé la concentration de l'armée d'élite (30.000 soldats) en divisions: à Craïova, Bucarest, Galatzi et Jassy.

Par la suite, le diplomate serbe informa sur le déploiement de la concentration de l'armée, sous le prétexte des manoeuvres habituelles, «mais en fait ce n'est pas vrai, car la Roumanie s'arme et se prépare pour toute éventualité».³⁷ Il est clair — conclut l'agent serbe — «que la Roumanie a l'intention de se servir de sa force armée contre la Turquie». Selon la déclaration du ministre de la Guerre Slăniceanu (qui s'est rencontré, après son retour de la Crimée, avec Petronijević), «l'intention de la Roumanie vise non seulement la défense de son propre territoire, mais aussi le passage du Danube». La curiosité du diplomate

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Documente... Răz. de indep.*, vol. I, part II, nr. 331, p. 286.

³⁶ Voir la note nr. 33.

³⁷ *Ibidem*, nr. 1049. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 12/24 octobre 1876.

— si le passage du Danube était prévu en cas de la guerre anti-ottomane préparée par la Russie, ou s'il était une initiative roumaine — ne fut pas, cette fois-ci, satisfaite.

La Russie était résolue à trancher le problème balkanique par la voie des armes. Aussi a-t-elle passé — l'expérience de l'échec de 1853—1856 était fraîche — à une solide préparation diplomatique de l'entreprise militaire. Le refus russe de la proposition serbe de collaboration militaire³⁸ et la médiation active russe destinée à la conclusion de la paix entre la Turquie et la Serbie³⁹ s'expliquent par le soin de ménager l'orgueil austro-hongrois. Le 3/15 janvier 1877, la convention de Budapest était signée: le prix de la neutralité de l'Autriche-Hongrie dans la guerre à venir était la Bosnie et l'Herzégovine; à son tour, la Russie réclamait le sud de la Bessarabie, territoire de la Roumanie. Peu après, le général Ignatiev, ambassadeur russe à Istanbul, fut chargé d'une mission spéciale auprès des puissances européennes. Les propositions visant des réformes au profit de la population chrétienne de l'Empire Ottoman furent partout favorablement reçues. L'Angleterre s'est montrée plus modérée; mais, à la suite des négociations, on est arrivé à signer le protocole de Londres, qui recommandait à la Porte la mise en pratique des réformes. Mais la Turquie eut la mauvaise inspiration d'accueillir la proposition de l'Europe par un refus. C'était justement ce que la Russie attendait: libre d'agir à son gré, le lendemain même du refus ottoman, elle répondit par la mobilisation de l'armée.⁴⁰

La guerre, préparée favorablement par la diplomatie, pouvait commencer. Le commandement russe fut installé à Kischinew, où, après quelques jours seulement, l'émissaire du prince Milan arriva en mission (c'était le colonel Georges Catargi, le frère de Marie Obrenović), pour renouveler, devant le général Ignatiev (le 6/18 avril) et ensuite devant le tsar (le 7/19 avril), la proposition de la Serbie de prendre part à la guerre à venir.⁴¹

La guerre était donc imminente, et la Roumanie se voyait menacée de jouer le rôle de théâtre de confrontations. Tous les efforts d'obtenir de la part des puissances européennes la garantie de la neutralité roumaine étaient restés sans résultats.⁴²

³⁸ *Ibidem*, 1878, P/5 — III, nr. 65. Télégramme, Belgrade, le 5/17 janvier 1877.

³⁹ P. Opačić, *op. cit.*, 9.

⁴⁰ N. Corivan, *op. cit.*, 326.

⁴¹ R. Rosetti, le général, *Din corespondența inedită a principelui Milan al Serbiei cu colonelul Gheorghe Catargi în timpul războiului din 1877—1878*, (*De la corespondance inédite du prince Milan de Serbie avec le colonel Georges Catargi pendant la guerre de 1877—1878*), Academia Română. *Memoriile Secțiunii Istorice*, la IIIème Série, tome XVIII, mém. 3, 1935, p. 4—5; anexe II, p. 14; N. Ciachir, *op. cit.*, 201.

⁴² N. Corivan, *op. cit.*, 327—329.

Dans ces circonstances extraordinaires, le Conseil de Couronne imposa le 2/14 avril 1877 l'idée de la conclusion d'une convention avec la Russie. Michel Kogălniceanu reçut cette charge et fut désigné ministre de l'Extérieur. C'était lui qui a signé le 4/16 avril 1877 la convention concernant le passage de l'armée russe, à condition de respecter l'inviolabilité territoriale de l'État roumain.⁴³ Après quoi, naturellement, on a décrété la mobilisation générale de l'armée (le 6/18 avril).⁴⁴ La convention roumaine — russe s'appuyait sur deux critères majeurs de la politique romaine: 1. l'affirmation des droits politiques roumains (l'indépendance nationale) et 2. la garantie de l'intégrité *de facto* de l'État roumain de la part de la Russie, c'est-à-dire la prévention du problème du sud de la Bessarabie.⁴⁵

Mais revenons à notre sujet. À la suite de la conclusion de l'armistice serbe — turque, l'agent de Roumanie Alexandre Stourdza fut rapelé de Belgrade et l'agence roumaine provisoirement suspendue.

À ce moment où dans les Balkans — paraît-il — la tension avait disparu et que de nouveaux signes, menaçants, apparaissaient à l'horizon de la future confrontation russe — turque, qui devra entraîner d'une manière implicite la Roumanie, terre située entre les deux combattantes (et sous la sévère observation de l'Autriche-Hongrie), à ce moment, donc, la source d'informations de la capitale serbe était devenue inutile.

On a ici le meilleur indice qui prouve que le problème du Sud-Est européen ne trouvera pas sa solution dans les Balkans, mais ailleurs, ce qui ne saura, tant soit peu, porter préjudice aux relations traditionnelles avec la Serbie. Encore une fois la tradition positive s'est avéré viable, mais (malheureusement, dans cette forme primaire, de pur principe) inefficace également.

L'indépendance roumaine; échos en Serbie. De nombreux télégrammes faisaient connaître les événements les plus récents de la capitale de la Roumanie. Le 3/15 avril une première nouvelle annonça l'arrivée à Bucarest du grand duc Nicolas et son retour à Ploiești⁴⁶ (circonstances qui ont précédé le Conseil de Couronne, qui décidera la coopération roumaine-russe). Ce fut toujours le 3/15 avril qu'un autre télégramme informa Ristić sur les «intenses préparatifs» de guerre: le 1/13 avril le consul russe a été deux fois reçu au Palais; le lendemain c'était le Conseil de Couronne

⁴³ N. Iorga, *Războiul pentru Independența României. Acțiuni diplomatice și stări de pîrit*, (*La Guerre pour l'Indépendance de la Roumanie. Actions diplomatiques et états d'esprit*), Bucarest 1927, 70—72.

⁴⁴ *Documente... Răzb. pt. indep.*, vol. II, nr. 205, p. 127; N. Ciachir, *op. cit.*, 180—184.

⁴⁵ Barbara Jelavich, *Romania at the Congress of Berlin: Problems of Peacemaking*, *Der Berliner Kongress von 1878. Südosteuropa als Problem der europäischen Politik. Internationale Tagung*, Mainz 11—15. Oktober 1978, communication xérographiée p. 2.

⁴⁶ Arhiv Srbije, Belgrade, MID — PO, 1877, P/5 — III, nr. 344.

(la réunion, chez le prince, des ministres et des plus importants hommes d'État); à la suite de ce qu'on a décidé, le ministre de la Guerre (le colonel Slăniceanu) a donné sa démission pour assumer la responsabilité de chef de l'état-major de l'armée. D'importantes forces roumaines furent dirigées vers Calafat.⁴⁷ Le 4/16 avril on fit connaître que Michel Kogălniceanu était devenu ministre des Affaires étrangères, ce qui annonce clairement que «la guerre est imminente».⁴⁸ Le 7/19 avril on attendait le passage russe du Prut: l'aile gauche par Cetatea Albă (Bolgrad) à Galatzi; le centre, sous le commandement du grand duc Nicolas, se dirigeait vers Oltenitza; et l'aile droite, campée en Olténie, c'était l'armée roumaine, sous le commandement du prince Charles.⁴⁹

Le jour de 12/24 avril — lorsque les troupes russes passaient le Prut — l'agent serbe Petronijević se trouvait en audience au Palais,⁵⁰ pour transmettre la réponse du prince Milan quant à la décision roumaine de suspendre l'agence de Belgrade. Par le truchement de son représentant diplomatique, le prince Milan fit connaître son espoir que cette décision du gouvernement roumain n'était que provisoire, et que le prince Charles aurait de nouveau, au plus tôt possible, un représentant à Belgrade. Après ce début déroulé sous de bons auspices, le chef de l'État roumain exprima de nouveau sa sympathie pour la Serbie et répondit que cette décision a été prise soudainement et contre sa volonté, dans le dernier débat du Sénat, bien qu'auparavant on ait décidé de maintenir cette agence. En conséquence, le prince a dû ratifier le budget sous cette forme (modifiée — paraît-il — par des raisons militaires, de priorité). Charles a promis de prendre soin de refonder au plus tôt l'agence; et si les événements à venir l'imposent, on chargera une certaine personne à Belgrade d'une mission extraordinaire.

Le prince continua en affirmant son espoir que les bonnes relations entre les deux pays ne seraient pas détériorées par ce geste imprévu et indésirable — et que, bien au contraire, il serait l'occasion d'une future alliance et amitié.

En tant que signe d'estime et de confiance, Charles a fait part au diplomate serbe de son inquiétude provoquée par la dernière nouvelle: l'armée russe a franchi la frontière d'une manière «peu chevaleresque», sans l'avoir annoncé au préalable.

Dans l'état d'incertitude qui régnait dans la vie publique de la capitale roumaine, les suppositions de l'observateur serbe, font également appel au bruit vif, incontrôlable, à la voix capricieuse et subjective de la rue, qui indique la tension quotidienne en attendant le grand événement.

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 345.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 347.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 360; voir aussi Gl. Popi, *op. cit.*, p. 1246—1247.

⁵⁰ Arhiv Srbije, MID — PO, ... nr. 383. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 12/24 avril 1877.

M. A. Petronijević voyait dans l'inquiétude du prince un autre signe: la situation n'était pas claire, en détails; bien que les contacts roumains — russes fussent secrets, on a pourtant pu tirer quelques conclusions: la Roumanie a conclu une convention formelle avec la Russie qui lui a garanti l'indépendance et une convention militaire. Ce serait la raison de la mobilisation de l'armée (selon les on-dit, elle était réalisée grâce aux fonds russes) et de son instruction pour faire échouer les intentions des Turcs de passer sur la rive gauche du Danube. Le général Iancu Ghica est allé — dit-on — à Kischinew avec le projet de cette convention, mais les Russes ne l'ont pas ratifiée, ce qui a déterminé la Roumanie de revenir à son ancienne attitude de neutralité — et donc, la rive danubienne fut abandonnée. Les Russes ont pénétré dans le territoire roumain pendant la nuit du 11/23 au 12/24 avril, en comptant sur l'élément de surprise, pour ne pas permettre aux Turcs d'occuper des positions au nord du Danube; il s'agissait, en fait, du pont portant une voie ferrée franchissant le Siret, auquel la cavalerie russe se dépêchera d'arriver avant les monitors turcs; ceux-ci, sous le commandement de l'Anglais Hobart Pasha, se trouvaient déjà à l'embouchure du Siret et la lutte pouvait commencer à tout moment. Bien que les Roumains fussent mécontents de la procédure des Russes, qui n'ont pas attendu l'avis des corps législatifs du pays — commenta Petronijević — il vaut peut-être mieux qu'ils se sont hâtés, car, autrement, la rive droite du Danube serait sans doute devenue théâtre de la guerre. Un acte manifeste préalable aurait offert aux Turcs l'occasion d'occuper les bouts des ponts de la rive gauche. Après l'entrée de l'armée russe, les unités roumaines ont abandonné la rive du Danube et ont occupé des positions isolées, hautes, dominantes, en se concentrant de préférence aux alentours de Bucarest. Avant de prendre cette décision, le prince a dit à Petronijević qu'il «veut avoir toute la force concentrée pour toute éventualité, car, bien qu'il soit peu probable, il est pourtant possible que les Russes soient repoussés». En l'affirmant, Charles pensa aux sollicitations turques de défense commune et, en même temps, les contrats avec l'Autriche-Hongrie, qui recommandait à la Roumanie une attitude réservée et même, éventuellement, une coopération avec les Turcs; mais l'Autriche-Hongrie ne manifestait pas le désir de soutenir cette recommandation par une conduite convaincante. Dans ces conditions, sans perdre la tête, Charles et son gouvernement choisissent: en appréciant correctement le conseil sans poids de l'Autriche-Hongrie, ils refusent la proposition ottomane de la soi-disant coopération militaire. Et la Turquie, en prenant acte de l'existence d'une convention roumaine — russe, déclara la guerre à la Roumanie.

À partir du 21 avril/3 mai les Turcs commencent à bombarder les localités de la rive roumaine du Danube. Durant le mois

d'avril les Russes continuaient à pénétrer sur le territoire roumain. Le Quartier du grand duc Nicolas fut installé à Ploiești; en évitant Bucarest, les Russes ont campé à Băneasa et se dirigeaient vers Giurgiu.⁵¹

En pénétrant à l'intérieur du pays, les Russes imposèrent leur contrôle sur les chemins de fer, sur les services de poste et télégraphe, dans l'intention de garder le secret de leurs propres déplacements. Des bruits incontrôlables inondaient la capitale, ainsi que — estima l'agent serbe —⁵² il est difficile de trouver la vérité; en opposition avec l'agitation de la rue, la presse officielle essayait de minimiser intentionnellement l'ampleur des événements. Les ministres roumains et le représentant de la Russie étaient très discrets. Les embarcations de guerre turques ont bombardé Braïla et Reni (où les Russes étaient déjà entrés). En allant au Ministère, M. A. Petronijević apprit de Michel Kogălniceanu que la Porte n'avait pas répondu à l'avertissement du gouvernement roumain qui lui a fait connaître l'acceptation de la convention avec la Russie par les corps législatifs. Au lieu de répondre, la Turquie a coupé tout rapport avec la Roumanie; le représentant de la Roumanie à Constantinople fut suspendu (information reçue d'une source indirecte). Tout indiquait que «la Porte a déclaré la guerre à la Roumanie», transmit Petronijević l'estimation de la situation dans la perspective du gouvernement de Bucarest. En suivant toujours une conduite prudente (qui découlait de l'ancienne neutralité), le gouvernement roumain ne voulait pas s'engager dans une direction exposée au risque. Par conséquent, il estima que le fait d'avoir conclu — en qualité de pays neutre — une convention de passage avec une des parties belligérantes ne signifiait point qu'elle aurait l'intention de prendre part à la guerre. Et pourtant, après cette déclaration (écoutée le 25 avril/7 mai), à distance d'un seul jour, les canons roumains de Calafat firent entendre leur voix, en bombardant Vidin en tant que réponse à l'attaque turque.

La pression de l'opinion publique — irritée par la présence armée des uns et par les actes hostiles des autres — a déterminé la fin de la phase d'attente, en estimant que dans ces moments décisifs pour la nation «l'attitude passive est indigne».⁵³ Le gouvernement délibérait à plusieurs reprises, tandis que de nouveaux contacts russes — roumains avaient lieu grâce à l'arrivée de I. C. Brătianu à Jassy, où le grand duc Nicolas se trouvait déjà. Les préparatifs de l'armée roumaine s'accomplissaient avec une ferveur particulière, «plus qu'il ne fût nécessaire pour défendre la rive du Danube».⁵⁴

⁵¹ *Ibidem*, nr. 430. Télégramme, Bucarest, le 25 avril/le 7 mai 1877.

⁵² *Ibidem*, nr. 435. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 26 avril/le 8 mai 1877.

⁵³ N. Iorga, *Războiul pentru Independența României*..., 76.

⁵⁴ Voir la note nr. 229; Gl. Popi, *op. cit.*, 1248—1251.

Dans les séances extraordinaires de l'Assemblée et du Sénat de la nuit du 25 avril/7 mai au 26 avril/8 mai on a décidé de faire alliance avec la Russie dans cette guerre. Il est probable qu'aux délibérations du gouvernement et des corps législatifs on a aussi examiné le problème de la proclamation de l'indépendance de la Roumanie. Au fond, on peut constater un lien assez fort entre les deux pays. Au compte d'une dette ancienne (les richesses de Bessarabie appartenant aux monastères roumains, dont les revenus furent bloqués en Russie après la sécularisation: à peu près 16 millions lei), la Russie restituait à la Roumanie un million par semaine, somme qui incluait 1.000 chevaux et 42 canons, qui, installés à Calafat, entrèrent déjà en action. Quelques difficultés ont apparu à un moment donné, concernant le commandement des unités. Les Russes voulaient garder l'unité du commandement, selon les projets initiaux; les divisions roumaines devaient être jointes aux corps russes, et le prince Charles devait devenir le commandant d'un pareil corps mixte. Mais, un communiqué émis le jour même de la rédaction du rapport mentionné (le 26 avril/8 mai) annonça que l'armée roumaine ne sera pas jointe à l'armée russe: elle gardera le commandement de ses propres cadres, «conformément aux droits et aux institutions du pays».⁵⁵

Le 29 avril/11 mai, sous la pression des députés libéraux — radicaux on a voté la motion qui proclama l'état de guerre avec la Turquie, en recommandant au gouvernement de trouver les moyens d'obtenir l'indépendance;⁵⁶ le lendemain, le Sénat a voté une motion similaire. La proposition de l'opposition de se tenir sur la défensive et de ne pas passer le Danube, est tombée.⁵⁷ Simultanément un violent duel d'artillerie eut lieu d'un côté et de l'autre du Danube: la batterie russe de Braila a détérioré un monitor turc; on a enregistré des rafales d'artillerie entre la batterie roumaine d'Oltenitza et les monitors ottomans de Tur-tucaia.⁵⁸ La canonnade a continué des deux côtés les jours suivants, à Vidin et Oltenitza.⁵⁹ On annonça à juste raison à Belgrade: «... il s'est produit la rupture entre la Turquie et la Roumanie, car c'est le canon qui parle».

L'événement majeur dans l'histoire du peuple, l'indépendance, a eu lieu le 9/21 mai 1877. L'agent Petronijević évaluait à sa

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Arhiv Srbije, MID — PO, ..., nr. 445. Télégramme, Bucarest, le 30 avril/le 12 mai 1877: «...L'Assemblée est informée sur l'état de guerre provoquée par la Porte, est d'accord avec les décisions du gouvernement et lui donne pleins pouvoirs de faire tout pour assurer l'existence de la Roumanie, pour être capable d'accomplir elle-même sa mission historique...»

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 449. Télégramme, Bucarest, le 1/13 mai 1877.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 446. Télégramme, Bucarest, le 30 avril/le 12 mai 1877: «...Entre la Turquie et la Roumanie il y a une rupture, car c'est le canon qui parle...»

⁵⁹ *Ibidem*, nr. 449.

juste valeur la signification particulière du moment, car il télégraphia immédiatement après: «Aujourd'hui, l'Assemblée, interpellée (par N. Fleva — n. n.) sur le sens de la votation du 29 avril/11 mai, contente de la réponse du gouvernement, décida: qu'on prenne acte du fait que la guerre entre la Roumanie et la Turquie, la rupture des relations diplomatiques avec la Turquie et l'indépendance absolue de la Roumanie ont reçu la confirmation officielle. On a proposé de supprimer le tribut et de l'employer pour les besoins de l'armée...»⁶⁰ Le lendemain, le Sénat a agi de concert, en ajoutant toutefois: «le gouvernement doit obtenir la reconnaissance de l'indépendance de la part des grandes puissances». En même temps, on a voté l'institution de l'ordre «Steaua României» («l'Etoile de la Roumanie»), à cinq classes.⁶¹

Dans son rapport détaillé du 14/26 mai,⁶² l'agent diplomatique serbe de Bucarest expliqua la signification des mémorables jours du 9 et 10 mai 1877. Il constata qu'on a déclaré l'indépendance totale de la Roumanie». Le pays devra accomplir encore deux tâches: «régler son compte» à la Turquie et obtenir la reconnaissance de l'indépendance par les grandes puissances. À l'anniversaire du 10 mai il y avait aussi le grand duc Nicolas — ce qui ne signifiait pas que l'indépendance fut reconnue par le gouvernement russe.

Des volontaires serbes arrivaient à Turnu Severin de l'autre côté du Danube, et se dirigeaient vers Ploiești pour s'enrôler. Mais les Serbes ne furent pas admis par les Russes (pas même à la composition des groupes de volontaires bulgares), à cause de la même considération pour l'Autriche-Hongrie; ils sont venus de partout — de la Serbie, du Monténégro, de la Bosnie et Herzégovine, de l'Ancienne Serbie et de l'Autriche (la Voïvodine), mais ils ont été obligés à revenir sur leurs pas, ce qui suscita des embarras à leur agent de Bucarest.

L'intention de la Serbie de coopérer avec la Russie dans cette guerre fut, paraît-il, le thème de l'entrevue de Ploiești du grand duc Nicolas et des émissaires du prince serbe, le diplomate Petronijević et l'homme d'État Jovan Marinović.⁶³ L'entrevue eut lieu sur la demande de l'agent serbe, qui a dû nécessairement garantir de son caractère strictement formel, de convenance. Il est évident que le grand duc n'a pas montré beaucoup d'enthousiasme, en recevant Marinović dans son cabinet; l'entretien avec l'agent fut superficiel, dans l'antichambre et devant tout le monde.

Après la déclaration de l'indépendance, les jours suivants, il y avait quelques contacts roumains — serbes; le premier ministre I. C. Brătianu reçut Petronijević. Selon la note de l'agent, Brătianu était mécontent de la position de la Russie, «qui — paraît-il

⁶⁰ *Ibidem*, nr. 474. Télégramme, Bucarest, le 9/21 mai 1877.

⁶¹ *Ibidem*, nr. 476. Télégramme, Bucarest, le 10/22 mai 1877.

⁶² *Ibidem*, nr. 487.

⁶³ *Ibidem*, nr. 501. Rapport diplomatique, M. A. Petronijević, Bucarest, le 20 mai/le 1 juin 1877.

— traînait en longueur la promesse d'une récompense positive pour la coopération roumaine, et se réservait la liberté d'action en cas de paix». Brătianu se préparait à discuter en ce sens, car à Ploiești on attendait l'arrivée du tsar Alexandre et de toute sa chancellerie.⁶⁴

La nouvelle de l'indépendance roumaine a provoqué un état d'inquiétude à Milan et à ses collaborateurs, «car la Serbie courait le danger de n'y pas parvenir».⁶⁵ Le prince et son conseiller Ristić prirent une décision plus ferme: d'aller à Ploiești pour consulter le tsar. L'émissaire du prince Milan, le colonel Georges Catargi, télégraphia qu'il est entré en contact avec les dignitaires russes, selon les instructions, et qu'il y avait de bons signes.⁶⁶

Entre temps, à Saint Pétersbourg, la nouvelle de l'indépendance de la Roumanie fut assez froidement reçue,⁶⁷ et les propositions de coopération militaire au sud du Danube (présentées par l'agent de la Roumanie, le général Iancu Ghica) furent brutalement rejetées.⁶⁸ Les entrevues du prince Charles et du tsar Alexandre II, à Ploiești (le 28 mai/9 juin 1877) et le lendemain à Bucarest, où la foule fit spontanément au tsar un accueil enthousiaste, ce qui l'a beaucoup touché, n'apportèrent pourtant aucun élément de plus; tout comme, d'ailleurs, les entrevues de Charles avec le général Ignatiev (à Bucarest, le 31 mai/12 juin) et avec le ministre Gortchakov (à Ploiești, le 2/14 juin).⁶⁹

Le prince Milan, accompagné par Ristić et par les colonels Lešjanin et Horvatović,⁷⁰ fut accueilli «assez bien» sur le territoire roumain — malgré les problèmes du pays. Ce fut le ministre de la Guerre, Alex. Cernat, qui alla au devant du prince à Turnu Severin.⁷¹ La première moitié du juin Milan se trouvait à Bucarest, logé par son oncle Lascăr (Alec) Catargiu. Le 16/28 juin le prince serbe et sa suite sont partis à Ploiești, où ils furent accueillis

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ C. Popov, *op. cit.*, 142.

⁶⁶ Arhiv Srbije, MID — PO, P/5 — III, nr. 519. Télégramme, Bucarest, le 28 mai/le 9 juin 1877.

⁶⁷ N. Adăniloae, *Proclamarea independenței naționale, moment istoric hotărâtor în evoluția României moderne (La proclamation de l'indépendance nationale, moment historique décisif dans l'évolution de la Roumanie moderne), Independența României*. Bucarest 1977, 155.

⁶⁸ N. Iorga, *Războiul pentru Independența României...*, 107.

⁶⁹ *Ibidem*, 112—115.

⁷⁰ S. Skoko, *Uloga srpske vojske u rusko-turskom ratu 1877—1878. godine (L'Apport de l'armée serbe dans la guerre russe-turque des années 1877—1878)*, Srbija u završnoj fazi velike istočne krize (1877—1878), 22.

⁷¹ N. Iorga, *op. cit.*, 117; Arhiv Srbije, MID — PO, ..., nr. 522. Télégramme, Belgrade, le 30 mai/le 11 juin 1877; nr. 533. Télégramme — réponse, le 1/13 juin 1877.

d'une manière favorable.⁷² Alexandre II leur conseilla d'attendre jusqu'à ce que l'armée russe passât le Danube, et après — s'il le voulait — ils pourront prendre part aux événements; c'était avec le ministre Gortchakov qu'on a eu des discussions plus détaillées. Celui-ci leur a expliqué qu'une coopération des armées russe et serbe n'était pas possible sur le territoire de la Serbie, mais seulement «en dehors du pays»,⁷³ étant donné les obligations assumées envers l'Autriche-Hongrie; les facteurs politiques et diplomatiques russes considéraient — paraît-il — que l'entrée en guerre de la Serbie ne présentait pas d'importance au point de vue militaire, tandis que sur le plan politique elle pourrait troubler les relations entre la Russie et l'Autriche-Hongrie.⁷⁴

L'attitude de la diplomatie russe à l'égard de la collaboration roumaine et serbe était identique au mois de juin 1877: les deux pays devaient comprendre qu'ils sont libres à entrer en guerre, mais à leur propre compte, en courant tous les risques.⁷⁵ La Roumanie hésita pour le moment de passer le Danube, dans l'Olténie, pour essayer de prendre Vidin,⁷⁶ tandis que la Serbie était trop affaiblie pour pouvoir passer à l'offensive, en dehors de ses frontières.

(Traduit en français par Beatrice Stanciu)

РУМУНИЈА И СРБИЈА НА ПРАГУ ДРЖАВНЕ НЕЗАВИСНОСТИ (ЈУНИ 1876 — ЈУНИ 1877)

Резиме

Плодови румунске неутралности. У току српско-турског рата 1876. влада Румуније је испољила обазрив став неутралности, живо забринута да њена територија не постане попрште ратних пустошења, као што се то збило недавно, за време кримског рата.

Из испољеног става, Румунија је покушала и да извуче сопствену добит; неутралност је представљала најсигурнију одбрану од грабежљивости великих сила у балканском простору. Даље, Румунија је настојала да — у контексту релативне спољне обезбеђености и очигот опадања турског ауторитета — издејствује самосталан статус у односу на Порту. То је и био циљ демарша немара румунске спољне политике Михаила Когалничана, садржаног у такозваних „7 румунских тачака“

⁷² Архив Србије, MID — PO, nr. 542. Télégramme, Bucarest, le 17/29 juin 1877; С. Попов, *op. cit.*, 143; R. Rosetti (voir la note nr. 41) mentionne l'accueil («des plus froids») de Milan à Ploiești. Ce télégramme, indique pourtant une toute autre image de l'événement. Le général R. Rosetti fondait son affirmation sur les notes du prince Charles — qui reflètent son irritation provoquée par la présence du prince serbe en Roumanie, dans un moment où les Russes ont refusé la proposition de coopération militaire roumaine.

⁷³ С. Попов, *op. cit.*, 143.

⁷⁴ S. Skoko, *op. cit.*, 22—23.

⁷⁵ N. Iorga, *op. cit.*, 115; С. Попов, *op. cit.*, 143.

⁷⁶ N. Iorga, *op. cit.*, 110—111; N. Ciachir, *op. cit.*, 201.

(као цена румунске неутралности), сугестивног тренутка у настојањима ка осамостаљењу.

У конкретној примени румунска неутралност вредела је као драгоцене својеврсне услуга ратом угроженој Србији. Когаличану се активно залагао за неутралност Дунава на простору румунско-српске границе. За обезбеђење неутралности румунске обале, пред ушћем Тимока стациониран је румунски извиђачки корпус, на челу са пуковником Черкезом. Војно присуство је онемогућавало снабдевање турских пловних објеката са румунске обале, у исто време доприневши пружању уточишта ратним операцијама угроженом хришћанском становништву са десне обале. Извештаји пуковника Черкеза су такође и драгоцен (објективан) извор о догађајима на ратишту код Видина, које је брзо и зналачки пратио.

Муниципална намењена Србији, заплена у Турн Северину, након формалне продаје (ради заваривања будућности Аустро-Угарске — п. п.) румунској војсци, уз сарадњу ове, требало је да буде тајно пребачена на десну обалу. Ако су у првој фази ометана настојања да се добровољци пребаци преко Румуније за Србију, коначно су власти дозволиле њихово пребацивање, па је код Турн Северина дневно прелазило и до 140—180 руских добровољаца.

Епизод у рату 1876; крај политике неутралности. Ратни напор изискивао је од Србије велике људске и материјалне жртве. Уз све драматичне невоље, Србија је успела да рат не изгуби, још интензивније се припремајући за коначан обрачун.

И Румунија, уверивши се да јој Аустро-Угарска не намерава пружити више од формалних гаранција за исказану неутралност, решила се за акцију, уз Русију. Међутим, препреком заједничком деловању се ускоро показао захтев Русије за присвајање јужног дела Бесарабије, румунске територије признате јој и Париским миром 1856. Румунско-руске контакте брзо је пратило око тадашњег изасланика Србије у Букурешту, Милана А. Петронијевића, који је о политичко-војној атмосфери пред рат оставио веома убедљиве и за нас драгоцене извештаје.

Румунска независност; одјеци у Србији. Извештаји М. А. Петронијевића дају објективан приказ прилика у априлу и мају 1877, у судбоносним тренуцима по Румунију. Да би се предухитрио евентуални покушај пребацивања турских снага (и ратног попришта) северно од Дунава, Румуни су успели да очувају релативну тајност преговарања са Русијом, изненадивши Турску (а и новостечене савезнике!) проглашавањем државне независности у Скупштини, 9/21. маја 1877.

Настојали смо да пружимо што исцрпнији приказ руско-српских контаката (у Кишиневу, Јашију и Плојештију) и њихово сасвим одређено значење. Учестали су били румунско-руски политичко-војни контакти, али без већег успеха, сем уговорених детаља око услова прелаза руске војске и њене опскрбе.

Вест о независности Румуније прилично је узнемирила кнеза Милана и његове сараднике, пошто је у исто доба српска ствар некако таворила.

Уз сва настојања да се Русији и војно придруже, Румунија и Србија су, јуна 1877, истоветно посаветоване: треба чекати пребацивање руских снага преко Дунава а затим — на сопствени ризик — могу учествовати; Румунија је још испољавала неодлучност, док је Србија била претерано исцрпљена прошлогодишњим искуством да би могла да докаже своју офанзивну ратну способност.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

РУСИЈА И УСТАВНО УРЕЂЕЊЕ ЈОНСКЕ РЕПУБЛИКЕ 1799—1804

Када је 20. фебруара 1799. године*, после жестоког бомбардовања са бродова здружене руско-турске ескадре под командом руског адмирала Фјодора Фјодоровича Ушакова (1744—1817) и јуриша десантних трупа, француски гарнизон тврђаве Крф капитулирао, острвски део некадашње балканске територије Венецијанске републике нашао се у рукама савезника друге антинаполеоновске коалиције — Русије и Турске. Готово оног истог часа, док су се на заузетој крфској тврђави подизале победничке заставе и одјекивале фанфаре у част победоносно завршеног јуриша, међу дојучерашњим савезницима је дошло до првих неспоразума. Спор је избио по питању даље судбине заузетог острвља — Крфа, Китида (Cerigo), Занте (Zakinthos), Кефалонија, Лефкас (Св. Марко), Итака и Пакса и рејона у непосредној близини Мореје и Албаније.

Порта није скривала намеру да заједнички освојену територију стави под своју непосредну власт и тиме прошири границе Империје. Намера Порте наишла је на снажан отпор Русије. Истина, петербуршки кабинет није у овом победносном рату имао територијалних аспирација, нарочито не према територијама тако удаљеним од граница Русије, али се није мирио ни са освајачким плановима свог савезника. С друге стране, из ширих, глобалних политичко-стратешких разлога, није се због ових острва смело ићи на заоштравање међусавезничких односа и кидања, великом муком закљученог савеза са Отоманским Царством. Ипак, ова дипломатско-политичка укрштеница решена је одлуком петербуршког кабинета, посебно колегијумом иностраних дела, да се од поменутих острва фор-

* Сви датуми су по старом календару.

мира независна област под врховном управом турског султана и са статусом сличним статусу Дубровачке Републике.¹ У прилог овој одлуци ишао је и тренутни однос снага савезника, а он је у овом часу био у корист Русије, те је Порта без многих размишљања прихватила овај на изглед компромисни предлог свог моћног савезника.

На запоседнутим острвима, адмирал Ушаков је прогласио републику под називом Република седам уједињених острва или Јонска република. У моменту проглашења, Република се нашла под заједничким привременим протекторатом Русије и Турске. Острвима је дата прилично широка самоуправа. При томе, адмирал Ушаков је настојао да се у Републици покрене процес демократизације односа међу различитим слојевима становништва острва и ограничи самовоља аристократских кругова у чијим се рукама још увек налазила власт на острвима. Адмирал је намеравао да ово постигне дајући и сељацима право гласа, посебно приликом одржавања комуналних избора. Поред тога, на предлог адмирала Ушакова, у органе власти на појединим острвима, поред локалног племства, трговаца и, уопште, имућнијих слојева становништва (кућевласници, власници винограда и других непокретних добара), први пут су били укључени и представници сеоског становништва. Локалним самоуправним органима је поверена организација локалне администрације и локалног судства.²

Крајем маја 1799, а у намери да дефинитивно уреди односе на острвима Републике и учврсти њен положај, адмирал Ушаков је припремио и утврдио посебан план о организацији управе на поменутиим острвима.

Али, и поред тога што је најширим слојевима становништва дао права која до тада нису имали, адмирал Ушаков је, следећи инструкције своје владе, настојао да на острвима осигура такав поредак у коме би фактичка власт и даље остала у рукама племства и богатијих трговачко-занатлијских кругова. У ту сврху, крајем маја 1799, адмирал је објавио свој напред поменути план о организацији управе на острвима и увођењу реда на њима.³

План адмирала Ушакова је предвиђао да виша административна власт пређе у руке гласањем изабраног Сената чије би се седиште налазило на острву Крфу. Сенат су сачиња-

¹ Писмо члана Колегијума иностраних дела В. П. Кочубеја императору Александру I. 18. децембра 1801, *Внешняя политика России 19 начала 20 века* (у даљем тексту *ВПП*), т. 1, Москва 1960, 157.

² Тарле Е. В., *Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798—1800)*, Москва 1933.; Маркс К., *Вопрос об Ионических островах*, у књ. *Маркс К. и Энгельс Ф.*, Соч. Т. 11, ч. 2, Москва 1934

³ *План о учреждении правления на освобождённых от французов бывших венецианских островах и о установлении в оных порядка*, Тарле Е. В. Адмирал Ушаков...

вали делегати свих седам острва. Делегати су бирани како из редова племства, тако и из редова других слојева становништва, али под условом да су задовољавали одређени имовински цензус, утврђен понаособ за свако од острва Републике.

У надлежност Сената улазила су дела од општег интереса за сва острва, затим врховни надзор над радом судова и органа локалне самоуправе (тзв. мали савети или конклаве) итд.⁴

Ови основни принципи уређења Републике седам уједињених острва потврђени су нешто касније руско-турском конвенцијом, закљученом 21. марта 1800. године у Константинопољу. У ствари, овом конвенцијом, поред статуса Јонске републике, одређен је и статус неких области на територији Мореје и Албаније — Превезе, Парге, Вонице и Бутринта.⁵

Одредбама члана 1 поменуће конвенције предвиђало се да бивша венецијанска острва због своје близине Мореји и Албанији, које су за безбедност Отоманског Царства имале изузетан значај, образују посебну републику, као што је то била Дубровачка Република. Република би се налазила под врховном влашћу султана, док би локална власт била поверена њеним највиђенијим становницима. Неоспорно, реч је била о аристократској форми владавине за коју су се залагале и Русија и Турска. По одредбама конвенције, руски император је гарантовао територијални интегритет Републике, поштовање њеног устава и свих привилегија које су јој припадале. Предвиђено је било да се Јонска република и у погледу унутрашњег политичког уређења, свог уставног уређења и привредног статуса, посебно трговачког, изједначи са Дубровником. Становници Републике, нарочито трговци, могли су да рачунају на заштиту својих конзула, како на територији Отоманског Царства, тако и на територијама других држава. Порта је на себе преузимала обавезу да штити трговачке бродове Републике од напада гусара.

Као знак свог вазалног положаја, своје зависности од Порте, Република се обавезивала да преко специјалног изасланства, сваке треће године, уплаћује данак у висини од 75 хиљада пијастра. Ова се сума није могла ни повећавати, ни смањивати, нити се становништво Републике смело отперевати другим наметима.

Тврђаве, затечене на територији Републике, остају у њеним рукама. Република добија право да у циљу одбране своје територије и своје независности формира сопствену војску. У случају када не буде у стању да се сама одупре спољнем непријатељу, руска и турска влада задржавају право да на територију Републике, уз сагласност Сената, уведу своје трупе.

⁴ Адмирал Ф. Ф. Ушаков, *Документы*, т. 2, Москва 1952, 520—526.

⁵ *Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.*, СПб., 1830 (собрание первое), т. 26, 88—92.

Потписнице напред поменуте конвенције гарантовале су бродовима Републике слободу пловидбе по Црном мору, као и по морима чије воде заплјускују обале Републике. Улазак турских ратних бродова у територијалне воде Јонске републике дозвољавао се само у изузетним приликама и уз претходно обавештење одговарајућих власти Републике, као и строго поштовање карантинских правила.

Одредбе руско-турске конвенције имале су ући у будући устав Републике.⁶ Практично, потписана конвенција је представљала први међународни акт којим се признавало фактичко постојање Републике седам уједињених острва и одређивао њен међународни статус.

Што се тиче области Превезе, Вонице, Парге и Бутринта, оне су у потпуности припојене територији Отоманске Империје. С обзиром на то да је становништво ових крајева у огромној већини било хришћанско, то му је, по угледу на Кнежевину Молдавију, била загарантована слобода вероисповести и изградња богомоља, као и организација грађанске и судске управе. Гарантовано им је и право располагања имовином, подразумевајући ту и право на слободан начин наслеђивања. Муслиманском становништву се забрањивало насељавање и стицање имовине у поменутим областима, али је зато било предвиђено да старешина области мора бити из редова муслимана. Његова права и обавезе, као и место боравка одређивала је Порта.

Становништво области било је у обавези да Порти плаћа одређени данак, али се предвиђало да, због претрпљених пустошења до којих је долазило претходних година због рата са Француском, те обавезе може бити и ослобођено у наредне две године, рачунајући од дана потписивања конвенције.

Са своје стране, Русија се обавезивала да одредбама конвенције прибави међународно признање, а пре свега признање Енглеске, Аустрије и Француске.⁷

С обзиром на положај у коме се становништво Јонске републике налазило у претходним деценијама, конвенција из 1800. године је пружала доста простора како за међународну афирмацију Републике тако и за успешан развој њене унутрашње аутономије.

Догађаји на јонским острвима тих дана били су потврда да је поменуту конвенцију и већина становника тако схватила и тумачила. Одушевљен дочек руске војске и многобројне адресе захвалнице руским властима и руском двору представљали су потврду таквог односа према новонасталој ситуацији на острвима. Међутим, већ првих дана после одласка француских трупа са острва заједно са руским војницима

⁶ Исто.

⁷ Исто.

појавили су се и турски војници, што је изазвало подозрење, које је врло брзо прерасло у огорчење, па и у отворено негодовање. У многим местима становништво је отворено изражавало своје незадовољство. Претила је опасност да дође до отвореног напада на малобројне турске посаде разасуте по јонским острвима.⁸

Ситуација се нарочито погоршала када се зазнало да Русија намерава да са острва повуче све своје војнике. Истина, одређени кругови у руској престоници и међу дипломатима сматрали су да би руске трупе могле бити замењене новоформираним одредима албанске милиције, али тај предлог није усвојен; цар га је одбацио, па је Порта, узнемирена најављеним руским повлачењем са територије Јонске републике, затражила од руске команде да своје трупе не повлачи, већ, напротив, да своје гарнизоне ојача новим људством и наоружањем. Петербуршки кабинет је све ове захтеве одбацио, па су руске трупе ускоро напустиле територију Јонске републике.⁹ Међутим, био је то очигледно лош потез руске владе, јер је убрзо по одласку руских војника избила отворена побуна.¹⁰ Побуњеници су се обрачунавали не само са турским војницима већ су на појединим острвима обаране локалне владе, а долазило је и до отворених класних сукоба.

Поставља се питање, зашто се руска влада, мада свесна последица до којих ће довести повлачење њених трупа са територије Јонске републике, ипак одлучила на овај ризикантан корак. Одговор на ово питање треба тражити у принципима на којима је тада почивала руска политика у овом региону. У ситуацији када су и Аустрија и Енглеска, не рачунајући поражену Француску, претендовале на бивша венецијанска острва и када Русија због велике удаљености није имала реалних шанси да поменуто острва задржи у својим рукама, руски двор је дошао до закључка да их је најбоље предати Турској, тј. држави која је за Русију у датом историјском тренутку представљала најмању опасност. Уз то, једном од одредби тајне руско-француске конвенције, закључене 28. септембра 1801, предвиђено је да се стране трупе не могу налазити на територији Јонске републике.¹¹

Својих процена и преузетих међународних обавеза руска влада се чврсто придржавала све до тренутка када је унутрашње прилике на острвима и измењени спољнополитички

⁸ Писмо Александра I посланику у Паризу А. И. Моркову од 15. фебруара 1802. ВПР, т. 1, 175; Писмо В. П. Кочубеја Александру I од 18. фебруара 1801. ВПР, т. 1, 157—159.

⁹ Архив Государственного совета, СПб 1878, т. 3, ч. 2, 1128—1129.

¹⁰ Присутствующий в Коллегии иностранных дел В. П. Кочубей Александр. 18. децембра 1801. ВПР, т. 1, 157—159.

¹¹ Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами, т. 13, 266—269.

односи нису приморали да своје држање промени. Први и непосредни повод за ту промену треба тражити у уставним променама, које су у Јонској републици наступиле већ крајем 1800. године.

Полазећи од јасно израженог става у руско-турској конвенцији из 1800, према којој су се Русија и Турска обавезивале да новоствореној Републици дарују устав, а уз то незадовољни изразито демократским одредбама ушаковског плана о уређењу односа у Републици, аристократски кругови Јонске републике пожурили су да и сами допринесу изради новог устава Републике. У том циљу једна група острвљана, претежно племића, разрадила је пројекат новог устава Републике и у јесен 1801. поднела га на потврду руском цару Александру I и турском султану Селиму III.

Према овом пројекту, државно уређење Републике седам уједињених острва заснивало би се на апсолутној доминацији племићких кругова. Даље, право гласа имало је само наследно племство, тачније они његови представници који нису били млађи од 25 година. Чак две трећине судија у републици требало је бирати из редова племића. Једино су племићи могли да раде као државни чиновници. Само у изузетно ретким случајевима устав је давао Сенату право да у редове племства, са свим правима и обавезама које из тога произлазе, прима грађане посебно заслужне за Републику.

Устав није допуштао представницима буржоазије, а још мање другим слојевима друштва, да учествују у раду централне владе — Сената. Тиме су ови кругови практично били лишени могућности одлучивања по ма ком питању од општег или посебног интереса. Био је то очевидан раскорак између набубјале економске моћи острвске буржоазије и њених политичких права, што је доводило до озбиљних трзавица и отворених сукоба, који су угрозили и само постојање Јонске републике.

Предложени пројекат устава султан Селим III је ратификовао већ 2. новембра 1801. и тиме га увео у живот, без обзира на то што га Александар I није прихватио.¹² Овим чином турског султана нарушена је једна од битних тачака руско-турске конвенције из 1800. године. Више од тога, нарушен је систем равнотеже и једнаког утицаја у области изградње унутрашњих односа у Јонској републици. Истовремено, руско-турски односи су ушли у фазу поновних сумњицења и тихог неповерења.

У једностраном акту Селима III руска влада је видела одраз намера Порте да сама одлучује по свим важнијим питањима из живота Јонске републике, што је за Русију, с об-

¹² Писмо В. П. Кочубеја Александру I од 18. фебруара 1801. ВПР, т. 1, 157—159.

зиром на њене спољнополитичке и војне планове, било неприхватљиво. Таквим настојањима Порте Русија је решила да пружи отпор и затражи од последње да безусловно призна независност Републике.¹³

Одлучивши се на овакав корак, руска влада је имала у виду два битна момента. Прво, независност Јонске републике признале су Француска и Енглеска. Признање прве ушло је у текст руско-француског уговора о миру, потписаног 26. септембра 1801. у Паризу.¹⁴ Тиме су основе за међународно признавање Јонске републике биле знатно и значајно проширене, тим пре што су и Француска и Енглеска, без обзира на извесне нејасноће (и задње намере), признавале потпуну независност Јонске републике.

Друго, устав из 1801. године донео је Јонској републици много невоља и тешких заплета на унутрашњој политичкој сцени. Незадовољни основним поставкама устава, посебно његовим аристократским карактером, представници буржоазије и других друштвених слојева отворено су устали и против устава и против његових творца, захтевајући поштовање одредаба ранијег демократског (ушаковског) устава, оног из 1799. године. Република је била у стању побуне. Централна власт, као ни власти на острвима, није била у стању да било шта учини на смиривању ситуације, која је из дана у дан бивала све тежа. Побуњеници су протеривали представнике стране власти, уништавали имовину племића, претили нападима на турске посаде. На појединим острвима формиран су органи нове револуционарне власти у чему је руска влада видела директан утицај револуционарне Француске, тачније идеја њене револуције.

Незадовољство широких слојева Јонске републике је тих дана добило карактер социјалног покрета нижих слојева друштва предвођених локалном буржоазијом, што је у ситуацији снажног утицаја наполеоновских реформи у суседним областима могло да има далекосежне последице не само за Јонску републику већ и за читаво њено балканско залеђе. То никако није одговарало ни интересима царске Русије, ни интересима другог значајног члана антинаполеонске коалиције — Енглеске, чија је војна команда на Крфу већ раније распустила револуционарну владу, ликвидирала ушаковски устав и на власт вратила свргнуто племство овог острва.¹⁵

¹³ Писмо Александра I посланику у Константинопољу В. С. Томаре од 31. октобра 1801., *ВПР*, т. 1, 127—128; Исто од 15. фебруара 1802, *ВПР*, т. 1, 175—176.

¹⁴ Ф. Мартенс, *op. cit.* т. XIII, 263—265; Писмо В. П. Кочубеја Александру I од 18. децембра 1801, *ВПР*, т. 1, 157.

¹⁵ Извештај опуномоћеног представника Русије у Јонској републици Г. Д. Моцениго Александру I од 26. априла 1802, *ВПР*, т. 1, 199—201.

Побуну на острвима је требало спречити, а то се могло постићи само одлучним захватима и радикалним мерама. Русија није пропустила прилику да то и учини, па ма и по цену одступања од политике које се у односу на Јонску републику придржавала од самог њеног оснивања. У том погледу прво је на ред дошла одлука Александра I да се прихвати ранија молба Сената Јонске републике и да се из савета руских трупа у Напуљу у Јонску републику упуте три фрегате и одред војника под командом генерала Бороздина.¹⁶ Одмах затим, уследио је веома значајан дипломатско-политички потез, именовање грофа Георгија Дмитријевича Моцениго (1764—1839) за руског представника у Јонској републици.¹⁷

Овај истакнути и веома вешт дипломата, снабдевен широким овлашћењима, стигао је на Крф средином августа 1802. године. Већ у свом првом извештају од 27. августа 1802, упућеном Александру I, Моцениго је саопштио да су се за последње четири године, тј. од протеривања Француза, на острвима промениле четири владе. Промене су вршене без проливања крви, али насилно, што је становнике држало у стању непрекидне напетости. Излаз из настале ситуације гроф Моцениго је видео у доношењу новог устава Републике, либералнијег од оног из 1801. године. До разраде и прихватања таквог устава, по његовом мишљењу, требало је извршити нову реорганизацију управе у Јонској републици и то у правцу јачања њених централних органа.¹⁸ Овај циљ се могао постићи само ликвидацијом постојећих острвских управа које су предводили вође појединих острвских партија и формирањем привремених влада. Гроф Моцениго је овај предлог упутио кнезу (председнику) Сената Јонске републике, захтевајући да овај у том духу упути становништву специјални проглас. Неколико дана касније, 12. септембра 1802, проглас је објављен на Крфу. У њему се, између осталог, говорило да Сенат припрема нови устав, а да се до његовог усвајања и до избора који ће му претходити формира привремена влада. За време трајања њеног мандата на острвима ће и даље функционисати постојећи судови и магистрати. Ради регулisaња привредних проблема Јонске републике формиран је специјални федерални економско-политички орган — магистратура.¹⁹ Истовремено са прогласом кнеза и сам гроф Моцениго се истога дана обратио становништву Републике посебним манифестом, штампаним на италијанском и грчком језику. У манифесту је позвао становнике свих острва

¹⁶ Писмо Александру I посланику у Константинопољу В. С. Томаре од 2. јануара 1802, *ВПР*, т. 1, 167.

¹⁷ Писмо Александра I опуномоћеном представнику Русије у Јонској републици Г. Д. Моцениго од 28. фебруара 1802, *ВПР*, т. 1, 179—182.

¹⁸ Извештај опуномоћеног представника Русије у Јонској републици Г. Д. Моцениго Александру I од 8. септембра 1802. *ВПР*, т. 1, 293—295.

¹⁹ Исто.

Републике да се покоре наредбама привремене владе и њених острвских опуномоћеника.²⁰ Гроф Моцениго је у циљу завођења реда на острвима сугерисао кнезу предузимање и неких конкретних потеза. По његовом савету, сви дотадањи носиоци власти на острвима Републике су смењени са својих дужности. Међу њима су били, како се он сликовито изражавао, „величанствени идоли олигархије“. Истовремено, вршена су масовна премештања чиновника са острва на острво, а објављена је и наредба по којој нико више није могао да заузме неку важнију дужност на острву на коме је живео. Једном, раније обесправљеном, делу становништва дата су грађанска права.²¹ Да би његови предлози и мере које је предузимао кнез били убедљивији, гроф Моцениго је на свим острвима Јонске републике разместио гарнизоне руске војске наредивши њиховим командантима да напорима за сређивање прилика у Републици пружи пуну и безрезервну подршку.

Паралелно са корацима које је гроф Моцениго чинио ради сређивања прилика у Јонској републици, и руски представник у Напуљу Андреј Јаковљевич Италински (1743—1827) покушавао је да нађе решење за сложену ситуацију у Републици. Током пролећа и лета 1802, пратећи збивања у суседној са напуљском краљевином острвској републици, он је припремао своју визију новог устава. Средином јула, тачније 18. јула 1802. Италински је свој пројекат устава доставио грофу Моцениго с молбом да га проучи и предложи евентуалне измене и допуне.

По своме садржају, нови устав налазио се негде између првог „ушаковског“ устава из 1799. и „константинопољског“ из 1801. године. И мада је принцип аристократског представништва био сачуван и у овом уставу, ипак је у њему било предвиђено извесно проширење права богатијих становника Републике, што се посебно огледало у њиховом лакшем укључивању у редове племства. Повећавао се и број бирача из других социјалних група становништва чиме се отварао пут за њихово непосредније учешће у политичким установама Републике.

За разлику од претходних устава, пројекат устава Италинског је проглашавао принцип јачања централне власти која се, по њему, састојала од Сената у који су улазила 17 сенатора и којим је руководио кнез (председник) Сената. Чланове Сената и његовог председника бирала је законодавна скупштина. Председник је сазивао редовне и ванредне седнице законодавне скупштине; он је био одговоран за унутрашњи мир и благостање Републике. Право законодавне иницијативе по новом уставу припадало је председнику и члановима Сената. Извршну власт Сенат је вршио преко четири своја комитета: за јуно-

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

стране послове, војно-поморски, унутрашњих дела, за финансије и трговину. Све одлуке поменутих комитета морао је потврдити Сенат. Иначе, врховни законодавни орган сачињавала је законодавна скупштина делегата, бираних на општим скупштинама племства појединих острва Републике. Компетенције законодавне скупштине биле су следеће: утврђивање бројног састава оружаних снага, усвајање буџета, утврђивање висине опорезивања становника Републике, потврђивање закона које је усвојио Сенат, итд.

По новом уставу, у Републици су створени и неки нови органи. Најзначајнији је био републички колегијум цензора који су сачињавала три члана. Овај колегијум је имао право потврђивања свих закона које је усвојио Сенат.

Према одредбама устава, на сваком од седам острва Републике формирала се локална влада (сенат). По својој структури ове владе су биле сличне централној влади. Њихови чланови су бирани на општим скупштинама племства острва. У ствари, ове скупштине су представљале врховно законодавно тело сваког острва.

Устав је проглашавао једнакост свих становника острва Републике пред законом.

Увођење новог устава предвиђало се у две етапе. У првој (1802—1804) такве мере, као што су — сазив републичке скупштине племства, формирање комисије за разматрање пројекта устава, сазив месних скупштина — спровођене су под непосредним руководством грофа Моцениго. У потпуности, устав је требало да ступи на снагу почетком 1804. године.²²

Гроф Моцениго је у целини позитивно оценио предложени пројекат новог устава, предлажући истовремено и неке измене и допуне, пре свега у организацији институције колегијума цензора, као и у неким другим одредбама.²³ О својим приредбама обавестио је и цара Александра I.

После детаљног разматрања Александар I и руска влада су одобрили пројекат новог устава са свим допунама које је предложио гроф Моцениго, те је пројекат устава предат Сенату Републике на даљи законски поступак.

Међу допунама које су одредиле дефинитиван садржај новог устава најзначајније су биле оне које су се тичале начина организације и узајамног деловања различитих државних органа. Између осталог, прецизирано је ко све припада реду племића; затим је одређено да се право законодавне иницијативе препусти искључиво Сенату, владама острва и колегијуму цензора. Предвиђено је било да и делегати законодавне скуп-

²² Писмо Александра I Г. Д. Моцениго од 18. фебруара 1804, *ВПР*, т. 1, 628.

²³ Извештај Г. Д. Моцениго Александру I од 25. јула 1802, *ВПР*, т. 1, 255—258.

штине могу да иступају са предлозима, али је у том случају Сенат Републике располагао правом вета. Најзад, поред већ предвиђена четири комитета, додат је и пети — комитет за правосуђе.

У току августа и септембра 1803. на територији целе Републике су одржани избори за законодавну скупштину. Изабрани делегати су на скупштини одржаној 5. децембра исте године прихватили пројекат новог устава у целини.²⁴

Република је добила нов устав, али је требало доста времена и напора да он на острвима заживи у свим својим одредбама. Због тога је гроф Моцениго у више наврата био приморан да се прогласима и на други начин обраћа становништву немирних острва, убеђујући га да му једино нови устав обезбеђује мир, благостање и бољу и срећнију будућност; да нов устав подржавају цар и Русија, који су становницима Републике највећи пријатељи.²⁵

Но, било како било, устав је постао реалност, а прилично је реално одсликавао фактичко стање на острвима, посебно у домену друштвено-политичких односа. У њему је била садржана и једна константа руске политике у области унутрашњег уређења Јонске републике испоњена у непрекидном настојању да се Република конституише као аристократска република. Усвојеним уставом циљ је био постигнут. Више од тога, усвајањем новог устава учињен је битан заокрет и у њеном међународном положају. Од турског вазала, Јонска република постепено прелази под покровитељство Русије, мада се о томе званично нигде не говори.²⁶ У овом случају, свршеном се чину давала очигледна предност над дипломатским изјавама и формулацијама. Али, после свега, остало је отвореним још једно питање — питање стабилности новог устава. Опасност од евентуалних промена била је реална. С једне стране, радило се о унутрашњим процесима и хтењима у још недовољно стабилизационој Републици седам уједињених острва, а са друге, у неуловљивом понашању Порте, посебно у тренуцима када су јој збивања на међународном плану нудила стварне или фиктивне погодности. У првом случају, захваљујући луцидности грофа Моцениго, подржаног А. А. Чарторијским, руским министром спољних послова, руски кабинет је прихватио, рекло би се, једино могуће решење. Наиме, стало се на дијалектичко становиште да устав не може бити окамењена догма, већ да мора бити одраз стварног стања прилика и односа у Јонској

²⁴ Писмо Александра I Г. Д. Моценигу од 9. марта 1804, *ВПР*, т. 1, 727.

²⁵ Проглас опуномоћеног представника Русије у Јонској републици Г. Д. Моценига становништву Републике од 30. децембра 1802, *ВПР*, т. 1, 718.

²⁶ Писмо А. А. Чарториског Г. Д. Моценигу од 8. марта 1804, *ВПР*, т. 1, 656.

републици. Другим речима, већ се унапред прихватала могућност и потреба његовог мењања и усавршавања.²⁷ Али, допуштајући овакву могућност, руска влада је настојала да се те промене, било да су одраз хтења саме Републике, било да је на њима инсистирала Порта, врше искључиво уз њену сагласност. Зато је настојала да се у одредбе самог устава угради одређени механизам, који би искључивао било каква изненађења у том погледу. Обострана, руско-турска гаранција новог устава и немогућност да се он мења без сагласности било које од држава гаранта, било је за руску владу тражено и најзад нађено решење.²⁸ Међутим, чињеница је да, без обзира на сва настојања руске дипломатије, Порта никада није ратификовала овај устав. Није га ратификовала ни Русија, па се он примењивао само »de facto« све до краја постојања Републике седам уједињених острва.

LA RUSSIE ET L'ORGANISATION CONSTITUTIONNELLE DE LA REPUBLIQUE IONIENNE

Résumé

L'auteur suit, dans son travail, le développement constitutionnel de la République Ionienne au cours de la période quinquennale de son existence relativement indépendante. La première partie du travail embrasse la période de formation de la République Ionienne et l'adoption du premier document constitutionnel, dit la constitution «d'Ouchakov» (1798—1799). La seconde partie est consacrée à l'élaboration de la constitution «de Constantinople» (1800—1801), à l'étude de ses caractéristiques et aux conséquences que l'adoption de cette constitution avait produites sur la République. Enfin, dans la troisième partie (1802—1804) on expose les raisons pour l'adoption de la troisième constitution de la République Ionienne, la constitution «d'Italinski», ses propriétés et caractères qui la distinguent des constitutions précédentes.

Dans le travail sont indiqués les actes internationaux sur lesquels est fondée la vérification internationale de l'existence de la République Ionienne, et qui ont servi de points de départ de son organisation intérieure et de sa position extérieure.

En faisant connaître aux lecteurs le contenu de toutes les constitutions susmentionnées, l'auteur fait en même temps une comparaison de leurs caractéristiques fondamentales respectives. Il conclut que, nonobstant les différences du contenu (degré du caractère démocratique, forme de l'organisation institutionnelle, droit de vote et système électoral, etc.) dans toutes ces constitutions est présente une constante commune — tendance manifestée par la Russie à donner à la République Ionienne une organisation aristocratique.

A la fin, l'auteur indique les facteurs socio-économiques et de politique étrangère qui causent ces changements de la constitution et le milieu historique dans lequel ceux-ci se produisent.

²⁷ Писмо А. А. Чарторијског Г. Д. Моцегину од 8. марта 1804, ВПР, т. 1, 656—657.

²⁸ Инструкција посланику у Константинопољу А. Ј. Италинском од 2. марта 1804, ВПР, т. 1, 727.

Holm SUNDHAUSEN
Südost-Institut
München

HISTORISCHE STATISTIK ALS NEUES ARBEITSGEBIET DER BALKANFORSCHUNG

“There is no royal road to historical insight, but we believe quantitative methods can often speed the trip.”
Ch. M. Dollar — R. J. Jensen¹

Seit dem Siegeszug der wissenschaftlichen Statistik im 19. Jahrhundert ist auch in den Balkanländern eine schier unüberschaubare Fülle von Daten erhoben und publiziert worden². Für die Wirtschafts- und die Sozialgeschichte im weitesten Sinne und insbesondere für die Analyse von säkularen Wandlungsprozessen und Modernisierungsabläufen in ihrer ganzen Vielschichtigkeit steht damit ein reichhaltiges und erstrangiges Quellenmaterial zur Verfügung. »Die Interdependenz und die Komplexität verschiedener Kollektivphänomene aus Wirtschaft und Gesellschaft lassen sich eben nur unter Anwendung statistischer Methoden und Materialien analysieren.«³ Wenn dennoch in der historischen Balkanforschung derartige Analysen bislang fast gänzlich fehlen oder allenfalls auf Teilbereiche (z. B. Industrialisierung oder

¹ Ch. M. Dollar — R. J. Jensen, *Historian's Guide to Statistics*, New York (u. a.) 1971, S. 1.

² Vgl. *Din istoria statisticii românești. Culegere de articole*, București 1969; *Materiali po istorija na bŭlgarskata statistika*, Sofija 1980; *Bibliografija na bŭlgarskata statističeska literatura 1878—1980*, Sofija 1981. Zur Geschichte der serbischen Statistik vgl. die Literatur in Anm. 24. Eine Bibliographie der serbischen statistischen Veröffentlichungen existiert bislang nicht. Die bibliographischen Angaben bei B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750—1975*, New York, London (2. Aufl.) 1980 sind für die Balkanländer außerordentlich lückenhaft.

³ A. Hoffmann — H. Matis, *Vorwort*, — in: *Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns*, geleitet von A. Hoffmann u. H. Matis, Teil 2: R. Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik 1750—1918*, München 1978, S. 14.

Geschichte der Arbeiterbewegung) begrenzt blieben, so mag dies im wesentlichen auf vier Gründe zurückzuführen sein: 1. auf einen Nachholbedarf im Bereich der politischen Geschichte, 2. auf eine maßlose Überschätzung des Indikators Industrialisierung zur Messung entwicklungsgeschichtlicher Erfolge oder Mißerfolge⁴, 3. auf eine verzögerte Rezeption gesellschaftsgeschichtlicher Fragestellungen und Methoden sowie 4. auf den Mangel an »forschungspraktisch aufgearbeiteten statistischen Daten«⁵. Die Datenlücken selbst — so gravierend sie auch in vielen Fällen sein mögen — bieten keine Erklärung dafür, daß nicht wenigstens die vorhandenen Daten umfassend und systematisch aufbereitet wurden, von wenigen Ausnahmen (z. B. demographische Entwicklung) abgesehen⁶. Der weitaus größte Teil des mühsam und kostspielig erhobenen Zahlenmaterials stellt nach wie vor ein »totes Kapital« dar⁷.

Angesichts dieser Forschungslage verwundert es nicht, wenn die Balkanländer in international vergleichenden entwicklungsgeschichtlichen Studien zumeist gar nicht vertreten sind, obwohl sie über ein historisches Erfahrungspotential verfügen, das den meisten und jüngeren Staaten der Dritten Welt (mit vergleichbarer Ausgangslage) noch fehlt⁸. Wenn sich die historische Balkanforschung nicht länger aus dem breiten Strom der entwicklungsgeschichtlichen Komparatistik ausgrenzen will, wird sie diesem Mangel sobald wie möglich abhelfen müssen.

Ein erster Schritt dahin wäre die historische Aufarbeitung des vorhandenen Datenmaterials, d. h. die Zahlenmassen müssen

⁴ So auch A. C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825—1945*, Princeton, N. J. 1982, S. XXII: "...there has been an unfortunate tendency throughout the past decades to place an undue emphasis on the processes of industrialization and commercialization at the expense of other processes..."

⁵ Auf diesen Mangel weisen Hoffmann und Matis am Beispiel Österreichs hin, s. Anm. 3.

⁶ Von einer »Dürftigkeit« der wirtschaftlichen Statistik für das befreite Serbien (W. Zorn) kann — wie im folgenden zu zeigen sein wird — keine Rede sein. Vgl. W. Zorn, *Aus der Forschung zur neueren Wirtschafts- u. Sozialgeschichte des heutigen Jugoslawien*, — in: Südosteuropa im Entwicklungsprozeß der Welt, Festschrift f. H. Gross, München, Wien 1979, S. 141. Zur Entwicklung der historischen Demographie vgl. u. a. VI. Stipetić, *Predgovor*, — in: M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971.*, Zagreb 1979, S. XV ff. Für Serbien s. *Stanovništvo NR Srbije od 1834—1953*, Beograd 1953 und *Prirodno kretanje stanovništva Srbije od 1863—1954. god.*, Beograd 1957. Beide Arbeiten wurden vom Statistischen Amt Serbiens vorgelegt.

⁷ Vgl. *Stanovništvo NR Srbije*, S. 13: »Riznica Državopisa Srbije pretstavlja još uvek mrtav kapital.«

⁸ Zu den wenigen Ausnahmen gehören D. Senghaas, *Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen*, Frankfurt 1982 und I. Berend — Gy. Ránki, *The European periphery and industrialization 1780—1914*, Budapest 1982. Vgl. dazu H. Sundhaussen, *Neue Literatur zu Problemen der Industrialisierung u. der nachholenden Entwicklung in den Ländern der europäischen Peripherie*, Südost-Forschungen 43 (1984), S. 287 ff.

zusammengetragen, geordnet und reduziert werden. Ohne Kenntnis quantitativer Methoden ist dies ebenso wenig möglich wie ohne Kenntnis des historischen Zusammenhangs. »The actual coding of data and the punching of IBM cards is, indeed, routine work — much like typing and note taking. However, it is hardly the essence of quantification. Much more important is the design of a research strategy, the adaption of codes to capture the essence of the data, and the actual analysis and re-analysis of the tables. None of this work can be performed adequately by anyone unfamiliar with the historical context of the data and the subtleties of historiography.«⁹

Für die Balkanländer liegen historisch-statistische Nachschlagewerke bisher nicht vor. Es gibt kein Handbuch, das auch nur ansatzweise den »Historical Statistics of the United States« vergleichbar wäre. Und die von Brian Mitchell zusammengestellten »European Historical Statistics 1750—1975« bieten keinen zufriedenstellenden Ersatz, da sie zwar die südosteuropäischen Länder erfassen, aber leider nur sehr unzureichend und lückenhaft¹⁰. Wenn Hohorst, Kocka und Ritter in der Einleitung zu ihrem »Sozialgeschichtlichen Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870—1914« feststellten, daß der Mangel an historisch-statistischen Aufarbeitungen und thematisch breiten Materialsammlungen zur deutschen Geschichte zunehmend die historische Arbeit in Forschung, Lehre, Studium und Unterricht erschwere¹¹, so gilt dies für die Balkanländer noch in weitaus stärkerem Maße.

Ein von der Deutschen Forschungsgemeinschaft finanziertes und am Institut für die Geschichte Ost- und Südosteuropas der Universität München durchgeführtes Projekt »Historische Statistik Serbiens 1834—1914« soll diese Lücke nun zumindest in einem Teilbereich schließen und später sowohl regional wie zeitlich ausgeweitet werden. Ziel des Projekts ist die Zusammenstellung wichtiger Zahlenreihen zur Geschichte Serbiens vom Autonomiestatut 1830 bzw. von der ersten Volkszählung 1834 bis zum Ersten Weltkrieg. Die kommentierte Quellen- und Materialsammlung soll eine quantitative Grundlage für die Untersuchung des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Wandels in einem südosteuropäischen Entwicklungsland während der vor- und frühindustriellen Periode abgeben und auch der vergleichenden Modernisierungsforschung zur Verfügung stehen. Soweit wie

⁹ Dollar/Jensen, S. 5.

¹⁰ So sind beispielsweise bei der Gliederung der Bevölkerung nach Geschlecht und Alter für Serbien lediglich die Daten von 1890 angeführt. Im Falle Rumäniens setzen die Angaben erst mit dem Jahr 1899 ein. Bei den Wirtschaftsstatistiken sind die Lücken z. T. noch erheblich größer.

¹¹ G. Hohorst, J. Kocka, G. A. Ritter, *Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch. Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870—1914*, München 1975, S. 14.

möglich sind die Daten so anzuordnen und umzurechnen, daß sie für die Erstellung möglichst langer Zeitreihen verwendbar sind. Und soweit wie möglich sind sie durch internationale Vergleichsziffern zu ergänzen. In Auswertung der Diskussionen über die bisherige Modernisierungsforschung (W. Zapf, P. Flora, E. B. Sheldon, W. E. Moore, C. L. Taylor, H.-U. Wehler u.v.a.)¹² werden der Tabellensammlung außerdem ausgewählte Indikatoren des Wandels beigegeben. Der Kommentierung der Daten sowie den Hinweisen auf Mängel, Lücken und Widersprüche in ihrer Erhebung und ursprünglichen Präsentation kommt vorrangige Bedeutung zu, da erst damit eine kritische Benutzung des bis jetzt schwer zugänglichen und weit gestreuten Materials möglich wird. Zahlen sprechen nun einmal nicht »für sich«, sondern bedürfen sachkundiger Erläuterung¹³ »Natürlich kann eine historische Statistik weder den Anspruch auf Vollständigkeit im Sinne des umfangreichen Fragenkatalogs und der verfeinerten Methodik moderner Statistiken erheben, noch die Fülle der regionalen und inhaltlichen Details der alten Statistiken und Quellen berücksichtigen. Für eine handbuchartige Aufbereitung«, so schreibt Roman Sandgruber in der Einführung zu seiner »Österreichischen Agrarstatistik 1750—1918«, stelle sich das Auswahl- und Relevanzkriterium zudem in wesentlich umfassenderer Form als es für Monographien und Darstellungen der Fall ist, gelte es doch die Wahl so zu treffen, daß sie für möglichs viele und unterschiedlich geartete Forschungsansätze von Nutzen ist, ohne daß dadurch ein vertretbarer und überschaubarer Umfang des Werkes überschritten wird¹⁴.

Serbien bietet sich für das Projekt einer Historischen Statistik insofern an, als dieser kleinfächige, bevölkerungsarme und im Vergleich zu Westeuropa wirtschaftlich wie gesellschaftlich »rückständige« Staat verhältnismäßig früh den Anschluß an die statistischen Methoden in den höher entwickelten Ländern Europas gefunden hat. Als der renommierte Georg von Mayr, Professor an der »Kaiser-Wilhelms-Universität« zu Straßburg, Serbien 1896 im »Kreis der statistisch zivilisierten Länder« begrüßte¹⁵, ahnte er möglicherweise nicht, daß die Anfänge der wissenschaftlichen Statistik in Serbien bis zur Jahrhundertmitte zurückreichten. Ihr unermüdlicher Vorkämpfer, Vladimir Jakšić (1824—1899), hatte in Tübingen und Heidelberg Staatswissenschaften studiert, war

¹² Vgl. stellvertretend (mit weiteren Literaturangaben) P. Flora, *Modernisierungsforschung. Zur empirischen Analyse der gesellschaftlichen Entwicklung*, Opladen 1974 und H. — U. Wehler, *Modernisierungstheorie u. Geschichte*, Göttingen 1975.

¹³ Vgl. N. Ohler, *Quantitative Methoden für Historiker. Eine Einführung*, München 1980, S. 152.

¹⁴ Sandgruber, S. 17.

¹⁵ In: *Allgemeines Statistisches Archiv*, 4. Jg. (1895/96), S. 638. Bogoljub Jovanović hat die Äußerung Mayrs im Vorwort zum *Statistički godišnjak*, Bd. 3, Beograd 1900, S. 6 zitiert.

1847 ins serbische Finanzministerium eingetreten und hielt ab 1852 am Belgrader Lyzeum Vorlesungen über Nationalökonomie, Finanzwissenschaft, Statistik und Handelsrecht¹⁶. Bereits 1850 schlug er dem Staatsrat die Einrichtung eines Statistischen Amtes vor. Aber erst zwölf Jahre später wurden der von Jakšić geleiteten Wirtschaftsabteilung im Finanzministerium auch statistische Aufgaben übertragen, und 1864 erfolgte endlich die Gründung einer eigenen Statistischen Sektion, nach wie vor im Rahmen des Finanzministeriums¹⁷. Mit dieser Entscheidung war ein wichtiger Durchbruch für die Entwicklung der wissenschaftlichen Statistik erzielt. Erhebungen hatte es auch schon früher gegeben: 1834 z. B. hatte die erste umfassende¹⁸ Bevölkerungszählung stattgefunden, die jedoch ebenso wie die Erstellung der vormaligen osmanischen Defter ausschließlich fiskalischen Zwecken gedient hatte. Jakšić verstand Statistik darüber hinaus auch und vor allem als wissenschaftliche Methode der quantitativen Staatsbeschreibung und erkannte ihre operative Bedeutung für die von der politischen Führung angestrebte Modernisierung des Landes¹⁹. Zielstrebig erweiterte er den Arbeitsbereich der Statistischen Abteilung, verbesserte die Technik der Zahlengewinnung und -verarbeitung und hielt engen Kontakt zu seinen Kollegen im Ausland. 1863 vertrat er Serbien erstmals offiziell auf dem 5. internationalen Statistiker-Kongreß in Berlin²⁰. Unter Jakšićs Leitung entfaltete die Statistische Sektion im Finanzministerium ungeachtet ihres dürftigen Personalbestands eine außerordentlich rührige Tätigkeit. Der Mangel an Fachpersonal, die Ignoranz der Staatsdiener und der Analphabetismus der Bevölkerung ließen sich freilich nur bedingt durch den bewundernswerten Einsatz der wenigen Statistiker ausgleichen. In seinem berühmten Werk »Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868« bemerkt Felix Kanitz voller Lob: »Das statistische Feld bearbeitet gegenwärtig beinahe ausschliesslich Herr Jakšić in ausgezeichnete Weise. Seine Aufgabe ist, im Hinblick auf die geringen ihm zur Verfügung gestellten Mittel, eine äusserst schwierige. Nichtsdestoweniger gibt sein alljährlich erscheinendes (!) 'Državopis Srbije'²¹ und dessen wissenschaftliche, sie er-

¹⁶ Zu Leben und Werk vgl. *Svečani sastanak Srpskog učenog društva radi proslave 50-godišnjice književnog rada g. VI. Jakšića, redovnog člana društva*, Glasnik SUD 71 (1890), S. 292—235 und O. Blagojević: *Ekonomiska misao u Srbiji do drugog svetskog rata*, Beograd 1980, S. 281 ff.

¹⁷ Entschließung vom 18. 4. 1862 in: *Zbornik zakona i uredaba*, Bd. XV (1862), S. 60 und 108. Entschließung vom 31. 8. 1864, ebda., Bd. XVII (1864), S. 194.

¹⁸ Erfasst wurde die gesamte Bevölkerung mit Ausnahme der Türken und Zigeuner.

¹⁹ Vgl. seine grundlegende Schrift: *Predlog prvovzano-andrejskoj narodnoj skupštini u 1858. god.*, Beograd 1858.

²⁰ Vgl. seinen Bericht in *Državopis Srbije*, Bd. II, Beograd 1865.

²¹ Vgl. Anm. 50.

gänzende Aufsätze im Glasnik²² ein höchst dankenswerthes anschauliches Bild der wichtigsten staatlichen Verhältnisse des Fürstenthums. Zu bedauern ist, dass diese höchst lehrreichen Arbeiten nicht gleichzeitig in französischer Sprache erscheinen, und so auch dem Auslande zugänglich gemacht werden.«²³

Im April 1881 wurde die Statistische Sektion in den Rang eines Amtes (Uprava zvanične statistike) mit erheblich erweiterten Kompetenzen und Mitteln erhoben und wechselte ein Jahr später aus dem Dienstbereich des Finanzministeriums in den des neu errichteten Volkswirtschaftsministeriums (wiederum unter der Bezeichnung »odeljenje« — Sektion oder Abteilung —, aber ohne Einschränkung der Zuständigkeiten) über²⁴. 1888, nach 26-jähriger Tätigkeit als Leiter der serbischen Statistik, trat Jakšić in den Ruhestand.

Sein Nachfolger, Bogoljub Jovanović, war ein ebenso begabter Statistiker wie fähiger Organisator²⁵. 1839 in Bohdaneč (Böhmen) geboren, trat er nach Absolvierung des Realgymnasiums in Prag Ende 1866 in den Dienst des Belgrader Zollamts und kurz darauf in den des Finanzministeriums. Ende 1868 wurde er in die Statistische Sektion versetzt, wechselte 1880 als Statistiker in das Bildungsministerium über und trat acht Jahre danach an die Spitze der Statistischen Abteilung, die 1901 in ein eigenständiges Amt (Uprava državne statistike) umgewandelt wurde²⁶. Die Jahre von 1888 bis zu Jovanovićs Pensionierung 1907 gelten als die Blütezeit der serbischen Statistik²⁷. Soweit es die finanziellen und organisatorischen Möglichkeiten gestatteten, versuchte Jovanović, die Methoden der Datenerhebung und Auswertung in Serbien den international vereinbarten Normen anzupassen. Er hinterließ eine Fülle von statistischen Arbeiten, darunter auch eine dem Internationalen Statistischen Institut vorgelegte Schrift in deutscher Sprache: »Die landwirtschaftlichen Nutztiere im

²² Glasnik društva srbske slovesnosti, Bd. 1—17, Beograd 1847—1863, fortgesetzt unter dem Titel: Glasnik Srpskog učenog društva, Beograd 1865 ff.

²³ F. Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868*, Leipzig 1868, S. 704.

²⁴ Gesetz über die Organisation der amtlichen Statistik vom 8. 4. 1881 in: Zbornik zakona i uredaba, Bd. XXXVII (1881), S. 621. Gesetz über die Organisation des Volkswirtschaftsministeriums vom 21. 12. 1882, ebda., Bd. XXXIX (1883), S. 314 f. Zur Geschichte des statistischen Dienstes in Serbien vgl. (M. Macura:) *Povodom sedamdesetogodišnjice prvog i pedesetogodišnjice drugog zakona o statistici u Srbiji*, — *Statistička revija* I (1951), S. 300—303; R. Njegić, *Statistička služba u Srbiji do I svetskog rata*, — in: ebda, III (1953), S. 277—283; S. Obradović — M. Sentić, *Stogodišnjica srpske statistike*, — in: ebda, XIV (1964), S. 101—105.

²⁵ Zu Person und Werk vgl. Blagojević, S. 284 ff.

²⁶ Gesetz über die Organisation der staatlichen Statistik vom 15. 1. 1901 in: *Službeni dnevnik Kr. Srbije*, Nr. 29 vom 2. 2. 1901.

²⁷ Obradović/Sentić, S. 105.

Königreiche Serbien, ihr Wert und ihre Verteilung auf die einzelnen Viehhaltungen«²⁸.

Von 1907 bis zum Ersten Weltkrieg stand das Statistische Amt dann unter der Leitung von Dragiša Djurić (1858—1924), der in Leipzig, Jena und Heidelberg Staatswissenschaften studiert und später seine statistischen Kenntnisse in Wien vervollständigt hatte²⁹. Die politisch schwierigen Jahre (Annexionskrise und Balkankriege) behinderten allerdings in zunehmendem Maße die Tätigkeit des Amtes und führten zu großen Verzögerungen und Unterbrechungen in seiner Publikationstätigkeit. Das gesamte Archiv mit wertvollen Beständen an unveröffentlichtem Material wurde 1915 — nach Übersiedlung des Amtes aus dem bombardierten Belgrad nach Niš — von den dortigen Besatzungsorganen vernichtet³⁰.

Neben dem Statistischen Amt gab es eine Fülle anderer Behörden, die z. T. dem Amt zuarbeiteten, z. T. eigenständig Datenmaterial sammelten und in Form von Statistiken oder in Form von Rechenschaftsberichten an die Öffentlichkeit gaben. Ihre Zahl nahm mit der fortschreitenden Bürokratisierung und Differenzierung von Staat und Gesellschaft rasch zu. Erwähnenswert sind in diesem Zusammenhang wieder das Finanzministerium (Berichte über den Stand der Staatsfinanzen, Haushaltsvoranschläge und Abschlußrechnungen), die Zollverwaltung im Finanzministerium (Außenhandelsstatistiken), die verschiedenen Abteilungen im Volkswirtschaftsministerium (Landwirtschaftsstatistiken, Bergbaustatistiken), die Abteilung für Post, Telegraph und Telefon (PTT-Statistiken), das Justizministerium (Gerichtsstatistiken), die Verwaltung der Staatsmonopole (Bilanzen), die Direktion der Staatseisenbahnen (Verkehrsstatistiken) usw.³¹

Gegen Ende des 19. Jahrhunderts, als die serbische Gesellschaft bereits einen tiefgreifenden Wandlungsprozeß durchlaufen hatte, schlug sich die vorwärtsdrängende institutionelle Modernisierung auch in einer Vielzahl privater Einrichtungen nieder, die umfangreiches Zahlenmaterial hinterließen. Dies gilt beispielsweise für das stark expandierende Bankenwesen³² und insbesondere für die 1884 gegründete privilegierte Nationalbank³³, ferner

²⁸ Vgl. *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Bd. 2, Zagreb o. J., S. 171 f.

²⁹ Ebda., Bd. 1, S. 700.

³⁰ Njegić, S. 280.

³¹ Auf bibliographische Nachweise wird an dieser Stelle mit Rücksicht auf den zur Verfügung stehenden Platz verzichtet. Sie werden im Anhang zur Historischen Statistik Serbiens 1834—1914 nachgetragen.

³² Zu dessen Entwicklung vgl. J. R. Lampe, *Financial Structure and the Economic Development of Serbia, 1878—1912*, Ann Arbor/Mich.: Univ. Microfilms (1972), S. 114 ff. Bibliographie, S. 429 ff.

³³ *Privilegovana Narodna banka Kr. Srbije 1884—1909*. Beograd 1909; *Narodna banka 1884—1934*, Beograd 1934; *Godišnji izveštaj Narodne banke*, Beograd 1884 ff.

für die Belgrader Börse³⁴, die Industrie- und Handelskammern³⁵, die Erste serbische privilegierte Schifffahrtsgesellschaft³⁶, den Verband der landwirtschaftlichen Genossenschaften³⁷ oder die ersten gewerkschaftlichen Organisationen³⁸, — um nur einige wenige herauszugreifen.

Schließlich sei noch derjenigen Persönlichkeiten gedacht, die — sei es aus beruflichem oder sei es aus purem wissenschaftlichem Interesse — statistisches oder statistikähnliches Material veröffentlichten. Ihre Reihe reicht zurück bis zu Vuk Karadžić, der 1827 in seinem Almanach »Danica« eine kleine geographisch-statistische Beschreibung Serbiens vorlegte³⁹. Wenn auch diese Abhandlung ebenso wie das geographisch-statistische Wörterbuch des Finanzexperten und Staatsmannes Jovan Gavrilović von 1846⁴⁰, das geographische Wörterbuch des zeitweiligen Finanzministers Kosta Jovanović von 1872⁴¹ oder die umfangreichen Staatsbeschreibungen von Milan Miličević und Vladimir Karić aus den Jahren 1876 bis 1887⁴² nur in das Vor- und Umfeld quantifizierender Darstellungen gehören, sind sie doch für eine Historische Statistik in vieler Hinsicht unverzichtbar. Seit dem letzten Viertel des 19. Jahrhunderts — sieht man von den früheren Arbeiten Vladimir Jakšićs einmal ab — nahm dann jedoch die Begeisterung für Veröffentlichungen statistischen Charakters spürbar zu. Unter ihren Verfassern sind stellvertretend zu erwähnen: der liberale Nationalökonom Vladimir Jovanović (1833—1922) mit seinen grundlegenden statistischen Übersichten über Wirtschaft und

³⁴ Godišnjak Berze. Annuaire de la Bourse de Belgrade, Beograd 1903 ff.

³⁵ Trgovačka komora za Kr. Srbiju: Izveštaj, Beograd 1912 ff.; Industrijska komora Kr. Srbije: Izveštaj o radu i stanju industrije, Beograd 1911 ff.

³⁶ Prvo srpsko kralj. povlašć. brodarsko društvo: Izveštaj o radu, Beograd 1894 ff.

³⁷ Srpsko poljoprivredno društvo: Izveštaj o radu, Beograd 1888 ff.; Prvi kongres srpskih zemljoradničkih zadruga... 1896. u Smederevu (und weitere Kongreßprotokolle); Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga: Statistički podaci srpskih zemljoradničkih zadruga o njihovom radu i stanju u 1906. god., Beograd 1907.

³⁸ Sindikalni pokret u Srbiji u 1909 i 1910. god. Izveštaj Glavnog radničkog saveza, Beograd 1911. Dass. für 1911—13, Beograd 1914.

³⁹ V. St. Karadžić, *Geografičesko-statističesko opisane Srbije*, — in: Ders.: *Danica* 1826, 1827, 1828, 1829, 1834, Beograd 1969.

⁴⁰ J. Gavrilović, *Rječnik geografsko-statistični Srbije*, Beograd 1846. Zur Person vgl.: *Život i rad J. Gavrilovića* Beograd 1900.

⁴¹ K. Jovanović, *Rečnik sviju varoši, varošica, sela i zaseoka u Srbiji*, Beograd 1872. Zur Person vgl. Blagojević, 326 ff.

⁴² M. Dj. Miličević, *Kneževina Srbija*, Bd. 1—3, Beograd 1876—1884 (Reprint Beograd 1973). V. Karić, *Srbija. Opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1887. Zu Karić vgl. Blagojević, S. 322 f.

Finanzen Serbiens⁴³, Vladan Djordjević (1844—1930), Redakteur der Zeitschrift »Otadžbina«, Bildungsminister und Ministerpräsident, mit zahlreichen Abhandlungen zum Sanitätswesen und zu den Finanzen der Balkanstaaten⁴⁴, Adolfo Jakša, Beamter im Rechnungshof, mit seiner Poststatistik⁴⁵, Stevan Koturović, Beamter im Innenministerium, (Statistik der Selbstmorde)⁴⁶, Mita Petrović (gest. 1911), Beamter im Finanzministerium, mit seinem monumental dreibändigen Werk über die Entwicklung der serbischen Finanzen bis 1842⁴⁷, S. Dj. Milošević, Mitarbeiter des Statistischen Amtes, mit seiner Außenhandelsstatistik⁴⁸ und andere mehr.

Wie bereits dieser kurze Überblick über die Institutionen und die Verfasser von Statistiken zeigt, ist das vorhandene Datenmaterial außerordentlich umfangreich. Die größte Bedeutung kommt naturgemäß den Veröffentlichungen des Statistischen Amtes zu. Unter der Redaktion von Vladimir Jakšić erschien 1863 der erste Band der Staatsbeschreibung Serbiens, nachdem Jakšić bereits zuvor zwei Bände mit demselben Titel in eigener Verantwortung publiziert hatte⁴⁹. Die amtliche Serie umfaßt insgesamt 20 Bände (1863—1894)⁵⁰. Nach der Reformierung des statistischen Dienstes unter Bogoljub Jovanović kam 1895 der erste Band des Statistischen Jahrbuchs heraus, dem bis 1913 weitere 11 Bände folgten⁵¹. Parallel dazu veröffentlichte das Amt die Statistik des Königreichs Serbien, insgesamt 32 Bände im Quartformat (1893—1913)⁵² sowie die Beiträge zur Statistik des

⁴³ Vl. Jovanović; *Statističan pregled našeg privrednog i društvenog stanja, s obzirom na privredno i društveno stanje drugih država*, — in: *Glasnik SUD* 50 (1881), S. 165—588, 51 (1882), S. 158—189 und 52 (1883), S. 1—162; Ders.: *Novi statistički pregled finansijskog stanja Srbije u god. 1880, 81 i 82*, — in: ebda. 68 (1889), S. 1—75. Zu Jovanović vgl. Blagojević, S. 206 ff. (mit weiteren Literaturangaben).

⁴⁴ Vl. Đorđević, *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Bd. 1—4, Beograd 1879—1886 sowie zahlreiche Artikel in »Otadžbina«.

⁴⁵ A. Jakša, *Prva poštanska statistika od unutarne poštanske radnje Kr. Srbije za vreme od 1858 do 1875...*, Beograd 1882.

⁴⁶ St. Koturović, *Statistički pregled samoubistva u Srbiji od 1845 do 1884. god.*, Beograd 1889.

⁴⁷ M. Petrović; *Finansije i ustanove obnovljene Srbije do 1842.*, Bd. 1—3, Beograd 1897—1899. Zu Person und Werk des Autors vgl. Blagojević, S. 286 ff.

⁴⁸ S. Đ. Milošević, *Spoljna trgovina Srbije od 1843—1875. god.*, Beograd 1902. Das Werk enthält u. a., statistisches Material, das bis dahin nicht veröffentlicht worden war.

⁴⁹ Vl. Jakšić, *Deržavopis Srbije*, Bd. 1—2, Beograd 1855—57.

⁵⁰ *Deržavopis Srbije (Statistique de la Serbie)*, Bd. 1—20, Beograd 1863—1894. Einen Überblick über den Inhalt der gesamten Serie geben das Vorwort zu Bd. 20 und Stanovništvo NR Srbije, S. 65 ff.

⁵¹ *Statistički godišnjak Kr. Srbije. Annuaire statistique du Royaume de Serbie*, Bd. 1—12, Beograd 1893—1913.

⁵² *Statistika Kr. Srbije. Statistique du Royaume de Serbie*, Bd. 1—32, Beograd 1893—1913.

Königreichs Serbien, 7 Bände (1888—1907)⁵³. Außerhalb der Reihen gab das Amt noch die Resultate der Bevölkerungs- und Viehzählung von 1895, die Vorläufigen Ergebnisse der Volkszählungen von 1890, 1895, 1900, 1905 und 1910 sowie eine dreibändige Statistik der Preise für landwirtschaftliche Produkte heraus⁵⁴.

Aus der Fülle statistischer Veröffentlichungen anderer Behörden seien pars pro toto nur die Außenhandelsstatistik mit insgesamt über 30 Bänden, die Bildungsstatistik mit mehr als 12 Bänden und die Steuerstatistik (leider nur ein einziger Band) erwähnt⁵⁵.

Unter den Verfassern statistischer Werke kommt hinsichtlich der wissenschaftlichen Qualität und der Quantität der Veröffentlichungen Bogoljub Jovanović mit Abstand der erste Platz zu (weit über 30 Titel). Allerdings sei einschränkend hinzugefügt, daß viele der unter seinem Namen erschienenen Arbeiten identisch sind mit den Veröffentlichungen des von ihm geleiteten Statistischen Amtes und häufig nur eine Art Sonderdruck aus der amtlichen Publikation darstellen⁵⁶.

Was die inhaltlichen Schwerpunkte des statistischen Materials betrifft, so ist die Bevölkerungsentwicklung am reichhaltigsten dokumentiert. Zwischen 1834 und 1910 fanden insgesamt 17 Volkszählungen (diejenige von 1879 allerdings nur in den neu erworbenen Gebieten) statt. Vorangegangen waren bereits Erhebungen der steuerpflichtigen Personen in den Jahren 1815, 1818, 1819/20, 1822 und von da an bis 1834 alle zwei Jahre⁵⁷. Freilich sind die 17 Bevölkerungszählungen, deren Ergebnisse bis zur Errichtung der Statistischen Sektion entweder gar nicht oder nur sporadisch von Jovan Gavrilović und Vladimir Jakšić in

⁵³ Prilozi za statistiku Kr. Srbije, Bd. 1—7, Beograd 1888—1907.

⁵⁴ Popis stanovništva i domaće stoke u Kr. Srbiji 31. dec. 1895, Beograd 1897; Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kr. Srbiji 31. dec. 1890., Beograd 1891; Dass. für 1895, Beograd 1896; Dass. für 1900, Beograd 1901; Dass. für 1905, Beograd 1906; Dass. für 1910, Beograd 1911. Statistika cena poljoprivrednih i drugih proizvoda u Kr. Srbiji, Bd. 1—3 (1890—1905), Beograd 1896—1906.

⁵⁵ Ministarstvo financije, Carinsko odeljenje: Pregled spoljne trgovine Kr. Srbije od 1879 do 1883 god., Beograd 1891. Mit wechselnden Titeln fortgesetzt bis zum Berichtsjahr 1912. Statistika nastave u Kneževini (Kr.) Srbiji (ab Berichtsjahr 1872/73 bis 1904/05, zunächst verfaßt von B. Jovanović, später von Mih. M. Protić und Zar. R. Popović). Ministarstvo finansija: Statistika poreza Kr. Srbije, Bd. 1, Beograd 1900.

⁵⁶ Von den übrigen Veröffentlichungen des Verfassers seien erwähnt: Popis ljudstva u Kneževini Srbiji 1874 god., Statistički nacrt, — in: Otadžbina IV (1881), sv. 23, S. 430—447, sv. 24, S. 573—608; Statistika dece za školu dorasle u Kr. Srbiji po popisu od 1874. god., Beograd 1883; Statističke beleške, Bd. 1—5, Beograd 1878—1888; Samoubistva u Kr. Srbiji od 1898 do 1907 god., Beograd 1912.

⁵⁷ Vgl. Stanovništvo NR Srbije, S. 3 und 0. Mučalica — E. Đuknić, *Teferi 1816—1843. Inventar*, Beograd 1969. Die Ergebnisse dieser Zählungen wurden in den Werken von V. Karadžić, O. Pirch und M. Petrović veröffentlicht.

verstreuten Publikationen veröffentlicht wurden⁵⁸, in ihrer statistischen Qualität (Genauigkeit, Vollständigkeit, Umfang des Fragenkatalogs und Beachtung des kritischen Moments) sehr unterschiedlich zu beurteilen⁵⁹. So gelten die Erhebungen von 1846, 1854 und 1859 als relativ zuverlässig, während diejenigen von 1841, 1843 und 1850 als ungenau und unvollständig betrachtet werden. Sofern eine Steuererhöhung zu befürchten stand, wie z. B. bei der Bevölkerungszählung von 1863, die mit einer Bestandsaufnahme der Vermögensverhältnisse gekoppelt war und nach Erlaß eines neuen Steuergesetzes erfolgte, fielen die Resultate vollends unbefriedigend aus⁶⁰. Der Zensus von 1866 dagegen darf dank der gründlichen Vorbereitung durch die Statistische Abteilung als erste moderne Volkszählung in Serbien gewertet werden. Erfasst wurden Geschlecht, Alter, Familienstand, Beruf, Lese- und Schreibfähigkeit, Nationalität und Konfession der gesamten Bevölkerung. Infolge des Mangels an Fachpersonal konnten jedoch nicht alle erhobenen Daten sofort bearbeitet werden, so daß die sehr detaillierten Ergebnisse der Berufszählung erst mit knapp 15-jähriger Verspätung veröffentlicht wurden⁶¹. Beim Zensus von 1884 und den nachfolgenden Zählungen (ab 1890 alle fünf Jahre) kamen die Beschlüsse der internationalen Statistiker-Kongresse (vor allem des Kongresses von 1872 in St. Petersburg) auch in Serbien zur Geltung, sowohl bei der Ausarbeitung des Fragenkatalogs als auch bei der Gestaltung der Erhebungsbögen (Haushaltungsliste oder Individualkarte)⁶². Leider konnten die Endergebnisse der Zählungen von 1905 und 1910 nicht mehr rechtzeitig vor Beginn der Kriegszeit veröffentlicht werden, so daß man sich in beiden Fällen mit den vorläufigen Ergebnissen zufriedengeben muß (wobei die Zählung von 1905 obendrein als unzuverlässig zu betrachten ist).

Die ersten Angaben zur natürlichen Bevölkerungsbewegung (Eheschließungen, Geburten und Todesfälle) wurden 1816 auf Initiative des serbischen Erzbistums in Belgrad aufgezeichnet. Ab 1824 folgten Šabac und vermutlich Kragujevac. Aber erst 1836 ordnete Fürst Miloš (anlässlich der Gründung einer theologischen Schule) die Führung von Pfarrbüchern auf dem gesamten Territo-

⁵⁸ J. Gavrilović, *Prilog za geografiju i statistiku Srbije*, — in: Glasnik DSS III (1851), S. 186—190, IV (1852), S. 227—248; Ders.: Glavnyj izvod popisa u Srbii godine 1854/5, — in: ebda. IX (1857), S. 224—226; VI. Jakšić, s. Anm. 49.

⁵⁹ Vgl. Stanovništvo NR Srbije, S. 3 ff.; I. Ginić — R. Njegić: *Popis stanovništva u Srbiji pre 1918. god.*, — in: Statistička revija XXV (1975), S. 39 ff. sowie V. Đorđević: *Statistički popisi u Srbiji i Vojvodini pre 1918. god.*, — in: Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet: Zbornik radova XV (1977), S. 381 ff.

⁶⁰ Njegić, *Statistička služba*, S. 279.

⁶¹ *Popis ljudstva po zanimanju 1866 god.*, — in: *Državopis Srbije*, Bd. XII, Beograd 1883 und Bd. XIII, Beograd 1884.

⁶² Vgl. *Statistika Kr. Srbije*, Bd. I, Teil 5, S. I.

rium Serbiens an⁶³. Die darin enthaltenen Daten, die lange Zeit lediglich approximativen Charakter hatten, wurden zuerst von Vladimir Jakšić und dann von der Statistischen Sektion systematisiert und publiziert. Ab 1879 erhielten die Geistlichen spezielle Formblätter, die sie in regelmäßigen Abständen der Statistischen Abteilung zur weiteren Bearbeitung zurücksenden mußten⁶⁴.

Mit den Bevölkerungszählungen eng verbunden waren die Viehzählungen⁶⁵, die ab 1824 (zunächst nur für Schafe und Ziegen, ab 1831 auch für Schweine und ab 1846/47 für alle wichtigen Nutztiere) durchgeführt wurden. Gleich den anderen frühen Bestandsaufnahmen dienten auch diese Zählungen zunächst der Feststellung der steuerlichen Ressourcen des Landes und erfolgten ohne ausreichende Vorbereitungen und Fachkenntnisse. Erst seit 1859 erhielten sie wissenschaftlich-statistischen Charakter und wurden später — nach einer langen Unterbrechung von 1866 bis 1890 — laufend differenziert und verbessert⁶⁶.

Wenngleich der Ackerbau in den ersten Jahrzehnten des serbischen Fürstentums nicht annähernd die gleiche Bedeutung hatte wie die extensiv betriebene Viehwirtschaft, erfolgte die erste Erhebung der Anbauflächen bereits 1834, doch wurde das Material nicht geordnet und ging während einer Rebellion im Januar 1835 (Miletina buna) zum Teil verloren. Erst die Daten der zweiten und der (nach langer Pause durchgeführten) dritten Erhebung von 1846/47 resp. 1867 konnten von Vladimir Jakšić wissenschaftlich ausgewertet werden⁶⁷. Die in späteren Jahren immer mehr verfeinerte Landwirtschaftsstatistik (ab 1900 wurden die Daten jährlich erhoben) krankte allerdings bis zum Schluß der hier betrachteten Periode am Fehlen eines Katasters, dessen Anlage zwar 1889 und später wiederholt beschlossen, aber infolge unüberwindbarer organisatorischer und finanzieller Engpässe ständig verschoben und erst zwischen 1920 und 1956 durchgeführt wurde.

Die frühesten Evidenzen über den Außenhandel stammen aus der ersten Hälfte der 40-er Jahre. Die Zollbehörden sandten das Material zur Kontrolle an das Finanzministerium, das daraus gelegentlich Auszüge veröffentlichte (vervollständigt wurden diese Angaben erst durch das Werk von Milošević)⁶⁸. Ab 1862 erschien die Handelsstatistik regelmäßig im *Državopis Srbije*; 1879 über-

⁶³ Vgl. *Državopis Srbije*, Bd. II, S. 2.

⁶⁴ Vgl. *Prirodno kretanje stanovništva*, S. 1 f.

⁶⁵ Vgl. VI. Jakšić, *Statistička zbirka iz Srpskih krajeva*, Bd. 1, Beograd 1875, S. 229.

⁶⁶ Vgl. *Državopis Srbije*, Bd. IV, S. 1 ff. und M. Ban, *Popisi stoke u Srbiji*, *Statistička revija* 1 (1951), S. 411 ff.

⁶⁷ VI. Jakšić, *Statistička zbirka*, Bd. 1, S. 230 ff. und Ders: *Stanje zemljoradnje u Srbiji*, *Glasnik SUD* 41 (1875), S. 1 ff. (mit ausführlicher Quellenkritik). Zur Geschichte der Landwirtschaftsstatistik vgl. auch *Statistika Kr. Srbije*, Bd. XVI, XVIII, XXVII (jeweils Vorwort).

⁶⁸ S. Anm. 48.

nahm die Zollabteilung im Finanzministerium die Federführung und begründete ihre oben erwähnte eigenständige Serie⁶⁹

Mit der Errichtung der Statistischen Sektion 1864 kam eine Vielzahl weiterer Erhebungsgebiete (Preise für landwirtschaftliche Produkte, Löhne, Entwicklung der Jahrmärkte, Immobilienbesitz, Schulwesen, Rechtswesen sowie später — seit den 80-er Jahren — Gewerbe, Bergbau, Verkehr, Kredit- und Versicherungswesen, öffentliche Finanzen, Gesundheitswesen usw.) hinzu. Auf eine detaillierte Aufzählung muß an dieser Stelle verzichtet werden. Zusammenfassend sei aber hinzugefügt, daß sich der Gesamtumfang der Veröffentlichungen des Statistischen Amtes auf über 40 000 Seiten (zum großen Teil im Quartformat) belaufen dürfte!

Nimmt dann noch die statistischen Schriften anderer Behörden und die nicht-amtlichen Publikationen hinzu, so lassen sich für eine Reihe von Erhebungsbereichen lange und äußerst aufschlußreiche Zeitreihen konstruieren. Dies gilt beispielsweise für den Bereich der öffentlichen Finanzen. Das erwähnte Werk von Mita Petrović enthält das gewünschte Material bis 1842⁷⁰. Daran schließt sich die Quellenedition von Leosava Cvijetić bis 1859 an⁷¹. Für die Jahre 1860 bis 1868 steht die Arbeit von Vladimir Jovanović zur Verfügung⁷². Seine Angaben reichen bis in die 80-er Jahre, doch empfiehlt es sich, ab 1869 die umfangreiche (mehr als 1300 Seiten starke) Ausarbeitung des Finanzministeriums heranzuziehen, die mit dem Jahr 1896 abschließt⁷³. Für die anschließenden Jahre bis 1908 geben die Statistischen Jahrbücher und danach die staatlichen Abschlußrechnungen Auskunft, die aus Vergleichsgründen auch für die Zeit davor benutzt werden können und müssen⁷⁴. Dieses umfangreiche Material bietet nicht nur einen Überblick über die Entwicklung der Staatseinnahmen und -ausgaben in ihrer Gesamtheit, sondern gibt auch Aufschluß über den Strukturwandel in den öffentlichen Finanzen, über die Haushaltspolitik der Regierung, über die Steuerbelastung der Bevölkerung, über Steuerverweigerung und soziale Notlagen. Die für die Konstruktion langer Zeitreihen erforderliche Homogenisie-

⁶⁹ *Državopis Srbije*, Bd. I, S. 103, Bd. IV, Vorwort; *Statistika spoljašnje trgovine za 1907. god.*, Beograd 1908, S. V. Vgl. auch M. Pavićević, *Statistika spoljne trgovine Srbije i Crne Gore (do 1918. god.)*, — in: *Statistička revija* XXV (1975), S. 58 f. Die dortigen bibliographischen Angaben sind lückenhaft, da der Verf. lediglich den Bibliotheksbestand des Statistischen Bundesamtes in Belgrad ausgewertet hat.

⁷⁰ S. Anm. 47.

⁷¹ L. Cvijetić, *Finansije. I. Završni računi kneževine Srbije od 1835 do 1859 god.*, Beograd 1955.

⁷² S. Anm. 43.

⁷³ *Ministarstvo finansija: Pregled primanja i izdavanja Glavne državne blagajne po budžetima i van budžetima za vreme od 1869. do 1896. god.*, Beograd 1898.

⁷⁴ *Završni račun državnih prihoda i rashoda Kr. Srbije 1888 ff.*

zung der Angaben bereitet zwar Schwierigkeiten, doch sind diese dank der Fülle des Materials grundsätzlich lösbar.

Bei der Ausarbeitung einer Historischen Statistik stellen sich ganz allgemein folgende quellenkritische Fragen:

1. Ab wann wurden Daten zu einem Sachverhalt erhoben? Wieviele Erhebungen gab es insgesamt und in welchen Jahren?
2. Von wem wurden die Erhebungen durchgeführt?
3. Wie wurden sie durchgeführt?
4. Blieben die Erhebungskriterien konstant oder wurden sie im Laufe der Jahre verändert? Wenn ja: in welcher Form?
5. Wie sind die von den Statistikern verwendeten Begriffe definiert?
6. Nach welchen Methoden wurde das Material von der federführenden Behörde aufbereitet?
7. Wo sind die Daten veröffentlicht worden?
8. Wie groß ist ihre Fehlerwahrscheinlichkeit?

Bei der Beantwortung dieser Fragen und bei der inhaltlichen Aufschlüsselung des Materials ergeben sich eine Fülle von Problemen, von denen hier nur einige — wiederum am Beispiel Serbiens — stellvertretend erwähnt seien.

A. Die Statistischen Jahrbücher Serbiens enthalten bis auf ein knappes Vorwort keinerlei Erläuterungen und sind in dieser Hinsicht noch restriktiver angelegt als die »Statistischen Jahrbücher für das Deutsche Reich«. Wichtige Begriffe wie »varoš«, »varošica«, »zadruga«, »domaćin«, »porodica« etc. werden nicht erklärt, und die den Legenden beigegebenen französischen Übersetzungen sind mitunter irreführend (z. B. wenn »domaćin« mit »propriétaire« wiedergegeben wird; »domaćin« ist der Haushaltsvorstand)⁷⁵ »Zadruga« entspricht nicht dem üblichen Sprachgebrauch, bezeichnet also nicht die Hauskommunion, sondern den

⁷⁵ Der Begriff »propriétaire« wurde wahrscheinlich mit Blick auf die serbische Steuergesetzgebung gewählt, in der »domaćin« auch im Sinne von Hauseigentümer verwendet wurde. Zur Problematik der serbischen Begriffe und ihrer Übersetzung ins Französische noch ein anderes Beispiel: In der Außenhandelsstatistik des Jahres 1907 (ebenso wie in früheren Jahrgängen) wurde zur regionalen Aufgliederung der Einfuhr das Ursprungsland einer Ware (»Zemlja porekla«), d. h. das Land, in dem die Ware produziert wurde, gewählt. Im französischen Text ist dagegen nicht von »origine«, sondern von »provenance« die Rede. Und in vielen Fällen richtete sich die Aufgliederung auch tatsächlich nach der handelsmäßigen Herkunft der Ware und nicht nach ihrem Ursprung (z. B. wenn die Einfuhr aus Deutschland auch einen Betrag von über 700 000 Dinar für Rohkaffee ausweist!). Das läßt darauf schließen, daß in der Praxis der Begriff »poreklo« sowohl im Sinne von »origine« wie von »provenance« verstanden wurde, zumal das Serbische kein eingeführtes Wort für »provenance« besaß. Der dafür gelegentlich verwendete Begriff »proishod« war unvertraut und gab zu Mißverständnissen Anlaß. Die Verwirrung wurde noch dadurch gesteigert, daß das Lehnwort »proveniencija« im Sinne von »origine« (!) definiert wurde (»... za zemlju proveniencije smatra se ona zemlja čije je

Haushalt schlechthin, der auch nur aus einer einzigen Person bestehen kann. Die Begriffe »varoš« (»ville«) und »varošica« (»bourg«) lassen sich erst anhand der einschlägigen Gesetzestexte exakt definieren (dies gilt auch für daraus abgeleitete Begriffe wie »varoško stanovništvo«). Diese Aufzählung ließe sich fast beliebig fortsetzen, — von der Problematik der Klasifizierungen (etwa Berubsklassifizierungen oder Warengruppen) ganz zu schweigen.

In einigen — leider aber nur in einigen — Fällen gibt die Parallelserie: Statistik des Königreichs Serbien Aufschluß über unklare Sachverhalte, da dem Tabellenteil dieser Reihe jeweils ein Textteil vorangestellt ist. Diese Bände sind (im Unterschied zu den Statistischen Jahrbüchern) jeweils nur einem einzigen Thema gewidmet (ähnlich wie die »Statistik des Deutschen Reiches« im Unterschied zu den »Statistischen Jahrbüchern«). Ein sinnvoller Umgang mit den Daten macht die parallele Benutzung *beider* Serien unbedingt erforderlich. Darüber hinaus ist es häufig hilfreich, die Beschlüsse der internationalen Statistiker-Kongresse nachzulesen, da sich die serbischen Statistiker — wie bereits erwähnt — darum bemühten, ihre Methoden dem internationalen Standard anzupassen, was zugleich eine unverzichtbare Voraussetzung für die länderübergreifende Vergleichbarkeit der Daten darstellte⁷⁶.

Dennoch können viele Begriffe nur unter Heranziehung der einschlägigen Literatur geklärt werden. Begriffe wie »obrč«, »trošarina«, »državni prirez« (Umsatzsteuer, Verzehrsteuer, Staatszuschlag) — um nur drei beliebige Beispiele herauszugreifen — müssen nicht nur quantitativ dargestellt, sondern dem heutigen Leser auch erläutert werden.

B. Die statistischen Veröffentlichungen enthalten eine Vielzahl von Fehlern, die nur z. T. in späteren Bänden ausgebessert wurden. Nicht immer läßt sich zuverlässig entscheiden, ob es

poljoprivrede i industrije proizvod dotična roba«). Erst in nachfolgenden Bänden wurde »poreklo« konsequent als »provenance« verstanden. Die begriffliche Unschärfe hatte u. a. zur Folge, daß der Anteil Österreich-Ungarns am serbischen Außenhandel bis zum Beginn des Zollkriegs (und eventuell auch später) überhöht ausgewiesen wurde. Vgl. J. Petrović, *Reforma trgovinske statistike*, Beograd 1909, S. 6 ff.

⁷⁶ Internationale statistische Vergleiche, in denen auch die südost-europäischen Länder fallweise vertreten waren, erfreuten sich bereits im 19. Jahrhundert wachsender Beliebtheit. Aus der Fülle der Werke seien stellvertretend erwähnt. G. F. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik, der Völkerzustands- und Staatenkunde*, Leipzig 1856 (mit zahlreichen Neuauflagen); *Übersichten der Weltwirtschaft*, begr. von F. X. v. Neumann-Spallart (fortgeführt von F. v. Juraschek), Berlin 1876 ff.; H. F. Brachelli, *Statistische Skizzen der europäischen und amerikanischen Staaten...*, Leipzig 1887; *Bulletin de l'Institut international de statistique*, 1886 ff. Nach der Jahrhundertwende finden sich in den statistischen Jahrbüchern zahlreicher Länder auch internationale Übersichten, so im *Statistički godišnjak Kr. Srbije* ab Bd. 5 (1900) und im *Statistischen Jahrbuch für das Deutsche Reich* ab Bd. 24 (1903).

sich um Druck- oder um Berechnungsfehler handelt⁷⁷, zumal auch die Berechnungsmethoden grundsätzlich nicht erläutert werden und in vielen Fällen den heute üblichen Verfahren nicht mehr entsprechen. So hat man beispielsweise bei der Berechnung der durchschnittlichen jährlichen Bevölkerungszuwachsrates lange Zeit nur das einfache arithmetische Mittel aus dem prozentualen Gesamtzuwachs einer Periode ermittelt, ein Verfahren, das ganz und gar unbefriedigend ist und den heutigen Benutzer zu Fehlinterpretationen verleiten kann. Erst in späteren Jahren gelangten auch die Zinseszins- und die natürliche Wachstumsformel zur Anwendung. Für welche Methode sich das Statistische Amt im Einzelfall entschied, läßt sich im übrigen nur durch zeitraubende Kontrollrechnungen herausfinden, wobei immer wieder auch Berechnungs- (oder Druck- ?) fehler zum Vorschein kommen.

Besonders zeitaufwendig ist die Bearbeitung jener Fälle, in denen das Statistische Amt die Berechnungsmethode innerhalb einer Tabelle mehrmals geändert hat, ohne dies in irgendeiner Form kenntlich zu machen (wie z. B. bei der Ermittlung des Wanderungssaldos)⁷⁸.

Kommt dann noch eine inkonsequente Handhabung der Begriffe hinzu, so lassen sich daraus entstandene Unstimmigkeiten nur schwer und mitunter gar nicht mehr auflösen.

Für eine Historische Statistik sollte daher grundsätzlich gelten, daß die jeweilige Vorgehensweise und die verwendeten mathematischen Formeln dem Leser expliziert werden. Wenn z. B. zur Verdeutlichung des Trends in einer langen Zeitreihen mit der Methode der gleitenden Durchschnitte gearbeitet wird, dann sollte die Methode und ihre Problematik auch kurz kommentiert werden.

C: Um längere Zeitreihen zu erhalten, müssen die unterschiedlichen Maß- und Wertangaben vereinheitlicht werden, sofern nicht

⁷⁷ Sofern es sich — wie etwa bei der Ermittlung von Verhältniszahlen — nur um Ungenauigkeiten nach dem Komma handelt, wird man von Berechnungsfehlern ausgehen können; sofern auch Stellen vor dem Komma betroffen sind, dürfte es sich in der Regel um Druckfehler handeln. Grundsätzlich stellt sich die Frage, wieviele Stellen eines Rechenergebnisses in einer Historischen Statistik angegeben werden sollen. Bei der Verwendung von elektronischen Rechnern ist die Versuchung groß, mehr Stellen im Endergebnis zu behalten, als das Problem rechtfertigt. Auf diese Weise wird ein falscher Eindruck von Genauigkeit erzeugt, der im Widerspruch zur Qualität des Grundmaterials steht.

⁷⁸ Statistische Angaben über Ein- und Auswanderer liegen nur für die Jahre 1860—1878 vor (Državopis Srbije, Bd. XI, S. 60 ff.). In den nachfolgenden Jahren wurde der Wanderungssaldo anlässlich der Bevölkerungszählungen ermittelt. Das Statistische Amt ist insofern inkonsequent vorgegangen, als es den Wanderungssaldo z. T. auf die einzelnen Jahre des Zeitintervalls gleichmäßig verteilt, z. T. den gesamten Saldo einem einzigen Jahr zugerechnet hat. Auf diese Weise ergibt sich ein irreführendes Bild der Migrationsströme.

retrospektive Angaben in späteren statistischen Veröffentlichungen die Umrechnung überflüssig machen. Das metrische System wurde in Serbien erst Anfang der 70-er Jahre eingeführt. Bis dahin galten die alten Maße wie »oka«, »tovar«, »dan oranja«, »plug«, »motika« etc., die auch in den ersten Bänden des *Državopis Srbije* und anderen statistischen Publikationen Verwendung fanden⁷⁹. Auf dem monetären Sektor herrschte bis zur Einführung der Dinarwährung 1873—78, die in Anlehnung an die Bestimmungen der lateinischen Münzunion gestaltet wurde, eine verwirrende Vielfalt⁸⁰. Wertangaben aus der Periode des fremden Sortengelds sind daher unter Angabe des Wechselkurses in Dinar (=Goldfranc) umzurechnen.

D. Obwohl Serbien ein kleinfächiger Staat war, existierten erhebliche regionale Unterschiede innerhalb des Landes, die auch aus entwicklungsgeschichtlicher Sicht von hohem Interesse sind. Ihre Berücksichtigung in längeren Zeitreihen stößt jedoch insofern auf Schwierigkeiten, als die administrative Gliederung des Landes und damit auch die regionale Präsentation des Datenmaterials ständig verändert wurde⁸¹. Nach dem Zweiten Weltkrieg hat das Statistische Amt Serbiens mit großem methodischen Aufwand konstante Regionen konstruiert⁸², deren Verwendung jedoch in vielen Fällen daran scheitert, daß das für die Umrechnung erforderliche statistische Urmaterial nicht erhalten geblieben ist (vom Arbeitsaufwand einer solchen Umrechnung ganz zu schweigen). Beim augenblicklichen Forschungsstand wird man sich daher damit begnügen müssen, die regionalen Unterschiede anhand von Momentaufnahmen zu dokumentieren.

Ein besonders schwieriges Problem stellt die Auswahl der in einer Historischen Statistik zu präsentierenden Daten dar. Die verschiedenen Modernisierungstheorien können dabei Anregungen und Einsichten vermitteln, die Auswahl selber sollte jedoch weitgehend unabhängig von ihnen erfolgen, da Theorien und Modelle den Blick auf die historische Realität ebenso leicht verstellen wie schärfen können. Die Auswahl der Daten hat sich einzig und allein an den historischen Gegebenheiten in dem betrachteten Land zu orientieren, und zwar *unabhängig von den Prämissen irgendeiner Theorie*. Die Tatsache, daß Serbien und die anderen Balkanländer noch gegen Ende des 19. Jahrhunderts überwiegend agrarische und im Vergleich zu West- und Mitteleuropa »rückständige« Staaten waren, kann Vorstellungen von einer

⁷⁹ Zu den einzelnen Maßen vgl. M. Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, Bd. 1—4, Beograd 1961—1974.

⁸⁰ Zu den Währungsverhältnissen vgl. M. Ugrčić, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd 1967, S. 47 ff.

⁸¹ Vgl. *Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbiji od 1834 do 1954. god.*, Beograd: Zavod za statistiku 1955.

⁸² *Seme stalnih rejona za pregrupisanje popisnih podataka o stanovništvu NR Srbije od 1834 do 1953 god.*, Beograd 1956.

jahrzehntelangen »präindustriellen Stagnation« und von bloßer »Konservierung« althergebrachter Wirtschafts- und Sozialformen evozieren⁸³. Doch nichts wäre unzutreffender als dies. Wenn man nämlich Modernisierung nicht nur als ökonomisches Wachstum oder bloß als Industrialisierung, sondern »in allgemeinsten Form als Wachstum der Anpassungs- und Selbststeuerungskapazitäten eines gesellschaftlichen Systems«⁸⁴ versteht, dann läßt sich die Dynamik des Wandels auf dem Balkan während des 19. Jahrhunderts kaum übersehen. Dies gilt zumindest dann, wenn ein den historischen Verhältnissen der Region angemessener Bewertungsmaßstab gewählt wird. Ein Beispiel soll das kurz erörtern:

In ihrer vergleichenden entwicklungsgeschichtlichen Analyse »The European periphery and industrialization 1780—1914« gehen Iván Berend und György Ránki von der These aus, daß die europäischen Randländer im Norden, Osten, Südosten und Süden zu Beginn des »langen 19. Jahrhunderts« hinsichtlich ihrer rückständigen und traditionellen Wirtschaftsstruktur eine Einheit gebildet hätten. Am Ende des betrachteten Zeitraums hätten jedoch die skandinavischen Länder den Rückstand gegenüber den »Vorreitern« der modernen Entwicklung weitgehend aufgeholt, während die Staaten im Süden und Südosten Europas »had hardly started on the road to change, or were bogged down at the very start«⁸⁵. Die von den Autoren dargelegten Gründe für Erfolg oder Mißerfolg dieser unterschiedlichen Entwicklungsergebnisse mögen richtig oder falsch sein, — die Ausgangsthese ist mit Sicherheit problematisch. Es genügt eben nicht, ökonomische Rückständigkeit in einer Reihe von Ländern zu konstatieren, sondern es kommt für die weitere Entwicklung entscheidend auf den *Grad* der Rückständigkeit (nicht nur in ökonomischer Hinsicht) an. Klafften nicht zwischen den gesellschaftlichen Verhältnissen in Serbien um 1830 und denen in den skandinavischen Ländern zum gleichen Zeitpunkt Jahrhunderte divergierender Entwicklung? Und waren nicht auch die Vorbedingungen für die nachfolgende Modernisierung dementsprechend grundverschieden? Internationale Vergleiche sind als Orientierungshilfen unverzichtbar, aber sie dürfen nicht die Eigenheiten des jeweiligen historischen Prozesses und die Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen unterdrücken. Denn es sind gerade diese Eigenheiten, die für die Entwicklungsproblematik rückständiger Länder weitaus auf-

⁸³ So z. B. Gy. Ránki, *Die ökonomische Entwicklung auf dem Balkan in den 1870er Jahren. Die ersten Wirkungen der westlichen industriellen Revolution*, — in: *Der Berliner Kongreß. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hg. von R. Melville u. H.—J. Schröder, Wiesbaden 1982, S. 24 ff.

⁸⁴ Flora, S. 13 (in Anlehnung an W. Zapf).

⁸⁵ Berend/Ránki, S. 159 f.

schlußreicher sind als die meisten der hochaggregierten makroökonomischen Indikatoren.

Die wichtigsten Resultate des Wandlungsprozesses in Serbien zwischen 1830 und 1914 (und dies gilt mutatis mutandis auch für die anderen Balkanländer) schlugen sich nun einmal nicht in einer beeindruckenden Industrialisierung nieder (und konnten sich realistischere auch darin gar nicht niederschlagen)⁸⁶, sondern im gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Vorfeld des industriellen Durchbruchs. Vergleicht man die Beschreibungen Serbiens vor 1830⁸⁷ mit dem Zustand am Schluß des Untersuchungszeitraums, so werden Länge und Bedeutung des zurückgelegten Weges erkennbar: die Aufhebung der osmanischen Feudalordnung, die Auflösung der sich selbst versorgenden Großfamilien und Dorfgemeinschaften, die Ausbreitung der Ware-Geld-Beziehungen, die zunehmende gesellschaftliche Arbeitsteilung, die Entfaltung kapitalistischer Akkumulationsformen, die Verbesserung der auf spätmittelalterlichem Niveau steckengebliebenen Infrastruktur, die Etablierung des bürokratischen Apparats auf Kosten der patriarchalen bäuerlichen Selbstverwaltung, die Zurückdrängung des Gewohnheitsrechts durch römischrechtliche Normen, das Verschwinden der winzigen Streusiedlung als dominanter Siedlungstyp, die Herausbildung einer »europäisierten« städtischen Führungsschicht sowie die allmähliche Verdrängung des Analphabetismus und die dadurch ermöglichte Intensivierung von sozialer Kommunikation und Interaktion, — kurzum: die langsame, aber unaufhaltbare und irreversible Vernichtung jahrhundertlang gewachsener Sozial- und Wirtschaftsstrukturen, eine wahre Revolution der Formen und Werte, nicht im Sinne eines geradlinigen »Fortschritts«, sondern verformt durch Umwege, Seitenwege und Sackgassen⁸⁸. In diesen Jahrzehnten verwandelte sich das Nebeneinander archaischer Gemeinschaften in das konfliktreiche Miteinander einer zunehmend komplexen Gesellschaft, bildeten sich proto- und frühindustrielle Produktionsweisen heraus und formierte sich erstmals ein einheimisches Bügertum, — Prozesse, die sich in den höher entwickelten Ländern Europas über mehrere Jahrhunderte erstreckt hatten. Nicht alle diese Veränderungen lassen sich mit den verfügbaren Daten unmittelbar erfassen, doch

⁸⁶ Ob man angesichts der schwachen und punktuellen Industrialisierung von einer »industriellen Revolution« in Serbien vor dem Ersten Weltkrieg (Vučo) sprechen kann, erscheint zumindest fragwürdig. Vgl. N. Vučo: *Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama (Teze za diskusiju)*, — in: *Acta historico-oconomica Iugoslaviae* 1 (1974), S. 12 ff. und Ders.: *Pogled na industrijsku revoluciju u Srbiji u XIX veku*, — in: ebda., S. 79 ff.

⁸⁷ Z. B. die Arbeiten von Karadžić oder die Reisebeschreibungen von Otto D. Pirch u. a.

⁸⁸ In seiner berühmten Schrift *Srbija na istoku* sprach Svetozar Marković bereits 1872 von einer tiefen gesellschaftlichen Revolution in Serbien und kritisierte vor allem den ausufernenden Bürokratismus.

ist das Material so ergiebig, daß es für weit mehr Fragestellungen offen ist als die Tabellenüberschriften erkennen lassen.

Eine Historische Statistik Serbiens von 1834 bis 1914 wird die angedeuteten Wandlungsprozesse — soweit die Quellenlage dies erlaubt — zahlenmäßig zu dokumentieren und die Datenfülle durch Verwendung quantitativer Methoden so zu reduzieren haben, daß die untersuchten Phänomene aus Wirtschaft und Gesellschaft in ihrer Komplexität und Interdependenz erkennbar und überschaubar werden.

So entsteht ein Zahlenwerk, hinter dessen trockenen und für viele Leser abschreckenden Zahlenkolonnen sich die Lebensumstände des »gemeinen Mannes« verbergen, nicht das individuelle Schicksal, denn Statistik ist nun einmal die numerische Untersuchung von Massenerscheinungen, d.h. von Erscheinungen, »die entweder eine große Anzahl von Individuen betreffen oder eine große Menge von Einzelercheinungen zusammenfassen«⁸⁹, sondern Kollektivschicksale und Kollektivphänomene, die Erkenntnisse vermitteln, die sich aus der Beobachtung der Einzelercheinung nicht gewinnen lassen.

ИСТОРИЈСКА СТАТИСТИКА КАО НОВО ПОЉЕ РАДА БАЛКАНОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Резиме

Аутор износи неке основне методолошке поставке битне за проучавање историјске статистике, коју као засебан пројекат под насловом „Историјска статистика Србије 1834—1914“ ради у Институту за источну и југоисточну Европу Универзитета у Минхену. Искрпно је разматран развој научне мисли о статистици у Србији и међу утемељиваче овога рада издаваја Владимира Јакшића 1824—1899 и Богољуба Јовановића, али и њихове претходнике као што су Вук Стефановић Караџић и Јован Гавриловић.

Искрпно су затим разматране књиге и периодичне публикације које су од посебног интереса за истраживање историјске статистике у Србији. Ту спадају, на првом месту, разни статистички годишњаци штампани у Србији у XIX веку и почетком XX века, од којих су, свакако, најважнији годишњаци пописа становништва, затим, привредног развоја итд.

⁸⁹ E. Kreyszig, *Statistische Methoden und ihre Anwendungen*, 4. Aufl., Göttingen 1965, S. 13.

Милан ВАНКУ
Филозофски факултет
Приштина

ОТНОШЕНИЕ ГЕРМАНИИ К ЮГОСЛАВИИ, КАК ЧЛЕНУ МАЛОЙ АНТАНТЫ (1933—1938)

Югославско-германские отношения после Первой мировой войны, до прихода нацистов к власти, были корректными и не выражали желание сторон к более тесному сотрудничеству. В Германии понимали, что Югославию не смогут привлечь на свою сторону, не успеют ее отторгнуть из членства Малой Антанты и разорвать ее дружественные отношения с Францией. В Германии было известно, что Югославия сопротивлялась аншлюсу Австрии. Такие корректные отношения отвечали обеим сторонам. Однако с приходом нацистов к власти в Германии югославско-германские отношения изменились. Король Александр Караджорджевич проявил интерес к более тесному сотрудничеству с Гитлером. Такой оборот в отношениях между двух сторон Гитлер приветствовал так как в это время он был изолированным на международной политической сцене.

Весной 1932 года король Александр предпринял попытки сблизиться с Италией. Переговоры велись почти год. Накануне окончания переговоров фашистский диктатор Муссолини прервал переговоры, заявив что ситуация в Югославии не позволяет заключение политического договора. Александр пожаловался немецкому послу в Белграде Хаселю перед его отъездом на новую должность, в Рим, на такое поведение Муссолини. Свое недовольство поведением Муссолини король высказал новому немецкому послу в Белграде Дифуру. Король заявил, что вопреки своего желания вынужден был обновить союз с Францией, однако не терял надежду договориться с Италией.¹

¹ Ст. К. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба 1876—1935*, Лондон 1955, К. II, стр. 64.

По приходу нацистов к власти в Германии Александр понял, что аншлюс стал реальностью. Однако он был непоследовательным. Он одновременно и сотрудничал с нацистами и боролся против их. Весной 1933 года он пытался привлечь венгерское правительство к созданию совместного фронта Италии, Венгрии и Югославии против аншлюса. Венгерское правительство отвергло это предложение, уведомив германское правительство об этой попытке.

Первого июня 1933 года Альберт Дифур сообщил своему правительству о разговоре с югославским монархом. На вопрос короля о возможности формировании таможенного союза между Италией, Австрией и Венгрией, посол ответил отрицательно. Тогда король сказал послу, что приветствовал бы таможенный союз между Германией и Австрией. Такой союз привел бы к разрешению австрийского вопроса. К тому же королю отвечало бы иметь Германию как соседа. Дифур выразил удовольствие заявлением короля, однако напомнил, что в 1931 году югославский министр иностранных дел др Войислав Маринкович в Комитете европейской унии возражал против австро-германского таможенного союза, на что король ответил Дифуру, что заявление Маринковича не отвечает его взглядам. Король Александр часто говорил своему министру двора Милану Античу, что „больше любит иметь на границе крепкое и хорошо организованное германское государство, чем маленькую Австрию, которая почти всегда была против существования и консолидации Югославии“.²

Нацисты не только прихватывали югославское кокетирование, но уже с момента своего прихода к власти систематически создавали атмосферу хороших отношений как на политическом, так и на экономическом плане. Заявления нацистских функционеров во время их посещения Югославии делались в намерении вызвать определенное впечатление среди правящих кругов югославской буржуазии. В своих планах проникновения в юговосточную Европу Югославии они отвели место среди земель, занимавших особое место в их хозяйственных расчетах. Югославия была первой страной среди стран Малой Антанты, с которой нацистская Германия заключила договор об экономическом сотрудничестве. Первого мая 1934 года между Германией и Югославией подписан торговый договор, содержащий секретные статьи о вывозе из Югославии в Германию сельскохозяйственных продуктов. После тяжелого мирового экономического кризиса Югославские хозяйственники нашли в Германии перворазрядный рынок для сбита своих товаров. На этом рынке югославские экспортеры пользовались привилегиро-

² А ВИИ JNA П. 17. К. 55, Ф. 6, док. 30 — Записник о саслушању Милана Антића код Комисије за испитивање одговорности ступања односно увлачења Југославије у рат. Тајно, превод, стр. пов. Г. К. бр. 4 од 30 маја 1941.

важным положением. Их не интересовали последствия такого положения. Чтобы привлечь Югославию на свою сторону, нацисты не только высказывались в пользу хороших междугосударственных отношений, но и о важном значении Югославии в Средней Европе и на Балканах. Первого мая 1934 года, в Афинах, Герман Геринг заявил, что вопрос устройства в Центральной Европе зависит от Югославии. Этим самым от нее зависит и вопрос неизбежности войны. Дальше он заявил, что Германия ожидает согласия Югославии по вопросу аншлюса, что привело бы к устройству соответствующих взаимоотношений в Центральной Европе. Геринг подчеркивал большую мощь Югославии и указывал на ее внутреннюю а особо на военную организацию. По его словам Югославия пользовалась большими симпатиями нацистской Германии, которая смотрела на Югославию как на один из главных факторов политики в Центральной Европе и на Балканах.³

После смерти короля Александра внешняя политика Югославии и дальше оставалась приверженной союзу и приятельству с Малой Антантой, странами Балканского договора и Францией. Однако такое положение не долго длилось. Новые правящие круги после смерти Александра отказались от традиционной югославской политики. Они начали отходить от прежних союзников и шли на сближение с фашистскими Италией и Германией. Приход к власти др Милана Стоядиновича ознаменовался поворотом в югославской внешней политике. С первых дней своего правления он трассировал новые пути югославской внешней политики. Его сотрудничество с фашистской Италией и нацистской Германией не совпадало с интересами остальных членов Малой Антанты, Балканского договора и Францией. Союзников Югославии возмущало то, что две мощные фашистские страны непрерывно подчеркивали, что им удалось оторвать Югославию от ее прежних союзников и втянуть ее в свою орбиту. Союзники Югославии, особенно Франция и Чехословакия, обращали внимание ее правящим кругам на их ориентацию к силам оси Рим—Берлин. Стоядинович уверял союзников, что дело не идет о перестраивании югославской внешней политики, а только к стремлению „создать хорошие отношения там, где их до этого не было“.⁴

Понимая свою экономическую слабость по отношению более развитых стран Запада, Германия искала простор, на котором бы развивала собственную экономическую организацию. Пароль — *Grosraum Wirtschaft* — экономика и большого пространства — нацисты смогли легко провести, так как по соседству с Германией находился ряд средних и мелких госу-

³ А СФРЈ ЦПБ, Ф. 50 — Извештај дописника Богдана Радице из Атине бр. 232 од 26 маја 1934.

⁴ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд 1937, К. II, стр. 810.

дарст с экономическим устройством, отличающимся от германского.⁵ Корабль германского хойзйственной политики бросил здесь свой якорь. Играя ложными экономическими картами нацисти пытались достичь сразу нескольких целей: ставить под угрозу французскую систему безопасности, ослабить Малую Антанту и Балканский договор и осуществить экономическую и политическую доминацию в юго-восточной Европе.⁶ Позже оказалось, что Германия не довольствовалась только экономической экспансией в этой части Европы, но стала угрожать суверенитет некоторых своих соседей. Войну фашистской Италии в Африке в 1935 г. против Абисинии нацистская Германия использовала для вытеснения Италии из района Подунавля. По окончании упомянутой войны Германия не захотела приобретенные позиции в этом районе уступить Италии. Последствия большого экономического кризиса и методы немецкого экономического проникновения привели к тому, что зависимость стран юго-восточной Европы от Германии стала еще сильнее. Германия предлагала этим странам свой рынок. Она у них покупала сельскохозяйственные продукты и сырье, а им продавала готовые промышленные товары. Страны юго-восточной Европы соглашались на такую торговлю ибо Германия за купленные товары выплачивала на 30—40 процентов больше цены на мировом рынке. Германия не могла покупать сырье там, где оно было самым дешевым, так как не имела ни иностранной валюты, ни золота. Поэтому покупала там, где могла платит, путем клиринга и вывозом своих товаров. При этом она не считалась с существующим ценами. Между тем, Германия не расходовала все купленные товары у себя. Часть купленных товаров выбрасывала на мировой рынок, приобретая таким образом необходимую ей иностранную валюту. По существу Германия являлась посредником между землями юго-восточной Европы и мирового рынка. Таким образом она могла покупать то сырье, которое не могла найти в странах юго-восточной Европы. Покупала она его за иностранную валюту на мировом рынке. Германия не могла покупать по цене, по которой покупала в странах юго-восточной Европы. Однако это ей не мешало, ибо разницу в цене компенсировала вывозом в те страны. Поэтому и могло случиться, что Германия на мировом рынке товары, купленные в странах юго-восточной Европы, продавала дешевле, чем эти страны.⁷

Расчет на основе клиринга дал возможность Германии увеличить ввоз товаров из стран юго-восточной Европы, а так же увеличить вывоз в эти страны. Покупкой большого количе-

⁵ Г. Грбић, *Југословенско-немачки привредни односи*, Југословенски економист, Београд 1933, бр. 9. 646.

⁶ DGFP, *Серија Ц*, Вол. I, п. 59.

⁷ R. Bičanić, *Pogled iz svijetske perspektive i naša ekonomska orientacija*, Zagreb 1939, 72—73.

ства товаров Германия привлекла к себе эти страны как экспортеров, а так как ввозимые товары она оплачивала своим экспортом, то таким образом она их привлекла и как покупателей. Таким образом отдельные страны были зависимыми только от немецкого рынка. Это лучше всего видно на примере Югославии. Хорошие цены, платимые немцами за югославские товары, влияли и на уровень цен на домашнем рынке. Рост цен в стране не касался только товаров, вывозимых из Югославии, но распространялся и на все товары, так как цена одних товаров обуславливала цену остальных. Перемена цены очень чувствительное явление, так как цена одного артикля влияет на перемену цены другого; это особенно касается товаров широкого потребления и продуктов питания. Уровень цен в Югославии зависел от вывоза в Германию. С другой стороны югославские товары были весьма дорогими для других покупателей, кроме германских, так как рост цен в Югославии не зависел от роста цен на мировом рынке. В такой обстановке югославское хозяйство могло потерять конкурентную способность на рынках вне территории Германии. В таком случае Германия могла оставаться единственной альтернативой югославской экономики, что привело бы к полной зависимости от Германии. Германия получила возможность диктовать уровень цен ввозимых и вывозимых товаров.⁸

Германия использовала хозяйство стран юго-восточной Европы для беспроцентного кредитирования своего хозяйства. Она больше ввозила из этих стран, чем вывозила из них. При этом не выбирала методы, которыми бы осуществила контроль над ними. Клиринг служил Германии троянским конем. При этом служилась паролем: „ввози и задолжайся как можно больше“. Кредиторами стали страны юго-восточной Европы, что вызывало значительные затруднения в их и иначе недобро развитом хозяйстве. Искусно маневрируя оружием экономического проникновения, Германии удалось с помощью различного рода не экономических факторов, привязать к себе страны юго-восточной Европы и отвлечь их от мирового рынка. Правда, некоторые государства пытались избавиться из германских объятий, как например Румыния. Некоторое сопротивление проникновению германского капитала оказывалось в индустрии искусственного шелка и шерсти в Болгарии и Югославии. Югославия и Румыния, как и некоторые другие страны, пытались путем контроля ввоза товаров продавать меньше своих товаров. Таким образом стремились ликвидировать свой иск, созданный на базе клиринга. Однако в этом не имели успеха. Контроль ввоза товаров в Югославии не привел до обеспечения иностранной валюты, необходимой для покупки товаров в странах не пользующихся клирингом. Пример не-

⁸ Г. Грвић, *Исто*, 647—657.

довольно экономически развитой Югославии и некоторых других стран юго-восточной Европы показал, что клиринг наносит ущерб их экономическим интересам.⁹

Аншлюс Австрии явился первым и самым важным этапом в рамках германского проникновения в юго-восточную Европу. С момента окончания Первой мировой войны все до прихода нацистов к власти в 1933 году, экономическое преимущество в юго-восточной Европе имела Германия, а не великие западные демократические силы. После аншлюса, и как покупатель, и как продавец, Германия занимает первое место во внешней торговле юго-восточных и задунайских стран Европы. Являясь заступником интересов венского финансового центра, Германия становится кредитором юго-восточных стран Европы. Аншлюс открыл двери более сильному экономическому проникновению Германии в страны юго-восточной Европы. На протяжении многих лет Германия открыто выражала стремление приграть в этой части Европы ведущую роль в экономике и политике.¹⁰

Югославия являлась наглядным примером, как Германия прибрала к своим рукам рынок стран юго-восточной Европы. С 1935 года, т.е. с времени прихода к власти Милана Стоядиновича, югославская экономика из года в год попадала во все большую зависимость от германского рынка. Об этом лучше всего свидетельствует клиринг, существующий между Германией и Югославией. Положительный сальдо, который имела Югославия в торговле с Германией, свидетельствовал, что она кредитировала германское хозяйство. В период с 1935 по 1938 год она кредитировала Германию в сумме от 215 до 520 миллионов динаров. В 1937 и 1938 годах Югославия потеряла рынок для некоторых своих экспортных товаров. Один из важнейших экспортных товаров — пшеница не вывозился больше в Чехословакию, Францию, Великобританию и Австрию, т.е. в страны, которые до этого покупали в больших количествах югославскую пшеницу. Причиной этого являлась высокая цена югославской пшеницы по сравнению с ценами пшеницы на мировом рынке. Единственным рынком для югославской пшеницы осталась Германия. Политика Милана Стоядиновича привела югославских производителей пшеницы в зависимость от единственного рынка — германского, который вследствие того мог диктовать условия ввоза югославской пшеницы.¹¹

В Югославию приезжало большое количество нацистов официально или в частном порядке. В начале февраля 1937 года между двух правительств начались переговоры о посещении Белграда германским министром иностранных дел Констан-

⁹ М. Ванку, *Мала Антанта 1920—1938*, Титово Ужице 1969, 139—140.

¹⁰ J. Tomašević, *Englesko-francuske tendencije na Balkanu*, *Ekonomist*, br. 7—8, Zagreb 1938, 50.

¹¹ М. Ванку, *исто*, 142.

тином фон Нойратом. Нойрат хотел приехать в Белград сразу же после посещения Вены. Однако это не отвечало югославскому правительству ввиду предстоящего подписывания болгарско-югославского договора, которое общественное мнение расценивало, как результат влияния германского правительства. На такую позицию югославского правительства влияло и предложение Франции о заключении между Малой Антанты и Францией договора о взаимной помощи, а которое Югославия якобы не хотела принять.¹² Поэтому Стоядинович просил своего приятеля Геринга отложить посещение. „Договор с Болгарией — писал Стоядинович Герингу — наше сближение с Германией и Италией, мое выступление четвертого сего месяца в финансовой комиссии, благоприятные комментарии в нашей печати в связи с выступлением Гитлера, внесли столько беспокойства среди наших союзников, что нужно время, чтобы они проглотили эту пилюлю“.¹³ Нойрат побывал в Белграде с 7 по 10 июня 1937 года. В связи с его пребыванием в Белграде вспыхнули антифашистские демонстрации, хотя его пребывание держалось в строгой тайне. Более того, югославское правительство не считало нужным об этом известить своих союзников, что вызвало протест французского правительства.¹⁴

По возвращении из Югославии Нойрат сообщил Гитлеру, что „князь-наместник и председатель правительства лучшие гарантии политики приятельства между Германией и Югославией. Так писал Цинцар-Маркович Стоядиновичу. Одновременно он указывал на препятствия, на которые натолкнулся и которые в будущем будут иметься особенно со стороны Франции при проведение такой политики. Поэтому, вновь подчеркивал Нойрат, германское правительство должно быть готовым в каждой конкретной обстановке оказать помощь правительству др Стоядиновича. Гитлер выразил свою готовность в случае нужды оказать помощь Югославии. Геринг также выразил Цинцар-Марковичу свое удовлетворение результатами посещения Нойрата Белграду. Он интересовался, когда Стоядинович прибудет в Германию, выразив желание, чтобы по окончании официального посещения Стоядинович был его личным гостем“.¹⁵

После посещения фашистской Италии в декабре 1937 года, Стоядинович в январе 1938 года отправился в Германию с

¹² А СФРЈ Ф. А-И-МС-А, Ф. 14 — Југословенски посланик у Берлину А. Цинцар-Марковић М. Стојадиновићу. Писмо из Берлина од 7 фебруара 1937.

¹³ В. Поповић, *Тројни пакт и мартовски догађаји 1941*, Политика, Београд, фелтон од 23 фебруара 1961.

¹⁴ А СФРЈ Ф. А-И-МС-А, Ф. 15 — Дописник из Париза Централном пресбируу. Извештај од 4 јуна 1937; ДА ССИП АП — Отправник послера у Лондону Милановић министру иностраних послера М. Стојадиновићу. Шифр. тел. пов. бр. 876 од 14 маја 1937.

¹⁵ А СФРЈ Ф. А-И-МС-А, Ф. 15 — А. Цинцар-Марковић М. Стојадиновићу. Писмо из Берлина од 30 јуна 1937.

возвратным визитом Нойрату. Гитлер пригласил Стоядиновича для совместного уточнения отношений между двумя странами, которые в принципе уже был согласовал с князем Павлом во время тайной встречи в Берхтесгадену в 1936 году. Кроме общих вопросов он хотел договориться со Стоядиновичем о позиции югославского правительства по вопросу аншлюса Австрии. Это его особо интересовало в связи с его намерением присоединить Австрию.¹⁶ Перед отъездом в Германию, в номере посвященном Югославии, германский журнал „Volk und Reich“ опубликовал статью Стоядиновича. В этой статье он писал что Германии принадлежит выдающиеся роль в Придунайских областях, и что без Германии там нельзя решить ни одной проблемы. Семнадцатого января 1937 года в присутствии Геринга, Нойрата, германского посла в Белграде Херена и югославского посла в Берлине Александра Цинцар-Марковича, Гитлер принял Стоядиновича. В начале разговоров Стоядинович заявил что „Королевство Югославия не присоединится ни к одному блоку и не примет на себя никакие обязательства, направленные против Германии“.¹⁷ Гитлер вкратце изложил политику Германии до войны 1914 года, критикуя ее внешнюю политику, находящуюся под влиянием Австро-Венгрии. Затем он подчеркнул, что Германия на Балканах имеет только экономические интересы, территориальных претензий у нее нет. Между двух сторон не существует никаких политических разногласий. Делая обзор международной обстановки, Гитлер сказал Стоядиновичу, что основную опасность для мира представляет большевистская акция в связи с внутрениполитическими осложнениями в странах западной демократии — Франции, Бельгии, Голландии, Чехословакии. Похвально выражался о Польше, нападая Чехословакию и чехословакско-советский договор. По вопросу об Австрии высказался только в связи с акцией легитимистов. Что касается реставрации хабзбурговцев, Гитлер заявил, что Германия этого никогда не допустит. Касаясь югославско-венгерских отношений, он сказал, что венгерскому правительству указано, что оно не может надеяться на германскую помощь в проведении реваншистской политики в отношении Югославии. Он выразил Стоядиновичу готовность Германии явиться посредником и гарантом в венгеро-югославских отношениях. Политику Лиги народов назвал „политикой гимназистов“, заявив что Германия никогда не вернется в ее ряды. В конце своего выступления Гитлер торжественно заявил, что Германия на Адриатике, как и на Балканах, не имеет никаких претензий,

¹⁶ А ВИИ ЈНА П. 17, К. 59, Ф. 4, док. 47 — Саслушање Александра Цинцар-Марковића код Комисије за регистрацију ратних злочинаца 1945 године, стр. 8—9.

¹⁷ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд 1938, К. III, стр. 777; Политика, Београд од 14 јануара 1938; ДА ССИП ЦПБ — Преглед стране штампе, јануар IV, 1938, стр. 234.

а ее устремления направлены только на север. Говоря об австрийском вопросе, он подчеркнул, что Германия свои политические стремления не видит вне границ нынешней Австрии, и поэтому соблюдает и будет соблюдать неприкосновенность югославских границ. На границы Югославии будет смотреть так же, как в отношении Италии где Бренер принял за постоянную границу между Германией и Италией. Стоядинович выразил свое полное удовлетворение отношением германского правительства к юго-восточной Европе. Он также указал на взаимные экономические интересы и симпатии между двумя странами. „Австрийский вопрос — сказал Стоядинович Гитлеру — Югославия рассматривает, как внутренний вопрос германского народа, а по вопросу Габзбургов полностью разделяет взгляды Германии“.¹⁸ Между германской и югославской печатью во время посещения Стоядиновича Германии было достигнуто значительное соглашение. Германия потребовала, чтобы Югославия запретила ввоз иностранных газет, которые отрицательно отзывались о германском режиме. Газеты и журналы, которые бы так писали, как, например, „Политика“, конфисковались и запрещались. Журналистов, пишущих против Третьего рейха арестовывали. Стоядинович триумфовал в Берлине. Германская печать писала, что его так встретили как ни одного государственного деятеля до него, за исключением Муссолини. Союзники Югославии нисколько не радовались посещению Стоядиновича Третьему рейху, а еще меньше его поведению и сделанным им заявлениям.¹⁹

Девятого марта 1938 года Стоядинович выступил в Народном собрании с докладом о внешней политике правительства за прошедший период. Оппозиция высказала свое недовольство внешней политикой правительства, а особо его ориентировкой к фашистской оси. Резко осуждались договора с Болгарией и Италией, приезд Нойрата в Белград, полицейские издевательства над народом за время пребывания в Белграде Бенеша и Делбоса, поездка Стоядиновича в Рим и Берлин и политика отхода от союза со странами Балканского договора, Малой Антанты и Франции. Оппозиция требовала объяснение о позиции правительства по вопросу предстоящего аншлюса.²⁰

Двенадцатого февраля 1938 года в Берхтесгадену Германия произвела давление на австрийское правительство по вопросу аншлюса. В связи с тем французское правительство проявило

¹⁸ А СФРЈ Ф. А-И-МС-А, Ф. 24 — Личне белешке Александра Цинцар-Марковића за архиву Др. Стојадиновића. Пријем Претседника владе г. Др. Стојадиновића код Канцелара Рајха г. Хитлера 17 јануара 1938 године; DGFP, Серија Д, Вол. II, п. 222—229; М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт — Југославија између два рата*, Буенос Аирес 1963, 497—503.

¹⁹ М Ванку, исто, 191—192.

²⁰ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, Београд 1938, К. III, стр. 774—810; Стојадиновић, исто, стр. 509—510.

инициативу о совместном выступлении Великой Британии, Франции и Югославии в Берлине „в пользу“ независимости Австрии. Стоядинович отверг предложение французского правительства. Такую позицию оправдывал тем, что и Италия не поддержала французское предложение, хотя находилась в таком же положении как и Югославия. Кроме того он указывал „что сама Австрия и ее правительство не показывали готовность защищать свою независимость“.²¹

Так как на вопрос об аншлусе Стоядинович не дал ответа в Народном собрании, он об этом вопросе говорил лидерам оппозиции на тайном заседании 15 марта. На эту же тему 16 марта 1938 года он говорил в сенате.²² Оппозиция не была довольна внешней политикой правительства Стоядиновича, так как оно поддерживало нацистов в завоевании ими чужих территорий. Югославской печати запрещалось о Германии писать отрицательно.

Официальная позиция Югославии как это сообщено иностранным корреспондентам, заключалась в следующем: В связи с событиями в Австрии Югославия соблюдает строгий нейтралитет по двум причинам:

1. разрешение австрийского вопроса является вопросом, касающимся немецкого народа; право народов располагать самим собой представляет принцип, на котором базируется югославское государство.
2. Вопрос равновесия в международной политике является делом великих государств.

Кроме того, в официальном югославском заявлении сказано, что Югославия счастливая потому что на своих границах, как отражение своей политики по отношению к Германии, имеет не 80 миллионов врагов, а 80 миллионов друзей. В возвратном заявлении германское правительство сообщило югославскому правительству, что югославские границы остаются неприкосновенными. Семнадцатого марта 1938 года Стоядинович направил германскому послу в Белграде Херену поздравление по поводу успешного и быстрого захвата Австрии.²³ Хотя печать в Югославии открыто не могла выступить против аншлуса, все же этот акт осуждался общественным мнением в многочисленных листовках, явными выступлениями и на демонстрациях.

Двенадцатого марта 1938 года Германия оккупировала Австрию. Была это так называемая операция „Отто“. Геринг заверял правительство Чехословакии о том, что Германия не

²¹ А СФРЈ Ф. А-И-МС-А, Ф. 24 — М. Стоядинович југословенском посланику у Паризу. Шифра. Писмо стр. пов бр. од 21 фебруара 1938.

²² Време, Београд, од 17 марта 1938.

²³ Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse, Paris 1950, T. I, n. 329; DGFP, Серија А, Вол. I, п. 621—622.

имеет против нее враждебных намерений. Лига наций, великие демократические силы, как Франция и Велико Британия, Малая Антанта ничего не предприняли в отношении Третьего Райха. Австрию оставили на произвол судьбы. Гитлер и на сей раз поставил мир перед совершившимся фактом. После Австрии на ряду была Чехословакия. Об этом Гитлер говорил на конференции, одержанной 5 ноября 1937 года. Двадцать второго апреля 1938 года Гитлер совместно с Кайтелем разработал план операции „Грин“. Кайтель 20 мая сообщил Гитлеру, что план будет закончен к первому октября 1938 года. И на сей раз мир мог убедиться, что какие бы гарантии не давала нацистская Германия, она их не будет выполнять.

На конференции Совета Малой Антанты, состоявшейся 1—2 апреля 1937 года в Белграде, Румыния и Югославия предложили Чехословакии чтобы по судетскому вопросу пошла на договор с Германией. Оба государства довели до сведения Чехословакии, что они не выступят в случае, если Германия попытается этот вопрос решить силой. Выступать будут только тогда, если выступят Венгрия и Болгария, так как это будет в духе договора о союзе. Поэтому румынская и югославская дипломатия пыталась посредством дипломатии тоталитарных государств заставить Венгрию воздержаться от открытого выступления с целью осуществления захватнических планов по отношению Словакии.

Летний кризис вокруг Чехословакии закончился дипломатической перепалкой. Ясно было, что Германия еще не была готова к войне. Хотя 20 и 21 мая 1938 года мир находился на грани войны, все же встретившись с коалицией Франции, Великобритании и Советского Союза, Гитлер не посмел напасть Чехословакию. Война была отложен за позже. В такой обстановке Гитлер пытается разбить коалицию и нейтрализовать Югославию и Румынию, союзников Чехословакии по Малой Антанте. Гитлер пытается уговорить их, чтобы они оказали давление на Чехословакию, и чтобы она пошла на уступки по судетскому вопросу, и удовлетворила требования судетских немцев. На последнем заседании Малой Антанты 21 и 22 августа 1938 года на Бледу союзники между собой открыто обвиняли друг друга за создавшееся положение. Стоядинович и Комнен обращали внимание Крофту на возможность вооруженного столкновения, если Чехословакия не удовлетворит требования судетских немцев. Крофт заявил, что Чехословакия не может уступить Германии часть своей территории.²⁴

В начале сентября кризис около Чехословакии входит в так называемый осенний кризис, который заканчивается ампутацией части чехословацкой территории. Это санкционировано 29—30 сентября Мюнхенским договором великих государств. —

²⁴ М. Ванку, *исто*, 249—252.

Франции, Великобритании, Италии и Германии. Весь сентябрь месяц прошел для румынской и югославской дипломатии в тревоге, не заставит ли их Венгрия войти в войну. Они непрерывно обращались к Гитлеру и Муссолини с просьбой сдержать воинственных венгров, желающих реванш. Берлин и Рим обещали Белграду и Бухаресту выполнить их просьбу и сдержать Будапешт от выступления. Конференция великой четверки разрешила все дилеммы вокруг судетского вопроса в пользу Германии. Войну задержали только на один год. Последствия такого развития событий в основном известны.²⁵

СКРАБЕНИЦЕ

А СФРЈ	— Архив Социјалистичке Федеративне Републике Југославије
ДА ССИП	— Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове
А ВИИ ЈНА	— Архив војно-историјског института Југословенске Народне Армије
Ф. А-И-МС-А	— Фонд Милана Стојадиновића
DGFP	— Document on German Foreign Policy
ЦПБ	— Централни пресбијро
Ф	— Фонд
Ф	— Фасцикла
К	— Књига
Т.	— Том
п.	— Страна

LE RAPPORT DE L'ALLEMAGNE ENVERS LA YOUGOSLAVIE EN TANT QUE MEMBRE DE LA PETITE ENTENTE (1933—1938)

Résumé

Les rapports yougoslavo-allemands après la première guerre mondiale jusqu'à l'arrivée des nazis au pouvoir en 1933 se développaient dans les limites des relations internationales correctes, sans prétentions à un rapprochement ni de l'un ni de l'autre côté. L'Allemagne se rendait bien compte qu'elle ne pourrait pas attirer la Yougoslavie de son côté ni la détacher de l'alliance de la Petite Entente et de l'amitié avec la France et aussi comprenait-elle entièrement l'opposition yougoslave à l'anschluss de l'Autriche. Ces faits étaient suffisants à l'une et à l'autre partie pour que leurs relations mutuelles restent tout simplement correctes. Cependant, la situation fut changée dans les rapports yougoslavo-allemands avec l'instauration du régime nazi en Allemagne. Le roi Alexandre a commencé à témoigner de l'intérêt pour les rapports avec Hitler. Hitler l'accepta volontiers, car au début il avait besoin de l'amitié de tout le monde pour ne pas rater isolé dans les relations internationales.

²⁵ М. Ванку, *исто*, 299—301.

Dès leur arrivée au pouvoir déjà les nazis développaient systématiquement l'atmosphère des bons rapports sur le plan politique et économique. Ils avaient besoin de l'économie yougoslave. A cause de cela ils avaient rangé la Yougoslavie dans la catégorie des pays qui occupaient une place à part dans leurs plans de pénétration économique dans l'Europe du Sud-Est.

L'arrivée de Milan Stojadinović à la tête du gouvernement et au poste de ministre des affaires étrangères signifiait un tournant dans la politique étrangère de la Yougoslavie. Les dirigeants nouveaux après la mort du roi Alexandre ont changé la politique traditionnelle yougoslave qui a commencé à s'éloigner de ses alliés, en s'orientant vers les pays totalitaires — Italie fasciste et Allemagne nazie. Les deux pays du fascisme faisaient toujours ressortir le fait qu'ils avaient réussi à séparer la Yougoslavie de ses anciens alliés et à l'inclure à leur sphère d'intérêt. Aux alliés de la Yougoslavie il ne convenait point du tout de voir la Yougoslavie s'orienter vers les puissances de l'axe Rome — Berlin. Stojadinović a essayé de persuader les alliés qu'il ne s'agissait pas d'un changement de la politique étrangère de son pays, mais que, personnellement, «il désirait créer de bons rapports aussi là où il n'y en avait pas autrefois».

Душан ЛУКАЧ
Балканолошки институт
Београд

РУМУНИЈА И КОМАНДАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941—1942. ГОДИНЕ

Антиосовински покрет у Југославији крајем марта 1941, посебно догађаји у Београду пореметили су тренутно глобалне немачке освајачке планове на истоку, нарочито стратегијско тактичке потезе на југоистоку Европе који су се налазили у својој завршној и, по свим изгледима, веома успјешној фази. У тренутку када је изгледало да је цели југоисток савладан, изузев Грчке преко које се, због њене преморености у напорном рату против Италије, требало само „прошетати“ са неколико елитних дивизија Вермахта, на путу се испречио, и потцењивани због унутарњих слабости и истовремено традиционално респектовани противник, Југославија. Да би успех војничког сламања „непослушних“ Срба, због близине одређеног датума за напад на СССР до кога је преостало још око шест недеља био што сигурнији, Хитлер је крајем марта и почетком априла 1941. позвао у рат против Краљевине Југославије све сателите Немачке на југоистоку Европе. Грабеж и подела баштине Краљевине Југославије између Немаца, Италијана, МаЂара, Бугара и Албанаца, до угријања је распаљивао страсти маршала Антонескуа (Ion Antonescu) и његових сарадника за територијалним добитцима на рачун дојучерашње савезнице Југославије. Ипак, профашистички врх у Букурешту је дошао до закључка да унутрашње ровито стање, положај Румуније у спољнополитичким односима и посебно низ историјски, традиционалних чинилаца из домена унутарбалканских односа не дозвољавају Румунији да се укључи у рат против своје дојучерашње савезнице Краљевине Југославије.

Али то није значило да су се румунски диктатор и профашистичка клика око њега одрекли својих жарких тежњи према југословенских територијама. Полазећи од традиционал-

но добрих веза и односа између два народа, она је чак полагала и нека „леgitимна“ права на делове југословенске баштине. У време расула југословенске војске и продирања окупационих трупа преко југословенске територије, румунска влада је покушала да, посредством југословенских дипломатских представника у Букурешту, изнуди „самоиницијативни“ позив владе Југославије да Банат у току трајања рата запоседну групе „пријатељске“ Румуније.¹ Пошто овај трик није успио а мађарске трупе су све дубље продирале кроз Војводину, Антонеску се одлучио за убацивање у директну игру. Кад су Мађари запосели Бачку, упутио је опомену у Берлин, да ће, уколико мађарске трупе пређу у западне делове Баната, одмах кренути са својим групама и запосести источни део те области.²

Не желећи да још више погоршава ионако веома слабе односе између Будимпеште и Букурешта, а уз то очекујући знатне економске користи из Баната, Хитлер је укључио Банат у окупационо подручје немачке војске. Антонеску није имао разлога да креће с војском у источни део Баната а Мађарима је Хитлер морао да упути одговарајућу утеху, да је у питању одлагање датог обећања у вези са Банатом који ће држати немачке трупе само до коначне побједе, а то значи неколико седмица или, у крајњем случају, неколико месеци. Тако је тренутно одложено вруће питање о судбини југословенског дела Баната у коме су представљали мањину и Немци, и Румуни и Мађари.³

Међутим, ово жариште раскола међу сателитима је веома кратко мировало. Диктатора Антонескуа и сателитску владу у Букурешту поново су расрдила два догађаја; окупациони поход бугарских дивизија преко источне југословенске границе и њихово запоседање Вардарске Македоније и делова југоисточне Србије као и решења Бечке конференције о подели Краљевине Југославије на 9 делова и Краљевине Грчке на 4 дела, од чега су знатне територије добиле Мађарска и Бугарска а Румунија није добила ништа. Зато маршал Антонеску још у току трајања конференције у Бечу, 23. априла 1941, упућује свој Меморандум у коме, истичући потребу неодложних исправки већ уговорених решења, указује на „историјска“ и „етничка“ права Румуније на спорним подручјима. Тежиште критике је диктатор Антонеску усмерио против првих суседа,

¹ Дипломатски архив Савезног секретаријата иностраних послова СФР Југославија, Београд (даље ДАССИП), Амбасада у Анкари, фасцикл 37. Извештај Амбасаде Краљевине Југославије у Анкари, пов. бр. 597 од 13. априла 1941.

² Akten zur deutschen Auswärtigen Politik (даље АДАП), Д XII/1, док. бр. 276, стр. 387, 277, стр. 387—388. Такође, Andreas Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Die Deutsch-Rumänischen Beziehungen 1938—1944*, 2. Auf. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1965, 124—126.

³ АДАП, Д XII/2, док. бр. 371, 485—489.

Мађарске и Бугарске, истичући права Румуније на знатно шира подручја од Баната. „Превласт Бугарске а тиме и Славенства на Балкану није у интересу одржавања равнотеже на том подручју. И повећање Мађарске покварило би регионалну равнотежу на Балкану. Уз то су, Банат, Јужна Добруца и једна компактна област на Балкану од Тимока до Битоља и Солуна народносно румунски. Новим решењима у корист Бугарске било би 600.000 Румуна доведено у такав положај у коме не би било могућно очување њихових националних права.“⁴

Политика заузимања за Мађарску и Бугарску а истовремено потпуно запостављање Румуније, истиче даље Антонеску, опасно слаби позиције немачких пријатеља у Румунији и шире, позиције Трећег Рајха на југоистоку Европе, уопште. Да би се поправило стање у Румунији и омогућило тој земљи да као најсигурнији пријатељ Трећег Рајха одигра дио своје улоге као брана против комунизма и славенске „опасности“, Антонеску предлаже ревизију свих граница на југоистоку Европе које су успостављене у току 1940. и 1941, затим да се Банат, који је „етнички и географски“ румунски, припоји матици Румунији и, као најдалекосежније, да се на подручју Тимока, Македоније, Тесалије, Епира и Албаније гдје са другим народима живи око 630.0000 Румуна, које Грци називају Куцовласима, формира аутономија посредством остварења румунско-немачко-италијанског кондоминијума, евентуално уз учешће Бугара.⁵

Немци се нису освртали на жалбе из Букурешта; ратом освојене територије Југославије и Грчке су подељене по вољи и диктату Берлина а да ниједна жеља маршала Антонескуа није узета у обзир. Страхујући да није био довољно јасан и убедљив, Антонеску 27. априла упућује Хитлеру допуне и објашњења поменутог Меморандума у којима, још јаче истичући значај утицаја и присуства Трећег Рајха на подручју југоисточне Европе, оштрицу усмерава према Словенима, у датом тренутку према Бугарима који су управо завршавали окупацију пространих делова југословенске и грчке територије.

Наглашавајући да су Румуни, кроз историју, били истурена брана против навале словенске и турске опасности, Антонеску и овом приликом износи низ предлога, који, по његовом убеђењу, садржавају заједничке интересе Немачке и Румуније. Тако, у циљу слабења и уништавања словенске „опасности“, предлаже чврше повезивање Немачке преко Словачке и Румуније са Црним морем, чиме би се успешније одвојиле групације јужних и источних и западних Словена и онемогућило њихово повезивање. Као додатну брану против словенске „опасности“ предлаже, ради још успешнијег разби-

⁴ Исто, док. бр. 387, стр. 513.

⁵ Исто, стр. 513—514.

јања јужног језгра Словена, кондоминијум уз ослонац на Куцовлахе, под немачким вођством на важној привредној и стратегијској линији Београд—Солун. На тај начин би се, Бугари заувек одвојили од Срба и осталих јужних Словена и истовремено би се обезбедио привредни и стратешки правац за експанзију „новог“ поретка према богатим нафтоносним подручјима на Блиском истоку и на Кавказу и даље продор према Индији. Спровођењем ових планова, по мишљењу Антонескуа, остварила би се непосредна веза Немачке, преко Аустрије и даље све до Солуна која би, уз сигуран ослонац на верног пријатеља Румунију, била гаранција за остварење свих подухвата Трећег Рајха у изградњи „новог“ поретка на југоистоку Европе.⁶

После овога писма и детаљније образложених допуна Антонескуовог Меморандума о потреби прерасподеле југословенске и грчке територије, Хитлер је остао при својим решењима. Није ништа више казао о „великим“ идејама румунског „филера“ ни приликом њихових сусрета 13. јуна 1941. и конкретних разговора о непосредном предстојећем и „неминовном“ ратном судару земаља Осовине са „све агресивнијим“ Совјетским Савезом. Хитлер ће приликом овога састанка највише пажње посветити једној тачки коју је Антонеску истакао у поменутих писмима, о непосредној „опасности“ од комунизма и Совјетског Савеза, али не због тога да би штитио Румуне од Руса, већ да би обезбедио што масовнију румунску армију у непосредном агресивном нападу на совјетску земљу.⁷

Развој догађаја после почетка агресије на Совјетски Савез условљава знатне промене у односима Немачке према сателитској и послушној врхушки у Букурешту, са робацима Антонеску на челу. Ова група, оптерећена патолошким страхом од большевичке и славенске „опасности“, искористила је присуство јаких оружаних и полицијских снага Немачке на свом тлу у гушењу свих видова антифашистичких и демократских покрета и уз подршку немачког оружја учврстила власт танког слоја радикалних присталица ослонаца на Немачку у Румунији. Знајући да је постојање овакве, сателитске Румуније могућно једино уз ослонац на снаге „новог“ поретка, фашистички владајући врх у Букурешту, са диктатором Антонескуом на челу, узима своју судбину за најмоћнију силу у том поретку, Немачку. Идући на све или ништа, Антонеску креће у напад на СССР већ од самог почетка агресије и укључује све расположиве људске и материјалне потенцијале Румуније у циљу остварења нацистичких планова о уништењу свих видова демократије и успостављања тоталитарних система на европском континенту. Већ до јесени 1941, на источном бојишту се

⁶ Исто, док. бр. 416, стр. 546—548.

⁷ Исто, док. бр. 460, стр. 600.

у борбама против Црвене армије налази 26 румунских дивизија са око 700.000 војника.⁸

Супротно хортијевској Мађарској, која се у рат на истоку укључује са ограниченим контингентом војске и настоји да избегне веће губитке, румунска армија, оперишући напоредо са немачким оружаним снагама, трпи знатне људске жртве. Ово најпотпуније везивање за интересе и циљеве Рајха утиче на промене у држању нацистичке врхушке према сателитској Румунији. У сателитским системима, маршал Антонеску постаје личност са којом Хитлер најчешће контактира. Румунским фашистима уступају се знатни делови окупиране совјетске територије, Буковина, Бесарабија и други делови у западној Украјини.

Али влада сателитске Румуније није била задовољна овим просторним добицима на рачун СССР-а на истоку, јер је њен главни супарник хортијевска Мађарска, захваљујући попустљивости Берлина, била остварила доминацију у региону Паноније. Зато ће један од примарних задатака румунске владе и њене спољне политике, у другој половини 1941. и касније, бити борба против доминације Мађара у деловима средњег Подунавља и нарочито настојање да се не оствари немачко обећање да се Банат после „победе“ на истоку уступи Мађарима. Први знатнији покушаји да се ослабе везе Мађарске и Немачке и да се уздрмају традиционалне симпатије нацистичког врха према хортијевском сателитском врху у Будимпешти вршени су у лето и јесен 1941, у време првих успеха румунских армија на источном бојишту.

Већ почетком јула 1941. Антонеску се преко посланика Румуније у Берлину Босиа (Bossy Raoul) жалио нацистичком врху у Берлину како се лоше поступа према Румунима у Банату и „румунским“ подручјима у Србији, и на то како их постојеће власти свакојако запостављају, не само у односу на фолксдојчере већ и на тамошње Србе. По мишљењу Антонескуа једини начин да се поправи положај ових „румунских“ житеља јесте да се ставе под заштиту Румуније.⁹ Све бољи односи између Будимпеште и Софије и нарочито узајамне посете мађарских и бугарских државника у то време појачавали су подозрења у Букурешту да се нешто ново не спрема

⁸ Н. И. Лебедев, *Krah fašizma v Rumynii*, Наука, Москва 1976, 344–346. Исти, *Padenie diktature Antonesku*, Наука, Москва 1966, 112. Такође, АДАП, XIII/1, бр. док. 188, стр. 245–248; Andreas Hilgruber, *нав. дело*, 137.

⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (даље, ПА), Büro St. S. Rumänien, Bd. 7. Воерманова забелешка о разговорима с румунским послаником у Берлину, бр. 764 од 12. аугуста 1941. Такође Bd. 8. Лутерова забелешка о разговорима са румунским послаником, бр. 5142, од 16. септембра 1941.

против Румуније, посебно у погледу поменутих подручја Југославије на која су аспирирали и румунски властодржци.¹⁰

У Берлину нису ни помишљали на то да одговарају на Антонескуове предлоге и интервенције сматрајући да су Румуни, својим проширењима на совјетске територије, подмирили. Нацистички врх је већу бригу посвећивао напорима како да придобије хортијевце у Будимпешти за масовније учешће мађарске оружане силе на истоку. Ово је постајало све акутније у време успоравања продора Вермахта преко територија Совјетског Савеза и све озбиљнијих сумњи да ће »Blitzkrieg«, због херојског отпора Црвене армије, успешно бити изведен у 1941. години. Да би добили веће контингенте мађарске војске за учешће на истоку и тиме побољшали ситуацију на бојишту, Немци су појачали своје напоре у Будимпешти, нудећи нове територијалне уступке. Вест да би Немци могли уступити Мађарима, као награду за њихово масовније учешће на истоку, нова подручја, по неким изворима и Банат, изазвали су отворени револт у Букурешту и претњу да ће, уколико се то деси, румунске групе кренути у правцу запада, што би значило неминовни ратни сукоб двеју сателитских армија.¹¹

Застој немачких армија на истоку, посебно на правцу према Москви и све неизвеснији снови о тријумфалној победи, за неколико седмица а затим и за неколико месеци, присилили су Берлин на тактизирање и пажљивије смиривање спорова између Мађарске и Румуније, уопште, а у том комплексу и око питања дефинитивне судбине Баната, чији је значај у економском погледу за Вермахт, заједно са продужавањем рата, све више растао.¹² Донедавна препотентни Немци су се морали додворавати и једној и другој страни, јер им тренутне прилике нису дозвољавале да примене диктат који би свакако био употребљен касније. Разбуктале страсти између Букурешта и Будимпеште су привремено смирене на тај начин што је Мађарима још једном обећан Банат по завршетку рата, а Румунима, су уз саопштење да Банат остаје у домену окупационог подручја Немачке, као део окупационог подручја Србије, обећана нова територијална проширења на рачун СССР-а.

Пораз Немачке оружане силе, крајем 1941, пред Москвом и још већа неопходност масовнијег ангажовања свих сателитских армија на источном фронту у новом грозничавом покушају да се савлада одбрана Црвене армије и порази Совјетски Савез у 1942. години, поново су упућивали немачки нацистички врх према сателитским руководећим центрима, у том склопу и према Будимпешти. Према Букурешту није ни требало ула-

¹⁰ Исто.

¹¹ АДАП, XIII/1, док. бр. 259, стр. 282. Такође, XIII/2, стр. 425—426, 431—432.

¹² Архив СФР Југославије (даље АЈ), Фонд 103, фасц. 60. Телеграм југословенског посланства из Букурешта, бр. 102, од 15. октобра 1941.

гати посебне напоре јер су влада и генералштаб ове земље већ од почетка схватили рат на истоку као сопствени задатак и свом снагом се укључили у службу освајачком рату против СССР-а. Појачана активност нацистичких емисара из Берлина према Будимпешти почетком 1942, која је имала за циљ да Хортија и његове сараднике приволи на општу мобилизацију Мађарске и њено свеукупно ангажовање на истоку, поново је изазвала сумње и подозрења да Немци на име општег учешћа Мађара у рату не обећају нове територије и нове концесије. Ове сумње су биле још више подгрејане појачаним везама и контактима на релацији Берлин—Софија—Будимпешта. Стигле су и вести да Немци намеравају уступити знатне делове окупационог подручја источног дела Србије у заштиту бугарским трупама од све „нартљивијих“ напада српских устаника и партизана. Била су ту и она подручја на која су због Куцовлаха претендовали и Антонескуови фашисти.¹³

Немачко министарство иностраних послова морало је да на сумње и упите румунске владе шаље писмена уверавања да није било и да нема са владом Мађарске или Бугарске никаквих закулисаних договора и нагодби који би били уперени против савезнице Румуније и да не постоји никаква опасност да Банат, који Немцима служи као важна житница, буде уступљен Мађарима. Објашњено је да се са Мађарима у Будимпешти разговарало само о њиховом масовнијем ангажовању на источном фронту, што је у интересу и Румуније, а да су Бугарима уступљени на чување од партизанских напада само делови Поморавске Србије, док је Тимочки крај у коме живи и румунска народност, због свога рудног значаја за немачку ратну привреду, остао и даље под немачком заштитом.¹⁴

Пошто писмена разуверавања нису постигла пун ефекат, Хитлер је у јануару 1942. послао Антонескуу у Букурешт свога личног изасланика мајора Енгела. Хитлеров лични изасланик је у непосредном разуверавању маршала Антонескуа имао више успеха али је одмах после тога наишао на нове идеје смиреног Маршала, које су излазиле из домена личног Хитлеровог изасланика. Антонеску је, подсећајући мајора да су Немци знатан део Србије дали под заштиту бугарским трупама, које су показале мање верности према Рајху од Румуна, затражио да се провереним румунским трупама преда на чување Тимочки регион, обећавајући да ће „српске бање“ у том целом крају бити брзо уништене. Због лоших искустава са олако датим обећањима Баната Хортију, затим због проблема у односима са квислиншком владом Милана Недића око

¹³ АДАП, Е/І, стр. 191—192, 202—203, 203—205, 253—256. Такође, Архив Војноисторијског института у Београду (даље А VII), „Лондон“, Н-1. сн. 752—757. Писмо Ердмансдорфа, бр. Д.VIII, 32, од 10. фебруара 1942.

¹⁴ ПА, Büro St. S. Rumänien, Bd. 8, Забелешка Воермана бр. 17, од 8. јануара 1942. Такође, АДАП, Е/І, бр. док. 141, стр. 253—256.

уласка бугарске војске у Поморавље и посебно због пресудног значаја борског рудника за немачку ратну индустрију, ова идеја Антонескуа је морала бити априори одбачена.¹⁵

Масовно ангажовање више од милион румунских војника у пролећним и летњим операцијама на јужном крилу источног фронта, огромна материјална улагања и изгледи да би се могао постићи успех, подстакли су сателитску Румунију на последње покушаје у току другог светског рата да се домогне одребених привилегија и на простору Балкана. Приликом редовних сусрета и разговора у јесен 1942. између представника Рајха и Румуније набацивани су као тема интереси Румуније на балканском подручју. На састанку са министром иностраних послова Немачке Рибентропом, 22. септембра 1942, потпредседник квинслишке владе Румуније Михаило Антонеску (Mihai Antonescu), рођак диктатора Јона Антонескуа, предложио је да се свестрано остварена војна, политичка, привредна и друга веза двеју земаља и њихово целовито ангажовање свим људским и материјалним могућностима и потенцијалима на источном бојишту, крунише и једним посебним политичким уговором који би потврдио јединство заједничких напора и циљева на плану изградње „новог“ поретка у Европи. Антонеску је конкретно предложио да се, уз све остале остварене везе у оквиру билатералних односа и обавеза у оквиру Тројног пакта, приступи склапању једног јединственог политичког, војног и привредног пакта између Трећег Рајха и Румуније у циљу успешнијег решавања одребених питања везаних за проблеме Подунавља, Црног мора, Балкана и Егејског мора и посебно ради успешнијег сузбијања словенске „опасности“ у овом региону Европе који историјски и етнички „спада“ у домен немачког и румунског народа.

Једна од главних функција овога пакта, по замисли румунских фашиста, требало је да буде брига око унапређења и безбедности важних привредних и стратегијских саобраћајница и праваца који воде са севера, из Немачке и Румуније, према југу, пролазећи кроз моравску и вардарску долину према Солуну, даље Пиреју, мореузима и према Средњем истоку.¹⁶

То што се румунски вицепремијер заносио плановима о равноправном ангажману мало значајне квислиншке Румуније и моћног Трећег Рајха личило је на игру мачке и миша. Немачки нацисти су повели свеопшти и самоубилачки рат, уз ангажовање свих инфериорних савезника и сателита, да би остварили свој програм о надмоћи германске расе и постизању превласти на целом европском континенту урачунавајући у потчињене и оне који ће слушати, и све своје сателите, међу њима и Румунију. Избегавајући, на ненаметљив начин, диску-

¹⁵ АДАП, Е/І, бр. 141, стр. 253—256.

¹⁶ АДАП, Е/ІІІ, бр. 311, стр. 539.

сију о било каквом равноправном партнерству, Рибентроп је паролом да је заједнички проливена крв против заједничког непријатеља моћнија од свих пактова, пресекао даљњи разговор о немачко-румунском пакту.¹⁷

Катастрофа немачких и сателитских армија пред Стаљинградом крајем 1942. и почетком 1943, десетковање 3. и 4. румунске армије од којих су 24 румунске дивизије биле уништене или растројене са око 250.000 изгубљених војника, донели су крај надама румунских фашиста о тријумфалној победи на истоку и о стварању румунске империје на Балкану, уз бок и ослонац на Велико германско Хитлерово царство.¹⁸

*

Општи услови у свету и особито на просторима југоисточне Европе у 1941. нису омогућили укључивање сателитске Румуније у поделу територија Југославије после капитулације југословенске војске у априлском рату. У тренуцима постаприлске раздиобе и јагме око југословенског државног тела између Немачке, Италије, Мађарске, Бугарске и Албаније, сателитска влада у Букурешту, са диктатором маршалом Антонескуом на челу није смогла довољно снаге и смелости да оружјем удари на традиционалног пријатеља Румуније и најближег сарадника у грађењу међубалканске политике између два рата, Краљевину Југославију. У време главне раздиобе југословенске баштине крајем априла и у мају 1941, главни делитељ и судија, немачки Фирер, није обратио ни најмању пажњу на Румунију која је још увек морала испаштати грехе свога загриженог „версајизма“ и ангажованости за покрете и системе уперене против немачког и италијанског реваншизма и клица „новог“ тоталитарног система и поретка у Европи.

Заједнички поход, уз скуте немачких нациста, на СССР, 22. јуна 1941, ангажовање бројне румунске армије у биткама на источном бојишту и материјална и људска улагања, довели су до наглог јачања угледа сателитске Румуније у Берлину. Међутим, нацистички врх, оптерећен бригама на светским бојиштима, није имао времена, услова а ни воље за прерасподелу већ једном разграбљене југословенске и грчке земље. Сваки нови покушај прерасподеле подељених територија неминуовно је морао водити погоршавању ионако једва пригушених и неутралисаних многобројних противуречности и тињајућих жаришта неслоге и сукоба међу народима на југоистоку Европе. Уза све то, у Берлину су веровали да је Антонескуова клика у Букурешту већ знатно задовољена добијањем Буковине и Бесарабије, као и широким могућностима додатног задовољавања на рачун совјетске Украјине.

¹⁷ Исто, стр. 540.

¹⁸ Н. И. Лебедев, *Krah fašizma v Rumynii...* 354.

И самом Антонескуу и његовим сарадницима, презаузетим пословима и бригама око рата на истоку и запоседнутим совјетским подручјима, тренутно је одговарало одржавање постојећег стања у залеђу на ширем подручју Паноније и Балкана, уз једну стално акутну бригу — да се континуирано делује на слабљењу позиција хортијевске Мађарске на овом простору и да се по сваку цену спречи обећана немачка предаја Баната Мађарској.

У време још масовнијих људских и материјалних ангажовања Румуније у новом покушају »Blitzkriega« и савладавања отпора Црвене армије на јужном крилу источног фронта у пролеће и лето 1942, као и даље извлачење Мађарске да се масовније ангажује у рату, оживеле су тежње диктатора Антонескуа да ојача позиције Румуније и на подручју Балкана. Полазећи од заслуга, у редовима румунског квислиншког врха појавиле су се илузије о партнерству Румуније и Немачке у усмеравању и вођењу политике у Подунављу и на Балкану, што је било потпуно супротно намерама и плановима немачких нациста који су водили рат за остварење своје супрематије и апсолутне надмоћи одабране германске расе, чему су морали бити потчињени сви савезници и сателити Немачке па и мала сателитска Румунија.

Катастрофални пораз румунске армије крајем 1942. пред Стаљинградом, оборио је на земљу румунске фашисте заједно са диктатором Антонескуом и заувек уништио њихове мегаломанске планове о господарству румунске сателитске империје на подручју Подунавља, Балкана и у рејону северозападног црноморског побережја, уз скуте Великог германског Хитлеровог хиљадугодишњег царства.

Zusammenfassung

Die Verhältnisse in der Welt und besonders in den Räumen Südost-Europas im Jahre 1941 boten dem Satellitstaat Rumänien keine Gelegenheit, sich in die Teilung des Gebiets von Jugoslawien, nach dessen Niederlage im Aprilkriege, einzuschliessen. Nach dem gemeinsamen Heereszug gegen die Sowjetunion im Juni 1941, führten die Teilnahme der zahlreichen rumänischen Armee an der Ostfront, sowie der Einsatz des Materials und der menschlichen Streitkräfte, zur Stärkung des Ansehens von Rumänien in Berlin. Die Nazispitze, aber, von Kriegssorgen bedrückt, hatte weder Zeit und Bedingungen noch Wille für eine neue Verteilung des bereits einmal weggerafften griechischen und jugoslawischen Gebiets. In Berlin hatte man Angst, dass eine neue Verteilung zu einer Verschlechterung der ohnehin kaum gedämpften und neutralisierten Widersprüche und glimmenden Konflikte unter den Völkern im europäischen Südosten führen würde. Ausserdem war man in Berlin der Meinung, dass die Antonescus Clique in Bukarest bereits zur Genüge belohnt worden sei durch die Erlangung sowjetischer Länder im Osten.

Zur Zeit noch massenhafterer Totaleinsätze Rumäniens im neuen Versuch der Bewältigung des Widerstandes der Roten Armee an der

Südflanke der Ostfront in Frühling und Sommer 1942, sowie des weiteren Ausweichens von Ungarn, sich stärker im Krieg zu engagieren, regten an das Begehren Marschall Antonescus, die Positionen Rumäniens auch im Gebiet Balkans zu stärken. Von den Verdiensten Rumäniens ausgehend, manifestierten sich in der rumänischen Quislingspitze sogar die Illusionen von einer Partnerschaft mit Deutschland in der Bestimmung und Führung der Politik auf dem Balkan und im Donaulande. Das war vollkommen im Gegensatz zu den Plänen und Absichten deutscher Nazis, welche den Krieg um die Verwirklichung ihrer Suprematie und der absoluten Übermacht der erwählten germanischen Rasse führten, welchem Ziel Sämtliche Satelliten und Verbündete Deutschlands und, folglich auch das kleine Satellit-Rumänien, unterliegen müssten.

Katastrophale Niederlage, welche die rumänische Armee Ende 1942 vor Stalingrad erlitt, richtete rumänische Faschisten zusammen mit dem Diktator Antonescu zugrunde und vernichtete für immer ihre Megalomaniepläne von der Herrschaft des rumänischen Satellitimperium im Gebiet des Donaulandes, des Balkans und im Rayon des nordwestlichen Küstenlandes des Schwarzen Meers, im Schosse des Grossen germanischen tausendjährigen Reichs Hitlers.

Бурица КРСТИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ОБИЧАЈ КАО ИЗВОР ПРАВА У РУМУНСКОМ ПРАВНОМ СИСТЕМУ

Земље географско-историјске зоне југоисточне Европе имају, као што је познато, многе заједничке карактеристике које чине и основу посебне научне дисциплине — балканологије или, шире, југоисточно-европских изучавања. Једна од тих карактеристика о којој ће у овом раду бити речи односи се на неписано или обичајно право. Већ први поглед на широку, разноврсну и мултидисциплинарну проблематику обичаја у сфери права довољан је да илуструје овај почетни закључак. Овако схваћено релативно јединство овог дела Европе, који се од 1914. увећао у односу на традиционални свет Балкана, међутим, не значи — и у савременим историјским околностима не може да значи — било какву супернационалну унификацију па, самим тим, ни стварање неког општег правног система југоисточне Европе, у правно-техничком смислу. По речима познатог румунског теоретичара историје права В. Георгескуа, овде се, особито у прошлости, радило о једном посебном облику општег јединства у различитостима, у сложености, у међусобним разменама достигнућа и искуства на многим плановима људске активности, једном речју, о утицајима и синтезама које, ипак, од Балкана, односно од југоисточне Европе, чине једно специфично поље, или једно радилиште, културе и цивилизације.¹

У сфери права, посебно у историји права, у њеном делу који се односи на обичајно право, то јест на обичај као извор права, овај сплет међусобног утицања који је, разуме се, и знатно шири, огледа се, пре свега, у јединству ове европске

¹ Valentin Al. Georgescu, *La coutume en tant que source du droit dans les pays du Sud-est Européen*. Генерални реферат за Међународни конгрес о обичају као извору права, Брисел октобар 1984 (у штампи), 2.

регије у погледу заједничких институционалних основа, које су обичајне и законодавне природе. Поред тога, овај део Европе био је прожет кроз историју и великим цивилизацијским унификационим традицијама, чији трагови снажно допиру до модерног времена, наиме, хеленским и трако-илирским, које су се остваривале под вођством Рима, Византије и Цариграда. Овоме треба додати и утицаје Екуменске православне цркве, као и деловање других значајних историјских субјеката и епоха које су, све, остављале трагове на овом тлу, од Нормана и крсташа, преко ренесансе, просвећености и модернизма деветнаестог века, утицаја Запада преко Аустро-Угарске Монархије, преко Бенове и Венеције, или кроз небројене и разноврсне контакте — поморске и копнене, при чему није била мала ни улога центара југоисточно-европске дијаспоре.

Читав сплет чинилаца који и уједињују и раздвајају, маса заједничких искустава, стваралаштва које је, често, јединствено у свету по својој вредности и — кад је реч о праву — једно мноштво специфичности које су, и поред свега тога, укључене у једну, шире схваћену, синтезу читаве регије југоисточне Европе.

Приликом изучавања остатака обичајних правила у сфери права, као и проучавајући општу теорију обичајног права у југословенским и другим балканским земљама, укључујући и Румунију и Мађарску, може се одмах уочити велико богатство традиционалног неписаног права. Ово посебно важи за Румунију. Штавише, ова материја, која превасходно спада у домен историје права, али захвата и друге гране науке, као што су етнологија, социологија, антропологија и историја, интензивно се изучава у тој земљи и данас. Стога су резултати до којих су дошли румунски историчари права, односно теоретичари обичајног права, од велике користи и приликом упоредног изучавања тог феномена у Југославији и, шире, на Балкану. Зато сматрамо да је корисно дати краћи приказ једног од најзначајнијих научних проблема у области обичајног права — обичај као извор права и, самим тим, осветли његов однос према писаном, позитивном праву, онако како то схвата румунска наука обичајног права. Приказ достигнућа науке те суседне земље у овој области показаће, верујемо, још једном, сву повезаност култура и права о којој је у уводним редовима било речи.

Карактер извора права који се приписује обичају у историјским димензијама је у румунској науци генерално признат, али су концепције различите кад је реч о начину примене и форме остварења тог начела. У румунским кнежевинама Молдавији и Влашкој, на пример, дошло је до специфичног спајања аутохтног правног елемента — обичаја, са елементима страног права у току једног процеса рецепције римско-византијског права који се одвијао у седамнаестом веку. Још од

почетка средњег века обичај је у поменутиим областима Румуније имао јако изражени народни карактер, јер је био у вековној примени, а одговарао је идеалу правде и правичности који се одржавао у народу. Односи између обичаја и писаног права у тим областима били су тројаки: *praeter legem* (то јест, писано, позитивно право признаје обичајно), *propter legem* (писано право обухвата неке норме обичајног, то јест обичај допуњује закон) и, чак, *contra legem* (писано право негира обичаје као извор права). На овај начин су обичаји егзистирали упоредо са писаним правом, па су примењивани у одређеним случајевима које је санкционисао писани закон, иако су били супротни томе закону. Међусобни однос ова два извора права био је реципрочан. Обичаји су испуњавали празнине у закону инспирисаном римско-византијским правом и тиме се боље прилагођавало стварностима средњовековног румунског друштва. С друге стране, сам закон је обичају обезбеђивао признање и државну принуду, претварајући, на тај начин, обичај у обичајно право. Тако је чињено, и са обичајима који су се, по изузетку, примењивали и када противрече писаном закону.

У Трансилванији, централној области насељеној Румунима, у прошлости је такође владало обичајно право више од једног миленијума. Румунско обичајно право стога се помиње у свим релевантним изворима као феномен који је нераздвојан од народа који га је стварао, који је најнепосредније повезан са етничким бићем, са језиком и са народном уметношћу. Овај закључак односи се и на све друге области Румуније кроз историју. Тек средином деветнаестог века, после револуције 1848, обичај је у потпуности замењен, у Трансилванији, државним писаним правом — бар у формално-правном смислу.

У складу са персоналним начелом које је владало у средњовековном праву у Европи, румунски правни обичаји били су у почетном периоду персоналног карактера, па су важили за све Румуне, независно од домицила, изузев племића. Временом, међутим, обичајно право добија територијални карактер, о чему сведоче акти појединих градова.²

Румунска теорија прави разлику између земаљског обичаја („куштума земаљског“ — према црногорској обичајно-правној терминологији) и локалног, ужег обичаја. Локални обичаји, наиме, односе се само на уже области, то јест на села, дистрикте, градове. Према дефиницији румунског историчара Н. Балческа, земаљски обичај је, пак, неписани закон земље који одговара политичкој свести румунског народа, као и уставном поретку и грађанском и кривичном законнику. Овај земаљски

² Акт из 1760. године у граду Бистрици, у коме се говори о обичају тог округа; акт из 1508. округа Фагараш, у коме се каже *lex huius terrae* и акт из 1657. у коме стоји: *consuetudo terrae districtus Fogaras*. Нав. према N. Densusianu, *Monumente pentru istoria Tarii Fagarasului*, Bukuresti 1885, 71, 33.

обичај обухватао је целину норми које су се односиле на све гране права. Те норме стваране су током дугог периода и одговарале су историјским потребама становника. Оне су се временом и мењале како би се прилагодиле друштвеном развоју. Међутим, упркос чињеници да је примена ове врсте обичаја трајала до друге половине деветнаестог века, земаљски обичај био је замењен писаним законима, иако је — и ово је значајан закључак у вези са проблематиком румунског обичајног права уопште — румунска народна традиција сачувала неокрњене опште концепције обичаја који су долазили од предака. Ово, штавише, показују и савремене анкете и истраживања остатака обичајног права, која су, чак и 1983 (септембра) вршена, на пример, у западној Олтенији.³

Ова анкета и друге анкете спровођене на терену, углавном у руралним областима Румуније, показују да се велики број испитиваних становника села још увек живо сећа садржине некадашњих земаљских обичаја. Под тиме, углавном, они подразумевају не само производе њиховог фолклора већ и ситуације које се односе на област правне етнологије.⁴ Навешћемо неке формулације из ових анкета.

„Овде је реч о укупности одредаба које су на основу правде створили наши преци и наши дедови, како би људи живели кротко и у слози. Те одредбе прелазиле су са оца на сина, па су их тако поштовали наши људи, јер су из њих извлачили све што је добро“ (известилац Д. Бохоран из места Гирбоват). „Обичај наших предака, на основу кога су судије кажњавале неправде и рђаве навике људи који су заборавили изреку ‘не чини никада другима оно што не желиш да се догоди теби’“ (известилац И. Сандулеско, из истог места). „Закон је то, написани и поштовани, који се преноси од наших дедова и предака, и према коме се делила правда људима... По њему се делила правда, а изрицали су је некада наши стари у селу. Касније су правду осигуравале судије који су се ослањали на законике. Ипак, доста често, ови кодекси донети из других земаља само су кварили добре старе обичаје, па је то наносило много патње нашим јадним људима“ (известилац Ц. Опреш, из истог места).

Заједнички елементи у свим овим лаичким дефиницијама земаљског обичаја су: прво, циљ обичаја је постизање правде у односима међу људима и, друго, обавезна снага обичаја резултира из његове старине, то јест обичај добија ауторитет кроз чињеницу да долази од предака (*auctoritas patrum*). Према општем мишљењу румунске историјско-правне теорије,⁵

³ V. Gionea, *La coutume historique en Valachie et en Moldavie durant le Moyen Age*. Посебни реферат за Конгрес поменут у напомени 1, 2.

⁴ *Romulus Vulcanescu, Etnologie juridica*, Bukurești 1970.

⁵ V. Sotropa, *Introducere si bibliografie la istoria dreptului român*, Cluj 1937, 41.

формирање и примењивање овог земаљског обичајног права трајало је вековима, то јест, од трећег века наше ере (после повлачења Римљана у Мезију под императором Аурелијем 275. године). Према томе, био је то веома дуг процес, а правни обичаји који су примењивани надживели су многе промене до којих је долазило на овом тлу. Као што је горе наведено, ти обичаји су били стриктно примењивани у свакодневном животу све до друге половине деветнаестог века. У документима из периода после формирања румунских кнежевина, који су писани на словенском језику, користе се, да би се објаснили земаљски обичаји, термини као што су „закон“, „право“, па чак и „обичаји“ (*obiceai* — на румунском). У документима писаним румунским језиком, пак, користе се изрази *leage* (закон), *leagea țării* (закон земље, земаљски закон) и *leagea den bătrini* (закон који потиче од предака). У документима суседних народа, редигованим на латинском језику, срећу се следећи изрази: *jus valachicum*, *jus volochie*, *ritus volochie*, *lex olachorum*, *mos Valachorum* и *consuetudo Valachorum*.

У румунској теорији историје права постоји данас сагласност да се под изразом „закон“ подразумевају начела и норме обичајног или неписаног права које су добиле карактер писаног закона, то јест постале обавезне норме.⁶ Румунско-словенски термин *obiceai* се доста често среће у релевантним документима који су писани изван румунских области. Тај термин, према стању развоја целокупног румунског права у коме је неписано право играло велику улогу, користи се да би се описала фаза која је претходила увођењу у правни систем писаног права, али се, и поред тога, томе термину у литератури дају различита значења, па и она којима се обележава разноврсна пракса и процес формирања правних норми.⁷

На основу свега изнетог, може се, закључити да је земаљски обичај био и остао једини извор права на територији насељеној Румунима у периоду од четвртог до четрнаестог века, што се односи на области које су касније добиле називе Трансилванија, Молдавија и Влашка. Ово право било је неписано, усмено, и преносило се традицијом. Еквивалент овој врсти права је један други велики светски систем неписаног права, наиме *common law* (обичајно право) англосаксонског света. Према општеприхваћеном мишљењу румунских историчара права⁸, од четрнаестог века до средине седамнаестог, ово обичајно право остало је и даље главни извор румунског права. Томе корпусу неписаног права, ипак, почеле су да се додају одлуке које су доносили румунски кнежеви и које су биле конкретни-

⁶ G. Fotino, *Contribution à l'étude de l'ancien droit coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au Moyen Age*, Paris 1925, 59.

⁷ I. D. Condurachi, *Formarea vechiului drept românesc necris (obi-ceiul pămintului)*, Braşov 1935, 20, 21.

⁸ V. Gionea, *op. cit.*, 7.

зоване у њиховим хрисовуљама (термин који је, као што је познато, усвојен из византијског права). Те своје одлуке су кнежеви доносили било на основу сопствене иницијативе, у својству врховних (православних) господара земље (опет на основу норми византијског јавног права које су им, на овај начин, омогућавале пуну законодавну власт), било уз сагласност кнежевског савета (*sfatul domnesc*).

После оснивања румунских кнежевина, уследила је у кнежевинама пенетрација и примена оних начела која су позајмљена из византијског права (што је елемент заједничког, у одређеној мери, и кад је реч о јужнословенским земљама). У току средњег века, према томе, у тим румунским областима примењивали су се следећи извори права: обичајно право или земаљски обичај, право кнежева, и реципирано византијско право, чија се начела, исто тако, често претварају у неписано право, јер постепено и кроз дугу правну праксу клизе у корпус земаљских обичаја. Овај елемент уочава се и у јужнословенском обичајном праву, у коме има трагова ранијег византијског права и норми кодификованих, на пример, у Душановом законик у (право прече куповине, и др.).

Средином шеснаестог века два румунска кнеза објављују збирке закона којима се подражава византијским законима. Кнез Василе Лупу издаје у Молдавији 1646. године Румунску књигу за подучавање о праву и моралу (*Cartea românească de învățătură*), а кнез Матей Басараб, у Влашкој, 1652. године, Водич кроз закон (*Indreptarea Legii*). И поред тога, чак и после ступања на снагу ових законских прописа, земаљско обичајно право је и даље извор права, то јест судије га користе при изрицању пресуда. Штавише, у тексту кнеза Василе Лупуа судија се овлашћује да поред *правила* (то јест, тог законика) примењује, у извесним случајевима, неписано право земље, чак и ако је супротно одредбама законика (то јест, *contra legem*). Овде се, вероватно, мисли на ситуације које, локалне по свом карактеру, могу правичније да буду разрешене по старом обичајном праву него по новом законик у — феномен који се ретко среће у светским правним системима у прошлости, а још мање данас.⁹ Свеобухватна важност самог писаног закона овиме није била окрњена.

Ова идеја, и пракса, да неписана правила могу дерогирати писани закон толико се била усадила у свест румунског народа да је, чак и почетком деветнаестог века, после ступања на снагу савременог и разрађеног Кодекса, који је издао молдавски кнез Скарлат Калимаки (*Scarlat Callimaki*) 1818. године, висока апелациона инстанца (тзв. бојари дивана), на захтев молдавског кнеза Михаила Сукуа, дала следеће тумачење: „Оби-

⁹ Члан 56, параграф 3. Законика Василе Лупуа, нав. према V. Giunea, *op. cit.*, 9.

чаји наше земље су моћнији од правила (то јест, писаних закона); ови обичаји могу појачати али и поништити писане норме које нису у складу са специфичним румунским условима; нема, према томе, никакве сумње да код сваког спора, уколико се писани закони разликују од обичаја земаљског, треба применити обичај.¹⁰

Међутим, у доба великих европских кодификација у деветнаестом веку, после доношења румунског Грађанског законика (1865), који је био под снажним утицајем Наполеоновог Грађанског законика (1804), земаљски обичај се у тексту више не спомиње као обавезни извор права. Настаје велика прекретница у улози обичаја као извора права у румунском правном систему. Румунска историјско-правна теорија се, према томе, слаже у генералној констатацији да је било потребно два пуна века да би писано право заменило неписане земаљске обичаје. С друге стране, и у данашњој епохи (у чему се слажу готово сви румунски историчари права), у деветој деценији двадесетог века, још увек егзистира становиште у правној пракси, и код сеоског становништва у целини, да су у великом броју случајева писани закони или *правила*, који су „прихваћени извана“, штетно утицали на добре народне правне обичаје. Овакво схватање, разуме се, одражава конзервативни карактер румунског сељаштва, као и сељаштва уопште у свету, које инстинктивно зазире од новина примљених споља које, према томе, не одговарају правим потребама људи. Обичаји земље, према румунској народној традицији, увек су били сматрани бољим од писаних закона који су прихваћени из иностранства. Сеоски закон кнеза Кузе (Cuza), који је био донет 1864, за разлику од румунског Грађанског законика, у неким својим одредбама консакрира обичаје земље, проглашавајући их и формалним извором права. И после ступања на снагу Грађанског законика, у Закону о уговорима у пољопривреди (март 1866) записано је, на пример, да се цена пољопривредних радова одређује према месном обичају.

Савремена румунска правна теорија бави се посебно проблемом земаљског обичаја као извора неписаног права. Мишљења историчара права су подељена. Тако, представници тзв. словенске школе, као што су К. Дисеско (C. Dissesco) и П. Негулеско (P. Negulesco) (почетак двадесетог века), сматрају да румунско право уопште има словенско порекло. Овом гледишту супротстављају се И. Перец (I. Peretz) и И. Кондураки (I. Condurachi) који на конкретним примерима правних института доказују да постоје многобројни утицаји римског права. Штавише, они оспоравају словенски карактер установама као што је, на пример, заједничка својина чији су титулари румунски слободни поседници (*moşneni* или *răzeşi*), који воде

¹⁰ I. D. Condurachi, op. cit., 49.

порекло од старих румунских војничких заједница, и коју установу Дисеско и Негулеско изједначују са словенском задругом. За разлику од задружне својине, која је била недељива, посебно кад су у питању непокретности (земљиште, кућа — стожер и сл.) — што је представљало њено главно обележје — у румунској заједничкој својини важило је начело отуђивања појединих делова иначе, у начелу, недељиве својине. Ово одступање од начела недељивости својине на земљи видљиво је у уговорима о купопродаји или записима — према румунској правној терминологији, које су закључивале помнуте категорије слободних поседника земље. Штавише, ово право отуђивања индивидуалних делова, у иначе заједничкој својини, имало је свој корелат и у чињеници да се и на самом терену, физички, сваки индивидуални део могао означити — што није био случај са задругом код Јужних Словена.

Перец, такође, подвлачи да, на пример, установа братимљења, позната код Словена, није од њих и позајмљена, јер се на њу наилази на широком географском простору читавог Истока.

И. Кондураки, који побија гледиште словенске школе у румунској историјско-правној теорији указује и на разлике које постоје код крвне освете или, како је он назива, приватне освете, укључујући и разлике у поступку мирења у румунском обичајном праву. Разлика има и: код начина утврђивања граница између сеоских имања; при заклетви са грудвом земље на глави (код Словена ношење бусена), братимљењу, код права прече куповине, итд. Овим разликама правни историчар Фотино додаје и различити правни статус жене у румунском праву, укључујући и обичајно, кад је реч о непокретностима Жена је, према румунском праву, учествовала у наслеђивању заједно са мушким члановима породице — што се веома разликује од традиционалног патријархалног система словенског обичајног права. Могла је, затим, да буде сведок и сл. Битно је био различит и брачни имовински режим, јер, према румунском праву, женин мираз остаје њена одвојена својина и у брачној заједници, итд.

Овом приликом не желимо да заузмемо став према овој контроверзи у румунској теорији, јер то захтева дубља истраживања која излазе из оквира задатка постављеног у овом раду. Свакако, питање порекла и развоја права једне земље је веома сложено. У овом случају, нема сумње да има више разнородних утицаја, од којих словенски не треба занемарити.

На румунско право уопште, а тиме и на обичајно право, велики утицај вршило је, као што је напред речено, византијско право. Највећи ауторитет у румунској историјско-правној науци је већ споменути професор В. Георгеско, који је у низу радова осветлио питања утицаја и усвајања византиј-

ског права у Румунији.¹¹ Ово прихватање византијског права вршило се, пре свега, под утицајем православне цркве и уз сагласност румунских кнежева, а често — у зависности од области — и само вољом ових последњих. На тај начин је у румунским земљама био усвојен, у својој скраћеној српској верзији, *Proheiron nomos* — тј. Законик цара Василија Македонског (крај деветог века наше ере), а тако исто и Законик о судском поступку царева Константина и Јустинијана и Законик Стефана Душана — у коме се такође огледа утицај византијског права. ОвOME треба додати и скраћену верзију Синтагме Матије Властара, која је била реципирана у Румунији кроз Бистрички кодекс (у Олтенији) (*Bistrița*). Тек од шеснаестог века надаље, у румунској правној литератури која третира правно уређење румунских кнежевина среће се спомен о Јустинијановим Новелама, као и о онима цара Лава VI Мудрог.

Аутохтоно неписано право у румунским земљама у средњем веку, и поред његовог вековног примењивања у пракси, није било, због саме своје природе, добро познато у свим својим детаљима, јер није било покушаја да се на неки начин писмено прикупи, односно редигује — као што је то био случај у Француској петнаестог и шеснаестог века, у којој су, по краљевој наредби, били сачињени зборници обичајног права (*coutumiers*). Сама примена земаљских обичаја постајала је временом све арбитражнија, па се прецизност правних правила постепено губила, а њихово доказивање било је све теже. Према доступним документима о правној пракси тога доба, у многим случајевима спорови су се решавали искључиво на основу осећања правичности самих судија или њиховог схватања правде. Исто тако, бојари и кнежеви који су судили на највишој инстанци (кнежевски диван), примењивали су за неке случајеве неписано право, иако су углавном судили на основу писаног права (закона). Но, на нижим инстанцама судијама је, у ствари, више одговарао еластични и често недовољно прецизни обичај, јер су тако били у стању да дођу до погоднијих решења у складу са локалним приликама и околностима сваког појединог случаја. Тек крајем осамнаестог

¹¹ Наводимо само неке од његових радова: *La réception du droit romano-byzantine dans les Principautés Roumaines. Droits de l'antiquité et sociologie juridique*, Mélanges H. Lévy-Bruhl, Paris 1959; *Le role de la théorie byzantine de la coutume dans le développement de droit féodal roumain*, Mélanges Philippe Meylan, Lausanne, 2-e vol. 1963; *Citeva contribuții la studiul receptarii dreptului bizantin în Tara Românească și în Moldova (1711—1812)*, Studii, XVIII-a, 1965; *Les survivances du droit romano-byzantin dans la coutume roumaine entre le XIV-e et le XIX-e siècles*, Revue roumaine d'histoire, XIX 1980, nr. 19; *L'application des Nouvelles byzantines peri protimeseis dans les Principautés roumaines à la fin du XVIII et au début du XIX-e siècle*, Actes du I-er Congrès international d'études balkaniques et Sud-est Européennes, 6-e volume, 1968, et 7-e volume, 1969.

века (1777) чувени румунски правник Михел Фотино (Michel Fotino) објавио је зборник обичајног права у својој четвртој књизи Приручник о законима. Ова збирка, ипак, ни издалека није могла да задовољи потребе тадашње судске праксе. Чињеница је да се и у Румунији, као и у читавој југоисточној Европи и, шире, обичајно право као формални извор права непрестано кретало силазном линијом, уступајући место писаном праву.

После уједињења румунских кнежевина 1859, и доношењем великих законика (румунски Грађански законик, 1864, Трговачки законик, 1887) у материји грађанског и у области трговачког права, обичај више није био дозвољен као формални извор права, изузев у неким правним областима. И сам Устав Румуније тога доба (1866) начелно искључује обичај као извор права. Обичај је, на тај начин, био дозвољен само у материји службености и у суседским односима,¹² затим кад је реч о плодуживању,¹³ о извршењу уговора и о тумачењу воље страна у уговору,¹⁴ о купопродаји,¹⁵ о уговору о закупу,¹⁶ и о неким видовима породичних односа, као што су сродство, ограничење правне способности чланова породице услед осталог психичког развоја, мираз, усмени тестамент и др.

Исто тако, члан 1 румунског Трговачког законика (који је рађен по угледу на италијански) садржи одредбу према којој трговачки обичаји, због своје недовољне одређености, не могу бити извори права. Међутим, трговачки обичај је остао и даље формални извор права, али искључиво кроз судску праксу која је дозвољавала правно дејство извесних уговорних клаузула које су учесници у трговачким пословима примењивали у својим односима.

И у области кривичног и административног права у деветнаестом и двадесетом веку, румунски правни систем следи нове тенденције примата писаног права у односу на обичајно, иако у неким законима у тим областима наилазимо на одредбе којима се изричито дозвољава примена локалног обичаја. Штавише, и у уставном праву стварају се одређени обичаји, иако они, разуме се, излазе из оквира традиционалног писаног права — то јест, земаљских обичаја. Ова тенденција у уставном праву уочена је за време диктатуре румунског краља Карола II, између 1938. и 1940, у вези са повећањем улогом Крунског савета. Овим правним областима треба додати и

¹² Чланови 600, 607. и 610. румунског Грађанског законика.

¹³ Чланови 529. и 532. истог Законика.

¹⁴ Чланови 970. и 980. истог Законика.

¹⁵ Члан 1359. истог Законика.

¹⁶ Чланови 1436, 1443, 1447, 1451 и 1452. Види о овоме и рад једног од најактивнијих познавалаца обичајног права у Румунији, посебно његовог савременог аспекта: *Liviu Marcu, La place de la coutume dans le droit roumain moderne*. Посебни реферат за Конгрес поменут у напмени 1.

случајеве конкретног санкционисања примене обичаја у појединим посебним законима, као што су Закон о трговачким берзама из 1913. — у коме се као формални извор права признају трговачки обичаји, узансе, али само у области поступка. Посебну улогу у овој области имале су арбитраже, које су судиле не само на основу трговачких закона већ и користећи узансе. При том се садржина оваквих обичаја у области трговине доказивала обично помоћу сведока, али и применом других доказних средстава предвиђених у румунском Грабанском законнику.

Примена обичаја, међутим, била је искључена одредбама Законика о грабанско-судском поступку и о кривичном поступку — оба донета 1865. године.

О релативној важности места и улоге неписаног права у Румунији, између два светска рата, сведочи и став највиших судских инстанци ове земље кад је реч о доказивању постојања, односно садржине обичајних правила која треба да послуже као извор права. Тако је румунски Касациони суд у једној својој одлуци која је директивног карактера заузео став према коме обичај, да би могао произвести правно дејство, мора бити доказан помоћу сведока.¹⁷ Исти Касациони суд је у другој одлуци заузео начелан став према коме потврђивање постојања конкретног обичајног правила, затим одређивање на коју се област такво правило односи — то јест, његов домет за случај у коме писани закон уопште дозвољава примену обичајног права, као и констатација да је неко обичајно правило непостојеће услед дужег непримењивања — представљају фактичка питања, која спадају у искључиви домен оцене првостепене судске инстанце, уз обавезну и уобичајену контролу највише инстанце, то јест, Касационог суда.¹⁸

После другог светског рата даље је ограничена примена обичаја као формалног извора права у румунском правном систему. Обичаји су, на основу одредаба писаних закона, били дозвољени, кад је реч, на пример, о широкој материји грабанског права, само у следећим ужим областима: службености, суседски односи, тумачење уговора, уговор о купопродаји и уговор о закупу.¹⁹

¹⁷ *Cass. I, 30. mars 1925, P. R. 25. 3. 345*, нав. према *O. Sachelarie, La modernisation du droit en Roumanie au XIX-e siècle et le problème de la coutume*. Посебни реферат за Конгрес поменут у напомени 1, 6.

¹⁸ Одлука румунског Касационог суда, *Cass. I, 10. новембар 1924, П. Р. 26. 1. 193*, нав. према *O. Sachelarie, op. cit., 7*.

¹⁹ Види већ наведене чланове румунског Грабанског законика у вези са овим правним инструментима.

LA COUTUME EN TANT QUE SOURCE DU DROIT DANS LE
SYSTEME JURIDIQUE ROUMAIN

Résumé

Les pays de la zone géographico-historique de l'Europe du Sud-Est ont en commun de nombreuses caractéristiques qui constituent la base d'une discipline scientifique spéciale — balkanologie. Une de ces caractéristiques se rapporte aussi au droit non écrit ou coutumier. Lors de l'étude de ce droit non écrit, faite ces dernières années, on remarque une grande abondance des restes de ce droit qui sont encore présents dans nombre des pays de cette région, et particulièrement en Roumanie. Dans ce pays aussi, on attribue à la coutume le caractère de source du droit, particulièrement dans la perspective historique. Un témoignage en est la jonction de l'élément juridique autochtone — coutume, par exemple dans les principautés de Moldavie et de Valachie, aux éléments du droit romain-byzantin, et ce processus se développait au cours du XVIIe siècle.

Les rapports entre la coutume et le droit écrit étaient de trois espèces — *praeter legem* (lorsque le droit positif reconnaît le droit coutumier), *propter legem* (la coutume complète la loi) et *contra legem* (le droit écrit nie la coutume qui lui est contraire).

La théorie roumaine historico-juridique distingue la coutume du pays de la coutume locale, la première étant la loi non écrite du pays qui est conforme à la conscience politique du peuple roumain.

En Roumanie on fait même à l'heure actuelle les enquêtes circonstanciées sur le droit coutumier qui montrent que l'esprit de ce droit vit encore dans la connaissance des hommes et qu'il est appliqué en pratique, partout où le droit positif le permet.

Outre ce que nous venons de citer, dans l'article sont analysées aussi nombreuses autres questions relatives au droit non écrit, caractéristique de la Roumanie, particulièrement du point de vue de l'évolution historique du droit et, à la fin, aussi le rôle de la coutume dans les grandes codifications du XIXe siècle, jusqu'à nos jours, lorsque le Code Civil permet l'application des coutumes dans les domaines tels que les servitudes, les rapports du voisinage, l'interprétation des clauses contractuelles, le contrat d'achat et de vente des produits déterminés, le contrat du bail, etc.

Dans l'article est souligné aussi le rôle du droit byzantin et du droit médiéval serbe dans la formation du droit roumain.

Dragoslav ANTONIJEVIC
Institute for Balkan Studies
Beograd

SOME THEATRICAL ELEMENTS IN THE CARNIVAL RITES OF THE BALKAN PEOPLES

Although there has lately been more and more worldwide research which has focussed on the oral tradition of folk theatre, in the field of Balkanology, with the exception of isolated studies, no systematic or comprehensive work has as yet been done on this type of folk tradition. For this reason the Balkanological Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts took an important step recently in organizing a special conference devoted to the study of folk theatre in the Balkans.

With a view to further and more probing investigation of this interesting question, I shall try, to review and isolate certain theatrical elements in Balkan masked carnival rites.

First of all I shall give a brief description of the typical ways in which three Balkan carnival rites are performed: the Kalogeros in Greece, the Kukeri in Bulgaria and the Oale in Serbia; afterwards I shall analyse the material and draw some conclusions.

The Kalogeros

The masked players are in groups, with one to two Kalogeros, dressed in animal skins and with masks over their faces. They have bells hung round their waists and they carry staves. One of them holds a large wooden phallus, and another scatters ashes from an air gun over the spectators. In some places they also carry sacks of ashes for the same purpose. They are followed by an old woman dressed in rags, who carries a basket with a doll in it, likewise dressed in rags, representing a baby. The procession is concluded by two or more young men dressed as brides, who are known as gipsy-women. They carry swords

and whips to protect the group from being teased by the onlookers. In some places a black man and a doctor are added to the procession. The unruly group goes around dancing, making a row, teasing the onlookers in the street and at the windows along the street, and asking for presents, usually in the form of food. At last they reach the village market place, where one of the Kalogeros marries one of the brides, using the wooden phallus to simulate sexual intercourse with her. The other Kalogeros flies into a rage and kills the newly married Kalogeros. Then his wife flings herself on her dead husband's body, weeping and wailing. Finally the dead Kalogeros returns to life by his own powers or with the help of the doctor.¹

In Thrace this performance is combined with an actual process of ploughing. Two brides are yoked to the plough, which they pull three times round the village market place. A sower goes with them and scatters seed from a sieve. While this is going on, the onlookers shout: „Ten piastres a kilo of wheat”, „Five piastres a kilo of rye”, „Three piastres a kilo of barley”, „Amen, O God”, „For the poor to have food, O God, feed the poor”.²

Kukeri

The group of masked players is made up of: the Kuker, an old woman, young men, girls, an Emperor, his body guard, often also a Moor, a priest, a doctor, a bear-keeper, a gipsy etc.

The most important person is the Kuker. He is dressed in a sheepskin or goatskin, with the hair on the outside. On his head he usually has a mask made of fur, with horns and ears. A red pepper serves as a nose. Behind he wears a fox's tail and in front, either hidden under the fur or exposed to view, a carved wooden phallus, painted red. He is armed with a broom, a wooden sabre or a staff. The old woman is dressed in an old female folk costume of local type. She has a hump on her back, and is sometimes represented as pregnant. Her face is either powdered or rouged as if she were a bride, or else hideously blackened. She often carries a distaff and spins, and sometimes has a baby — a doll wrapped in rags. The young men and girls are dressed in local folk costumes and are powdered with flour and rouged. The Emperor is usually a well dressed young man in a cloak, often with a long beard, and has on his head as a crown a basket wound round with a white handkerchief. Pieces of metal representing medals are hung round his neck. He smokes a long pipe. He is usually accompanied by a bodyguard or rides

¹ St. Kyriakides, *Two Studies on Modern Greek Folklore*, Thessaloniki 1968, 106—107.

² *Ibid.*

in a car. Some bodyguards wear red belts and are called soldiers or, in Turkish, *sejmens*. The *Kadijas* and Turkish tax-collectors carry chains and notebooks for collecting taxes. The priest is dressed in a cassock or wrapped in a blanket. The gipsies and bear-keepers are in rags, their faces blackened with soot.³

The *Kukeri* go along the streets and round the houses in the village, making an enormous noise and din. They dance with deafening shouts, jump up and down, strike their bells and joke with the spectators, chasing the girls through the audience with the intention of simulating intercourse with them with the wooden phallus; they do this above all with the old woman. The priest has an appropriate rôle: he marries the *Kuker* to the old woman, or the masked young men to the girls. The doctor is at hand to help if any of the players collapses with exhaustion or pretends to fall ill.⁴

At the end of the performance the Emperor appears. He is carried on carpets or is in a cart. The group goes to the market place, where the villagers, male and female, adults and children, are assembled. A communal feast is prepared, over which the Emperor presides, together with the worthies of the village and without any of the masked players. They, in the meanwhile, led by the old woman, yoke themselves to a plough. A rope tied to the plough is inconspicuously cast round the Emperor's chest. The Emperor, holding a glass of wine in his hand, pronounces toasts and good wishes for a plentiful harvest, many children and so on. At the same time the masked players pull on the rope which binds the Emperor and he falls down, then suddenly seizes the plough and starts driving it with the others yoked to it. After halting several times he takes a measure of grain and sows it. At this point the people drawing the plough get in his way, he falls down and drops the measure of grain, and this is all repeated three times. As he ploughs, he strikes the assembled people with a stick. When evening falls, he is led home, where he prepares a feast.⁵

Oale

Masked carnival processions are met with in Serbia under various names: *ole*, *oale*, *dalije*, *divlje svadbe* (wildwedding), *dedice* and so on.

A group of young men, single or married, with masks corresponding to their rôles, perform a wedding ceremony with the bride, the bridegroom, the two witnesses (*stari svat* and *kum*) the bridegroom's brother, father and mother, the priest and the

³ X. Вакарелски, *Етнография на България*, София, 1974, 705.

⁴ *Ibid.*, 703.

⁵ *Ibid.*, 704.

other wedding guests. Each person makes himself an appropriate mask for the part and function which he has. The bride is in a white dress, with a veil on her head and a wreath of thorns, the groom has a long beard and moustaches, the priest wears a cassock and a monk's tall headdress (kamilavka) and instead of a real censer holds an old tin containing live coals and dry paprika to cense with, and a cauldron of water and a brush to sprinkle with. The two witnesses hold wooden candles, the master of ceremonies is in rags, with bells round his waist and knees. The bridegroom's father and mother are also in rags. He carries a staff, the „mačuga”, thicker at one end than at the other, symbolizing a phallus, and she carries a basket containing a rag-doll which represents a baby. They are in masks so that no-one can recognize them. They are all on horseback and ride to the accompaniment of deafening music round the village and houses, in front of which they dance wildly and invoke blessings for fertility. When they reach this pitch of excitement, the bridegroom's father assaults the bride with the staff, simulating sexual intercourse with her. When the procession round the village is over, the wedding of the bride and groom is celebrated under a tree, after which dancing starts, accompanied by a tremendous amount of knock-about confusion. At the end the bridegroom has to die, and the „wild wedding” turns into a „wild wake”, at which the bride laments and the priest holds a funeral service. Finally the bridegroom comes to life again.⁶

Even a crude comparison of the carnival rites from Greece, Bulgaria and Serbia which have just been described reveals unquestionable similarities and coincidences. These are understandable if we bear in mind that the exceptionally close parallels in the social and historical circumstances of Balkan patriarchal society gave rise to a heavy predominance of common and identical elements in material and spiritual life. For centuries the systems of belief and of ethical values remained unchanged (similar or the same) in the patriarchal communities of the Balkans. Even after the break with patriarchal ways, the reflexes of the common Balkan cultural and ethical traditions continued to live for a long time. This is the background against which we can set the marked similarities and common features in the masked carnival rites which I have described.

I shall leave aside the magical and religious significance of these ritual performances. This aspect has received sufficient attention in anthropological literature from Fraser's time to our day. Instead I shall here try to examine them from the point of view of the theatre, as ritual performances which have interesting visual dramatic elements. It is true that there are

⁶ Д. Антонијевић, *Алексиначко поморавље*, СЕЗБ LXXXIII, Београд 1971, 181.

scattered references to such elements and accounts of them — to mention a few authors, by Kakouri and Puchner in Greece, Arnaudov and Kacarova in Bulgaria, Matić and Antonijević in Serbia etc. However, as I remarked at the beginning, as yet there is no comprehensive theatrical study which takes in the whole of the Balkan area.

In the rest of this account I shall concentrate on those aspects which in my view could be considered as embryonic theatrical forms. Of course they are not performed as theatre proper, but they represent a particular type of pretheatrical ritual performance, the so-called „Urfeld” as Puchner calls it, or „forecourt of Thalia” as I term it.

One. The masked ritual performances in themselves, taken as a whole, are a kind of action or act in which certain human relationships are established. Of course this element on its own is not sufficient for such performances to be called theatrical. Some writers go too far in treating action as a universal distinctive feature of drama. Action as a characteristic of theatrical art is only one of the necessary conditions for drama.

Another necessary condition is an area for the performance to take place in. This can be a place of cult or ritual significance, the assembly place of the village, the market place, the street or an enclosed area (a house or café). The village market is the place where the inhabitants of the village meet and mix every day and so it is the best site in which to perform large-scale carnival rites with a scenic element.

Two. From the point of view of the „spectacle” the stage props are of particular theatrical importance, especially the animal costumes because of their deep-rooted magicoreligious associations. The transformation or disguising of a man with the help of masks, movements, mimes and speech is one of the necessary conditions for all drama. It is rightly pointed out that masks have always been the tools of (supernatural) power.

Three. For any masked ritual performance the players choose their rôles themselves and must possess certain qualities — for instance they must be coitty, they must be able to mimic, to speak well and so on. The players sometimes spend a long time getting ready, they make their masks and the rest of their costumes and sometimes learn their parts. These elements impart a certain theatrical character.

Four. The strongest dramatic moment is the death of the principal hero and his revival. This scene expresses an optimistic, rather than a pessimistic attitude, a confident belief that man can influence nature in her various moods, that he can affect the processes of reproduction by means of a magico-religious ritual which forms a bridge between the real and the super-natural. In all these complex activities, symbols and groups of symbols play a principal part.

The lament over the dead hero, besides its profound magico-religious significance, points forward to a future without pessimism and self-destruction. It rather expresses ideas of self-preservation and the assurance of a better and happier future life, and even casts light retrospectively on the beginnings of consciously dramatized mourning for the dead. According to some scholars, the actual lament over the dead can be regarded as the starting point from which tragedy developed.⁷

This tragic element in the masked ritual performance may in fact be an embryonic stage in the development of the aesthetic category of the tragic.⁸

Five. In masked carnival rites which are intended to ensure prosperity, the elements of tragedy and comedy go hand-in-hand. This, according to Kakouri, „supports the argument that tragedy and comedy have the same sacral origins“.⁹

Apart from this, comic improvisations emerge in a countless variety of forms, for instance in the simulated act of sexual intercourse, which is a necessary and integral part of the ritual performance. This scene in particular gives people a chance to enjoy themselves without restraint.¹⁰

It is well known that the church authorities repeatedly condemned and anathematized carnival rites which gave scape for the expression of unbridled human passions and above all for obscenity.

Certainly the portrayal of unsatisfied human urges leads to heightened nervous tension and stimulates latent or concealed energy. The expression of human passions in these ritual performances gives nature uncontrollable (uncanny) force in the area of sexual liberty, and this is in direct conflict with the rules imposed by a patriarchal society. Thus what is deeply buried in man comes to the surface in these carnival rites.

Six. The masked players often engage in dialogue with the spectators. During the conversation they disguise their voices, as they have to portray the characters which they represent in the parts which they play. The course of development which the performance takes amidst the public and the deliberate changing of the words in improvised conversation can fairly be regarded as a precursor of dramatic dialogue.¹¹

The dialogue is particularly prominent in the scenes of symbolic ploughing and sowing, when the sower enters into conversation with the onlookers. The language of the monologues and dialogues is the everyday language, often rough and coarse, of the village people.

⁷ K. J. Kakouri, *Dionysiaka*, Athens 1965, 111.

⁸ *Ibid.*, 102.

⁹ *Ibid.*, 112.

¹⁰ *Ibid.*, 113.

¹¹ *Ibid.*, 110.

The masked players do not learn their parts, they know the content of the ritual (as some habitually take the same rôles for years on end) and when they are performing they can improvise with complete ease.¹²

Seven. The question of the spectators' rôle is especially important. In these ritual performances the actors and spectators form a single whole. Thus the difference between performers and audience is lost or does not exist; the carnival rite is a closed psychological system.

The collective participation of performers and spectators is the main characteristic of folk drama. Each individual takes immediate part in the performance and can at any moment change position (between player and audience), something completely contrary to the institutionalized theatre, in which the performer (the actor) is clearly distinguished from the spectator or hearer.¹³

Everyone is united in the carnival rite, everyone has the chance to show himself and his worth. They are all aware that each individual can take part in the performance and that they all share the same acknowledged communal values. People are not divided, not alienated from one another, and for this reason the carnival rites are readily accepted.

In these communal ritual performances a sense of brotherhood, peace and liberty, equity and innocence reigns. It can be said that everyone joins in one great common round dance in which they all embrace, laugh and wish each other well, expressing their friendly feelings, in a word, that warmth and tenderness which is common to all individuals. As a consequence, Rousseau would say, people (communities) come to be more closely united.

Finally I should like to emphasize the fact that all the elements which I have isolated in this analysis and characterized as theatrical can, in my view, be regarded without qualification as valuable sources from which we can draw convincing arguments in studying the genesis of the theatre in general.

¹² N. Bonifacić-Rožin, *Svadbena igra »Traženje ptice« kod Valvasora i danas*, Narodno stvaralaštvo — Folklor 1, Beograd 1962, 30.

¹³ B. E. Гусев, *Истоки русского народного театра*, Ленинград 1977, 6.

НЕКИ ТЕАТРОЛОШКИ ЕЛЕМЕНТИ У ПОКЛАДНИМ ОБРЕДИМА БАЛКАНСКИХ НАРОДА

Резиме

У продужетку наших проучавања, вредновања и продубљивања усменог фолклорног театра на Балкану, овим радом покушавамо да одредимо неке битне театролошке елементе у обредним играма под маскама. За анализу овог феномена узели смо три игре: Калогери у Грчкој, Кукери у Бугарској и Оале у Југославији. И груба аналогија поменутих обредних игара, открива несумњиве сличности и невероватне подударности. Оне су разумљиве ако се има у виду да је изузетна сродност социјалних и историјских прилика у балканском патријархалном друштву турског периода довела до снажног заједништва и идентичности у материјалном и духовном животу. Систем веровања и етичких вредности вековима су били непромењени у балканским патријархалним срединама. Чак и после распада са патријархалним режимом, рефлексии балканског културног и етичког заједништва остали су дуго да живе. У овом раду остављамо по страни магијско-религиозна значења ових обредних игара, и приступамо изналажењу неких театролошких елемената у њима, а који, по нашем мишљењу, означавају извесне ембрионалне театарске форме.

На првом месту, ту је сама акција, радња, чин и дијалог којим се успостављају специфични односи унутар игре (играча и извођача). Затим простор (место) где се игра изводи заједно са посматрачима-публиком која не остаје хладна и пасивна. Колективно учешће извођача и посматрача је главна карактеристика народног глумовања. Овде је сваки човек непосредни учесник у игри. Реч је о лицима која у сваком моменту могу да мењају места, што је сасвим супротно институционалном позоришту, где је глумац дефинитивно раздвојен од гледалаца.

Са гледишта „спектакла“, сценска опрема има изузетан позоришни значај. Нарочито животињске маске и костими. Преображавање-прерушавање човека у неки лик, помоћу маске, покрета, мимике или речи, један је од неопходних услова сваке драме.

За било коју игру под маскама извођачи се бирају међу собом. Они морају поседовати извесне квалитете, да су, рецимо, духовити, да могу да имитирају, да добро говоре и слично. Извођачи се понекад дуготрајно припремају, праве маске (костиме) и друге реквизите, а понекад уче и своје улоге.

Оно што чини драмски најјачи тренутак јесте само умирање јунака и његово ускрснуће. Ова сцена носи идеју оптимизма, вере и убеђења, да човек може утицати на природу и токове њене ћуди, да може да делује на процесе производње магијско-религијском игром, која чини мост између стварног и натприродног. У свим тим сложеним поступцима главну улогу играју симболи и симболички низови. Ламент над мртвим главним јунаком, поред превасходно дубоког магијско-религијског значаја, указује на будућност у којој нема песимизма и самоуништавања. Овај трагични елемент у игри под маскама открива ембрионалну фазу естетске категорије трагичног. Међутим, трагични елемент и елемент комедије иду паралелно, што оправдава аргумент да су трагедија и комедија из истог светог извора. Комичне ситуације се јављају у безброј варијаната, рецимо симулирање коитуса, што пружа одушке народном расположењу и весељу. Сви су здружени у овој игри у својој једнодушности, приказујући себе и своје „вртине“. Свесни су да сваки појединац може да учествује у представи и да вредности једне људске групе сви признају. Људи се не деле, не отуђују.

Ово би били само неки од елемената које смо извојили и протумачили да могу бити театролошки, и да се без резерве могу узети као изворни (исконски) у правцу проучавања генезе театра уопште. Сви се они, по нашем мишљењу, налазе у предворју Талијиног храма, или како их је Пухнер означио у предпољу (*Vorfeld*).

Габријела ШУБЕРТ
Балканолошки институт
Берлин

УЛОГА ЖЕНЕ У НАРОДНОМ ЛЕЧЕЊУ НА БАЛКАНУ

Лечење народа уопште

Народ у свом лечењу примењује разна искуства. Научна медицина ово искуство дели по принципу рационалности: на рационално и ирационално подручје. Рационална терапија се тиче емпиријског поступка у надрилекарству која потиче од природног инстинкта човека за лечењем и употребљава традиционална домаћа средства као биље и траве, наизменичне купке, знојење, млеко, животињске и човекове секрете, минерале, алкохол, лежање у кревету, масаже и сл., да би се болест излечила. Ирационална терапија односи се на магијски и теургијски начин лечења. Исходна тачка ове мере је веровање народа да се човек разболи зато што је опчињен и само се магијским начином може тога ослободити: бајање или исцељујуће мољење, прелажење болести на животиње и камење, преношење болести на дрвеће и изворе, расечање болести ножем или секиром, терање болести метлом, завезивање у чаробни чвор, а и молитве и даривање вотива, ношење амајлије и многа друга средства.

У пракси су ови исцелитељски методи тесно спојени и представљају једно јединство. Њихово раздвајање, које је успостављено школском медицином, постоји само у теорији. Док научна медицина одбија магијска терапијска средства због њихових ирационалности, емпиријску медицину мање-више толерише, чак и делимично интегрише у свој сопствени терапијски инвентар под насловом „природно лечење“. Ово природно лечење у Западној Европи у данашње време, у време отуђивања од хемије, ужива све већу популарност.

Народно лечење на Балкану

На Балканском полуострву, методи природног лечења су од давних времена општераспрострањени у народу, иако су увек праћени, као што је поменуто, магијским ритуалима.

Још у првим деценијама нашег века, надрилекарство је преовладало у лечењу народа у многим крајевима. Главни узрок ове околности јесте петстогодишња османска владавина и, у вези с њом, одвајање Балканског полуострва од осталих делова Европе.

Бугарска здравствена служба, на пример, саопштава у другој половини прошлог века да су се Бугари у прве две, три деценије после ослобођења од Турака, 1878. године, само у крајњим случајевима обраћали школованом лекару или болници и то онда кад су све друге могућности надрилекарства биле испробане и нису дале резултате.¹

Такву ситуацију, између осталих, описује Феликс Каниц за време његове експедиције кроз Балкан од 1860. до 1879. године у Русчуку. Он саопштава: Власници предузећа и закупници апотека, гостиона, возила итд. у највећим случајевима су странци. Поред многих армјанско-греко-влашких надрилекара и извртача закона који су често сами себи правили дипломе, Русчук и има неке лекаре и адвокате који су темељно студирали своју струку у иностранству... Рационално школоване лекаре, међутим, мало посећује становништво, пошто је упркос турском фатализму и бугарској штељивости клима Русчука изванредна.²

Жена и народно лечење на Балкану

У случају болести, људи на Балкану нису се раније обраћали болничком лекару, већ су тражили мудру бабу у селу која се сматрала као чврста социјална институција. У њу су људи имали поверење, њу су питали за савет — и то не само кад би боловали него и у случају неверства супруга или, на пример, кад крава више није давала млеко... Према томе, истина је да је народна медицина још у XIX столећу — не узимајући у обзир делатност грчких путујућих лекара који су у групама путовали од Епира све до Босне и Србије, а и медицинске услуге неких манастира — била ограничена на велике градове.³ Први лекари школовани у иностранству дошли су у Србију 1819. године. До изграђивања сопственог система медицинског лечења и до оснивања првог Медицинског факултета у Београду 1920, прошло је много времена. Српски

¹ Chr. Vakarelski, *Bulgarische Volkskunde*, Berlin 1969, 241 (Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte).

² F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historischgeographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1879*, I Band, Leipzig² 1882, 231.

³ P. Kemp, *Heiling ritual. Studies in the Technique and Tradition of the Southern Slavs*, London 1935, 227 i sl.

владар Милош Обреновић (1780—1860) је у Србији стално потпомагао рад лекара школованих у иностранству, али истовремено се обраћао и врачарама и биљарицама кад би се неко у његовој породици разболео.

Кад је 1823. године у Крагујевцу избила срадобоља, оне су му саветовале да сину, за профилаксу, даје следећи лек: мокраћу јарца, четири лубенице као и младо корење. Кад је избила епидемија колере, Обреновић је ангажовао девет старих жена које су му изаткале једну кошуљу, седећи голе и ћутећи поред ватре. Читава породица Обреновићева као и њена војна и цивилна пратња су се потом провукли кроз ову кошуљу.⁴

У наше време, разуме се, налазимо на Балкану околности које се темељно разликују од описаних. Медицинско лечење је захватило и најудаљенија села. У исто време и народна медицина данас није остала сасвим без овог удела. Сеоско становништво посећује лекара и слуша његова терапијска упутства. Међутим — и ово се тиче, пре свега, старих људи — накнадно се обраћају сеоским надрилекарима, да би им ови својим знањем помогли приликом лечења. То се најчешће догађа онда кад терапија коју је лекар прописао није помогла или кад резултат његове терапије није задовољавајући, или пак кад је у питању тешка, неизлечива болест.⁵

Дакле, има још мудрих жена, које су у свом крају добро познате, способне да припреме мелем, да обаве мање операције и да бају; да не говоримо о томе да у готово свакој породици постоји старија жена која још зна старе вештине лечења, на пример лечење рана, а често познаје и магијске радње.

Некада су се у централним земљама Балкана, као и данас, жене налазиле у центру исцелитељске праксе. Делатности мудрих баба припадају комплексни исцељујући ритуали код којих емпиријски и магијски елементи, као што је већ речено, представљају јединство, а исто тако бајање⁶ и лечење биљем.

⁴ П. Кемп. *нав. дело*, 227.

⁵ Упор. нпр. Р. Фабијанић, *Народна медицина становништва Дрвенте с околином*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, Етнологија, Нова серија, св. XXX/XXXI (1975/76), Сарајево 1978, 90. Аутор саопштава слично понашање жена при порабању. Порабање код куће је још уобичајено, међутим најчешће тек у случају другог или трећег детета и после равања првог детета у болници без тешкоћа. Упор. у овој вези и R. and E. Blum, *Health and Healing in Rural Greece. A Study of Three Communities*, Stanford/Cal. 1965, 166 и сл.

⁶ Тако на пример у Скопској котлини: упор. М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*. Српски етнографски зборник LIV, 2. од., књ. 24, Београд 1939, 529. Бајалица се ту зове *басмарица*, *кушачка*, *бајалица*, *бајалка*, *вештица*. Често су Циганке. У вези са бајањем код Срба упор. П. Момировић, *Бајање у нашем народу*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIII (Београд 1938), 76—85; Исти, *Бајање у Јагодини и околини*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XI (Београд 1936), 64—68; Исти, *Неколика бајања из Поморавља*, Зборник Етнографског музеја у Београду (1901—1951), Београд 1953, 255—260.

Мушкарци су радили на оним подручјима надрилекарства на којима је била неопходна физичка снага; тако на пример при лечењу поломљених кости, вађењу зуба, метака, при ампутацији, пуштању крви итд. Све је то припадало делатности бербера. Бербери су на Балкану углавном били Турци, Албанци и понекад и Грци — познаваоци оријенталне фармације.⁷ Централну улогу у народној медицини на Балкану ипак је играла жена.

Другачију ситуацију налазимо код Турака и Маџара, код некадашњих јахачких народа са шаманистичким традицијама. Код њих мушкарац игра одређену улогу у народној медицини, *üfürükçi* код Турака (према *üfürmek* „дувати на кога“) је маџионичар, мушкарац. Код Маџара такву функцију има *táltos* — један маџионичар са јаким шаманистичким особинама — као и *garabonciás* — маџарска варијанта путујућег ученика и маџионичара из средњег века са делимично шаманистичким траговима. У овој вези треба да поменемо и хоџе. Они су познавали оријенталну медицину и њима су се раније за лекарску помоћ обраћали балкански муслимани.⁸ С друге стране, и код Маџара су оригиналне источњачке митолошке представе често помешане са европским елементима — на пример у вези са вештицом⁹, тако да и код њих лечење биљем и бајање често припадају жени.¹⁰

Поставља се питање: шта је узрок да су се на Балкану управо жене оспособиле као народне лекарке. У тражењу одговора треба, по мом мишљењу, узети у обзир некадашње представе матријархалног порекла балканских народа о болести и судбини.

Судбинска нит заузима, као што је познато, значајно место у веровању народа југоисточне Европе. У античкој Грчкој је она везана за три богиње које одређују судбину: Клото, Лахеса и Атропа. По веровању народа, ове три мудре жене су се јављале после рођења детета да би одредиле судбину новорођенчету и делиле му срећу и несрећу. Клото у грчкој митологији преде животну нит, Лахеса досуђује догађаје у животу и уз то и болести, а Атропа пресеца животну нит.

⁷ Упор. П. Кемп, *нав. дело*, 218. Аутор опширно описује инвентар средстава и прибора ових мушкараца.

⁸ Тако нпр. и у Албанији: Хоџа је у случају болести читао молитву из Корана, дунуо на болесника и правно лековит запис из Корана који је болесник требало да носи као амаџију. Упор. нпр. П. Кемп, *нав. дело*, 219 и сл.

⁹ Од средине XVII века је веровање Маџара у вештице било под јаким немачким утицајем. Упор. I. Balassa, Gy. Ortutay, *Ungarische Volkskunde*, Budapest/München 1979/1982, 722. Између осталог и бајање Маџара бројањем унатраг припада европском контексту, упор. B. Gunda, *Europäische Beziehungen eines ungarischen Zauberspruches*, *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*. T. 3, Debrecen 1983, 137—166.

¹⁰ Упор. I. Balassa, Gy. Ortutay, *нав. дело*, 720 и сл.

Грчке богиње судбине одговарају римским *parcae*, трима *Mareien* немачког народног веровања и балканским суџеницама (које се зову *наречници* код Македонаца и Бугара, *ursitele*, *ursitori*, *ursitoarele* код Румуна, *ora*, *fatia*, *fatmirat* код Албанаца, *keshalyi* код Рома и *boldogasszony* код старих Маџара). Све оне имају особине Велике мајке, односно Мајке земље која је у својој неограниченој савршености власти утицала у човекову судбину позитивно и негативно, срећу и بلاгостање, као и несрећу, болести и смрт. Трагове ове дуалистичке личности налазимо и код балканских народних лекарки. Оне су кадре да управљају човековом судбином у позитивном као и у негативном смислу. У позитивном смислу, лече болести, односно ослобађају болесника од чини. У негативном смислу, способне су да изазову болести човеку и нанесу зло.¹¹

На основу истраживања поделе ритуалних функција у патријархалној породици у Шумадији, Kerewsky-Halpern¹² објашњава лечничку компетенцију жене: док је мушкарац носилац ритуала у вези са редовним и уређеним животом породице, на пример култа предака, жена је носилац свих оних ритуала који се тичу нерегулисаног, неуређеног, непознатог и тајног у животу. У овај круг спадају и болести које, по веровању народа, настају путем магије. Ове примедбе аутора су занимљиве и важе за готово све патријархалне социјалне организације. Истовремено треба рећи да се њима не може објаснити различита ситуација код Турака и Маџара. Због тога смо више склони да у овом питању успоставимо везу са некадашњим матријархалним представама народа о судбини и болести. Такав контекст обухвата између осталог и примедба у горепоменутом раду, да народне лекарке на Балкану по њиховој природи треба сматрати као архетипске мајке и да сељаци њих и зову мајке.

Представе балканских народа о болести

Код свих народа југоисточне Европе општераспрострањено је веровање да су антропоморфни демони проузроковачи болести код човека. Они изазивају болести чинима,¹³ то се види

¹¹ Упор. у овој вези између осталог G. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen*, Slavica Gandensia 7—8 (Gent 1980—81), 157—179 и исто, *Textillen als magische Mittel der Verhütung und Heilung von Krankheiten im südöstlichen Europa*, Zeitschrift für Balkanologie, T. XX/1 Wiesbaden 1984), 96.

¹² B. Kerewsky-Halpern, *Talk, Touch and Trust in Balkan Folk Healing*, Social Science and Medicine (Cambridge), T. 21 (1985), бр. 3, 1—7.

¹³ Вид. између осталог F. S. Krauss, *Volksglaube und religiöser Brauch der Südslawen* (Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte II), Münster i. W. 1890, 31 и сл.; E. Schneeweis, *Serbokroatische Volkskunde*, 1. Teil (Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte 14), Berlin 1961, 16 и сл.; Ch. Vakarelski, *нав. дело*,

из неких говорних обрта као, на пример, сх. на њему су чини или мађ. *osindmány érte*, одн. и нем. *Er ist von einer Krankheit befallen*. Демони, по веровању народа, нападају тело човека, спуштају се на њега или продиру у тело да би тамо блокирали један орган или више њих. Често делују из даљине и шаљу човеку „але очи“ или урок. У хришћанском тумачењу, демоне шаље Господ Бог да би казнио људе за њихове грехе.¹⁴

Проузроковачи болести се веома често представљају као страшне и ружне жене,¹⁵ од којих неке чак имају и индивидуалне црте, као на пример *чума*, односно *куга* (мађ. *osuma*, рум. *ciumă*, алб. *murtája*). На источном Балкану народ верује да су демони који проузрокују болести увек жене: *нави* нападају породиљу, *трески*, *тресавици* проузрокују ватру, *червенка* поганчину итд.¹⁶ *Мора*, односно *морава* и вештица (мађ. *boszorkányu*, алб. *shtriga*) имају моћ да зачарају човека.¹⁷ Исте моћи имају виле, односно *самовиле* (*szépasszony* код Мађара; *ora*, *zana* код Албанаца, *orđ* код Румуна и *moira* код Грка).¹⁸ На крају, сматра се да и *бајалица*, *бахорица* и *видарица*, односно *бајачка*, *врачка*, *баснарка*, *баснатарка* код источних Јужних Словена (код Мађара *büdájos*, *javasasszony*, *ráolvasó*, код Албанаца *diesja*, *diestárja*) а чак и *бабица* (код Мађара *bába/asszony*) имају моћ да призову болести на исти начин на који их лече. Из тог разлога народ их поштује а делимично их се и боји.¹⁹

235 и сл.; W. Lettenbauer, *Über Krankheitsdämonen im Volksglauben der Balkan-slaven*, Serta Monacensia (Festschrift für Franz Babinger), Leiden 1952, 120—135; A. Strauss, *Die Bulgaren, Ethnographische Studien*, Leipzig 1898, 200 и сл.; M. E. Durham, *Some tribal origins, laws customs of the Balkans*, London 1928, 243 и сл.; П. Кемп, *нав. дело* 49 фф.

¹⁴ Упор. Ch. Vakarelski, *нав. дело*, 235.

¹⁵ *Нав. дело*, 235; A. Strauss, *нав. дело*, 200 и сл.

¹⁶ Ch. Vakarelsky, *нав. дело*, 234 фф.; F. S. Krauss, *нав. дело*, 40; A. Strauss, *нав. дело*, 200 и сл.; G. Buschan, *Die Bulgaren. Herkunft und Geschichte, Eigenschaften, Volksglaube, Sitten und Gebräuche*, Stuttgart 1917, 37, 56 и сл.; W. Lettenbauer, *нав. дело*, 127 и сл.

¹⁷ Упор. M. E. Durham, *нав. дело*, 243 и сл.; E. Pocs, *Binde-und Lösungszauber im ungarischen Volksglauben*, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XVI Budapest 1967, 130. Код Албанаца се раније веровало да су штриге одговорне за велику смртност деце пошто оне високо цене крв деце.

¹⁸ По народном веровању Јужних Словена, онај који омета вилино коло, кажњен је тешком болешћу: у мађарском језику је позната изрека а *szepasszony ágyában fekszik* „лежи у кревету 'лепе жене' — то се асоцира са тешком болести; упор. и нем. *im Bett der Hel liegen* „лежати у кревету од Хел“. E. V. Schneeweis, *нав. дело*, 22f; A. Strauss, *нав. дело*, 153; g. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen...* 164 и сл.

¹⁹ Из ових разлога је у Мађарској био обичај да се иза бајалице баци со кад је походила кћћу, да кћћа и људи не би били опчињени. Упор. M. Hoppál, L. Törő, *Népi gyógyítás Magyarországon*, Ethnomedicine in Hungary, Orvostörténeti közlemények, Suppl. 7—8 (Budapest 1975), 51.

Док су демони болести искључиви представници Онога света с негативним обележјем, мудре бабе као и виле су дуалистичка бића са позитивним и негативним особинама, и прелаз из бајалица, вила, вештица у демоне болести је, као што се види, лак. Томе одговара да бајалице код Јужних Словена о себи мисле да су оне васпитанице и посестрима вила које им налажу да лече.²⁰ Из ових и других веза постаје видљиво да помињане женске личности разних врста више-мање носе трагове матријархалних представа о судбини и болести.²¹ При томе, мудре бабе играју улогу посредница. Оне посредују између човека у Овом и својих сестара у Оном свету.

Мудра баба: посредница између Овог и Оног света

Мудре бабе представљају једну врсту свештеница. Као што је познато, положај свештеника је од почетка везан за улогу лечења.²² Мудра баба делује у Овом и Оном свету зато што добро познаје оба света. У основи њених знања лежи посматрачки дар; она темељно и пажљиво посматра природу Овог света са њеним специфичним законитостима и узајамним дејствима. Она то ради на женски начин који се разликује од мушког начина. Док мушкарац у односима са природом покушава да њу савлада и измени, жена постаје савезница природе, продире у њену суштинску структуру да би „из дубине“ открила њене сакривене тајне и управила их у жељеном правцу. У овом смислу лекарка зна особине лековитих биља и трава и начин деловања природних лекова на организам човека. Истовремено познаје и тајне Онога света као и средства и начине истеривања демона болести тако што једно опчињавање, према веровању народа, може бити савладано само противчинима. И данас је на Балкану распрострањено мишљење — и то пре свега у селима — да се у случају епилепсије (која се сматра неизлечивом) и разних других унутрашњих обољења везаних за немање апетита, изнемоглост, несвестицу и узнемиреност примењују само архаични методи магијске медицине,

²⁰ K. S. Krauss, *нав. дело*, 97.

²¹ Упор. G. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen*. 1.; Иста, *Textilien als magische Mittel der Verhütung und Heilung von Krankheiten...*, 96.

²² Првобитно су свештеници који су били носиоци култа богова у исто време били и експерти за лечење. По представи народа, свештеници су највише били кадри да отерају зле духове јер су званично били у контакту са натприродним силама а и сами су имали магијске моћи. Још данас код неколико афричких племена религија и лечење припадају личности свештеника (он се зове *priest doctor*). Вид. G. Buschan, *Über Medizinzauber und Heilkunst im Leben der Völker*, Berlin, 1943, 211 и сл.

при чему је бајање адекватан метод лечења.²³ Мудра баба се ту најбоље сналази. Она делује на сличан начин као шаман који се у трансу спушта у Доњи свет да би ратовао са духом болести а после се диже у свет богова да би вратио изгубљену душу болесника.²⁴ Баба то, међутим, ради на други начин о чему ће још бити речи. Постоји и веровање да лекарка добија моћ лечења на идеалан начин тако што сама постаје болесна и у том стању продире у Онај свет.²⁵

Мудра баба: познавалац природних тајни

Лекарка не само што познаје тајне Овог она познаје и тајне Оног света. То произлази из разних имена која су у употреби за њу, на пример сх. *в(ј)ештица*, мак. и буг. *вештица*, слов. *вешча* према прасловенском корену *вед-* у значењу „знати“. На исти начин алб. *diesja*, *diestarja* „бајалица, гатарка“ је везана за глагол *di* „знати“; исто тако буг. *znachárka* за *знаја* „знати“. Мабари, међу осталим именима, за бајалицу употребљавају назив *tudós-* одн. *tudákos (asszony)* који дословно значи „знајућа жена“ према глаголу *tud* „знати“. Ово специфично знање бајалице је према хришћанском учењу протумачено као пакт са Баволом. Већ у старословенским текстовима налазимо потврде овом гледишту свештенства према бајалицама.²⁶ У једном далматинском предању се то приказује на следећи начин:

Свети Петар је по налогу Бога Оца одсекао жени и Баволу главу пошто су се толико посвађали да их нико није могао помирити. Кад им је, по налогу Бога, опет требало ставити главе на право место, он их је незнајући променио. Бог Отац није обратио пажњу, прекрстио се и у истом моменту су обоје ускрсли. Он коме буде слава и част никад не издаје противну заповест. Одсад па довека. Амин.²⁷

²³ Упор. Р. Фабијанић, *нав. дело*, 89. Против епилепсије помажу ношење записа и молитве које се изговарају изнад болесника.

²⁴ О шаманизму има много литературе; упор. између осталог М. Eliade, *Le Chamanisme et les Techniques Archaïque de l'Extase*, Paris 1951; Н. Findeisen, *Schamanentum*, Stuttgart 1957; А. Rosenberg, *Die Seelenreise*, Olten 1952; L. Vajda, *Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus*, Ural-Altische Jahrbücher XXI, Wiesbaden 1959; S. Golowin, *Das Reich der Schamanen. Der eurasische Weg der Weisheit*, Basel 1981; J. Halifax, *Schamanen, Zauberer, Medizinmänner, Heiler*, Frankfurt/M. 1983; V. Diözegi, *Samanizmus*, Budapest 1962.

²⁵ А. Strauss, *нав. дело*, 383.

²⁶ Према овом гледишту, жене су и вештице које се баве чарањем, увобене су у своју струку након продаје своје душе Баволу. Оне ступе у Баволску службу и шире антихришћанске науке. Упор. Г. Димкова, *Народни лечителки — бајачки*, Български фолклор, VI/2 Софија 1980, 54.

²⁷ F. S. Krauss, *Tausend Sagen und Märchen der Südslaven*. T. I., Leipzig 1914, 410.

Упркос непријатељству хришћанске цркве према народним лекаркама, народ је увек веровао у њихову снагу и тражио њихове услуге. Фридрих Краус о овој појави каже:

На празницима прекретницама годишњих времена и на пољским празницима жене су још и данас као и некад носиоци важних религиозних ритуала. Оно што је некад био свет и неповредљив обичај, нова наука спаса је прогласила култом злих осуђених духова. Одржала се, међутим, упркос гоњењу, стара прогоњена вера у личности које су посвећене у старе култове, добро упознате с њима и искусне.²⁸

Захваљујући овоме мишљењу, у многим местима Балкана, „знајуће жене“ су биле ослобођене гоњења и није им се судило као вештицама, како је било уобичајено у Западној Европи у средњем веку,²⁹ иако су местимице биле подвргнуте мазији.³⁰

Особине и начин рада мудрих баба

Такозване мудре бабе су обично старијих година; по правилу, раде као лекарке тек после климактеријума. То је повезано са веровањем оријенталног порекла да је жена мање чисто биће од мушкарца³¹ и то пре свега у фази фекундације праћене менструацијом.³² Одговарајући овој представи, она може лечити тек у стадијуму ритуалне чистоће, тј. после завршетка стадијума нечистоће, односно после менопаузе. Она је увећана у своју струку путем породичне традиције, јер је лечење тајна наука и породично наследство се предаје од лекарке на сродницу тек пред смрт. Има, међутим, и лекарки које своју способност лечења откриву после необичног догађаја, на пример, кад једна од њих улови змију и убије је на Бурбевдан. Њима је лечење споредно занимање; иначе, бабе се углавном баве пословима у кући или у сеоским економским заједницама.

Највећи део лекарки зна све области и методе лечења, иако и има таквих које су специјализоване за само једно под-

²⁸ F. S. Krauss, *нав. дело*, 111.

²⁹ Чак и у Мађарској су гоњења и суђења вештицама као и спаљивања вештица били ретки. Упор. L. Balassa — Gy. Ortutay, *нав. дело*, 722. О балканским приликама упор. VI. Bayer, *Ugovor s davolom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi i napose u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, 215—419.

³⁰ Мазија почива на архаичном веровању да вештице у води не потону. Жену за коју се веровало да је вештица, везали су сељаци конопцем и бацали је у воду. Ако је потонула, одмах су је извукли и послали кући; ако, међутим, није потонула, убили су је као вештицу. Упор. VI. Bayer, *нав. дело*, 214 и сл.

³¹ Упор. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (изд. H. Bach-told-Stäubli), T. III Berlin, Leipzig 1930/31, 1291 и сл.

³² Упор. између осталог M. Douglas, *Purity and Danger*, London 1966.

ручје лечења, као за ботанику, поробаје, видарство, бајање и слично.

Оне делују у два правца: У *позитивном смислу* су компетентне за сва подручја лечења. При томе најпре постављају дијагнозу, односно одређују узроке болести — на пример потапањем угља у воду³³ или мерењем болесника концем или врпцом да би се одредиле евентуалне аномалије.³⁴ После тога лече болесника, то јест ослобађају га чини. Бране од болести и предупредују их и могу да предскажу болест, односно здравље. У *обрнутом правцу*, по народном веровању, у стању су да призивају и болести и зло.³⁵

Феноменологија лечења

Лекарка лечи *целог човека*, то јест *тело и душу*.³⁶ У томе се разликује од већег дела представника научне медицине која тек у последње време почиње да уважава такав поступак. Психичко стање болесника се не може оделити од његовог телесног стања. О томе сведоче разни називи који су везани за болест и који увек обухватају и одређено душевно стање; тако на пример *сх. бџл* (телесна као и душевна) и *болест* као „нездрово, поремећено, ненормално стање организма и душе“.³⁷ Мудра баба врши целокупно лечење болесника путем искуствених комбинација различитих метода које је Kerewski Halpern у свом раду о надрилекарству у Шумадији³⁸ сакупила под енглеским називом “trust, talk and touch”.

1. Појам “trust” се тиче особитог односа поверења између лекарке и пацијента. Овај однос је везан за разне околности: с једне стране, за ауторитет лекарке, а, с друге, за социјалну блискост пацијента према њој.

Мудра баба је општепозната у сеоској заједници као лекарка; њене способности су општепризнате и због тога нису стављене под знак питања. Ова репутација ствара основу по-

³³ Ако жеравица потоне, болеснику се више не може помоћи; ако остаје на површини воде, болесник ће оздравити.

³⁴ Упор. G. Schubert, *Textilien als magische Mittel...*, 115 и сл.

³⁵ Из овог разлога су и Албанци избежавали тесан контакт са штригом, односно и гоњење штриге.

³⁶ Да душевно стање никад није независно од телесног, често се показује у казивању болести у народним песмама; упор. на пример: Зашто си тужен, кахџрен?

Да ли те глава забуја,
или ти њ кончи чъмаву,
чъмаву, Герге, булнаву?

М. Георгиев, *Ролата на болници в българския фолклор*, Български фолклор VIII, София 1982, књ. 4, 54—70, овде 55.

³⁷ Упор. примедбу 12.

³⁸ Исто.

верења према њој, које већ постоји пре терапије, и утврђује веру у лечење.

Други фактор који ствара поверење јесте чињеница да се лекарка и пацијент налазе на истој социјалној равни. Уопште, међу члановима једне балканске сеоске заједнице ретко постоји већа социјална дистанца; дакле, лекарка се ни у каквом погледу не разликује од осталих чланова. Она припада сеоској заједници. За њено занимање није потребно посебно образовање, него само одговарајуће године и спремност да прими колективно знање лечења које припада старој усменој традицији. Лекарка је, дакле, у свим погледима интегрисана у сеоску заједницу.

Све ово ствара атмосферу која веома повољно утиче на резултат лечења. Kerewsky-Halpern описује такву интеракцију између лекарке и пацијента на основу сопствене лекарске праксе.

Већ на почетку терапије лекарка и пацијент проводе довољно времена да би се добро упознали. Причају о заједничким познаницима и међу њима траже да успоставе неко, макар и далеко, сродство. Припремају се за терапију. Пацијент одложи своје активности за следећа три послеподнева а лекарка одреди своје време за терапију. Лекарка и пацијент постају сарадници. Одређују узајамни терапијски план.

Терапија много зависи од психолошких способности лекарке, Она мора да има сензибилитет и спремност саосећања са пацијентом да би утицала на његово душевно стање. Поред тога, мора да буде енергична и да верује у успех своје терапије како не би и сама, као што верује народ, оболела од болести коју жели да излечи. С једне стране, треба да буде достојна поверења, а с друге, да својим ауторитетом увери пацијента да ће оздравити. То је први услов за позитиван резултат терапије, пре свега у случају психичких обољења.

2. Под изразима "talk and touch", Kerewsky-Halpern подраумева терапију на вербалан и мануелан начин. Она конкретно говори о сугестији вербалним методима и додиривањем пацијента рукама. Између осталог, описује терапију вршену данас у Шумадији против црвеног ветра. Бајалица изазове неке метафоре, које се односе на црвену боју да би успоставила везу са црвеним ветром и почиње да их протерује у нижију земљу, у добро злих ветрова — проузроковача болести. Приређујући читаву серију црвених метафора болести, односно дисхармонију, бајалица поступа по општепознатом принципу у магији: *similia similibus*. Да би евоцирала духове Оног света, бајалица имитира многе животиње и њима асоцира исто тако метафоре, упореди:

Отуд иде црвена квочка,
Води девет црвених пилића,
Падоше на црвени буњак,
Покупише црвени црвићи.³⁹

Она стално понавља ове изреке наводећи друге врсте животиња и на тај начин доводи себе и пацијента до хипнозе. У овом стању се активирају ендорфини који — као и морфини — ублажују болове и смирују пацијента.⁴⁰ Појача се чак и самопоуздање пацијента. То су појаве на које у последње време и неуролози, ендокринолози, имунолози, психијатри, антрополози и други све више обраћају пажњу.

Речима, уопште, припада веома важна улога у народној медицини на Балкану. Ово се примећује из етимологије неких израза за лекарке и лечење као сх. *бајалица*, *бахорица*, мак., буг. *бајачка*; сх., мак. *бајати (се)*, буг. *баја*. Све оне потичу од индоевропског корена *бха* — који се налази и у староиндијском *сabhа* „скуп у којом се разговара“, у старонемачком *rappan* „речима и бајањем прогнати духове“.⁴¹ На вербалну делатност указују и сх. *врачати*, мак., буг. *врачувам*, „зачарати“, односно сх. *врачара*, мак., буг. *врачка* који као и словенска реч *враг*, потичу из индоевропског корена *вер* у значењу „говорити“.

3. Заклињања су наравно увек праћена мануелном активношћу. Kerewsky-Halpern у свом раду⁴² наглашава исцељујући ефекат додиривања пацијента рукама. Овај ефекат потврђује Иванка Арабаџиева — бугарска бајалица, говорећи да њена моћ лежи у њеним устима и рукама.⁴³ Лака, додирујућа, сензибилна рука бајалице често се помиње у народној књижевности Јужних Словена.⁴⁴ По мишљењу аутора Kerewsky-Halpern — и она добро познаје народно лечење — ово додиривање пацијента рукама представља начин комуникације којим се

³⁹ Исто, 6.

⁴⁰ Исто. Упор. и *Schamans and Endorphins*, Special issue of *Ethnos*, Journal of the Society for Psychological Anthropology (ed. by Prince R.), T. 10, 4/1982, пре свега Н. James, *Possible involvement of endorphines in altered states*, 394—408.

⁴¹ Упор. М. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, T. I. Heidelberg 1953, 66; Р. Skok, *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I, Zagreb 1971, 93.

⁴² В. Kerewsky-Halpern, *нав. дело*.

⁴³ Упор. Г. Димкова, *нав. дело*, 56.

⁴⁴ Упор. следећи пример (Г. Димкова, *нав. дело*, 55):

Не бой се, синко,
иди при Дина басмарка —
тя знае да бае.
лека и е рџка,
ша ти прибае,
ша ти примине.

процес лечења држи у току.⁴⁵ Као што је добро познато, на Балкану, при комуницирању увек постоји физички контакт, као кад човек приликом поздрављања ставља руку на раме другог. У лечењу, квалитет додира је суптилнији. Овде терапијски додир служи смирењу, релаксацији и лечењу пацијента. Додиром се, према Kerewsky-Halpern, истовремено потврђује савез међу учесницима у терапији. Поред тога, такав додир има још конкретније ефекте. Kerewsky-Halpern информише о пракси српских лекарки у Шумадији. Пре почетка терапије лекарка намаже руке свињском машћу. У току терапије она додирне рукама пацијента док говори обрасце и при томе с времена на време и упулва пацијента. Додир рукама појачава дејство њених речи и благотворно утиче на пацијента. Пропратне мере су при томе погледи, гласно дисање у уједначеном ритму са пацијентом, поплување пацијента и слично. И све ово се комбинује са емпиријским мерама, као што је чишћење рана алкохолом, једна врста лимфне дренаже палпацијом или употреба мелемног завоја.

Описане мере се односе на лечење црвеног ветра у Србији. У другим случајевима се заклинања комбинују са другим магијским радњама. У том контексту, на пример, играју улогу везивање демона у магијски чвор односно прикивање,⁴⁶ као и окруживање демона магијским кругом или опасивање болесног дела болесниковог тела.⁴⁷ Са последњим је везан мађ. израз *курузсол* „чарати“ који је словенског порекла и потиче од старословенског *крожити* (сх. *кружити*, мак. *кружи*, буг. *крвжа*). Иако ова реч није потврђена у словенским текстовима у значењу „чарати“, поменути ритуал сигурно је био познат и код старих Словена.

За разлику од шамана који примењује своје физичке силе при лечењу, мудра баба код балканских народа лечи комбинацијом разноврсних метода. Она се бори против демона болести пре свега речима и сугестијом, уз пратњу разних других мера емпиријског и симпатетског порекла, зависно од потреба у датој ситуацији. Дотичан инвентар је веома разноврстан и велик.⁴⁸ У комбинацији разних метода верује се да умножавање примењених метода у истој мери појачава дејство терапије. Следећи, скраћено наведен ритуал, који је Фридрих

⁴⁵ В. Kerewsky-Halpern, *нав. дело*.

⁴⁶ Упор. G. Schubert, *Textilien als magische Mittel...*, 108 и сл.

⁴⁷ *Исто*, 97 и сл.

⁴⁸ Упор. између осталог С. Levi-Strauss, *Der Zauberer und seine Magie*, *Strukturelle Anthropologie*, Frankfurt/M. 1967, 183—203; J. G. Frazer, *Der goldene Zweig. Eine Studie über Magie und Religion*, I, Frankfurt/M. 1977, 15 и сл.; *Vergleichende Volksmedizin* (изд. О. v. Hovorka, А. Kronfeld), Stuttgart 1908; G. Buschan, *нав. дело*; K. Seligmann, *Das Weltreich der Magie. 5000 Jahre Geheime Kunst*; Wiesbaden 1948; *Volksmedizin. Probleme und Forschungsgeschichte*. Изд. Е. Grabner, Darmstadt 1967.

Краус забележио 1890. године у Хрватској, нека служи као пример за такав поступак:

Бајалица каже на почетку бајања: Бјежи с Петрова тијела и наметнуто и нагажено, Баволско, виловско, цоприњско и чини и уроци. Ни с оцем грабено, ни с матером рођено! Ни на тијелу Петрову не било рођено! Док ово говори, бајалица одједном почиње да зева и прекида се: Ево ти, сад знам! То и то је болест! Одмах узме једну посуду са водом и говори изнад ње четири даљих бајања. После тога стави четири жеравице у посуду и каже: 1. од Бога, 2. од Бавола, 3. од вила, 4. од вештица, 5. од (те и те) болести. Ако прва жеравица падне на дно, болест потиче од Бога. Ако и друга жеравица падне на дно посуде, Баво је послао човеку болест. У том случају још може помоћи. Након тога, болесник баца сребрн новац у воду и умије се изнад посуде. После тога, бајалица извади новац из воде и стави га у свој џеп, излива воду са жеравицама преко крова куће и даље баје. Затим узме једну нит која је преостала и одбачена при предењу и са њом мери болесника од главе до пете и на такав начин изазива противчини. Обмота са нити три средња прста своје десне руке и три пута понавља обмотавање. При томе баје: Чини минни! Минте с овога крштенога тијела за горицу, гаје се сунце не раба, гаје крштено тијело не долази, гаје се Богу не моли. И на врага, и на вражија врата, и на онога, ко вас је ту посла. При трећем обмотавању расеца нит изнад главе болесника и каже: Ресекали су их (чини). Следују даља мерења и бајања, док духови коначно не буду отерани.⁴⁹

Као што се види и из овог примера, лекарке делају према сопственом искуству по налогу Господа Бога, свете Деве Марије и Светих које у својим заклинањима моле за помоћ. Баба Peta Michova из села Чомаковци, у Белослатинској, једна доста позната лекарка, прича да јој се у детињству у сну јавила Света Петка са корпом напуњеном биљкама. Онда је Света Петка објаснила значај сваке одређене биљке и предсказала јој будућност надрилекарке.⁵⁰

На тај начин, жене на Балкану створиле су један терапијски потенцијал који је сасвим функционалан додаток могућностима научне медицине и који све више признаје и школска медицина.

⁴⁹ F. S. Krauss, *Volksglaube und religiöser Brauch...* 47 и сл.

⁵⁰ Г. Димкова, *нав. дело*, 56.

DIE FRAU IN DER VOLKSHEILKUNDE AUF DEM BALKAN

R e s ü m e e

Nach einleitenden Bemerkungen zur volksmedizinischen Praxis allgemein, in der sich empirische mit magischen Heilmethoden verbinden, wird auf die Bedeutung der Volksmedizin auf dem Balkan eingegangen. Bis zum Beginn unseres Jahrhunderts befand sich diese im Vordergrund der medizinischen Versorgung der Bevölkerung und stellt heute noch ein zusätzliches therapeutisches Potential, teilweise auch eine Alternative zur wissenschaftlichen Medizin dar.

In den zentralen Balkanländern sind es die weisen alten Frauen, denen die Domäne volkstümlichen Heilens gehört. Sie sind es, die sich in den ländlichen Regionen auf komplexe Heilmethoden spezialisiert haben. Lediglich bei Türken und Ungarn, einstigen Reitervölkern mit schamanistischen Traditionen, spielt der Mann die bestimmende Rolle in der Volksmedizin.

Bei der Rolle, die die Frau als Therapeutin im Zentralbalkan spielt, scheinen einstige matristische Krankheits- und Schicksalsvorstellungen der Balkanvölker durch. Die balkanischen Zauberheilerinnen haben nämlich deutliche Züge der einstigen dualistisch vorgestellten Großen Mutter, die auch über das Schicksal und die Krankheiten des Menschen waltete.

Die weise alte Frau auf dem Balkan ist eine Wissende (vgl. z. B. skr. *v(j)eštica* »Zauberfrau« zu urslav. **věd-* »wissen«). Sie weiß um die Zusammenhänge der diesseitigen Natur, um Eigenschaften und Wirkungsweise von Kräutern und natürlichen Heilmitteln. Sie kennt aber auch die Geheimnisse der jenseitigen Welt sowie Mittel und Wege, um die Krankheitsdämonen zu bannen. In ihrer Therapie agiert die heilkundige Frau im Diesseits wie im Jenseits und ist eine Mittlerin zwischen den Welten.

Als Frau im fortgeschrittenen Alter nach der Menopause, d. h. im Stadium der rituellen Reinheit, übt die Heilerin ihre heilende Tätigkeit nebenberuflich aus. Sie wird in ihre Kunst über Familieintradition eingeführt. Sie ist zuständig für alle Bereiche der Krankheitsbehandlung. Hierbei stellt sie Diagnosen, heilt Krankheiten bzw. Befreit den Kranken von seiner Anzauberung; sie beugt Krankheiten vor bzw. kann auch Voraussagen über Krankheit bzw. Gesundheit treffen. In umgekehrter Richtung kann sie Krankheiten bzw. Böses auch anzaubern.

Die Volksheilerin behandelt den *ganzen* Menschen, d. h. *den Körper und die Seele*. Sie stellt ein besonderes Vertrauensverhältnis zu dem Kranken her, das einerseits auf der Autorität der Heilerin, andererseits auf der sozialen Nähe des Patienten zu ihr beruht.

In der praktischen Arbeit der Heilerin kommt es in erster Linie auf ihre psychologischen Fähigkeiten an. Sie muß Sensibilität und Einfühlungsvermögen besitzen, andererseits auch ihre Autorität bewahren.

Sie heilt durch eine geschickte Kombination von verbalen und manuellen Methoden. Durch ihre Beschwörungsformeln versetzt sie sich sowie den Patienten in eine Art Hypnose, die beim Patienten Reaktionen auslöst. Beschwörungen werden von manuellen Handlungen begleitet, u. a. die Berührung des Patienten mit den Händen, die der Entkrampfung, Beruhigung und Heilung dient. Hinzu kommen Augenkontakt mit dem Patienten, Atmen im Gleichschritt mit ihm, Anspuchen, aber auch empirische Maßnahmen wie Reinigung von Wunden mit Alkohol, Salbenverbände u. a. Schließlich werden solche Maßnahmen mit magischen Praktiken kombiniert, in denen beispielsweise parallel zu Beschwörungsformeln Kohlenstücke ins Wasser gelegt und sinken gelassen werden; der Kranke mit einem Faden von Kopf bis Fuß gemessen wird oder der Krankheitsgeist durch Umwicklung der Finger mit einem Faden auf magische Weise eingekreist und gebannt wird.

N. Mucopulos — G. Dimitrokalis

OBİČAJ VEŠANJA KRPA PO DRVEĆU RADI OZDRAVLJENJA BOLESNIKA

Običaj vešanja ili ostavljanja krpa, konaca ili drugih ličnih predmeta bolesnika, na zemlju, na stenje, u vodu, na ruševine crkava, na ikone¹ ili na drveće kako bi ozdravili, kombinovan ili ne s »provlačenjem kroz rupu«, poznat je mnogim narodima, od Irske² do Indije.³ Na žalost, čini nam se da o pomenutom običaju nedostaje obimna zajednička studija sa ispravnim tumačenjima i upoređenjima.⁴ U Grčkoj, ovaj običaj je poznat u naučnim krugovima etnologije, ali posebna studija još uvek nije napisana, i pored mnogobrojnih manjih i sporadičnih napisa; neki od njih sasvim površno se bave ovim pitanjem. Naša studija razmatra običaj vešanja krpa samo na drvo i pokušava da da jedan smisao i, po mogućnosti, potpunu sliku ovog običaja kod stanovništva današnjeg grčkog geografskog prostora, Kipra, ali i sela i palanki Male Azije i Istočne Trakije, koja su do 1922. bila Grčka, a čije je stanovništvo 1922. godine prebeglo u današnju Grčku.

Jedan od prvih slučajeva vešanja krpa na drvo u kontinentalnoj Grčkoj primećen je u Kastanohorju u Epiru.⁵ Nedavno

¹ Slučaj je veoma redak i poznat nam je samo iz mesta Andreamta na Crnom moru (oblast Amisa); u vezi s tim vidi G. K. Hatsopoulou, *Λαογραφικά χωρίου Ἀνδραάντων, Ἀρχαῖον Πόντου, ΚΘ'* (1968—1969), 51.

² N. Politou, *Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ'*, Atina, 1931, 100, gde je i bibliografija; dalje navodim: N. Politou, *nav. delo*.

³ N. Politou, *nav. delo*, 99, i bibliografija.

⁴ O tome svakako pogledati: K. Weinhold, *Die Verehrung der Quellen in Deutschland*, *Abhandlungen der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Philosophische und historische Classe* (1898), 65, Marzell, *der Baum in der Volksmedizin*, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (Hoffman-Krayer), Band I, 957—958; N. Politou, *nav. delo*, 90—100.

⁵ N. Politou, *nav. delo*, 98; *Ἱππειρωτικά Μελετήματα, Δ'*, 24.

se saznalo da je ovakav običaj postojao i u selu Peponja, Neapolisa, srez Kozani (zapadna Makedonija). U svetoj vodi crkvice Agija Kirijaki (Sveta Nedelja),⁶ nadomak sela, „vernici su na grane drveta ostavljali marame za glavu, donji veš i drugu odeću. Verovali su da se na ovaj način leče od bolesti od kojih boluju».⁷

Veoma često se ovaj običaj javljao u srezu Seresu gde je zabeleženo mnoštvo slučajeva. U svetoj vodi svete Paraskeve,⁸ na putu koji vodi iz Sohosa ka Kumnikosu, obično ne vešaju krpe, već maramice, marame za glavu, donji veš pa čak i haljine, koje kače o drveće, uvek zavezane u čvor (slika 1—2). Crkvića svete vodice, relativno nova građevina, nalazi se desno od puta, a drveće, levo. Još jedno sveto drvo postojalo je donedavno severno od Humnikosa, blizu toplih banja Nigrite.⁹ Ovo se isto događa i »na svetoj vodi« sela Mantili, s tom razlikom što tamo ne postoji paraklis već samo jedan jednostavni objekat — klanjalište, dok se donji veš (ne krpa) veša na razno drveće, *kupine*.¹⁰

U ženskom manastiru Svete Paraskeve,¹¹ četiri kilometra od sela Domiros, postoje dve »svete vode«, izvan dvorišta manastira, na padinama jednog malog dola sa gustom vegetacijom. Jedna »sveta voda« je posvećena Zoodohu Pigi (Izvor života), gde vešaju samo donji veš na jedno razapeto uže, postavljeno naročito u tu svrhu (slika 3). Na drugoj »svetoj vodi«, koja je posvećena svetoj Paraskevi, vešaju marame, donji veš, krpe, čak i konce, sve to sa čvorovima, čak i konce vezuju u čvor, pričvršćeno na smokve, vrbe i drugo drveće (slika 4—5).

U manastiru Ikosifonisas (Dvadesetostruke ubice), opet izvan dvorišta manastira i na maloj razdaljini, postoji jedno malo bezimeno klanjalište gde na stablo ili na niže grane obližnjeg drveta vešaju marame, donji veš, krpe (slika 6).

U selu Rodolivos, Sereski srez, vešanje krpa je kombinovano s »provlačenjem kroz probušeni kamen«, koji se nalazi na južnom delu sela. »Kada se razboli neko dete, vode ga tamo i kruže sa njim tri puta oko kamena, kade tamjanom i *zura* (iznurenost) odlazi od dece. Pored njega se nalazi trnje i šušanj (suvad) na koje vešaju komadiće bolesnikove odeće.¹²

⁶ Ranije posvećeno Taksarsima (= sv. arh. Mihailu i Gavrilu).

⁷ G. Theodosaki, Τ' αγιάσματα στη Λαογραφία, Βοϊακή Ζ ή, 36 (Novembar — Decembar 1978), 2; isti, Τά αγιάσματα και ή λαϊκή πίστη στα θαυματουργά νερά, Μακεδονική Ζωή, 152 (Januar 1979), 21.

⁸ N. Mpalantou, Τό „Αγίασμα“ Πανσεραϊκό 'Ημερολόγιο, Β', Seres 1976, 128, 130; (dalje navodim: N. Mpalantou, *nav. delo*.)

⁹ N. Mpalantou, *nav. delo*, 130. Za uništenje drveta saznajemo tokom naše posete mada stanovnici nameravaju da na njegovo mesto zasade drugo.

¹⁰ N. Mpalantou, *nav. delo*, 128—129, 130—131.

¹¹ O ovom običaju u Manastiru govori i N. Mpalantos u navedenom delu, 130.

¹² Rukopis 2761/1963. Centra za Laografiju (=Folklor) Atinske Akademije nauka. Prikupio dr. G. Ekaterinidis.

Takođe, u Paleokomi, nadomak sela postoji jedno dvospratno klanjalište, posvećeno Svetoj Paraskevi, a ispod njega teče malo vode. Maramice i krpe vešaju na obližnju smokvu i na vrbe. Kao što su nas obavestili stanovnici sela, da bi bolesnik ozdravio, mora posedovati posebnu veru.

U srezu Kavala (istočna Makedonija), između sela Karavangeli i Siderohori u rejonu Pangeja, nalazi se klanjalište Svetog Jovana Kureljaria (dripca).¹³ Na rešetke vrata malog klanjališta, kao i na saksije sa bosiljkom koje su postavljene na susednim pragovima, vešaju se čak i danas male krpice, vezane u čvor. Ranije je postojala sveta voda, posvećena svetom Jovanu Krstitelju i vešanje krpa obavljalo se na obližnjem drvetu. Novi auto-put prekrpio je delimično svetu vodu, čiji su ostaci, međutim, uočljivi i danas, uništio je drvo i ograničio značajno upražnjavanje običaja u ovom kraju (slika 7—8).

U cradu Komotini, Trakija, ovaj se običaj kombinuje sa »provlačenjem kroz rupu«. »Kada deca imaju veliki kašalj,¹⁴ provlače ih kroz jedan šupalj orah i vezuju jednu krpu¹⁵ i daju im da piju magareće mleko.«¹⁶

U Drimja, srez Ksanti, vešanje krpa obavlja se na jednom drvetu pored paraklisa Svetog Đorđa.¹⁷ Prema verovanju grčkog seoskog stanovništva, koje vodi poreklo sa Ponta, »ako imaš neku boljku, odrežeš komad odeće, koju nosiš na se, vezuješ ga i izlečiš se«, međutim, krpice vešaju i Turci (slika 10).

Postoji i predanje koje je vezano za crkvu i pošto je neobjašnjeno, smatramo svrsishodnim da ga ovde iznesemo: »Pre nego što smo došli, ovde su živeli Turci. Na vrhu brda nalazila se neka mala nastrešnica (čardak) gde su se Turci klanjali. Zvali su ga Sveti Ilija. Kada smo vršili iskopavanja 1922. ili 1923, pronađena je jedna grobnica i jedan krst. Rekli su da je »sv. Đorđe«. Za ovaj čardak Turoi, pre nego što su otišli, rekli su nam: Ostavljamo vam jedan amanet — oca. Mi smo počeli slaviti svetog Iliju, iako je bio turski spomenik. Nije nam to smetalo. Tada je Janis Bakirdžidis sanjao jednog mladića koji mu je rekao: 'Dobro je što slavite, ali ne slavite onaj pravi dan.' Nakon dva dana ponovo sanja istu osobu, koja mu je rekla: 'Ispred mene praznik ne postoji.' Bio je Uskrs, prethodno je bio 23. april. Tada smo u selu shvatili da je mladić bio »sveti Đorđe«.

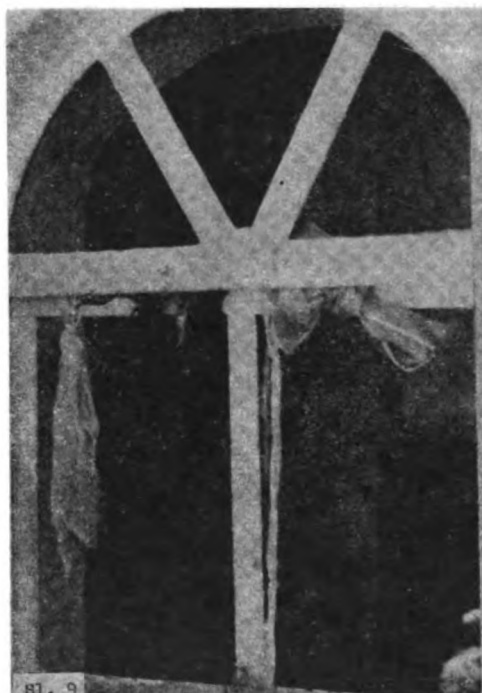
¹³ Nadimak sv. Jovana Krstitelja koji se iz istog razloga, kao što ćemo dalje videti u Maloj Aziji naziva »dripac«.

¹⁴ Skilovihas (=veliki kašalj).

¹⁵ Dripa, krpa.

¹⁶ St. Kyriakidou, *Δεισιδαιμονίαι καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι ἐκ Γκιουμουλτζίνας; τῆς Θράκης, Λαογραφία*, Β', 1910—1911, 410, 421; N. Politou, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Γ', Atina 1931, 98.

¹⁷ Crkvena je sagrađena na mestu starijeg paraklisa; građevina je stara otprilike dvadeset godina.

Kada smo prekopali grob, udarajući motikom, odlomilo se jedno parče krsta. Kasnije je Bakirdžidis ponovo sanjao i pronađeno je parče koje je falilo od krsta. U grobu smo pronašli krupne kosti i krst.«¹⁸

U Kurtikiju,¹⁹ Tesalija, nekoliko kilometara severno od sela Palamas (srez Kardice), na južnom delu manastira Preobraženja Spasitelja, izvan dvorišta, postoji bara, koju stvara izvor i jedar potočić. Na obalama pomenute bare, na dva mesta, vešaju, uvek iz poznatih razloga, maramice, marame za glavu, donji veš ili čak i cele haljine na grane *Ulmus-a campestris-a* (Slika 11 — 14). Do pre rata običaj vešanja krpa obavljao se i na jednoj velikoj krušci, pored svete vode, u rejonu Veleština, Tesalijske Magnisije.²⁰

U Južnoj Grčkoj, običaj vešanja krpa radi ozdravljenja bolesnika je ređi. Pored Naksosa (ostrvo u Egejskom moru), o kome će kasnije biti reči, običaj je poznat samo u dva slučaja u srezu Ilias. U prvom slučaju, običaj se kombinuje sa »provlačenjem kroz rupu« jednog šupljeg kamena²¹ koji se nalazi izvan dvorišta manastira Ton Isodion u Pirgosu, (slika 15). Krpe (ili cele komade donjeg veša) bacaju se na zemlju ili na obližnje šiblje. Drugi slučaj dešava se izvan dvorišta manastira Svetog Nikole Spatonskog, na granici srezova Ilijas — Ahajas, gde se krpe vešaju ponekad na ikonostas a ponekad na drvo, ili i na ikonostas i na drvo.

Jedino objašnjenje koje možemo dati u pogledu retkosti ovog običaja u Južnoj Grčkoj jeste to što je sto pedeset godina unazad, uvođenje evropske medicine, a i evropskog duha uopšte, eliminisalo običaj koji je nekad, možda, bio veoma rasprostranjen.

U Mitileni, običaj vešanja krpa bio je posebno razvijen; »na grane drveća, koje se nalazilo pored crkava, i iz tog razloga je smatrano svetim, bolesnici su vešali košulju ili opasač, nadajući se da na taj način ostavljaju tamo »svoju bolest«. Kada su bolovali od groznice, vešali su odeću na drvo, pored paraklisa Svetog Jovana. Sveca — Lečitelja, meštani su nazivali *cancajaris* (*cancau rako*) zbog krpa koje su mu posvećivali bolesnici što su bolovali od groznice. *Argiris Eftaljotis*, sakupivši nešto od

¹⁸ Stanovništvo sela potiče iz Sampsunde na Crnom moru, gde je vešanje krpa bilo poznato i obavljano u hramu Sv. Jovana Krstitelja u Kujan Bunaru.

¹⁹ Na slučaj u Kurtikiu skreće pažnju docent Solunskog univerziteta g. K. D. Cagalas, kome, i sa ovog mesta, posebno zahvaljujemo. U skladu sa onim što je pravica iz Atine, g. Anastasija Cela — Arseni, poreklom iz Palamasa, Kardice, imala dobrotu da nam ispriča, vešanje krpa obavljano je svaki put kada se bilo iz kog razloga odlazilo u manastir na molitvu.

²⁰ Ovo obaveštenje dugujemo g. N. Pantazopulosu, prof. Solunskog univerziteta, kome se i ovom prilikom posebno zahvaljujemo.

²¹ Kamen ima veoma malu rupu i kroz njega mogu samo mala deca da se provuku. U oblasti Ilija (Eleje) »provlačenje kroz rupu«, ali bez vešanja krpa na drvo, izvodi se u tzv. »šupljem kamenu« sela Kucchera.

onoga što je pisao Rouse, došao je do zaključka da u većini slučajeva na vrbu su vešali ne samo krpe već »i kompletne nošnje, čak i vretena i beli luk«. Isti pominje i da je pored crkvice Sv. Anargira, postojala divlja maslina »prepuna krpa koje vezuju majke da bi tamo ostavile bolesti svoje dece.«²²

O svetom Terapisu Cancellariu (Slika 16), običaj koji se i danas održava, postoji sledeća legenda koja pokušava da ga objasni sa paretimologijama: »U zalivu Gere, pored Terme, levo postoji jedno drvo a iznad crkvice, svetog Terapisa Cancellaris. Za vreme Turaka, na obali je postojala kućica u kojoj je sa svojim sinom stanovala starica, hrišćanka. Međutim, njen sin je bio pravi Arapin, crn, go; nosio između nogu tkaninu privezanu za struk. Imao je tridesetak godina. Penjao se na drvo i sedeo je na njemu. Prolazili su seljaci i donosili su na magarcima prehrambene proizvode iz Agiasosa, Gere i Svete Paraskeve i prodavali su ih u Mitileni. Arapin koji je sedeo na drvetu tražio je od njih milostinju, davali su mu po nešto da jede i on je od tog živeo. Umrla je starica i Arapin je ostao sam, prošlo je vreme, umro i Arapin, tamo na drvetu, a onda su ga zakopali preko puta, u njivu. Seljaci su govorili, dobri Arapin, sveti čovek Arapin, i odlazi! Postepeno, Arapin — Arapin, ispao sveti Tarapis, i muškarci su otkidali komade od svojih košulja, a žene od sukanja i vešali krpe, kada su bili bolesni, da bi Arapin odneo boljku, punili su drvo krpama i govorili sveti Tarapis Cancellaris. Pošto je Arapin zimi bacao na se krpe da mu ne bude hladno, mi deca smo odlazili da beremo masline i gledali smo ga. Prošle su godine, kućica na obali se raspala, drvo je odnelo more, crepove je vetar polomio, mi smo odlazili da se kupamo i gazili polomljene crepove. Godine 1920. dva brata Liki (Vukovi, prim. prev.) koja su bila u Opštinskim vodama, Georgis i Tanasis, sagradila su tamo paraklis i postavili ikonu svetog Terapisa, a na drvo i dan danas vešaju krpe.«²³ Legenda je, bez sumnje, netačna, budući da iz bibliografije znamo da je ovaj običaj postojao još u prošlom stoleću.

Međutim, ova legenda iz Mitilene možda govori o nekom turskom predanju. Znači, Turci su verovali da je sveti Terapis čudotvorac i da je izlečio mnoge Turke od raznih bolesti.²⁴ Čak su neki Turci, nadržilekari, koristili vodu iz »svete vode« svetog Terapisa.²⁵ Verovali su da je sveti Terapis bio musliman i da je postao mučenik; iz tih razloga, smatrajući ga svojim svecem,

²² N. G. Politou, Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ', Ατ'ina 1931, 98, gde je data i kompletna bibliografija.

²³ V. G. Samiotou, η Ραλλιὰ, 'Ημερολόγιον, Μυτιλήνη 1978, 23—24.

²⁴ O. Vatidou, 'Η Χριστιανικότητα τῶν Τούρκων καὶ οἱ Ἕλληνες: τῆς Μι. ρασίας', Ατina, 1956, 70—71.

²⁵ Isto, 84.

nazivali su ga Azis Arap (=Sveti Arapin), iskvareni naziv ma-loazijskog imena sveca: sveti Tarapis.²⁶

U Naksosu, gde je običaj »provlačenja kroz rupu«, kako kroz vratanca crkava²⁷ tako i kroz rupu drveta²⁸ ili kroz obruč od pepela,²⁹ dosta rasprostranjen, obično se ne vešaju krpe na obližnja drveta. Samo u slučaju svete Irine iz Tirokomisa (Livadija) ostavljaju dečiju odeću, onako kompletnu, ili konce u visini dečijeg rasta u istoj crkvi³⁰ ili na obližnjoj livadi,³¹ ili na obližnjem šiblju.³² Uzgred napominjemo da, u skladu sa legendom, »čovjek čija je njiva bila puna puma odeće sakupio je i zatrpao u jednu jamu. Noću je video u snu svetu Irinu koja mu je rekla da ode i da ih otkopa, jer će ga snaći veliko zlo. Prestrašen, čovek je otišao, otkopao krpe i razbacao ih je po celoj njivi«,³³ što znači da se i u Naksosu, krpe koje su zavezane u čvor ne smeju dirati, kao što se, na primer, veruje i na Kipru.

U Naksosu, gde je vešanje krpa bilo nezavisno, jedino se zadržao običaj svetog Spasioca u oblasti Kalantosa, koji se danas više ne neguje. Ostala je samo jedna filotitska kletva »*Da bog da tvoju košulju videla kod svetog Sozosa*«, koja se izgovara i dan-danas,³⁴ iako je gotovo izgubila značenje.

Na Kritu je do danas zabeležen običaj vešanja krpa samo na dva mesta sreza Retimmo: u selu Angelijana (Metohija) Milopotamosa u rejonu Rustika. U prvom slučaju krpe su vešali na jedan paraklis izvan sela, najverovatnije u crkvi Svetog Pantelejmona i običaj se zadržao do pred drugi svetski rat.³⁵ Kod Rustika, vešanje krpa, ali i konaca obavlja se na jednoj smokvi, koju narod smatra »povampirenom« pored, danas sa-

²⁶ *Isto*, 57. Ovo je možda razlog nejasnoći koja je nastala oko određivanja datuma smrti trojice mučenika svetaca iscelitelja pravoslavne crkve, koji se, zaista čudnovato, sva trojica praznuju maja meseca.

²⁷ St. Imellou, Δημώδεις Παραδόσεις εκ Νάξου, 'Επετηρίς Λαογραφικού 'Αρχείου, ΙΑ'—ΙΒ' (1959), 212—216; *Isti*, Περί του έν τή νήσω Νάξω έθιμου του „τροποπεράσματος“ „'Επετηρίς 'Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών“, Α' (1961), 516—520; N. Kefaliniadi, 'Ασθένειες, „Ναξιακόν Μέλλον“, φ 419 ('Οκτ. 1978), I, 6. Provlačenje kroz rupe izvodi se u postvizantijskim hramovima sv. Isidora Livadskog, sv. Irene Tirokomske sv. Irene iz Melanskog Kurunohorija, sv. Pahomija Cikalariosa i u vizantijskom hramu sv. Pahomija Apirantosa, u XVIII v., o kome vidi G. Dimitrokalli, Οι Δείκοχοι Χριστιανικοί Ναοί, Atina, 1976, 106—109, gde se nalazi i sva prethodna bibliografija. Dalje: St. Imellou

²⁸ St. Imellou, *nav. delo*, 516. (poznata dva slučaja).

²⁹ St. Imellou, *nav. delo*, 520, (poznata dva slučaja). Ako posle provlačenja kroz kotur dete ozdravi, uzimaju tri komadića od njegove odeće i bacaju na raskrnicu.

³⁰ N. Kefaliniadi, *nav. delo*, 1. Isto se dešava i u crkvi sv. Isidora (vidi St. Imellou, *nav. delo*, 518);

³¹ N. Kefaliniadi, *nav. delo*, 1.

³² Sećam se vešanja krpa na obližnje grmlje, koje se izvodilo čak i pre otprilike dvadeset i pet godina.

³³ N. Kefaliniadi, *nav. delo*, 1.

³⁴ N. Kefaliniadi, *nav. delo*, 6.

³⁵ I. K. Kalokyri, Τά 'Ιερά Δένδρα καί τό έξ 'Ανατολής καταγόμενον Δένδρον. τών Χριστουγέννων, 'Επιστημονική 'Επετηρίς Θεολογικής Σχολής 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ΙΗ' (1973), 21 (ponovljeno izdanje).

svim porušene crkvice Svete Fotini. Ovaj se običaj održao i do dan-danas. Tačnije, »veruju da onaj koji pati od glavobolje ili groznice i vrućice može se izlečiti, dovoljno je samo da ostavi svoju groznicu tamo«. Zato se i danas čovek iščuđava kada ugleda mnoštvo raznobojnih krpa ili konaca povešanih na granje obližnje smokve i to ispod ikone čudotvorke svete Fotini. Tako, prema tradicionalnom verovanju smernih stanovnika, onaj »ko veže« svoju grozničavu boljku na granu ove »povampirene« smokve, sveta Fotini ga izleči odmah.³⁶

U Karpatosu, na Dodekanezima, "The priest ties a red thread round the neck of a sick person. Next morning the friends of the patient remove the thread and go out to the hillside, where they tie the thread to a tree, thinking that they thus transfer the sickness to the tree".³⁷

Na susednom ostrvu Rodosu, u selu Psitos (Psintos)³⁸ nalazi se mali manastir Ponagije Jamatikis.³⁹ Na drumu koji vodi za manastir ima neke trnovite sačke (stives i hinopodia). Svaki Psitjan koji prođe drumom na putu ka crkvi Bogorodice, na liturgiju, kida komad od odeće, u obliku trake i ostavlja je tamo. Čine to jer su verovali da je tuda prošla Bogorodica i sela da se odmori.⁴⁰

Na Kipru je vešanje krpa po drveću, možda, najrasprostranjenije.⁴¹ Drvo na koje se vešaju krpe nalazi se obično pored neke »svete vode« koja može biti izvor, bunar ili obična bara, i, naravno, uvek pored neke crkvice. Takođe, vešanje krpa, izuzev jednog slučaja, ne izgleda da je povezano sa poznatim i rasprostranjenim običajem »provlačenja kroz rupe«,⁴² kao što je to u drugim krajevima.

U svetoj vodi Časnog Prodrroma (Jovana Krstitelja) u selu Gipsos, na Kipru, bolesnici vešaju pramenove svoje kose ili konce na obližnji čempres.⁴³

U selu Sveti Atanasios (Atanas) Limesos, na Kipru i blizu hrama manastira Bogorodice Sfalanzjotise, »pored jedne barice

³⁶ G. V. Antouraki, *Al Monai Muriokeφάλων και Ρουστίων Κρήτης μετά τών Παρακλησιών αυτών. Συμβολή εις τήν έρευναν τών χριστιανικών μνημειων*, Atina, 1977, 174.

³⁷ J. G. Frazer, *The golden bough. A. Study in magic and religion*, London 1974 (Abridged Edition), 715.

³⁸ Otrpilike u centru ostrva.

³⁹ Παναγία ή 'Ιαματακή. Hram je stariji od 1408. godine.

⁴⁰ A. Vronti, *Ροδιακή Λαογραφία, Λαογραφία, ΙΑ'* (1934—37), 552.

⁴¹ Na Kipru je zabeleženo vešanje krpa na drvo radi plodnosti; u vezi s tim vidi N. Politou, *Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ'*, Atina, 1931, 100.

⁴² Za običaj »provlačenja kroz rupe«, na Kipru, koje ima za cilj takode lečenje bolesti, vid. A. Sakellariou, *Τά Κυπριακά, ήτοι Γεωγραφία, 'Ιστορία και Γλώσσα τής νήσου Κύπρου από τών αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, A', Atina, 1890, 79; G. H. Papaharalampous, *Τρωποπεράσματα, 'Επετηρίς, ΙΙΙ* (Λευκωσία 1969—70), 139—144.

⁴³ G. Hatsigeorgiou, *'Από τά άγίασματα μας, "Λαογραφική Κύπρος"*, A' (1971), 42. Komade odeće ili kike od kose žene vešaju o prozor sv. Faneromenisa u Larnakiju (vid. i str. 42—43), gde se nalazi i bibliografija.

koja ima malo vode postoji jedna *Citrus Vulgaris*, koja se smatra svetom i niko se ne usuđuje da je uništi. Barica je duboka otprilike deset stopa i da bi se olakšalo i omogućilo spuštanje vernika u nju, s jedne strane je malo ukoso potkopana. Ono malo vode u njoj, svete vode, pomoću podzemnog kanala, dužine otprilike 6 metara, nalazi izlaz kod jedne niže barice (rupe) ispod nivoa bare. Oni koji boluju od malih krastica po koži ili majke koje dovode svoju bolesnu decu, pošto se prvobitno spušte u lokvu, čiju vodu preskaču, uzmu blato iz nekog dela korita, namažu krastice i zatim ih ispiraju svetom vodicom, koja curi izvan lokve. Posle premazivanja krastica i ispiranja blata prilaze *Citrus Vulgaris*-u i na njene grane vešaju maramice, dečije gaćice i komade od odeće bolesnika u obliku traka i bilo kakvu drugu posvetu (dar) koju su obećali da kupe Bogorodici.⁴⁴

Sl. 17

Na mestu »Agija Koroni«, blizu Palehorija, na Kipru, postojala je do 1957. »jedna *Pistacia Terebinthus*, veoma velikih dimenzija, kojoj su, radi ozdravljenja, dolazili ljudi koji su bolovali od raznih bolesti, uglavnom od malarije (slika 17). Oni

⁴⁴ A. Panaretou, 'Η Δενδρολατρεία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα. Σταχυολογήματα από τίς παραδόσεις; ξένων χωρών και του τόπου μας, Λευκωσία 1969, 17–18; G. Hadži Georgiou, *nav. delo*, 42.

koji su prilazili drvetu verovali su da će ozdraviti ako u obliku trake na njegove grane povešaju parčiće iskidane od njihove odeće, na kojima su, pre nego što su ih okačili na drvo, ispisali znak krsta i, izgovarajući neku molitvu, molili su sveticu da ih izleči.⁴⁵ Pored ovog drveta nije bio neki paraklis ili klanjaliste. Međutim, toponim pokazuje da je nekada na tom mestu postojala crkva Svete Koronise. Posle iskorenjivanja drveta, 1957. seljaci su na istom mestu sagradili mali hram, posvećen Bogorodici Zoodohu Pigi (Izvor života).⁴⁶

Na mestu »Pirkin«, 4—5 milja istočno od manastira Kiku, na Kipru, postoji »sveta voda« Bogorodice. Ovde »dolazi dosta vernika, koji boluju od raznih bolesti, uglavnom kožnih ili jednostavno dolaze da piju svetu vodu ili da njome umiju svoje lice. Na obližnjem, samoniklom grmu koji se nalazi pored svete vodice, ljudi koji dolaze na lečenje, vešaju odeću svoje dece ili parčiće otkinute od njihovih haljina, u vidu traka, a oni koji se umivaju, maramu ili tkaninu kojom su obrisali lice. Grm se smatra svetim i svi ga poštuju. Takođe i jedna stara *Pistacia Terebinthus*«. ⁴⁷

U mestu Mandrija, kod Limesa na Kipru, na lokaciji Svetog Đorđa, postoji jedan *Arbutus andrachne*, *Lycium europaeum*, veoma velikih dimenzija. »Nalazi se tamo gde je nekada stajala crkva i smatra se svetim drvetom. Tom drvetu prilaze svi oni koji boluju od raznih bolesti, pale kandilo, koje postoji u šupljini drveta, i na njegove grane vešaju trake svoje odeće ili druge predmete«. ⁴⁸

Opet na Kipru, »između naselja Evriha i Flasa i iznad jednog brdašca, postoji jedan mali paraklis Bogorodice Kusuljske gde se održava vašar svakog utorka u sedmici, od Uskrsa do Tomine nedelje. Na vašar dolazi mnoštvo sveta iz susednih sela, jedni da bi se poklonili, a drugi koji su »obećali« svoju obolelu decu Bogorodici. U ranijim godinama dolazile su sa bolesnom decom i Turkinje iz okolnih sela. Pošto su uvele u crkvu svoju bolesnu decu, skinule su im odeću i njihova tela premazale uljem koje su uzimale iz kandila Bogorodice. Posle toga dečiju odeću su vešali na obližnje žbunje *Vitex agnus castus*, *Lythrum salikaria*, i *Paliurus australis*, *zizyphus lotus*. Da bi se »obećanje uhvatilo«, oni su se svojim selima morali vraćati drugim putem, ne onim kojim su došli da se poklone. Vladalo je verovanje da, ako se neko usudi da dotakne dečiju odeću koja je bila izvešana po žbunju ili, pak, samo žbunje, razboleće se ili će ga neko drugo zlo spopasti. Zato se u vezi sa ovim verovanjem kaže: »Dodirnuo je odeću i drveće Kusulje i pao bolestan«. ⁴⁹

⁴⁵ Isto, 18—19.

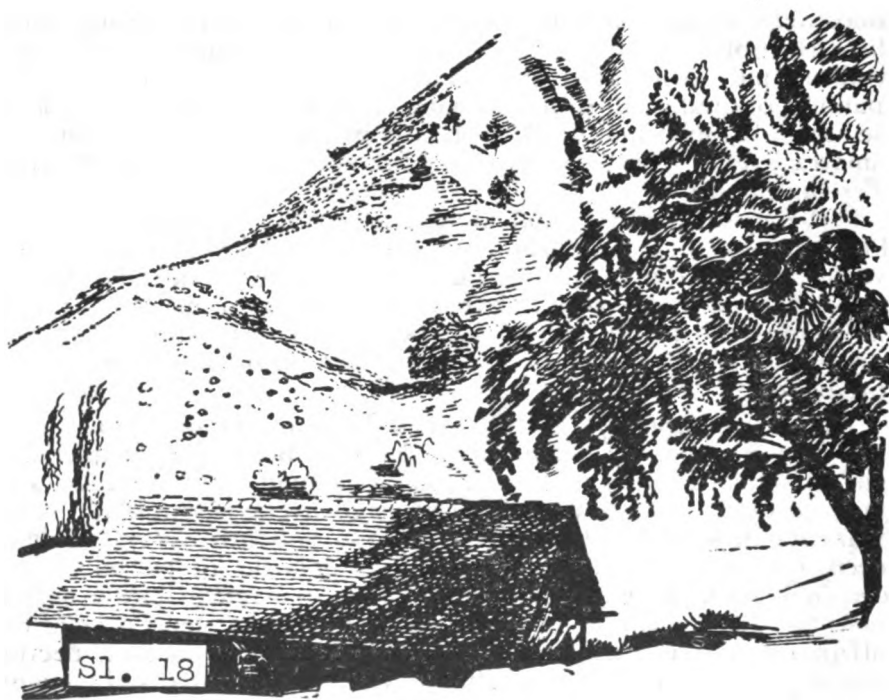
⁴⁶ Isto, 19.

⁴⁷ Isto, 21—22; Hadži Georgiou, *nav. delo*, 42.

⁴⁸ Isto, 25.

⁴⁹ Isto, 29; Hadži Georgiou, *nav. delo*, 42.

Na kraj sela Kakopetra (Zao kamen), na Kipru, nalazi se paraklis Svetog Đorđa, a severozapadno od njega, na razdaljini od otprilike dvadeset i pet metara, postoji »sveta voda« sa stoletnim *Pistacia Terebinthus*-ima (slika 18). »Ovoj svetoj vodi koja je sumporna pribegavale su uglavnom majke sa decom, i pošto su ih umile svetom vodicom, na grane *Terebinthus*-a su vešale komade od dečije odeće u vidu traka, a žene pramenove svoje kose. Postoji i verovanje da će svako ko se ne samo usudi da otkine granu svetog drveta, već i ubere i pojede crni zreo plod *Terebinthus*-a, oboleti.«⁵⁰

Na udaljenosti od oko pola milje od ruševina antičkog grada Pergamosa, na razdaljini od pet milja od sela *Akanthus* (Trn) na Kipru, na putu *Akanthus — Flamudi — Davlos*, nalazi se paraklis Svetog Mikala. »U podnožju obližnje okomite stene je velika špilja sa stalaktitima. Sa njenog krova neprekidno kaplje voda, sveta voda svetog Mikala. Na ulazu u špilju raste kompaktna *Myrtus communis*, čije grane i lišće pokrivaju ulaz, koji je dugačak oko 12 i visok 6 stopa. U tu špilju sa svetom vodom i

⁵⁰ Isto, 28.

Myrtus communis-om ukućani i danas odvođe svoju bolesnu decu, uglavnom obolelu od malarije i kahektičnu (izmorenu, tuberkuloznu), kao i decu koja ostaju zauvek slabašna i bolesna. Veruju da će se deca izlečiti ako ih odvedu na milost i blagoslov svetom Mikalu, ako ih umiju svetom vodicom iz špilje i ako izvešaju na obližnju *Myrtus communis* pramenove kose obolelog deteta i parčice u obliku trake otkinute od njihovih haljina ili od marama za glavu. Kidanje čak i jedne grančice pomenute *Myrtus communis* smatra se veoma lošim predznakom koji može da izazove veliko zlo.⁵¹

U južnim predelima kiparskog sela Platanistasa i na padinama jednog uzvišenja nalazi se mesto »Panagija Katofidkjtisa«, potiče možda od toponima »Katofidin«.⁵² »Na ovom prostoru, koji se i danas smatra svetim, mada nije sačuvan skoro nijedan delić ruševina crkvice, postoji jedan stoletni *Terebinthus*, ispod koga su i pored samog njegovog stabla, pre mnogo godina, vernici sagradili privremeno, od običnog kamena, Svetu Trpezu. Kad god se tamo održava služba, a to se događa svakog ponedeljka posle Uskrsa i 25. marta, sveštenik improvizuje Oltar pomoću čaršava. Oko stotinu metara niže od pomenutog prostora, u dnu jednog dola postoji izvor, sveta voda Bogorodice i pored nje veliki platan. Tom *Terebinthus*-u i svetoj vodi dolaze u pohode sa strahopoštovanjem vernici koji boluju od raznih bolesti; pošto očitaju molitvu, klanjaju se pred ikonom Bogorodice koja se nalazi, kao na ikonostasu, u šupljini drveta, pale kandilo i prinose darove: novac koji bacaju u neku kriptu u šupljinu *Terebinthus*-a, koju, prema legendi, čuvaju dve otrovne zmije. Zatim, na granje *Terebinthus*-a vešaju trake otkinute od svojih haljina, a žene pramenove kose. Odlaze svetoj vodi, piju je i peru glavu, a potom na platan, koji je pored svete vodice i koji se takođe smatra svetim drvetom, vešaju iste one predmete koje posvećuju i *Terebinthus*-u.«⁵³

»Na Istočnom delu kiparskog sela Pano Pirogos i otprilike na udaljenosti od jedne milje od sela nalaze se ruševine paraklisa Svete Barbare. Pored ruševina ranije su postojala dva stoletna bora. Nekada je jedan drvoseča iz korena izvadio jedan

⁵¹ Isto, 29; Hadži Geogiu, *nav. delo*, 42.

⁵² Nekada, početkom XIX veka, u šupljini drveta gde danas vernici vešaju svoje krpice, postojala je ikona Bogorodice, danas se nalazi u selu Alona. Na ikoni je stajao natpis Bogorodica Katofidkjtisa. Godine 1961, na lokaciji Katofidkjtise, gde uopšte nije bilo ruševina hrama, sagrađena je crkva i postavljena savremena ikona Bogorodice sa natpisom »Bogorodica Katafijotisa«, možda pod uticajem veoma poznatog Bogorodičinog nadimka »Katafijotisa«, poznatog iz Dafnomilia sa Krita (»Katafijani«) i iz kolonije sa ostrva Androsa (»Katafigi«, »Katafjotisa«, »Katafjotisa«), o kojima vid. Τιμοθέου 'Ιεροσολύμων, ΑΙ 'Ερονυμίας τῆς Παναγίας, Νέα Σιών, ΜΗ' (1953), 254. Lepa neobjavljena ikona Bogorodice Katafigis, tipa Bogorodice Glikofiluse (blagocelivajuće), najverovatnije iz XVII veka, nalazi se u muzeju ostrva Kithira. Imajmo u vidu da je Katafi i lično ime (vid. A. Vronti, *nav. delo*, 552).

⁵³ A. Panaretou, *nav. delo*, 32–34; vid. G. Hadži Georgiu, *nav. delo*, 42.

bor. Međutim, ozbiljno je oboleo, ostao oduzet neko vreme, a zalećio se kada se pokajao što je posekao bor Svetice — vratio se 'na mesto zločina'. Pao je na kolena i molio svetu Barbaru da mu oprostii. Uzeo je iz ruševina jedan kamen, poljubio ga, zapalio sveću i postavio na njega a na grane susednog bora obesio konce i komadiće od odeće iskidane u obliku trake. Bor su pohodili i pred njim su se klanjali vernici radi ozdravljenja od raznih bolesti, a naročito od boginja i kožnih oboljenja, klanjali su se i ljubili jedan kamen srušenog paraklisa,⁵⁴ palili sveće i vešali na drvo razne posvete.⁵⁵

»Na južnom delu i negde na razdaljini od oko milje od istog sela Pano Pargos (Gornja Tvrđava) nalaze se ruševine paraklisa Svete Paraskeve. Pored ruševina postoji jedan predeo koji je obrastao u grmlje od trišlja (*Lentiscus*) i koje zauzima veliku površinu. Ovom šumarku od trišlja dolaze u pohode obično ljudi koji imaju bolesne oči, i zato što ne postoji ikona, klanjaju se pred nekim kamenom sa ruševina crkve, pale sveću, ostavljaju konce na grmlje i na grane vešaju trake, najčešće iskidane od svojih maramica. Šumarak se smatra svetim i niko se ne usuđuje da ga uništi, plašeci se slepila.«⁵⁶

U selu Amargeta, Kipar, i na mestu »Kali Geneka«⁵⁷ postojalo je jedno prastaro drvo *Crataegus azarolus*,⁵⁸ koje je nedavno izgorelo u požaru. Pored njega su bila dva kamena, koja su obrazovala neku vrstu prirodnog svoda i tu je vršen obred »provlačenja kroz rupu«, posle koga su kačili haljinice malog deteta na drvo *Crataegus azarolus* »Dobre žene« (*Kalis ginekas*), vešali su čak i pramenove njihove kosice ili neke druge posvete, a u tom trenutku izgovarali su želju:

*Hej dobra ženo, daj mi moju bebu
da ti dam tvoju bebu»⁵⁹*

Ovo isto se odigravalo, kao što je poznato, i na svetoj vodi svetice, svete Solomini (Pafos) na Kipru, svetog Terissosa, svetog Polihroniosa, svetog Hrizostoma i Glidjotise u Jalusi.⁶⁰ Međutim, pored ovih malobrojnih primera, na Kipru postoji mnoštvo drugih stoletnih drveta *Terebinthus-a*, koja vernici smatraju svetim

⁵⁴ Kult i klanjanje pred kamenom ruševina nekog paraklisa, osim u navedenom slučaju sv. Paraskeve, susrećeno i na paraklisu sv. Nikole koji se nalazi u reonu sela Pano Pargos (Gornja tvrđava), vid. A. Panaretou, *nav. delo*, 35.

⁵⁵ A. Panaretou, *nav. delo*, 34.

⁵⁶ *Isto*, 35.

⁵⁷ Kales Ginekes (=Dobre žene) na Kipru se nazivaju Dobre Gospe ili Vile.

⁵⁸ G. H. Papaharalambus, koji je objavio »provlačenje kroz rupu« u Amargetu, pominje da je drvo *Quercus coccifera*, a ne *Crataegus azarolus*; u vezi s tim vid. G. H. Parahalambus, *nav. delo*, 143.

⁵⁹ A. Panaretou, *nav. delo*, 42; K. Pilavaki, *Κυπριακά Τοπωνύμια, Λαογραφική Κύπρος*, Ε' (1975), 35.

⁶⁰ G. Hadži Georgiou, *nav. delo*, 42, gde se nalazi i bibliografija.

i koja se obično nalaze pored ruševina starih hramova. Ima ih u mnogim selima i u starim i napuštenim kvartovima. »Vernici ili ljudi koji boluju od raznih bolesti dolaze u pohode ovim drvetima sa strahopoštovanjem, kao u crkvu; i pošto se pomole svecu, kome je posvećeno drvo, na stablu ili u šupljini drveta pale sveće ili kandilo sa uljem. Tamo gde postoji sveta voda, uzimaju i piju vodu ili se umivaju njome ili, opet, mažu blatom bolesne delove tela. Zatim vešaju na drvo iskidane parčiće od svojih haljina u obliku traka, pramenove kose i druge predmete koje posvećuju svecu.«⁶¹

Običaj vešanja krpa po drveću koje se smatra svetim bio je takođe rasprostranjen i među grčkim stanovništvom Istočne Trakije još pre katastrofe iz 1922. godine. U selo Kosti, kada je neko dete bilo bolesno, kidali su komadić od njegove odeće i vešali ga na drvo i čak su ga prskali svetom vodom, verujući da će na taj način dete ozdraviti.⁶² Izgleda da se ovo isto događalo i u Viziju,⁶³ Istočna Trakija.

U Saraju, između Vizije i Midije, na svetoj vodi svetog Teodora Tironskog, koji je praznovan 17. februara, »onaj ko je bolovao od vrućice odlazio je svetoj vodi, vezivao konac po travi i tako je vezivao tamo svoju bolest, pio je vodu i izlečio bi se.«⁶⁴

U mestu Kastanjes, kod Derkon, Istočna Trakija, bila su tri sveta izvora, pored kojeg su bolesnici na obližnje drveće vezivali krpe od svoje odeće. Na svetoj vodi Preobraženja Spasitelja, koji se praznovao 6. avgusta, »lečili su paroksizam i glavobolju. Za uspomenu na sveca mesili su hleb i delili kokoške za kurban.«⁶⁵ Onaj koji bi se razboleo od vrućice mesio je prosfuru i nosio na svetu vodu, davao je da se otpeva molitva zaupkoj, davao je kokošku za kurban, kidao je komadić svoje odeće, vezivao ga na obližnje dudove i bolest je prolazila. Tri godine uzastopno je davao prosfuru. Kada bi imali vrućicu, nisu lutali lekaru, odlazili su Svetoj Spasiteljici i nalazili zdravlje. Onaj koga je bolela glava pravio je na svom čelu krst od blata, ispred same

⁶¹ A. Panaretou, *nav. delo*, 26.

⁶² Iz informacije izbeglika koji danas žive u selu Sv. Jelena, srez sereski, rkp. 2761/1936. Centra za folklor Atinske akademije (Sabrao dr G. Ekaterinidis).

⁶³ Vid. pripovetku »Greh moje majke« Georgija Viziinosa, književnika koji je uglavnom opisivao svoj privatni život u Viziju: »Ponekad je odlazila da veže traku od Anikine haljine na neko čudotvorno mesto, nadajući se da će zlo daleko od bolesnice« (vid. F. K. Mpoumpouliadou, Γενική 'Ανθολογία Ποιήσεως και Πεζογραφίας Ατina, 1956, 796). Georgije Viziinos "permanentni autobiograf", često je smatran od strane folklorista autentičnim izvorom folklornim. U vezi s tim vid. N. Politou, Λαογραφικά Σύμμεικτα, Γ', Ατina 1931, 325, 339. i G. Dimitrokalli, Τό άνακάλλημα νεκρού σ' ένα διήγημα του Βιζυηνού, "Παρνασσο:", Κ' (1978), 505; vid. i str. 503. gde je i bibliografija mnogih napisa i prevod na stranim jezicima ove značajne novogrčke pripovedne literature.

⁶⁴ Elp. Stamouli — Saranti, 'Από τά 'Αγιάσματα τῆς Θράκης, Θρακικά, ΙΗ' (1943). Dalje: Elp. Stamouli-Sarandi.

⁶⁵ Žrtva.

svete vode i više nije patio od glavobolje«. ⁶⁶ Na svetom izvoru Bogorodice, koja se praznovala 15. avgusta, »ako je neko dete bilo kahektično, rano, pre nego što sunce izade, odvodili su ga i polivali po glavi svetom vodom, onako obučeno, zatim su kidali njegovu odjeću i bacali u reku, da ne bi preko tih krpica prošao drugi, i govorili:

*Bogorodice moja, il mi ga pokloni i izleči,
il ga uzmi da se ne muči.*

Ako je bilo da se izleči, lečilo se je, a ako je bilo da umre, umiralo i spašavalo se». ⁶⁷

I na kraju, na svetom izvoru svetog Jovana Krstitelja koji se slavio 29. avgusta, »kada je neko imao paroksizam, nije čekao da ga bolest napadne, već je odlazio na svetu vodu i pamučnim koncem merio stas svetog Jovana na ikoni, vezivao zatim konac na svoju ruku i nosio ga 40 dana i vatra ga je napuštala«. ⁶⁸ Kao što vidimo, na dva sveta izvora kod Kastanjesa, običaj se javljao značajno izmenjen.

Sveta voda Zoodohu Pigis (Izvor života), u Herakleji, Istočna Trakija, nalazila se »unutar jednog bunara pored jedne stare mitropolije i vode je bilo u izobilju; ljudi su odlazili u slavu Bogorodice, čitali molitvu, polivali kosu i lice svetom vodom, a bolesnici su ostavljali krpice. Susetke su noću videle jednu ženu, koja je bila u crnini, i kada su joj se približili, ona je nestala. Govorili su da je bila Bogorodica«. ⁶⁹

Izvan sela Evkarion, Istočna Trakija, »postojala je sveta voda koju su štovali na ime Usek. gl. Sv. Jovana Krstitelja. Pored svete vode bio je grm, velik, krcat raznobojnim krpicama raznih veličina. Znači, seljaci su verovali da, ako bi oni koji su oboljevali od vrućice, posetili svetu vodu, tamo se pomolili, popili vodicu, polili glavu i ako bi pri odlasku vezali na granu grma komad tkanine, koju su tog trenutka otkinuli od svoje košulje ili drugog dela odeće, oslobodili bi se temperature, koju su nazivali vrućicom ili groznicom, a oboleli je nazivan grozničav (udaren ili obuzet vatrom)«. ⁷⁰

Sveta voda sv. Jovana Bogoslova u selu Delionas kod Sili-brije (Istočna Trakija), koji je praznovan 8. maja, nalazila se »izvan sela, u jednom udubljenju, sa mnogobrojnim divljim ru-

⁶⁶ Isto, 263; posebno vid. D. V. Oikonomidou, Δημόδης Ἱατρική ἐν Θράκη, Αρχαῖον Θρακικὸν Γλασσικοῦ καὶ Λαογραφικῶ Ἰησαυροῦ", IE'—IST' (1949—51), 219; dalje: D. V. Oikonomidou.

⁶⁷ Elp. Stamouli—Sarandi, *nav. delo*, 268.

⁶⁸ D. V. Oikonomidou, *nav. delo*, 219.

⁶⁹ Elp. Stamouli—Sarandi, *nav. delo*, 245.

⁷⁰ I. Magkriotou, "Ἡθῆ, Ἔθιμα καὶ Προλήψεις τοῦ χωρίου Εὐκαρίου, Θρακικά, Η' (1937), 386—387; vid. Elp. Stamouli—Sarandi, *nav. delo*, 256; D. V. Oikonomidou, *nav. delo*, 220.

žama i kupinama (*Rubus ulmifolius*), unutar jednog paraklisa«. Zvali su je »sveta vodica Gerostana ili sv. Starca, lečila je vrućicu i druge bolesti. Odlazili su uvek gladni, u osvit zore. Bolesnik je pio svetu vodu, polivao se njome, čistu odeću su močili u svetu vodu, sušili je i oblačili; na rešetke prozora ili na drvo vezivali su jednu krpicu otkinutu od odeće bolesnika, da bi sa njom otišla i bolest, i bolesnik je ozdravljao. Nisu smeli da sa sobom ponesu svetu vodu. Gerostani su dovodili kahektičnu decu, svlačili su ih i polivali svetom vodom, kidali komadić od njihovih košuljica i vešali na drvo i ona su ozdravljala«.71

Svetom vodom sv. Paraskeve Ganu, Istočna Trakija, »umivali su oči, kada su болоvali i ozdravljali su. Zbog vrućice su izvan svete vode vešali nešto od onoga što su nosili na sebi, malo tkanine od šavova, ili neku ukosnicu sa glave, govoreći, ostavili smo kahektičnost i marazljivost. Odlazili su ne okrećući se i boljka je prolazila«.72

U Kurfaliru kod Silibrije, Istočna Trakija, u svetoj vodi svete Paraskeve, koja se nalazila izvan sela, njena milost je »lečila groznicu. I Turci su tamo ostavljali krpicu otkinutu od svoje odeće da bi ih prošla groznica«.73

U svetoj vodi Bogoridice Eleuse (Milostive) kod Peristasija Mirjofitosa, Istočna Trakija, koja se praznuje 15. avgusta, »sveta voda je izvirala iz jednog kamena i lečila lepru i sve boljke. Bolesnik je uzimao blato koje se stvaralo ispred svetog izvora i mazao mesta gde je osećao bol i ozdravljao. Naokolo je bilo trnja i bolesnik je zakačinjao74 na njih krpicu koju je kidao sa sebe da bi tamo ostavio bolest«.75

Sveta voda Svete Marine u Maditos-u kod Kalipolisa, Istočna Trakija, nalazila se »na mestu Ekali, gde je nekada bila crkvice ali u poslednje vreme videle su se samo ruševine. Sveta Marina smatrala se zaštitnicom obolelih od zaraznih bolesti, naročito od malarije. Na dan njenog praznika, vernici koji su dolazili da se poklone, kidali su komad od svoje odeće, polagali ga na obližnje prastaro drvo, odbacujući na taj način zarazu malarije«.76

Izvan sela Kermenija, kod Tiroloisa, Istočna Trakija, postojala je sveta voda svetog Jovana Bogoslova, koji je praznovan 8. maja. »Lećio je groznicu, ostavljali su krpice koje su skidali sa sebe, vezivali ih pored svete vode i bili su isceljeni«.77.

71 Elp. Stamouli-Sarandi, *nav. delo*, str. 253; vid. od istog autora Πώς γιάτρευαν στη Θράκη, "Θρακικά" 'H' (1937), 273; D. V. Ikonomidou, *nav. delo*, 213—214.

72 Elp. Stamouli-Sarandi, 'Από τά 'Αγιάσματα τής Θράκης, Θρακικά, IH, (1943), 274.

73 Elp. Stamouli-Sarandi, *nav. delo*, 276.

74 Vešao je.

75 Elp. Stamouli-Sarandi, *nav. delo*, 269.

76 Isto, 262.

77 Isto, 254.

I na kraju, pored svete vode svetog Teodora Tironskog, opet kod Tiroloisa, koji je praznovan 17. februara, koja se nalazila u jednom dolu, »kidali su komadiće od odeće kada su imali vrućicu i ostavljali su tamo bolest i isceljivali su se«. ⁷⁸

Mnoštvo svetih voda u Istočnoj Trakiji izazvale su reakciju zvaničnih crkvenih krugova. ⁷⁹ Ponekad, kao na primer u *Maditos-u*, krpice nisu vešali na drvo, već su ih koristili samo za umivanje očiju svetom vodicom. ⁸⁰ A u toku ovog vračarskog obreda često su se molili:

*Vezujem ti moje ruho
da bi moje zdravlje dala.* ⁸¹

Na nekadašnjoj grčkoj obali Male Azije, vešanje krpa na sveto drveće bilo je dosta rasprostranjeno. Na ulazu u grad Kidonjana, ⁸² grčko stanovništvo je sagradilo crkvicu u čast Svetog Antonija, koga su smatrali zaštitnikom svog grada i verovali su da ga štiti od epidemija, naročito od boginja. »Računajući na njegovu milost, vernici koji su bili bolesni, kidali su od odeće koju su nosili konac ili krpicu i vešali na granu drveta koje se nalazilo izvan crkve, da bi bolest oterali. Međutim nije valjalo okretati se i gledati nazad, jer je postojala opasnost da se bolest vrati, uprkos posveti, i posveta da se ne uhvati«. ⁸³

U Artaki-u ⁸⁴ (Severozapadna Mala Azija), stanovništvo »je palilo svećice na vlažne stene koje su opasivale rupu ispunjenu svetom vodom, i na grmlje vezivalo poznate vračarske krpice. Ove krpice, koje su kidane od odeće bolesnika, da bi se na isti način otkinula i bolest od njega, predstavljale su religiozni običaj, koji su bili uveli i Turci, a skoro svugde gde god je postojao Dedes i uglavnom sveti Jovan, drveće sa krpicama bilo je obavezno«. ⁸⁵

U Panormos-u u Propontidi običaj je poznat od davnina. Opisao ga je prvi put *Gerlach* (1576): »Kada smo stigli u Panormos, videli smo tamo izvan sela jednu česmu koju su nazivali Svetim izvorom. Oni koji imaju temperaturu piju i umivaju se,

⁷⁸ *Isto*, 255.

⁷⁹ M. Gedeou, *Κωνσταντινουπόλεως 'Αγιάσματα Θρακικά, Θρακικά, Θ'* (1938), 101—121.

⁸⁰ Elp. Stamouli-Sarandi, *nav. delo*, 276.

⁸¹ Elp. Stamouli-Sarandi, *Πῶς γιάτρευαν στὴ Θράκη. Γιατρικά, γητεία: καὶ χάρες, Θρακικά, Θ'* (1938), 271.

⁸² Današnji gradić Ajvali, predstavlja prevod na turski grčkog naziva grada (Kidoni = Ajva-Dunja).

⁸³ P. A. Mpimpela, *Λαογραφικά Κυδωνιών ('Αϊβαλή), Μοσχονησίων (Νησί καὶ Γενητσαροχωριού (Χωριό*, Atina, 1956, 27.

⁸⁴ Godine 1922. Artaki je imalo 10.000 Grka i 2.000 Turaka. Grčko stanovništvo se prilikom iseljavanja nastanilo u Eviji (Eubeja) gde je osnovalo Novu Artakiju.

⁸⁵ Olga Vatidou, *'Η Χριστιανικότητα τῶν Τούρκων καὶ οἱ "Ἕλληνες τῆς Μικρασίας*, Atina, 1956, 78—79, (dalje: O. Vatidou).

vešaju zatim konac ili komadić svoje odeće na drvo koje se izdiže iznad izvora.⁸⁶

U nekada čisto grčkom selu Kuvuklja,⁸⁷ zapadno od Pruse, stanovništvo je verovalo »da se groznica leči ako se bolesnik umije na nekom svetom izvoru. Zatim će komadić, koji će otkinuti od svoje odeće, vezati na svećnjak ili na neko nisko obližnje drvo«.⁸⁸ N osnovu onoga što dosada znamo, poznato je samo iz slučaja Kuvuklija.

Sl. 19

U Smirni, vešanje krpa obavljalo se u crkvi Svete Ane (slika 19). »I paraklis Svete Ane bio je sagrađen na jednom brežuljku u istočnom podnožju Pagos-a. Pored crkvice rasla je divlja kruška i žene koje su imale nekog bolesnika kod kuće *sekle su komadić*

⁸⁶ Grčki prevod u knjizi G. Augerinou-Sgouridou, 'Η Πέραμος; τῆ; Κυζίκου, Atina 1968, 38.

⁸⁷ Pre katastrofe 1922. godine, Kuvukle su imale gotovo 400 grčkih porodica, koje su se kao izbeglice nastanile u sreskom srezu i po drugim mestima Grčke.

⁸⁸ B. Deligiani, Τό ἐν τῆ περιφερείᾳ Προύση· Χορίων Κομβούκλια, "Μικρασιατικά Χρονικά", Α' (1938), 332.

od njegove odeće i vezivale su ga na grane divlje kruške, moleći svetu Anu da ga izleči. To isto su činile i Turkinje.⁸⁹ Kod paraklisa Svete Ane, koju su zbog vešanja krpa nazvali »Dripkinjom«,⁹⁰ prema nekim tvrđenjima, obavljalo se i »provlačenje kroz rupu«, kroz »neki prastari čudotvorni svod«, a krpe su vešane na neku vrbu (*Vitex agnus castus*) i to samo ponedeljkom.⁹¹ Prisustvo »vrbe« izgleda da dokazuje da je i paraklis Svete Ane bio sagrađen pored nekog izvora, bunara ili u nekom dolu, a od posebnog značaja je činjenica da je vešanje krpa obavljano u jedan određeni dan u nedelji, pojava o kojoj nema traga u drugim oblastima Grčke.

Međutim, u Smirni je postojala i druga sveta voda, pored koje se obavljalo vešanje krpa na drvo. »U Gornjoj mahali, Smirne, nema čoveka koji se ne seća da se tamo iznad dveju česama, na jednom uspravnom zidu (ostaci stare crkve) nalazio prozorčić, koji je bio okićen takvim raznobojnim krpicama. Vezivali su ih Turoi kad god su tuda prolazili, u znak poštovanja prema jednom Dede-u, bilo kom.«⁹² Srušena crkvice, tamo gde je bila sveta voda, bila je posvećena svetom Jovanu Krstitelju,⁹³ i ne bi je trebalo mešati sa svetim Jovanom Bogoslovom, čija je crkvice takođe postojala u Gornjoj mahali.⁹⁴

U Sevdikioi,⁹⁵ koje je do 1922. godine bilo grčko selo, udaljeno svega 16 kilometara južno od Smirne, »postojao je paraklis Svetog Jovana Krstitelja (Usekovanog Sv. Jovana ili Sv. Jovana Postnika), koji se zvao i Gornji Sv. Jovan. Nalazio se na jednom živopisnom uzvišenju, »maslinjaku«, kako su ga nazivali, pet

⁸⁹ N. Kartsonaki-Naki, *Θυμάμαι τή Σμύρνη*, Atina, 1972, 14; vid. i str. 12 gde se nalazi i slika sv. Ane.

⁹⁰ Obaveštenje dugujemo piscu i stručnom istraživaču Smirne g. Filipu Falbosu, kome se posebno zahvaljujemo.

⁹¹ Opis u obliku pesme daje Sokrat Prokopioiu:

Krenuo sam jedne nedelje da vidim sv. Anu.
Njoj zavetuje svog bolesnika svaka majka,
naročito kenjkavu decu. I dan je određen,
kada ih starac Emanuil prima — ponedeljak . . .
Sagrađena je crkva, kako kažu, na ruševinama stare.
Jedna je religija nestala, a sad vlada nova . . .
Videh žene kako sagnutih glava i sa strepnjom prolaze
ispod prastarog čudotvornog svoda,
vešajući o vrbu raznorazne krpice
otkinute od odeće bolesne dece.

S. Prokopioiu, *Σεργιάνι στην Παλιά Σμύρνη (Διηγηματικό Στοιχείο)*, 'Atina 1949², 170; dalje: S. Prokopioiu.

⁹² O. Vatidou, *nav. delo*, 79.

⁹³ Na obaveštenju se, i sa ovog mesta, zahvaljujemo g. Filipu Falbosu.

⁹⁴ S. Prokopioiu, *nav. delo*, str. 325; E. K. Falmprou, 'Ο Φραγκομαχαλάς τής Σμύρνης, 'Ιστορική Μελέτη, Atina, 1970, 88.

⁹⁵ 8.000 stanovnika Sevdikjoia, posle maloazijske katastrofe 1922. godine, rasturili su se kao izbeglice u razne krajeve Grčke, Egipta i Amerike.

minuta izvan sela. Bila je to mala crkva uzana i duguljasta, 4×6 metara, sagrađena izvan ograde i ispred ulaza u groblje, s jednim zvonom koje je visilo s jednog od prastarih i veoma visokih platana koji su je okruživali. Ranije, umesto zvona postojalo je klepalo. Na oko deset metara ispred crkvice bila je sveta voda, jedan plitak nepresušan bunar sa koficom da bi svet crpio vodu i pio za svoje zdravlje. Hrišćani su pričali da je iza pomenutog bunara pronađena čudotvorna ikona sveca, i na mestu »Pronalaska« bili su sagrađili klanjalište, kupolastog oblika sa dva stuba i u njemu je stajala stara, pocrnela ikona Sveta. Pored »Nalazišta« je bila velika bukva (*quercus aegilops*) puna krpa, koje su vešali kao zavet zbog paroksizma ili kile. Vodili su tamo bolesnika, pravili tri kruga oko »Nalazišta«, on se klanjao i celivao ikonu, umivao se svetom vodom i pio s dubokom verom. Zatim su seklj krpicu od njegove odeće i vezivali je na grane bukve »da bi otišlo zlo od njega«. Mnogi muškarci i žene, videli su u smu sveca, a neki su ga čak videli i živog.

Turci su ovu crkvicu ili, tačnije »Nalazište« »Dede« nazivali onako kako su nazivali sve crkvice posvećene sv. Jovanu. »Dripcu«, koje su se nalazile u prirodi. I oni su odlazili da se poklone, verujući da je na tom mestu sahranjen neki od njihovih sveštenika koji je bio poštovan zbog sveštenog života, jedan Dede. Međutim, taj naziv bili su uveli i naši za svako pustinjačko mesto gde je postojalo klanjalište svetog Jovana Krstitelja. Obično su govorili: »Hajdemo svetom Jovanu Dedeu.«⁹⁶

U nekadašnjem znamenitom grčkom gradu Vurla (Eritreja), 40 kilometara zapadno od Smirne,⁹⁷ i na kraju grada, postojala je sveta voda svetog Jovana Krstitelja, koji je praznovan 24. juna i 29. avgusta⁹⁸ i koga su nazivali Usekovani, Postnik i Musele.⁹⁹ Bila je to mala galerija (bezistan), dužine 10 do 15 metara i visine 2 metra, najverovatnije stari vodovod, koji se završavao u prirodnu pećinu, i bila je pretvorena u hrišćanski hram.¹⁰⁰ U samom dnu crkvice, i na jednom proširenju, bilo je ostataka grobnice, za koju je grčko stanovništvo grada Vurla verovalo da je grob svetog Jovana Krstitelja, koji je sam svojim nohtima isko-

⁹⁶ N. Karala, *Τό Σεβντικίον, Τό λεβεντικό Χωριό τῆς Σμύρνης*, Atina 1964, 107–108.

⁹⁷ Godine 1922. naselje Vurla je imalo 35.000 stanovnika; od toga 30.000 Grka i 5.000 Turaka; među njima je bilo i nešto Jevreja i Jermena. Grčko stanovništvo je 1922. porobljeno i jedan deo je podlegao stradanjima. Ostali su oslobođeni u proleće 1923. i prebegli u Grčku, uglavnom u Atinu, i Heraklion na Kritu.

⁹⁸ O. Vatidou, *nav. delo*, str. 52.

⁹⁹ Sveti Jovan Museles bio je veoma čuven i poznat čak i u Naksosu; Moramo napomenuti da je značajan deo stanovništva Vurle vodilo poreklo iz Naksosa i zato su se zvali »Vurlaksoti«.

¹⁰⁰ N. Miliiori, *Τά Βουρλά τῆς Μικρῆς Ἀσίας*, B', Atina, 1957, str. 38–39. Olga Vatidou, piše, međutim, bez podataka, da je sv. Jovan Museles bio »prva hrišćanska katakombna Male Azije« (vid. *nav. delo*, str. 33, 52), dok je na drugom mestu kvalifikuje jednostavno »podzemnom galerijom« (str. 51).

pao.¹⁰¹ »Oni koji su se bili zavetovali, odlazili su tamo, klanjali, kadili tamjanom i palili sveće na svetoj vodi svetog Jovana Mu-selea, malo izvan grada pored turskog groblja. Izvan crkvice, na grane jedne velike *Cercis siliquastrum*, vezivali su krpice od stare haljine bolesnika i govorili: »vezivali paroksizam, temperatu-ru malarije. Isto, i iz istih razloga su činili i Turci iz oko-line«. ¹⁰² U Aksariu, južno od Smirne, grčko stanovništvo je verovalo da se grob svetog Jovana Krstitelja nalazilo u njihovom gradu, u Mezarlikiu (tursko groblje).¹⁰³ »Turci su imali pomenuti grob u svom posedu. Nazivali su ga Dede i dozvoljavali hrišćanima da se nekoliko puta godišnje njemu poklone. U blizini je bilo zasađeno drvo većito zeleno, krcato koncima, po meri telesne visine bolesnika kao i trake od platna, otkinute od njihove odeće«. ¹⁰⁴ Na grobu svetog Jovana Krstitelja i na praznik Klidona^{104a} vršili su se i obredi predskazivanja širokih razmera, koji se, baš zbog mesta na kome su se izvodili, mogu okvalifikovati i kao prizivanje duhova radi predskazivanja.¹⁰⁵

U Bajdiriu, opet južno od Smirne, u turskom kvartu, postojalo je »drvo Aj Jannisa« (sv. Jovana), »onaj koji je obolievao od vrućice odlazio je tamo, kidao tračice od svoje odeće i vešao ih na drvo. Odlazeći, nije se okretao i boljka je prolazila. Sa tog drveta nisu kidali granje; onaj koji je kidao primao je na sebe i vrućicu. Gospa Zoi (Živka) tri godine je bolovala od vrućice. niti hinin, niti lekari nisu joj mogli pomoći. Čim je otišla do drveta sv. Jovana, otkinula je tračicu od odeće i okačila je na drvo, vrućica je odmah prošla i od tada je nikad više nije do-bila«. ¹⁰⁶

U celoj Maloj Aziji, običaj vešanja krpa na drvo, koje se nalazile ispred nekog paraklisa, bio je najviše rasprostranjen u Ferasama,¹⁰⁷ gde je svaki svetac bio na neki način izlečitelj određene

¹⁰¹ O. Vatidou, *nav. delo*, str. 52.

¹⁰² N. Miljori, *nav. delo*, tom 2, Atina 1965, 238; vid. i O. Vatidou, *nav. delo*, 51—52.

¹⁰³ Tursko groblje.

¹⁰⁴ O. Vatidou, *nav. delo*, 39—40.

^{104a} Običaj kombinovan sa proricanjem i dozivanjem mrtvaca, koji se održava na praznik sv. Jovana Krstitelja, 24. juna.

¹⁰⁵ O dozivanju mrtvaca u cilju proricanja i o proricanjima u Klidoni vid. K. D. Tsaggala, *Τό Ἀνακάλυμμα τῶν Νεκρῶν καί Ζωντανῶν στή Νεοελληνικά Ἰθρομαντικά καί Κατοπτρομαντικά Ἔθιμα*, Janjina, 1977, gde je i veoma bogata bibliografija.

¹⁰⁶ Elp. Stamouli-Sarandi, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Μικρῆς Ἀσίας, Μικρασιατικά Χρονικά, Γ'* (1940), 335.

¹⁰⁷ Selo Kapadokija, otprilike 100 kilometara severoistočno od Adana, koje se, prema izvesnim mišljenjima, poistovećuje sa antičkim naseljem Kastavala, koje pominje Strabon (*Γεωγραφικά*, XII 538; s tim u vezi vid. Th. Theodoridi, *Τοπωνύμια καί Λαογραφικά τῶν Φαράσων τῆς Καππαδοκίας, Μικρασιατικά Χρονικά, ΙΓ'* (19 191 67). Godine 1922. iz naselja Farasa i okolnih sela 3.500 Grka su prebegli u Grčku. Veoma specifičan i dosta zanimljiv jezički idiom naselja Farasa proučavali su H. Gregoar (*Notes sur le dialecte de Pharasa*, Bulletin de correspondance hellenique, vol. XXXIII, 1909, pp. 148—159), R. M. Dawkins (*Modern Greek in Asia Minor*, Cambridge 1916), kao i profesor Solunskog univerziteta N. Andriotis (*Τό Γλωσσικό Ἰδιωμα τῶν Φαράσων*, Atina 1948).

bolesti. Tako, sv. Orestis je lečio malariju, sv. Hrizostom rane, sv. Varvara i sv. Andrea velike boginje itd.¹⁰⁸

Ispred crkava većine svetaca bilo je »po neko staro drvo«. Tako, kod Ajokos-a bila je *to 'pidi* (kruška), u Svetoj Varvari *t'aludži* (divlja kruška), kod Svetog Atanasa *to voroto* (divlji čempres, bor), u Donjoj Svetoj Nedelji *o romakos* (divlji dud), kod Svetog Orestis-a *to aludži* (divlja kruška), u drugim crkvama razna drveta, *cuvasi* (*Pistacia terebinthus*), *thamni* (*Quercus aegilops*), *melina* (drvo nepoznatog roda — vrste), *fkatani* (platan).

Niko se nije usudio da uništi drvo sveca. A kad bi se osušilo, na to mesto zasađivali bi drugo drvo. Bolesnik je prolazio pored sveca, kidao neki deo svoje odeće u obliku trake ili je vadio neki konac i sve to vešao na grane drveta koje se nalazilo ispred sveca. Ako slučajno nije bilo drveta, onda je zabijao kolac u crkveni zid i vešao o njega traku ili konac. Traku su nazivali *caputi*,¹⁰⁹ (od turske reči ÇAPUT=krpa), konac knac. *Capute* su kidali od onog dela odeće koji je pokrivaio obolelo mesto. Ako je, recimo, osećao bolove u predelu krsta, kidali su *caputi* (dripu) od košulje, ako ga je bolela glava, od čevrea.¹¹⁰

Kada je bolesnik vešao *caputi*, morao je da šapuće: »Ostavljam ti moj tarti¹¹¹ (dert), ti si svetac, natovari ga, ostavljam moju muku tebi, ti si svetac, natovari je« (prihvati je).

Po pravilu, trebalo je vešati *caputi* (krpu) na drvo ispred sveca koji je imao moć lečenja određene bolesti. Međutim, *capute* su vešali na drvo bilo kog sveca, pored čije crkve su slučajno prolazili.

Ponekad nisu kidali delove od svoje odeće u obliku trake, već su svešteniku davali komad tkanine ili konca da ih opeva. Sveštenik ih je opevao po nekoliko dana. Zatim su opet dolazili oni koji su dali tkaninu ili konac, plaćali svešteniku i odnosili stvari. Opevanom tkaninom ili koncem vezivali su bolesni deo, glavu, uvo, krsta . . . , držali povez nekoliko dana pa ga zatim vešali na drvo sveca govoreći: »Ostavljam svoj dert, ostavljam ti svoju bolest.«

I Turci su činili isto da bi se izlečili od bolesti.

Niko nije smeo da dira *caputi* koja je bila okačena ispred crkve sveca. Plašili su se da ne ponesu bolest. Zato se moglo

¹⁰⁸ D. Lotkopoulou — D. Petropoulou, 'Η Λαϊκή Λατρεία τῶν Φαράσων, Atina, 1949, 30. Sveta Varvara smatrana je zaštitnicom obolelih od boginja i u Istočnoj Trakiji (vid. D. V. Oikonomidou, Δημόδης: 'Ιατρική ἐν Θράκη, "'Αρχαίον Θρακ. Γλῶσ. Λογογ. Θεσαυροῦ", tom. 15—16 (1949—1951), 219, i na obalama Crnoga mora (vid. G. K. Hatsopoulou, Λαογραφικά Χερσίου 'Αντράκτων, "'Αρχαίον Πόντου", tom I (1970—1971), 63—65.

¹⁰⁹ Od turske reči *caput* = krpa, dripa.

¹¹⁰ Od turske reči *cevre* = vežena maramica.

¹¹¹ Od turske reči koju upotrebljavaju i današnji Grci, *dert* = bolest telesna ili duševna.

videti drveće krcato starim i svežim krpama. Ostajale su tamo okačene dok ne istrule, jer iz straha ih niko nije dirao.¹¹²

U skladu sa ovim što smo naveli, običaj u Farasama nije vezan sa svetom vodom, kao što se po pravilu događa, kako u kontinentalnoj Grčkoj tako i na grčkim ostrvima. Međutim, izgleda da je u pitanju nemarnost, ili odsustvo moći zapažanja autora, jer je pored crkve Svetog Orestisa postojao »izvor svete vode Orestisa, koju su nazivali *tu Aresti to pegajdi* (Orestov bunar) ili *tu Aresti i podare*¹¹³ (Orestovo stopalo) ili *tu Aresti to ftalmi*¹¹⁴ (Orestisovo oko), dok se sveta Varvara, koju su posećivala deca obolela od boginja, nalazila levo od dole *Dzuvajidi*, koji je presecao selo.¹¹⁵ Naravno, za ostale crkve nemamo podatke, najverovatnije je da su se nalazile pored neke »svete vode«.

Iz opisa običaja u Farasama izgleda da je osobito značajna činjenica što je bolesnik mogao da uzme jedno drvo, da ga zabije u crkveni zid i tamo okači svoju krpicu, pojava koja nam nije poznata iz nekog drugog dela zemlje. I na kraju, moramo primetiti da je u Farasama bilo poznato i »provlačenje kroz rupu« na drvetu;¹¹⁶ međutim, posle toga nije se obavljalo vešanje krpa na drvo.

U celoj Maloj Aziji, najzanimljiviji običaj — mada ga nisu upražnjavali Grci, već muslimani — negovan je u Mersini.¹¹⁷ »Muslimani, poznati pod imenom 'felahi', obožavali su neke čudnovate svetinje. Rekli bismo, sasvim idololatrijski, kad se ne bi te svetinje, često, pojavljivale utkane u neka hrišćanska obeležja. Bilo je to, uglavnom, drveće na čijim granama su visile poznate krpice koje su ostavljali vernici, a u podnožju stabla izdizale su se male humke. Neka vrsta žrtvenika, većito belih. Na tim žrtvenicima bile su postavljene neophodne zemljane kadionice i svakog dana predveče tuda bi prošao poneki felah radi kađenja. Na vrhovima drveća stajali su zemljani idoli: bikovi, kamile, zmije, ali

¹¹² D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, 30—32.

¹¹³ *Podaré* = sveta voda (vid. D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, str. 157). Naziv koji potiče od reči *podari* = noga ili stopalo, proizlazi iz verovanja stanovništva iz Farasa prema kome je sveta voda izvirala iz mesta gde su koračali sveci (vid. Th. Theodoridou, *nav. delo*, str. 202). Činjenica koja nas nagoni da se setimo slične starogrčke tradicije.

¹¹⁴ Th. Theodoridou, *nav. delo*, 202. Reč *ftalmi* znači *ophthalmion* (vid. N. Andriotti, *Tó Γλωσσ. Ἰδιωμα τῶν Φαράσεων*, Atina 1948, 56. i D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, 33); naziv potiče od verovanja stanovništva koje je smatralo da se sveta voda stvarala »od suza svetaca koji su molili boga za račun smernih vernika« (vid. Th. Theodoridou, *nav. delo*, 202).

¹¹⁵ Th. Theodoridou, *nav. delo*, 232.

¹¹⁶ D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, 13, 32. Drveće ispred kojeg se izvodio obred provlačenja kroz rupu trebalo je da se nalazi izvan crkvice. U mestu Farasa obred provlačenja kroz rupu bio je poznat i bolesnici su se provlačili kroz šuplje kamenje; na žalost, nemamo podataka o njihovom položaju.

¹¹⁷ Priobalni grad preko puta Kipra; izlaz na more Adanskog grada Tarsa. Grčko ime je dobio po drvetu mirte kojeg je bilo u izobilju. Do 1922. godine, u gradu je živelo 3.000 Grka, koji su prebegli u Grčku. Godine 1974, grad Mersina je bila baza iz koje je izvršena invazija Turaka na Kipar.

i krstovi i anđeli. Hrišćani Mersine su pomenute humke nazivali 'gropčići'. Poznata su dva: jedan koji su okvalifikovali kao 'gropčić svetog Spiridona' i drugi kao 'gropčić svetog Dimitrija'. Prvi, kažu vatreni nostalgicari lepe domovine, bio je pokriven bujnim, raskošnim granama jednog nara, a drugi, retkim lišćem sivkasto-zelene masline... Ovakve felahe, najverovatnije sirijskog porekla i sa istim idololatrijskim i hrišćanskim navikama, susrećemo i u gradu Adana.«¹¹⁸

Na osnovu gore navedenih 76 slučajeva koje smo opisali, a o nekima od njih, na žalost, ne posedujemo potpune podatke, jasno se vidi da se pomenuti običaj sa posebnim intenzitetom pojavljivao u grčkom svetu. Navedeni slučajevi locirani su u Maloj Aziji i Istočnoj Trakiji (31), u Kontinentalnoj Grčkoj (17), na Ostrva Egejskog mora (10) i na Kipru (18). Malo je čudnovato što ovi običaji nisu zapaženi na Jonskim ostrvima kao i to što se ređe pojavljuju u Južnoj Grčkoj; ovo se može objasniti veoma odavnašnjim uvođenjem naučnih metoda lečenja. Moglo bi se reći da se posebna učestalost primećuje u sereskom srezu, Makedonija, i u Farasama, Kapadokija.

Razmatran iz opšteg aspekta, ovaj običaj se gotovo bez ikakvih izuzetaka, upražnjavao samo na paraklisima u prirodi i ispred manastira (izvan manastirskog dvorišta), a nikada u parohijskim crkvama. Najčešće se održavao pored neke svete vode.¹¹⁹ (38 slučajeva) i ponekad se kombinovao sa »provlačenjem kroz rupu« (5 slučajeva). Što se tiče bolesti koja se na taj način lećila, izgleda da je najčešća bila malarija, dok je drveće na koje su vešane krpe različito, mada smo u pet slučajeva utvrdili da je kruška.

Izgleda da i nazivi paraklisa imaju neki poseban značaj. Od 60 slučajeva, za koje nam je naziv paraklisa poznat, na prvo mesto dolazi sveti Jovan Krstitelj (10) i slede Bogorodica (7), sveta Paraskeva (6), sveti Đorđe (4), i Zoodohos Pigi (3). Česta upotreba imena Krstitelja može se objasniti panhelenskim verovanjem da leći »vrućicu«,¹²⁰ a iz toga proizlaze i nadimci koji mu se daju: *Rigologos*, *Riganas*, *Thermasas*, itd.

Uostalom, nemojmo zaboraviti da je prema jednoj atinskoj legendi, sveti Jovan Krstitelj bio lekar, i smatramo celishodnim da navedemo i definiciju pomenute legende: »Sveti Jovan je bio lekar koji je lećio i druge bolesti, a najčešće vrućicu. Živeo je kao asketa i činio mnoga dobroćinstva. Pred smrt je podigao jedan stub i u njegove temelje je položio sve bolesti sa razno-bojnim svilama. Vrućicu je vezao žutom svilom, crvenicu crvenom, a druge bolesti drugim bojama. Pošto ih je duboko zako-

¹¹⁸ O. Vatidou, *nav. delo*, 45—46.

¹¹⁹ Neosporno, mora da je mnogo više onih slučajeva kod kojih se običaj izvodio pored svetih voda; međutim, opisi nisu uvek potpuni.

¹²⁰ N. Politou, *nav. delo*, 69—70, gde se nalazi i bibliografija.

pao, postavio je stub i rekao: Posle moje smrti, onaj ko oboli neka dođe da na stub zaveže svilu sa tri čvora, u boji koju ima njegova bolest i neka kaže: Moj sveti Jovane, ja vezujem svoju bolest, i nek je tvoja milost odveže. I izlečiće se.¹²¹

Nikolaos Politis vidi u ovoj legendi ostatke kulta prema stubovima (Kionolatrija),¹²² međutim, očigledno je da je ova legenda nastala kasnije, i pokušava da protumači svojstva koja su pripisivana svecu.

Veoma je zanimljiv, takođe, podatak o tome kako su bolesnici žrtvovali male životinje, što dokazuje pagansko i prethrišćansko poreklo pomenutog običaja. Kao što smo već naveli, takvo žrtvovanje kokoške vršeno je na svetoj vodi manastira Preobraženja Spasitelja u selu Kastanjes, kod Derkona, Istočna Trakija. Ali i u hramu Sv. Orestisa, u Farasama, Kapadokija, »na ulazu ove građevine (male otvorene galerije) bio je jedan uspravljen kamen paralelopipednog oblika, zakopan u zemlju sa 0,80 cm iznad površine. Na tom kamenu su podnosili žrtvu 'kurban', ono što su zavetovali, petlice ili jagnjad, a naokolo je obavljano uspravljivanje bolesnika da bi se izlečili«.

Završavamo prikazivanje ovog običaja u Grčkoj, koji nije hrišćanski, niti islamski, budući da ga, kao što smo naveli, susrećemo i u Indiji. Moramo dodati da smo iz raznih saopštenja, koja su nam pružile kolege prilikom rasprava na naučnim kongresima i simpozijumima, saznali da ovaj običaj postoji ne samo na ostrvima Zapadnog Mediterana već i u arapskim zemljama Severne Afrike, čak i u Persiji.

Prema tome, ovaj prahrišćanski običaj moramo tražiti u starim verovanjima mediteranskih naroda i jedino proučavanje starih izvora i arheoloških nalaza moći će da da konačno rešenje.

¹²¹ N. Politou, *Παραδόσεις*, A', Atina, 1904, 80.

¹²² N. Politou, *Παραδόσεις*, B', Atina, 1904, 764.

¹²³ Th. Theodoridi, *nav. delo*, 201; vid. i D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, 139. Napominjemo da je životinja koja je prinošena na žrtvu morala biti mužka i da je pripadala bolesniku (vid. D. Loukopoulou — D. Petropoulou, *nav. delo*, 44—45).

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
професор Универзитета
Скопље

СЛОВЕНСКО СТАНОВНИШТВО ИЗ СЕВЕРНЕ АЛБАНИЈЕ ПРЕСЕЉЕНО У ЗАПАДНИ ДЕО МАКЕДОНИЈЕ

Уводни део

У Албанији постоје две главне природне целине: Северна и Јужна Албанија. Између њих границу чини река Шкумбија са долином правца исток-запад. Ова граница је изразито географска, подудара се са положајем Албаније, са њеним рељефом и етнографско-културним фактима.¹

Област северно од поменуће реке природно је везана за наше крајеве у СР Црној Гори, у СР Србији и у СР Македонији.² Наша подручја преко Северне Албаније била су у тесном додиру са албанским приморјем, тачније са делом званим Скадарска врата, односно са великим Медовским заливом и са Драчем.

Пространи део Албаније северно од Шкумбије кроз дуги историјски период није био насељен само Албанцима и током дугог времена није припадао истој држави. Напротив, тамо је од раног средњег века живело и неалбанско становништво, поглавито Јужни Словени.³

Кроз XVIII и XIX век, а то је друга половина турске владавине, вршене су снажне миграције на Балканском полуострву, па је тада покренуто и словенско-хришћанско становништво у Северној Албанији. Међутим, то није била концентрација сеоског становништва у суседне вароши, као што се

¹ Ово старо схватање о наведеној подели Албаније одржава се и данас. Долина Шкумбије чини баријеру правца и-з између патријархалних северних области и цивилизованијег југа.

² Упор. Ј. Цвијић, *Издак Србије на Јадранско море*, Гласник Српског географског друштва, II, Београд 1913, 196, 199—202.

³ Слично је било и у јужном делу Албаније. — Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 139.

збивало у другим подручјима Балкана, већ је представљало размештање словенских исељеника из Албаније у друге, поглавито суседне земље.

Проучавањем порекла и кретања становништва у западном делу Македоније моји подаци и подаци других истраживача доказују да је ова данас југословенска територија географским положајем била предодређена да прими знатан део досељеника. Планине Кораб, Шара, Стогово, Јабланица у миграционом погледу више су спајале но што су раздвајале.⁴

У наредним излагањима најпре ћемо се забавити приказом података, а затим следи општи поглед. До података сам дошао истражујући четири веће области западне Македоније: У Пологу, Кичевској котлини, Охридско-струшкој области и Битољско-прилепској котлини. Док за остале мање пределе — као што су Порече, Мијачки и Дебарски крај, користио сам податке других истраживача — П. Јовановића,⁵ Т. Смиљанића,⁶ М. Филиповића⁷ и Б. Русића.⁸ Није проучено порекло становништва само у два мања краја западне Македоније — Преспа (околина Ресна) и Демир-хисар или Железник.

Има родова са свежом традицијом који знају за претке више колена све до оног који се доселио. Знају и места из којих је дошао најстарији предак. Међутим, има и родова који данас не могу да наведу своје матичне крајеве у Северној Албанији, али поуздано тврде да су им стари досељени отуда.

Подаци о досељеницима

1. У западној Македонији, највише становника словенског порекла досељених из Северне Албаније има у Пологу: 34 рода са око 333 данас македонска домаћинства. Међутим, њихов стварни број је већи од утврђеног, будући да у појединим полошким селима има и других наших родова досељених са запада, али данашњи потомци не знају где им је старина. Било је и таквих родова који су се из ове области, после краћег задржавања, некуда иселили.

Словенско становништво у Пологу, пореклом из Северне Албаније, сада живи у 31 селу: Железна Река (32 дом.), Бе-

⁴ Упор. Ј. Цвијић, *нав. дело*, 20. — Западни део Македоније био је приступачан за таласе миграција не само из Северне Албаније већ и за миграције из целе Албаније. Те миграције биле су словенске, циндарске и албанске.

⁵ П. Јовановић, *Порече*, Насеља, књ. 20, Београд 1935.

⁶ Т. Смиљанић, *Мијаци, Горња Река и Мавровско поље*, Насеља, књ. 20, Београд 1925.

⁷ М. Филиповић, *Дебарски Дримкол*, Скопје 1939; Голо Брдо, Скопје 1940.

⁸ Б. Русић, *Малесија*, Годишен зборник — Филозофски факултет, кн. 6, Скопје 1954; *Поље Дебарско*, Годишен зборник — Филозофски факултет, кн. 7, Скопје 1955.

ловиште (32 дом.), Теново (32 дом.), Дуф (27 дом.), Лукојца (26 дом.), Печково (24 дом.), Чајле (22 дом.), Брезно (20 дом.) и друга. Ово становништво поуздано зна порекло предака досељених из Северне Албаније и по областима старине може се овако поделити: из Љуме 69 дом., из Мата 61 дом., из Калиса 30 дом., из Љуре 30 дом., из околине Пишкочеје 19 дом., из Љусне 13 дом., из Малесије 10 дом., из Миридита 7 дом., из Фанде 5 дом., из Северне Албаније уопште 35 дом., итд.

Из прикупљених података о досељавању види се да су се поједини родови из својих ранијих насеља у Северној Албанији иселили када у њима више нису могли опстати. Једне је истерао страх од освете, на пример, род Цветановци у селу Печкову и род Шутевци у селу Пожарану. Други су отишли „од мука“ као род Коачевци у селу Варвари. Трећи су остали без стоке, па су кренули у сеобу, на пример, род Балабановци у селу Глогу. Ова предања су прилично тачна. Има родова пореклом из Северне Албаније којима је Полог био привлачан и због бољих привредних услова.

Скоро сви данашњи македонски родови, пореклом из Северне Албаније, у Полог су дошли непосредно. Неки од њих добили су родовска имена по селима и областима у Северној Албанији. Тако су род Ралевци у селу Железној реци и род Печовци у селу Пожарану имена добили по истоименим насељима у старини. Род Фандовци у селу Сетолу, па род Матовци у селу Брезну, род Маћовцу у селу Лукојци, родови Љумљани и Љумановци у селима Јелошнику, Теарцу и Глогу имена су добили по северно-албанским областима.

Досељавање у Полог вршило се постепено. Насељавали су се у затечена полошка села, највише на Шар-планини или по њеној веома плодној подгорини. Та насеља захватају северозападну страну наведене области, која је у непосредној близини Северне Албаније. Након досељавања у Полог, део становништва о коме је реч, поново се размештао. Унутрашња кретања јача су била ка Тетову, главном средишту Полога. И полошка пољска села привлачила су пресељенике. Део словенског становништва касније се сасвим иселио из ове области.⁹

2. Друга област у западној Македонији, са релативно бројним словенским досељеницима из Северне Албаније јесте *Кичевска котлина*. Тамо сам нашао у селима 30 таквих родова са 145 домаћинстава. Потичу из ових области: из околине Пишкочеје (56 дом.), из области Мат (38 дом.), из Голог Брда (13 дом.), из околине Скадра (2 дом.) и други.

Словенски досељеници из Северне Албаније обновили су неколико опустелих старих кичевских села, док су у другим

⁹ Опширније Ј. Трифуноски, *Македонски родови во Полог со потекло од Албанија*, Годишен зборник — Филозофски факултет, кн. 5, Скопје 1952, 3—13.

кичевским селима они попунили затечено старије македонско становништво. Из наведених крајева Северне Албаније у Кичевску котлину дошао је знатно већи број досељеника него што се може закључити по данашњем броју потомака. Већи њихов део се, после дужег или краћег задржавања у селима кичевског краја, упутио ка варошици Кичеву или се некуда сасвим иселио.

У овој котлини има македонских досељеника још из суседне околине Дебра, Струге и Охрида. И неки од тих родова воде далеко порекло из Северне Албаније. Насеља у околини Кичева, у којима данас знатан број чине досељеници пореклом из Северне Албаније: Лешница, Орланце, Челопек, Премка, Подвис, Белица, Јагол Доленце, Видране и друга.

3. Од осталих подручја западне Македоније, *Охридско-струшка област* има највећи број словенских досељеника из Албаније: 58 родова са 471 домаћинством. Један њихов део потиче из Јужне Албаније.

Проучио сам порекло свих сеоских родова и у овој нашој области. Становнике, који потичу од словенских досељеника из Албаније, нашао сам у неколико десетина села, на пример, у Мислешеву, Лабуништу, Радожди, Ташморуншту, Вевчану, Малом Влају, Ложану, Вапили, итд. Део тих досељеника води порекло из следећих области у Северној Албанији: околина Пишкореје дала је 37 дом., област Мат 30 дом., околина Скадра 5 дом., област Булчиза дала је 5 дом. итд.

Број ових досељеника и у Охридско-струшкој области је већи него што се напред наводи. Има их међу становницима Струге, Охрида, као и међу досељеницима непознатог порекла. Има их и међу исељеницима из Охридско-струшке области, старијих и данашњих.

Истичемо ова два случаја. Преци нашег познатог књижевника *Анђелка Крстића* пореклом су из околине Скадра. Због крвне освете најпре су избегли у Кроју, а затим у Мат где је у то време било доста словенских насеља. Ту су опет „пали на крв“, јер им је неко повредио част њихове девојке, па су одатле дошли у село Лабуниште код Струге.¹⁰

Други пример: данашње охридско село Годивје, у пределу Дебарци, има неколико македонских родова и сви потичу од досељеника са северо-западне стране. Зато околни становници за њих кажу да су *Љумци*, то јест да су дошли из познате области Љуме у доњем делу слива Црног Дрима. Познати *Кузман Капидан*, личност из народне поезије (убили га Албанци средином прошлог века), свакако потиче од њих.

Преко Охридско-струшке области, углавном у току XIX века, постојао је један миграциони пут правца з-и. Тим путем је

¹⁰ К. Костић, *Књижевно дело Анђелка Крстића*, Приштина 1981, 10, 11.

прошло велико мноштво словенских становника са територије данашње Албаније. Кретало се даље на исток.

4. Знатан број словенских досељеника из Албаније живи и у селима *Битољско-прилепске котлине*: 70 родова са 316 домаћинстава. Распоређени су у 39 битољских и прилепских сеоских насеља. Већих група има у Селцу (60 дом.), Тепавцу (48 дом.), Светомитрану (21 дом.), Слегчу (20 дом.), Трапу (16 дом.), Братиндолу (16 дом.), Обршану (14 дом.).

Од родова пореклом из Албаније, а насељених у Битољско-прилепској котлини, данас су доста бројни и познати: Коларовци (21 дом.) у Светом Митрану; Бојковци (21 дом.) и Мирковци (16 дом.) у Тепавцу; Анђелевци (20 дом.) и Китановци (9 дом.) у Селцу; Бачковци (15 дом.) у Слегчу; Пасковци (14 дом.) у Обршану итд.

И ови родови такође потичу из разних делова и насеља у Албанији. Има их и из северно-албанских области — из Голог Брда 22 дом., из албанског Приморја 17 дом. итд. Наведени укупан број домаћинстава и у Битољско-прилепској котлини не треба сматрати коначним, јер су овде рачунати само становници сеоских насеља који поуздано знају одакле воде порекло.

Један број родова наводи следеће узроке исељавања из Албаније: покушаји исламизације, убиства, насиља, страх од крвне освете и друго. Понекад су и економски разлози утицали на наведени миграциони правац запад-исток. Битољ и Прилеп, као економски и административни центри, привукли су многе становнике из околних села. Међу тим досељеницима има наших становника чије је далеко порекло из Албаније, односно из њеног северног дела.¹¹

5. Ово су била моја теренска проучавања четири већих области у западном делу СР Македоније. А сада ћу изнети податке до којих су дошли други истраживачи, и то у области *Поречу* (средњи део слива Треске), у *Мијачком крају* и у *околини Дебра*.

У Поречу је П. Јовановић наишао на словенске досељенике из Северне Албаније у селима: Модришту, Манастирцу, Томном Селу, Виру, Црешњеву, Г. Белици и Ковачу. Сви имају 7 родова са 51 домаћинством. Досељени су углавном из две области у Северној Албанији — из околине Скадра 42 дом., и из околине Драча 9 дом. Један род из околине Скадра носи карактеристично име — Шкодревци.¹²

Т. Смиљанић је у Мијачком крају нашао досељенике из Северне Албаније. Међутим, њихов број аутор није ни при-

¹¹ Опширније Ј. Трифуноски, *Словенски исељеници од Албанија во Битољско-прилепската котлина*, Природно-математички факултет — Годинен зборник, Скопје 1963, 253—263.

¹² П. Јовановић, *нав рад*, 274, 318, 320, 322, 323, 328.

ближњу утврдио. Налазе се у селима Росоки, Тресончу, Лазарпољу и Д. Мелничану. Како наводи Смиљанић, неки су дошли из Булчизе у Северној Албанији.¹³

Мање пределе у околини Дебра, и то Дримкол, део Голог Брда који је у Југославији, Дебарско поље и Струшку Малесију проучавали су *М. Филиповић* и *Б. Русић*.

У Дебарском Дримколу досељеника, о којима је овде реч, има у пет села — Модричу, Јабланици, Нерезу, Лукову и Пишкупштини. Свега је 42 рода са 307 домаћинстава досељених из следећих области Северне Албаније: из околине Скадра 38 дом., из Мартинеша у Булчизи 70 дом., из Лузније 11 дом., из Голог Брда 198 дом. и из околине Тиране 1 дом.¹⁴

У Голом Брду, то јест у његовом делу који је у Југославији, словенских досељеника са подручја Северне Албаније има у четири села — Лакавици, Дренку, Жепишту и Отишану. Свега је 26 родова са 54 домаћинстава. Старина им је углавном из две области у Северној Албанији. То су Мат и део Голог Брда који је у Албанији.¹⁵

У Дебарском пољу словенских досељеника из Северне Албаније има мало: 5 родова са 14 домаћинстава. Налазе се у селима Рајчици, Елевцу и Баништу. Потичу из суседних предела у Албанији и то из околине Пишкопеје и из Голог Брда, затим из Шијака и из околине Драча.¹⁶

У мањем пределу Струшкој Малесији, десно од Црног Дрима, словенски досељеници из Северне Албаније живе у три села — Збачди, Ржанову и Локову. Свега их је 3 рода са 30 домаћинстава. Дошли су углавном из околине Пишкопеје.¹⁷

Закључни део

После напред изложеног потребно је извући и следеће закључке.

1. Прикупљени подаци о словенским исељеницима из Северне Албаније, који су прешли у крајеве западне Македоније, никако нас не могу задовољити јер то није дефинитиван број. Таквих исељеника има и у непроученим областима — Демир Хисару, Преспи и у градским насељима западне Македоније. А неки становници ове групе су се даље одселили.

2. Почети насељавања Словена на територији данашње Албаније с краја VI и из прве половине VII века губе се у тами коју слабо пробијају обавештења из историјских извора.

¹³ Т. Смиљанић, *нав. рад*, 94, 97, 100, 103.

¹⁴ М. Филиповић, *нав. рад*, 32, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142.

¹⁵ М. Филиповић, *нав. рад*, 24, 25, 26, 27, 29, 31.

¹⁶ Б. Русић, *нав. рад*, стр. 145, 157, 159, 166.

¹⁷ Б. Русић, *нав. рад*, 31, 42, 43, 46, 49.

И раздобље из касније средњовековне периоде, о коме треба нешто више рећи, још је недовољно осветљено. Значи: ми не можемо лако добити потпуну слику свих словенских насеља и становника у Албанији; уместо континуиране историје, више се сусрећемо са одломцима из те прошлости.

3. У западни део Македоније доселили су се становници из многих предела и крајева Северне Албаније: из околине Скадра, из области Мат у сливу реке Маће, из Миридите, Љуме, околине Пишкопеје, Голог Брда¹⁸ и других. Поменута су имена само неких словенских родова по областима и селима у Северној Албанији. Таквих примера је више. Наших исељеника из Северне Албаније званих Скадрана, Матњана, Љумљана има у више села у области Поречу, Пологу, Дебарском Дрим-колу итд.

4. Разноврсни узроци су изазивали поменуте сеобе. Они се већином преплићу: лична и имовна несигурност, крвна освета, превођење у ислам, економски разлози и друго. Једном речи, све се ту стекло да живот буде неподношљив. Изложени великим опасностима, наши становници већином су присилно исељавани. Народна традиција најчешће наводи да су односи између Словена-хришћана и Албанаца-муслимана од XVIII века били јако затегнути. Тада је турска државна власт почела да слаби после низа пораза у Европи и услед унутрашњих супротности. На планинама Северне Албаније намножиле су се пљачкашке чете које су живеле на рачун хришћана. Пустошиле су села и читаве пределе. Зато се наше становништво повлачило пред њима и растурало у више праваца. Чувене су биле харамије из области Љуме.¹⁹ Појава харамија свакако је стара, али се она — како је већ речено — веома развила под турском владавином.²⁰ Тако је постала она „љута Албанија“ у којој сукоби дуго нису престајали.²¹

5. О тешком положају нашег живља у Албанији постоје подаци путописаца и историчара. Овде наводимо само текст француског аутора Ф. Делизеа: „За Албанца Гегу или Тоску сваки словенски сељак је роб. Он је господар и краљ, својим јагаганом за појасом и пушком која га никад не оставља. Када у пролеће силази у равницу, он удари жиг на телс или краву словенског сељака коју резервише за идући празник. У јесен силази да узме и свој део жетве, затим се враћа у

¹⁸ Из Голог Брда у Албанији многобројни исељеници су дошли из села: Стеблево, Себиште, Клење, Извор, Модрич, Требиште, Гиновец, Лаковица и др.

¹⁹ Област Љума у XIX веку и касније била је центар окупљања харамијских дружина које су ишле у походе у разне територије. Народна предања и песме о томе много говоре.

²⁰ Упор Б. Русиф, *Малесија*, 18.

²¹ О томе се овде не може исцрпније расправљати.

планину. Ако му се која словенско-хришћанска кућа или њива допадне, сопственик има само да хвата пут. Тако се показује надмоћност Албанца, *веома рђавог суседа*.²² Самоодбрана нашег живља противу Албанаца била је немоћна.²³

6. Године 1794. на територији Скадарског санџака чак је била издата наредба у погледу одела и боја како би се муслимани разликовали од хришћана. А пре тога — 1769. године — од хришћанске раје прикупљано је оружје и издата је наредба да га убудуће не сме држати, и друго.²⁴

7. Исељавање нашег становништва из Северне Албаније није вршено ка мочварном приморју на западу, већ ка унутрашњости полуострва на истоку и северу. Снажан правац исељавања водио је у западни део Македоније где су биле очуване компактније масе словенског становништва, које су могле прихватити те досељенике.²⁵ Не постоји крај у западном делу Македоније који није примио словенске досељенике из Албаније.

8. Исељавале су се мале групе становника или поједине породице. Кретања су непрекидно текла у другој половини XVIII и током XIX века. Поново су оживела после 1912—1920, када је постављена наша државна граница према Албанији. Тада је велики број исељеника дошао из села и предела Голг Брда, које је остало у Албанији. Они су у Скопљу основали посебно предграђе — тзв. Дебарску махалу.

9. Нигде више нису у именима села сачувани трагови исељеног становништва као што је то данас случај у појединим крајевима Северне Албаније. Ево неколико таквих имена села: Бабја, Блаце, Борово, Брждане, Брести, Борје, Боровјане, Братомир, Виџишта, Владимирица, Врбница, Врбово, Гиновец, Годовуш, Голешта, Горица, Грабовица, Драгостуња, Дреново, Забзун, Загоричане, Зерваска, Извор, Клење, Коловоз, Косовац, Кошариште, Лин, Лешница, Лешничани, Љуболези, Мумулиште, Орење, Острење (Големо и Мало), Пасинке, Пискупати, Подгорија, Радовиште, Радомир, Рајца, Рашани, Реч, Себиште, Сироска, Скавица, Смолник, Српетово, Стеблево, Суходол, Торбеша, Требиште, Трнов, Тројаку, Тучепи, Тушемиште, Удиниште, Халарупа, Хохолишта, Червеника, Чернеец и друга.

²² Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, IV, Београд 1956, 548, 549.

²³ Безакоње, засновано на етнографском и верском антагонизму, углавном се зацарило од средине XVIII века.

²⁴ Ж. Шћепановић, *Друштвено-политичке прилике у средњем Полимљу крајем XVIII и у првој половини XIX века*, Симпозијум сеоски дани Сретена Вукостављевића, VI, Пријепоље 1978, 66.

²⁵ И цинцарска варош Москопоље у Јужној Албанији, која је имала око 60.000 становника, напуштена је крајем XVIII и почетком XIX века због честих пљачкања од стране харамџа (Ј. Цвијић, *нав. дело*, 235).

10. Становништво досељено у западни део Македоније у новим природним и друштвеним условима било је изложено различитим утицајима. Стога је оно временом изменило неке своје говорне црте, нешто у обичајима, а нарочито у ношњи. Пошто је раздробљеност рељефа овде јача, то је и етнографска разноврсност наглашенија. Ипак, тамо где су захватили цела села, они су успели да сачувају више својих старих особина и да се донекле посебно развијају. Ово пада у очи у селима лево од Црног Дрима и то у пределима званим Дебарски и Струшки Дримкол. Тако је још у околини Кичева и у Пологу.

11. Донедавне прошлости релативно бројније словенско становништво живело је у околини Скадра и у удолини Црног Дрима с леве и десне стране реке — у области Љума, околина Пишкопеје или Доњи Дебар и Голо Брдо. На некадашње словенско становништво у тим, данас албанским, областима упућују не само називи насеља већ имена речица, потока, висова као и других места и предмета (храмови, гробља). Ипак, неки стари називи села су изгубљени од када у тим насељима живи и албанско становништво. Ових промена највише је било у новије време.

12. Пропратна појава свих тих збивања је и исламизација једног дела нашег становништва. Вршена је како где: појединачно или групно. И број оних који су примили ту веру па остали у старим насељима није мали. Код њих се чувају традиције и везе са хришћанима.

13. На крају, проучавања становништва словенског порекла у Северној Албанији је један од важних проблема. На томе треба и убудуће радити. Да би се дошло до више података, потребна су и теренска изучавања антропогеографска, етнографска, археолошка у самој Албанији. Корисно је проучавати и етнографске музеје у Скадру, Тирани, Драчу где су свакако прикупљани предмети материјалне културе. Понекад су музеји главни извор за научно проучавање старијих етничких стања.

**LA POPULATION SLAVE DE L'ALBANIE DU NORD ÉMIGRÉE DANS
LA PARTIE OCCIDENTALE DE LA MACÉDOINE****Résumé**

La province de l'Albanie du Nord est naturellement liée aux régions yougoslaves situées à l'est et au nord de celle-ci. Pour cette raison, les rapports entre les régions yougoslaves et l'Albanie du Nord étaient très animés: les territoires yougoslaves étaient en proche contact avec le littoral dit la Porte de Scutari dans la grande baie de Medua et avec le littoral à proximité de Durazzo. A cause de cela, la vaste partie de l'Albanie qui s'étend au nord de la rivière de Shkumba, n'était pas habitée, à travers une longue période historique, par une population unique — Albanais. Au cours d'une longue époque, ce territoire n'appartenait même pas au même Etat. Au contraire, dans cette région il y avait, à partir du haut Moyen âge, aussi d'autres habitants non-albanais, particulièrement des Slaves du Sud. Pourtant, à travers les XVIIIe et XIXe siècles, et c'est la seconde moitié du règne turc, il se produisait de puissantes migrations dans la Péninsule Balkanique et c'est à cette époque-là que fut mise en mouvement aussi la population chrétienne slave de l'Albanie du Nord. Un considérable nombre de ces émigrants s'est arrêté et resté jusqu'à l'heure actuelle dans la partie occidentale de la RS de Macédoine.

Велимир МИХАЈЛОВИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

СЛОВЕНСКИ АНТРОПНИМИ ОД VII ДО X ВЕКА У НЕМАЧКИМ ИЗВОРИМА У ПОРЕБЕЊУ СА НАШИМ ОНОМАСТИЧКИМ ОСНОВАМА

Наслов овог чланка је заиста врло дуг, али друкчије се није могло ни рећи. Реч је о књизи Герхарда Шлимперта под називом *Slawische Personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*, из које сам издвојио и коментарисао примере у хронолошком раздобљу које је истакнуто у наслову овога рада. Пре него што објасним принципе и тешкоће које прате овакве подухвате, потребно је нешто рећи о аутору, и о његовој књизи. Герхард Шлимперт припада генерацији истакнутих источнонемачких лингвиста и преваходно ономастичара који за собом има велики број радова из историје лужичких језика, језичких контаката словенско-немачких и обратно, теоретских чланака из области упоредне граматике словенских језика, средњовековне историје понемчених Лужичана, древне словенске хидрономије на немачком тлу, о везама старих Лужичана са другим словенским народима путем срањивања ономастичких материјала, итд. Једном речју, овог еминентног лингвисту занимају сви аспекти општесловенске ономастике и, захваљујући њему, добили смо књигу о којој се може рећи ове најлепше. Поменута књига прошла је незапажено од стране наших језичких стручњака, али она је стварно незаобилазна за историју нашег (и не самог нашег!) језика; она говори о словенским личним именима када ми (јужнословенски народи) још нисмо били примили хришћанство, она мења наша схватања о прасловенским рефлексима, обогаћује прасловенски антропонијумски фонд, она је, као што рекох, незаобилазна, она запањује акрибичношћу аутора, она је... итд. То је књига која се мора узети у обзир у свакој прилици, било да је реч о словенској етимологији, било о ономастички

која је одувек била (по својим најстаријим примерима) празор и за фонетику, и за морфологију, па и за семантику прасловенских реконструкција. Герхард Шлимперт је стварно учинио велику услугу славистици. Иако је за овај чланак узет само један мањи део материјала из његове књиге, потребно је ипак навести које изворе је аутор користио. То су, на првом месту, средњовековне штампане повеље и документа из Саксоније, Тирингије, Помераније, Брандебурга и других севернонемачких градова, а оно што је за нас најважније, то је збирка старословеначких личних имена укључена у корпус на основу књиге Ота Кронштајнера. Аутор је грађу приказао у виду речника и зауставио се на 1400. години са образложењем да »um diese Zeit die slawischen Mundarten der untersuchungsgebiet in weiten Teil verklungen ist«. Не задржавајући се на другом делу књиге која обухвата, поред творбе антропонима, историјске фонетике и многе друге актуелне славистичке проблеме (од којих многи оригинално постављени и разрешени), хтео бих да најкраће поменем начин композиције појединих чланака Герхарда Шлимперта. Напомена која следи је у директној вези и са овим неопходним уводом у текст, и са питањем наших историјских и савремених ономастичких извора. Колеги Шлимперту не би требало замерити што из нашег, веома значајног ономастичког корпуса, цитира само Тому Маретића и Рјечник ЈАЗУ. То се дешава и другим ауторима у славистичком свету, а узроке треба тражити у неорганизованим контактима, нередовним изменама оваквих књига и публикација и у још неким другим организационим проблемима који ће се временом једном ваљда превазићи.

Мој поступак је био следећи. Прво сам из целог Шлимпертовог корпуса узео само примере до 1000. године и на тај начин добио збир од 59 антропонима. Овде су они представљени хронолошки, а не абecedним редом. Најстарији (и једини пример из тог века) је Дерван из 631—632. године записан као »dux gentis Surbiogum«, а најмлађи — женско име Вецеслава са краја X века. Руководећи се идејом да је данашња наша ономастика у експанзији у односу на дугогодишњи период мировања и да се тек у недавно време откривају огромни непознати ресурси овакве грађе, претпоставио сам да се на терену српскохрватског језика налази још веома много антропонимијских основа важних и за нашу историју, па и за оваква поређења. Стога сам из Шлимпертове књиге узео све примере до X века закључно, без обзира на то да ли се данас могу потврдити на подручју српскохрватског језика. У поређењу са лужичким и старословеначким примерима служио сам се, да тако кажем, коренским приступом, то јест, узимао сам и облике који су и по хиљаду година млађи од наведених антропонима у Шлимпертовој књизи. Ослањао сам се, наравно, на прасловенски модел о коме се у хроно-

лошком смислу може посебно говорити, али сметрам да до X века не може бити речи о узајамном утицају ове две етничке групе. Што се тиче старословенских примера, овде ствар стоји друкчије. Без обзира на разилажења лингвиста у вези са проблемом порекла јужнословенске заједнице, ови примери имају своју научну сврху, јер се односе на рани средњи век и показују врло старе словеначке антропониме који се успешно могу поредити са српскохрватским, уз напомену да су се оба ова језика у овој далекој прошлости свакако и географски додиривали. Примера из „доње Аустрије“, како их назива Шлимперт, има 24, што чини скоро 50% од издвојених личних имена, у распону од 154 године, тачније, од 791. до 945. године.

Свестан да сам оваквом двосмерном компарацијом учињу и доста пропуста, морам да поменем узроке у вези са нашим изворима, тачније, са систематизованом грађом наших имена и презимена. „Лексик презимена Хрватске“ (издат 1976) представља не само прекретницу за даља изучавања нашег патронимијског корпуса овог дела српскохрватског језичког подручја, већ и незаобилазни извор енормне масе ономастичких основа подједнако важних и за историју нашег језика, опште славистике, па и за много шира семантичка поребења на пољу индоевропеистике. Луцидна идеја Петра Скока, иницијатора објављивања ове велике акције аналитичког пописа становништва Хрватске на основу пописа из 1948, још није у нашој лингвистичкој јавности добила своју праву оцену. Не знам архивску ситуацију у Босни и Херцеговини и Црној Гори у односу на овај значајни попис становништва три године после завршетка другог светског рата, али са жаљењем морам да изнесем трагичну, и понављам *трагичну* чињеницу да су у своје време архивски руководиоци Србије и Војводине *уништили* овај прворазредни извор и сачували само статистичке, а не и ономастичке податке овог непроцењивог народног блага. Зато не изгледа ништа необично што многи наши ономастичари, нарочито са подручја Србије и Војводине, цитирају и дневне листове, тачније, имена и презимена из читуља у којима се неки пут пронађе и убикација. Но, овакав ненадокнадив губитак ублажава се у последње време појавом значајних књига и чланака из ове области. Библиографија ономастичких радова која се припрема за штампу у Заводу за језик ЈАЗУ и која обухвата импозантну цифру од преко 3.000 јединица, одсликаће жив успон ове запостављене гране наше лингвистике у односу на остали словенски свет.

Овај чланак треба схватити само као подстицај на сличне подухвате, а ономастичке подударности између лужичких Срба и Словенаца са народима српскохрватског језичког подручја захтевају много више радова, студија, па и књига. Нова са знања о нашим изворима прошириће ову тему и омогућити

прилаз решавању узајамних веза између појединих словенских племена у прошлости.

Dervan (631—632). Овај најстарији антропоним носио је лужички кнез »*Dervanus dux gentis Surbiogum*«. У његовој основи лежи апелатив *дрво*, а његова древна старина лако се доказује помоћу историјске фонетике: данашњи доњо- и горњолужички апелативи гласе *drjowo* и *drjewo*, а у имену овога кнеза запажамо да у то време није била извршена метатеза ликвида, како то и аутор тачно уочава.

Наше паралеле нису бројне и налазимо их углавном у презименима. Наводим их са опрезом избегавајући облике *Дрвар*, *Дрваревић* и сл., који упућују на занимање и са логичном оградом да су нека од њих могла настати на основу фразеологизма: *Дрвац*, *Дрвенчић* (<Дрвенац), *Дрвенко*, *Дрвенков*, *Дрвенићак*, *Дрвота*.¹ Врло примамљиво делује идеја да наше презиме *Дервановић* у Зети² прикључимо овом пра-старом лужичком антропониму, али будући да њега носи потурчени род, овакво фонетско подударане може се третирати као случајно.

Vušan (789) — кнез Ободрита забележен у облику *Witzan*, води порекло од сложеног словенског личног имена *Вишеслав*.

Постојање оваквог личног имена на нашем терену лако доказујемо помоћу савременог презимена *Вишановић* забележеног у Крагујевцу.³ Наводим још пет примера везаних за крњу основу Вишц: *Вишак*, *Вишал*, Вишец, Вишек, Вишић (сви у Хрватској),⁴ као и презиме *Wischatow* забележено 1736. године у селу Кусићу у Банату.⁵

Dragovit (789) — »*rex Wiltorum*« (< *dorogъ* + *vitъ*) < *Vitomirъ*.

У нашем ономастичком систему постоји истоветна паралела забележена у списку Тихомира Остојића крајем прошлог века,⁶ па као литерарна креација, није ни погодна за поређење.

Sroguna, (791). Пример је из Горње Аустрије и аутор прихвата Кронштајнерову етимологију: *Sroguna* < *sъrogiti* = *kämpfen*.

Међутим, наши примери показују друкчију слику, тачније, искључују овакву етимологију. Облици *Спорин*,⁷ *Спорић*, *Спориш* и *Спорчић*⁸ се не могу објаснити немачким дијалекатским

¹ *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*, Zagreb 1978, 144.

² А. Јовићевић, *Зета и Љешкопоље*, СЕЗ, књ. XXXVIII, Београд 1926; упор. и лично име *Дерван* код Пачића (*Имеслов*, Пешта 1828, 34) које је литерарног порекла и наведено је у књизи свакако под утицајем Јана Колара.

³ „Политика“ од 13. VII 1972, 36.

⁴ *Leksik prezimena Hrvatske*, 718.

⁵ С. Пецињачки, *Неколико података из Неготинског и Вршачко-паланачког диштрика у 1736. години*. Развитак, IX/1, Зајечар 1969, 76.

⁶ М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд 1977, 81.

⁷ „Политика“ од 17. III 1971, 24.

⁸ *Leksik prezimena Hrvatske*, 607.

мешањем сугласника *n* и *b*, па је зато логично да словеначку *Spourun* разложимо као *Spor* -*un* — а, другим речима, у овоме старом женском антропониму срећемо ишчезли облик +*Spor* (<*sportjъ*), у старом значењу *обилан*, *богат*.

Tal — *Ljub* (791). Пример је из истог извора у коме се помиње и претходно женско име: »*De illis Sclavis, super quos fuerunt actores Taliup et Sportuna.*«

Аутор ово сложено име објашњава од *tal(aц)* + распрострањени антропонимијски сегмент -*љуб*. Први део овог имена је необично занимљив за историју наше антропоније, јер су до сада наши облици на *Tal*-били без етимолошког коментара. Тешко је одређеније рећи шта представља први део овог сложеног имена, али бих радо помислио да би то могао бити и прасловенски глагол +*taliti* (*liquate*). Но, у сваком случају, наших примера има довољно који сведоче о овој врло старој словенској основи. Код нас је потврђен чак и композитум *Талислав* у презимену *Талиславић* из 1348. године у Дубровнику. Многобројне потврде постоје и за презиме *Талковић* са острва Пага почев од 1289. године;⁹ лично име *Талоје* из Дечанске хрисовуље из 1330. такође припада истој основи;¹⁰ код презимена *Талић* треба бити опрезан у односу на ареал, јер постоји могућност да му је у основи муслиманско лично име *Тале* (скраћени облик од *Талат*), али исто тако постоји могућност да се у њему крије и словенски антропоним *Tal*, као и у средњовековном насељу *Талско* у Даровници краља Стефана Првовенчаног из 1222; облик *Таловац* са територије Хрватске такође је потврђен доста рано за наше прилике — 1437. године. И тако, реконструкцијом наших ономастичких облика уз *Tal-ljub* са територије Горње Аустрије можемо додати и следеће антропониме: +*Talъ*, +*Talъko*, +*Talovac*, +*Taloj(e)*, +*Talislav*.

Dražko (798) — »*Thrasco, dux Aboritorum*«. Облик овог личног имена има јужнословенски рефлекс, јер би на том терену, судећи по упоредним граматицама словенских језика, оно морало да гласи *Даржко* или *Даршко*. У књизи која служи као основа ових анализа Герхарда Шлимперта постоји и овај пример па и *Drožek*, али треба нагласити да присуство оваквог фонетизма мења унеколико слику развитка познате Миклошићеве прасловенске групе +*tort*.¹¹

Наши примери су многобројни, навешћу само неке најстарије: у дечанским хрисовуљама постоје записана имена *Дражко* и *Драшкo*, а од скраћене форме *Драж* — набрајамо чак 19 различитих комбинација;¹² *Drasco olim pater Milgosti*

⁹ APj, XVIII, 43.

¹⁰ М. Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, 179.

¹¹ APj, XVIII, 43.

¹² М. Грковић, *Имена...*, 177—178.

је становник Шибеника из 1386. године; *Драшковац* је топоним код Лесковца потврђен у турским дефтерима из 1453. године,¹³ итд., итд.

Samela (805) — »*dux Dalemincorum*«, аутор изводи од старог лужичког истоименог антропонима, а овај пак везује за заменицу *сам* коју констатује и у личном имену *Sambor*, потврђеног средином XIII века.

Самостално овакво лично име не постоји у нашем ономастичком систему, али га срећемо у облику *Самац* као лично име у Лици, па и као презиме у околини Нове Градишке и Новске у Хрватској. Презиме *Самић*, постало од антропонима **Сам*, забележено је у XVII веку.¹⁴

Semil (805) — кнез у области Далеминце. Везујући творбе-но овај антропоним за млађи *Sebor*, аутор наводи два решења за први сегмент ове сложенице и изјашњава се, мада не изричито, за друго. Руднички, Малец и Брикнер су у првом делу видели заменицу *wsze* (*swe sie*) у пољском личном имену *Siebor*, а *Ján Svoboda* у чешком антропониму *Seslav* посесивну заменицу *sebe*, одбијајући горњу етимологију фонетском немогућношћу да *wsze* прелази у *se*, већ, у овом истом језику, у *še*.

Наша два примера потврђују исправност оваквог решења које се може објаснити и хапологијом. Први пример је необично занимљив и врло редак у антропонији. Он гласи *Семидраг* и забележен је око 1080. у околини Дубровника и може се овако графички приказати: *Sebe-mi/l/-drag*, то јест *себи мио и драг*. Други пример је из Дечанске хрисовуље из 1330. године (*Седраг*), који, да тако кажем, звучи скромније, јер се дародавац овога антропонима задовољио само једним придевом.

Miloduch (806) — »*dux Sclavorum*« нема директних ономастичких паралела за целину, већ само за други део овог прасловенског композита. Додуше, *милодух* код нас припада ботаничкој терминологији и први пут га налазимо у Речнику Микаље у значењу *Ligusticum*.¹⁵ И о првом делу би се могло пронаћи много сличности са нашим ономастичким материјалом, али навешћу само један пример. То је антропоним *Милодраг* који се јавља у приморским документима још од XI века,¹⁶ као и много касније у турским пописима околине Београда.¹⁷ Судаћи по примерима код нас је у средњем веку

¹³ О. Зиројевић — И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда другог (1444—1446)*, Врањски гласник, IV, Врање 1968.

¹⁴ APJ, XIV, 557, 562.

¹⁶ Упор. топоним *Семедраг* код Горњег Милановца у Србији, од *Семедраг + јџ*.

¹⁵ APJ, VI, 678.

¹⁶ Исто.

¹⁷ М. Грковић, *Речник...*, 134.

лично име Дух морало бити знатно чешће, али и њихова малобројност доказује да је оваква основа била присутна: Дух је лично име у Лиштици у Херцеговини у XV веку, у истом веку је у облику Духо примећено и у области Бранковића у којој је евидентирано и лично име Духоје.¹⁸ Постојање презимена Духовић на острву Брачу (и свакако још и на другим местима) управо доказује да је оно могло настати само преко антропонима Дух или Духо.¹⁹

Čedrag (817) — »Ceadrag, dux Abodritorum«. Аутор сматра да је »1. Glied unklar.« Мислим да се овај антропоним може извести из прасловенског *Čedodorgъ, како и гласи (Чедодраг) једна савремена потврда оваквог личног имена у околини Зајечара у Србији.²⁰

Ljub (823) — »Filii Liubi, regis Wiltzinorum«.

Овакав редак облик без суфикса би се можда могао објаснити помоћу нашег презимена Љубић, али, будући да овакво име није потврђено код нас, остаје да се каже да би то могла бити удаљена паралела.

Milogost (823) — »Milegastus, rex Wiltzorun«.

Директну паралелу налазимо у Дечанској хрисовуљи у којој је забележен *Мильгостъ* 1330. године²¹ и нешто касније (1386) у Шибенику и више пута латиничком графијом као *Milgostus*.²²

Tunglo (826) — »unus de Sorabogum«. Аутор овај антропоним изводи од пуног облика **Togomirъ*, односно *Tog-l*.

Необично ретка антропонимијска основа на српскохрватском језичком подручју, али ипак постоје две паралеле. Лично име *Тугомир* са истоветним чешким панданом први доноси Јован Пачић 1828. године;²³ *Тугомирићи* су хрватско племе у XI веку са историјском потврдом два века касније од овог лужичког извора.²⁴ Треба свакако нагласити да је ово врло стара словенска основа коју у облику Тобѹα налазимо још код Константина Порфирогенита у X веку.²⁵

Gostimysl (844) — антропоним са епитетом »dux«, забележен на острву Ригену у Данској.

У нашем ономастичком систему није сачувано овакво име, али основа *Гост-* је изразито честа и са врло старим потврдама:

¹⁸ Исто.

¹⁹ A. Jutronic, *Naselja i porijeklo stanovništva na otoku Braču*, Zbornik za nar. život JAZU XXXIV, Zagreb 1950.

²⁰ М. Грковић, *Речник...*, 209.

²¹ М. Грковић, *Имена...*, 188.

²² М. Zjačić, *Spisi šibenskog notara Slavogosta (Quaternus imbrevituratum Slavogosti notarii sibenicensis)*, Starine 44, Zagreb 1952, 1, 8, 34...

²³ *Имесловъ или рѣчникъ личны имена разны народа словянски*, скупно Јованъ Пачиць... у Будиму 1828, 106.

²⁴ V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatsko pravno-povijesni rječnik*, II, Zagreb 1908—1922, 938.

²⁵ S. Rospond *Słowiańskie imiona w źródach antycznych*, Lingua Posnaniensis, XII/XIII, Poznań 1968, 109.

Гостимир у Хрватској 1071.²⁶ и 1222. године на територији Немањића у Србији, *Гостан*, Гостило, Гостиша и дечанским хрисовулама,²⁷ итд.

Рѣбуа (847). У оригиналу је ово лично име написано са сугласником *в* у другом слогу (Рѣвуа), а аутор га је поистоветио са глаголском осномом *Приб-*, наводећи као паралеле старолужички антропоним Рѣбуа, пољски *Przybupa* и чешки *Přibipě*. Слично је поступио и Тома Маретић са презименом *Привидружић* из XIII века уз које читамо његов коментар: „Биће да је гријешком записано -в- умјесто -б-.“²⁸ „Судећи по необичној учестаности основе *Приб-* у средњем веку и у Лужичкој Србији и на нашем тлу, као и о раној присутности основе *Прив-*, вероватно је да се оваква промена дешавала још у прасловенско доба у корист прве основе. Основну карактеристику наше антропонијске основе *Приб-* чине два момента: велика старина и прилична учестаност: *Прибислав* је идентификовани српски кнез који је 981. или 982. године уписан на маргини једне странице Чедадског јеванђеља;²⁹ у дечанским хрисовулама — 20 комбинација са осномом *Приб-*;³⁰ *Прибихвал* у истом веку у списима манастира Бање код Прибоја,³¹ итд., итд. Уз ову основу мора се поменути оригинално мишљење О. Н. Трубачова, познатог совјетског етимолога. Говорећи о релативно лабилном карактеру и етнонимије и антропонијије дунавских Словена, аутор истиче име моравског кнеза *Прибине* кога он третира као надимак и изједначава га са прасловенском речју *prijěbina*, и то на основу историјског податка да је овај кнез био »*filius ex alia coniuge*«, као и на основу постојања словеначког апелатива *prijebiš* у значењу *ванбрачно дете*.³² Неоспорно је да је кнез Прибина био ванбрачно дете, али то ипак не важи и за огромни број словенских антропонима на *Приб-* који се везују за другу основу. Сви ови примери, међутим, односе се на основу *Приб-*, а не на *Прив-* како гласи ова стара лужичка потврда из прве половине IX века.

Наша најстарија паралела односи се на већ поменути антропоним +Привидруг из XIII века у чију оригиналност је посумњао Тома Маретић, научник са необично истанчаним слу-

²⁶ АПј, III, 324.

²⁷ М. Грковић, *Имена...*, 169.

²⁸ АПј, XII, 211.

²⁹ Б. Сп. Радојичић, *Име српског кнеза Прибислава (891—892) на Чедадском јеванђељу*, „Дневник“ од 1. VII 1965.

³⁰ М. Грковић, *Имена...*, 197.

³¹ М. Шакога, *Прилог познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, IX, Београд 1970, 45.

³² О. Н. Трубачев, *Языкознание и этногенез славян, Древние славяне по данным этимологии и ономастики*, Вопрос языкознания 5, Москва 1982, 7.

хом за нашу историјску ономастику. Иако су наши примери, који следе, млађи за више од једног миленијума од идентификованог кнеза Привислава, они ипак нешто казују. Савремено лично име *Привислав* налазимо у познатом Речнику Милице Грковић и то у *Мачви*, околини Лазаревца, у Студеници и Старом Влаху,³³ затим у селу Бровић у Херцеговини³⁴ и Паљуви код Уба у Србији.³⁵ Вероватно да има примера у другим деловима српскохрватског језичког подручја. Мада у нашој дијалектологији не можемо наћи много примера алтернације *б : в*, они ипак постоје. У једном делу Бачке и Срема и даље је присутан придев *дубљив* (паметан) паралелно са глаголом *угувити* у значењу *запамтити*. Уосталом, и поред доста оштре критике Ангоана Мејеа упућене на адресу Вацлава Махека, који је тврдио да је алтернација *б : в* прасловенска фонетска појава, Валентин Кипарски подржава ово Махеково мишљење и уводи у науку балтичко-словенски однос *б : п* који је, исто тако, дуго био оспораван.³⁶

Čistibor (857) — »Apud Zistiboron Sorabum«.

Уколико презиме *Стиборски*³⁷ није пољског порекла, оно би једино могло представљати паралелу овом лужичком облику, наравно, са елизијом првог дела овог сложеног антропонима.

Čimysl (?) (839) — »Cimusclo, dux Coledicorum«.

Аутор наводи као прво и једино старолужичко лично име и уз знак питања изводи га из *Čьstimyslъ.

Етимологија овог антропонима је врло сложена, те није чудно што уз његов облик аутор ставља знак питања. Највећи проблем представља први слог Či — и он је тим већи што постоји и на нашем терену где бисмо очекивали друкчији фонетизам од лужичког. Наши примери су: антропоним *Чибуод* из Дечанске хрисовуље из 1330. године³⁸ и презиме од исте основе — *Чибудинић* у Хрватској у XV веку. Будмани има врло занимљиво етимолошко решење за овај антропоним: „Постањем може бити од *чији* (подвукао В. М.) и императива *буди*, може бити да је *наход*, па (је) зато тако назван.“³⁹ Ова етимологија би могла бити тачна за лично име *Чибуод*, али како објаснити наш топоним *Чиово* (<Чихово) или презиме *Чихорић*, а готову лужичку *Чи-мисл*? Питање остаје ипак отворено, а решиће се можда на ширем општесловенском ономастичком плану.

Dobemysl (862) — »Tabomwizl, dux Obodritorum«.

³³ М. Грковић, *Речник*..., 161.

³⁴ „Политика“ од 26. X 1974, 38.

³⁵ „Политика“ од 5. III 1976, 30.

³⁶ V. Kiparski, „Slavische und baltische b/p Fälle“, Scando-slavica, XIV, Copenhagen 1968, 73—97.

³⁷ *Leksik prezimena Hrvatske*, 614.

³⁸ М. Грковић, *Имена*..., 211.

³⁹ АПј, II, 20.

У овом чланку аутор исправља своју ранију етимологију (+Dabomyslъ) и опредељује се за прасловенски придев +*doblъjъ* +*myslъ*.

Будући да придев +*doblъjъ* није потврђен у нашем апелативном фонду, примери који следе су необично значајни за историју наше ономастике и језика, јер указују на исти извор као и лужичко Dobemysl: *Добиш* је савремено презиме у Хрватској, најраспрострањеније у околини Славонске Пожеге, *Доблановић* у Истри код Пуле, *Добор* и *Доборчевић* (са архаичним суфиксом — *or*) — код Чаковца и Славонског Брода;⁴⁰ најстарији пример из патронимике је облик *Doblich* забележен 1334. године који Станислав Роспонд изводи од старог антропонима *Добљислав*,⁴¹ а од топонима — данашње село *Добановци* у Срему које је први пут забележено 1404. године.⁴²

Betaneo (864) — »servus«, Корушка (Аустрија). Реч је о старословеначком антропониму нејасног порекла. Шлимперт ипак наводи мишљење Кронштајнера који га везује за прасловенски глагол +*bъdeti*, а оваква основа је живо присутна у нашем ономастичком систему.

Була, ж (864) — »serva«, Корушка (Аустрија).

Оригинални облик *Була* упућује на прасловенско у (ы). Наших примера нема, јер у нашем ономастичком систему нису забележена имена типа *Dragobyl*, *Radobyl*, *Neprobyl*, као у чешком, словачком, пољском и лужичким језицима.

Volat (864) — »Wolato et frater eius Zebedrach«.

Антропоним је узет из списка алпских Словена који је пре десетак година издао аустријски ономастичар Кронштајнер. Етимологију аутор везује за апелатив *воља* (Wille), позивајући се на пољско *Wołęta*, чешко *Velat* и доњолужичко *Wóło* и *Wólis*. Упут на *Volgost* из 1327. садржи исту идеју.

Наши примери, међутим, не потврђују овакву етимолошку поставку, већ упућују на зооним *вол* (bos, Stier). Ако већ у овој истој књизи Герхарда Шлимперта постоје лична имена као што су *Sum* (<*somъ, Wels), *Kozel* (1282), *Kolik* (1374), *Конач* (1379, <*konъ), *Konik* (1296), *Konikovic* (1267), *Кокот* (1377), *Вукъ* (1369), итд., не видим разлога да и антропоним *Volat* — не укључим у овакав зоонимски ред. *Волен* је мушко име забележено у нашим споменицима од краја XI па све до XVII века; *Воленовић*, презиме изведено од њега у Дубровнику 1579. године; *Волеша* — антропоним потврђен 1062. и 1069; *Волета* није хипокристик од облика *Волен*, како пише у Рјечнику ЈАЗУ, већ од крњег облика *Вол-*, истоветан са пољским *Wołęta*; *Волетић* — презиме или очинство из 1392.

⁴⁰ *Leksik prezimena Hrvatske*, 132.

⁴¹ S. Rospond, *Południowo-słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem + itj* — Kraków 1937, 14.

⁴² J. Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti*, Osijek 1910, 242.

године из Босне; Волетин врх — микротопоним у Херцеговини,⁴³ *Volinovic* — »*pscator*« у Жабљу из 1720. године, *Volity* у Моноштру из 1772,⁴⁴ на острву Шолти из 1725,⁴⁵ у Вршцу из 1846,⁴⁶ у селу Вишесави у Србији из 1824. године,⁴⁷ а савремена презимена у Хрватској од ове основе су следећа: *Волак*, *Волаковић*, *Воланић*, *Воланшек*, *Волаш*, *Волек*, *Воленец*,⁴⁸ итд. Сви ови облици, укључујући и алпско *Volat* — из 864. године, изведени су од прасловенске речи **volъ*, а наведене форме довољно јасно говоре о њеној фреквентности у словенској антропониимији.

Dražna, ж (864) — »*serva*«, Корушка (Аустрија).

Ово старословеначко женско име забележено је у оваквом облику и много касније на истом терену. Ипак оно није скраћено од *Dražimira*, већ од *Dražimir*+а.

Основа *Драж* је живо присутна и у антропониимији и у топонимији: *Дража* је женско име потврђено у Шибенику 1386. године;⁴⁹ *Дражмирић* — лично име у Дечанској хрисовуљи;⁵⁰ *Дражеј* у Задру из 1188 (»*Moimiri fratris Drascei*«),⁵¹ *Драживојевић* и *Дражмил* — такође у Задру из 1579. и 1584. године; *Дражањ* је топоним у Смедеревском Подунављу из 1818,⁵² *Дражевац* у околини Београда са потврдом из 1516,⁵³ *Дражевићи* — насељено место у Босни из 1468,⁵⁴ *Дражево* у Рами, такође у Босни,⁵⁵ *Драженовац* у околини Барајева из 1528,⁵⁶ *Дражетих* и *Дражин* — презимена у Шибенику из 1386,⁵⁷ *Дражило* — презиме у Миријеву из 1824,⁵⁸ *Дражин До* — топоним у Херцеговини, *Дражиновић* — топоним у околини Ужица, *Дражимировац* — насеље у Ресави, у Србији, итд.

Krotiła, ж (864) — »*serva*« у Корушкој (Аустрија), аутор је изводи од прасловенског придева **krot-*.

⁴³ Сви примери су из АПј.

⁴⁴ Д. Поповић, *Срби у Бачкој до краја XVIII века*, САН, посебна издања, књ. СХСIII, Етнол. институт, књ. 3, Београд 1952, 269, 298.

⁴⁵ В. Zelić-Bučan, *Popis pučanstva splitske nadbiskupije 1725. godine*, Izdanja Historijskog arhiva u Splitu, sv. 6, Split 1967, 275.

⁴⁶ „Сербске новине“ из 1846. године, 34.

⁴⁷ В. Крстић — Н. Петровић, *Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824—1825*, САНУ и Архив Србије, Пос. издања, књ. СDDX, Одељ. историјских наука, књ. I, Београд 1973, 109.

⁴⁸ *Leksik prezimena Hrvatske*, 724.

⁴⁹ М. Зјачић, види прим. бр. 22, 26.

⁵⁰ М. Грковић, *Имена...*, 177.

⁵¹ V. Putanec, *Prezimana sa dočetkom na -eo u hrvatskoj antroponimiji*, Rad JAZU, 315, 1957, 321.

⁵² Б. Дробњаковић, *Смедеревско подунавље и Јасеница*, СЕЗ, књ. 34, Београд 1925, 305.

⁵³ Р. Николић, *Околина Београда*, СЕЗ, књ. V, Београд 1903, 1027.

⁵⁴ Х. Шабановић, *Лепеница у првом столећу турске владавине*, Научно друштво СР БиХ, посеб. издања, књ. III, Сарајево 1963, 201.

⁵⁵ М. Филиповић, *Рама у Босни*, 98.

⁵⁶ *Барајево и околина*, Београд 1964, 15.

⁵⁷ М. Зјачић, види прим. бр. 22.

⁵⁸ В. Крстић — Н. Петровић, види прим. бр. 47, 142.

Код нас — необично ретка основа и једини сигурни пример представљало би презиме *Кротић*, запажено у Новој Градишци (само једном!),⁵⁹ у Шиду у Срему⁶⁰ и у Осијеку у Славонији.⁶¹

Našmysl? Našmuž? (864) — »servus«, Корушка (Аустрија). Двоструки наслов у овом чланку са знацима питања указује на колебање аутора у вези са читањем оригиналног облика *Nasmus*. Ову дилему лако решавамо помоћу историјске упоредне граматице словенских језика. Према еминентном словеначком историчару језика, Францу Рамовшу прасловенско *Ō* се у словеначком почело вокализovati у *O* тек у XI веку и облик *Našmuž* (<^{*}*Našmǫžь*) овде не стоји из два разлога. Прво што то није словеначки рефлекс који почиње тек од XI века (*Ō* > *O*), а друго — немачки писари су за *у* (*ы*) консеквентно углавном писали *u*. И сам аутор ово тврди на 201. страни када говори о историјско-фонетским променама: »Die Vertretung von ursl. *o* im Slowenischen ist *o*. In dem 945 belegten aslow. Namen *Zemibond* (ursl. +*Semibōdъ*) ist die Nasalität noch erhalten.« (подв. В. М.) Према томе, први облик *Našmysl* је много вероватнији, тим пре што је овакав антропоним на истом терену потврђен и у XIII веку.

О улози заменице *наш* не постоји ни један рад у српско-хрватској, у последње време, врло разгранатој ономастичкој литератури. Ова заменица, како се види из овог старог словеначког примера, могла је да служи као елемент за градњу сложених антропонима. Примери са нашег терена су карактеристични по томе што су изведени директно од заменице *наш*. Додуше, Јан Свобода помиње наше презиме *Нашмарих*⁶² (<наш +презиме Марић), али, рекао бих, да је ово усамљени пример. *Нашко* је лично име у Шибенику из 1386. године (*Nascius olim pater Rade*),⁶³ *Нашић* је презиме у Хрватском Карловцу и *Нашковски* на Ријечи у Хрватској.⁶⁴ Могућно је да данашњи топоним *Нашице* има у својој основи управо ову општесловенску заменицу и да је постао народном етимологијом на основу најстаријег облика *Nekche* из почетка XIII века.⁶⁵ Уосталом етимологија средњовековног насеља *Нашице* не би се могла решавати изоловано а да се не узме у обзир историјат истоименог топонима у Босни.

⁵⁹ Лексик презимена Хрватске, 339.

⁶⁰ „Сремске новине“ (Сремска Митровица) од 19. IV 1969, 2.

⁶¹ „Политика“ од 10. XII 1969, 22.

⁶² J. Svoboda, *Staročeska osobní jména a naše příjmení*, Praha 1964, 95.

⁶³ I. Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja, dio prvi, antroponimi*, Krapina 1982 (?), 133.

⁶⁴ Лексик презимена Хрватске, 454; упор. и македонски топоним *Нашец* код Прилепа и село *Нашко* код Новгорода у Русији.

⁶⁵ D. Pinterović, *Povjest Našica*, Osječki zbornik, 14, Osijek 1954, 54—55.

Razmysl, ж (?) — »serva«? Корушка (Аустрија). Аутора доводи у недоумицу оригинални облик Razemuzza коме не може да одреди род, те неодлучно исказује мисао да је овде у питању старословеначки облик *Razmysl* (<⁺Orz-muslъ). Била би то врло необична форма женског имена на старо њ, а не на а! Уосталом, ја бих ово име овако разложио: ⁺Raz/um/⁺myslъ, јер на скраћени облик *Раз-* (<Разум) упућују наши примери: на првом месту овде је лично име Разоум из 1330. које не може бити „хришћанског“ порекла, како то читамо код Милице Грковић.⁶⁶ Али, много ближе по творби словеначком примеру стоји шибенско презиме *Размилић* (Раз/ум/⁺мил+ић).⁶⁷ Данашње сплитско презиме *Размиловић* треба такође сврстати у ову групу.⁶⁸ Примамљиво делује идеја да неке наше топониме и патрониме на *Раз* — придружимо овој групи, али то би изискивало појединачно истраживање ареала због врло могућег утицаја муслиманског ономастикона (упор. Раза, Разија, Разим и Разима).⁶⁹ Што се тиче облика на *Разум* —, треба истаћи да најстарији пример представља презиме *Разумић* записано у Сплиту 1187. године, па и два века касније у Задру и на острву Ластову. Форму са придодатим -ен (*Разуменић*) срећемо 1487. у селу Бужанима у Лици.⁷⁰ *Разумен* је као савремено лично име запажено у околини Лазаревца, а женска имена *Разумена*, *Разуменка* и *Разумка* треба схватити као феминизирани варијанте поменутог облика *Разум(ен)*.⁷¹

Sebedrag (864) — »Zebedrag, servus« у Корушкој (Аустрија), од себе (sich)+dorg (teuer). Занимљиву слику пружа мала хронолошка статистика у вези са првим делом *Себе-* и скраћеним *Се-*. Антропоними са почетним *Себе-* јављају се четири пута (*Себедрог*, *Себегој*, *Себемир* и *Себеслав*), а са *Се-* само два пута (*Себор*, *Сегард*). Поменути четири примера су из IX и X века, а ова два — из XIII века. Значи ли то да се скраћење *Себе* — у *Се* — десило после X или XI века? Питање је претешко, али га вреди макар поставити док се не пронађе решење на општем словенском антропонимијском плану.

Ко зна колико нам још изненађења може приредити лингвистика, а поготову ономастика која тек последњих деценија доживљава свој процват! Оваква упоредна истраживања, као и друга која се односе на сличну материју, имају, поред свих предности, и једну основну ману: нико од ономастичара и то нарочито са подручја српскохрватског језика не може бити сигуран да је у свој текст унео веродостојни компаративни

⁶⁶ М. Грковић, *Имена...*, 202.

⁶⁷ И. Остојић, *нав. дело*, 154.

⁶⁸ *Leksik prezimena Hrvatske*, 555.

⁶⁹ И. Смаиловић, *Муслиманска имена оријенталног поријекла у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1977, 427.

⁷⁰ В. Пуганец, *види прим.* бр. 51, 330.

⁷¹ М. Грковић, *Речник...*, 168, 297.

материјал, јер он тек треба да се открије! Дечанске хрисовуље, на пример, постоје већ више од шест и по векова, а та огромна и непроцењива маса личних имена постала је приступачна научној јавности тек 1983. године! Дозвољавам себи да претпоставим да се на ма ком месту где се говори српскохрватски открију споменици (није важно које су врсте и на чему су писани!), који ће употпунити и нашу историју језика и наша знања о далеким временима. Консекветно овоме, не треба бити посебан визионар да би се изрекла проста мисао да се фонд личних имена код Лужичких Срба (чије се везе са Балканом тек проучавају) успешно упореди са јужнословенском ономастичком грађом која је у славистици позната као изразито словенска (то јест некалендарска) од најстаријих времена. Према томе, један *Себедраг*, *Себемир* и сл., за сада не постоји код нас, али то апсолутно не значи да га у будућности нећемо наћи у неким документима или на неком потпуно неочекиваном месту!⁷²

Sebēmir (864) — »servus«, Корушка (Аустрија).

Ни овог антропонима нема у нашем ономастичком фонду. Међутим, занимљиво је да се у књизи Герхарда Шлимперта појављује антропоним *Себеслав* из прве половине XIII века, а исто лично име налазимо и код нас, али с том разликом што је наше млађе за више од 700 година. Ова бројка која много значи у историји, нема такву тежину и у ономастици. Сигурно је да се сви научници ове струке труде да пронађу што старије примере, али у ономастици (па и у историји језика, наравно!) постоје и категорије које се не мере столећима. Та категорија је творба речи, овде конкретно, творба антропонима. Посматрано кроз призму овакве творбе, савремено лично име *Себислав* у Темнићу⁷³ указује на древну старину, иако је оно модерна креација неког непознатог кума из овог дела Србије. Другим речима, антропоним *Чедодраг* (види горе) је савремен, али је исто као и *Себислав* креиран на основу *модела* који сваки Словен одлично разуме, без обзира на то што је велики део словенских језика изгубио током историје оригинални облик својих сопствених имена.

Tvrdaš (864) — »servus«, Корушка (Аустрија).

На нашем терену постоје многобројне паралеле, па ћу навести само оне најзанимљивије. Прво, облик *Тврдаш* (моделски као *Милаш*, *Радаш*, *Драгаш*) не можемо евидентирати у нашој постојећој ономастичкој литератури, али треба исправити Кронштајнерову тврдњу да је овде у питању облик

⁷² Упореди презиме *Себемилац* у Пожешкој нахији 1821. године које у својој основи носи лично име +Себемил (Данило Вуловић, *Књажева канцеларија*, књ. I, Нахија пожешка, Државна архива Србије, Грађа, III, Београд 1953, 59).

⁷³ М. Грковић, *Речник...*, 177.

+*Tvьrdačь*, јер и у словеначком, као и у другим словенским језицима, постоје многобројни антропоними на — аš. Фонетизам је исконско словеначки, тачније јужнословенски у коме вокално *p* остаје на истом месту, у односу на лужичко и пољско *Tvard* — забележено код Шлимперта у XIV веку. Прво што би свако од нас помислио јесте то да овај алпски антропоним пореди са личним именом краља *Твртка* (Твѣрдѣко) из XIV века. Међутим, код нас постоје варијанте које су старије од овога. На првом месту истичем врло занимљиви композитум *Тврдоухат* из XI века⁷⁴ и то је можда један од најстаријих примера директне спреге између фразеологије и ономастике. „Тврд на ушима“ (метафора за глувог или наглувог човека) чуло се, дакле, и у далеком XI веку, па и данас. За разлику од многих антропонима из средњег века који својим унутрашњим садржајем указују на неки фразеолошки обрт, данас нама недокучиву анегдоту, пригодну згоду и слично (упор. у дечанским хрисовуљама: Свиноглав, Голозло, Голклас, итд.), наш *Тврдоухат* има солидну основу у фразеологизму који је преживео толике векове до данашњег дана. Презиме пак *Тврдоуст* (*Tverdouszti*) из 1720. у Бачкој,⁷⁵ исто тако, носи у себи неки фразеологизам или оно (можда) представља једноставно пародију на познати хришћански епитет *Златоуст* (*Χρυσόστομος*) али то ипак треба доказати на ширем материјалу. Узгред, и презиме *Милеуснић* звучи нелогично због самогласника *e* у другом слогу, али то није једина загонетка у односу на необухватни ономастички материјал нашег језика!

Techožit (864) — »servus«, Корушка (Аустрија).

Ни ово сложено алпско-словенско име нема свог пандана код нас, али постоје довољно старе паралеле и за један и за други део овог антропонима. Најближи му је, по линији творбе, наш *Техомил* из почетка XVI века, а затим *Тјешимир* из Биограда на мору из XI века (у латиничком облику *Tissimir*),⁷⁶ као и *Тѣшимирь* из дечанских хрисовуља из 1330. године;⁷⁷ овде се може придодати и лично име *Техоје* из 1250, антропоним *Техна* из 1070. године,⁷⁸ презиме *Теинац* из Даља крајем XVII века, итд. Мобилни сегмент *-жит* — је, исто тако, довољно бројно заступљен на нашем терену. Условни термин „мобилни“ је јасан: *-жит* може бити иза првог дела личног имена, али може бити и носилац (ако се тако може рећи) семантике ове неухватљиве сложене композиције. Упореди код нас: топоним *Житковац* (од личног имена + *Житко*), раније,

⁷⁴ Ономастика југославика, VII, 133—136.

⁷⁵ И. Јакшић, *Из пописа становништва Угарске*, Војвођански музеј, Прилози и граба 3, Нови Сад 1966, 164.

⁷⁶ APj, XVIII, 171.

⁷⁷ М. Грковић, *Имена...*, 208.

⁷⁸ APj, XVIII, 171.

у XVIII веку Житина Село,⁷⁹ итд. Можда је ово прилика да се оживи једна мисао Милана Будимира о речи *жито*, која, бар до сада, није коментарисана у славистичкој литератури: „Грчки се жито звало *σῖτο* и *σῖτα*. Како је та реч у грчком *страна* (подвукао В. М.), могуће је да је словенског порекла...“⁸⁰ Додајем само најкраћи могући коментар: *жи-то* је именица постала од глагола *жити* (живети), врло полисемична у многим словенским језицима и, као што је овде потпуно јасно, јавља се често као словенски антропонимијски корен. Манастир *Житомислић* у Херцеговини, на пример, има у својој основи необично редак словенски антропоним ⁺*Житомисл* који, бар за сада, у таквом облику није потврђен ван наше територије.

Сiрп (864) — »servus«, Корушка (Аустрија).

Необичан облик за мушко име, типа наших Рада, Влада, Брана. Постоје многобројне паралеле у нашем ономастичком систему, у коме су најстарији облици са Чрн —. О бојама у ономастици има прилично радова, мада не изразито посвећених антропонимији. Прилика је овде да се макар само укаже на привремени инвентар овакве семантике, јер пред собом имамо лично име из друге половине IX века које се односи на ову тему. Заступљен је скоро цео спектар, али је акценат (судећи по фреквенцији) ипак на основним бојама: Црнко, Црноје, Црнога; Белимир, Белислав, Беличко; Плавац, Плавко, Плавша;⁸¹ придев *зелен* се често јавља у сложеницама, али га има и у простим облицима: Зелен Отмашевић у Богишићевој збирци народних песама,⁸² Зелић од надимка *Зеле* у значењу *човек са зеленим очима* у Далмацији,⁸³ Зеленов у Шајкашкој из 1802. године,⁸⁴ Зеленовић у Рашкој,⁸⁵ Зеленбаба (и Зелембаба), Зеленгорић у Белици,⁸⁶ Зелентур надимак из XVIII века у Сарајеву,⁸⁷ итд.; презимена *Жутић* (село Деч у Срему)⁸⁸ и *Жутковић* у Херцеговини⁸⁹ упућују на антропониме ⁺*Жут* и ⁺*Жутко*, итд., итд. Оваква тема је, као што је већ наглашено, пре-

⁷⁹ Г. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, Српски дијал. зборник, књ. IV, св. I, Београд 1932, 181.

⁸⁰ М. Будимир, *Са балканских источника*, Београд 67.

⁸¹ Сви примери су из *Речника* Милане Грковић.

⁸² Упор. Богишићев коментар: „Зелен Отмашевић, јамачно ради тога што у Турској само мухамедовци смију носити зелене хаљине, а тим је више то боја главе државе или вјере.“

⁸³ Ј. Ердељановић, *О пореклу Буњеваца*, Глас СКА LXXXIX, Београд 1930. 115—116.

⁸⁴ Г. Вуковић — Љ. Недељков, *Речник презимена Шајкашке* (XVIII и XIX век), Нови Сад 1983, 111.

⁸⁵ П. Петровић, *Рашка*, Гласник Етног. института САН, књ. II—III, Београд 1957, (регистар).

⁸⁶ С. Мијатовић, *Белица*, СЕЗ, књ. LVI, Београд 1948, 165.

⁸⁷ И. Смаиловић, *Надимци у Сарајеву у XVIII веку* — рукопис.

⁸⁸ „Политика“ од 30. V 1969, 29.

⁸⁹ Ј. Дедијер, *Херцеговина, антропогеографске студије*, СЕЗ, XII, Београд 1909, 229.

опширна, али и ових неколико реченица је довољно да се схвати важност за историју општесловенске ономастике.

Сѣрѣв? Сѣрѣј? (864) — »servus«, Корушка (Аустрија).

Будући да оригинални облик гласи Zіrpeu, аутору није потребан овај први знак питања, јер је Кронштајнерова етимологија сасвим на месту. То је старословеначко лично име *Сѣрѣј са врло ретким суфиксом — еј.

Tugomir (939) — »quidam Slavus, dictus Tugomir«.

Наше паралеле наведене су испод облика Tug-la.

Svevel (945) — власник у месту Budistdorf (Аустрија). Забележен је у облику Zuevuel и много касније (1394) као Suel. Позивајући се на антропоним Svemysl из XII века, Шлиперт разлаже овај пример: +Sve + vьљј, али етимологију оставља ипак нерешену са образложењем да »+vel als Zweitglied sonst nicht in PN belegt ist«, мада као могућност наводи чешко лично име Yele'ub и Veleslav као и наше Велмир. Међутим, овде бих ја и поред првог дела ове сложенице ставио знак питања. Ево зашто. Словеначка заменица *сав* гласи (а тако је гласила свакако и у X веку) *ves, vsa, vse*, па би се то име лако могло објаснити преко српскохрватског у каснијем времену, али не и преко словеначког. Пре ће онда бити да је први део овог композита истоветан са знатно млађим примером Svemuysl од заменице +svoј, како то и Шлиперт наводи у својој књизи. Vel- је сигурно скраћење од неких личних имена на овакав слог, слично као што констатујемо и у нашим антропонимима типа Семил и Всерад у дечанским хрисовуљама.⁹⁰

Namdrag (945) — »mancipium« око Клагенфурта (Аустрија). Необично занимљиво лично име, састављено од падежне конструкције личне заменице *ми* + распрострањени покретни сегмент -драг.

Нема паралела у нашем ономастичком систему.

Semibod (945) — Zemibond, mancipium, Клагенфурт (Аустрија).

Наше паралеле наведене су под чланком Semil (види стр. 226. овога рада).

Skorost (945) — »in loco Budistdorf« (Аустрија).

Аутор изводи етимологију од старословеначког +Skorost, или непосредно од апелатива skorostъ у значењу *брзина*, а Кронштајнерово објашњење да је оно постало од облика +Sъgogazdъ оставља без коментара.

Основа *Скор*- је прилично добро заступљена у нашем ономастичком систему, али са суфиксом -ост нисам нашао ни један једини пример у нашем ономастичком корпусу, мада је овакав суфикс (као и у осталим словенским језицима апе-

⁹⁰ М. Грковић, *Имена...*, 167.

лативно присутан) антропонимијски редак. Упореди наше примере у вези са првим делом сложеног антропонима: *Скоремир* из Котора из 1326 («matrimonium cum Score, filio Scoremiri»),⁹¹ *Скорковић* — презиме у Чајетини на Златибору⁹² (иста основа код Шлимперта — *Skorka* из 1310), *Скоросав* у Поменику манастира Беочина у Срему из XVII века,⁹³ *Скоровој*, *Скориша*, *Скороје*, *Скорота* у дечанским хрисовулама,⁹⁴ итд.

Dobroněga (945) — »in loco Budistdorf« (Аустрија).

Нормална словенска креација састављена од придева *добар* и апелатива *нега* (+*nega*), код Шлимперта ова друга реч у немачком преводу као *Zärtlichkeit, Wohlleben, Verzärtelung*.

Овакав облик код нас није забележен, али постоје многобројни примери и са придевом *добар* и са антропонимијским сегментом *-neg*.

Bud-st? (945) — записано у облику *Budist*, Клагенфурт (Аустрија). Шлимперт га пореди са чешким антропонимом +*Trěbest* и наводи Кронштајнерову етимологију +*Budiš*.

У оваквој форми — без паралела у нашем ономастичком систему.

Budigoj (945) — Клагенфурт (Аустрија).

Многобројне су паралеле и за први и за други део овог сложеног антропонима, па и нема сврхе да овде наводим, само уз примедбу да горњи облик није код нас потврђен.

Gněvaš (945) — место Будистдорф у Аустрији.

Оваква основа је необично ретка у нашем ономастичком систему, али се могу навести бар три примера, од којих последњи можда и не спада у ову категорију. То су, на првом месту, топоним *Семегњево* на Златибору (<Семе+гњев) забележен први пут у XV веку, чији други део одговара овом словеначком примеру. Затим, ишчезли манастир *Гњевотин* код Крагујевца и лично име *Visigneo* из Задарског јеванђеља из далеког IX века које је двојачко објашњено у нашој ономастичкој литератури: Валентин Путанец као +*Višiněgъ*, а В. Михајловић као +*Višigněvъ*.⁹⁵

Stojgněv (955) — кнез Ободрита.

Паралеле су у претходном примеру.

Mistivoj (962—967) — »princeps Slavorum«, од +*мъstiti* +*вој*. Први део овог сложеног антропонима сачувао се код нас само у неколико примера и то само у презименима. Будући да нас упоредна граматика словенских језика учи да њ пре-

⁹¹ *Которски списи*, 43.

⁹² „Политика“ од 12. X 1974, 26.

⁹³ Поменик манастира Беочина — рукопис у Патријаршијској библиотеци у Београду, стр. 59а.

⁹⁴ М. Грковић, *Имена...*, 96.

⁹⁵ В. Михајловић, *Из топономастике Србије, (Чајетина, Семегњево, Бор)*, Зборник за филологију и лингвистику, XIV/1, Нови Сад 1971, 258—263, а нарочито фусноту бр. 19.

лази у а, онда су ови примери који следе потпуно јасни: *Масталић, Мастало, Мастелић, Мастило*,⁹⁶ *Мастиловић*.⁹⁷ У основи ових наших презимена лежи ишчезли антропоним *Мьстѣ-исто као и горњи лужички пример, а реконструкцијом се лако изводи да су на нашем терену некада морали постојати овакви антропоними: Мьстѣ, Мьстаѣ, Мьстелѣ, Мьстило.

Koch-v-k? (971) — »sclavus«, од глагола *kochati* (воleti), мада облик, како тврди аутор, није потпуно јасан.

Глагол *kochati* у значењу *воleti* не постоји ни у апелативном, ни у ономастичком корпусу.

Slavnik (972) — »Zlaunic... locus in partibus Germaniae quem incolae Slavoniam cognomine dicunt.«. Судећи по овом латинском цитату, овде је у питању презиме, а не лично име. Директне паралеле код нас нема ни за име, ни за презиме, али зато постоје многобројне варијанте са кореном Слав.

Bolislav (973) — »nobilis Slavus«, околина Мекленбурга.

Најближе овом лужичком племићу јесте наше женско име *Болисава* забележено 1528. године у околини Београда,⁹⁸ док су остали облици са самогласником *e* у другом слогу: *Болеслава* — кћи Радашина Перчевића у Бијелој (Црна Гора),⁹⁹ *Болеславић* — презиме у Барањи,¹⁰⁰ итд.

Sajan? (975) — »servus Chagan nominatum«.

Знак питања у глави чланка је уместан, јер у оригиналу у другом слогу постоји сугласник *G*.

Ако је ауторова реконструкција тачна, онда није тешко навести наше паралеле од основе *чај* — које се најбоље могу видети у мом чланку о пореклу нашег топонима Чајетина (види фусноту 95).

Mistidrag (938) — »Princeps Winulorum erant Mistiwoi et Mizzidrag«.

Наши примери — у чланку *Mistivoj*.

Pribyslav (око 990) — »Prebislavus (sclavus)«.

Паралеле — у чланку *Pribina*.

Dobromir (992) — «... a venerabili seniore Dobremiro, Fürst der beiden Lausitzen«.

Једно од врло честих општесловенских имена, код нас потврђено већ 1070—1073. у латиничкој графици, касније, 1222—1228 (*Добромирь*),¹⁰¹ као и у дечанским хрисовуљама из

⁹⁶ Речник САНУ, XII, 170, 174.

⁹⁷ Види мој чланак *Miscellanea etymologico-onomastica*.

⁹⁸ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. I, св. I, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд 1964, 91.

⁹⁹ П. Шеровић, *Бијела у Боки Которској, старине и поријекло становника*, Споменик САН, CV, Одељ. друштв. наука, нова серија, 7, Београд 1956, 182.

¹⁰⁰ Д. Поповић, *Становништво Барање крајем XVII века*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, V, Сремски Карловци 1932, 365.

¹⁰¹ APj, II, 526.

1330. године.¹⁰² Према томе, за лично име овога кнеза „обе Лужице“, има довољно потврда у нашем ономастичком систему.

Seběgoj (993) — »Quidam Sclauo Zebegoi nominato«.

Види коментар у чланку Sebēdrag.

Chotemysl (993) — »in insula Chotemuizles«, код Поздама.

У оваквом облику није забележено у нашим језичким споменицима, али постоје варијанте, то јест, скраћена лична имена и од прве, и од друге основе: *Хотањ* — топоним у Попову у Херцеговини¹⁰³ (Chotan+јњ), *Хотаиш* — лично име у Вуковом Рјечнику, *Хотинац* — топ. код Бихаћа и *Хотиновци* код Травника у Босни¹⁰⁴ (<+Chotinъ), *Хотиш* — микротопоним у близини села Ржане из 1330. године¹⁰⁵ (<+Chotišъ); лично име *Мислав* (Mislauus, у абл. Muisclavo) забележено је у латинским исправама још у IX веку, а његов континуанс налазимо чак и у XX веку у облику *Миславовић*¹⁰⁶ (узгред, за овакво лично име знао је и Тихомир Остојић који га је прикључио свом списку народних имена из 1895),¹⁰⁷ Мыслетикъ је облик (вероватно очинство) из XV века на територији средњовековне Србије, *Мислетићи* — топоним у Далмацији, *Мислина* — насељено место, такође у Далмацији, итд. Једном речју, има доста примера (и то врло старих) који потврђују други део ове лужицке сложенице.

Bolil'ut (994) — »miles«, околина Бранденбурга. Аутор га изводи од прасловенског +bolъjъ, +bole (größer, mehr) + +ljutъ (wild, streng).

За разлику од чешког и пољског антропонимијског фонда који су сачували исто овакво име, у нашем корпусу оно у оваквом облику не постоји, али, као и у претходном примеру, оба сегмента се јављају на нашем језичком подручју. Придев *љут* има у нашем језику двојаку семантику: појављује се као географски термин (у значењу *криш*, *стење*) и као антропонимијска основа која упућује на стање љутитости. Према томе, топоним *Љути До* у Дабарском пољу,¹⁰⁸ или *Љути Долац* у Херцеговини,¹⁰⁹ немају у својим основама антропонимијску, већ географско-терминолошку функцију. Међутим, презиме *Љутић* у, рецимо, *Темнићу*¹¹⁰ или у *Војном Селу* код *Плава*,¹¹¹

¹⁰² М. Грковић, *Имена...*, 173.

¹⁰³ М. Филиповић — Љ. Мићевић, *Попово у Херцеговини*, Научно Друштво БиХ, Дјела, књ. XV, Сарајево 1959, 191.

¹⁰⁴ APj, III, 653—654.

¹⁰⁵ М. Грковић, *Имена...*, 153.

¹⁰⁶ APj, VI, 761.

¹⁰⁷ М. Грковић, *Речник...*, 137.

¹⁰⁸ П. Побајић, *Дабарско поље у Херцеговини*, „Насеља“, књига 34, Београд 1954, 41.

¹⁰⁹ Ј. Дедијер, види прим. бр. 89, 382.

¹¹⁰ Д. Јоксимовић, *Адресар Моравца у Београду, Темнићски зборник*, II, Београд 1934, 99.

¹¹¹ „Политика“ од 25. I 1981, 35.

ни у чему се не разликује по линији творбе од имена древног словенског племена *Љутићи*, познатог из „Побести временн х лет“; *Љутица* Богдан је познат из наших народних песама и можда је и био војвода цара Душана,¹¹² али у овом случају је мање важна хронологија — у његовом надимку лежи управо основа која нас занима. То исто важи и за данашње село *Љутице* у поречју Тамнаве које је евидентирано 1528. године,¹¹³ као и за истоимено насеље у Ужичкој Црној Гори.¹¹⁴ Антропоним *+Љутоје* се без икакве творбене тешкоће може реконструисати на основу презимена *Љутојевић*, како је то давно констатовао Тома Маретић,¹¹⁵ итд. Све у свему, за овакву антропонијску основу има довољно потврда на нашем језичком подручју.

Nakon (1000) — »*Naccon* (princeps Winulorum)«.

Аутор је сигуран само за реконструкцију префикса *+Na*, а за други део сложенице претпоставља да би то могао бити *+копъ* са позивом на староруско *кон* у значењу »*Grenze, Anfang, Ende*« и на чешки израз *dokona* — »*bis zum Ende, gänzlich*«. Ово би име, дакле, слободно преведено, гласило *човек на граници*. Не бих се сложио са оваквом етимологијом, јер се на основу нашег језичког материјала може доћи до другачијих резултата. Наслов чланка би, по мени, морао да гласи *Накоп*, а не *Nakon*, јер је очито да тај писар почетком првог миленијума, као несловен, није имао у својој језичкој свести општесловенски палатални сугласник *њ*, а, узгред речено, није га могао ни графички приказати. Шлимперт је могао применити исти поступак као и код примера на *L'ub* — и *-l'ub*. У нашој ономастичкој литератури постоји један пример који се дивно уклапа у ово напред речено, али, на жалост, није сигуран, јер поред њега стоји знак питања. Реч је о презимену *Наконић* у селу Дијанковац код Крижеваца,¹¹⁶ али оно је потпуно усамљено у односу на енормни корпус хрватских презимена и, као што рекох, још је под знаком питања. Но, у сваком случају, ја бих име овог лужичког принца повезао са апелативом *коњ* (*equus*). Будући да нисам у стању да приведем ниједан наш пример из антропоније, послужићу се етнолошком литературом, тачније, апелативном лексиком. Полазим од тога, понављам други пут, да се у другом делу ове сложенице налази општесловенски апелатив *коњ*. Није ми била доступна лужичка етнолошка литература у вези са свад-

¹¹² Д. Костић, *Тумачења друге књиге Српских народних песама Вука Ст. Караџића*, додатак IV државном издању, Београд 1937, 58.

¹¹³ *Шабац у прошлости*, Шабац 1964, 209.

¹¹⁴ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, СЕЗ, књ. XXXIV, Београд 1925, 94.

¹¹⁵ Т. Маретић, *О народним именима и презименима Хрвата и Срба*, Рад, књ. 82, Загреб 1886, 121.

¹¹⁶ *Leksik prezimena Hrvatske*, 454.

бама, али претпостављам, уз велику дозу опрезности, да је и код њих постојао обичај такозваног *накоњчета*. Према нашим подацима *накоњче* (+па- коњ-че) је: „Мушко дијете што се по обичају да дјевојци *на коња*, кад је сватови доведу пред младожењину кућу.“¹¹⁷ Не видим препреке да се неко новорођенче овако (или слично) назове, тим пре што у овој истој књизи Герхарда Шлимперта постоје и следећа имена: *Коноплат* (онај који плаћа коња), *Коњуш* и *Коњут* из XIII и XIV века, а да и не наводим наше примере типа *Коњевић*, *Коњачић*, *Коњанчић*, итд.

Dragomira(a) (крај X века) — »Wratizlau... ducens uxorem nomine Dragomir, ex provincia Sclavorum paganorum, que Ztdor dicitur«.

Сасвим је јасно да је овде у питању грешка писара, јер се у свим словенским језицима женска имена завршавају на -а.

Наше женско име истог облика налазимо тек 1852. у Вуковом Рјечнику, али је зато мушко име *Драгомир* потврђено 850-896. године у списима писаним латинским језиком¹¹⁸ и у XIII веку на ћирилском подручју као очинство Драгомирик и Драгомировик у дечанским хрисовуљама.¹¹⁹

Kvas (крај X, поч. XI века) — написано као Quasa, Quaz, Quuaz.

Аутор се задовољава навођењем значења у пољском, чешком и доњолужичком језику, не улазећи у семантику самог антропонима.

Мора се признати да је у наше време, после више од 19 векова, претешко одредити мотив зашто би се неко новорођенче (без обзира на то у ком делу словенског света то било) назвало *Квас*, данас свима нама познато да је то безазлено пиће са минималним процентом алкохола. Међутим, ни ово није тачно. Дубинска анализа језика упућује нас, као и увек, на прави траг. У пољском језику *kwas* значи и *побуну*, *непријатељство*, па чак и *мржњу*, а у доњолужичком — *свадбу*. Не цитирајући значења из других словенских језика, мислим да је довољно истаћи да је *квас* у овој далекој прошлости представљао *опојно пиће*,¹²⁰ јер се само тако могу објаснити значење у пољском и доњолужичком језику. Међутим, опет смо на почетку. Зашто би родитељи дали овакво име детету, без обзира на то да ли је у питању жестоко или некакво друго пиће? Будући да у нашем ономастичком постоји доста паралела са овом основом, пожељно би било и пронаћи семан-

¹¹⁷ Вук Стеф. Карацић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, у Биограду 1898, 405.

¹¹⁸ APJ, II, 752.

¹¹⁹ М. Грковић, *Имена...*, 176.

¹²⁰ Упор. старословенско *квасъникъ* у значењу *пијанац*.

тичко решење за овакву креацију, која је подједнако важна и за историју лужичких језика, и за историју нашег, српско-хрватског језика. Али, није ово једина енигма у ономастици! Ево наших примера: *Квас* — презиме најраспрострањеније у Негославцима код Вуковара, *Квасчевић*, *Квасић*, *Квасина*, *Квасинић*, *Квасинович* — сви у Хрватској.¹²¹

Малаша, ж (крај X века) — у Мерзбургу.

Овакав облик могао би бити и мушког и женског рода. Етимологија је у вези са прасловенским придевом *+malъ* (мали), разложено као Мал+аш+а (упор. наше Радаш, Милаш, Драгаш и сл.). Наша једина паралела би била *Милашић* — презиме у Хрватској, најраспрострањеније у околини Чаковца. Других паралела нема.

Prebor (крај X века) — »*acolitus*« у матрикули умрлих града Мерзбурга.

У нашем ономастичком систему постоје примери са префиксом Пре- (од прасловенског *+per-*, али нема оваквог облика). Упореди: Предраг (*+Per-dorgъ*), Прељуб, Премил, Прерад, Пресил, итд.

Up-ka, ж (крај X века) — податак из матичне књиге умрлих града Мерзбурга, записан у облику *Vnuka*, *Vnaka*, *Vnesa*. Аутор сматра да је овде у питању скраћени облик од сложених имена *Uněmir* (1260), *Uněslav* (1194), *Unidaržic* (1223).¹²²

Заиста је тешко одредити која се основа крије у овом лужичком женском имену, јер код нас постоји и презиме *Унић* и *Унковић*, а ово последње би могло бити и од облика *Хунковић*.

Věceslav, (крај X века) — књига умрлих у Мерзбургу.

Судећи по „Лексику презимена Хрватске“ у коме не постоји ни једна једина форма која би почињала са Већ — а знајући да *Већеслав* припада католичком светачком фонду, рекло би се да је оно свакако увезено из западних словенских католичких крајева.

¹²¹ *Leksik prezimena Hrvatske*, 353.

¹²² *Исто*, 382.

**ANTHROPONYMES SLAVES DU VIIe AU Xe SIÈCLE DANS LES
SOURCES ALLEMANDES EN COMPARAISON AVEC NOS BASES
ONOMASTIQUES**

Résumé

Dans le présent article l'auteur compare les anthroponymes slaves provenant du territoire de la Lužica ancienne et de la Slovénie avec notre fonds onomastique historique et moderne dans la période depuis le VIIe siècle jusqu'au Xe siècle inclusivement. Dans le travail ont été utilisés les exemples suivants: Dervan (631—632), Vyšan (789), Dragovit (789), Sporuna (791), Tal-ljub (791), Dražko (798), Samela (805), Semil (805), Miloduch (806), Čedrag (817), Ljub (823), Milogost (823), Tunglo (826), Gostimysl (844), Pribyna (847), Cistibor (857), Čimysl (839), Dobemysl (862), Betaneo (864), Byla (864), Volat (864), Dražma (864), Krotila (864), Našmysl (864), Razmysl (864), Sebedrag (864), Sebemir (864), Tvrdoš (864), Těchožit (864), Čirn — (864), Čirnev (864), Tugomir (939), Svevel (945), Namdrag (945), Semibod (945), Skorost (945), Dobronega (945), Bud-st (945), Budigoj (945), Gněvaš (945), Stojgnev (945), Mistivoj (962), Koch-v-k (971), Slavnik (972), Bolislav (973), Čajan (975), Mistidrag (983), Pribyslav (990), Dobromir (992), Seběgoj (993), Chotěmysl (993), Bolil'ut (994), Après (1000) Dragomir (fin du Xe siècle), Kvas (fin du Xe siècle), Malaša (fin du Xe siècle) Prebor (fin du Xe siècle), Un-ka (fin du Xe siècle), Večeslava (fin du Xe siècle)

Вања СТАНИШИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

БАЛКАНИЗМИ У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Ослобађање балканских народа током XIX века од вишевековног ћутања врло рано је привукло пажњу европске науке мноштвом очигледних подударности међу неким од њихових језика (албанског, грчког, бугарског и румунског). Већ од појаве чланка Јернеја Копитара „Albanische, Walachische und Bulgarische Sprache“ у бечком часопису „Winter Literatur blätter“ (1826), интересовање за те језичке црте престала је да води само пука интуиција. Праве, чисто балканске елементе (које он назива „Kalupforme“, подразумевајући под тим морфосинтаксу) Копитар налази у албанском, „влашком“ и бугарском. Ти језички елементи су, по њему, један језички калуп, али са три различита материјала од којих је само један домаћи, аутохтони. Није тешко погодити: малопознати и загонетни албански језик, са силним наслагама балканског латинитета и словенским примесима, био је за Копитара „Kalupforme“.

Нову етапу у истраживањима балканских језика представља књига Кристијана Сандфелда *Linguistique balkanique. Problemes et résultats*, Paris 1930 (прво издање 1926. на данском), од које и потиче појам „балканска лингвистика“. Списак заједничких црта и структурних подударности језика балканског ареала ту је први пут разрађен на широком плану културноисторијских међуодноса балканских народа у периоду њихове дуготрајне вишејезичности. Тежиште интересовања било је усмерено ка општим граматичким особеностима, балканизмима, које су овим језицима давале „карактер јединства“.¹

Ове Сандфелдове идеје условиле су појаву теорије „језичкој савеза“, коју је на I међународном лингвистичком конгресу у Хагу, 1928, формулисао Н. С. Трубецкој („Групе језика које показују велику сличност

¹ К. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, 15.; А. В. Десницкая, *О современной теории балканистических исследований*, 4, Проблемы синтаксиса языков балканского ареала, АНСССР, „Наука“, Ленинград 1979.

у синтакси, сходност у основним елементима морфологије, и велику подударност у области културне лексике — али без икаквих системских звучних истоветности, без истоветности у гласовној страни морфолошких елемената и без икаквих општости у елементарној лексици“). Тако је основан појам „балканског језичког савеза“ — БЈС, који је отворио ново поглавље у балканској лингвистици, бурно по споровима око њега и значајно по остварењима која су их пратила.

Главни задатак који је следио после установљења појма БЈС био је у томе да се утврди који све језици припадају том кругу и какве су њихове специфичне особености. Велики допринос у том смислу дала је књига Х. В. Шалера *Балкански језици* (*Die Balkansprachen*, 1979) у којој је извршено разграничење појмова „балкански језици“ (*Balkansprachen*) и „језици Балкана“ (*Sprachen des Balkans*). „Балкански језици“ су они који садрже примарне одлике балканских језика — балканизме (албански, македонски, бугарски, румунски). „Језици Балкана“, који се налазе на периферији језичког савеза, имају само појединачне балканизме (новогрчки и српскохрватски). Сходна класификација извршена је и у односу на дијалекте. Благодарени томе, српски југоисточни дијалекти ушли су међу „балканске језике“.²

Шалер, као и многи пре њега, издваја ове „примарне балканизме“: 1) подударност вокалских система који се у свим балканским језицима састоје од пет самогласника (а, е, и, о, у), без фонолошких разлика у количини и степену отворености, као и редуковани вокал-полугласник у албанском (ë), бугарском (ъ) и румунском (ă); 2) постпозитивни члан: алб. *buggi*, рум. *omul*, мак. човекот, буг. човекът; 3) један облик за генитив-датив (аналитичка деклинација); 4) аналитички начин поређења придева: грч. *πὶς καλὸς* алб. *më i mirë*, буг. -мак. по-добър/добар, рум. *mai bun*; 5) образовање бројева од 11 до 19 по типу *единъ на десџте*; 6) удвајање заменичког објекта: грч. *ἐμένα με εἶπεν ἐκεῖνος*, алб. *tiua më thanë ai*, мак. (мене) ми рече тој, буг. на мен ми рече тои, рум. *mie mi-a spus ei*; 7) замена инфинитива конструкцијом „да + презент“: „дај ми пити“ — ск. дај ми да пијем, алб. *më jep të pi*, грч. *δός μοῦ νά πιῶ* мак. дај ми да пијам, буг. дај ми да пия, рум. *dă mi să beau*; 8) аналитичко образовање будућег времена помоћу глагола „хтети“; 9) мноштво истих модела у грађењу реченица.³ Овај списак балканизма, који је прикупљан током XIX и коначно утврђен почетком XX века, данас, међутим, отвара много проблема. Један број тих црта није чак ни општебалкански; друге, опет, имају и језици који нису типично балкански; трећи број црта захвата географски много већу површину него што је Балкан (нпр. удвајање заменичког објекта имају сви романски језици), а у неким случајевима има више изузетака него подударности. И сама дефиниција балканизма мењала се и употпуњавала од аутора до аутора (нпр. под балканизмом један од нових аутора, Б. Попов, подразумева сваку подударност међу балканским језицима, која није уопштена у сло-

² А. В. Десницкая, *О современной шеории балканистических иссл.*, 5.

³ А. В. Десницкая, *нав. гело*, 9; R. Simeon; *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, М. Н. 1969.

венским и романским језицима ван Балкана, ЈФ XL, стр. 28). Због свега тога је и сам појам БЈС, створен на основу постојања балканизма, готово довођен у питање. Осим њега, данас се употребљава и назив „језици балканског ареала“.

Један од највећих проблема настао је у тумачењу порекла балканизма. Његово решавање протичало је кроз више фаза. Најранији проучаваоци балканских језика (Ј. Копитар, Ф. Миклошић, Г. Вајганд) видели су у њима утицај старобалканског супстрата. Други су их тумачили утицајем балкано-романског латинитета (Ф. Боп, Г. Мејер, Н. Јокл). К. Сандфелд, опет, променио је смер тумачења својом „грчком“ теоријом. Већина лингвиста данас укључује ту и претпоставку о балканизмима као новообразовањима, насталим у историјском процесу језичке мешавине: сваки пут је реч о упрошћавању језичке структуре ради лакше комуникације. На крају, није искључено да за поједине од тих особина важе и управо нека од поменутих објашњења.⁴

Призренско-џимочки говори српскохрватскога језика, који се зову још и *шойски* или *џорлачки*, представљају засебну дијалекатску групу у оквиру штокавских говора. Одвојивши се од остале масе штокавских говора, почетком XIII века, преживели су самосталан историјски развитак и стекли знатан број особина непознатих осталим говорима.⁵ Док се у неким цртама, превасходно у фонетици, показују као архаични део штокавског дијалекта (углавном чувају -д-, -л, полугласник реда *ђ*, већином и шток. *ћ*, *ђ*), дотле се у морфологији и синтакси највише разликују од других говора. Три главне особине, које наводи др А. Пецо у свом универзитетском уџбенику: *ишчезавање квалитативно-квантитативних особина акценција, губљење њадежа, и уиошреба члана*⁶, издвајају их од свих осталих говора сј. По њима су они типичан представник БЈС.

Овим особинама могле би да се прикључе још неке, које допуњавају слику о положају ових говора међу балканским језицима. Додајмо им макар две.

I Од изузетног је значаја чињеница да, од целог штокавског подручја, само ови говори, заједно са источноцрногорском зоном, знају за полугласник. Они се управо граниче са језицима у којима полугласник постоји. Језички билингвизам и живот у вековном додиру, лако је могао да утиче на очување старог полугласника код српског живља. Карактеристичан је пример полугласника *e^a<ъ, ь* у говору Мрковића (*дѣ^aн, вѣ^aзде, дѣ^aшт/дѣ^aжда, мѣ^aгла, Скѣ^aде^aр* — према а у другим источноцрногорским крајевима), који су нарочито од времена преласка у ислам одржавали најживље везе са албанским становништвом.⁷ Исто је и у јужној Метохији, где је полугласник такође реда *e* (=алб. *ë*). У старом и данас већ изумрлом говору ђаковачких Срба, поред домаћих речи типа *дѣ^aньс, дѣ^aносе, лѣ^aсно, лѣ^aк, тѣ^aньк*... полугласник постоји и у турским позајмицама као *азгњњѣк* (пустахилук — тур. *azgunluk*),

⁴ П. Ивић, *Књижевни и народни језик код Срба*, Историја српског народа, II, СКЗ, 1982.

⁵ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗБ I, 1905, LXXXIV.

⁶ Dr A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, НК, Beograd 1981, 21.

⁷ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ XVIII, 1969, 7.

арамияџк (пљачкање — тур. *hagamilyk*), бакаџк (бакалук — тур. *bakallyk*).⁸ Полугласник на овом месту, ма колико да представља континуант турских суф. *-lyk, -lik*, пре свега је сачуван захваљујући вековном албанском језичком окружењу (упор. алб. *azgën* „неустрашив“, *bakallëk, beqarllëk*).

Полугласник призренског краја са својом артикулацијом *ъ*, *ь*^а или *а*⁹ у корену речи (*въ'зда'н*, *дъ'наске*), аналоган је стању у неким зонама македонског Полога. Врло је карактеристичан доњеполошки изговор старог *ъ*, који Селџишев¹⁰ бележи као *ъ(ă)* у корену речи: *дъ'нъска*, *це'удън* (цели дан), према, за македонске говорне, очекиваном рефлексу *е*, у суфиксу: *ве'лигден*, *пе'тровден*, *до'бър-ден*.

И на крају, полугласник реда *ă* основна је замена старих *ъ*, *ь* у тимочко-лужничким „ч, ц“ говорима. Његову артикулацију проф. Белић бележи као *ъ^а/ъ^а* (*съ'кри'ја*, *съ'сече'*, — *съ'гна*, *съ'кри*),¹¹ док су артикулације *ь^е/ь^е* и *ь^о/ь^о* само његове позиционе варијанте (*въ'здан*, *въ'шке*, *дъ'шти*, *бъ'чве*, *осебь'л*, *до'бь'р*, *сь'н*, *такь'в*). Као што је познато, ова особина сливања оба полугласника у један, карактеристична је и за суседне, западнобугарске говорне са којима источносрбијански говори образују једну целину. На основу свега реченог, јасно се види да говори југоисточне Србије и Црне Горе, са несумњиво својим историјским полугласником, овом цртом припадају БЈС, или другим речима, полугласник у овим говорима, колико год да је српскохрватска, штокавска особина, исто толико је и балканизам у схј.

II Призренско-тимочки говори имају и једну специфичну црту, која нема шири балканолошки значај, али им даје упечатљив балканословенски изглед. У уводу своје књиге *Савремени српскохрватски језик*, М. Стевановић каже: „представнике ових говора, не само тимочко-лужничког већ и призренско-јужноморавског, лако ћемо препознати и по енклитичким заменичким облицима датива-акузатива“.¹² У тим облицима личних заменица услед губљења гласа *х* развијао се, на целом штокавском простору, протетични несложни звук *ј* (*ј*). Тако је ове облике писао и Вук Караџић све до увођења слова *х* у свој правопис (нпр. из „Данице“: Но Гушанац ји надвлада, Много ји има паша и везира).¹³ Међутим, у том положају, знатно чешће него *ј*, у призренско-тимочким говорима се чује *ј̄*, које ту није могло да настане гласовним путем. У овим говорима енклитички облик личне заменице за 3л. једине дат.-ак. женског рода је *ју*, а ген.-дат.-ак. множине свих лица гласи *ју*: *сьм гу* (=је) *вйдеа*, да *гу* (=јој) *да'м*, *ка'мен ги* (=им) у *вўста*, *сво ги* (=их) *дѣцу*,¹⁴ да *ги ка'жујем*, *ће ги по'части*.¹⁵ У тимочко-лужничком ове се форме палатализују: има *ђи* по *Не'готин*, *ни'је смо им ђи дали*.¹⁶

⁸ М. Стевановић, *Ваковачки јовор*, САН, 1950, 36.

⁹ М. Павловић, *Говор Срејечке Жује*, СДЗВ VIII, 51.

¹⁰ А. М. Селищев, *Полог и его болгарское население*, Наука и изкуство, София 1981, 300.

¹¹ А. Белић, *Дијалекти* 87.

¹² М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, НК, Београд 1981, 12.

¹³ М. Стевановић, *Ваковачки јовор*, 53.

¹⁴ М. Стевановић, *Ишо*, 53.

¹⁵ М. Павловић, *Говор Срејечке Жује*, 173.

¹⁶ Љ. Ђирић, *Говор Лужнице*, СДЗВ ХХIХ, 1983, 73.

Порекло облика *iu* проф. Белић објашњава утицајем акузатива једине мушког рода: пошто је у том падежу према акцентованом *нега* енклитички облик био *га* и у множини је почело да се употребљава *ги* (*х*) уместо *и* (*х*), па се пренело и на женски род: *ње* и (*х*) — *ги* (*х*): *ње* у — *гу*.¹⁷

Исти овакав развитак имају и бугарски и македонски језик. У оба језика су старе форме за акузатив једине биле *и* за мушки род, *и* за средњи род и *ѿ* за женски род. Врло рано ишчезавају акузативне форме за мушки и средњи род. Оне бивају замењене генитивом једине *иго*, скраћено касније у *го* (=сх. *га*). На исти начин су и форме акузатива множине *ѿ* (м. р.) и *ѿ* (ср. р.) доста рано биле замењене формом за ген. множине *иѿ*. Под утицајем ак. јед. *го* (суштински ген. *ј*.) и оне почињу да гласе *ги* и *х*, потом *ги* (=сх. *их*).¹⁸

Како тумачити *ги* на ширем дијалекатском плану? Утицајем бугарског и македонског на јужносрбијанске говоре (јер би њихов рефлекс био само „Вуково“ *ји* које се појединачно и чује у приз. -тимочком — упор. *ђаковачко са'ки ји завидјује*)¹⁹? Управо јужносрбијанско *ју* оповргава искључивост такве претпоставке. За њега не зна бугарски језик. За северномакедонски (Скопска Црна Гора, Полог), Селишчев је забележио да је то „индодијалектискиј вариант перешедшиј от говорор за пределами Полога, на севере и северозападе, свойственый говорам Призренског края“.²⁰ Њега су усвајала лица која опште с представницима становништва иза Шар-планине. Ако се узме у обзир старија форма из које су се развили рефлеси у овим језицима, види се следеће. Акузатив једине женског рода *иѿ*: 1) македонски: у западној Македонији чувају се оба дела *је* и *ја* (<*ѿ*) — *је* испред глагола (*је* видов), а *ја* после глагола (видов *ја*); књижевно је само *ја*;²¹ 2) бугарски: само *ја* (<*ѿ*), чита се (*ѿ*) сходно рефлексу *ѿ* <*ѿ*²²; 3) сх.: *нако* је у штокавским говорима, нарочито оним новијег типа, уопштено *је*, овај рефлекс није карактеристичан за јужносрбијански; основни облик је *ту ју* (<*ѿ*, сходно рефлексу у <*ѿ*; то важи и за велики део косовско-ресавских говора). Међутим, тај рефлекс је у јужносрбијанском много ређи од поменутог *ју* (\cong *ѿ*). Само јужносрбијански говори знају за толики утицај облика заменице *га*. Тим обликом ови говори показују не само да су типичан припадник балкано-словенског дијалектичког ареала него и да сами даље развијају започете језичке процесе образујући особену говорну физиономију. Пошто је реч о утицају мушког рода, овај облик може да добије и значење мушког рода: *сња* *гу* би'ла *жива* према *секр'ва* су *ста*ра *мядго* (*ж. р.*), али је ипак много чешће: *ка'ж'и* *му*, *ја' му* *не'сѿм* *кри'в*.²³

Што се тиче акузатива заменичког облика *гу/ју* у служби *дајива*, он се подудара са функцијом широко распрострањеног енклитичког об-

17 А. Белић, *Дијалекти* 412, цит. према М. Стевановићу, *Ђаковачки јовор*, 54.

18 К. Мирчев, *Историјска грамајика на бѣларскиј език*, Софија, стр. 184.

19 Стевановић, *нав. дело*, стр. 112.

20 А. М. Селишчев, *Полог* ... 314.

21 Б. Конески, *Историја на македонскиој јазик*, Скопје 1965, 12.

22 К. Мирчев, *Историјска грамајика на бѣларскиј език*, Ссфија 184.

23 М. Стевановић, *Ђаковачки јовор*, 112.

лика датива 1. и 2. л. множине *ни*, *ви* (књиж. *нам*, *вам*), који је по преклу стари *акузативне* *нѣ*, *вѣ*. Овај синкретизам датива и акузатива имао је и синтаксичке претпоставке. Познато је да уз неке глаголе као *йомоћи*, *савейшовати* објекат стоји и у дативу и у акузативу. Тако се у говорима са овом особиним употребљавало напоредо *йомоћи јој* и *йомоћи ју*²⁴ (што данас потврђују косовско-ресавски и источноцрногорски говори у којима је тај паралелизам још веома жив). Такође је познато да енклитички облици датива (старог акузатива) *ни*, *ви* (типа: он ни даје, ја ви кажем) представљају једну од таквих специфичних изоглоса, које, по речима П. Ивића, чак предвајају јужнословенску језичку област на два дела од којих један досеже до Црног и Јегејског мора,²⁵ обухватајући, поред призренско-тимочких, све косовско-ресавске и зетско-новопазарске говоре.

За *схј*. ово је балканска појава, јер представља одлику његових крајњих источних и балканских дијалеката, а повезује их, осим с бугарским и македонским, и са албанским и румунским језиком, у којима су енклитички облици за 1. и 2. л. датива и акузатива такође исти: алб. *па*, *ју*; рум. *пе/ни*, *вѣ/ви*.

III Три основне особине југоисточних српских говора, које су већ биле поменуте као главни балканизми у њима: један експираторни акценат, аналитичка деklinација и члан, веома се разликују како по својој распрострањености, тако и по значају који имају у овим говорима и шире, на српскохрватском језичком тлу.

1. *Члан*. Иако једна од најтипичнијих црта БЈС, члан у овим српским дијалектима има најмању снагу једног балканизма. Као што је познато, сачуван је данас једино у тимочко-лужничкој зони, Заплању и Призренској Гори. Призренско-јужноморавски говори не знају за ту категорију, али је она вероватно била некада и њихова особина.²⁶ Имајући у виду периферност и локализованост ове појаве, као и самих дијалеката у којима још постоји, изгледа да у скорој будућности српскохрватски језик неће знати за тај балканизам.

Сачувани члан, у овим говорима, је тројног типа: *-т*, *-та*, *-то*; *-в*, *-ва*, *-во*; *-н*, *-на*, *-но* и заједно са македонским језиком и оним бугарским говорима који чувају овакав члан улази у ред најархаичнијих балканско-словенских дијалекатских зона. Тројни члан се јавља из тенденције ка функционалном уопштавању показних заменица. Такав процес показују још ст. словенски споменици са употребом заменица *тѣ*, *сѣ*, *оѣ*, *онѣ*. Примери с њиховом постпозитивном употребом, као *стоудѣницѣсь* (Асеман, јев., стр. 37) указују на велику старост ове појаве у Добрејшовом четворјеванђељу, из XIII в., већ *стоудѣницѣсь* (Јов. 4. 12) са *-о-* из склопа *-цѣсь* који може да се објасни само као члан *-ос* (*-ѣт*) пренесен из тврдих основа.²⁷ Сасвим је јасно да ту не може да буде говора о некој пребрзој

²⁴ М. Стевановић, *исѣо*, 112.

²⁵ П. Ивић: *Дијалектологија српскохрватској језика*, МС, 1956, 64.

²⁶ А. Белић, *Дијалектии иѣоичне и јужне Србије*, 443.

²⁷ И. Гѣльбов, *Проблемѣи за членав бѣаларски и румѣнски език*, БАН, София 1962.

еволуцији. Ови примери из старословенског захтевају сагледавање различитих фаза и поступних етапа у преображају показне заменице, у постпозицији, у члан. Имајући у виду да је реч о преводима с грчког, који је могао да утиче на специјалну употребу пок. заменице типа *равъ тъ*, у првој фази још не може да се говори о правом члану (нпр. *равъ тъ* као „град овај“). Међутим, у другој фази, када се *тъ* не осећа више као самостална реч него постаје суфикс *-ѣт* (*равѣтъ*) као у примеру *злѣишѣтъ равъ < злѣи тъ равъ* из Добрејшовог четворојеванђеља (Мат. 24, 48), већ може да се говори о једном новом развиту који је специфично балкански.²⁸ Разуме се, исто тако треба имати у виду и дијалекатску основу преписивача, као и синтаксичку природу члана у балканскословенским језицима (у грчком је само препозитиван, у албанском и румунском и пре- и постпозитиван, а у балканскословенском само постпозитиван).

За све говоре са тројним чланом карактеристична је превласт члана *-т*. Он се показао као најживља показна морфема и у многим словенским језицима. Показна заменица *тъ* носила је најопштије значење, независно од просторствене удаљености и одређеног предмета, на супрот много одређенијим формама *сѣ* (*овѣ*) и *онѣ*.²⁹ Управо ту особину заменице *ш-*, њену већу продуктивност у обликовању члана, бележи и проф. Белић у Заплању и Тимоку: заменице *ов-* и *он-* чувају веће показно значење. Док дете'то, поред обичног значења *das Kind*, може да значи и тој дете', *dieses Kind*, дотле дете'во и дете'но значе увек: ово'ј дете' и оно'ј дете'.³⁰

2. *Експирациони акценат*. Овакав акценат, у неком смислу, представља балканизам само са становишта схј., пошто такав акценат није сведен само на балканске језике. Међутим, како је тонски акценат једна од најизразитијих особености, схј., то је његова замена једноакцентским системом највише допринела да се југоисточни српски говори ставе у посебну дијалекатску категорију.

За разлику од члана, ова несрпскохрватска особина се добро чува у свим призренско-тимочким говорима. У неким најјужнијим зонама акценат је, по македонском принципу, везан за трећи слог од краја речи. Према призренском: старе'ја, кривди'на, бе'ли мецеди'ји, ћесатли'ја, у Сретечкој Жупи је: кри'вдина, меце'дија, на'вива, о'старев, пра'шала...³¹ Постоје и смешане говорне зоне у којима се због досељеника из области западно од торлачке зоне, поред експираторног, чује и краткосилазни акценат (углавном тамо где му је по пореклу и било место) — нпр. у Ђаковци: Бо'к, бр'к, ве'к, вра'т, ву'к, гџа'с, ду'ш'а, стре'ја... према: коѣ, кѣс, лѣп, пѣп, ра'т, смѣт, чѣс, здѣв.³² Далеко интересантије јесте питање утицаја овог акценатског система на оне сх. говоре који не припадају означеној зони. Очигледан пример за то јесте Мрковић у Црној

²⁸ J. Kurz, Quelques observations d'ordre méthodologique sur les recherches concernant les balkanisms en vieux-slave, les Etudes balkaniques tchecoslovaques, P. 19, Pr. 1967.

²⁹ Б. В. Бояджиева, Към въпроса за изчезването на тричлена показателна система в български език, Славистичен сборник, БАН, София 1963, 129.

³⁰ А. Белић, Дијалектни источни и јужни Србије, 444.

³¹ М. Павловић, Говор Срепечке Жупе, 145.

³² М. Стевановић, Ђаковачки јовор, 89.

Гори. Стари двоакцентски систем зетско-новопазарског типа, у овом говору претвара се у једноакцентски и то прелазом "> ^ : данас су веома чести дублети као бѣ^ачве — бѣ^чвѣ, де^анѣ^с — де^нѣ^с, дѣ^ашт — дѣ^{шт}, бра̂те — бра̂те . . . док у при реима уф^атиш, ба̂нок („бадња̂к“) и љдш постоји само овакав акценат.³³ Наравно, скраћене су и све неакцентоване дужине, као у призренско-тимочком. Ако се узму у обзир и неке друге особености мрковићког дијалекта, као поменути полугласник е^а, лабијализација вокала, нарочито а (а^о), веларно л (љ) и отврдњавање љ (л'), појаве познате и другим источним црногорским зонама (Зета, Љешкопоље, Кучи),³⁴ као и умекшавање сугласника ш — ж, ч — ц и прелаз неакцентованог о > а — „акање“, види се да се овај говор у великој мери подудара с призренско-тимочким говорима, а нарочито са косовско-метохијском зоном у оним цртама које су резултат албанско-српског билингвизма (упор. из околине Пећи: прелаз л > љ у свим положајима сем испред и, е — љук, мјад; љ > л' — неде̂л'а; умекшање ш, ж, ч, ц повезано с неразликовањем ч/ћ; ц/ћ — ућинѣли, пѣнѣер; а такође и отварање ненаглашеног о — палавѣна, Црнагѡрац.³⁵

Ширење употребе дугосилазног акцента (^) на вачун осталих акцентата захвата и староштокавске говоре у Северној Метохији и на Косову. Разлог је врло разумљив: такав акценат по свом акустичком звуку близак је албанском „дугом“ акценту, који се изговара у највећем броју вишеслојних речи (упор. нпр. búkĕ, Lóřĕ, dárdhĕ, thíkĕ, kalá према māl, hān, dāsh, dĕrr, sjār . . .)³⁶. Поред већ поменутог прелаза "> ^ (дѣвера, неде̂ља, жѣто, ко̂љко, ћѣтири . . .), веома је карактеристична замена '> ^ : гүвно, дана, стѣна, рүка, гла̂ва, одѣва . . .³⁷ добро позната и староцрногорским говорима³⁸ (зетски тип). Свакако најинтересантнија је појава поистовећивања неакцентоване дужине са ^ у севернометохијској зони: Берковићани, воденићара, десѣт годѣна.³⁹ Дужина се овде изједначила са широко распрострањеним парокситоним акцентом у албанском језику (други слог од краја речи: gĕzĭmi, punĕtōri, flāsim, flĭni). На то упућују и примери из јужнометохијске, торлачке зоне, са акцентом на другом слогу од краја, који не може да се објасни ни фонетски ни морфолошки: опш'ти'на, пијани'ца, фамили'ја, Призрен'џ, Ђако'вка . . .⁴⁰ Осим тога, и зетско-новопазарска и косовско-ресавска зона имају једну изразиту особину: неосећање за краткоузлазни акценат ('). Процес одстрањивања старог краткосилазног акцента (^) са крајњих отворених слогова одавно је забележен у тим говорима и несумњиво представља једну од важних сх. одлика. Међутим, у овом случају се не добија никакав нови резултат. Нема осећања за ону квалитативну и квантитативну промену којом се одликују новоштокавски говори: женā не постаје жѣна.

³³ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 80.

³⁴ Л. Вујовић, *истио*, 89.

³⁵ П. Ивић, *Дијалектолоија српскохрватског језика*, 103.

³⁶ L. Mulaku — A. Kalmendi, *Gramatika egjuhĕ shqipe*, Prishtinë 1984, 35.

³⁷ Д. Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, Приштина 1979, 146—150.

³⁸ М. Пешикан, *Староцрногорски говори*, СДЗб XV, 1965, 26.

³⁹ Д. Барјактаревић, *Говор Срба у Метохији*, 148.

⁴⁰ М. Стевановић, *Ђаковачки говор*, 94.

Унутар самих зетско-новопазарских и косовско-ресавских говора има и значајних акценатских разлика. Док зетско-новопазарски говори добро чувају све дужине (и предакценатске: *жѣѣ, свѣлѣ, рѣкѣ*, и послеакценатске: *пѣвѣ, кѣѣ, рѣкѣ, ѣдѣ* . . .), у косовско-ресавском нема послеакценатских дужина (*пѣвѣ, кѣѣ, рѣкѣ, кѣѣ*). Исто је и са преношењем акцента на проклитику. Ова стара прасловенска особина, коју данас, поред руског језика, добро чувају сх. новоштокавски говори, у косовско-ресавском више не постоји (према зет. новопазарском: *зѣ-тѣвѣ, нѣ-вѣду, зѣ-вѣно, зѣ-кѣзѣ* . . .⁴¹ у кос. ресавском: *на рѣку, у вѣду, на нѣс, низа стѣну*; примери с преношењем су факултативног карактера и, обично, с променом значења — *ѣруке, нѣруке, ѣзнос*).⁴² Овакво разбијање сх. акценатског система, у сходним елементима, осећа се и у књижевном језику екавског изговора (Београд се налази на самој граници ове дијалекатске зоне).

Да ли се поменуте акценатске промене могу довести у везу са балканизмима, то је питање које захтева много више простора. У сваком случају, косовско-ресавски говори својим изузетним положајем (на истоку се граниче с призренско-тимочком зоном, на северу с румунским језиком и на југу са албанским) дају повод за такву претпоставку.

3. *Аналитичка деklinација*. Једна од најупечатљивијих заједничких особина БЈС, и утолико не само балканска црта — јесте аналитизам. Неминован процес упрошћавања јез. система, полуострва био је веома интензиван. И поред тога што је на историјској равни овај процес *самостјалан за сваки језик* и, једновремено, *заједнички у резултатима*, на синхронном плану веома је различит. Док грчки, албански и пре свега румунски имају очигледне паралеле према романским и другим западно-европским језицима, у поједностављењу јез. структуре, дотле аналитизам у бугарском и македонском представља њихову највећу разлику у односу на друге словенске језике, који су баш по деklinацији најарханичнија језичка група у Европи. Управо из тог разлога, аналитичка деklinација је прави балканизам у словенским балканским језицима, више него у осталим. То се види и по степену аналитичности у балканским језицима. У албанском се чува чак четири падежа: у једнини, одређеног вида, разликују се *номинатив* (*Lisi* „храст“) управни објект — *акузатив* (*Lisin*), неуправни објект — остали падежи (*Lisit*) и у множини, неодређеног вида, *аблатив*, када је у функцији генитива (*Lisash*). У грчком се разликују три падежа: *номинатив*, *јенив*, *акузатив*. Најбоље се чувају у м. р. о-основа: у једнини — в. *φίλος*, „пријатељ“, г. *φίλου*, а. *φίλο(ν)* и у множ. — н. *φίλοι*, г. *φίλων*, а, *φίλους*. Румунски већ разликује само две форме — *номинатив-акузатив*: *casă* (кућа; кућу) и *јенив-датив*: *case* (кућа; кући), па и оне не могу да се употребе без предлога. Бугарски и македонски су отишли најдаље — у њима постоји само један, општи падеж.

Функцију свих косих падежа, у словенским језицима југоисточног Балкана, преузео је акузатив с предлозима, који је постао *casus obliquus*

⁴¹ Б. Милетић, *Црмички говор*, СДЗБ IX, 524.

⁴² Д. Јовић, *Трсињички говор*, СДЗБ XVII, 35.

generalis — општи зависни падеж. Процес ширења акузатива забележен је већ у споменицима XII—XIV века: *ѡ ѡстрѡ* (Хлудов триод), *ѡт конѡца зѡман* (Прашко јеванђеље), *изъ адниѡ чашѡ* (Тројанска повест) . . . Неоспоран услов оваквог развитка у македонском и бугарском јез. био је и рефлекс назала *л* > мак. *а*, буг. *ъ*, који је у именица *â*-основа довео до једначења *A=И*, а потом, и *A=Н*. Нпр. у изразу мак. *се ѡѡшурив вода* „стадох (под) воду“, облик вода у ствари је стари инструментал *водѡѡ* („под *водѡм*“) који се гласовним путем изједначио са акузативом *водѡѡ* (упор. старосрпски инструм. *водѡв* (*vodovъ*) из *водѡѡ*) а затим, прелазом *л* > *а*, са номинативом.⁴³ Исти процес у бугарском језику показују његови источни говори, у којима општа форма именица *â*-основа као *гора*’, *коса*’, *рѡка*’ гласи (*горѡ*’, *косѡ*’, *рѡкѡ*’) и представља стари акузатив *горѡѡ*, *косѡѡ*, *рѡкѡѡ*.⁴⁴ Као што се види, позната редукција вокала *а* у бугарској дијалектологији врло често је, поред фонетских, имала и историјскоморфолошке разлоге.

Функција акузатива као општег падежа савршено добро се види и у призренско-тимочким говорима, у којима акуз. од имен. *â*-основа, због општесрпскохрватског прелаза *л* > *у*, није могао да буде изједначен с номинативом: нпр. *съ ѡс сна’у*, *кѡѡм грани’цу*, *проз водени’цу*, *без једну’ годи’ну*, *до Ћупри’ју*, *врз во’ду* . . .⁴⁵ Оваква употреба акузатива даје основну боју и целој косовско-ресавској и зетско-новопазарској зони. У косовско-ресавском: *живѡ у Трстеник*, *купа се у реку*, *била код нѡки мѡмци*, *штѡ би сас тѡбе*, *биѡ с мѡјѡга сѡна у рѡпство* . . .⁴⁶ У источно-црногорском, уз предлоге *у* и *на*, искључиво иде акузатив: *а у кућу ниј-имѡ ништа*,⁴⁷ а пошто је *пѡја ѡдмѡ настѡнѡ* у *јѡму стра’шна врѡска*,⁴⁸ *с’ећѡсмо на Цетѡје*, *бѡше се ѡ-море удавиѡ*,⁴⁹ Његошев стих: „Надање се наше закопало на Косово у једну гробницу“ (*Горски вијѡнац*, 135). Овој последици претходило је губљење разлике у значењу кретања од мировања. Као што је познато, локатив је као једини искључиво препозитивни падеж делио предлоге *у* и *на* с акузативом (разлика се састојала у томс што први означава мировање, а други кретање ка нечему: *живим у граду* — *идем у град*). Будући да се остваривао једино уз помоћ предлога, локатив је као такав био прилично нетипичан падеж, услед чега је лако могао да преда своја значења много распрострањенијем падежу — акузативу. То се одразило на губљење разлике између старих упитних предлога *кадѡ* и *кѡде* (*куда идеш?* — *где живиш?*) у већини источних сх. говора, македонском и бугарском, у корист другог (у Београду је чак веома често: *где идеш?*). Исто је стање и у осталим балк. језицима: грч. *поѡ*, алб. *ку*, румун. *unde* (и за правац и за место).

⁴³ Б. Конески, *Историја на македонскиѡт јазик*, 133.

⁴⁴ К. Мирчев, *Истѡријеска граматѡика на бѡлгарскиѡт језик*, 228.

⁴⁵ А. Белић, *Дијалектѡи источне и јужне Србије*, 310.

⁴⁶ А. Ресо, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, 30—35; Д. Јовић, *Трстѡенички ѡговор*⁴ 159—161.

⁴⁷ М. Пешикан, *Стѡроцрногорски ѡговори*, 190, 215.

⁴⁸ *Zetsko-južnosandžački govori*, SHJ, *Mozaik znanja*, 468.

⁴⁹ Л. Вујовић, *Мрковићки дијалектѡи*, 238.

Губљењу функција инструментала погодовало је то што је већину својих предлога такође делио с акузативом (за, над, под, пред) па је тако једини искључиво његов предлог *c (a)*, који је носио значење социјатива, остао усамљен и лако је могао, нарочито у међујезичком додиру, да изгуби социјативно обележје. То се, осим у балканским дијалектима схј, десило и у косовско-ресавском на типично балкански начин: социјативни предлог *c (a)*, изгубивши социјативно значење (мак. со човек — са човеком), проширио се и на беспредложни инструментал средства, оруђа (мак. со рака — руком). Разуме се, инструментал је ту облички замењен акузативом (алб. *unë shkoj me motrën time* „ја идем са мојом сесџром“ = кос. рес. „идем с моју сесџру“; *unë shkruaj me Lapsin tim* „ја пишем мојом оловком“ = кос. рес. „пишем с моју оловку“). У источноцрногорском, напротив, дошло је до обратног случаја да се предлог *c (a)* испушта у социјативу, а умеће у инструменталним спојевима: Црња Гџра сџ граничџла Аустријом, оћџте-ли-и чџкџт рџчком? — ожећен-је с-једнџм удоћџцџм, трџју с-рџбом.⁵⁰ Ова појава је усамљена у српскохрватским говорима (пре свега губљење предлога *c* и преузимање социјативних значења од стране инструментала средства) — она одликује још и икавско-шћакавске говоре у западној Босни.⁵¹ Прилично је нетипична за савремени схј. у коме се социјативна и инструментална значења често подударају, али се прави социјатив (тј. када је реч о активном саучеснику при вршењу радње) увек добро чува.

Ипак, сигурно најинтересантнији случај балканске предлошке конструкције јесте употреба предлога *na*. Док сви остали предлози махом чувају своју основну службу, предлог *na* развио је једно сасвим ново значење. Овај предлог објединио је *ieniiiii* и *giiiiii*: упор. мак. „реков на човекот“ и „нивата на човекот“, буг. „говоря на някого“ и „кџцата на техниа баша“. Од балканских дијалеката схј., ту појаву добро чува тимочко-јужноморавска зона: на оно'га чорбаџи'ју, он је ште'та на ку'ћу, како лис на го'ру, на нашу комши'ку, и'ди да ка'жеш на царску ће'рку, прати на Ца'ра Ла'зара . . . (Белић, Дијалекти . . . , 309—312).

Оваква употреба предлога *na* у суштини је најзначајнија балканска заједничка црта у деklinацији — у свим језицима БЈС датив је истоветан генитиву; у рум. *domului* Г-Д од „господин“, пореклом датив; у алб. *shokut* Г-Д од „друг“, исто тако некадашњи датив; у грч. *τοῦ φίλου* Г—Д од „пријатељ“ — стари генитив. Изједначавање Д—Г у старим текстовима представља стожерно место у распаду синтетичке деklinације, којим почиње нови, аналитички период у бугарском језику,⁵² и периодизација македонског језика.⁵³ Међутим, и поред тога што је реч о општобалканској појави, једначење Д-Г имало је предуслове за такав развитак у самим словенским језицима и најбоље показује како је самосталан развитак могао да прерасте у општу особину. Стари посесивни генитив бледео је у језику већ у X веку. Примери из текстова показују да је врло

⁵⁰ Б. Милетић, *Црмнички јовор*, 532—533.

⁵¹ А. Пецо, *Социјатив без џредлоја с*, Наш језик, XIII, 1957.

⁵² К. Мирчев, *Истџорическа грамџиџка на бџларскиа језик*, 273.

⁵³ Б. Конески, *Истџорија на македонскиој јазик*, 150.

често замењиван разним облицима, међу којима и посесивним дативом (плодъ виноградамы поред плодъ винограда, тако каплаъ кръвини поред въ тоуѣини кръве (Мариј. јев.) — присвојни придев уместо генитива; свовожденн въважтъ отъ жъзъ дншвола уместо ... въважтъ жъзъ дншвола — аблативна конструкција с предлогом отъ уместо генитива; жатваестъ кончинна вѣка (Мариј. јев.) према конъчанне вѣкоу (Зограф.) — посесивни датив).⁵⁴ Временом, посесивни датив постаје једини и основни заступник старог генитива (у текстовима XII и XIII века: скрвище цедротамъ, ѿца снрѣмы и сждѣ вдовницама, врауа дѣшамъ и тѣлома, въ вѣкы вѣкома). У таквој ситуацији издвојио се предлог на из акузативних конструкција, услед снажног хода аналитизма, и постао знак за неуправни објект (близак акузативу: дѣша же моа възрадоу етѣса на га (Болоњски псалт. XIII в.)), а одатле и за посесивност (понеже царе на страстѣхъ наса сътвараютъ (Македонски дамаскин из XVI в.)).⁵⁵ Само ово последње и јесте балканизам.

Општесловенски датив и сам показује склоност да се у одређеним случајевима употреби у значењу посесивног генитива. Упор. рус. перевяжите мне руку, чеш. každému vyhrnuli Levý rukav a na předlokti mu vytetovali číslo. Наводећи примере из староруских и старочешких споменика, Ангелина Минчева је показала да се у њима посесивни датив употребљавао у истој функцији као у старословенском — уместо генитива: Тогда призѣва къ свѣѣ оканьным проклатым Свѣтопѣлкѣ свѣтѣтѣникѣ вселѣи зѣлѣ (Слово о полку Игореве), ст. чешки: Marina byla jedina dci svému otci. Предлог у у савр. руском постао је носилац низа дативних функција, чије је значење блиско балканскословенском предлогу на: према чеш. zamřzela mu matka — рус. у нею умерла мать (= „на него“).⁵⁶ Зато је сасвим разумљиво што је посесивни датив уместо генитива једини облик у оним шопским (торлачким), говорима који немају конструкцију са „на“. У Ђаковици: де'те Бљагоју Иса'јлову, отъц ово'ме Милова'новићу, ово'ме жѣна (Стевановић, 140). И док је у овим говорима то и балканизам, у свим осталим говорима схј. конструкције типа „то ми је жена“ или „његовом оцу отац“ јесу резултат унутрашњег развитака. Једино косовско-ресавски говори широку примену ове конструкције дугују, највероватније, суседству призренско-тимичког — у њима може да се нађе чак и овако специфична употреба посесивног датива: донѣсе маѣчку у богѣтем тргѣвцу кѣћу (П. Ивић, *Дијалектолоѣија*, 102).

Своју велику синтаксичку учесталост датив показује и у томе што се сачувао као слободан падеж и у самим призренско-тимочким говорима. Примери типа: купи'л сам жене', ка'жем суди'је (тимочки), ништа не ра'димо Тур'цима онѣ ш'то они на'ма ра'диде (Ђаковица), моје'му та'тковѣ, ту'рај оцу ра'кија, Ца'ру, Ла'зару (Сретечка Жупа) нису настали под утицајем косовско-ресавског — они су преживели аналитизам. Само тако може да се објасни ситуација и у неким архаичним македон-

⁵⁴ К. Мирчев, *Истѣорическа граматѣика*, 271—272, 280—281.

⁵⁵ Б. Конески, *Истѣорија на македонскиоѣ јазик*, 139—140.

⁵⁶ А. Минчева, *Развој на дејелниа ѣришежашелен падеж в бѣларскиа език*, БАН, Софија, 1964, 10—11, 138—140.

ским и бугарским говорима. У западномакедонском (Бобошчица) још је сасвим жива дативна форма од личних имена и именица које значе сродство: мајке, сестре, Стојану, старцутому, сестрјатуј (Б. Конески, 141). С друге стране, архаични говор села Тихомир,⁵⁷ у јужној Бугарској готово да и није следио онај историјски процес којим се одликује бугарски језик. У њему датив уопште није заменио генитив, напротив — чврсто се чувају генитивно-акузативне форме: ста'ру чул'ку или ста'ром чул'ку, дай дет'у'те бомбо'на, но'си хл'ба затво'рникам, ка'зах мла'дой жо'ни (исламизација овог становништва и дуготрајна затвореност условиле су архаизовање њиховог говора, који је сачувао и такве форме као што је „да се на'јем з б'ла л'ба“ — што би могло да се чује и у западној Србији).

Остали балканизми у схј. углавном прелазе границе његових балканских дијалеката, мада неки од њих и даље остају пре свега везани за те крајеве. Такав је случај са *удајањем заменица и аналитичким поређењем придева*.

IV *Аналитички начин поређења придева* везан је за битне елементе аналитичке деklinације у балканским језицима. Као што су ишчезли синтетички облици образовања падежа помоћу наставака, тако је и придев остао у позитиву, од кога се додавањем проклитика праве компаратив и суперлатив. Придев у позитиву чувао је своју апсолутну разумљивост која је балканску комуникацију чинила много лакшом него што су то могли да омогуће стари синтетички облици. Међутим, овакво поређење придева у схј. доживело је ширу распрострањеност само у косовско-ресавском и то искључиво као особина пресељеничког живља из јужне и источне Србије: нпр. п'висок, п'млад, п'чес, п'стар... Ти примери најчешће губе поредбени смисао па имају значење „прилично висок“, „доста чест“... и зато могу да се направе и од компаратива: п'вишљи, п'млађи, п'гушљи... и од суперлатива: пон'јгушће жито, пон'јлепши кукуруз, пон'јвредњије дете⁵⁸ (у овако измењеном виду, балкански компаратив, поневши суфемистичко значење продире и у књижевни језик).

У призренско-тимочком, разуме се, аналитичко поређење придева је основни облик. У јужноморавском: по'арно, по'благо (слађе), по'далеко, по'мазна; на'ј рано, на'ј богат, на'ј лош, најма'лијат (Белић, 441). У јужнометохијском: по'стар, подо'бро се с'г, по'туж'н; најму'д'р он б'ш'е, с'е је т'мо најску'по, нај'исто гово'ре (Стевановић, 116). Морфеме *по-* и *нај-* ту могу да се одвоје од придева, али тада само потврђују компаративни смисао осамостаљујући се и добијајући значење прилога *више* (*боље*), који може да стоји и уз уменице и глаголе: по' ајдук, по' газда, по дево'јче, по'е сиром'а, по трго'вца га не'ма, по'да в'рујеш; на'ј газда, нај добро'та, на'ј знају... Сем тога, призренско-тимочки говори су задржали извештан број примера са старим начином поређења. Најчешће је реч о преживелим синтагмама које један говор, немајући књижевно-граматичку норму, и даље чува. У неким зонама то могу да буду и утицаји косовско-ресавског. Имајући у виду савремено стање, број ових последњих сигурно је

⁵⁷ С. Кабасанов, *Един сѣтаринен български говор*, БАН, Софија 1963, 57.

⁵⁸ Р. М. Павловић, *Говор Раче Крајујевичке*, СДЗБ XXVIII, 1982, 31—32.

у порасту. У тимочко-лужничком јављају се само у номинативу: старе'ји, старе'а, мале'ји, бо'ље, ве'чи, мла'ди или са предбеном морфемом: по'боље, по'вече (Белић, 441). У јужнометохијском су слободнији и чешћи такви облици (с обзиром на порекло и састав становништва тих крајева, вероватно је реч о утицају): по'штуј старе'јега, крупне'ји, најбол'и, има ли што го'ре од ово (Стевановић, 117). Чак и бугарски и македонски језик, који су својим књижевно-грамат. нормама омогућили само аналитичко поређење придева, чувају по неки архаизам у свом систему. Такав је случај с компаративом од *іолям/іодем* који гласи мак. повеке, буг. (по)вече, а потичу од старог *вѣщѣ*. Оба ова компаратива показују дијалекатско порекло — немају очекивани историјски развитак. Македонско повеке иде у ред карактеристичних србизама типа кука, мега, врукина у северно македонском (као и фонетске црте у < ж, цр- < чр- и патронимични суфикс -иќ),⁵⁹ док се општебугарско (по)вече, уместо *веще, иначе дисимилациони облик од *вѣщѣ* <вештше>вѣщѣ⁶⁰ на шта упућује и пољско *więtszy*,⁶¹ облички подудара с тимочко-лужничким прелазним рефлексом ч, ц (< *tj, *dj преко т'ш'-д'ж'), што указује на српско-бугарски паралелизам (видан и у књижевнојезичком изразу, ако се упореде облици с факултативном фонемом (е) у сх. већ: веће и буг. вече: веч — сх. *veћ* и буг. *veče* су савремене форме, док су *veће* и *več* песнички архаизми: „Лисје жути *veће* по дрвећу . . . “ (Б. Радичевић) — „А комуто стане нужда *več* да те остави . . . “ (Ј. Каравелов). Исто тако, северно-македонски, западнобугарски и југоисточни српски дијалекти сачували су и један стари компаратив који се не среће ни у једном од њихових књижевних језика: мак. буг. *уі'е* у изразу „нека му е уг'е“ (са значењем „тако му и треба“) и тимоч- луж. у свом фонетском облику *уце*, воде порекло од старог *хѡѡждѣ* (уп. рус. *хуже*).⁶²

У *Удвајање заменичкој објекти* један је од типичних облика који служи олакшању комуникације у језицима на југоистоку Балкана. Мада настанак ове појаве у свим романским језицима није имао овакве разлоге ни путеве развитка (заменичка реприза је општероманска особина), у балканским језицима и дијалектима то је њено битно одређење. Кад год је, дакле, потребно нагласити заменицу, кад год се осети потреба да се истакне на кога се односи оно што се у некој реченици казује, облици личних заменица се удвајају — то јест, поред енклитичког облика личне заменице употребљава се и акценатски или, кад сама заменица не може у довољној мери да унесе потребну одређеност, поред дужих и енклитичких облика заменице употребљава се и одговарајући облик именице:⁶³ тим. луж. мене ми казаше, мен ми се чи'ни, ја да ти ка'жем, тебе, нек си ме сече' (Белић, 402—408); јужнометох. мѣне миѣ мѣя, авѣј ми_е мѣне брѣт, фа'я гу држѣве, ме'не да ми дадеш (Стевановић 113, Павловић, 117). Реприза је позната и неким источноцрногорским зонама:

⁵⁹ Б. Конески; *Историја на македонскиот језик*, 73.

⁶⁰ С. Младенов, *Историја на бѣларскиј език*, БАН, Софија, 1979, 156.

⁶¹ К. Мирчев, *Историческа граматика на българскиј език*.

⁶² Б. Конески, 71; Мирчев, 155; Белић, 441.

⁶³ М. Стевановић, *Ваковачки јовор*, 113.

штд-ћете да-ви дам дара вама, каже му њему (Л. Вујовић, 237—239). Чује се и даље на западу и северозападу (Далмација, Истра, Банат) у ограниченим периферним зонама, као последица романског утицаја. За схј. као целину, заменичка реприза је строго дијалекатска и периферна особина.

Овај балканизам функционално је веома различит и у балканским језицима. Иако се одавно сматра њиховом битном одликом, нема у свим језицима исту снагу. Доследно се употребљава дуж линије која иде од румунског језика преко српских и бугарских шопских говора, у арумунском, македонском и албанском језику. У бугарским источним говорима заменичка реприза није нарочито честа, па и у самом књижевном језику, који се снажно ослања на старословенску традицију, носи извештан факултативни карактер (чак се избегава у научној и стручној литератури, или у преводима са оних језика у којима је иначе нема).⁶⁴ У грчком, слично бугарском језику, у неким случајевима реприза је факултативна. Према изразима типа: *τά λεφτά του τά έχανε βλα στά ζαρία* „све (их) паре своје даде на коцку“, *έμένα δέ με πιάνει μπάλα* „мене (ме) метак не погађа“ могу да стоје и облици без удвајања: *της μάνας σου μοιάζεις* „лишич на своју мајку“, *έσύ έχεις βλα τά δικαιώματα πάνω στη ζωή* „ти имаш сва права на живот“ (из књиж. текстова).⁶⁵ Нешто другачије стање одражава румунски језик у којем се заменичка реприза данас у потпуности утврдила. Док је у прошлом веку Д. Елиаде-Радулеску наводио као пример плеоназма *ție ți aducem Dumnezeule* „теби (ти) приносимо Господе“, данас се већ облици као *bană dai?* „дајеш ли паре?“ или *ade-văgu'ț grăesc* „истину ти кажем“ сматрају дијалектизмима или ретким емфатичким конструкцијама.⁶⁶ Македонски и албански језик у овом погледу су отишли најдаље. У њима је удвајање објекта суштинска одлика синтаксичког система без чега би се осећала празнина у изразу.⁶⁷ Вишевековни билингвизам између словенског, грчког, албанског и арумунског живља у Македонији, одразио се на типичан романски обрт приликом удвајања заменичког објекта у мак. ме види мене, го виде него (упор. буг. само: мене ме вижда...). Исту слику пружа и албански језик: *më sill një gotë ujë „донеси ми чашу воде“*.⁶⁸

Две балканске појаве, међусобно веома повезане, имају прворазредни значај у српскохрватском језику. За разлику од свих до сада поменутих балканизма, једино су оне постале саставни део српскохрватског књижевног језика, а самим тим и општебалканске особине. То је, пре свега, *губљење инфинитива* које је за собом повукло и *образовање балканског фуџура* (енклитичка форма глагола „хтети“ + конјуктив).

VI. *Губљење инфинитива*. Иако хронолошки веома стара, ова општебалканска појава у неким балканским језицима још увек је, ипак, у про-

⁶⁴ Ю. А. Лопашов, *Месѝоименные ѡвѝоры доѝоления в балканских ѝзыках*, Ленинград 1978, 28.

⁶⁵ Ю. А. Лопашов, *исто*, 45—46.

⁶⁶ А. Б. Черняк, *Месѝоименная реѝприза в румынском ѝзыке*, Проблемы синтаксиса ѝзыков балканского ареала, Ленинград, 1979, 250—258.

⁶⁷ Македонски јазик 1—2, Скопје 1962, стр. 67.

⁶⁸ Sh. Demiraj, *Gramatika e gjuhės shqipe*, Prishtinë 1972, 108.

цесу превирања. У албанском је инфинитив језичко-правописном реформом, проведеном тек 70-их година, сведен на дијалекатску употребу. У румунском је инфинитив, поред конјуктива, још сасвим жива форма са својом карактеристичном употребом. Губљење инфинитива на српско-хрватском тлу захватило је огромне просторе и у извесном смислу највише допринело поларизовању схј. на две варијанте. Подела на варијанте тиче се пре свега српскохрватских дијалеката и слободног говора у књижевним центрима, Београду и Загребу. Званични, писани језик утврдио је углавном уједначену употребу инфинитива и конјуктивне конструкције „да + презент“. Па ипак, слободан говор показује снажан процес превирања који води ка постепеном укидању инфинитива. Овај процес добро илуструју и сами дијалекти. Осим призренско-тимочких говора, конјуктивна конструкција је данас генералисана и у косовско-ресавском, иако су ранији аутори бележили честу употребу инфинитива у тим говорима: Љ. Стојановић, *Врњци*; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*. А. Белић је 1905. поводом неких случајева употребе инфинитива у тимочко-јужноморавском рекао да су „преузети из косовско-ресавског у коме се правилно употребљавају“ (Белић, *Дијалекти*, 645). Ако се одбаци сумња у веродостојност тврдњи ових аутора, остаје закључак да је учесталост инфинитива, у време када су настали ти радови, била већа него данас. Фугур без инфинитива данас је веома чест и у шумадијско-војвођанским говорима, који чине основу екавског књижевног изговора. Па ипак, продирање овог балканизма је заусављено у књижевном језику (или је макар успорено). Равноправна употреба инфинитива и „да“ конструкције уз глаголе и изразе с непотпуним значењем као: *моћи, морати, смећи, њочети, хшети, шреба, дужности* је . . . установљена је у оба књижевна центра (и проф. Т. Маретић и проф. Белић својевремено су се сложили да је употреба инфин. или „да“ констр. уз такве изразе само питање стила). Међутим, освајачко надирање „да“ конструкције постепено је нарушило и сам књижевни језик и знатно појачало варијантности у њему. Стање језика, сагледано у историјском пресеку, то уочљиво потврђује. Тридесетих година, Михаило Стевановић је, у тексту посвећеном том проблему,⁶⁹ писао да код свих речи с непотпуним значењем „лепота стила захтева одржавање мере у употреби његових допуна. Иако се синтаксичка правила томе не противе, стилски се не може допустити употреба допуне као у примерима: „он је изјавио да сад може да почне да ради“ — и: „он ће морати почети радити“. Уместо њих, Стевановић се залаже за следећу стилску форму: „он је изјавио да сад може почети да ради“ — и: „он ће морати да почне радити“. Данас, после педесет година, овај други пример у Београду већ не би био употребљен спонтано и слободно, него намерно.

И поред чињенице што се губљење инфинитива креће са истока на запад, дакле из балканске језичке области, постоје и несумњиви уну-

⁶⁹ М. Стевановић, *Инфинитив и свезица „да“ с презенцијом*, Наш језик III, 1935, 282—288.

трашњи разлози који су омогућили тај процес. Ти разлози су преваходно синтаксичке природе. Широка употреба презента у народном па и слободном говору, који, по речима проф. Д. Јовића, стоји према другим глаголским временима као „необележени“ облик према „обележеним“ (тј. док је прошлост одређена према будућности, садашњост нема свог морфолошког парњака, може да обухвати све временске интервале и да шири компетенције како на прошлост, тако и на будућност)⁷⁰, сасвим сигурно, један је од основних разлога за његово губљење. На неке битне психолошко-семантичке елементе ове замене указао је и др Д. Барјактаревевић говорећи о великим семантичким могућностима глагола „хтети“ за казивање будућности. Веза између презента и будућности знатно се појачала преко онога што значи глагол „хтети“, тј. „хоћу“, „желим“ (не губећи при том то своје значење у новој функцији). Будућност је постала оно што следи, што се жели или претпоставља. Инфинитив ту остаје само пратилац онога што значи глагол „хоћу“. То значи да израз: „ја хоћу ићи“ не значи ништа друго до „ја хоћу идење, ход“. Другим речима, веза са инфинитивом из психолошких разлога је постала сувишна када је цео исказ у будућем времену понео једно модално значење жеље. И не само то. На основу свега реченог, др Барјактаревевић је закључио да губљење инфинитива у конструкцији за казивање будућности уопште не представља балканизам.⁷¹

Закључак др Барјактаревевића има далекосежан значај за разјашњење неких много ширих питања. Ако се балканизам третира као туђи утицај, онда ова појава у срј. заиста није то. Али, ако се губљење инфинитива посматра као *аналојан* процес извршен у свим балканским језицима, онда то јесте балканизам. У одговору на то питање лежи један од најсложенијих и најтежих проблема балканских језика — проблем туђег утицаја. Ствар је у томе што је баш на примеру овог балканизма К. Сандфелд утемељио своју тезу о грчком пореклу ове појаве и других балканских појава. У корист хипотезе да је пореклу балканског футура „већ а ргогг немогуће тражити полазну тачку ван граница грчког језика“ (Белић, *Дијалекти*, 646), многи аутори, следећи Сандфелда, указују на хронолошки млађе порекло ове појаве у балканскословенским језицима (најранији пример футурске енклитичке употребе глагола „хоћу“ у буг. језику забележен је у Дубровачкој повељи цара Ивана Асена II из 1230. — *многости не ще имѣти*⁷²) на чињеницу да је нови балкански футур у албанском (тип *do të bëj*) дошао с југа, из тоскиског, као и на то да се инфинитив још чува у северноалбанском (тип *kam të bëj*) и, наравно, румунском. Насупрот њима, футурски облик с глаголом „хоћу“, у грчком језику, настао је већ у првим вековима н. ере (забележен у новозаветном грчком). И поред тога, Сандфелд прави једну суштинску примедбу о којој се мало води рачуна када се говори о томе: да је специфични

⁷⁰ Д. Јовић, *Трсињенички јовор*, СДЗВ XVII, 1968, 177—178.

⁷¹ Др. Д. Барјактаревевић, *Говор Срба у Мейхохији*, 88—90.

⁷² К. Мирчев, *Някои данни за българската лексика и латолната система ои XIIIв*, Славистичен сборник, БАН 1963, 82.

балканизам не избор датог модела, него *карактер развојка целе конструкције*, доследно спроведене у свим балканским језицима:⁷³

грч. θέλω γράφειν > θέλω ἵνα γράφω > θέ νὰ γράφω > θέ ἄ γράφω
 рум. voiu scrie > voiu să scriu > voi să scriu > арум. va scriu
 буг. хоџж писати > џж да пиџж > џе да пиџа > џе пиџа
 алб. / > dua të shkruaj > do të shkruaj > /

Гледиште противно Сандфелдовом, односно полигенетску теорију о настанку балканског футура, зачео је, посредно, Ш. Демирај у својој студији о облику будућег времена у алб. језику (Rreth formavet të së ardhmes në gjuhën shqipe, St. filol. 1970). Посматрајући стање у првим писменим споменицима, а такође и алб. говорима ван територије Албаније и Балкана, он је показао да су оба типа футура, и *kam me bā* и *do të bëj*, општеалбански. У првом књиж. споменику, „Служабник“ Ђона Букузуа (1555), Ш. Демирај је открио и јединствен пример употребе новог, тоскиског футура („Meshari“ је написан северногегиским дијалектом): *A nukë do të pi kelqinë qi më ordhënoi Ati?* “Зар да не испијем чашу коју ми је одреди Отац?” Апсолутна усамљеност овог примера, на рачун свих осталих случајева с гегиским инфинитивним футуром, могла би да указује на то да је реч о утицају или случају. Међутим, управо тај пример, боље размотрен, показује оно психолошко-семантичко значење о којем је говорио и др Барјактаревић. У том делу текста реч је о Христу који окружен војницима иде на Голготу. Христос тачно зна шта ће да буде, али не допушта помисао да избегне предстојећа мучења: „писмо мора да се испуни“. И зато је на поступак једнога од апостола, који је исукао мач и замахнуо да спасе Учитеља — рекао: *Shtjenë thikënë tande ndë millt tat. A nukë do të pi kelqinë qi më ordhënoi Ati?* (LVIII), „Врати мач на место. Зар да не испијем чашу коју ми је одреди Отац?“ Очигледно је да израз *do të pi* („ћу да(по)пијем“) овде није прави футур, његово значење је „неопходно је“, „треба да попијем.“⁷⁴ Реч је, дакле, о чисто модалном значењу глагола „хтети“, тј. „хоћу да попијем“. Баш такво модално значење показује конјуктивна конструкција у румунском језику, која разграничава прави футур (изражен инфинитивом) од личне жеље: *eu voi scrie pentru că vreau să scriu*. Исту конструкцију има и савремени сј. „ја ћу писати зато што *хоћу да пишем*“, с том карактеристиком што конјуктивни облик у оба језика не може да се употреби и у футурском значењу, из чега следи да инфинитив више није обавезан (уп. *eu o să scriu pentru că vreau să scriu* — ја ћу да пишем зато што хоћу да пишем).

Па ипак, коначну победу новог футура у балканским језицима условили су екстралингвистички разлози. За овај балканизам, као и за остале, са сигурношћу се може рећи да је победио у свим оним зонама где становништво није било етнички јединствено. Тако је било у Тоске-

⁷³ А. В. Жугра, *О проихожденни албанскојо фуйурума шокскојо иишиа*, Грамматический строй балканских языков, „Наука“, Ленинград, 1976, 226—229.

⁷⁴ А. В. Жугра, *нав. дело*, 229.

рији у XV—XVI в. (вековни билингвизам албанског, словенског, грчког и арумунског), у Македонији такође, југоисточној Србији и западној Бугарској. У свима је извршен исти онај процес који је започео у грчком језику још у епохи позне империје. Глагол *θέλει* „хтети“ губљењем инфинитивног — *v* изједначио се са обликом за 3. л. ј. *θέλει* (у средњегрчком) — упор. исти процес са инфинитивом у новобугарском који је, претходно се већ скративши у супин (у спомен. из XII в. *любитѣ, створитѣ* . . .), током XVI—XVII в. изгубио и крајње — *тѣ* (у језику седмоградских Бугара: *штѣм види, штѣш остави* . . .),⁷⁵ чиме се такође изједначио с 3. л. ј. Обе ове појаве добро су познате данас и косовско-ресавским говорима. Сачувани инфинитив, у архаичним зонама ових говора, има искључиво супински облик (мноштво примера за такав инфинитив пружа познати Елезовићев речник: *видѣт, виѣнѣт, врзѣт се, долѣзит, расплѣкат, распитовѣт се* . . .),⁷⁶ а глаголи као *раѣиѣи, косиѣи, коѣиѣи, чиѣиѣи* . . . када се употребе у безличним конструкцијама, без везника *да* (који се у овим говорима често испушта), у потпуности одговарају инфинитивном облику на том месту у другим сх. говорима и у књижевном језику: нпр. „то се мора уради, покоси . . .“ — „то се мора урадити“. Овај балканизам добио је данашњи изглед тек у периоду између XIII—XVI в. када је у свим балканским језицима дошло до уопштавања зависних реченица с везником *ѣа* у грчком, *да* у словенском *тѣ* у албанском и *са* у румунском. Дакле, *θέλει ѱ* (из *θέλει ѣа*, XIII в.), *ѣе да* (из *ѣоѣе да*, XVI в.), *do тѣ* (из *dua тѣ*, средњеалбански), *voi са* (савремено румунски). И коначно, у последњој фази, дошло је до испуштања везника „да“, али не у свим зонама — само тамо где је међујезички додир био најјачи: грч. *θὰ γράφω* (из *θѣ/—λεи/ѱ*), буг. *ѣе пиѣа, мак. ќе пиѣам, ару-арумунски ѱ scriu* (према дакорумун. *voi са scriu*). Разуме се, исти овај процес, извршен је и у призренско-тимочком: *ѣе пиѣем/ѣе пиѣем* према косовско-ресав. *ѣу (да) пиѣем* (везник „да“ испушта се у тим говорима само у случајевима повећане емоционалности исказа или у присном разговору упор. *ѣни ѣе да се раѣуре > ѣни ѣе се раѣуре > ѣе се раѣуре*⁷⁷). У областима ван ове зоне, у којима очевидно није било јачих међујезичких додира, и даље су се чувале архаичне прте. Зато се инфинитив (као и зависни везник „да“) сачувао и до данас у северноалбанском, косовско-метохијском и румунском. Изузетни случајеви старог инфинитива у јужним Родопима као *работи'—шо „радиѣу“, дои'—ша „доѣ (и ѣ)ѣ“, нь'—ше' мок да—са—напи'ѣш „неѣеш моѣи да се напиѣш“* (С. Кабасанов, *Тихомирскиѣи ѣовор*, 78—79) и чување везника „да“ не само у конструкцији „имам да“ у савременим источнобугарским говорима, опет потврђује да се ни источна Бугарска није налазила у зони већег балканског билингвизма.

Губљење инфинитива у балканским језицима најбоље је пример како балканизам може да буде једна општа појава, а не прост утицај. Могућност развитка језика у правцу губљења инфинитива, кога у ситуацији усменог општења потискују модалне форме, оправдава претпо-

⁷⁵ К. Мирчев, *Иѣиорическа грамѣиѣика, на бѣларскиѣи ѣзик*, 224.

⁷⁶ Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијскоѣи диѣалекѣа*, СД36 IV—V, 1932.

⁷⁷ Д. Јовић, *Трѣиѣниѣки ѣовор*, 182—183.

ставку да је инфинитив необавезан глаголски облик у јез. систему,⁷⁸ јер кога нема без њега се може. То, опет, омогућује да се постави јасна разлика између писменог контакта језика и усменог двојезичја (или вишејезичности) које води употреби само елементарних конструкција у језичком општењу.

Главни део поменутих балканизама има полигенетско порекло, тј. датира углавном из средњег века, из времена блиског додира разних језика и народа. У свим тим језицима извршено је упрошћавање језичке структуре и одстрањивање свих оних компликованих граматичких форми које су могле да отежавају комуникацију. Међутим, известен број балканизама несумњиво би морао да се припише утицају. Карактеристични су у том погледу данас мртви језици, византијскогрчки и вулгарнолатински, који су и сами преживели један период заједничког развоја на Балкану⁷⁹ и оставили у саврем. балканским језицима препознатљиве трагове. Из њихове структуре потекла је нпр. типична употреба финалног везника *рго + инфинитив* који је у балк. језицима дошао опет уз да-реченице: грч. *γὰρ* *αὐ* алб. *për të*, арум. *tra se*, рум. *pentru să*, буг. мак. за да (упор. код старих дубровачких песника *за + инф.* и данас широм западних сх. крајева, као италоромански утицај, а продире и у београдске продавнице као „културнији“ облик: „за понети“).

Ако би се извршио сумаран преглед балканизама у схј. добила би се следећа слика. По свим својим специфичним особеностима, југоисточна Србија остаје главна балканска језичка зона. За њом ништа мање не остају ни косовско-ресавски говори (од Смедерева, Вршца и околине Београда на северу, до Косова и Метохије на југу) који имају не мали значај за продор балканских црта у књижевни језик. Како по свом положају, тако и по броју балканских особина источноцрногорски говори долазе одмах после косовско-ресавских. На последњем месту налазе се новоштокавски екавски говори (пре свега Шумадија и северозападна Србија), који се од сх. говора на западу великим делом разликују баш својим балканским особеностима. Изгледа донекле као да управо балканизми, иако сасвим неравномерно распоређени, обједињују највећи број говора у Србији и Црној Гори у једну целину.

У овом раду није било могућности да се захвати целокупна балканолошка проблематика тако да је претежно било речи само о неким традиционалним балканизмима. Тако је, између осталог, изостављено и питање старобалканског наслеђа, стога што се о њему и данас врло мало зна. Међутим, чак и летимичан историјски поглед на Балканско полуострво открива нека суштинска питања српскохрватског језика и тла на коме се налази. Тако на пример позната „Јиречкова линија“, граница између грчке и латинске културне сфере на старом Балкану (од Добруце до Скадра), пресеца баш централну балканску зону шопских говора, која се из данашње перспективе показује као жариште балканизама уопште. На ту *граничну* област упућује можда и етимологија имена реке Мораве

⁷⁸ В. В. Иванов, *К типологији инфинитива в балканских языках*, СБЯ, „Наука“, Москва 1976, 216—230.

⁷⁹ J. Sedláček, *Parallel phenomena in the development of the languages of south-eastern Europe*, *Les Études balkaniques tchecoslovaques*, 23—24.

(старобалкански *Μάργος*) из индоевропског корена **meḡg'-ōp* „граница“ (=латински *margo,-inis*),⁸⁰ реке која и данас представља међу између балканске и шумадијско-динарске зоне у Србији (исто као што река Могава у Чехословачкој дели Чешку од Словачке). Сама Србија, опет, простире се на тлу некадашње *Moesiae*, „Средње земље“, која је делила Илире од Трачана. Она је то и данас. — *међа* између новоштокавских говора књижевног типа и источних, балканских дијалеката у оквиру српскохрватског језика. Ту граничну судбину помео је, донекле, и сам српскохрватски језик који се простире између северног, дунавског језичког савеза (мађарски, немачки, словеначки, чешки и словачки), коме је ближи његов књижевни тип, и јужног, БЈС, коме су ближи дијалекти у Србији.

LES BALKANISMES DANS LA LANGUE SERBO-CROATE

Résumé

Dans le texte on donne la description de la situation et la disposition des soi-disant «balkanismes primaires» dans la langue serbo-croate. Comme ces balkanismes sont limités en général aux parlers et dialectes orientaux de la langue serbo-croate, ces parlers représentaient aussi les matériaux fondamentaux de ces investigations. Uniquement dans le cas d'un phénomène, remplacement de l'*infinitif* par la construction *da+présent* qui a embrassé un territoire considérablement plus vaste, l'exposition a pu être élargie sur la langue serbo-croate dans son ensemble.

Bien qu'ils soient d'une importance différente et d'une distribution entièrement inégale, les balkanismes primaires englobent le plus grand nombre des parlers (du groupe *štokavien* ancien) en Serbie et au Monténégro en leur prêtent un caractère balkanique typique.

⁸⁰ Л. А. Гиндия, *Древнейшая ономастичка Восіочных Балкан*, София 1981, 18.

1. **Uvod**
2. **Opis projekta**
3. **Organizacija projekta**
4. **Plan projekta**
5. **Upravljanje rizikom**
6. **Upravljanje komunikacijom**
7. **Upravljanje ljudskim resursima**
8. **Upravljanje materijalnim resursima**
9. **Upravljanje budžetom**
10. **Upravljanje kvalitetom**
11. **Upravljanje zatvaranjem projekta**

1. **Uvod**
2. **Opis projekta**
3. **Organizacija projekta**
4. **Plan projekta**
5. **Upravljanje rizikom**
6. **Upravljanje komunikacijom**
7. **Upravljanje ljudskim resursima**
8. **Upravljanje materijalnim resursima**
9. **Upravljanje budžetom**
10. **Upravljanje kvalitetom**
11. **Upravljanje zatvaranjem projekta**

Denana BUTUROVIĆ
Zemaljski muzej
Sarajevo

LES CHRONIQUEURS TURCS ET GURZ ILYAS — ĐERZELEZ HEROS DE LA CHANSON EPIQUE BALKANIQUE

Les registres de recensement du XVe siècle, le registre cadastral général de 1455 qui englobe la marche de Isa-bey Ishaković, la première province turque organisée dans les pays yougoslaves, ainsi que les registres de recensement détaillés du Sandjak bosniaque datant de 1485 et de 1489 offrent des données caractéristiques sur le grand propriétaire terrien Gürz Ilyas, dont les chroniqueurs turcs parlent dix ans plus tard seulement.¹ Les données sur Gürz Ilyas, extraites des registres ainsi que tous les renseignements conservés sur lui, que l'on trouve chez les historiens et chroniqueurs ottomans montrent bien que, chaque fois que se trouve cité le nom de Gürz Ilyas, il s'agit toujours du même personnage. L'importance des données contenues dans ces registres réside dans le fait qu'elles écartent tout soupçon qui tendrait à insinuer que, dans leurs récits, les chroniqueurs ont amplifié l'importance de Gürz Ilyas dans les luttes menées lors de la conquête de la Bosnie ainsi que plus tard, après la constitution du Sandjak bosniaque. En effet ces registres sont un témoignage des mérites militaires de ce vaillant guerrier, car ils prouvent comment, grâce à ses succès militaires, il a augmenté le montant de ses revenus, si bien qu'à partir de 1485 ont lui a accordé le titre de bey et autorisé la jouissance des revenus d'un domaine («zeamet»). Les registres constituent aussi des documents authentiques qui nous permettront de déterminer le

¹ H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*. Orientalni institut u Sarajevu, Monumenta turcica, Seria II, Defteri, knjiga 1, Sarajevo 1964; Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), № 24, photocopie de l'Institut oriental de Sarajevo, numéro 61 (defter de 1485); Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD), № 24, photocopie de l'Institut oriental de Sarajevo, numéro 62 (defter de 1489).

lieu de naissance de Gürz Ilyas, ce qui fera l'objet d'une autre étude. Ces registres confirment également la longue carrière militaire de ce capitaine, ce qui est aussi évoqué par les chroniqueurs.

En général, les sources turques, en particulier celles venant des chroniqueurs, apportent une abondance de données sur la vie, le personnage et la gloire épique du courageux capitaine musulman de Bosnie de la fin du XVe siècle.² L'une des caractéristiques de ces sources est qu'elles laissent supposer que Gürz Ilyas était d'origine bosniaque.

C'est surtout Ibn Kemal (1468—1534) qui se distingue par l'importance des données qu'il apporte sur Gürz Ilyas. Cet écrivain turc renommé, historien et savant, consacre dans son VIIe livre de «L'Histoire de la dynastie des Osman»,³ un fragment important aux événements militaires qui se déroulèrent dans la Marche bosniaque, dans les années 1473 et 1480. Comme l'a remarqué Dušanka Bojanić, ce fragment renferme des éléments qui ne sont mentionnés par aucun chroniqueur turc contemporain de ces événements ou contemporain d'Ibn Kemal. C'est pourquoi elle conclut, à juste titre, que ce fragment a été écrit à partir de matériaux authentiques, originaux dont disposait l'auteur.⁴ Ibn Kemal témoigne du rôle réel de Gürz Ilyas comme hussard et propriétaire terrien dans le Sandjak bosniaque en 1480. La description des faits héroïques de Gürz Ilyas et les détails des combats qu'on lui attribue, révèlent une forte influence de la tradition épique. Ainsi il est indirectement prouvé que Gürz Ilyas a été l'objet d'une légende précoce et a été la source d'inspiration de chants dès la fin du XVe siècle. Les détails sur les événements rapportés par Ibn Kemal à propos du conflit qui éclata entre Kodza Davud-pacha et Vuk Grgurović et dans lequel Gürz Ilyas occupe une place importante pour ses hauts faits héroïques, leur dimension épique dans le récit même d'Ibn Kemal et le parallèle qu'on peut en faire avec la tradition épique de la Bosnie centrale encore conservée au XIXe siècle, sont une

² Comparer: Đ. Buturović, *Gerz Iljas — Đerzelez prema historijskim izvorima XV, XVI i XVII vijeka*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1975, knj. XLI, sv. 3—4, 172—186. J'ai utilisé les sources turques à cette occasion comme dans l'étude citée dans la traduction de Ahmed Aličić. Alija Bejtić m'a cédé la donnée du Defter de 1604. Ešref Kovačević, licencié ès lettres, qui a traduit le Defter de 1489, actuellement sous presse m'a rendu possible l'examen détaillé au Defter de 1489. J'exprime toute ma gratitude à tous.

³ S. Turan: *Ibn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman*, VII. Defter. Türk Tarih Kurumu yayınlarından I. seri, № 5, Ankara, 1954, édition en fac-similié; même auteur; même édition, III série № 5, Ankara, 1957 — édition transcrite en caractères turcs latins avec avant-propos et commentaires de l'éditeur, p. 473—500.

⁴ D. Bojanić, *Dve godine istorije Bosanskog krajišta (1479. i 1480) — prema Ibn Kemal*, Orijentalni institut u Sarajevu, Prilozi za orijentalnu filologiju XIV—XVI, 1964—65, Sarajevo 1969.

prevue incontestable que Gürz Ilyas et Đerzelez sont un seul et même personnage.⁵

Ibn Kemal mentionne non seulement Davud-pacha mais aussi tout ce qu'il sait sur les autres capitaines des Confins militaires.⁶ Il est important de noter qu'il mentionne aussi Ali-bey Mihal-oglu, mais en distinguant les événements et faits qui, du XVe au XIXe siècle étaient exclusivement liés à Gürz Ilyas. Ainsi Ibn Kemal résoud le dilemme et dissipe les malentendus causés par A. Olesnicki, dans sa thèse sur la superposition de deux héros historiques dans le Đerzelez épique: Ali-bey Mihail-oglu et Gürz Ilyas.⁷

Ibn Kemal a montré Gürz Ilyas dans deux actions militaires qui se sont déroulées en 1480. La première est une petite invasion des hussards dans le vilayet de «Undurovina» et l'autre est l'attaque de l'armée de Mathias Corvin au moment où cette dernière se retirait après avoir envahi Sarajevo, en 1480. Dans la première action, décidée par Davud-pacha, c'est ce dernier qui désigne, lui-même, Gürz Ilyas comme associé du chef des hussards, le voïvode Junus, en précisant que Gürz Ilyas a les mêmes droits que le chef Junus. D'ailleurs, dans le titre même de ce chapitre, Ibn Kemal souligne bien que Gürz Ilyas participe de façon égale à cette entreprise («Le voïvode Junus et Gürz Ilyas partent en campagne...»). Estimant sa persévérance et son courage, en tant que soldat, Davud-pacha donne à Gürz Ilyas une place notable:

«Le pacha cité savait que ce vaillant soldat allait au bout de tout ce qu'il entreprenait; c'est pourquoi il l'avait joint au voïvode Junus, il en était l'associé».⁸

A la tête de cinq ou six cents cavaliers, le voïvode Junus et Gürz Ilyas réussissent leur opération militaire et au retour s'arrêtent avec une multitude de prisonniers sur les bords de la Sana. Tandis que le voïvode Junus reste avec la majeure partie des soldats au camp, pour prendre du repos, Gürz Ilyas continue à jouer son rôle de capitaine exceptionnel et, avec cent ou deux cents combattants, se met en route vers la Bosnie, emmenant avec lui les prisonniers. Les soldats de Junus, restés au camp sont surpris dans leur sommeil par «un des bans Čavli du pays hongrois» — Cavli-oglu, célèbre habitant des Confins.⁹ Averti de

⁵ Vuk Jajčanin i Đerzelez Alija, *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann 1888—1889, II izd., Sarajevo 1933, 83.

⁶ D. Bojanić, *op. cit.*, 47.

⁷ A. Olesnicki, *Tko je zapravo bio Đerzelez Alija*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knjiga XXIX, sv. 1, Zagreb 1933, 18—37; *Ib. Još o ličnosti Đerzelez Alije*, *Znž*, XXIX, sv. 2, Zagreb 1934, 20—55.

⁸ Ibn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman* (édition transcrite), 485.

⁹ *Ibid.*

la situation, Gürz Ilyas laisse les prisonniers à Kamengrad et va attendre l'ennemi de l'autre côté de la Sana; il livre alors un combat où il se trouve en première ligne. Ibn Kemal rend hommage au chef des adversaires, le ban Čavli-oglu,¹⁰ à la sagesse et au courage de Junus, mais il souligne tout particulièrement l'héroïsme de Gürz Ilyas dans sa lutte contre Čavli-oglu.

Dans les événements qui se sont déroulés au printemps de 1480, après la contre-attaque de l'armée de Mathias Corvin qui venait d'envahir Sarajevo et de l'incendier, Ibn Kemal présente Gürz Ilyas comme l'un de chefs militaires et grands propriétaires terriens jouissant d'une très grande notoriété dans le Sandjak de Bosnie. A propos de Gürz Ilyas, Ibn Kemal dit que, comme les autres propriétaires que Davud-pacha fait avertir par ses messagers, il ne se trouvait «ni près, ni loin» de Sarajevo. Après avoir précisé que le cadî de Višegrad, le cadî Begović (Beg-oglu), arrive dans la plaine de Sarajevo d'un côté, que le cadî de Brod, le cadî Husamović (Husam-oglu), arrive d'un autre côté, Ibn Kemal nous indique que Gürz Ilyas arrive du troisième côté. Si le cadî de Brod est passé par Visoko et Sarajevo, alors Gürz Ilyas n'a pu venir que du côté de Bučići (de nos jours, le village de Bučići appartient à la commune de Pucarevo), en passant par Busovača, Kiseljak et Sarajevo. Nous trouvons la confirmation de ce fait dans les registres turcs de 1604, où l'on cite la «mezra», appelée résidence de Gürz Ilyas.¹¹ Nous citons ce fait aussi comme l'une des preuves de l'historicité des données fournies par Ibn Kemal sur Gürz Ilyas.

Gürz Ilyas a un rôle important dans le conflit avec l'armée hongroise, après qu'elle eut été attaquée par l'armée turque, lors de sa retraite. Davud-pacha a confié la garde de l'entrée du défilé de Miledreš (Milodraž)¹² à Gürz Ilyas et l'a mis en première ligne aussi dans le conflit avec son principal ennemi, Vuk Grgurović.

L'influence évidente de la tradition épique constatée dans ce que Ibn Kemal rapporte sur Gürz Ilyas, demande à être interprétée de façon particulière, car il est indubitable que la tradition orale à caractère épique constitue une base importante des renseignements dont Ibn Kemal dispose sur Gürz Ilyas. La description du duel entre Čavli-oglu et Gürz Ilyas ressemble à celle que la chanson épique donne de ce duel; en fait, lorsqu'il relate les actions héroïques de Gürz Ilyas, Ibn Kemal suit son rapporteur, sans doute un habitant de Bosnie ou des régions sud-slaves voisines. C'est seulement ainsi que l'on peut interpréter

¹⁰ D. Bojanić suppose que Čavli-oglu est Egervari Laclav, c'est à dire Ladislav de Egervar — D. Bojanić, *op. cit.*, 42.

¹¹ Defter de l'année 1604. Ankara, Tapuve kadaastro, N° 477, copia 0 I, numéro 203, folio 284.

¹² Ibn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, édition transcrite, p. 495.

le fait que les descriptions les plus dynamiques de ce chroniqueur turc soient consacrées à des combats livrés par des héros de Bosnie, ainsi que les descriptions de Gürz Ilyas faites par Ibn Kemal se distinguent des descriptions des autres participants à ces événements: Davud-pacha, le voïvode Junus, le fils du pacha et d'autres.

«Le sus-nommé a acquis la gloire auprès de son peuple. Il est connu sous le nom de Gürz Ilyas. Son courage et le respect qu'il inspire l'ont rendu célèbre dans ce pays.»¹³

Ceci montre la popularité dont jouissait Gürz Ilyas dans toute la Bosnie. Ibn Kemal souligne aussi l'expérience militaire de ce glorieux soldat:

«Sur le théâtre des opérations, il prenait des décisions rapides. C'était un cavalier alerte sur le champ de bataille. De par son aspect et de par sa taille, il ressemblait à un lion furieux et, de par sa stature, à un grand érable branchu.»¹⁴

Le combat entre des adversaires également courageux, Čavli-oglu et Gürz Ilyas, qui s'est déroulé dans la région déjà citée, entre la Sana et Kamengrad, sera transposé, plus tard, dans la tradition orale, en un célèbre duel épique entre Marko Kraljević et Alija Đerzelez, lequel, d'ailleurs, a été une source d'inspiration pour la tradition et a fait l'objet de toute une série de récits.¹⁵

La description de la rencontre entre Gürz Ilyas et Vuk Grgurović, faite par Ibn Kemal, comporte des éléments que nous rencontrerons dans la tradition épique développée du XIXe siècle (1/ rencontre et reconnaissance, 2/ fausse invitation au combat, 3/ duperie et 4/ poursuite). Dans les fragments épiques du récit d'Ibn Kemal, on entrevoit la tradition musulmane déjà formée, sans doute à son stade initial, et ici, à la différence de la rencontre entre Čavli-oglu et Gürz Ilyas, où ceux-ci sont des adversaires égaux, les qualités éthiques de Gürz Ilyas, qui sont supérieures à celles de Vuk, sont mises en évidence et, dans ce récit, Vuk craint cette rencontre avec Gürz Ilyas, ce qui le pousse à avoir recours à une ruse.

Les renseignements relatifs à Gürz Ilyas, adressés à Ibn Kemal, datant très vraisemblablement d'avant 1491 ou 1492. En effet, on peut supposer qu'il n'est pas question de la mort de Gürz Ilyas dans les parties perdues de l'Histoire écrite par Ibn

¹³ Ib. 485.

¹⁴ Ib. 484.

¹⁵ *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann 1888—1889, II izd., Sarajevo 1933, 592—595; voir la chanson *Đerzelez Alija i Kraljević Marko*, Behar, 1901/1902, II, 139.

Kemal et, par conséquent, Ibn Kemal a communiqué tout ce qu'il savait sur Gürz Ilyas avant l'époque citée. S'il avait rédigé sa chronique à partir de données plus récentes, il aurait sans doute mentionné aussi la mort de Gürz Ilyas.

Gürz Ilyas, «chef des hussards, capitaine et chef de Bosnie» est également cité par un poète turc du XVIIe siècle, Esiri (1629), dans son recueil intitulé «Sultan Mehmed Han zamanında Rum iline olan gazay beyan ider».¹⁶ L'idée principale, ou plutôt le contenu de l'histoire d'Esiri contant le conflit entre Gürz Ilyas et Despot Vuk, présente des similitudes avec celle rapportée par Ibn Kemal, la relation d'Esiri révélant moins d'inspiration épique, ne possédant pas la trame d'un chant épique, bien qu'ici aussi soit communiqué ce qui est le résultat de narrations séculaires; or il semble qu'Esiri connaissait ces faits d'après des sources historiques particulières, ce dont nous parlerons plus amplement dans une autre étude.¹⁷ Cependant, Esiri a contribué à faire connaître la biographie de ce courageux et corpulent Bosniaque à moustaches, dont parle Ibn Kemal. Esiri nous apprend qu'il avait une longue carrière militaire derrière lui («il avait fait la guerre durant de longues années») qu'il avait fait de nombreuses victimes chez les «mécraents» (non musulmans), et qu'il serait trop long de faire le compte de toutes ses batailles. Les premières données concernant la mort de Gürz Ilyas se trouvent dans une version élargie de la chronique d'Oruč, datant du début du XVIe siècle (Ta'rih-i al-i 'Osman)¹⁸, ainsi que chez Mesihî, greffier du divan au service des commandants ottomans de Roumélie, le poète célèbre, (fin du XVe, début du XVIe siècle).¹⁹ Esiri, lui aussi, mentionne la mort de Gürz Ilyas.

Dans les premières sources citées, la nouvelle de la mort de Gürz Ilyas est mentionnée dans le cadre de la description de la

¹⁶ H. Ertaylan, *Uç Manzum Tarihi Vesika*, Istanbul, Universitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II, 1—2, 1948, 47—58. Comparer Markus Köhbach, *Gellerthey-Gez Ilyas Tepesi Ein Berg und sein Heiliger*, Südostforschungen, Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas begründet von Fritz Valjavec, XXXVII, München, 1978, 130—144.

¹⁷ Le livre *Đerzelez Alija u narodnoj tradiciji balkanskih naroda* est en préparation pour l'édition «Kulturno nasleđe Bosne i Hercegovine».

¹⁸ A. Olesnicki, *Još o ličnosti Đerzelez Alije*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 1934, XXIX, 21—22; Ib., *Bošnjak Hadun Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 264, 1938, 148. Ib., *Duhovna služba bektashijskog reda u akindžijskoj vojsci*, Viestnik hrvatskog arheološkog društva, 1941—1942, n. s. XXII—XXIII, 194; V. L. Menage, *On the recension of Uruj's History of the ottoman's*, Bulletin of the School of oriental and african studies University of London. Fifteenth anniversary volume. Vol. XXX, part. 2, 1967. Published by The School of oriental and african studies, 314—322; M. Köhbach, *op. cit.*, 132—133, voir la note 5.

¹⁹ V. L. Ménage, *An ottoman of provincial correspondence*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 68. Band, Wien 1976. Im selbstverlag des orientalischen Institutes, 43.

bataille de Corbavie, en 1493. C'est à A. Olesnicki que nous devons l'interprétation de la relation complète de tous ces événements cités dans les deux versions du manuscrit de Paris ainsi que la datation approximative de la mort de Gürz Ilyas. En effet, comme l'écrit le chroniqueur turc au sujet de la bataille de Corbavie et du ban Derenčin (Derendžil) qui, à l'issue de cette bataille a été fait prisonnier (1493), il est explicitement précisé qu'il a tué un héros, un combattant, un commandant en chef remarquable, Gürz Ilyas; alors il s'avère que Gürz Ilyas a été tué avant 1493. Si l'on considère la nouvelle du meurtre de Gürz Ilyas dans le large contexte du récit du chroniqueur turc et si l'on tient compte de la chronologie des faits du récit, Olesnicki a parfaitement mis en évidence le lien existant entre l'arrivée en Bosnie de Jakub-bey et la mort de Gürz Ilyas; et il en conclut que Gürz Ilyas a péri dans l'une des opérations militaires organisées par Jakub-bey en 1491 ou 1492.²⁰ D'après le récit de Mesihî sur le meurtre des trois sous-pachas à proximité de Sokol-grad, Gürz Ilyas, Güsel Tursun et Mumin Havace — or, vers 1593, Mesihî, comme d'ailleurs Esiri cent ans plus tard, parle de leurs tombes qui se trouvent justement à cet endroit — on peut parler avec suffisamment de certitude du lieu du meurtre de Gürz Ilyas. Le souvenir vivant de la mort de Đerzelez, lié au culte de sa sépulture située à Gerzovo, près de Mrkonjić Grad (ce qui correspond à l'emplacement précisé par Mesihî), à savoir le turbeh de Đerzelez Alija; se trouve à quelques kilomètres au nord-ouest de la forteresse de Sokol.²¹ Cette coïncidence entre l'emplacement de la sépulture de Đerzelez et le culte voué à sa sépulture dès le début même du XVIe siècle, d'une part, et la tradition sur la sépulture de Đerzelez et le culte voué à sa sépulture de nos jours, encore, d'autre part, confirment aussi que le Gürz Ilyas historique et le Đerzelez épique sont un seul et même personnage. Si nous faisons un lien entre le nom de Gerzovo (autrefois Prhovo), cité dans les registres cadastraux de 1528, et le nom de Gürz Ilyas — Đerzelez, alors le nom même de cette localité témoigne de la popularité de ce héros.²² En même temps, cela témoigne de la continuité de la gloire épique de Gürz Ilyas — Đerzelez jusqu'à nos jours.

²⁰ A. Olesnicki, *Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493*, 132.

²¹ S. Š. Bubnjević, *Đerzelez Alija*, Bosanska vila, 4, god. II, Sarajevo, 16. II 1887, 60; P. S. Ivančević, *Narodno predanje o mestima*, Karadžić, god. III, Aleksinac 1901, 161; *Ib.*, *Srpski narodni običaji*, Bosanska vila, Sarajevo, 1904, 257; Miroslav Niškanović, *Ilindanski dernek kod turbeta Đerzelez Alije u Gerzovu*, Novopazarski zbornik, 2, Novi Pazar 1978, 163—168.

²² H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo (1982), 151, 213, 215, 216. — M. Vasić, *Gerzovo i njegova okolina u daljoj prošlosti*, Gerzovo, Akcija »Znanje-Imanje«. Gerzovo, nov., 1979, 38—44. (Éditeurs: Opštinska konferencija SSRN Mrkonjić-Grad i Narodni univerzitet Mrkonjić-Grad).

Les premières informations directes sur les chants consacrés à Gürz Ilyas ou à Đerzelez datent du XVIIe siècle. On les trouve chez l'historien turc Ibrahim-bey Pečevi (1575—1650). Dans son oeuvre «Tarihi Pečevi», dans le chapitre intitulé »Sur l'appellation du mont Gürz Ilyas à Bude», on parle de Gürz Ilyas comme d'un courageux musulman de la bourgade de Jagna, qui est mort comme martyr et que l'on chante dans la langue des «mécréants» (c'est-à-dire dans la langue parlée en Bosnie et par les Valaques) dans un chant qu'ils appellent un chant guerrier («davorija»).²³ Outre les chant consacrés à Gürz Ilyas, à cette époque, dans la population musulmane de Bosnie et de Bude, la tradition orale en prose était très répandue, aussi bien les longs récits fantastiques que les brèves légendes. Pečevi communique, comme récits et tradition à ce sujet, qu'après avoir tué Gürz Ilyas, ses ennemis lui coupèrent la tête, l'envoyèrent à Bude et que le roi lui-même ordonna que la tête de ce grand héros fût inhumée sur un mont, le mont Gürz Ilyas, ce qui, selon Pečevi explique l'appellation de ce mont. Dans le VIe livre de son *Seyahatnamesi*²⁴, l'auteur de relations de voyages turc, Evlija Celebi, lui aussi, témoigne que la tradition populaire sur Gürz Ilyas était très vivante à Bude au XVIIe siècle. Celebi apporte de nouveaux détails et de nouvelles informations sur toute l'histoire de Gürz Ilyas — sur la massue de Gerz-Eljas-baba à la Porte de Vienne à Bude, sur le mont Gerz Eljas, sur la forteresse qui, selon Celebi, aurait été édiflée en 1541 sur le mont par le sultan Soliman en souvenir de la sépulture en ce lieu de Gerz Eljas, ainsi que sur le couvent de derviches de Gerz Eljas. Celebi souligne son appartenance religieuse et mentionne qu'il appartenait à l'ordre «Imam-i Azam»; il lui attribue une origine de Bana (Banja) Kasaba, à proximité du Sandjak de Smederevo.²⁵

Avant d'exposer mon point de vue sur l'origine de Gürz Ilyas, éventuellement sur son lieu de naissance, je dois procéder à un nouvel examen, plus détaillé et plus critique, des sources et de la tradition orale dont je dispose.

Les sources ottomanes citées présentent une abondance de données précieuses sur le personnage historique de Gürz Ilyas et doivent être prises en considération pour identifier le personnage épique de Đerzelez, héros de la tradition orale balkanique.

²³ I. Pečevi, *Tarihi Pečevi*, I, Istanbul 1867, 237. — A. Olesnicki, *Još o ličnosti Đerzelez Alije*, 22—23.

²⁴ E. Celebi, *Seyahatnamesi*, VI, Istanbul 1318/1900, 232, 245.

²⁵ Ib. 248; A. Olesnicki, *Još o ličnosti Đerzelez Alije*, 26—27; Voir étude citée de M. Köhbach, 136, note 16.

ТУРСКИ ХРОНИЧАРИ О GÜRZ ILYASU — БЕРЗЕЛЕЗУ,
ЈУНАКУ БАЛКАНСКЕ ЕПИКЕ

Резиме

Турски пописни дефтери из XV вијека, збирни катастарски попис из 1455. којим је обухваћено крајиште Иса-бега Ислаковића, прва организована турска област у југословенским земљама и детаљни пописни дефтери босанског санџака из 1485. и 1489. пружају релевантне податке о тимарнику — спахији Gürz Ilyasu о коме, само десетак година касније, пишу турски хроничари. Подаци из дефтера о Gürz Ilyasu заједно са свим сачуваним вијестима о њему код османских хисторичара и хроничара, досљедно показују да је особа која се наводи под именом Gürz Ilyas увијек иста личност. Значај података које садрже дефтери јесте у томе што они отклањају сваку сумњу да хроничари у забиљешкама о Gürz Ilyasu преувеличавају његов значај у борбама које су вођене још око освајања Босне, па и касније, након успоставе Босанског санџака. Турски извори укупно, посебно они хроничарског карактера (Ибн Кемал, Месиџи, Есири, Реџеви, Evlyas Celebi), доносе обиље података о животу, лику и епској слави храброг муслиманског ратника из Босне с краја XV вијека. Једна од карактеристика ових извора јесте та што упућују на Gürz Ilyasovo босанско јуријекло. Најранији подаци турских хроничара, они с краја XV и почетка XVI вијека индиректно показују да је Gürz Ilyas предмет ране легенде и пјевачког стварања већ крајем XV вијека.

Напоредо разматрање свих извора доводи до освјетљавања значајних проблема који се везују за Gürz Ilyasa. Извори јасно издавају двије историјске личности у народној традицији — Али-бега Михал оглу и Gürz Ilyasa — Берзелеза, поближе лоцирају Gürz Ilyasa кроз двадесетак година његовог живота, посвједочују вјеродостојност усмене предаје у вези с мјестом погибије овог јунака, потврђују рани култ његовог гроба.

Мнодраг СТОЈАНОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

НЕКИ ОБЛИЦИ СЛОВЕНСКЕ АНТИТЕЗЕ — КОНТРАСТИВНОГ ПОРЕБЕЊА У ГРЧКОЈ НАРОДНОЈ ПЕСМИ

Појава и проучавање антитезе као стилске фигуре сежу готово упоредо у далека античка времена. Размишљања хеленских и римских мислилаца, ретора и песника и њихова полазишта о томе шта је антитеза стекли су се у најранијим теоријским поставкама. Већ су Аристотел и Квинтилијан истицали антитетичност поетског и реторског израза, сматрајући да се супротности, особито ако стоје једна поред друге, лако разумевају¹. И неки други антички писци су сматрали да антитеза повећава јасноћу и снагу израза.

На хеленске трагове антитезе у Хомера и на структуру оваквог певања у *Илијади* и *Одисеји* указали су, код Грка Ј. Кардидис², а у нас Л. Зима³ и Б. Главичић⁴. Нарочито је занимљиво Какридисово запажање о народном пореклу ове стилске фигуре у хомерској епопеји и традицији. А. Л. Зима, на основу теоријских полазишта Аристотела и Квинтилијана, закључује да се неки новији аутори не слажу у дефиницији антитезе са старим писцима. Отуда свакако и његово двоструко схватање ове стилске фигуре, када је дели на две врсте: ону

¹ М. Ф. Квинтилијан, *Образовање говорника*, (са латинског превео, предговор и коментар написао Петар Пејчиновић), Сарајево 1967, 328 sqq. — „(81) антитеза (ἀντίθετον) коју римски писци називају *contrapositum* или *contentio*, може настати на више начина. Поједине ријечи могу се једна другој супротставити... Контраст може бити и између двије ријечи... Могу се и реченице реченицама супротстављати...“

² Ј. Kakridis, 'Από τον κώμο των 'Αρχαίων. Τόμος πρώτος. 'Ομηρικά θέματα Atina 1954.

³ L. Zima, *Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom*, Zagreb 1880; passim.

⁴ Б. Главичић, *Једна врста тзв. славенске антитезе у Хомера*, Прилози за књиж., језик, историју и фолклор, XXVII/1—2, 54—64.

„гдје поједини појмови један другоме напротив стоје“ (У *црној земљи бијело жито роди*) и ону „гдје се мисли једна другој на против стављају“ (Чег' се мудар стиди, тим се луд поноси)⁵.

Посебну врсту антитетичког поређења први је уочио Ј. Грим, 1823. године, у приказу Вукове збирке песама⁶. Две године доцније (1825), Н. Гнедич овакве стилске пасаже налази у новогрчкој хајдучкој песми о клефти Букуваласу⁷.

I

Од В. Јагића, 1865. године наовамо, термин *словенска антитеза* је стално присутан у научном комуницирању. Потоњи истраживачи (А. А. Потебња, Фр. Миклошич, П. Г. Богатирјев, А. Н. Веселовски, Д. Петропулос, И. Јовановић, М. Матицки, В. М. Гацак и др.) настојали су да нагласе изворност и самосвојност оваквог певачевог поступка, тражећи му адекватно термилошко одређење. Међутим, готово је сигурно да се у погледу термина и дефиниције ове стилске фигуре неће много тога променити у односу на неке њене новије називе: *словенско поређење*, *словенски паралелизам*, *негативни паралелизам*. Ова новија терминологија је очигледно подвргла критици оба језичка одређења из којих се састоји стилска фигура. И док се једни стручњаци традиционално залажу за очување назива *словенска антитеза*, други одбацују овај назив, и не без разлога, јер се таква стилска фигура јавља и у усменом песништву других несловенских народа.

У уводној расправи свога превода одабраних грчких клефтских народних песама, руски песник и преводилац Хомера — Н. И. Гнедич уочава бројне сличности у усменом народном стваралаштву словенских и несловенских народа. Његова размишљања овде не застају само на жанровској сродности и мотивској повезаности песама, него и на поетској структури и уметничком обликовању стиховних састава. Тако на примеру уводних стихова новогрчке песме о клефту Букуваласу, Гнедич први обраћа пажњу на ову стилску фигуру, поистовећујући је са *одричним поређењем*⁸.

⁵ А. Зима, *нав. дело*, 113.

⁶ *Göttingische gelehrte Anzeigen*, 1823, 177—178, Нов. 5; J. Grimm, *Kleinere Schriften*, IV, 197 sq.; упор. М. Мојашевић, *Јакоб Грим и српска народна књижевност*, Књижевноисторијске и поетолошке основе, Београд 1983, 415.

⁷ Н. Гнедич, *Простонародные песни нынешних греков*. СПб., 1825, стр. XXXIII; А. Зима, *нав. дело*, 86; *Речник књижевних термина*, Београд, 1984, s. v. *словенска антитеза*.

⁸ Н. Гнедич, *нав. место*.

У овом песничком симболу — како сâм каже — А. Потебња види посебан облик негативног поређења⁹, а Веселовски, у својим истраживањима разних типова „психолошког паралелизма“, издваја „схему“ негативног паралелизма¹⁰. Веселовски, дакле, словенску антитезу проучава као једну сасвим специфичну поетску формулу, као једну врсту загонетања заснованог на логичком поступку доказивања „per negationem“, и наводи стихове из песме *Браћа и сестра* (Вук, II, 14):

Два су бора напореда расла,
Међу њима танковрха јела;
То не била два бора зелена,
Ни међ њима танковрха јела,
Већ то била два брата робена,
Међу њима сестрица Јелица.

Веселовски не наводи примере само из наше народне поезије. Он доноси још и стихове из *Песме о Нибелунзима*, *Хомерове Илијаде* и *Одисеје*, из руске народне поезије. Уз то посебно наглашава да и код Хомера „многочланом паралелизму одговара иста таква форма развијеног поређења, као и у новогрчкој народној поезији“.¹¹

Неки проучаваоци поетског израза, као Т. Маретић и Д. Петропулос, овакву уводну формулу именују као поређење на почетку песме, у прологу. Њихова мишљења су готово подударна. „Особите врсте су поредбе на почетку неких пјесама“, вели Маретић, „гдје се поричући и питајући изриче сличност међу предметима“¹². У краћем облику, то исто каже и грчки научник: „У прологу неких новогрчких песама поређење прима упитни облик“¹³.

⁹ А. Потебња, *О некоторых символах в славянской народной поэзии*, Харьков 1860, 4.

¹⁰ А. Н. Веселовский, *Историческая поэтика*, Ленинград 1940; ново издање 1970, 185—194.

¹¹ Мила Стојнић, *Примери из наше народне поезије у „Историјској поезији“ А. Н. Веселовског*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 1980, књ. 9. 351—360, а на стр. 354—355, она примећује: „Заснивајући одрични паралелизам у свим његовим варијантама, укључујући ту и словенску антитезу, на психолошким процесима који су општељудски, Веселовски у извесној мери оспорава словенској антителизи било какву ограничену словенску изворност и налази јој сродне примере у античкој књижевности (у *Илијади*, на пример) и у многим другим европским народним књижевностима. Његова општа формула одричног паралелизма у ствари и није ништа друго до општији или чак сасвим уопштени модел словенске антителизе, модел који знатно проширује изражајне могућности те стилске фигуре и указује на неограниченост њене употребе у европској народној поезији“.

¹² Т. Maretić, *Naša narodna epika*, Beograd 1966; 78.

¹³ D. Petropoulos, *La comparaison dans la chanson populaire grecque*, Athènes 1954, 120.

Богатирјев се најпре определио за термин *поређење*¹⁴, да би се потом поново вратио називу *словенска антитеза*¹⁵. Гацак сматра да се овако именовање употребљава углавном у југославистичким студијама о народном песништву¹⁶ па се, полазећи од неких предзнака Р. Јакобсона и других истраживача, опредељује за њен проширени назив — *метафоричка антитеза*¹⁷. И поред тога, Гацак не мисли да је и ово његово именовање стилске фигуре коју проучава јединствено могуће. „Имајући у виду постојећи класификациони поступак и реалне структурално-естетске особености“, каже Гацак, „имамо право да говоримо о *словенској антитези* као о самосталном *потврдно-* (или *упитно-*) *одричном поступку песничког уобличавања, које у себе укључује негативни паралелизам*“¹⁸.

Заснивајући своја размишљања на стиховима из песама типа *Бог ником дужан не остаје* и *Марко Краљевић* и *Вуча Ценерал*, Иванка Јовановић долази до сазнања да „овај стилски облик *није антитеза већ поређење, компарација*... Ово поређење, за разлику од обичног, одликује се само једном специфичном структуром, у којој су предмет који се упоређује и онај са којим се упоређује..., одвојени стиховима негације. Према свему томе, други део термина — *антитеза* — није еквивалентан садржајном значењу наведених стилских облика, уже, стилских фигура. Отуд је и већина аутора уџбеника теорије књижевности прикључила ову стилску фигуру поређењу, али прелазећи преко несклада између садржајног значења стилске фигуре и њеног назива“¹⁹.

Матицки даје две дефиниције *словенске антитезе*, од којих она друга, свеобухватнија и прецизнија, гласи: „*Словенска антитеза је уводна формула превасходно епских десетерачких песама*“²⁰. Она, дакле, није *изразито епска формула*, како се

¹⁴ П. Г. Богатырев, *Некоторые очередные вопросы сравнительного изучения эпоса славян*. У књ.: *Основные проблемы эпоса восточных славян*, Москва 1958, 331; *Исти, Стални епитети и антитеза у епским песмама словенских народа*, У зборнику, *Ка поетици народног песништва*, (приредно Св. Кољевић), Београд 1982, 365 (*негативни паралелизам*).

¹⁵ П. Г. Богатырев, *Некоторые задачи сравнительного изучения поса славянских народов* (IV Международный съезд славистов. Доклады), Москва 1958, 14.

¹⁶ В. Бурџи, *Српскохрватска народна епика*, Сарајево 1955, 122—123; М. Ibrovac, *Claude Fauriel et la fortune européenne des poésie populaire grecque et serbe*. Paris 1966, 395.

¹⁷ В. Гацак, *Метафорическая антитеза в сравнительно-историческом освещении*, (VII Международный съезд славистов, Варшава 1973), Москва 1973, 286—306; М. Матицки, *Поетика епског народног песништва. Словенска антитеза*, Књижевна историја 1970, III, 9, 3—52 (*Метафоричне словенске антитезе*, 35—40).

¹⁸ В. Гацак, *нав. дело*, 190.

¹⁹ I. Jovanović, *O slovenskoj antitezi u srpskim narodnim pesmama*. Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, XI/1, 1968, 375.

²⁰ М. Матицки, *нав. дело*, 7.

то каже у првој формулацији. Није и због тога што је ова разубена поетска фигура неретко композициона структура и неких, доиста ребе, лирских песама.

II

Неколико примера контрастивног поребења као облика *словенске антитезе* Б. Главичић налази у Хомеровим еповима, наглашавајући да је њихова сличност с нашом народном фигуром ове врсте више формална, у познатом обрасцу А(питање) - по А(негација) - сед В(одговор).²¹ У једном од примера веће сличности између Хомера и наше народне песме у употреби контрастивних облика поребења уводна схема је разубена на три сугестивна питања повезана дисјунктивном упитном честицом *или*; потом следи потврдан одговор на сва (три) питања и најзад као поента позитиван одговор, адверзативно формулисан честицом *већ* или *него*, као разрешење стилске фигуре.

Одисеј у царству мртвих сусреће Агамемнона и, не знајући да га је, кад се из Троје вратио кући, убио љубавник његове жене, Егист, пита:

„Атрејев преславни сине, о Агамемноне краљу,
какав удес и каква смрт савладаше тебе?
Је ли те можда Посидон у лабама твојим савладо
вихоре дигавши силне и с њима страшну олују?
Ил' те душмански људи погубише негде на сүву
кад си им говеда пљачк'о и лепа стада оваца,
или када си град и жене бранио негде?“

Тако му рекох, а он ми одговори на то овако:
„Дивово чедо, довитљив Одисеју, сине Лаертов,
није у лабама мојим Посидон мене савладо
вихоре дигавши силне и с њима страшну олују,
нити ме душмански људи погубише негде на сүву,
већ ми је Егист смрт и злу припремио судбу
кад ме је у кућу позв'о, па онда с проклетом женом
убио мене на гозби, к'о вола кад уз јасле кољеш!“²²

„Ατρείδη κούδιστε, ἀναξ ἀνδρῶν, Ἀγάμεμνον,
τί; νύ σε κηρ ἐδάμασσε τανηλεγέος θανάτοιο;
ἤε σέ γ' ἐν νῆεσσι Ποσειδάων ἐδάμασσεν
δρσας ἀργαλέων ἀνέμων ἀμέγαρτον αὐτήν.
ἤε σ' ἀνάροιοι ἄνδρες ἐδηλήσαντ' ἐπὶ χέρσου
βοῦς περιταμόμενον ἢδ' οἶων πάσα καλά,
ἤε περὶ πτόλιος μαχεούμενον ἤδε γυναικῶν;“
Ὡς ἐφάμην, ὃ δέ μ' αὐτίκ' ἀμειβόμενος προσέειπε:
“διογενες Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ,
οὐτ' ἐμέ γ' ἐν νῆεσσι Ποσειδάων ἐδάμασσεν,
δρσας ἀργαλέων ἀνέμων ἀμέγαρτον αὐτήν.

²¹ Б. Главичић, *нав. дело*, 54.

²² Хомер, *Одисеја*. Превео Милош Н. Бурлић. Нови Сад 1972; Једанаесто певање, стих. 397—411.

οὐτε μ' ἀνάριστοι ἄνδρες ἐδηλήσαντ' ἐπ' χέρσου,
ἀλλά μοι Αἴγισθος τεύξας θάνατόν τε μόρον τε
ἔκτα συν οὐλομένη ἀλόχῳ, οἰκόνδε καλέσσας,
δειπνίσσας, ὡς τίς τε κατέκτανε βοῦν ἐπὶ φάτῃ.²³

Б. Главичић, напротив, у свом прилогу истиче велику разлику између Хомерове *словенске антитезе* и њених типова у нашој народној песми. Хомер је најчешће „далеко од сваког шаблона, јер зна сваку круту формулу епског стила прилагодити конкретној ситуацији“.²⁴ Она је у Хомера један од облика епског приповедања; још чешће је прост дијалогски украс, небитан за саму радњу. Исто тако Главичић закључује да у Хомера „нема антитезе с компарацијом типа „или грми, ил' се земља тресе“, или „два су бора напоредо расла“ и др. То је специфична црта наше народне епике у којој се та фигура јавља у облику монолога народног пјевача као устаљени почетак неких пјесама“.²⁵

Карактеристична позиција контрастивног поређења на почетку песме или „у прологу“, по речима Д. Петропулоса, јавља се подједнако и у новогрчкој народној песми, баш као и у српској и других словенских народа. Ова „својеврсна епска вињета“ једнако је постојана у приповедању одважних догађаја српских хајдука и новогрчких клефта. Уводни стихови су обично песникове речи, стихови народног певача, аутора песме, који су потом прерасли у устаљену песничку фигуру (Passow, CLX, v. 1—5; III, v. 1—4; IV, v. 1—3; CXVII, v. 1—5; CCXIV, v. 1—4); неретко метафоричког значења, као у песми о храбром Букваласу:

Τί χτύπος εἶν' τοῦ γίνεται καὶ βρονταριά μεγάλη;
Πολλὰ τουφέκια πέφτουνε καὶ στὰ βουνὰ βροντοῦνε;
Μήνα σε γάμο πέφτουνε; μήνα σε πανηγύρι;
Οὔτε σε γάμο πέφτουνε, οὔτε σε πανηγύρι.
Ὁ Μπουκοβάλας πολεμᾷ...

Каква то туча настаде и грмљавина тешка?
То многе пушке пуцају, одјекују по гори:
Да ли на свадби пуцају, на панабурју можда?
Нити на свадби пуцају, а ни на панабурју:
То Буквалас ратује...

Исто такво поређење певач користи и у песми о устаничком вођи Андруцосу (Passow, XLVa, 7—11), с том разликом што у преамбули догађаји замењују места. Најпре се чује прасак и одјек пушака у гори, па тек онда се поставља питање — какве то пушке праште и одјекују.

²³ Homeri *Odyssea*, XI, v. 397—411; J. Kakridis, *Ὀμηρικά θέματα*, p. 132 sq.; cf. D. Petropoulos, *нав. дело*, 121, бел. 2.

²⁴ Б. Главичић, *нав. дело*, 58.

²⁵ Исто, 62.

Песма из Акарнаније о арматолу (мартолосу) Кацикојанису почиње стиховима како кукавице и јаребице на гранама разговарају, питају: *какво се зло догодило, те многе пушке јече?* А онда, преко дисјунктивног питања и његове негације, сежу до поенте да пушке „падају на арматоле Кацикојанеје“ (Passow, LXIX, в. 3—7):

Занимљива је појава да се једни те исти стихови са почетка антолошки лепе песме о Букуваласу:

Што ли то метеж настаде и узбуна голѐма?
 Да л' то се кољу биволи, ил' свађају се звери?
 Та нит' се кољу биволи, нит' свађају се звери:
 То Букувалас ратује...²⁶

јављају и у неким другим песмама, али знатно померени у средину, у токове поетског казивања (Passow, XII, в. 16—20; LXI, в. 5—10; LXXIII, в. 5—9; LXXXI, в. 10—13; C, в. 11—15; CXXV, 7—11; CCLVII, в. 1—10; CCLXIII, 5—9). Певачи користе устаљену форму уводних стихова, мењајући само имена јунака и детаље који одређују садржај песме.

Понављање глаголских облика *кољу се, свађају се*, као и нагомилавање синонимних израза: *метеж, узбуна* (голѐма) — доприносе да се створи атмосфера бруталне драме.²⁷

Овакви стихови, у прологу или померени у токове епског приповедања, које песници клефтских песама често уводе да наслуте неки страشان догађај, јављају се и у погребним песмама, тужбалицама — *мирологиама*:

Γιατ' εἶναι μαῦρα τὰ βουνά καὶ στέκουν βουρκαωμένα;
 Μὴν' ἀνεμὸς τὰ πολεμῆ; μὴνα βροχὴ τὰ δέρνει;
 Κι' οὐδ' ἀνεμὸς τὰ πολεμῆ κι' οὐδε βροχὴ τὰ δέρνει.
 Μόνε διαβαίν' ὁ Χάροντας μὲ τοὺς ἀπεθαμμένους...

(Passow, CCCCIX, в. 1—4)

Зашто су тмурне планине, што уплаконе стоје?
 Да ли их ветар прогони, ил' хладна киша бије?
 Нити их ветар прогони, нит' хладна киша бије.
 То само Харон пролази са душама умрлих.

Гацак указује на још једну непримећену црту контрастивног поређења у грчким песмама. Она се састоји у томе да се њен део до претпоставке — да ли је то А? — зове загонетање, појава која тражи објашњење кроз песму, каква је она о клефту Кондојанису (Passow, XIX, в. 1—4). Цела песма се

²⁶ Passow, III, 1—4.

Τί νᾶν' ὁ ἄχος ποῦ γίνεται κ' ἡ ταραχὴ μεγάλη;
 Μὴνα βουβάλια σφάζονται, μὴνα θεριὰ μαλώνουν;
 Οὐδε βουβάλια σφάζονται κι' οὐδε θεριὰ μαλώνουν.
 Ὁ Μπουκοβάλιας πολεμῆ...

²⁷ D. Petropulos, *нав. дело*, 122.

управо и своди на загонетку, дисјунктивно питање, негативан одговор и разрешење:

Што дрхти Гура планина и скрушено што стоји?
 Да ли је туче градина ил' можда тешка зима?
 Нити је туче градина, ни тешка зима бије:
 То Кондојанис ратује у лето и по зими.

Тако је и у дијалогској структури песме о Јоргакису и Фармакису (Passow, CCXXVII, в. 10—13):

Магла се просу велика, па намах горе тамне.
 Да ли то помоћ долази ил' другови нам стижу? —
 Нити нам помоћ долази, нит' другови нам стижу.
 То нас је Турска притисла са хиљада их петнајст.

Пример неразвијене стилске фигуре налазимо у једној варијантној песми о Букуваласу (Passow, IV, в. 1—3), у којој је песник изоставио дисјунктивно питање и негативан одговор, а онда и поређење:

Какво се зло догодило и узбуна голѐма
 Тамо усред Керасова, у великој нам земљи?
 То Букувалас ратује са мусухусејцима.

Има примера где питање и поређење не изостају, али зато нема негације (Passow, XII, в. 16—20; LXI, в. 8—10). Оваква места показују да се редуковани облици контрастивног поређења чешће јављају у току песме и тада служе за развијање дијалога и појачавање драмског у контексту догађаја.

Понекад, као у једној песми из Тесалије, народни певач сажима две фигуре, два почетка, свдећи уводну формулу на негативно поређење и поенту. Тако птичица ћерета на Димосовој глави, али не говори као све птице, већ људским гласом прича (Passow, LXXIII, в. 5—8). Процес сажимања је особина добрих певача, који знају да опoетизују дијалог својих јунака.

Тежиште дијалога у песми се истиче и посебно наглашава кроз двобој речима или споразумевање блиских особа. Тако дијалог постаје саставни део епске радње и драмска илустрација њенога тока. Отуда се дијалогска структура, главно обележје грчке народне поезије, најчешће находи у току саме песме. Она се проширује стиховима објашњења која употпуњују дијалог, утврђују начин поређења, „начин конструисања читаве стилске фигуре, оквир у којем ће певач да приступи превођењу поређења у својеврсну епску метафору“.

У основни стилске фигуре коју проучавамо стоји *поређење*. Знатно чешћа, готово редовна појава у народном певању јесте *поређење по сличности*, по садржинским значењима појава и ликова који се пореде. Ова врста поређења подразумева неку сличну, заједничку особину предмета, појаве, појма. У поређењу се истиче та њихова сличност која је у ствари трећи елемент поређења (*tertium comparationis*).

Тако се у певању, дакле, не контрастно и антитетички, већ контрастивно — преко наговештаја сличног или заједничког, пореде описи природе, места догађаја, психолошка стања; ликови се контрастивно истичу својом појавом, говором, реаговањем на догађаје. Према томе, контрастивно поређење је само једна од бројних врста и подврста антитезе као најопштијег термина контраста.

CERTAINES FORMES DE L'ANTITHÈSE SLAVE — COMPARAISON CONTRASTIVE DANS LE CHANT POPULAIRE GREC

Résumé

Le phénomène et l'étude de l'*antithèse* en tant que figure stylistique s'étendent presque parallèlement jusqu'aux temps antiques lointains. Aristote et Quintilien mettaient déjà en relief le caractère antithétique de l'expression poétique et rhétorique, considérant que les contraires, particulièrement s'ils sont placés l'un à côté de l'autre, sont faciles à comprendre.

Sur les traces de l'*antithèse* hellénique chez Homère et sur la structure d'une telle manière de chanter dans l'*Illiade* et l'*Odyssee* ont attiré l'attention, chez les Grecs J. Kakridis, et chez nous L. Zima et B. Glavičić. Particulièrement intéressante est l'observation de Kakridis sur l'origine populaire de cette figure stylistique dans l'épopée et la tradition homériques.

J. Grimm a remarqué le premier, en 1823, dans son compte rendu du recueil des chants de Vuk, une espèce particulière de cette comparaison. Deux ans plus tard (1825) N. Gnedić découvre de tels passages dans le chant néo-grec sur le clephte Boukouvalas. A partir de V. Jagić, en 1865, vers nos jours le terme d'*antithèse slave* est constamment présent dans la communication scientifique. Les chercheurs ultérieurs (A. A. Potebnja, Fr. Miklošič, P. G. Bogatiryev, A. N. Veselovski, D. Patropoulos, I. Jovanović, M. Maticki, V. M. Gacak et autres) ont tâché de chercher sa détermination terminologiques plus adéquate. Pourtant, il est presque certain qu'en ce qui concerne la terme *antithèse slave* et ses définitions, il n'y aura pas de grands changements par rapport à certaines dénominations de date plus récente, telles que: *comparaison slave*, *parallélisme slave*, *parallélisme négatif*. Cette terminologie nouvelle a évidemment soumis à la critique l'une et l'autre détermination linguistique dont la figure stylistique se compose. Et tandis que certains experts s'emploient traditionnellement pour le maintien du terme *antithèse slave*, les autres rejettent une telle détermination terminologique, et non sans raison, car une figure stylistique pareille apparaît aussi dans la poésie des autres peuples non slaves (Grecs, Albanais).

Dans la base de la figure stylistique que nous étudions se trouve la *comparaison*. Elle est moins antithétique — comparaison par contraste, fondée sur la signification opposée de la notion, du mot, de la pensée. Elle est considérablement plus souvent la comparaison par analogie, on compare les descriptions de la nature, les lieux où se passent les événements, les états psychologiques. Les figures sont mises en relief, de manière contrastive, par leur aspect, leur langage, leur réaction aux événements. Contrairement au contraste et à sa signification antithétique, la comparaison contrastive sous-entend la liaison de deux notions par leur ressemblance. De là la comparaison contrastive n'est qu'une des espèces et des sous-espèces de l'*antithèse* comme terme de contraste le plus général.

П Р И Л О З И

930.85(=919.83):949.7(093)(=3)

Галиб ШЉИВО
Институт за историју
Бања Лука

М И Р Д И Т И ОПИС АУСТРИЈСКОГ КОНЗУЛА БОРОВИЧКЕ ИЗ 1858. ГОДИНЕ

Мирдити су као католици били под дипломатском заштитом Хабсбуршке Монархије исто онако као што су и католици у Босни и Херцеговини рачунали на подршку сусједне католичке царевине. Међутим, бечки двор није све до 1858. био довољно обавијештен о Мирдитима. Те године је аустријски конзул у Скадру Боровичка веома подробно описао Мирдиту и Мирдите.¹ Какав је циљ имао овај опис Мирдита, тешко је установити на основу грађе са којом смо располагали. Познато је да се аустријска дипломатија почела више занимати за турске области на Балкану од почетка друге половине XIX вијека и да је у њима отвараала своја конзуларна представништва. Посебну пажњу је поклањала Босни и Херцеговини,² Црној Гори³ и Албанији. На основу конзуларних елабората о појединим крајевима Турског Царства на Балкану, као што су били бањалучки⁴ и тузлански кајмакамлук⁵ који су од 1856 до 1860. устројили новопостављени конзули у овим мјестима, види се да је аустријска политика постепено излазила из оквира интересовања за привредно-трговачке послове и све више показивала занимање за политичка

¹ Haus Hof- und Staatsarchiw Wien, St. K., F 27 Mission bis 1816/11, Skadar 18. јула 1858.

² Архив Босне и Херцеговине, Аустријски генерални конзулат у Сарајеву, 105/1859, Сарајево 30. јануара 1859.

³ Г. Шљиво, *Лајнингенова мисија у Цариграду 1853*, Историјски записи XXXIII, Титоград 1976, 189—226.

⁴ Г. Шљиво *Бањалучки кајмакамлук 1856. године*, Историјски зборник 4, Бањалучка 1983, 61—69.

⁵ Г. Шљиво, *Прилике у зворничком кајмакамлуку и проглашење Хатихумајуна 1856. године*, Историјски зборник 4, Бањалучка 1983, 163—178.

збивања. То показује и елаборат о Мирдитима, старом албанском племену које је још од краја XVI или почетка XVII вијека започело борбу за аутономију у оквиру Турског Царства. Према истраживању руске историчарке Иванове,⁶ област Мирдителије и Мирдита је све до краја XVI вијека припадала беговима у Пећи, чију су власт признавали.⁷ Крајем XVI или почетком XVII вијека, Мирдители су се побунили и успјели да добију самосталност у оквиру Турског Царства, али су били дужни да пружају војну помоћ Порти кад она то од њих затражи, с тим да она плати оне Мирдите који побу у рат за њене потребе, чиме су, дакле, фактички имали статус најамне плаћене војске. Мирдители су задржали такву племенску аутономију⁸ све до краја турске владавине на Балкану, али то им није сметало да често учествују у покретима против Порте заједно са осталим албанским племенима, те сусједним Црногорцима и Србима.⁹

Етнографија

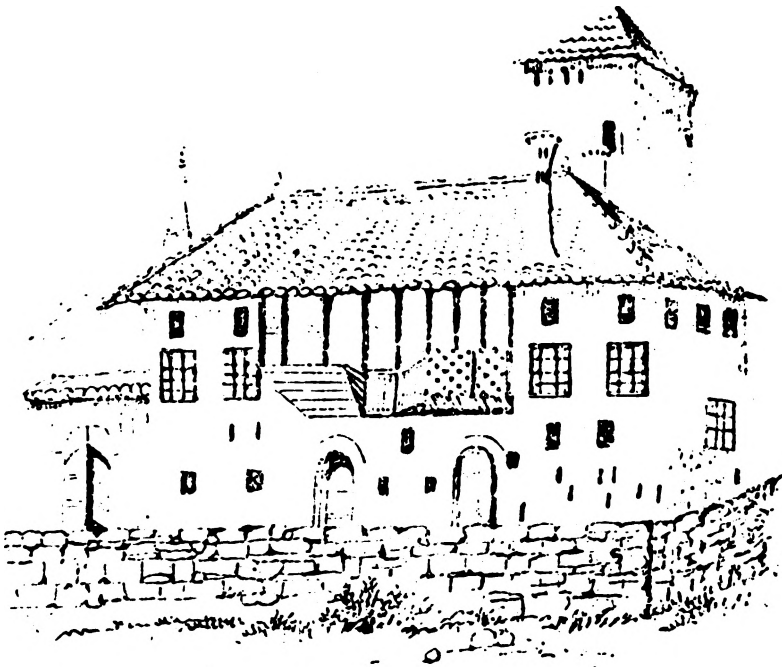
Конзул Боровичка је Мирдите исправно убрајао у албанско-гегску скупину на основу поријекла, дијалекта и обичаја. Проучавајући њихов живот, он се осврнуо и на оно што су други писали о њима, па је о томе дао критички суд. За тврдњу Француза Кипријана који је у свом дјелу о Словенима написао да борбени Албанци запосједају цијелу сјеверну Албанију без обзира на то којој вјери припадају и да имају заједничко име Мирдители, Боровичка тврди да је то нетачно пошто се на наведеном подручју налазило само пет малих горштакких барјака који су припадали Мирдитима. Живјели су у скромним социјалним условима и под влашћу старјешине кога су сами бирали. Чинили су заједницу која није имала ништа заједничко са осталим албанским горштакким племенима, а уз то су се држали на великом одстојању од сваког некатоличког народа. Према мишљењу Боровичке, мада се у Мирдите убраја пет бајрака, у ствари су само три бајрака — Ороши (Orosi), Спачи (Spacci) и Кушнени (Cusneni) — живјела заједно од прадавних времена, па се само она могу сматрати за праве Мирдите. Остала два бајрака, Дибре и Фанди, која су у XIX вијеку била са њима уједињена, придружила су им се нешто касније. Боровичка додаје да осим њих треба у праве Мирдите убројити и албанске породице Mnella-Spacit (Diošeze Sappa), насељене у Призренском пашалуку,

⁶ J. В. Иванова, *Северная Албания в начале XIX в.* Общественая жизнь. Издво „Наука“, Москва 1973.

⁷ Исто, 59.

⁸ Исто, 19.

⁹ Исто, 27.

јер су се оне иселиле из Мирдитије и још увијек се исељавају, али своје старе везе са саплеменицима брижљиво чувају. Ове породице у призренском крају, којих има више стотина, називали су уопштено Фанди вјероватно због тога што су дошли из пердјела кроз које теку воде Велике и Мале ријеке Фанда. Боровичка није био у могућности да улази у питање да ли су Мирдити старосједиоци у крају који настањују, или су се, као што произлази из многих племенских предања тамошњих албанских горштака, доселили тек последије неколико стољећа. Такођер није био у могућности да пружи ни задовољавајући одговор, односно објашњење, за њихово племенско име „Мирдити“ или „Mirëditi“, мада је сматрао да је најисправнији назив Мирдити. Кад их је упитао о томе, добио је једногласно ово тумачење: „Прије много година живјела су у гори Паштрику изнад Призрена три брата која су, из непознатих разлога, била присиљена да се иселе и потраже своју срећу у туђини. Један од њих је узео сито, отишао у данашњу Пулати и основао племе Шоци (Schosci). Други је узео једини комад хљеба који се налазио у кући и побјегао такође у тај крај; он је био оснивач племена Сорај (од ријечи *sori* што значи залогај). Трећи је

са ашовом на рамену поздравио браћу са „добро јутро“ (mige dita) и населио се на Фандију. Њега су сматрали оснивачем племена Мирдита, а он је оставио три сина који су засновали три бајрака — Ороши, Спачи и Кушнени.¹⁰

Боровичка није могао с поузданошћу прихватити овакво предање о постанку племенског имена Мирдит, али је сматрао да је име највероватније произишло из оријенталног језика. Закључио је да су Мирдита толико увјерени у истинитост свог предања да сматрају како је сродство између три поменутих бајрака тако блиско да још постоји забрана да се жене и удају између себе, а онај ко би прекршио то правило искусио би најстрожу казну. Сродство су временом претворили у праву грађанскоправну препреку у пуном смислу те ријечи. Ова чињеница би требало да буде свакако прихватљива као доказ заједничког поријекла та три бајрака, иако је Боровичка сматрао да она ипак није могла пружити подробније објашњење на чему се темељи поријекло заједничког имена Мирдит.

Земља и народ

Права Мирдитаја, то јест земља на којој је било насељено пет бајрака Мирдита: Ороши, Спачи, Кушнени, Дибра и Фанди, није била посебно назначена ни на једној дотад познатој земљописној карти. То је узан појас планинског предјела у сјеверној Албанији који се највећим дијелом простире од југозапада према сјевероистоку и има природну границу. Горски вијенац, чија висина једва прелази 1.000 стопа, штити с лијеве стране Дрим од његовог уласка у равницу, дакле од Ван и Дењес до Алесије, и чини на овом потезу природну границу од сјевера према југу која прелази преко била горског гребена. Затим пролази кроз старе планине Алесију, југозападно од Мата, близу којег се обједињују обје ријеке Мала и Велика Фанди у Фанди, потом уздуж десне обале Фанди, онда равно према истоку прелазећи преко Фанди на лијевој обали Мале Фанди, све до Прои-Сришет, и одатле се граничи са планинским предјелом Мати, код Kthella, Selita, Lura (у горском предјелу Дибра), пролазећи Cresi Arni, Uimist мимо Sroi према Везирском мосту преко Дрима. Одатле се протеже лијевом обалом Дрима до Ван Спаса, затим дуж горског потока Ghiska према цести за Призрен, а у непрекидној близини потока, према западу до горског ланца Ехта (Aehta), изнад Ван Дејеша. Површина је могла износити једва око 40 њемачких квадратних миља.¹¹

¹⁰ Исто, 70—71.

¹¹ О величини њемачке миље вид. М. Влајшинац, *Речник наших старих мера — у току векова*, III свеска, Београд 1968, 605—607.

Мирдитија је планинска земља богата водом, међутим без долина и стога мање погодна за земљорадњу, али зато погодна за узгој стоке. Брда чији највиши врхови не прелазе више од 3.000 бечких стопа¹² обрастају све до врха шумама древних храстова, букава и игличастог дрвећа. На вишим брдима, нарочито на Mnella, Bieška, Sed, Rosci, Korabi, Knepi, Kumla, Zeppe i Malji Senjit, налазе се велики платои са зеленим ливадама и младим шумама. То су Алпи Мирдита које они зову Бишка; ту од јуна од конца септембра напасају своја многобројна стада оваца и коза, а кад заврше справљање сира, спуштају се у ниже планинске предјеле. Ова мала алпска земља има изванредне природне љепоте и веома је занимљива. На Bieške Mnelles извире поточић зван Вигани и тече кроз село Кимеса, али је веома сиромашан водом. Међутим, сваких неколико година толико надође без било каквог видљивог повода, замути се и као права ријека обрушава се, дроби стијене, кида дрвеће, носи све са собом, тако да застрашене становнике натјера у бијег. Овај феномен се најчешће јавља у августу.

Боровичка каже да је на једном платоу Маљи Шењит посматрао веома занимљив повор који је вјероватно у вези са Малом Фанди или са самом Мати. Наиме, тврдили су му да се један новицијант некадашњег самостана Св. Александар, чије зидине стоје на брду, сурвао у тај повор и да га је Мати избацила на обалу.

Главне воде

Велика Фанди извире на Корабу и протиче кроз Lopati, Luniši, Kalivaria, Vigani, Lum-Setüilla и Lihsiza, затим Spazlasa, Lumi-Gozellit и Zahl-Dibrit, а потом се обједињује са Малом Фанди (извире у Bjeslika Munellës) и њеним притокама Proi, Srieset и Repz, па утиче у Мати. Она даље протиче кроз равницу која се назива Брегу и Матит, и изванредно је плодна. То су праве планинске ријеке и неподесне су за пловидбу. Осим ових главних водених токова, дивљих потока Gjiadri који се улијева у Drini, Gomsicja и Gzoska, ту се још безброј потока и извора. Дијелом текући кроз прокопане канале, они служе за наводњавање њива засијаних кукурузом који Мирдитима обезбјеђује хљеб. Малобројне парцеле које једва могу задовољити најосновније породичне потребе обрађују се изузетно лоше и немарно. Мирдити гаје кукуруз, јечам, пшеницу, зоб и винову лозу, а за гајење кромпира за који је земљиште изузетно погодно, у то вријеме се још нису били одлучили.

¹² О величини бечке стопе вид. Влајинац, *нав. дело*, IV свеска, 884—888.

Код Мирдита су биле најзапуштеније шуме. У близини села налазиле су се велике површине без дрвећа које су настале услед непланске сјече, потпуно без реда, али нико није покушавао да то спријечи, иако је због тога долазило до одроњавања земље које спирају велике кише. У таквим условима се није могло рачунати ни на пошумљавање, као ни на припрему тла у те сврхе: „У тешко приступачним брдским шумама, Мирдитима су закопани милиони у дрвној маси.“ Недостајали су путеви који би омогућили да се дрво донесе у равницу. Сва земља је била у власништву општина (заједница) у чијем се округу налазила; земља коју је обрађивала једна породица припадала је само њој. Једино је капетан Мирдита имао велике површине земљишта и шуме које је дијелом куповао, а дијелом присвајао узурпацијом.

С обзиром на то да у цијелој провинцији сјеверне Албаније није било ниједне саобраћајнице која би одговарала европском поимању проходног пута, о томе наравно ни у Мирдитији није могло бити говора. Постојеће стазе којима би требало да пролазе људи и товарне животиње, на јединим дијеловима не само што су представљале велику опасност него су биле у таквом стању да није уопште било могућно њима проћи.

Ипак се ништа није предузимало да се оправе путеви; а тек онда кад би се догодило да се неколико товарних животиња заједно са својим товаром сунуврати у провалију, Мирдита су вршили најнужније оправке. То се односило на главне саобраћајнице земље, од којих су двије водиле преко висова *Chrete*, једна дуж ријека Мати и Фанди, друга преко Маљи Шењит, трећа преко Везирског моста, четврта од Призре-на у средиште земље. Стога није потребно поближе описивати како су изгледали мањи путеви који су повезивали поједина села, јер су они у најсрећнијим случајевима представљали корита дивљих потока.

Клима је била добра, зиме нису биле преоштре, а љетну врућину су ублажавали западни вјетрови.

Код Мирдита није било разних врста болести. Најпознатија је једна врста лијене грознице која се назива сејутра, такобер и мориа, која се ту појавила тек од грчког устанка 1821, а донијели су је ратници који су се враћали својим кућама.

О историји древних грађевина које су се тада налазиле у Мирдитима није нико знао да било шта каже, а оно мало развалина, остатака капела и наводних дворова, није било вриједно пажње. У земљи није било ниједног мјеста које би се макар условно могло назвати барем градињем. Ту су била сљедећа села и засеоци, иначе међусобно удаљена и раштркана:

1. Kortopulla ca Masenom и Kaftal;
2. Kašnjeti ca Vreci, Kalivari, Spans и Tureci;

3. Shën Gjergji ca Ranši, Sucagi, Gazoli и Calori;
4. Kaçinari sa Vila, Arsa, Stufi, Rega, Mercinšel, Volaš, Kušnени и Simoni;
5. Kalivaria a Gjergjani, Gojani, Skoca, Mesuli, Kimeša, Djomi и Teruolli;
6. Çapaamalit ca Šën Mria, Kaolina, Arsti, Lumardi, Nusgjai, Berzelli, Miharina, Lumi-barz, Tuci и Lum-isi;
7. Fandi ca Sricia, Domgoni, Bisak, Konai, Schëngjini;
8. Oroši ca Kena, Lagia, Mahtrocor, Ligini, Saisi, Shën Uria (Света Марија);
9. Spaçi ca Plagš;
10. Blinichti ca Rauši-Keç Skoreti, Culogi и Pesch;
11. Ndërfandina ca Munega, Xici, Bukmir и Sparlaša;
12. Freghna ca Ungrii;
13. Vigu;
14. Mnella.

Сва села су имала око 1.570 кућа или породица са укупним бројем од 12.966 становника који су се дијелили на пет бајрака Мирдита.

барјак	кућа	душа
Ороши	123	1.069
Фанди	290	2.465
Спаћи	464	3.753
Кушнени	205	1.808
Дибра	488	3.871
Свега:	1.570	12.966

У округу жупе Вигу постојали су остаци дворца у коме је, наводно, угледао свјетло дана албански јунак Скендерберг (код Словена звани Борбе Кастриот).

Мирдити су снажни темељни људи, средње висине, витки са јаким костима, већином тамне косе и тамних очију. Мајстори су у свим борилачким вјештинама које су нужно потребне пастирима, ловцима и ратницима, а познати су и као одлични стријелци. Рачунало се да имају највише до 1.800 мушкараца способних за борбу. Њихова храброст и неустрашивост на бојном пољу биле су подједнако добро познате као и њихова окрутност, грабежљивост, разбојништво и склоност ка побунама, што им је и пронијело глас у ратовима које су водили приликом пробоја у Грчкој, на Балкану и на Дунаву. Кресе их врлине као што су умјереност, трезвеност и велика

гостољубивост,¹³ па су то највредније стране њиховог карактера, док лакомисленост, похлепа, осветољубивост и просто смијешна охолост чине ону мрачну страну. Веома поносни на своју слободу, они нису били ропски подложни својим вођама племена, што је тако „одвратна карактерна особина Црногораца“.

Мирдита без изузетка припадају римокатоличкој вјероисповијести. Њихово тврђење да ниједан Мирдит није никад прешао у ислам не може се узети као пуна истина, али је чињеница да нису дозвољавали да се у њихове планине досели било који муслиман. Међутим, без обзира на то што су толико чували своју католичку вјеру, они ипак нису били много религиозни. Свом свештенику су исказивали веома мало спољног поштовања, веома ријетко су присуствовати богослужењу, углавном најчешће само приликом великих црквених светковина. Занемаривали су све вјерске заповијести изузев поста, који су веома савјесно одржавали, па је сигурно да су вјеру више чували зато што им је као традиција остала од праотаца, а мање из вјерских разлога.

Земља је била подијељена у 14 жупа: Oroši,¹⁴ Spaći, Fandi, Kallivaria, Šafae-malit, Blništi, Kaćinari, Shën Gjergji (или Св. Борђе), Kastanjeti, Kortopulla, Tregna, Nderfandi, Vigu и Mella. Њихови жупни дворци и цркве су били сиромашнији него они у равницама. Жупни двор у Ороши, главном мјесту Мирдита и сједишту капетана, био је у невјероватно запушеном стању. У Ороши је служио један свештеник који је имао митру.¹⁵ Цијела Мирдитија са изузетком двије жупе које су припадале дијецези Сапе била је под духовном јурисдикцијом бискупа из Алесије. Свештеник Pietro Zarisci, који је много година био свештеник Мирдита у Ороши и којег су вјерници прогнали, казивао је о једном карактеристичном поступку својих земљака. Наиме, једног дана је у опатију упала група младих људи из околине, ту засјела и захтијевала да се донесу храна и пиће, а било је очигледно да желе наћи било какав изговор да би започели кавгу. Свештеник је мудро ћутао и остао миран, па га млади људи нису могли изазвати, него су чак затражили да их исповиједи. С обзиром на то да су сви припадали породицама које су биле екскомунисирани, а број таквих породица је код Мирдита био веома велик, он им је рекао да их неће исповиједити све док се не покају

¹³ J. В. Иванова, *Северная Албания*, 134; домаћин радо прихвата госта и одмах му поставља питања: Јеси ли здраво? Како су твоји? Каква је љетина? и слично, а тек потом се гост обраћа домаћину истим питањима.

¹⁴ J. В. Иванова, *Северная Албания*, 104. Боровичка уопште није уочио подјелу на бајраке као административне јединице; на примјер, бајрак Дибра је имао десет села.

¹⁵ То је абација, опатовина.

и не отклоне разлоге због којих су екскомунцирани. То се најчешће дешавало због прељубништва, бигамије, пљачке или убиства. Онда су се они почели лукаво жалити на црквену строгост која, како су тврдили, свакако није примјењивана у вријеме њихових дједова. На то им је свештеник објаснио да црквене власти поступају према њима исто онако како су поступале и према њиховим дједовима Тада су му млади Мирдити презриво одговорили да, ако су њихови дједови били екскомунцирани, ни они онда не желе бити другачији и стога свештеник може „ићи до ђавола“. Приликом осјеђивања ових прилика не треба превидјети чињеницу да је такво понашање било могуће и зато што у земљи уопште нису постојале школе, па према томе није постојао ни услов за подuku у вјери.

Као и сви горштакчи народи, и Мирдити су гајили дубоку припадност свом родном мјесту и због тога нерадо ратовали у удаљеним крајевима. Уколико су и одлазили на војну, настојали су да се што је могућно прије врате својим кућама. Изузев смрти, које се плаше као казне, за њих не постоји ништа страшније од изгона из домовине и ништа срамније од тјелесног кажњавања. Породица им је важнија од свега, али Боровичка сматра да то није произлазило из стварних хуманих осјећања него из њиховог патријархалног бића, из убјеђења да појединац налази заштиту једино код свог крвног рода. Из тог „лажног“ осјећања части сматрају да породица која не прихвати увреду нанешену свом члану, макар он био одбачен и презрен, као себи нанешену мора доживјети понижење и срамоту.¹⁶

Жена је код Мирдита у првом реду и у хришћанском смислу ријечи — мајка дјете, а мушкарац се лоше понаша према њој. С обзиром на то да жена посједује мање опште и вјерско образовање од мушкарца, то она, према обичајима земље, не може ни за шта одговарати. По правилу су је сматрали злим духом породице, она је убица који тјера у насилну смрт оца, браћу, мужа, синове. Боровичка даље пише да Мирдити приликом избора жене много полажу на то да она води поријекло из једне хришћанске породице. „Иако жена и код Мирдита обавља искључиво све кућне послове, ипак није онолико понижавана да се према њој односе као према товарној животињи, како је то по правилу без изузетка код Црногораца.“

Мирдити се више баве узгојем стоке него пољопривредом. Чим младић одрасте толико да може носити оружје, он се више никад не одваја од њега. Оружје се састојало од пушчаних цијеви дугих од једне до пет стопа са обарачем оријенталне израде. Мирдит претежно носи оружје на рамену,

¹⁶ Упор Б. Недељковић, *Канун Леке Дукаћина, Арбанашко обичајно право*, *Анали Правног факултета у Београду* 4, Београд 1965.

или на узаном црном ремену као што се носи ловачка пушка. Иначе веома брижљиво одржава своје оружје тако да се оно увијек сија. „Само нужда може натјерати Мирдита да обави неке пољопривредне радове. Он радије лута по шумама, никад не пропушта прилику да нешто украде, а затим проводи у потпуној доколици. Његову постељу чини гомила лишћа на тврдој земљи.“

Одјећа Мирдита се састоји од капута који сеже до ножних чланака, направљен је од ручно ткане необојене грубе тканине, оивичен зеленим и црним вуненим гајтаном, мање или више украшен, а закопчава се се на прсима. Испод њега се носи џемпер од грубе вуне у боји, ипак највише црвеној, и веома широке чакшире од исте тканине као и капут. Не носе кошуљу и врат им је разголићен. На ногама имају опанке и вунене обојке који се носе преко чакшира и сежу до листова ногу, па се ту вежу црвеном вршцом. Преко капута се око појаса ставља црвени широки појас. Глава је покривена округлим фесом високим четири цола,¹⁷ а испод њега се носи бијела вунена капица. Зими, али и љети као заштиту од кише, Мирдита су носили јакну од црне веома густо ткане вунене тканине са широким оковратником који од рамена пада све до преко половине прсију и леђа; рукави су кратки до лакта. Овај сасвим особен дио одјеће, који није уобичајен ни код једног другог албанског племена, чини Мирдите препознатљивима; по традицији га носе и као знак жалости за албанским јунаком Скендербергом. На кожном опасачу носе торбицу за набоје и кутијицу у којој су потребне ствари за чишћење оружја; нож се налази у вуненом појасу, а ношење пиштоља није било уобичајено.

Женска одјећа се састојала од капута који је досезао до кољена и чакшира које су потпуно наличиле на оне које носе мушкарци, с тим што су мало више набране. Умјесто вуненог појаса, жена опасује кратку кецељу полуелипсастог облика, украшену ресама и ројтама. На глави има комад веома грубе и чврсте вунене тканине која је са обје стране савијена надоље, црне или црвене боје, већ према томе да ли је жена удата или неудата.

Мушкарци шишају главу до голе коже и само на потиљку остављају један чуперак да виси, а жене носе веома кратку разбарушену косу. Боровичка пише да крајње неживописна ношња код оба пола Мирдита, заједно са изразом њихових лица који није много пријатан, дају ружну слику о цијелој албанској раси.

Мирдита су становали у кућама и колибама које су биле углавном саграђене од камена, дрвета и цигала, покривене

¹⁷ О величини цола вид. Влајинац, *нав. дјело*, IV свеска, Београд 1974, 1004—1006.

сламом, а најчешће се састојале од три просторије — кухиње, спаваће собе и још једне собице (избе). Нису знали за кревете и друге комаде покућства. Храна им се претежно састојала од свакодневно печеног кукурузног хљеба, сира и млијека. „Једно мјестанце на увијек климавој шамлици у кухињи, комад хљеба и мало соли, то је све што се може тражити и што нуди мирдитско гостопримство.“ Странац се мора задовољити обитељским огњиштем јер се за странца ријетко пали засебна ватра.¹⁸

Цијела радност Мирдита сводила се претежно на ткање тканина за одјећу и њену обраду, што су искључиво обављале жене. Мирдит који је знао да израђује пољопривредни алат, да запрегне коња или товарну животињу, да за нужду опрџи пушку, сматран је за великог умјетника. О правој трговини није било ни говора. Једино је невоља присиљавала људе да изнесу нешто боровине, јелове даске и дрвени утаљ на сајмове у Скадру, Алесији или Призрену и да то замијене за со, кукуруз или неки други производ.¹⁹ Со коју су куповали у Алесији, дијелом су остављали за своје потребе, а дијелом носили у Призрен и продавали за већу цијену. Извоз скодана (бојено дрво) био је у великом опадању. Транспорт је обављан само на теретним животињама.

Уређење код Мирдита и њихов однос према Порти

Мирдити су с поносом тврдили да на њихово тло није никад ступила нога ни једног јединог турског војника. У правом смислу ријечи, то би могло бити и тачно, посебно ако се има у виду да се дотад нису никад отворено побунили против султана, па према томе његова војска није ни имала повода да уђе у њихову земљу. Међутим, уколико су том тврђњом желели да докажу како су природне одбрамбене особине њихове земље такве да искључују сваку могућност турске најезде, онда су били у великој заблуди пошто су заборављали да је народну мирдитску војску неколико пута управо у властитим планинама веома строго кажњавала војска коју су предводиле турске паше. Њихове планине нису ни превисоке ни тешко приступачне; штавише, војни покрети регуларне војске унутар мирдитске територије имали би чак мање сметње него у неким другим непроходним брдским предјелима, на примјер у Црној Гори. Њихове ријеке не представљају тешкоћу за прелазак ни при лошим временским приликама; на-

¹⁸ Е. Чатеј, *Живот и обичаји Арбанаса*, Књига о Балкану 1, Београд 1936; М. Миљевић, *Живот и обичаји Арбанаса*, Београд 1901.

¹⁹ Ј. В. Иванова, *Северная Албанија* ближи пазари за становнике Мирдитије налазили су се у Лежи и Круји, а даљи у Скадру, Тирани и Призрену; главна роба која је увожена била је со.

против, њихове обале су веома погодне за прелажење војних колона свих родова. Једину тешкоћу причињавало би освајање кланаца који воде у земљу, али не и за оне трупе које би надирале дуж ријека Мати и Фанди. Конфигурација тла је заиста повољна и омогућава веома брзо трасирање проходних писта.

Мирдити су овом тврдњом можда мислили да се њихова снага састоји у томе што могу пружити отпор непријатељу зато што имају све услове за производњу довољних количина хране пошто им је земља погодна за најразноврснију обраду. Наводно, могли су да се одрекну увоза било какве робе за дуже вријеме. Међутим, то није тачно пошто се лако може процијенити да су у родној години могли произвести хљеба да им траје највише десет мјесеци, а да со, без које не могу ни они ни стока, морају набављати ван земље, те да њихова развијеност искључује сваку помисао на било какву могућност за производњу муниције. Зато се прави разлози због којих су Мирдити били поштебени најезди турске војске не налазе у наведеним околностима, него у политичким односима у Турској и крајевима сјеверне Албаније, који су током времена претрпјели значајне промјене, па су Турци оставили Мирдите по страни.

Заједница Мирдита се од давнина састојала од свега три бајрака: Ороши, Спаћи и Кушнени. Они су наводно потомци једног племенског оца и његова три сина, па тако представљају језгро Мирдита. Бајраци су подређени бајрактарима, а тај положај је наследан, затим старјешинама које је сам народ бирао, уз то су признавали врховну власт некадашњег паше од Ипека или Пећи као представника султана. На тај начин су прихватили војну послушност Порти, а плаћали су данак који се звао порез и износио 15 пара (пјастер је вриједно 40 пара) по свакој кући. Овај порез су сваке године доносиле старјешине (најистакнутији млади људи) представнику округа Задрима, а ту га је преузимао комесар, специјални пашин изасланик, и највећи дио поклањао доносиоцима. Као пашиног намјесника и посредника између паше и народа, Мирдити су имали такозваног буљубашу. Он је по правилу био муслиман, али није живио у њиховој земљи, него је долазио у Мирдите једном годишње да би пренио пашине заповијести старјешинама племена и да би заједно са њима одржао судске расправе.

Ако из таквог стања ствари слиједи закључак да је уређење трију бајрака било тако да је њима владала неколицина и да нису имали заједничког домородачког поглавара који би владао над свим старјешинама, него је врховна власт у извјесном смислу припадала буљубашни као пашиним представнику, то онда значи да су Мирдити били под формалним и практичним вођством султана, односно везира у Пећи. То

стање се унеколико измијенило кад су три наведена бајрака изабрала за заједничког старјешину извјесног Цол Гјок Шербију (Scherbia) из братства Додај,²⁰ на кога је пао избор због његове мудрости, храбрости и родољубља, али су и даље задржали раније односе према везиру из Пећи. Однос овог новог старјешине према својим сународњацима био је неодређен; власт је могао одржавати силом коју је могао примијенити захваљујући породичном поријеклу и моћи. Његова власт и утицај су временом знатно опали пошто се његова породица из разних разлога готово потпуно искоријенила, тако да је посљедњи мушки изданак обитељи, наслједник Цола Гјок Шербија, продао свој положај извјесном Гиму Маркуу за краву како би могао прославити неку светковину. Убрзо послѣје тога је Гим Марку довео братство²¹ Фанди које је било слично свим брдским племенима сјеверне Албаније. Он је управљао уз помоћ старјешина и припојио их трима братствима Мирдита. Тек под Гјоном Маркуом и наслједницима из његове породице била су поближе одређена права заједничког поглавара, о чему ће касније бити ријечи. Пренк Леша, дјед тадашњег поглавара Мирдита, био је први који је носио назив капетана, а дао му га је Али-паша Јањински у вријеме грчког устанка (1821). Од тада су Мирдити звали капетаном сваког свог војсковођу.

Непрекидни ратови које је Мустафа-паша посљедњи наслједни скадарски паша (својевремено генерални гувернер Смирне), водио дијелом против својих политичких противника у Румелији, дијелом против Црне Горе, а дијелом против самог султана Махмуда II, присилили су га да мисли на ратничка племена у околини, нарочито на Дукабине²² и Мирдите, те да их настоји одвојити од паше из Пећи и привући себи. Мустафа-паша је постигао свој циљ углавном новцем, па кад га је 1831. након крваве борбе поразио велики везир Мехмед Решид-паша те се морао предати у својој тврђави Скадру, Мирдити су му ипак били и даље исто тако потчињени као раније пашама у Пећи. И Мустафа-паша је оставио нетакнуто уређење овог горштачког племена, а повремено је давао и велике повластице неким капетанима, али их је чешће кажњавао због непослушности и пљачкашких препада у равници. Држао је у рукама највишу судску власт преко буљубаше. Након Мустафа-пашиног пада, велики везир Мехмед Решид-паша је Мирдите по њиховој жељи и формално припојио Скадарском пашалуку.

²⁰ О братству Додај вид. G. Valentini, *Il diritto delle comunita nella tradizione giuridica Albanese generalita*, Universita di Palermo, Faccolta di Lettere, Firenze 1956, 255.

²¹ G. Valentini, *нав. дјело*, 258.

²² То је географски појам који обухвата шест бајрака: Шола, Шоши, Топлана, Кири, Планда и Гјони; вид. G. Valentini, *нав. дјело*, 256.

Тек после неколико година након тога ујединио се бајрак Дибра²³ са четири бајрака Ороши, Спаћи, Кушњени и Фанди.²⁴ Бајрак Дибра не треба мијешати са сусједним, углавном муслиманским брдским окрузима Горња и Доња Дибра. До тада је бајрак Дибра имао своје старјешине и свог буљубашу. Један од тих старјешина био је незадовољан пријемом на који је наишао код паше у Скадру, па је разљућен отишао у своје планине и наговорио цијело племе да се прикључи Мирдитима. И код Мирдита је расло незадовољство према буљубашама, а у међувремену је настала једна измјена која је нужно морала имати значајне последице. Наиме, већ одраније су постојали многи разлози за незадовољство муслиманским буљубашама који су, без сумње, спроводили своју самовољу. Посљедњи међу њима, извјесни Јусуфбег из Скадра, первршио је сваку мјеру кад је наредио да се неколико Мирдита спале живи јер су затечени у крађи. Због тога су га насилно прогнали, па кад се поново појавио, власти су одбиле да штите његова права, тако да отад више није било звања буљубаша ни у једном од пет бајрака Мирдита; његова власт је прешла на капетана.

Тадашњи народни старјешина Мирдита Биб Дода је у међувремену све предузео како би развластио старјешине свих пет бајрака и приграбио сву власт. У настојању да узме потпуну власт, Бибу Доди је успјело да на заједничком састанку свих Мирдита приволи племе да донесе закључак по коме старјешине неће више управљати заједничким пословима свих пет бајрака, него ће њихова власт бити ограничена само унутар њиховог бајрака. Тако је успео да обезбиједи врховну власт која му је омогућила да одлучује о општим пословима цијелокупне заједнице, чиме му је знатно порастао утицај. Временом је власт бајрактарских старјешина још више сужавана, а Биб Додина проширивана. До даљег слабљења власти бајрактарских старјешина дошло је насилним путем. Наиме, већи број младих људи, несумњиво на потицај самог Биба Доде, ометао је рад бајрактара, па су их чак оружјем спријечавали да управљају братством, док коначно нису уништили њихову моћ. То стање је довело до већег утицаја капетана пошто су се околности толико измијениле у његову корист да је онај који је то знао искористити постао владар у правом смислу ријечи. Новостворене прилике биле су такве да би у земљи настала потпуно анархија уколико би из ма којих разлога дошло до слабљења његове власти, као што се то већ неколико пута и десило. Капетан Биб Дода је 1854. добио и потврду за

²³ G. Valentini, *нав. дјело*, 253—258.

²⁴ J. В. Иванова, *Северная Албанија* 68; Ороши (Мирдити) су у почетку били *влазнија* (братство), али су се временом увећали па су постали бајрак, а унутар њега су образована нова *влазнија*.

свој владарски положај од Порте, а 1856. је одликован и титулом паше.

Тако су сва петорица бајрактара Мирдита била под управом заједничког старјешине кога је Порта признала и који се називао „капетан-паша“. Њему су били подређени петорица бајрактара, чије се дјеловање свело само на извршавање војних задатака, и старјешине појединих бајрака, чији се број мијењао (понекад их је било и 40). Они су бирали капетана, при томе водећи рачуна о заслугама и породичној припадности. Ове старјешине, који су заправо били локални капетани и владини чиновници, требало је да имају угледа у властитим бајрацима; одлучивали су о мањим споровима и то на зборовима који су одржавани неколико пута годишње пред црквом у жупском средишту бајрака, уз претходно одобрење капетан-паше. Припадао им је одређен дио новчаних казни које су сами изрицали. Тежи случајеви, као и општедржавни послови, остали су у дјелокругу надлежности капетан-паше који је у свим случајевима поступао у споразуму са старјешинама свих бајрака и редовно их позивао на тзв. Поље св. Павла да се договоре о предузимању потребних корака. Према тадашњем обичају, капетански положај је био насљедан, а прелазило је на најстаријег сина, а уколико капетан није имао синове, онда на најближег рођака, иако у том погледу није било важећег закона у земљи. Капетан-паши није било дозвољено да убире порез. За вријеме годишњег обиласка цијеле земље, обично у јесен, он је заједно с бајрактарским старјешинама дијелио правду по свом нахођењу. Оваква опходња се звала „војводина“. Капетан-паши је припадао одређен дио новца од новчаних казни; он је дијелио правду, изрицао казне и давао помиловања свим Мирдитима у границама њиховог подручја, при чему није смио поступати самовољно него је морао изрицати казне по традицији. Држао је у служби 20—30 Мирдита као пандуре и извршиоце својих заповијести, а издржавао их је на властити трошак. Од Порте је добијао припадљености које је имао бригадни генерал. Његова зависност у односу на пашу у Скадру огледала се у томе што га је морао признавати као султановог намјесника и од њега примати заповијести које му је слао господар државе. Скадарски паша није имао право да се мијеша у управљање код Мирдита и према томе, строго узевши, није имао право да казни Мирдита који би био ухваћен у преступу ван земље, него је био дужан да га изручи мирдитском капетану.

Капетан је био обавезан да заједно са својим људством врши војну дужност, да учествује у унутрашњим и спољним ратовима које је водила Порта и да плаћа годишњи данак. По старим обичајима, Мирдити су служили султану шест мјесеци у току једне године, и то у „повољно годишње доба“. Морали су служити у војсци која је била одана султану, а

не у оној коју је предводио какав побуњени паша, и то не одвојени од ње него на бојном пољу. Уколико су ратишта била удаљена од њихове домовине, Мирдита су били обавезни да дају највише до 400 људи. У току цијелог војевања добијали су хлеб и сир за себе, зоб и сламу за своје коње, а зависно од дужине ратовања имали су право на једнократну малу плату, чији је износ за њиховог команданта био нешто већи.²⁵ У Хафиз-пашино вријеме, тј. 1855. године, био им је разрезан годишњи данак у паушалном износу од 3.000 пјастера за свих пет бајрака. Порез су убирали поглавари или жупници и предавали га капетану, који га је потом лично у пратњи више старјешина, или по неком подређеном, предавао скадарском паши. Временом се усталио обичај да паша узвраћа даром од 100 коњских товара кукуруза (тадашња вриједност отприлике око 10.000 пјастера), од чега би капетан задржао једну половину, а другу раздијелио између пет бајрака.

Из таквог стања ствари произилазило је: прво, да је првобитно демократско-олигархијско уређење Мирдита попримало аристократско-апсолутистичке облике; друго, да су Мирдита из свог ранијег подређеног односа израсли у неку врсту вазалне државе. Ово друго није представљало повољну околност за Порту, па је било чудно што се то дешавало управо у периоду у којем је Порта, након угушивања побуне Мустафа-паше Скадарског 1831. године, била учврстила своју власт у сјеверној Албанији. Тада јој је пошло за руком да несметано управља провинцијом преко гувернера којег је Цариград постављао насилно, а могао га је исто тако и свргнути. Све ово се једноставно може објаснити немарношћу гувернера Порте да спроведе султанове наредбе, па и равнодушношћу према положају и интересима султана, као и политиком попустљивости, чега се Порта држала у политици према сјеверној Албанији. Стога је Боровичка закључио да коначан став који ће заузети Порта према том хришћанском подручју мора имати одлучујући утицај на даљи развој овдашњих католичких горштачких народа.

Као што је Црна Гора у XIX вијеку чешће организовала побуне против Турског Царства, што је могла чинити једино у споразуму са осталим словенским становништвом Румелије, тако су се и Мирдита заносили идејом да управо мирдитска земља у одређеним околностима треба да буде средиште за стварање независне албанске католичке државе. Такође се може лако закључити да су Мирдита били неколико пута у могућности да придобију и католичка и муслиманска горштачка племена из Дукабина, Пуже, Ибале, Дибра, Мати и Леже, која су им се иначе за вријеме ратних похода прикључивала и стављала под заједничко вођство Мирдита. Тако је

²⁵ J. В. Иванова, *Северная Албания* 118; такав је био ред код Мирдита кад су полазили у рат: ишли су један за другим, напријед припадници бајрака Ороши, за њима Спаћи и најзад Купнени.

капетан Биб Дода могао без тешкоћа да бајрактаре наведених горштачких племена и своје племенске рођаке у Призренском пашалуку стави под своју заставу на бојном пољу.

Уређење земље

Управљање земљом и руковођење правосуђем вршило се приликом племенских састанака старјешина којима је предсједавао капетан. Једном годишње је одржавано опште земаљско засједање, обично у јесен, на Пољу св. Павла близу Ороши у којем се налазило сједиште капетана. Закључке на савјетовању доносило је 25 старјешина који су били изабрани тако што је сваки бајрак из своје средине давао по петорицу. Капетан је за себе задржао право изрицања санкција. Старјешине бајрака су самостално сређивале она питања која су се тичала самог бајрака, због чега су поједини бајраци, већ зависно од потреба, одржавали по неколико састанака годишње.

Прије него што би поглавари бајрака изrekli пресуду, они су странкама у спору унапријед узимали неки залог. То су чинили зато да би их обавезали да прихвате донешену пресуду, али и да имају сигурније покриће за изречену новчану казну. Приговор на изречену казну није био дозвољен без обзира на то каква је одлука била у питању, па је онај ко би се супротставио на било који начин могао бити само још оштрије кажњен. Висина новчане казне утврђивана је двојако; ако није била већ утврђена законом (кануном), судије су је самовољно одређивале. Новчану казну су наплаћивали поглавари села или главари породице, а у томе су им помагали капетанови послушници. Расподјела новчане казне вршена је различито у појединим бајрацима; на примјер код Спачи и Дибра дијељена је између старјешина и капетана, у бајраку Ороши се половина казне морала дати старјешини, капетану у бајрацима Кушнени и Фанди припадао је пун износ новчане казне у чијем је изрицању учествовао. Уколико би старјешина изрекао новчану казну за почињену кривицу унутар свог бајрака, на шта није имао право, капетану је припадао цијели износ казне. Старјешине су могле пресуђивати само у случајевима који су се десили у оквиру граница бајрака, а нису представљали посебно тешка дјела. У свим осталим случајевима, и у изрицању и у потврђивању казне, то право је припадало капетану, али он је био дужан да као судија поступи у сагласности са старјешинским вијећем.

На основу обичајног устаљеног права, Мирдит није могао уопште бити кажњен батињањем, затвором или изгнанством, него само новчаном казном, или у најгорем случају могла му

је бити изречена казна да му се спали кућа. Међутим, уколико би Мирдит ипак изузетно био осуђен на батинање због тешке увреде нанешене капетану или старјешини племена, онда је казну морао да изврши лично капетан. Стога се дешавало да се од тог правила све чешће одустајало, или је капетан преиначавао такву казну у казну затвора, па чак и изгнанства. При утврђивању кривице спровођен је доказни поступак. Признање кривице оптуженог био је довољан доказ против њега. Уколико је порицао кривицу, онда је сам морао водити поступак којим ће помоћу свједока доказати своју недужност. Свједоке је иначе сам бирао, а њихов број је зависио од тежине случаја; обично је износио од 6 до 24 лица. Уколико би свједоци послје међусобног савјетовања одлучили да положи заклетву (што је требало обавити у цркви), како би била доказана невиност оптуженог, онда је и оптужени морао да се закуне. Кад се обави заклетва, поступак је био окончан. Свједоци су се често заклињали криво; чак су одобравали да се умјесто правог убице убије било који мушки члан бајрака у заједничком кућанству. Уколико би Мирдит убио неког ко не припада Мирдитима, то се није сматрало кажњивим јер је друштво штитило само припаднике властите заједнице.

Убиство је рјешавано договором обију страна; обично је уговарана уплата одређене суме (око 1.500—2.000 пјастера) коју је убицина породица требало да исплати породици убијеног. Изузетак је чинила крвна освета: онај ко је био присиљен да изврши убиство због крвне освете, не само да је бивао ослобођен казне него није потпадао ни под право крвне освете. Он је сматран за обичног радника извршиоца за кога је одговоран налогодавац. Заводник удате жене или дјевојке је потпао под крвну освету; убиство браколомнице је било додуше некажњиво, али је супруг убијене ипак дуговао њеној породици пола цијене крвне освете. Уколико би супруг успио да истовремено убије и браколомницу и њеног заводника, онда је бивао ослобођен крвне освете. Казне које су изрицане за крађе биле су веома различите, тако да су често могле достићи висину казне која је изрицана за убиство. Убиство, браколомство и крађа су били најчешћи облици кривичних дјела, а нарочито бројна у бајраку Ороши, па су Мирдита говорили да код Ороша ниједан одрастао мушкарац не умире другачије него насилном смрћу.

И покретну и непокретну имовину наслеђивао је најближи мушки члан породице, тако да жене нису могле наслиједити било шта. Удовица је остајала у мужевљевој породици уколико је са њим родила већи број мушке дјеце, с тим да су она још жива. У супротном је бивала отјерана из куће и немилосрдно препуштена даљој судбини.

ОБИЧАЈИ КОД МИРДИТА

а) Приликом војевања

Кад су Мирдита на позив Порте кретали на бојно поље, онда се могао запазити следећи поредак њихових бајрака (спровођен је без изузетка): напријед бајрак Ороши, затим Дибра, па Фанди, Кушнени и на крају Спаћи. Знак за полазак војске је давао капетан, који је у предвечерје пред полазак испаливао неколико хитаца из тешких топова. Сврстани под бајрацима, сутрадан су ратници кретали из своје домовине, пјевали и пуцали из пушака, а масовно су их испраћали рођаци и пријатељи. Уколико Мирдит почини неко злодјело на бојном пољу, може га казнити једино капетан, и то најчешће батинањем или затвором. Капетан може извршити ту казну само у свом шатору, односно логору, али никако у затвору за осталу војску. Ни у којем случају нису биле предвиђене ни новчана ни смртна казна. Ако би Мирдита оптужио виши официр турске војске, онда је капетан морао или одбацити оптужбу, или изјавити да је кривац побјегао, па стога није могао да изврши истрагу. Оно што би украо или опљачкао на бојном пољу, Мирдит је задржавао за себе; плијен је могао дијелити једино у случају кад је имао помагача. Од осталих турских војника разликовао се по томе што никад није одсијецао главу непријатеља да би је донио паши и за њу добио награду. Али уколико би ухватио живог непријатеља, предавао га је паши и тражио награду. Мирдита су настојали да на бојном пољу светкују као и код куће, што је било и за пост. О болеснима на бојном пољу старали су се брижљиво, његовали их и редовно настојали да их врате на коњима у домовину. Мртваце су сахрањивали на католичком гробљу уколико су за то постојале могућности. Мирдите је на бојно поље пратио и капетан; он је одређивао простор који би затим посветио да би могао служити као гробље. Иначе им је традиција налагала да тијела свих погинулих морају отети од непријатеља.

Кад су се ратници враћали у домовину, пријатељи и рођаци су их дочекивали с весељем и пуцали у знак радости. Мирдит који је био обавијештен да му је најближи рођак у домовини умро, морао је да почне жалити чим се приближи кући. Приликом уласка у кућу покојника требало је да изгребе лице, а затим је почињало гласно нарицање над мртвцем. Рођаци који нису били у рату требало је такође да обаве сличан обред одмах чим буду обавијештени о смрти ратника. Ратник је по повратку кући даривао чланове своје породице и пријатеље малим предметима за сјећање које је донио из далеких земаља.

б) *Обичаји при прослави празника*

Иако су Мирдити католици, они су имали обичај да свеце прослављају на старински начин.²⁶ Уколико би им свештеници приговарали због тога, или забранили такав начин прославе, онда су славили дан тога свеца два пута: по новом и старом календару, из чега је произишао обичај да се сваком свецу даде надимак „стари“ или „млади“, већ према томе да ли се светкује по једном или другом календару. Често су славили и свеце које црква није увела, па су се страшно љутили на свештеника ако их на вријеме не би упозорио и на такве празнике, псовали га и пријетили да ће га Бог казнити због таквог пропуста и дати му слабу и сиромашну жупу. Насупрот томе, уопште нису прихватили приговоре свештеника што не славе неђељу или неки други празнични дан који је црква прописала као нерадни дан.

Неке празнике су прослављали тако што су припремали гозбу сасвим независно од стварног дана празника: неђељу прије или послје правог дана. У таквим случајевима, рођаци су стизали у госте неколико дана раније и помагали у припремама за гозбу. На светковину је могао доћи свак без обзира на вјероисповијест. Мирдити су у таквим приликама прихватили чак и странце и непознате, не питајући их ни ко су, ни откуда су, ни како се зову. Уколико неђеља у којој се одржава светковина пада у прољеће или лето, онда сви иду у цркву и присуствују светој миси у цркви или пред њом. При том нико није одлагао оружје, а многи чак нису у цркви скидали ни фес. Свештеник је у том погледу био немоћан, није им могао ништа, нити је могао забранити улазак у цркву муслиманима и екскомунициранима. Док је свештеник држао проповијед, вјерници су разговарали, а жене су за то вријеме пиле жестока пића, па би се по завршетку мисе помијешале с мушкарцима. Понекад је долазило и до крвавих обрачуна пред црквом, нарочито у Ороши. Светковине су допуњавали странци и ситни трговци, покућари, који су намјештали тезге и продавали разне предмете за свакодневну употребу: духан, барут, платно, мараме, ракију и слично.

Иза мисе ишло се у кућу слављеника да би се јело и пило до у касне сате. У понеђељак послје ручка, гости су се враћали својим кућама, а домаћин је био обавезан да им припреми храну за путовање.

²⁶ Упор. В. Николић, *Прилог проучавању обичаја славе (фесте) код католичких Шитара у околини Пећи (Метохија)*, Гласник Етнографског института САН, књ. IV—VI, 1957, 336—375.

с) *Обичаји приликом женидбе и удаје*

Код Мирдита је био обичај да дјецу заруче још у најранијем добу, најчешће још у колијевци. Дјечакови родитељи су давали прстен, или томе одговарајући новчани износ, а поред тога и одређену суму новца робацима дјевојке, чиме је вјеридба била закључена. Кад заручници поодрасту, дјевојчини родитељи добијају још једну своту новца за набавку њене опреме, а заручник мора платити њеним робацима и одређен износ зато што му одобравају да може узети дјевојку из њихове породице. У давна времена била је утврђена најнижа свота коју је заручник требало да плати вјереници и њеним родитељима. Првобитно је то износило 80 пјастера, али је та сума постепено повећавана, најприје на 150, док није достигла износ од 300 пјастера, да би заручница 1858. године стајала најмање 500, а често и до 1.500 пјастера.

Кад је вјереници спремљено рухо, одређује се вријеме свадбе, која се обично одржава оног дана на који пада и празник заручничког мјесног свеца, а по правилу нећељу дана прије или касније од првог дана тог празника. Заручник пошаље седморицу или осморицу људи из круга својих најближих пријатеља у кућу заручнице, који обично стижу у петак или суботу, донесу дарове заручници и ујацима са мајчине стране, а поред тога хљеба и вина. Они који стигну у петак, осим наведеног треба да донесу и рибу, а они који добу у суботу морају донијети овцу. Уколико вјереничини робаци нису задовољни даровима, онда своје незадовољство исказују тако што узимају залог од вјереникових пријатеља које они морају искупити новим даровима. Вјенчани кумови се у исто вријеме окупљају у заручничковој кући и одмах започињу пуцати из пушака, а рано ујутро сједећег дана крећу вјереничној кући. Прије поласка изражавају радост пуцњавом у тријему вјереникове куће, а уколико је он у жалости због недавне смрти неког од блиских робака, онда пуцњава изостаје.

Свадбена поворка креће из вјереничине куће у ноћи да би прије изласка сунца стигла у вјереникову кућу. Вјереница изражава своје расположење кукањем и нарицањем; она почиње непрекидно кукати и уздисати нећељу дана раније, а треба да пусти и коју сузу. Допуштено јој је да се смири тек онда кад се већ подобро удаљи од родног села. Вјереница обично иде пјешнице, али кад стигне близу вјереникове куће узјахује на коња или на какву другу товарну животињу. Уз пут се свадбеној поворци придружују комшије и пријатељи, а затим се пошаље један од вјенчаних кумова да обавијести вјереника да му доводе вјереницу. Кад вјереник чује ту вијест, он заједно са пријатељима пуца у знак радости. Приликом вјереничиног уласка у вјереникову кућу, укућани је посипају зрневљем. Чим је угледа, вјереник искаче из скровишта у којем је

дотле био сакривен, ставља јој руке на рамена и уводи је у кућу. Потом јој доноси со, а она баца помало соли у сваки лонац и шерпу у којима се на огњишту кува свадбени ручак. Тада из куће излазе вјенчани кумови, пењу се на сљеме крова, сједну и подијеле између себе хљеб који им је дала родбина вјеренице, поједу га и поново пуцају из пушака. Кад то заврше, и они улазе у кућу те сви сједају за свадбени ручак, с тим што се заручник одвоји и сједне на посебно мјесто. Један од кумова узима за руку вјереницу, која је дотад сједила за трпезом, и води је вјеренику. Кум сипа у чаше ракију или вино, а вјереници треба да одмах испију до половине чаше. При крају ручка, домаћин куће, пријатељи и свједоци полажу нешто новца на заједнички хљеб, што вјереница прима из руку једног од вјенчаних кумова као лични дар, а други кум откида комад хљеба и полаже на сто. Тада се сви дигну, почињу да се шале, жене пјевају свадбене пјесме, мушкарци пуцају из пушака. Ономе који не успије да опали из пушке изругају се ругалицом сваки пут када се у некој пјесми помене његово име.

Увече вјереници иду заједно на спавање, а гости напуштају кућу тек ујутро. Домаћин даје још један оброк пријатељима који бораве далеко. Дарови се дају и кћеркама које су се удале ван куће. Дан послје одласка гостију, вјереници се вјенчавају у цркви, што је за Мирдите споредна ствар у обреду женидбе и удаје. Дешава се да се вјенчање у цркви обави тек послје више мјесеци, па чак и година, а често се уопште и не обави.

Ако муж умре прије истека године дана, жена је слободна па је њени рођаци могу поново удати с тим што у том случају морају вратити новац који су добили приликом претходне вјеридбе и склапања брака. Такође се мора вратити новац мужу који је дао за жену уколико жена умре прије истека године дана, а њеној породици се мора вратити њена опрема уколико је умрла без порођа. Уколико муж одлучи да се разведе од жене, она може понијети из мужевљеве куће оно што припада њој, а муж у том случају нема право да тражи од њених родитеља да му врате новац који је плаћен за његову бившу жену. Уосталом, већ и зато што ју је муж одбацио, женина породица се сматра у извјесном смислу осрамоћена. Уколико би жена побјегла од мужа (што се због злостављања догађало веома често), онда су њени рођаци били дужни да пронађу оног ко јој је помогао да побјегне и оног који ју је отео; то је подлијегало крвној освети. Уколико женини рођаци нису могли да пронађу њеног помагача, или он уопште није постојао, онда је одговорност падала на њих и подлијегали су крвној освети. Међутим, такви случајеви су се ипак могли ријешити новцем, што је и најчешће био случај, али је понекад долазило до великих спорова из којих су на-

стајала многобројна крвопролића. Спор се могао ријешити и тако да се жена поново уда и тако избјегне крвна освета. У том случају, њени рођаци немају право да за њу траже уобичајене новчане дарове и не могу више располагати њоме. Мужевљеви рођаци стичу право да, у случају ако муж умре, или ако отјера жену, преудају његову удовицу, односно отпуштеницу, за неког другог. Код Мирдита се иначе догађало да се човјек ожени иако му је законита жена још жива, што иначе не би смјели чинити као католици.

d) Обичај приликом сахране

Кад неко умре природном смрћу, тада га рођаци окупају, одјену и положи на даску да би га сви могли видјети и установити да није убијен и према томе нема опасности да ће се разбуктати крвна освета. Некад је мртвацу стављен у уста новчић, најчешће једна пара, али је тај обичај био готово потпуно ишчезао. Поред мртваца је паљена свијећа и брижљиво се пазило да се у близини не нађе каква животиња (мачка, пас, или нешто слично). Преко дана, жене сједе поред мртваца и изводе свечане посмртне пјесме, које повремено прекидају. Чим опазе да долази неки покојников пријатељ, започињу кукњаву и гребу себи лице и тијело. Ноћу се не кука и не гребе, али се поред мртваца непрекидно бдије. Док се леш чува у кући, током ноћи треба свечано угостити све присутне пријатеље.

Сутрадан се вршио укуп. Чим изнесу мртваца из куће, његов леш поставе усправно тако да изгледа као да је жив и да стоји на ногама. На кућном прагу га три пута поклоне, затим пошкропе водом и затворе кућна врата. За то вријеме не смије нико да остане у кући. На путу до гробља измјењују се они који носе мртваца, али они који су га изнијели из куће морају га унијети и у цркву и изнијети га из ње. Док се копа гроб на њиви која се налази покрај цркве и свештеник држи обред, сви присутни ћуте. Затим се обави покоп и свако одлази кући, али се више не плаче и не кука. Након сахране позивају се на вечеру најближи рођаци и сви укућани умрлог. У ранијим временима, трошкове сахране покојника сносило је цијело село, или барем цијела породица умрлог; у вријеме о којем пише Боровичка, тај терет је сносила његова ужа породица.

Биб Дода и његова породица

Тадашњи капетан Мирдита је био Пренк, син Доде који је посљедњем скадарском паши учинио важне услуге на бојном пољу, па је стога био у његовој великој милости. Као и

већина Мирдита, и он је живио у бигамији. Његова друга жена, удовица Марија из Просекуа, родила му је сина Бибу још за живота прве жене. Дода Пренк је убио своју прву жену убрзо након рођења свог сина, а њега је из страначких разлога покушао у Скадру да отрује Мехмед Хаку. Да би се излијечио, Дода је отишао у Дубровник, али је тамо умро око 1830. године. Послије његове смрти, жена је родила сина Доде Доду, брата капетана Биба, којег је убио један његов слуга. Биб је у вријеме очеве смрти био дјечак, што је искористила неколицина његових рођака да би користећи капетански положај управљали насилно земљом. Послије многих интрига и пошто су се чланови породице кроз подмукла међусобна убијања готово потпуно искоријенили, власт су преузели Биб, син умрлог капетана Доде Пренка, и Цола, син Боке. Обојица су били још младићи, али су се убрзо завадили, па су се обратили паши да им пресуди. Паша је пресудио у корист Биба пошто је на његовој страни био легитимно право као сина последњег капетана. Биб се брзо утврдио на власти, што му је било утолико лакше што је Цол ускоро након тога убијен. Убио га је муслиман Ибрахим Хусеин Топаллиа, наводно због једног старог дуга крвне освете. Већ прве године владавине младог мирдитског капетана Биба Доде биле су бурне; он је водио читав низ разбојничких ратних похода против сусједних племена у планинама и равницама. У самој земљи је успио да се одбрани од многобројних непријатеља, углавном служећи се убиствима и насиљима свих врста. У тим обрачунима је био рањен у кољено и десно раме, па је извршио крвну освету и искоријенио породице оба брата која су на њега пуцала, све до последњег мушког дјетета, а њихових пет кућа сравнио је са земљом. У руско-турском рату је нашао добар повод да покаже своју приврженост Порти, на шта му је она признала легитимност.

Почетком кримског рата (1853—1856), Биб Дода је своју оданост Порти показао тако што је довео 700—800 Мирдита на Дунав и потчинио се заповједништву сераскера Сердар Екрема Омер-паше. Биб Дода и Омер-паша су се познавали одраније јер је Дода учествовао у Омер-пашиним походима против Црне Горе 1852—53. Пошто је оставио своју војску на Дунаву, отишао је у Цариград и тамо испословао да му се призна капетански положај и чак успио да добије доживотну пензију. Тако ојачан, Дода је по повратку у земљу успио да се учврсти на власти и да из земље одстрани најнепослушније противнике. Порта је у јесен 1854. поновно затражила да Мирдита дају одред војника за ратовање на Дунаву, али се они тога пута нису одазвали јер је између њих и сераскера настао спор. Наиме, Омер-паша је Мирдите који су се налазили под његовом командом распустио и разоружао код Шумле, зато што су напустили ровове и побунили се. Том приликом је око 300

Мирдита уклопио у регуларну турску армију (низам), а остале прогнао у њихову домовину, због чега су они били незадовољни.

Они који су били протјерани са ратишта настојали су да разјаре и остале Мирдите. Зато су ширили гласове да се њихов капетан тајно сагласио с поступком турског сераскера код Шумле. Стање је било такво да је Биб Дода једва смио да изиђе из куће, а његови најближи рођаци су чак саставили зликовачке банде и организовали завјере против њега. Изгледало је да је потпуно поражен и угрожен тим више што је управо у то вријеме сплеткарио и француски вицеkonzул из Скадра, који је одраније био против њега, али не из политичких него из чисто материјалних разлога. Француски конзул је настојао да једном даљем рођаку Биба Доде, извјесном капетану Марку, сину Бона Доде, обезбиједи мирдитски капетански положај, па је у ту сврху настојао да организује странку која би га именовала за капетана. Онда се Биб Дода обратио Порти за помоћ, гдје је нашао снажну подршку Портиног комесара Теуфик-ефендије. Он је у јануару 1855. у пратњи вицеkonzула Енглеске, Француске и Аустрије стигао из Скадра у Ороши и смирио побуну Мирдита. Теуфик-ефендија и наведени конзуларни функционери обавезали су се да ће на Порти испословати испуњење сљедећих захтјева Мирдита: прво, да им се врати оружје које им је одузето код Шумле; друго, да се 300 Мирдита који су тада укључени у низам одмах пусте својим кућама; треће, да се свима који су служили на Дунаву исплате заостале плате.

Тако је смирена побуна Мирдита. И француски вицеkonzул се придржавао тога договора; наиме, пошто је схватио да не постоји могућност да Марка Доду прогура за капетана, он се нагодил с капетаном Бибом Додом, уговорио му одлазак у Цариград, препоручио га тамошњем француском посланству, па му чак дао и свог личног преводиоца за турски језик да му се нађе при руци. Својих обавеза према Марку, претенденту на капетанско звање, ослободио се тако што је испословао да се његов најстарији син прими у школу „Бибек“ у Цариграду. Биб Дода је такође добио писмене препоруке енглеског вицеkonzула за лорда Стратфорда Канинга и аустријског конзула за барона Фон Прокеша и отпутовао у Цариград. Порта је у потпуности испунила захтјеве Мирдита, па се Биб у љето 1857 вратио у Мирдиту. Не само што је у цјелости постигао свој циљ него је био и одликован: добио је орден Мецидију III реда и чин мириливе са одговарајућим припадностима и привилегијама.

Овим успјехом су Мирдита били веома задовољни, чак би се могло рећи задивљени. Ауторитет капетана је поново успостављен, тако да је извјесно вријеме био већи него икад до

тада. Биб Дода (Деметриус Тхеодатус), или Биб син Доде, био је 1858. млад човјек од око 36 године, висок, пријатне спољашности, а међу својим земљацима је уживао глас доброг војника. Међутим, његова храброст је нешто спласнула због подмукло задобијених рана, од којих му је остала осакаћена десна рука. Није знао ни читати ни писати, и није говорио ниједан језик осим матерњег. Умјесто фрањевца Раола да Cavalleri maggiore, који га је напустио услијед насталих свађа и изневјерених очекивања, за секретара је узео Бованија Мелгусиа, ранијег конзуларног преводиоца, уз годишњу плату од 12.000 пјастера и бесплатну опскрбу, али није имао много повјерења у њега. Своју природну обдареност и лукавост користио је за сплетке и личну корист. Посједовао је велико имање које је стекао нешто насљеђем, нешто насилном отимачином. Био је штедљив толико да би се прије могло рећи да је у ствари шкрт, а што се тиче начина живота, није се много разликовао од својих осталих сународника. Његова кућа у Ороши, о којој је Боровичка приложио једну скицу, била је права палата с обзиром на мјесто гдје се налазила, али је била крајње прљава и без икаквог намјештаја: у њој се налазио само жељезни кревет, велики стари сто и неколико столица. Веома се млад оженио, али је убрзо остао удовац. Други брак је склопио с муслиманком, кћерком Хасана Ахосиа из Луриа, која је приликом покрштавања добила име Марчела. Она му је родила кћерку, а затим 1856. године сина Доду на којег је намјеравао пренијети звање капетана. Доцније му се родио и други син. Један католички црквени достојанственик, прелат Албаније, који је више година био у вези с капетаном Бибом Додом, дао је о њему сљедећу карактеристику: „Човјек је без вјере, незналица, зао, преварант, издајица, похлепан за туђим и у највишем степену крволочан. У друштву муслимана говори против своје властите вјероисповијести и показује симпатије за Мухамедово учење. Никада не опрашта увреду, вреба час када ће се осветити.“ Међутим, запажања Боровичке су дала за право да се посумња у тачност наведеног описа. Он каже да је капетан био под неугодним моралним притиском као природном посљедицом страха од крвне освете, којој су он и његова породица изложени више него било који други Мирдит. Биб Дода се у властитој земљи не усуђује да изађе из куће и увијек га окружује више од 20 тјелохранитеља. Међу њима је и Цол Скана са којим дијели све тајне и који заправо управља његовим поступцима. Тако је изгледао човјек у којем је колебљиви народ Скадра видио будућег Скендербега, којем је монсињор Топић издејствовао заповједнички крст папског Ордена св. Гргура и којем је један други албански црквени вјеродостојник настојао да издејствује аустријски царски орден, наводно због његовог оштрог супротстављања прељубништву и бигамији код Мирдита, иако је тај порок захватио

земљу више него икада раније, а капетан није ништа подузимао против тога.

Биб Дода је несумњиво имао веома далекосежне и често-хлепне планове, а само га је несигурност за властиту егзистенцију спријечавала да их не спроведе. Како Боровичка пише, биједне улицице, које на жалост треба тражити међу високим албанским свештенством, дале су му прве подстреке за таква обмањивања. Он је настојао да докаже како води поријекло од старих принчева Дукабина и говорио о постојању такозваног „фермана од бакра“ који су његови преци добили као награду за храброст у познатој бици на Косову гдје су се борили уз „полумјесећ против крста“. Тако је човјек кога је цијела Мирдитија знала као потомка некадашњег старјешине Гјона Маркуа, а чија кућа није никад другачије звана него кућа Гјон Марку, претендовао да га називају принцом. О томе је имао само један невјеродостојан докуменат, наиме папски Орден бреве, кад га је Гргур XVI приликом додјеливања ордена, а на приједлог бискупа Топића, називао принцом *Мирдитарум*. Очекивало се да ће обични капетан, којег Мирдити ословљавају са „капетан-паша“, поставити још веће захтјеве пошто му два црквена албанска вјеродостојника у својим посланицима дају титулу *висости* због својих интереса.

„У политичком погледу, капетан Биб Дода је у тој мјери непоуздан као што је то сваки Албанац од прадавних времена и једнако толико колико је незахвалан.“ Породица му се састојала од следећих грана:

1. Капетан Гион, један опасан разбојник. Његов дјед и дјед Биба Доде били су браћа. Гјон има четворогодишњег сина Леш Гиона.

2. Капетан Тузи (Tuzzi), ванбрачно дијете и брат Биба Доде, озлоглашени убица, још нема дјете.

3. Капетан Марку од Скадра, веома далек рођак, непознато у коме кољену, подла и сплеткарска личност. Након смрти старијег сина у школи „Бибек“ остао му је још дванаестогодишњи син Гјон Марку.

4. Дод Гиока, брат капетан Марка, један потпуно безначајан човјек.

5. Цол Пренк, веома далек рођак непознатог степена сродства, разбојник којег се сви плаше, беспосличар који је, пошто је спискао не баш мали породични иметак, постао огорчени непријатељ богатог капетана Биба Доде, има два нејака сина.“

Боровичка на крају каже да, као што је у већини албанских католичких планинских племена, тако је и у кући Гјона Маркуа (то јест Биба Доде): непрекидна немилосрдна крвна

освета, и сталне породичне свађе. Биб Дода је за посљедњих 16 година сахранио двадесет мушких робака на гробљу у Ороши, а сви су пали као жртве убица. Али ни он, прије или касније, неће избјећи своју судбину.

LES MIRDITES — DESCRIPTION DU CONSUL D'AUTRICHE BOROVICKA DE L'ANNÉE 1858

R é s u m é

Les Mirdites, en tant que catholiques, étaient sous la protection diplomatique de la Monarchie des Habsbourg dans la même mesure que les catholiques en Bosnie et dans l'Herzégovine comptaient sur l'appui de l'empire catholique voisin. Il est notoire que la diplomatie autrichienne a commencé à prendre un plus grand intérêt aux provinces turques dans les Balkans à partir de la seconde moitié du XIXe siècle et à y ouvrir ses représentations consulaires. Et c'est à cet intérêt que doit son origine le rapport du consul autrichien Borovička, de l'année 1858, sur les Mirdites, une tribu ancienne albanaise qui avait inauguré, à partir de la fin du XVIe ou du commencement du XVIIe siècle déjà, la lutte pour son autonomie dans le cadre de l'Empire Ottoman. Le consul Borovička a correctement inclus les Mirdites dans le groupe albanais-gègue sur la base de l'origine, du dialecte et des coutumes. La première Mirditie était habitée par cinq bayraks des Mirdites, à savoir: Oroš, Spač, Kušnen, Đibra et Fand. Ce petit pays alpin possédait d'extraordinaires beautés naturelles et présentait un grand intérêt. Les forêts étaient le plus négligées. A proximité des villages se trouvaient de grands espaces entièrement privés d'arbres qui se sont formés par suite des coupes sans aucun plan, entièrement désordonnées, mais personne ne tâchait de l'empêcher, bien que cela eût pour conséquence l'éboulement des terres que les pluies battantes délavèrent. Le climat était favorable, les hivers n'étaient pas trop rudes et les chaleurs d'été étaient adoucis par les vents de l'ouest. Le pays était divisé en 14 cantons. La Mirditie entière, à l'exception de deux cantons qui appartenaient au diocèse de Sapa, était sous la juridiction de l'évêque d'Alessio. Comme tous les peuples montagnards, les Mirdites cultivaient aussi un profond dévouement à leur lieu de naissance et pour cette raison ils ne guerroyaient qu'à contre-cœur dans les régions éloignées. Les Mirdites affirmaient avec fierté qu'aucun soldat turc n'a jamais mis pied sur leur sol. A la vérité, cela aurait pu être juste, surtout si l'on a en vue le fait qu'ils ne s'étaient jamais ouvertement révoltés contre le sultan et, par conséquent, son armée n'avait aucun motif à entrer dans leur pays. Comme le Monténégro organisait souvent au XIXe siècle les révoltes contre l'Empire Ottoman, ce qu'elle ne pouvait faire que d'accord avec les autres populations slaves, les Mirdites aussi s'enthousiasmaient de l'idée que précisément le pays des Mirdites devait être dans les circonstances déterminées, le centre de création de l'État indépendant albanais catholique.

Јеремија МИТРОВИЋ
Београд

СРБИ У ДЕЛИМА НЕКИХ ХРВАТСКИХ ИСТОРИЧАРА

Старији хрватски историчари схватили су да прошлост свога народа треба да сагледавају кроз поуздане историјске изворе, остављајући по страни ненаучна тумачења хрватске прошлости која су често бивала у служби дневне политике или страних завојевача. Овде се не могу заобићи имена Натка Нодила, Ферда Шишића, Виктора Новака. Од новијих историчара пуно право да стане уз ове има Нада Клаић, нарочито са својим угледним делом *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971. Међутим, с друге стране, каткада се срећемо са неким делима извесних хрватских историчара о којима не бисмо могли поновити оно што смо рекли о претходним историчарима. Они се још држе историјских извора који тешко издржавају критику, дају неоснована тумачења и закључке и често заобилазе Србе на хрватском простору. Управо сада је у току оштра полемика између Мирка Валентића, писца књиге *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1848—1881*, Zagreb 1981, и Василија Крестића, која се добрим делом води због тога што је Валентић занемарио Србе у Војној крајини („Часопис за савремену повијест“ 1983, бр. 3 и „Историјски гласник“ 1984, бр. 1—2). Каткада се и споменици који нису хрватског порекла уврштају у хрватско стваралаштво.

Зауоставимо се најпре на делу високог научног домета. Мислимо на познато дело Винка Форетића *Povijest Dubrovnika I—II*, Zagreb 1980. Истаћи ћемо само неке појединости које се непосредно односе на нашу тему.

Говорећи о насељавању Срба и Хрвата на Балкану, писац каже да су се Хрвати населили „више на западу“, „на истоку Срби“, а у „средишњем појасу“ ови су се „мијешали“ (стр. 5). Наша историјска наука је усвојила распоред нашег

насељавања у отаџбини какав нам је оставио византијски цар Константин Порфирогенит. По овом извору, границе између Хрвата и Срба су одређене. Међутим, Форетић није навео Порфирогенитов текст, иако изворе, иначе, широко наводи. Од овог прећутаног извора па све до Мавра Орбина (поч. XVII века) и даље граница између Срба и Хрвата остала је на реци Цетини. Луко Зоре, под псеудонимом Стјепан Р. Бан, у Новом Саду 1903. издао је књигу *Хрватски разговори и одговори* — као одговор на књигу М. Павлиновића *Хрватски разговори* — и он ту, мало жустрије, каже за Порфирогенита: „Он не пише да је у његово доба било, како би то сад хтјели Хрвати“ (мислећи на оне са којима полемише, највише на Павлиновића и његове једномишљенике — стр. 30). Форетић наставља своје излагање и тврди да су се у Дубровнику насељавали и Срби и Хрвати, али су превагнули Хрвати и већ од XIV века може се говорити о Дубровнику „као хрватском граду“, који је отада „уско повезан с осталим хрватским народом“, а језик Дубровчана је „хрватски“, не „српскохрватски“, односно „хрватскосрпски“.

Ове Форетићеве тврдње оповргавају следеће чињенице:

— Језик Дубровчана је најближи језику дубровачког залећа — језику Херцеговаца, како је доказао Дубровчанин Милан Решетар.

— У „канцеларији славинског језика“ у Дубровнику писар се није звао „дијак хрватски“ већ „дијак српски“. Године 1364. потписао се „Ја Нико Бијелић, писар српски“, 1447. срећемо „писара српског“ Никшу Звијездића, па 1550. опет срећемо писара који пише на „српском језику“ итд. А славни Дубровчанин Анселмо Бандури јасно каже да Конављани говоре „српски“ (писац дела *Imperium orientale*, 1717). Сачувана је и једна наредба у Дубровнику из 1638, која се имала оглашавати усмено „на српском језику како би је свако могао боље разумети“. Познато је да у Дубровнику постоји молитвеник штампан 1512. „српским писмом и језиком“, као и *Либро од мнозијех разлога* из 1520. Исто тако је познато да су први сачувани стихови у Дубровнику писани ћирилицом (1421). И преписка Дубровчана такође је вођена на српском. Зар и сам Нодило не рече да се у Дубровнику „говорило српски“, а у општини „српски је расправни језик“? Шта значи изјава сликара Цавтаћанина Влаха Буковца да он говори „српски“ и да је овај језик његов „матерњи језик“? Ово и толики други докази несређени и још необјављени на једном месту навели су научнике да у *Historiji naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953, донесу овај закључак: „Становништво Дубровника и његове области стално се обнављало и повећавало досељеницима с подручја српске и босанске државе“ (стр. 639). Уосталом, половање Дубровчана са Хрватском и Славонијом и пословање

на српском простору (и остале везе са Србијом) ни по обиму ни по значењу не могу се упоређивати.

На 19. страни Форетићева дела стоји: „Од Гвозда до Неретве простирала се Бијела Хрватска“. За некакву пропаганду ово је врло успело. Међутим, морало би да се нагласи да је ово прича Попа Дукљанина а не наука, а да наука зна за Хрватску само до Цетине (Смичиклас: Од Цетине „почимали српски предјели“ а Фарлати за Неретљане каже „српско племе“ — „gens Serbica“). Зато је Клаићева закључила: „Неосновано је мишљење да се она [Томислављева власт] проширила и на неретљански архипелаг или на копнени део [ове] кнежевине“, док је српски жупан Петар Гојниковић, Томислављев савременик, успео да „прошири власт на један део Паганије [исте кнежевине]“ (стр. 218). И други „сакупитељи“ српске земље држали су овај крај. Доказ томе је и дуго (до XVIII века) сачувана ћирилица овде (кнез Омиша Б. Качић у XIII веку пише Дубровчанима ћирилицом, ћирилски статут у Пољицама итд. Види и — Буро Шурмин, *Hrvatski spomenici* (Acta croatica) I. Zagreb 1898).

У наставку Форетић говори о Србији и каже: „Матична земља Срба бијаше у унутрашњости Рашке с првобитном Босном.“ Ни овде се не наводи шта је о српском простору сведочи савременик Порфиригенит. Место тога, писац Хумљане назива „Славенима у западном делу Балканског полуострва“. Још једна нелогичност: ако је реч о Словенима на западу Балкана, ту треба прво Хрвати да дођу. Овако испада да Хрвати нису Словени или да нису на западу Балкана.

У Форетићеву делу, дакле, Срби се називају једноставно Словенима а њихов језик је словенски, док су Хрвати само Хрвати и њихов језик само хрватски језик. Чак и за онај уговор Дубровчана с Кулином баном Форетић каже да је написан „славенски“ (стр. 47).

Помињући зетског кнеза Војислава, Форетић каже да је држао Стон (стр. 38), а не истиче његово сједињење српских области у залеђу Дубровника, нити да је његов син Михаило у Стону подигао цркву Св. Михаила. Приложена је и слика ове цркве, али без овог објашњења. Где, дакле треба да се помене српство, оно се најчешће прећути.

Форетић је, даље, закључио да се у данашњој западној Босни простирала Хрватска „са чистим хрватским становништвом“ (стр. 81). А шта је било са оним појасом између Хрвата и Срба у коме су се ови „мијешали“? Где је био тај појас и ко је кога надвладао у том појасу? Ако је Томислављева власт допирала можда до „горњег Врбаса“ (Н. Клаић, стр. 285) и ако је Крешимир IV можда дубље продро у Босну, то не би био довољан доказ да је западна Босна „чисто“ хрватска. За све историчаре и политичаре занете Великом Хрватском то је доказ да је граница Хрватске на Дрини, а

сви знамо до чега је недавно довела оваква пропаганда. Зашто се бар једном у титулама босанских владара, док нису били сишли у Далмацију, не појави и име Хрвата? Ако се појављују Саси и Власи у овим титулама, тим пре су се морали појавити Хрвати. Чак их нема ни у титулама босанских краљева када им пишу Дубровчани. Ако „Бошњак“ (од 1332), по Форетићу, значи „Србин и Хрват“ (стр. 81), онда то може значити и „Србин и Сас“ и „Србин и Влах“ и „Хрват и Сас“ — и тако се можемо домишљати у бесконачност. Форетић *није навео да се и после овога имена „Бошњак“ у титули босанских краљева јављају „Срби“, да се краљици Јелени баш Дубровчани обраћају кратко „Краљици Србљем Босне“* (Љ. Стојановић: *Старе српске повеље и писма I*, стр. 238/9). Чак подвлачи „становник Босне више се (после 1332) не назива Србином“. Краљеви „Србљем“, међутим, су и Дабиша и Остоја (*исто место*, стр. 175, 177, 418, 426), што је Форетић занемарио.

Ширећи тако хрватство и према Босни и према Црној Гори, Форетић је дошао и до овог закључка: „С обзиром на етничку припадност“ Дубровчана и њихова књижевност је „битни и саставни дио хрватске књижевности“ (II, стр. 375). „У дјелима пјесника XVI ст. долази до изражаја и идеја хрватског јединства као и припадности Дубровника хрватском народу“ (II, стр. 378).

Може ли да негује хрватску књижевност град који није изникло из хрватске средине, који се народносно везује за своје нехрватско залеђе, чији књижевници у својим књижевним делима тек додирују хрватство, чији је историчар Орбин једва шта рекао о Хрватској? Највећи песник Дубровника Гундулић у свом „Осману“ прославља српску прошлост, готово све владаре из „Немањини куће старе“, Св. Саву, Милоша, кнеза Лазара, деспота Бурђа и остале Бранковиће, и уздиже Босанце и Херцеговце. Цело осмо певање посвећено је Србима, чак и њиховим обичајима. Ни Гундулић као ни Орбин (па и други дубровачки историчари) нису уздизали хрватско име ни близу ономе како су чинили са српским именом. Форетић није објаснио ову разлику, а ту је добрим делом кључ за откривање народносног осећања Дубровчана. Форетић није навео ни један стих из „Османа“ у коме песник велича хрватство. Како би Форетић објаснио оно што Марин Држић у „Дунду Мароју“ поред личности Гулисава ставља објашњење „Хрват“: зар остале личности у драми нису Хрвати? Марин Држић за Србина Мехмед-пашу Соколовића, великог везира каже да је „наше крви босанске“ и да је „нашег језика и народа“. Ове речи не опредељују Држића за припадника само хрватске народности. Форетић није навео као доказ да је дубровачка књижевност „битни дио хрватске књижевности“. Биће да се овде огледа оно што је 1843. рекао Гајев сарадник Драгутин Раковац — да Хрвати илирци проширују књижев-

ност оних трију кајкавских жупанија на друге илирске крајеве да би јој дали већу основу и подигли углед? Ове Раковчеве речи опомињу оне историчаре књижевности који дубровачку књижевност не зову овим именом. Пишући „О значењу израза *lingua segetiana* у дубровачким документима XV—XVIII века“ (Зборник за филологију и лингвистику XII, Нови Сад 1969, стр. 73—84), Павле Ивић је подвукао једну мисао која нас обавезује и опомиње да се истина не сме прећуткивати. Мисао је кратка: „Научно истраживање не сме бити предмет злоупотребе, али исто тако научне теме не могу бити предмет табуа.“

Ако за тренутак обухватимо и све оно српско и хрватско везано за Дубровник према овом приказу и кад поново подвучемо тежњу Форетића да Дубровник што више веже за Хрватску, односно Хрватско-угарску краљевину, онда ће нам следеће Форетићеве речи бити формално јасне, али правно и логички неразумљиве: кад је Дубровник постао угарски град, према миру у Задру 1358, „Дубровнику је и те како одговарало што се уклопљен у ту моћну државу као дио краљевства Хрватске и Далмације [подвукао Ј. Д. М.], о њу ослања“ (I, стр. 315). Нека познаваоци историјског права и одговарајућих историјских извора објасне овај закључак, нека докажу да се помиње Хрватска у уговору између Угарске и Дубровника, а ми само додајемо да ни Шишић ни Нада Клаић нису обухватили прошлост Дубровника у својим историјама Хрвата у доба њихових краљева. Додајмо и то да су се и Босна и Србија уз Хрватску налазиле у титули угарских краљева, па их нико није сматрао сједињеним са Хрватском.

Зауставимо се на још једној запаженој студији, богатој историјском грабом. То је студија Никше Станчића „Хрватска национална идеологија препородног покрета у Далмацији (Миховил Павлиновић и његов круг до 1869)“, Загреб 1980.* Прилазећи постепено времену које треба да прикаже, писац даје слику живота у Далмацији у претходном раздобљу. Прво што пада у очи то је — опет исто — стално истицање хрватства. Кад, пак, треба да се помену Срби поред Хрвата, то је „нови живаљ из турског залећа“ (стр. 23) или доселени „Власи“ — Морлаци (стр. 26) или „Власи штокавци“ [подвукао Ј. Д. М.] (стр. 29). Тек после овога појављују се Срби: ијекавски дијалекат Срба, православних „Влаха“. Ако је још почетком XVIII века задарски надбискуп Вице Змајевић (иначе пореклом Црногорац са Његуша) престао да зове Србе само „шизматичима“, „грко-католицима“, „Власима“ и „Морлацима“ и околио се на њих као Србе, ако је то чинио и Змајевићев наследник М. Караман (који зна и за Србе католике) па и сам бечки цар

* Приказ ове Станчићеве студије у нешто ужем обиму објављен је у „Историјском гласнику“, 1984, бр. 1—2.

у оним наредбама против Срба, ако Качић зна да су Власи Срби, ако то знају садашњи хрватски научници, онда није јасно зашто се избегава овај назив *Србин* и *српски*. Ако је као савременик сам Змајевић посведочио да се Срби простиру од Угарске до Албаније и Тракије, да они знају за појам „српска земља“, ако је он као надбискуп посведочио да Срби живе и у дијацезама Котора, Макарске, Трогира, Шибеника, Скрадина, Задра, Нина и да је *негде број православних раван броју католика* — зашто се сада избегава да се то каже, да се објасни одакле и када су Срби ту дошли, како су дочекали, како се поступало са њима и њиховим свештеницима и епископима, како се и колико њих претопило у католике а самим тим најчешће и у Хрвате? Кад постоје православни Власи, постоје и католички! А како су настали? Зашто да прећуткујемо да је загребачки бискуп Бенко Винковић 1637. потврдио да су Срби (Власи) у Истри, сењској бискупији и Винодолу примили католичку веру и узели *хрватско* име? Зашто не рећи да је сплитски надбискуп 1732. решио: „Православни Срби у Далмацији не смеју бити православни него латини или унијати“? У исто време настао је званичан извештај о томе да прекрштени Срби напуштају своје обичаје али славу никако (Ни данас слава у Конавлима у дубровачкој Жупи, па и северније, није заборављена). Срби су, дакле, поставши Хрвати, чували славу, али су, разумљиво чували и свој „штокавски“ говор. И зашто све то не рећи? Зашто ми да примамо на себе грехе својих предака и разних завојевача? Поред многих незнања Павлиновића, Станчић наводи како је он сматрао да су Срби у Далмацији за своје име дознали тек после „српских устанака“ (334). Станчић је, свакако, био обавезан да укаже какву кобну улогу могу да одиграју вођи који и овакве ствари не знају (или неће да знају), а хоће да буду учитељи неукима.

Станчић каже: „Венеција није водила политику денационализације“ (стр. 33). Можда је тако, чак је била донекле наклоњена Србима као добрим радницима и граничарима. Али, денационализацију је вршила католичка црква преводећи православне у католике а то значи у Хрвате, а Венеција је ту широко помагала цркву. Како? Ево, то нам је објаснио бискуп Винковић. То нам казују све оне мере које су предузимали против православних Срба Змајевић, Караман и толики други ревнитељи у сузбијању шизматизма. *Српски епископи су протеривани на основу одлука из Венеције!* Желели бисмо да је Станчић ово случајно заборавио да каже. Та крвава борба међу браћом по жељи са стране, то што чини народносно-културну основу хрватско-српске Далмације, то је код Станчића углавном прећутано. Станчић наводи да православних при попису 1857. није било ни 20% у Далмацији (177). Ако само стотинак година пре овога Змајевић тврди да их

у неким дијалектима има и до половине: где су се изгубили толики Срби за три-четири генерације? Сукоб *народног и латинског* код Хрвата и Срба у Хрватској и Далмацији — то је основни печат наше заједничке историје и из тога треба извући чврсту поуку за нашу будућност — ако желимо да нам историја буде учитељица. У историји је најлепша *истина*, као и она поука коју из ње треба да извучемо. Зар није и Хрватски сабор, не идући увек за истином, још у другој половини XIX века час потврђивао час одрицао постојање српскога народа у Хрватској?

Пребацило се Вуку Караџићу што је штокавце прогласио Србима. Нека је Вук у нечему и погрешно. Али, најпре треба расправити да ли су они католици Далматинци и остали Хрвати заиста *старином* сви Хрвати или *покатоличени Срби штокавци*, они „Власи штокавци“ које и Станчић помиње („смјеса“ Срба и Хрвата по Јагићу), о чему је и Вук био добро обавештен. Затим, треба видети шта је Вук рекао, после чланка „Срби сви и свуда“ у „Ковчежићу“ за 1849, у својим додатним написима 1861. и 1863. Ако је Вук направио тежак грех, зашто је 1850. са Хрватима учествовао на договору о нашем језику, зашто му је Кукуљевићево Друштво за повјестницу и старине југославенске доделило свечану диплому почасног члана, зашто је 1861. изабран за почасног грађанина Загреба уз учешће Хрватског сабора, зашто су „Народне новине“ Вукову смрт објавиле у црном оквиру, зашто најлепше речи о Вуку написаше Хрвати Ватрослав Јагић, Ткалац и Владимир Гај, зашто, кад је Вук умро, породицу му штедро поможе Хрват Штросмајер, а кад сам кнез Михаило одби помоћ, зашто Мажуранић измоли чак царску помоћ у Бечу да се плате штампарски дугови покојног Вука, зашто му се не опреше познаваоци историје и нашег језика Рачки, Смичиклас, Броз, Ивковић, А. Павић, Будмани, Маретић, Даничић и толики други? Против Вука и Срба устао је само Анте Старчевић, а уз њега су стали ретки синци, који су дали франковцима и њиховим настављачима добру грађу за немилу борбу против браће. Пред навалом разбијача хрватско-српског заједништва све слабије су се чуле мудре речи седога Кукуљевића: „Вук је нама Србом и Хрватом створио један књижевни језик и дао први правац којим треба да ударимо на пољу скупне наше књижевности. Вук је желео да нам будућност буде једна, као што нам је један језик, иста крв, исти обичаји, исте пјесме, а једно и земљиште на ком наш народ живи.“ И кад се све то најбоље у народносној свести најбољих Хрвата сведе у једно клупко, и још многе тако светле појединости додају томе, тек онда се осети ужас улоге коју је играо Анте Старчевић у разбијању заједништва Срба и Хрвата. А његов помагач у тој борби, на жалост, био је свештеник Миховил Павлиновић, бивши вуковац. Какав је удес то у нашој историји да се нађу

на пољу антисрпства, Старчевић који је молио да буде примљен за професора Лицеја у Београду, и Павлиновић, који је у младости радо писао вуковском ћирилицом и славио некадашњу српску величину!

Како може да се лута кад се не износи права истина, показао нам је сам Станчић описујући оно србовање у кругу око младог Павлиновића: ватрени вуковци постају још ватренији старчевићанци. Ако Станчић уврсти Меда Пуџића међу далматинске препородитеље (стр. 121) а пропусти да каже, као за Јована Сундечића, да је управо био Србин, онда то ипак може да буде разлог за прекор. Уосталом, будимо онолико Југословени колико Медо Пуџић, па нико од нас неће бити оштећен, нити ћемо морати овакве „разговоре“ водити. Исто тако, Станчић је пропустио да каже како далматински Хрвати говоре о хрватству Далмације а да не каже каквих све наслага има у том хрватству. Сумњамо да је Павлиновић знао да су његов крај (као Имотски) око 1720. подигли баш шизматички Хркаћи — неки чак из Зубаца у Црној Гори. (Није ли и он можда потомак некога од тих Хркаћа, као што је и Старчевић по мајци Србин?) Павлиновић није знао да католика Срба има и ван Дубровника (стр. 167, 220). Може ли описана група народних просветитеља око Павлиновића, која лута од Рима до Београда и Загреба, од Вука до Старчевића, а не осећа потребу да одлучно кида с Бечом, која нема појма о прогону Срба шизматика од стране задарских надбискупа В. Змајевића и М. Карамана, да утисне *прави народносни печат* оном неуком пуку у Далмацији? Тим пре што је челник те групе Павлиновић, чврсто ослоњен на цркву, која није носила народносно обележје, свој програм „Хрватска мисао“ завршио: „Свећеници Хрватске, на ноге!“ и порицао постојање Срба у Хрватској. Није ли Павлиновић овим позивом свештеницима одшкринуо врата клерикализму у Хрватској? И то онај Павлиновић који је раније дизао у небо Немањиће, певао „Црна Гора, ти си колијевка српске слободе“, а после Србе срањивао са блатом. Такве путоказе није постављао ни Вук, ни Рачки, ни Светозар Милетић, па ни лични Павлиновићев пријатељ православни свештеник Јован Сундечић. Као такви, Павлиновић и његови следбеници морају бити друкчије оцењени него у студији др Станчића.

Не бисмо се сложили с тим да Павлиновић припада сељачкој интелигенцији а не градској. Павлиновић је добио уобичајено школско образовање, као писац је обрађивао најделикатније теме, кретао се у кругу највиших интелектуалаца и нема основа да се, зато што је више био међу народом, сматра пучким интелектуалцем, окренут само простом пуку.

Не знамо шта да кажемо о следећим закључцима др Станчића о Павлиновићу. На страни 131. своје студије др Станчић каже: „У раздобљу између 1855. и 1860. Павлиновић и при-

падници његова круга *коначно су уобличио своја социјална и национална схваћања*“ [подвукао Ј. Д. М.]. На страни 266. опет каже: „У раздобљу од 1862. до 1865. Павлиновић је *дефинитивно уобличио свој идеолошки став*“ [подвукао Ј. Д. М.], који „садржи и састав националне интеграционе идеологије“. Најзад, на страни 292, осврћући се на Павлиновићев програм „Хрватска мисао“ (1869), др Станчић каже: „Слиједиће препородно десетљеће бит ће испуњено настојањем пучке интелигенције на челу с Павлиновићем да утврди основна социјална и национална начела своје идеологије“ [...]. Павлиновић је, дакле, имао једно схватање до 1860, друго схватање до 1895, а треће у „Хрватској мисли“: па како је он то два пута „уобличавао“ своја схватања до 1860, а у „Хрватској мисли“ опет, по трећи пут, утврђивао „начела своје идеологије“ са својим истомишљеницима? Ова три закључка о истој ствари захтевају објашњење, јер су исти, или скоро исти, иако се односе на разне заокрете Павлиновићеве. Какво је то троструко сазревање? На строжи став према оним разним Павлиновићевим дозревањима гони и чињеница да је Павлиновић и после 1869. наставио своја шеврдања: он је 1878. одобрио наступање Франких легија кроз Босну, да се после тргне и опет промени своје мишљење. Сва она противречна и нестабилна начела у верско-црквеним стварима и на народносном пољу захтевају друкчију оцену и као просветитељске праксе и као заоране бразде за потоње генерације. Станчић је незнање Павлиновића и људи око њега о прошлости народа Далмације и њихова лутања у схватању хрватства и српства у Далмацији и опште најчешће остављао као истину, без суда историје; необавештене пустио или да верују у то или да сами лупају главу и траже истину. Павлиновићеву „Хрватску мисао“ и неке његове тврдње (као она да су Срби у ствари „Хрвати православне вере“) оставио је без објашњења и коментара, не истичући историјски значај оваквог става и његовог одјека кроз идуће деценије. То је у најмању руку Станчићева необазривост. Идући линијом цик-цак, Павлиновић је на крају добрим делом поновио оно Старчевићево блаћење Срба. Нека се Павлиновић и Старчевић у нечему и нису слагали, ипак је њихова наука оставила многе тешке трагове и последице. Овде је потребна дубока анализа наше заједничке прошлости.

Станчић каже како су Срби у Далмацији били чврсти у својој народносној свести, док код Хрвата није био тај случај: али ту појаву није *развијно* објаснио. Он само укратко подсећа да су Срби били везани за своју народну цркву, за своју богату традицију, за своју народну културу, народну књигу. Наравно, даље је требало објаснити какав је значај имала чињеница што су Хрвати имали цркву која их је вукла према западу, латинштини. Који пут су свакако још чували и свест о свом пореклу од бивших шизматика, који су с католичком

вером примили и хрватство. Јасно је да нема много логике ако се, с једне стране, од Рима и од Беча очекује добро за свој народ, а, с друге стране, упорно се брани божја служба на старословенском језику. Све те појаве кроз историју тражиле су дубљу анализу а не само кратке наговештаје и недовољна објашњења.

Станчић је, да тиме и завршимо о његовој студији, подвукао да је Миховил Павлиновић најзад „прогласио католицизам особином хрватске нације“ и да је желео да се Срби у Хрватској „осјећају Хрватима“ (стр. 364), мада неколико година раније „католицизам није сматрао особином хрватског племена“ (стр. 319). Можда је Павлиновић ипак добро знао како су Срби раније превођени у католике и Хрвате, па да је сада желео да то буде *добровољно* а не силом. Међутим, Станчић као да није осетио историјски значај, управо историјску трагику оваквог схватања Павлиновића и извесног броја Хрвата: њихову „еволуцију“ од доброга ка горем. Чак не замера Стјепану Митрову љубиши што сарађује са хрватским народњацима, а одбијање Дубровчана да иду са Загребом не сматра *народносним неслагањем* већ га схвата као „партикуларизам“ дубровачких Хрвата (стр. 112). Да је неко од Срба позвао Хрвате да се „осјећају Србима“ — а то би значило утапање у српство — шта би на то одговорио Павлиновић? Све у свему, развојни пут Павлиновића, дакле, и значај његових схватања о хрватско-српским односима тек очекује суд историје.

Накратко се заустављамо на једном историчару који припада црквеном кругу. То је Миле Боговић са делом *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb 1982. И овај историчар не види Србе у Далмацији већ само *Морлаке*, иако ове везује за Српску православну цркву! За њега је божја правда да католичка црква прогони шиизматике, па оправдава и прогонство српских епископа. Надбискупа Змајевића (чије *Србе* у његовим списима прећуткује) види као носиоца „хуманистичке културе“ у Далмацији (стр. 112). Логика овог писца довела га је дотле да оправдава што се од Морлака (читај Срба) захтева да Српску православну цркву сматрају непријатељем (стр. 92)! Овом историчару изгледа ни данас није важно да два братска народа проговоре *истим* језиком већ да се крсте на *исти* начин. Са колико упорности брани Змајевићеву осуду „српских заблуда“ (зачудо овде не окреће реч *српски* на *морлачки*) и као да тутује што је венецијанска власт најзад Србе узела у заштиту! Оваква схватања Боговића сигурно неће измаћи објективним хрватским историчарима критичарима.

Задржаћемо се и на два наслова са научне периферије да би се видело како су се извесне мисли и поступци ширили са научног врха према дну. Да размотримо *Konavoski zbornik I*,

Dubrovnik 1982. и водич *Cavtat i okolica*, треће издање Турист-комерц, Загреб, 1980. На 18. стр. поменутог Зборника наводи се како су Конавле населили Словени. После протеривања Авара део Хрвата крене у Панонију и Илирик. „Илирик је, свакако [подвукао Ј. Д. М.] подручје према данашњој Црној Гори и Албанији. На тај су начин Хрвати у досеоби дошли у Конавле.“ Из овога навода произлази следеће:

— Да се не би поменули Срби, који су се населили поред мора од реке Цетине до Дукље (Зете) и према сведочењу Константина Порфирогенита (X век) и према српско-хрватској историјској науци (Орбин, Луцић, Рачки, Љубић, Смичклас, Шишић, Н. Клаић), помињу се *Славени*. Али, већ у следећој реченици наводи се име *Хрвати* уместо *Славени*. Дакле, кад је реч о *Хрватима*, онда су то *Хрвати*, а кад је реч о Србима, то нису *Срби* већ *Славени*.

— Требало је чак и *Илирик*, уз оно „свакако“, везати за Црну Гору и Албанију (као да он није био далеко шири) и Хрвате тако раширити дуж целе јадранске обале.

— На основу закључка уз доказ речју „свакако“, утврђено је, дакле, где се налазио Илирик и да су Хрвати населили Конавле, док се Срби и не помињу.

У истом тексту на 19. страни наводи се: „Као и други сусједи *славенски* [подвукао Ј. Д. М.] крајеви, Конављани су у почетку признавали власт Бизанта.“ После су припали „Црвеној Хрватској“. Да се не би употребила реч *српски*, опет је речено *славенски*; али кад је требало истаћи реч *хрватски*, наведено је: „Црвена Хрватска“, коју је измаштао Поп Дукљанин, а за коју Нада Клаић каже да је „критичка историографија једва узимала у обзир“.

На истом месту у Зборнику наводи се да су Конавли од XI века били под Дукљом, затим под Рашком и Босном, али се ни једном речју не помињу *Срби* ни *српска* управа над дубровачким залећем све од IX и X века до слома Душановог царства. Дакле, о тој заједници, о том заједничком животу *са Србима* кроз пола миленија нема ни помена, док се одмах у продужетку, на 20. страни, истиче „хрватско-угарски двор“. Дакле, истиче се *хрватско-угарска* заједница, а *хрватско-српска* никако!

У тексту се нешто више помињао откуп Конавала од босанских великаша (стр. 21), док се о српској управи у Конавлима не каже ништа. Та упорност у прећуткивању српског имена иде тако далеко да се и за Србију и за Босну у каснијем средњем веку каже да су „славенске области и државе“ (стр. 30), а Захумље и Требиње били су „стварни господари територија дубровачког залећа“ (стр. 31).

У даљем тексту Зборника каже се како Немања врши притисак на Дубровник и помоћу „своје православне цркве“, која „војује“ против „католичке и богумилске цркве“, прогони

католичке бискупе. Ако је игде требало рећи, на овом месту у Зборнику је било умесно да се уз осуду Немањина поступка нешто напише и о улози Рима у борби против народног језика у цркви на нашем тлу, о улози Рима у раздвајању наших народа, о ненародној латинштини, па и о томе шта је католичка црква све предузимала против православних („шизматика“, „грко-православних“, Влаха и Морлака), и у средњем веку и касније.

У разматрању збивања из 1848 у Зборнику је речено да су Конављани показали да „припадају ужој Хрватској и широј славенској заједници“ (стр. 72), али није објашњено да Дубровник и Конавље тада нису хтели да пођу са Хрватском.

У овом Зборнику, дакле, нарочито је уочљиво да се у Дубровнику и његовој околини нигде не помињу Срби, из чега проистиче да је све на овом простору хрватско. Браћа Пуџићи (Медо и Нико) „показују симпатије према Загребу“, Валтазар Богишић даје „више рукописа и тисканих књига“ за музеј у Загребу, слично се говори о Враголовима (стр. 75/76), а нигде ни речи да су управо ти људи Срби (М. Пуџић: „Слава теби, Српска земља стара“ — „Српска вила је надахњивала дубровачке пјеснике“) и да они тиме доприносе српско-хрватској узајамности. Медо Пуџић је још 1841. у Падови кроз стихове жалио што је Дубровник „магла притиснула“, јер му се синци не разумеју иако су „Иста душа, исти језик л’јепи“: преча им је вера него крв им и млеко. Такође, у Зборнику нема ни помена да су Срби: Петар Будмани, Магија Бан („Ми Срби, неки смо источне вјере, неки смо западне...“), Луко Зоре (у Цавтату му је гроб исписан ћирилицом), Иво Стојановић, Антоније Вучетић, Милан Решетар, Лујо Адамовић, Лујо Војновић, Антун Фабрис, Марко Мурат, Петар Колендић, Хенрик Барић, Игњат Јоб, док су дисали духом југословенским Мато Водопић, Иво Војновић (стипендиста Народног позоришта у Београду), Фран Супило („Ми Хрвати, Словенци и Срби сачињавамо један исти народ“). Зашто се нигде не спомену да су Срби у Дубровнику имали своју читаоницу, своју штампу, своју банку, свој задружни савез, своју „српску музику“, своју штампарију, да је поред хрватског друштва „Нада“ у Цавтату било и српско друштво „Захумље“, да је Србин Мато Враголов набавио први пароброд у Цавтату („Милош Обилић“)? Зар на изборима 1890. у Дубровнику не победи Српска странка? Зар се 1893. не подиже споменик Гундулићу заузимањем српске омладине у Дубровнику? Ако у историји постоји логика као и у другим наукама, како се може објаснити да је оволики број Срба у Дубровнику од пера и науке доприносио уздицању само *хрватског* имена и језика и *хрватске* науке и културе? Зар у тој дубровачкој култури нема ничег српског?

Тек се у разматрању збивања у 1878. признало да у Дубровнику постоји „хрватско и српско грађанство“ и да Боги-

шић и Зоре бране мишљење да су сви католици штокавци у ствари Срби (стр. 78), како је Вук раније тврдио. Најзад су састављачи Зборника признали да у Дубровнику постоје и Срби католици (стр. 79). Они говоре, слично др Станчићу, да су због турске навале многе „избеглице из суседних земаља“ стизале на дубровачко гло, али не кажу да су те избеглице већином били Срби из Србије и Босне и да их је католичка црква дочекала решеношћу да их покатоличи.

И водич *Cavtat i okolica*, штампан у хиљаде примерака, носи сличне одлике као и *Konavski zbornik*. Писац историјског дела водича зна за „илирску епоху“ града, за „грчку епоху“, па „романску“, зна и за „доминацију Аустро-Угарске Монархије“, али не зна да је на том простору пола миленија постојала „српска епоха“. Истина, уместо „хрватске“ епохе наводи се „хрватско-славенска епоха“. И тек сада настаје збрка: зар Хрвати нису *Славени*? Ако су Славени, шта треба да значи израз „хрватско-славенски“? Дакле, и овде се јављају *исти поступци* као и у *Konavskom zborniku* и напред наведеним делима.

Но, историјска истина у водичу највише је изневерена када је стећак у селу Бротнице више Цавтата истакнут као „стари споменик хрватске културе“ (стр. 84). Шта би о овоме рекао Луко Зоре, који је у дубровачком „Словинцу“ још 1881. (стр. 450) описао овај споменик исписан српском ћирилицом а украшен „источним крстом, какав се види у свим црквама источног обреда“?

Говорили смо о појединачним делима, посебним студијама, а сада ћемо се задржати на једном капиталном колективном делу, првог реда, делу које је у неку руку понос наше научне издавачке делатности. Реч је о *Енциклопедији Југо-славије* Југославенског лексикографског завода у Загребу, чије је издавање почело 1955. Наравно, ми ћемо се зауставити само на неколико чланака у Енциклопедији да бисмо показали да и овако значајна едиција није избегла грешке о којима смо већ говорили.

У чланку о Дубровнику (Енц. 3) каже се ово:

— „Дубровчани су превезли до Италије „Хрвате и друге приморске Славене“ [подвукао Ј. Д. М.]

— Дубровник има „славенско залеђе“, дакле „славенске области у његову непосредну залебу“.

— А кад је реч о вези Хрватске и Дубровника, Хрватска се не зове *славенском* већ је увек Хрватска. Истичу се „*хрватско-угарски краљеви*“, али затим „хрватски и остали *јужно-славенски владари*“. А ове везе Дубровника и Хрватске своде се на оно „вјеројатно“, „могуће“ и сл.

Све ове замерке већ смо напред навели. Закључак је исти: подвлачи се све што истиче „хрватство“, па и тамо где га

нема (где га „вјеројатно“ има); а тамо где се јављају Срби, употребљава се реч „славенски“. Кад је реч о дубровачкој трговини, може се и поменути Босна и Србија; али кад је реч о јачању народносне основе града, онда се град „славизира“. Напомињемо, да је ово *југословенска* а не *хрватска* енциклопедија. Па да је искључиво и *хрватска*, наука не сме да буде оштећена.

У наставку се враћамо задарском надбискупу Вицу Змајевићу (Енц. 8) у првој половини XVIII века. Већ смо нагостили какав је став имао према Србима, који су од њега и његова наследника М. Карамана много јада поднели. Многи су завршили у казаматима, као робље на галијама само зато што нису хтели да пређу у католичку веру, што је значило прогласити се Хрватима. И уместо да се у једној *југословенској* енциклопедији ова личност прикаже са *југословенског становишта*, она је приказана као да је ово каква католичка енциклопедија. Змајевић је „поборник славенског јединства“ — али се не каже на којој основи. Он је „пропагатор римске концепције о унији цркава“, а ни речи како је спроводио ту концепцију. Он је, исто тако, „инспиратор тадашње политике римске курије на Балкану“, а то је ширење католичанства по сваку цену, па макар српске епископе (Стевана Љубибратића и Симеона Кончаревића) силом протерати и Србе оставити без пастира.

У истом тому Енц. је и чланак о Унијатској цркви. „У Хрватској је та црква организирана од оних кршћана грчко-славенског обреда“ који су овде побегли од Турака. При овом организовању било је „отпора“. Епископи ове цркве, иако *унијати*, хиротонију су тражили од патријарха у Пећи (!), све до Павла Зорића (1671—1685). Овome су епископу (заиста унијатском) „мукe задавали калуђери који су из турских страна долазили међу ускоке у Хрватској и иступали против унијаћења“. Ти су калуђери „из манастира у Марчи однијели златне и сребрне крижеве и сребрне калеже“.

И овде се јавља иста намера: српско име прећутати. Из Турске нису бежали Срби већ припадници „грчко-славенског обреда“! При организовању унијатске цркве јавља се „отпор“, али се нигде не каже зашто се јавио тај отпор ако је црква наступала с благошћу. Српски калуђери су представљени као отимачи црквених утвари из Марче, а ни речи нема да је то *српски манастир*, да је он преузет од православних и да је у XVIII веку опет постао српски, да су унијати игумана манастира Лепавине убили на прагу храма. Зашто је све ово прећутано? Можда се одговор на ово питање налази у чињеници да је чланак за Енц. писан по монографији Шимрака, који је био члан тројке која је руководила насилним прекрштавањем Срба у НДХ, који је 1942. постао унијатски бискуп, а не по списима, рецимо, Рад. Грујића, Алексе Ивића, Ма-

нојла Грбића. Ваљало би додати да у Енци. нема чланака о српским манастирима у Хрватској: Драговић, Рмањ, Комоговина, Марча, а о Лепавини само напомена да је манастир, али не и коме је припадао и коме сада припада.

Нека нам се дозволи да се на крају овог прегледа мало удаљимо од основне теме, односно да овај став неких хрватских историчара према Србима у Хрватској проширимо на став према Србима уопште. Често се заборављају две ствари: прво, да нису сви Срби одговорни за поступке носилаца власти у предратној Југославији и, друго, да ти носиоци власти нису били само Срби. Било се дошло до закључка да су скоро само Срби криви за кризу парламентаризма у Краљевини Југославији, а, посебно, криви за онај злочин у Народној скупштини 1928. Писац књиге о поменутом догађају у Нар. скупштини Звонимир Кулунџић допринео је да се ово мишљење и даље одржава. Књига носи наслов *Atentat na Stjepana Radića, Zagreb 1967*. Раћена је брижљиво, сакупљено је много сведочења о том крвавом догађају, када је извршен атентат на Стјепана Радића. Писац се није задржавао само на овом догађају, већ је изнео многе појединости из Радићева живота и рада, а дао је и низ биографија људи који су учествовали у описаним збивањима и имали какве везе са Радићем. Међутим, пада у очи да писац није обухватио оне тренутке из Радићева живота и оне његове поступке који се не слажу са ликом овог политичара како га је писац изградио у својој вести, да би тако Радић постао већи мученик у борби против неправде од стране Срба. Ми ћемо се задржати само на неколико места у Радићевом животу, на неким његовим поступцима који, сматрамо, знатно мењају историјску улогу Стјепана Радића, мењају лик Стјепана Радића према лику какав је добио у овој Кулунџићевој књизи, а и у неким другим описима Радићеве личности. Држаћемо се хронолошког реда. Писац није обухватио:

— Да је Радић, бавећи се у Русији 1908, пропагирао словенско јединство, али са Хабсбурзима на челу, па је због тога побегао из Петрограда („Југоисточне Сједињене Државе“ све до Палестине и Египта).

— Да је 1914. објавио песму „Нова хабсбуршка химна“ у листу „Дом“ (бр. 35) и у листу „Хрватска“ (бр. 839).

— Да 9. августа 1914. „За Хрватску сељачку странку Стјепан Радић“, идући за „неизмјерним одушевљењем свега Хрватског народа“ [...], „поздравља Превишњи навјештај рата подмуклом непријатељу Прејасне Династије и наше монархије“ [...] кад хрватски народ „храбро и неустрашиво хрли у прве бојне редове“ („Политика“ 1923, бр. 5393, од 30. априла).

— Да је 17. августа 1914. честитао рођендан бечком цару, „носиоцу нада свих народа ове монархије а напосе народа хрватског“ (на истом месту у „Политици“).

— Да је 1914. ожалио страдање Поћорека на Церу и Колубари.

— Да је примао новац из Беча (Јосип Хорват — *Хрватски паноптикум*, стр. 159: „Дежман је знао да је Радић био на бечком диспозиционом фонду, па је то појачало лично нерасположење [према Радићу]; исти писац — *Франо Супило* Београд 1961, стр. 118).

— Да је Радић, путујући по Европи после уједињења, у Бечу са Саркотићем и у Софији са Борисом Кобургом, уговарао војни напад на Југославију ради њеног разбијања.

— Да је 1925, захваљујући новим односима краља и Радића, омогућено да се кроз *цело наше Приморје* постави знак 1000-годишњице владавине краља Томислава (само је омладина у Херцег Новом одбила ово обележје).

— Да је у фебруару 1928. Радић од краља добио мандат за образовање владе и да је, враћајући мандат, предложио образовање ванпарламентарне владе са војним лицем на челу, када је настала крилатица „Краљ и народ“. *Ту Радићеву идеју краљ је и провео 6. јануара 1929.*

— Да је за све време до атентата (и у току опструкције у Скупштини) Радић био чест посетилац краља.

— Да га је краљ одмах на дан атентата посетио у болници и да је састанак био најсрдачнији. Радић се према краљу понашао више него поданички.

— Да је Радић и почетком августа, пред саму смрт, био поново добио мандат за састав владе.

Од свега овога, *Енциклопедија Југославије* је забележила само онај Радићев мандат из почетка 1928. и његов предлог да се влада повери војном лицу. Без ових података о Радићу, овде изнетих а које је Кулунџић изоставио, не може се верно представити ни Радићева личност, ни Радићева улога у уобличавању јавног мњења према Србима и Србији, ни Радићева улога 1928. године, ни његова историјска улога у целини, нити се много шта после 1918. може верно представити о односима Срба и Хрвата. Кад се пуније осветли историјска улога Стјепана Радића, и односи Срба и Хрвата у овом веку биће пуније и верније осветљени. Ако се одговорност неких Срба за владавину између два рата и не смањи, бар ће се равномерније распоредити — а и то је допринос братском приближавању.

R é s u m é

On remarque, ces derniers temps, que certains historiens croates soit minimisent, soit passent sous silence le rôle que les Serbes ont joué dans l'histoire de la Croatie et en dehors de celle-ci. On évite souvent d'employer les mots *Serbes* et *serbe* et on les remplace par *Slaves* et *slave*, *Valaques* et *valaque*, *Morlaques*, *schismatiques*, etc. Les monuments serbes sont nommés croates. Dans la littérature et la culture de Dubrovnik on ne voit pas du tout les vestiges du caractère serbe. La conversion forcée des Serbes en Croatie et sur le sol des anciennes possessions vénitiennes sur l'Adriatique aux confessions uniate et catholique est parfois représentée même comme une oeuvre pie ou bien on en élude la mention. On va jusqu'à étendre les frontières de la Croatie sur la Bosnie et même jusqu'à l'Albanie. Tout cela est d'autant plus dangereux lorsqu'on prend en considération les résultats auxquels avaient abouti de telles conceptions au temps de l'Etat Indépendant de Croatie. Dans l'article on mentionne plusieurs oeuvres dans lesquels les exemples de tels procédés sont le plus manifestes. On a cité sous ce rapport aussi l'*Encyclopédie de la Yougoslavie*, publiée par l'Institut Lexicographique Yougoslave à Zagreb.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

ИСТОРИЈА БАЛКАНА

Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vols 2, Cambridge University Press, 1983.

Модерна историја балканских народа у САД никако не представља централну област историјског изучавања на америчком континенту. Пре би се могло тврдити да историја Балкана припада споредном колосеку америчке историографије. Два су основна разлога за овакву тврдњу. Прво, географска удаљеност Балкана од америчког континента условљава недовољно познавање прилика у југоисточној Европи. Друго, спољнополитичка заинтересованост САД за Балкан почиње тек од другог светског рата, тако да је и изучавање историје овога дела света у Америци новијег датума. Тек у последњих тридесетак година амерички универзитети отварају катедре и центре за изучавање историје балканских народа.

У тих последњих три деценије неколико центара за балканску историју развило се на тлу Америке. Они најпознатији сигурно су на Станфорд универзитету у Калифорнији, на Калифорнијском универзитету у Санта Барбери и Лос Анђелесу, на Индијана универзитету у Блумингтону и на универзитету у Висконсину. Катедре за југоисточну Европу на овим универзитетима нарочито су познате по свом занимању за модерне студије историје Балкана.

Не тако давно појавила се обимна студија модерне балканске историје из пера Барбаре Јелавић, професора историје југоисточне Европе на Индијана универзитету у Блумингтону. Њена двотомна књига је тек друго свеобухватно дело модерне балканске историје. Прва студија овакве врсте у Америци појавила се још давне 1957. под насловом *Балкан од 1453* (*The Balkans Since 1453*). Писац је био професор Лефтен Ставријанос. После пуних двадесет шест година указала се потреба и прилика за новом, модерном општом историјом балканских народа. У том смислу књига Барбаре Јелавић је очекивана с нестрпљењем и заинтересованошћу. Требало је да ова студија попуни велику празнину у америчкој историографији модерног Балкана. Да све буде још значајније, студију Барбаре Јелавић издала је једна од најпознатијих и најцењенијих издавачких кућа на Западу — Кембриџ универзитет прес (Cambridge University Press).

Први том ове књиге обухвата осамнаести и деветнаести век. Студија Барбаре Јелавић почиње од закључења Карловачког мира 1699. године, а завршава се разматрањем Источног питања на златку деветнаестог столећа. После

уводних напомена о географском положају у раној историји Балканског полуострва, Барбара Јелавић разматра одвојено положај и развој балканских народа под Отоманским Царством и Хабсбуршком Монархијом, да би у посебном поглављу направила поређење између искустава балканских народа на Истоку и на Западу. Даље излагање бави се детаљно националним револуцијама и борбом за независност које су обележиле читав деветнаести век у историји балканских народа. По речима Барбаре Јелавић, национални покрети на Балкану, њихова активност и борбеност, као и улога ових покрета у односима међу Великим силама, оставили су најзначајнији траг у историји деветнаестог века на Балкану. Сваки од ових националних покрета у књизи Б. Јелавић заузима посебно место и добија посебан значај. Тако се професор Јелавић бави националним револуцијама у Србији, Дунавским областима, Грчкој и у Црној Гори. Следеће поглавље аутор посвећује националном питању у Хабсбуршкој Монархији, а посебно у Хрватској, Славонији, Војводини и Трансилванији. Најзад, у оквиру свог разматрања периода од 1856. до 1887. аутор се бави бугарским националним покретом, његовим достигнућима и падовима све до уједињења 1885. Посебну пажњу Барбара Јелавић је посветила босанско-херцеговачком устанку 1875. и српско-турском рату 1876—1878 године. Барбара Јелавић разматра и последице две велике мировне конференције које су непосредно решавале питање Балкана: 1856. и 1878.

Закључак првог тома *Историје Балкана* износи само општа размислања аутора о националним покретима и остварењима балканских народа у деветнаестом веку.

Други том студије Барбаре Јелавић бави се историјским догађајима на Балкану у двадесетом столећу. Њено историјско разматрање почиње анализом унутрашњег развоја балканских земаља под отоманском и хабсбуршком влашћу, њихове борбе за неза-

висност и национално уједињење које су, по мишљењу Барбаре Јелавић, достигле врхунац у балканским ратовима 1912—1913. Барбара Јелавић наставља писањем о првом светском рату и његовим последицама. Њена основна тврдња јесте да је мир 1918. донео национално задовољење Србима и Румунима док су други балкански народи остали дубоко незадовољни исходом мировног решења. На овом закључку аутор гради гледиште о политичким, националним и међународним кризама које су потресале Балканско полуострво у раздобљу између два рата. Њена теза да је неправедно национално и политичко решење на крају првог светског рата основни узрок политичких стресова на Балкану 1918—1941, представља централну тачку њеног историјског разматрања.

Даље историјско писање Барбаре Јелавић односи се на почетак другог светског рата и његово буктање током четири године 1941—1945. У овом периоду југоисточна Европа је постала поприште сукоба између разних страна и струја. Основни сукоб између Савезника и сила Осовине добио је на Балкану и димензију националног и идеолошког конфликта који је прерастао у сурови и крвави оружани окршај.

Последњи део књиге Барбаре Јелавић разматра последице другог светског рата на Балкану и идеолошко раслојавање балканских држава следствено супротностима два политичка блока настала крајем рата. Анализа послератне историје балканских народа у делу Барбаре Јелавић изузетно је детаљна и прецизна, иако овај период не спада у чисто историјско разматрање. Близина ових догађаја и њихов значај за садашњост сврставају послератне године више у политику него у историју.

Размислањем о делу проф. Барбаре Јелавић читалац долази до неколико питања и закључака. Студија *Историја Балкана* покушала је да оствари два циља: да изнесе целовиту историју балканских народа кроз три столећа и

да подвуче и објасни оне основне и најзначајније историјске појаве и токове на Балкану у тих три стотине година. Утисак је да ниједан циљ није у потпуности постигнут. Материја је изузетно обимна и сложена да би се сврстала у једну монографију веома налик школском уџбенику, а да се избегну непотребни излети у мање важне теме и детаље. Закључци и судови најоштријег карактера стварају се поступно и веома споро, нарочито у нимало једноставној тематици историје Балкана. Опасност од претерано широких синтеза које воде у неминовно поједностављивање, нажалост, није мимоишла студију Барбаре Јелавић. Примера у књизи има неколико, али је најјаснији онај већ поменути о последицама мира 1918. године. Писац дословно тврди:

„Мировна решења 1918... задовољила су углавном жеље Румуна и Срба, док су многи Албанци, Бугари, Хрвати и Грци остали незадовољени и незадовољни.“ (B. Jelavich, *History of the Balkans*, Cambridge University Press, 1983, уводне напомене.)

Своју склоност ка поједностављивању сложених историјских питања Барбара Јелавић је показала и у одељку о националним односима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Писац истиче доминацију Срба у новоствореној држави, нарочито „на Косову које је великом већином насељено Албанцима; у Војводини са измешаним становништвом; и у Македонији чија је национална припадност била проблематична.“ (B. Jelavich, *History of the Balkans*, 135)

Вероватно најбољи пример одсуства осећаја за посебност историјских прилика, Барбара Јелавић је показала у покушају да повуче знак једнакости између места и улоге генерала Душана Симовића у Југославији и диктатора Метакаса у Грчкој на почетку другог светског рата. (B. Jelavich, *History of the Balkans*, 236)

Аутор *Историје Балкана* показује занимање за друштвену и економску историју. Сваку историјску целину коју разматра писац завршава анализом друштвено-економских прилика тога периода. Писање модерне историје ослања се у великој мери на основе социјално-економских анализа. У том смислу, напор аутора представља користан допринос укупној саници историје Балканског полуострва. Али, као и у другим областима историјског посматрања и овде се писац ограничава на начелне и опште закључке уз употребу прилично познатих статистичких података. Тако изавојена, анализа друштвено-економских односа не служи својој сврси. Читаоцу је врло тешко да политичка, културна и међународна збивања у појединим периодима повеже са социјалним и економским чињоцима. Утисак је да су ова поглавља у књизи Б. Јелавић некако наметнута и накалењена.

Најзад треба истаћи да се аутор потпуно ослања на објављене историјске изворе англосаксонске историографије. Стога је студија Барбаре Јелавић у доброј мери ограничена и недовољно чврсто утемељена. Иако намењена америчкој читалачкој публици, књига *Историја Балкана* не одговара у свим елементима истанчаним мерилима модерне историографије.

На крају се поставља једно основно питање: да ли је корисно за историјску науку што је књига проф. Барбаре Јелавић уопште објављена? Одговор може бити двојак. Ако се има на уму једноставно обавештавање о историјским догађајима на Балканском полуострву у последња три столећа, дело *Историја Балкана* је остварило свој циљ. Али, ако је ова студија требало да испуни празнину у америчкој историографији и допринесе бољем и озбиљнијем схватању сложених токова историје балканских народа у тих три стотине година, онда је закључак да *Историја Балкана* није висок домет историјског списатељства.

Проф. Барбара Јелавић није успела да прекорачи велику географску раздајину између америчког континента и Балканског полуострва и да сагледа сложене и необичне односе и процесе који су пратили и обележили историју балканских народа. Многе разли-

чите, често и супротне струје, идеје и силе су се сукобљавале, преплетале и укрштале на крајњем југоистоку Европе, а све то је остало изнад историографских моћи књиге проф. Барбаре Јелавић *Историја Балкана*.

Милан Ст. Протић

ИСТОРИЈА ДАЧАНА

Iosif Constantin Dragan, *Dacia's imperial millennium*, Bucarești — Roma, 1985, 296 стр.

Иако саздана на врло богатом историјском материјалу и најновијим сазнањима (о чему речито говори Селективна библиографија, стр. 291—296), ипак је реч — за многе историчаре — о потпуно изузетној књизи, чију особеност њен аутор и не крије, узев да на почетку, стр. 11, вели дословно: „Ова књига представља историју Гето-Дачана од 106. па све до 306. године наше ере као прву позорницу владајућег хиљадугодишта Дакије. Коришћена богата библиографија као резултат најновијих археолошких ископавања — често откривених у траговима у Румунији, Италији, Шпанији, Француској и Енглеској — ојачала је наше убеђење да Румунија, као посебан и карактеристичан крај Европе, отеловљује суштинску улогу Трачана, Гета и Дачана, што је дошло до изражаја у првој врсти организације у оквиру Римске Империје као целине.“ И у том смислу иду сва тврђења за која аутор стално налази аргументе којим ће их поткрепити.

Ако изоставимо појединости које у том смислу делују сасвим убедљиво, мораћемо да укажемо да су нарочито интересантне странице на којима аутор поименично и статистички доказује да је у време опадања Римске Империје на њеном престољу било углавном царева са балканских страна. А нема сумње да је од суштинског значења за разумевање ове књиге њен последњи пасус (стр.

290), у коме се доказује да се историја старих Дачана, Трачана и Гета не може одвојити од историје потоње Румунске Државе, те се мора схватити као целина.

Уколико, међутим, читалац има својих разлога да не прихвати овакав став, васпитаван на другачијем приступу историји старог века, он ипак неће изгубити ништа читајући ову књигу, јер она зиста даје обиље материјалних и неоспорних података који се могу третирати и другачије. Не желећи да улазимо у све појединости, што је и немогуће на ограниченом броју страница једног приказа, указаћемо само на поглавља како их је аутор изложио, тј. како је сагледао римску, односно рану „румунску“ историју.

Излагање почиње поглављем „Империја“ (стр. 15—76), у коме је дат преглед политичке организације Римског Царства са посебним освртом на Трајанова освајања и укључење Дакије у територију и у историју Империје. Следеће поглавље (стр. 77—116) приказује живот у Империји, говорећи о друштвеним класама, трговини, војци, администрацији, јавним службама, правосудју, дневној штампи, новцу, пољопривреди, градовима, породици, образовању, религији као политичкој снази и о улози императора са посебним заустављањем на Трајановом делу.

Даље поглавље (стр. 117—142) говори о Трајановим наследници-

ма. После њих надовезује се поглавље посвећено породици Септимија Севера (стр. 143—157), да би се наставило поглављем у коме су били на власти римски и трачки цареви (стр. 158—178). Наредна поглавља се односе на кризу царства у трећем веку (стр. 179—197) као и на тенденције ка аутономији (стр. 198—211). Нарочито поглавље посвећено је врхунцу царства под Трачанима (стр. 212—231). После тога долазе поглавља такође посвећена трачким владарима на римском престолу, док је посебно место дато Диоклецијану (стр. 232—284).

Пошто смо укратко указали на основна поглавља ове књиге и њене смернице, није наодмет подвући да је читалац, често спутан ранијим схватањима позне римске историје, понекад присиљен да се врати на извесне странице, те да нека тврђења схвати као могућна, нарочито зато што је реч о историји, науци у којој су потоње генерације склоне да развој догађаја сагледају првенствено кроз своју призм, а доста мање у оквиру самих економско-политичких и друштвених околности датог периода.

Момчило Д. Савић

НИКОЛА ПАШИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ

Борбе Б. Станковић; *Никола Пашић и југословенско питање* (1, 2), Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1985, 238+[II]+307+[V]. 8°. Са бројним илустрацијама у боји.

У току последње две године др Борбе Станковић је објавио две веома запажене студије: докторску дисертацију *Никола Пашић, савезници и југословенско уједињење* — Београд 1984. и *Никола Пашић и југословенско питање* — Београд 1985, у два тома. У оба Станковићева дела у основи је иста тема: Пашићева улога у уобличавању спољне политике Србије у току ослободилачких ратова, првенствено у првом светском рату, и његова улога у уређењу наше заједничке државе. У Станковићевој докторској дисертацији утврђује се напори Николе Пашића да српским савезницима у првом светском рату прикаже нужност уједињења Југословена, да се придобију савезници за уклањање Аустро-Угарске да би се Југословени у њеном саставу сјединили са Србијом и Црном Гором у једну слободну државу. У другом делу утврђује се напори Николе Пашића да се у разговору и договарању са југословенским носиоцима мисли о нашем уједињењу нађе најбоље решење за припре-

мање уједињења и начина његовог спровођења. Обе Станковићеве студије заслужују све похвале, нарочито због начина приступања обради теме и обилним откривањем нових докумената. Само, уз другу Станковићеву студију, осим похвале ваљало би још по нешто додати.

Добија се утисак да Станковић овде чешће користи изворе ван архивске грађе и Пашићевих забелешки као и закључке узете са стране. Тако баш о најосетљивијој теми — о слову Крфске декларације — наводи се мишљење француског отправника послства. То мишљење делује убедљиво, али иза њега не стоји дубоко познавање проблема које је Пашић имао кад је одређивао став српске владе. Било је каткада нужно поновити, макар у неколико речи, оно што је речено у првој студији када се обрађује иста тема, да би читаоцу било јасније пишчево излагање. Тако је читаоцу, који није читао Станковићеву прву студију, тешко да схвати зашто Пашић тако дуго проводи у Паризу и Лондону

у јесен 1918, пред Женевску конференцију. Читалац не зна да Пашић, док српска војска поседа бивше аустроугарске крајеве, у Лондону мора да бије љуту битку против мишљења савезника како треба уредити будућу државу Југословена. Драматика се слила у један чвор. — Енглески министар спољних послова Балфур, не много савезнички расположен, изражава сумњу у ту нову Пашићеву државу; из Загреба стижу поруке које не значе пуно братско поверење Пашићу, а вођ хрватских маса, новонастали републиканац Стјепан Радић данас пристаје на уједињење а већ сутрадан позива масе да кличу хрватској републици — и све то док заједничка држава још виси у ваздуху. Такво стање у надама Срба изазива знаке трагике и њихово неизмерно крварење треба да учини узалудним. Да је Станковић покушао да шире забе у сплет разних намера, планова и хтења у овом преломном тренутку и покушао да наслика мисли и домишљања људи који су тада одлучивали, то би његовој студији дало већи степен очевидности. Но, можда ће неко књижевничко перо току ових бурних дана рабања Југославије дати једну убедљивију драмску слику.

Можда би нешто друкчији састав Станковићеве студије омогућио читаоцу да лакше прати ток догађаја. Можда није било обавезно на два места говорити о Крфској и Женевској конференцији. Да ли је било боље најпре говорити о Крфској декларацији (I. свеска) па тек после о постанку и раду Југословенског одбора? Треба ли у оваквој врсти студије тако опширно говорити о финансијском пословању истога Одбора? Наравно, све ове примедбе губе се пред значајем књиге, пред убедљивошћу њених закључака и пред обиљем грабе коју Станковић даје о Пашићу и његовој историјској улози.

У првој свесци своје студије Станковић је приказао поступни развој Пашићеве мисли о ослобођењу и уједињењу Срба, што је

пренето и у програм Радикалне партије; затим, како је ова мисао о уједињењу свих Срба полако прерасла у мисао о уједињењу свих Југословена. Станковић је ову мисао пратио од Пашићеве младости све до њеног остварења. Станковић је верно приказао све оне кризе и сумње у остварење ослободилачке мисли увек једноставно идући за збивањима, ратном срећом и изненадним тешкоћама. У свим тим узласцима и силасцима у нашим надањима увек се на првом месту налазио Пашић, скоро никад не одступајући од свога програма. Када је пред колубарску битку и војска помишљала на сепаратан мир, Пашић га је без двоумљења одбацио. Свакако, таква Пашићева стаменост навела је цара Николаја II да каже: „Пашић је стуб здраве политике Србије“ (I стр. 106), а писца књиге Станковића да закључи да је Пашић „једна од највећих и најсложенијих личности грађанске епохе на размеђу двају векова“ (I, стр. 91).

У другој свесци своје студије ова су поглавља: Југословенска пропаганда (стварање Југословенскога одбора као припомоћне пропагандне организације владе Србије, финансирање пропаганде од стране владе Србије и добровољним прилозима Одбору, и добровољачки покрет више са политичко-пропагандног становишта); затим, Југословенске конференције (на Крфу 1917. са декларацијом владе Србије и Југословенског одбора и у Женеви 1918. са декларацијом о уређењу нове државе — али која није примењена); најзад, Конституисање југословенске државе (уједињење 1. XII 1918, образовање прве југословенске владе и видовдански устав 1921). Наравно, кроз сва збивања и појаве свуда се као црвена нит провлачи мисао и удео Николе Пашића.

Пажљиво праћење Станковићевих описа година ратовања, планирања, очекивања и веровања у читаоцу изазива час усхићење према замисли великих дела, час страх да ће ратна срећа или ћуд

каког моћног савезника окренути све наопако, а час и срббу што баш ти извођачи тако узвишених замисли често се поводе за безначајностима и што, кратко речено, доводе у питање тако велику ствар кад проговоре разним језицима, језицима неповерења и натруњених историјским наслагама.

Зауоставимо се само на неким Станковићевим погледима и закључцима и уз њих да кажемо још по коју реч.

Како добро проучени историјски извори често мењају раније постављене судове историје и дају друкчију слику историјских догађаја и личности, Станковић скреће пажњу да је нужно посебно проучити улогу „велико-српске буржоазије“ у последњим збивањима, преиспитати „политички исхитрене и научно непроверене оцене“ као што су оне које се односе на „Версајску Југославију“, на „српске окупације“ ван Србије (I, стр. 12, 28). И овде и на другим местима, када се говори о напорима Србије, Станковић удара гласом на српску грађанску класу, на буржоазију, и као да запоставља српског сељака, иако је он био покретач ослободилачке борбе, иако је баш сељак био носилац радикалних идеја, од којих се не може одвојити ни идеја о ослобођењу и уједињењу све „српске земље“. Сам Пашић је подвлачио улогу српског народа у покретању догађаја (I, стр. 82, 85). Требало је истаћи и разлику између хомогености буржоазије у Србији и оне ван Србије у питању нашег ослобођења.

Сликајући Пашићев духовни лик, Станковић је изнео шта је све Пашић као студент у Цириху изучавао, шта га је занимало ван његове технике (I, стр. 38, 39). И ван овога што Станковић наводи, зна се колико је Пашић имао широко занимање за друштвене, правне и историјске науке. С обзиром на све ово, можда је Станковић био престрог када је рекао: „Пашић се тешко сналазио у правној и политичкој теорији“ (I, стр. 209). Он је још оштрији у

тврђњи да је код Пашића владала „збрка“ кад се говори о политичком уређењу државе. За ово му је доказ и то што Пашић за Јужнословене час каже да су „један народ“, час „троимени народ“ и сл. (I, стр. 14). Зашто би само Пашић у глави имао „збрку“ у овом питању, кад тако мисле сви чланови Југословенског одбора и сви носиоци уједињитељске мисли, кад тако мисли и познати етнолог Нико Жупанић, кад то посебно и више пута подвлачи Фран Сүпило, који се одушевљавао оном „хрватско-српском“ заставом у Цавтату 1904, а у Нишу 1915. са децом пева песму (коју сам и ја певао у свом селу): Није Далмација италијанска, већ је земља србијанска! Пашићу је сигурно одзвањало у ушима оно мноштво поздрава из Хрватске, нарочито из Далмације, упућених 1912. српским борцима. Поздрав из Сплита, који је највеселије прославио српске победе, потписала је „српско-хрватска“ омладина и „клањала се створитељима нове Југославије“ (I, стр. 111). Ово није „збрка“ већ су се сви тако изражавали и тако мислили. Пашић је изучавао Вука Караџића и свакако је знао шта је Вук мислио о раширености Срба и њиховом наводном претпању, а знао је и то како су Хрвати, поред свега овога, толико славили Вука и указивали му части и почести. Слично се може мислити и о Пашићевом познавању државно-правних проблема. Американци, уводећи федеративни систем, земљу су једноставно ишпартали лењиром и деловима дали самоуправу. У Европи, пак, не постоји ни једна федеративно уређена држава која би могла да послужи за угад. Французи су створили департаманску самоуправу, заборавивши на историјску подвојеност Бургундије, Бретање, Провансе, која је вековима неговала своју књижевност, свој језик и своју културу. Слично су поступили и Италијани при уједињењу без обзира на то што су њихови саставни делови последњи пут били уједињени још за време римских царава. Швај-

царци су се, баш у време кад се Пашић тамо школовао и могао шта да види и научи, били ужасно закрвили и кантонску федерацију спасла је само ојачала средина влада давши земљи устав 1874. У оваквом стању на кога се Пашић имао да угледа и ко би му помогао да то научено успешно примени код нас? Уосталом, ми имамо федеративно уређење већ четрдесет година па још тражимо свој пут и поред толиких стручњака и зналаца из области државно-правне науке. О овом проблему постоји једна Пашићева мисао, изречена у Народној скупштини 1923, а која гласи: „Ми патимо од традиција, које су, на жалост, стечене али не у нашој слободној држави, него у туђим државама“ које су над нама владале, заваљале нас, користиле и „натурале“ те традиције, које ми, с једне стране, треба да чувамо, а с друге стране, да водимо политику сада за народ најпотребнију. Могло би се рећи да Пашић овде није гледао правну страну федеративног уређења, већ да је за наше народносне односе и нашу народносну измешаност тражио уређење које би, по њему, било најпогодније у датом тренутку. Није мада наша дужност да у овој Пашићевој мисли одредимо колико је „великосрпске“ тежње а колико искрене државничке бриге.

Станковић истиче Пашићеву мисао о „потпуној демократизацији друштва и елиминисању проаустријске политике династије Обреновића“ као услов да Србија „постане привлачна матица окупљања југословенских народа“ (I, стр. 72). Исто тако наводи и мисао: „Србија је мала и слаба земља према Аустрији, али њено достојанство није ни за длаку слабије од достојанства ма које друге независне државе“ (I, стр. 92) као и: „Народ српски мрзи смртно Аустрију“ (I, стр. 73). Те Пашићеве мисли добијају свој пуни значај у склопу његове неопходне мисли о „борби словенства против германства“. Међутим, овако постављање Срба из Србије у борби за ослобођење и уједи-

њење код народносно још недовољно свесних људи под Аустро-Угарском а окренутих Бечу, Пешти и Риму морало је изазвати страشان отпор, дубоки јаз између двеју идеја, јаз чија је пукотина пренета и у нову Југославију. Како је злокобно изгледао тај јаз кад у време крваве борбе 1914—1918, док Срби бивају сатирани на ратиштима и под крвавим окупаторским режимом, а најумнији и најдалековидији Југословени образују Југословенски одбор за борбу противу Аустрије — у Загребу Стјепан Радич, о коме је Сунило дао најдирњи суд, за царске дукате из Беча, позива Хрвате у борбу за спас „пресветлог“ дома хабсбуршког, пева химну томе дому и полако се хрватским масама натура као воба! Да је Станковић о овоме писао у свој светлости, свакако би изишао из оквира своје теме; али би оваквом анализом дејствујућих снага у време уједињења Пашићево иступање читаоцима књиге било јасније и његова зазирања од федерације била би можда оправданија. Тим пре што су ВМРО-вци вршљали по Македонији као бугарски плаћеници, а Италија у Црној Гори подстицала сукоб између „зеленаша“ и „бјелаша“. Ми нисмо имали услова да у исто време са осталим европским народима стварамо своју проширену заједницу. Сачекали смо да разорне силе оставе тешке ожиљке који и данас постоје. Уосталом, није ли и сам Трумбић 1917. са Крфа пошао у Ватикан? Хоћемо ли ми наћи свој мир док нам пред очима лебде сенке Рима и Беча као добротинитеља?

На више места Станковић подвлачи да је Пашићева основна мисао била да се уједине сви Срби, да имају своју јединствену слободну државу. Сложеност овог проблема долазила је од тога што су Срби били измешани са осталим Југословенима (I, стр. 104). Израз „Велика Србија“ Пашић није тако често употребљавао; а и кад га је употребљавао, углавном је мислио на Србију која би обухватила све српске области. Овај проблем уједињења српства

решавао је и Илија Гарашанин уз спровођење идеја свога „Начертанија“. О томе су лупали главу и Сава Текелија и митрополит Стефан Стратимировић. Текелија нас је учио да се не делимо на Босанце, Србијанце, Далматинце, јер ће неко од тих назива касније правити посебне народе, а мали народи не могу бити отпорни као уједињени народи. Само велика заједница може бити „способна да се одупре ширењу Аустрије и Русије“. Стратимировић је, можда, био најближи начину решења питања уједињења свих Срба. Пишући о томе рускоме цару, он је предлагао да се поставе границе српске државе, па да се после изврши размена области и становништва са суседним државама. Тако би се најлакше постигла народносна хомогеност. Ова Стратимировићева мисао не би била неприхватљива: да су се толике српске удаљене оазе вратиле својој народносној матици, не би се однародиле толике хиљаде Срба. Осим тога, нашем народу, који се вазда селио и мењао станишта, ово не би пало тешко. Нисмо ли ми „возовима без возног реда“ преселили толике хиљаде по-

сле првог и другог светског рата? — Пашићева, пак, мисао је била да останемо сједињени и Срби и остали Југословени са административним самоуправама, док не докажемо своју вољу и зрелост да чувамо стечено заједништво, а после се лако можемо делити и проширивати самоуправност, ако за то осетимо потребу.

Станковић је дотицао проблем јединства Срба, проблем решења „српског националног питања“ (I, стр. 28), али више у облику начелних сагледавања него у облику решења постојећег стања, у оквиру опасних неслагања и супротстављања. Да је Станковић у својој студији постављана питања нашег уједињења и новог државног уређења проширивао оваквим појединоствима, како смо ми ту и тамо покушали, његова би студија била доста увећана, можда би се негде осетило и удаљење од главне теме; али би историјска улога Пашића и његове мисли биле сагледане шире и јасније се схватили поступци твораца Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918.

Јеремија Д. Митровић

ЖИВОТ И РАД ЈОВАНА РИСТИЋА

Поводом 150-годишњице рођења, Зборник прилога са научног скупа одржаног 17. и 18. XI 1981. године. САНУ Научни скупови књ. XXV Председништво књ. 5, Београд 1985, 267.

Поводом значајног јубилеја српске историје, 150-годишњице рођења Јована Ристића, у САНУ је, новембра 1981, одржан научни скуп. Ова књига је зборник деветнаест прилога са тог скупа.

Владимир Стојанчевић у раду „Јован Ристић и ослобођење српског народа у Турској 1878. године“ (стр. 1—24) разматра дипломатску делатност Јована Ристића од јануара 1878, када је српска влада припремила један мемоар о својим територијалним претензијама и упутила га у Петроград, до

Ристићевог извештавања Народне скупштине о резултатима Берлинског конгреса. Иако интимно незадовољан што Србија није добила још неке области које су припале Бугарској или Турској, Ристић се, ипак, држао савета свог професора Леополда Ранкеа „да је независност она основа на којој државе постају и своју будућност обезбеђују“.

Полазећи од првих радова Јована Ристића из историје српске књижевности, Радован Самаршић, у свом раду „Јован Ристић као

историчар“ (27—42), прати Ристићев развој од студента Леополда Ранкеа до формираног историчара који је за собом оставио значајна дела о историји Србије XIX века.

У кратком тексту „Јован Ристић и српско национално питање 1878. године“ (45—53) Радомир Д. Лукић је дао кроки српског националног питања у деветнаестом веку и улогу Ј. Ристића у његовом решавању. Неоспорно је да је Ристић, као што то Р. Лукић истиче, био изузетан политичар и дипломата али при оцењивању његове делатности треба имати у виду читав сплет, још увек недовољно проучених, међународних околности у којима је Ристић деловао.

„Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876—1878. године“ је чланак Чедомира Попова у коме је студиозно објаснио дипломатску активност Јована Ристића од почетка велике источне кризе до пред Берлински конгрес (1875—1878). Имајући у виду политику великих сила — пре свих Русије и Аустро-Угарске, политичка врења у Србији и природу појединих политичара и кнеза Милана, Попов је описао деликатност Ристићевог положаја који је, настојећи да Србија избори независност и територијално проширење, знао да је то неизвесан подухват којим Србија може да изгуби и оно што је до тада имала.

Донекле нетачну досадашњу представу да Велика Британија није била заинтересована за Србију и догађаје око ње током 1878. Драгољуб Живојиновић је документовано исправно у чланку „Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године (81—97). Аутор је показао да је Велика Британија, у страху да Србија не постане језгро велике словенске државе и угрози Турску у којој је био уложен велики британски капитал, знатно допринела уласку Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину и онемогућавању већег ширења Србије.

Разматрајући спољнополитичке околности, унутрашњу ситуацију у Србији и искуства која је Ј.

Ристић стекао школовањем у немачким државама, Радослав Стојановић је дао слику Јована Ристића као дипломате (99—117). Ова комплексна и реална слика се може супротставити оним једностраним — у позитивном и негативном смислу претераним — радовима о дипломатској делатности Јована Ристића.

Аргументе за српске захтеве током велике источне кризе и током Берлинског конгреса Ј. Ристић је налазио и у етничком саставу становништва на оним територијама Османског Царства за које су се бориле српска војска и дипломатија. Разматрајући миграције током ратова 1876—1878, Видосава Стојанчевић је утврдила (119—131) да је Ј. Ристић интензивно проучавао етнички састав и миграције из тих крајева да би, на најбољи могући начин, начинио што крупнији корак у решавању српског националног питања.

Настојећи да утврди да ли су постојале разлике у схватању српског националног програма и његовом спровођењу између Илије Гарашанина и Јована Ристића (133—147), Љиљана Алексић-Пејковић закључује да је мењање тог програма почело пре Ристићевог доласка за намесника и да је он, као осведочени русофил, пристао на компромис са Блазнавцем — тј. на ослањање на Угарску (de facto на Аустро-Угарску) — да би „дошао на власт и учврстио свој лични положај“.

Основна карактеристика црногорско-српских односа од убиства кнеза Михаила до пунолетства кнеза Милана је било међусобно неповерење. Радомир Јовановић је, у свом чланку „Црна Гора и Србија за време намесништва Јована Ристића 1868—1872. године“ (149—156), показао да су узроци неслагања били у отимању око вођства у ослободилачком покрету, у неслагању око начина његовог реализовања и поделе територија а и у руском и аустроугарском утицају.

Односе између Србије и Аустро-Угарске за време намесништва Живан Савић, у свом раду

(157—166), дела у два периода: први, од 1868. до 1970, чија је карактеристика срачност и размјенање аустроугарске дипломатије за интересе Кнежевине Србије и, други, од 1871. до 1872. у коме, због промене међународних односа и укрштања интереса, долази до захлађења односа па и до затегнутости.

Упркос дипломатским покушавима Јована Ристића да, пред први српско-турски рат и за време првог српско-турског рата, приволи грчку владу на испуњавање уговора из 1867. године Грчка није ступила у рат са Турском. Ипак, знајући за несрећну ситуацију у Грчкој и за врло јак утицај цариградских Грка и енглеске политике и капитала, Ј. Ристић ни после 1876. није напустио идеју о српско-грчкој сарадњи. То је закључак Славенка Терзића у раду „Јован Ристић и Грци (искуство 1876. године)“.

Живота Борћевих је, у чланку „Јован Ристић према политици кнеза Михаила и владе Србије у кризи 1862. године“ (181—189), утврдио да је Ристић те године водио прилично недоследну политику према свом владару и влади и да му је циљ био постизање што бољег положаја код кнеза Михаила и удаљавање Илије Гарашанина од Кнеза.

У Уставу од 1869. године Ристићево дело су једнодомна скупштина са квалификованим посланицима и четири члана о министарској одговорности. Све остало је, углавном, преузето из пројекта Радивоја Милојковића из 1868. године. Међутим, Радош Љушић истиче да је Ристићева заслуга што се велике силе нису мешале у доношење Устава и што је Порти Устав достављен „у својству обавештења“ („Јован Ристић и уставно питање 1869. године“, стр. 191—213). Тиме се Србија „ослободила турског тлаторства у погледу стицања слободне унутрашње управе, што је на пољу националне политике представљало велики успех“.

Свој чланак „Однос Јована Ристића према штампи и јавном мњењу“ (215—221) Михаило Бје-

лица је поделио на четири дела. Док је био уредник „Српских новина“, Ристић је схватио да новинарима није дозвољено да се упуштају у политику па због тога, по истеку рока, није хтео да остане на том месту („Јован Ристић као уредник“). „Ристић као публициста“ је део у коме је истакнута Ристићева способност „систематичности и аргументованог излагања мисли и теорија“. За „Ристићево схватање слободне штампе“ се може рећи да је било „више на страни конзервативаца“. Ристић је био изванредан организатор политичке пропаганде. Ту делатност је нарочито проширио у време велике источне кризе.

У кратком саопштењу „Јован Ристић и социјалисти“ (223—225) Јован Дубовац је само навео неколико момената из наведене теме чијом би се обрадом могли „сагледати доста интересантни односи између Ристића и социјалиста“.

Својим повољним коментарима Вукових дела и залагањем за увођење Вуковог правописа Јован Ристић је пружио значајну подршку Вуку. После текста „Јован Ристић и Вук“ (227—232) у коме је размотрио њихове односе, Голуб Добрашиновић је, у прилогу, објавио четири Ристићева писма Вуку и једно Вуково писмо Ристићу (233—237).

Јован Милићевић је, у чланку „Рани књижевни радови Јована Ристића“ (239—248), приказао Ристићеву делатност као књижевника и књижевног критичара од првих радова пред одлазак на студије у Берлин и Хајделберг до уводних чланака у „Српским новинама“ 1855. године. Ристић, својим патриотизмом који је искривао у својим књижевним радовима, није одударао од својих вршњака „благодјеланаца“ али се истицао изузетним смислом за књижевну критику.

Разматрајући Ристићево писање о Шекспировим делима *Симбелин* и *Магбет*, његове критике комедија, драма и трагедија Јована Стерије Поповића и, најзад,

преглед „Новија књижевност у Срба“, Рашко В. Јовановић закључује да је многе Ристићеве „критичарске оцене потврдила позоришна сцена“. Значајно је то што је Ј. Ристић у позоришту „видео драгоцену могућност просвећивања неутке масе и шансу за ширење њених духовних видика“ (стр. 251—258).

Климент Цамбазовски, у чланку „Ангажовање Јована Ристића око школовања деце Димитра Миладинова у Кнежевини Србији (261—266), сматра да је „основни мотив Јована Ристића да се ангажује око школовања кћерке Димитра Миладинова била конфронтација против бугарске и грчке политичке пропаганде у Македонији ради заштите српских

политичких и националних интереса“.

Сигурно је да један зборник радова не може у потпуности да обухвати сву делатност једног од највећих српских политичара и дипломата XIX века. Зато, и после објављивања овог Зборника у коме је Ристићева политичка делатност после 1878. године једва поменута а његове полемике са критичарима његових историјско-мемоарских дела остале савим по страни, остаје безброј отворених питања из живота и рада Јована Ристића.

Непријатна је чињеница да су радови са научног скупа одржаног 1981. објављени тек 1985. године.

Љубодраг П. Ристић

THE NATIONAL QUESTION IN YUGOSLAVIA

Ivo Banac, *The national Question in Yugoslavia: origins, history, politics*, Cornell University Press, 1984.

What is really going on in American Southeastern historiography? Judging by publications — quite a lot, especially in last few years. After a voluminous and ambitious two volume *History of the Balkans* (Barbara Jelavich, Cambridge University Press, 1983), the year 1984 was marked by another very ambitious and pretentious work, this time written by Ivo Banac under the title *The Yugoslav National Question* published by prestigious Cornell University Press. The book of Ivo Banac received highest praises in American historical circles from several among the best known Southeast European experts: Istvan Deak, Gale Stokes, Michael Boro Petrovich and Peter Sugar. The fact that Banac was a distinguished graduate student of professor Wayne Vucinich from Stanford University and that his doctoral dissertation served as the backbone of this work merely supports the statement that the study *The Yugoslav National*

Question attracted full attention of the American historical public.

Some of the reviewers placed the book of Ivo Banac among the most successful historiographical achievements ever written in Western literature on Balkan history. Moreover, this study was named the definite history of the national problem in Yugoslavia in its formative period.

All those flattering words which were written about Banac's book as well as the attention that was given to it, challenged the author of these lines to write a review of his own. It seems in order, at least, that someone from the other side of the Atlantic sketches few general remarks about the work which received so many compliments from eminent history professors from the United States.

The volume *The Yugoslav National Question* is the first work ever written on the topic of national problem in Yugoslavia in both American and Yugoslav histo-

riography. However, some historians, mainly in Yugoslavia, treated certain specific questions related to the national question, but Banac's attempt is veritably the first one which analyses the problem in its full complexity. Among those works we might mention just few among the most important ones: D. Živojinović, *Amerika, Italija i stvaranje Jugoslavije* (Beograd 1970), Desanka Pešić, *KPJ i nacionalno pitanje 1919—1939* (Beograd 1983), Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje* (Beograd 1985) and M. Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921* (Ljubljana 1975). A conference dealing with the creation of Yugoslavia was organized in 1978 at the University of California, Santa Barbara, USA. The majority of the papers presented on this occasion referred to the national problem of the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and thus contributed to this outstandingly important, one could even argue — crucial problem of modern Yugoslav history. However, none of the works mentioned here concentrates on the entire problem. Ivo Banac, and this should be repeated once again, is the first historian to tackle this topic as a whole and took the high risk of entering the labyrinth of political and national complications which the Yugoslav people had to face immediately before and after the act of unification. How successful really was the attempt of Ivo Banac?

* * *

The book of Ivo Banac begins with a long introduction in which the author analyses the genesis of national ideologies of Serbs and Croats as two major factors in South Slavic union and their essentially different historical experiences from the Middle Ages to the beginning of the 20th century.

The second part of this study concentrates on various Serbian political and national movements and institutions and their principal ideological characteristics, as vie-

wed by the author, during the period of unification and the first years in the life of the unified country. As an antipode to this "centrist" Serbian tendency, Banac places Croatian political movements led by the Croatian Peasant Party joined by several smaller and less important political organizations from Montenegro and Macedonia as well as the Communist Party of Yugoslavia. These movements the author named "the hard opposition". "The autonomous opposition", according to Ivo Banac, was represented by the Slovenian Catholic Populists, Croatian liberal bourgeoisie, Muslims from Bosnia-Hercegovina and the Cemiet Muslim movement.

These three political groupings which had contested each other over the issue of unification and nature of the unified state, as seen by the author, represented three major ideological streams with opposite approaches to political and national organization of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

In the third section of his study, Ivo Banac discusses historical developments, mainly political, during the initial three years in the life of united Yugoslavia 1918—1921, ending with the analysis of the first Yugoslav constitutional act — Vidovdan (St Vitus Day) Constitution passed by the constitutional assembly on June 28, 1921.

In the conclusion the author develops his own understanding of the Yugoslav union and gives his personal judgement of the achievements and failures of the Yugoslav state projecting its initial problems to the catastrophe of World War Two.

It seems virtually impossible to examine all aspects of the Yugoslav national question and of Ivo Banac's study in this short book review. Instead, one could, at least, draw the attention to several most important problems and misconceptions of this work.

The most serious problem of Banac's book seems to be the general methodological mechanism

adopted by the author. Unfortunately, consciously or unconsciously, Ivo Banac confused causes with consequences and vice versa. Instead of searching for real historical origins of the Yugoslav unification (historical, political, cultural, economic etc.) and seeking for the roots of Yugoslav difficulties and successes in the early years of the unified state, Ivo Banac started from a preconditioned idea that everything went wrong in Yugoslavia from the very beginning, finally collapsing in 1941, largely due to Serbian centrist, almost dictatorial, role in pre-war Yugoslavia. The rest of Banac's study simply follows this basic misconception: his "original" statistics on the number of various national groups in Yugoslavia (which chiefly differ from the official ones), his emphasis on Serbian predominance in the period after 1918 etc.

A good part of Ivo Banac's book is devoted to developments of national ideologies of Serbs and Croats, especially during the 19th century, it seems however, that the author did not understand, or did not want to understand that the 19th century was the age of nationalism: following this overwhelming wave of history the Serbian young state, born in the Revolution of 1804, started to develop purely national political program which was finally shaped in Garašanin's *Načertanije* in 1844. Serbian national idea not only marked the entire modern history of Serbia from 1804 to 1918 and political strategies of all Serbian rulers and governments, but also stood as the only, historically unavoidable phase in the national development of the Serbian state. In this respect, the Serbian nation simply followed in the footsteps of European historical trends.

On the contrary, the idea of South Slavic union and integration was not a national program, but a historical surrogate for those peoples who could not develop purely national, state building consciousness due to the overwhelming power of the ruling nation (in the case of Habsburg Monarchy-Aus-

trian and Hungarian). The South Slavic concept of Croatian intellectuals was directed towards South Slavic integration and unification under the Habsburg Crown, certainly not as a purely national, independent state. All this is rather clear and logical and already very well known in modern Yugoslav historiography. That is why it seems rather strange that someone with Banac's reputation confuses these two different processes by placing them on the same historical level (pp. 80—85).

On page 105 there is a sentence so characteristic for Ivo Banac's way of thinking about nation ideologies:

"The Serbs felt a communality with the Orthodox Slavs, with Russians in particular, but the enthusiasm for things Slavic never overwhelmed them, as often happened among Croats and some other Slavic peoples (Slovenes, Czechs)".

The author could not comprehend the important difference between nationalism, national idea and program which necessarily leads towards the creation of the national state and the feeling of affiliation to other members of the same ethnic group within a foreign empire. In this second case there is no national idea in its proper, state building form.

Ivo Banac makes a clear distinction and divides the development of Serbian national ideology into two phases: 1. the period in which Orthodoxy and Serbdom were synonyms and 2. the period of secular Serbian national ideology. Naturally, in the course of the 19th century the Serbian national concept was developed and finalized along the lines of modern national trends which included secularism and cultural developments. But, this process, which in Serbia lasted until the beginning of the 20th century, represents the period of the national state formation based on a mature national ideology. During the previous period which was stamped

by Ottoman occupation and domination, the Serbian Orthodox Church was the only promoter of the Serbian national sentiment (besides Serbian epic poetry, which played the role of a promoter, but was not an institution). These two periods came as a result of certain historical processes and certainly not as their cause.

When examining the problem of relation between the Yugoslav Committee and the Serbian government during World War One, Ivo Banac accuses Serbian ministry for not giving the equal position to the Committee and for treating it as "a Serbian propaganda agency" (p. 118). The author suddenly forgot that, at the time, Serbia was an independent state, with its armed forces and government, fighting on the side of Entente in the World War, while the Yugoslav Committee represented a handful of political emigrés from Austria-Hungary. The difference in importance is more than obvious, and needs no further discussion.

Besides these few, but important problems of this study, Banac's book suffers from often unfair judgements of some distinguished historical figures. This is what he writes about Nikola Pašić:

"His talents were few. He was not a creative thinker, much less a tolerable ideologist, writer, speaker, or even a demagogue. His grammar was atrocious and his poltry knowledge of history and literature was the butt of many jokes. Most important, though he exploited events, he was not a man of vision". (p. 158).

Nikola Pašić remained in Serbian and Yugoslav politics longer than any other individual in history — exactly forty eight years. The development of the strongest and most massive Serbian political movement, the creation of Serbian modern state, the greatest military victories and finally the creation of Yugoslavia are closely attached to his name. He was educated in Zurich, Switzerland, he spoke several foreign languages and was

among the best known men in Europe of his time. He wrote seldom but well. Some of his articles (among which the most famous was "Ne dajte oružje", Don't Give Up Arms, which was published in *Samouprava*, the official organ of the Radical Party in Serbia, and which was the plug that started the Timok rebellion in October of 1883) show him as a writer of direct style and strong logic. At last, it is not simply by accident that there are three biographies written about Nikola Pašić (by Count Carlo Sforza, by Alex Dragnich and by Đorđe Đ. Stanković), let alone innumerable articles and brochures.

These few sketchy words about Nikola Pašić, revolutionary, political leader, prime minister and diplomat, should be sufficient to prove the falsification of Banac's statement.

Few words ought to be said about Ivo Banac's bibliography and usage of written sources. Among cited archival material, curiously enough, there are no documents from any of Belgrade archives. This seems rather odd if one bears in mind that the Yugoslav Archives, the Serban Archives and the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts as well as the Archives of the Ministry of Foreign Affairs, all situated in Belgrade, contain huge piles and innumerable boxes of precious materials crucial for Banac's particular topic. Moreover, the author of this study has not consulted two of the largest libraries in Yugoslavia: The National Library of Serbia and the Belgrade University Library, both located in Belgrade.

Thus, the archival foundations of Ivo Banac's work seem rather thin and insufficient. This becomes even more important if one understands the complexity of the subject Banac had chosen to write about.

It is interesting and even symptomatic that Banac has not consulted the brilliant work of Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914* (Serbia's War Aims 1914, Belgrade

1973), although the author discusses, in detail, that particular problem (pp. 116—117).

On several occasions, Banac refers to the autobiographical book of Prince Đorđe Karađorđević, *Istina o mom životu (The Truth About My Life, Belgrade 1969)*, and treats it as a reliable and serious historical source. The truth is that this book is understandably biased and is not always the most trustful source of information for obvious reasons. Prince Đorđe Karađorđević, who was forced to renounce his claim to the throne in 1909, had a highly subjective and unbalanced opinion of both his father King Petar Karađorđević and his brother King Aleksandar Karađorđević. More than that, his wild character and unstable behaviour led a number of people who had known him well, to think of him as an unbalanced personality.

Regarding statistical data, Ivo Banac's study does not always appear as a reliable source. For example, on page 166 the author gives strict percentage of the number of Serbian and Albanian population in Kosovo region without referring to the source of his information. The same can be applied to Banac's statistics on the number of Yugoslav population by national affiliation. Here again the author develops his own statistical

method which defers fundamentally from the official one.

Ivo Banac's Study *The National Question in Yugoslavia* was an attempt to clarify the most complex and controversial problem in modern Yugoslav history. Banac dared to treat the problem that no historian ever dared to touch. In this respect, the work of Ivo Banac stands as the most courageous historiographical adventure in recent years. Unfortunately, this book could not avoid certain significant problems. In this brief review, some of those problems were mentioned and discussed.

The bombastic approach and literary style of Ivo Banac, full of hidden biases and misconceptions has not contributed a great deal to the final resolution of the Yugoslav national question. The author remained torn between personal political preferences and national sympathies and historical, cultural and social currents of modern Yugoslav history.

When someone misunderstands historical processes and developments what comes as a result is a piece of unsuccessful historiography. When, however, the author misinterprets those same historical processes and developments, one could rightfully question his intellectual integrity.

Milan St. Protić

ФАШИЗАМ И ОКУПАЦИЈА

Czesław Madajczyk, *Faszyzm i okupacje, t. I Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych*, Poznanj 1983, 792 стр. t. II *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznanj 1984, 736 стр.

О немачком и италијанском фашизму (1938—1945) штампано је већ неколико хиљада монографија, неколико стотина томова изворних публикација, као и неколико десетина хиљада мањих научних расправа и чланака различитог садржаја и вредности, претежно информативног карактера. При таквом мноштву публикација

сваки неупућени читалац имао би право да суди да о овом проблему знамо целу истину и да се досадашњим научним тврђама мало шта може додати. Ново двотомно дело Чеслава Мадајчика, најистакнутијег пољског познаваоца проблематике Трећег Рајха и једног од водећих светских историчара који се баве историјом

другог светског рата, оповргава овакву заблуду. Ова најновија публикација Чеслава Мадајчика је значајно дело које представља резултат дугогодишњих размишљања о великом броју сложених проблема и одговара први пут на многа питања која одавно муче истраживаче. Ово дело први пут у светској литератури обрађује — и то веома успешно — целокупну проблематику историје територија које су окупирале стране силе Осовине у Европи од 1938. до 1945. Целину ове проблематике аутор је изложио у две групе проблема, од којих прва обухвата исцрпну анализу реализације политике окупацијских власти у свакој окупираној држави и у сваком народу посебно, а друга разматра поједина питања у пресеку свих окупираних земаља.

У првој наведеној групи проблема аутор није ограничио своја разматрања искључиво на територије које су освојиле Немачка и Италија, већ је много пажње посветио и земљама које су окупирале Мађарска, Бугарска, Румунија и Финска. Захваљујући огромној ерудичији Чеслава Мадајчика, добили смо прву у свету монографију из историје свих територија окупираних у Европи 1938—1945, и то у једном тому. У односу на Чехословачку, Данску, Грчку, Југославију и Норвешку, констатације аутора далеко превазилазе достигнућа домаће историографије тих земаља, и то је једна од највећих вредности овог рада.

У другој тематској групи аутор је изложио толико мноштво проблема да би само њихове навобење изнео неколико куцаних страница. У најважније свакако спадају процес формирања окупацијских управа, врсте окупација и методи окупацијске политике земаља Осовине, утицај тока рата на промене принципа окупацијске политике, радници окупацијске администрације, карактеристика рада јавних институција које су остваривале основне поставке политике окупацијских власти, улога војске у окупацији подјармљених народа, ставови по-

јединих друштава према непријатељским властима, економска експлоатација окупираних подручја и политика која се тамо водила према становништву, култура и пропаганда у окупираним државама, функције насиља и терора, сарадња делова становништва окупираних подручја са окупацијским властима. Огромну већину покренутих проблема аутор је представно исцрпно и вероватно ће мало шта моћи томе да се дода у будућим истраживањима. Аутор није заобишао ни тзв. шкакљива питања која се односе нарочито на сарадњу с окупацијским властима неких друштвених групација у деловима окупираних земаља. Чеслав Мадајчик је о овој проблематици изнео знатно више интересантних судова и констатација него досадашња историографија. Има додуше у овој публикацији и питања (иако су она малобројна) која су недовољно обрађена. Ту спадају: привредна колаборација, искоришћавање од стране Немачке националних конфликата на територијама које је освојила, поступци Словачке на територији коју је окупарала, као и неки аспекти сарадње у области окупацијске политике између Немачке, Италије, Бугарске, Румуније, Мађарске и Финске. Нешто површније третирање ових проблема није увек резултат ауторове омашке, јер још постоје државе које делимично или у целости не дозвољавају приступ документима из другог светског рата. Без увида у њих, не би се могли дати исцрпни одговори на нека питања која муче истраживаче...

... Већину својих разматрања Мадајчик је изнео у широкој позадини других догађаја који су се десили у Европи и у другим деловима света, што омогућава да се схвате неки анализирани процеси. Томе циљу служи и анализа неких појава чији корени сежу у XIX век и почетак XX века, и то су посебне вредности ове публикације. Треба такође одати признање ауторовом покушају да се осврне на сличности и разлике у политици ев-

ропских држава и у њеној реализацији у оба светска рата.

Дело професора Мадајчика обогачује наше досадашње знање о периоду другог светског рата и у информативном погледу. Аутор је, наиме, прегледао и искористио огроман број извора у домаћим и страним архивама, од којих неке истраживачи досад нису имали у рукама. Проницљива архивска истраживања дала су резултате — у књизи је прикупљен и објављен огроман број информација, те захваљујући томе, она представља праву ризницу обавештења о историји другог светског рата и периода од десетак месеци који су му претходили.

Информативној вредности овог дела доприносе и добро изабране

илустрације, графикони и карте. Књига Чеслава Мадајчика о фашизму и окупацијама не само што проширује и продубљује наше знање о окупираним земљама и земљама окупаторским (1938—1945), већ нагони и на размишљања о многим проблемима непосредно и посредно везаним за сваки рат. Књига представља значајно дело светске историографије које је посвећено проблематици другог светског рата, чије би најважније тезе требало што хитније превести на светске језике и на тај начин их учинити приступачним свима који се интересују за ову проблематику у другим земљама света.

Чеслав Лучак

УЧЕШЋЕ РУМУНИЈЕ У СЛАМАЊУ НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ

Gheorghe Zaharia, Ion Cupşa, *Participarea României la infringerea Germaniei naziste*, Editura Politică, Bucureşti 1985, 361 стр.

У последњој деценији појавило се неколико књига у Румунији које говоре о суделовању ове земље у антихитлеровском рату, имајући у виду да је буржоаска Краљевина Румунија, силом прилика, била принуђена да учествује у рату противу Совјетског Савеза. Поменуте књиге немају намеру да оправдавају поступак Краљевине Румуније, али посебно истичу да је 23. августа 1944. године румунски народ учинио револуционаран корак прелазећи на страну савезника и устајући против нацистичке Немачке.

Књига коју приказујемо настоји да говори не само о преласку Румуније на страну савезника, уз очување војне силе, већ и о војним операцијама које је на румунској територији и в иностранству водила румунска армија, а у циљу сламања фашизма.

Књига је подељена на пет поглавља. Док прво поглавље (стр. 39—109) говори о борби патриот-

ских снага, са Комунистичком партијом Румуније на челу, за ослобођење земље од фашизма, указујући на режим успостављен септембра 1940. и јануара 1941. године, као и на отпор војно-фашистичкој диктатури, антисовјетском рату и припреми за политичко и војно ослобођење, дотле је друго поглавље (стр. 110—158) посвећено почетку националне и социјалне револуције, у исти мах антифашистичке и антиимперијалистичке. Ово поглавље говори о начину на који је изведен устанак у августу 1944. године, као и о његовом значају са чисто румунског и међународног гледишта. У исти мах приказана је и борба широких народних маса са Комунистичком партијом Румуније на челу и другим прогресивним снагама у смислу демократског преображаја земље.

Даља поглавља говоре о ратним операцијама које су румунске трупе водиле против наци-

стичке Немачке на румунској територији и ван границе. Тако, треће поглавље (стр. 159—212) говори о борбама румунске армије у Трансилванији и румунском Банату, док четврто поглавље (стр. 213—325) даје пуну слику борби коју је румунска армија водила у Мађарској, Чехословачкој и Аустрији. Ма колико замерки читалац могао да учини овој књизи, ова два поглавља мораће да прихвати, јер су изашла из пера војника по позиву.

Пето поглавље (стр. 326—340) говори о општем билансу румун-

ске револуције и њеним економским и хуманистичким прилозима који су се одразили у новој социјалистичкој републици.

Књига је пропраћена општим индексом (стр. 345—361) који олакшава служење овом публикацијом, коју су аутори писали на основу веома богате архивске грађе, а која баца много светла на једну успешно обављену револуцију, уз чување војних и државних снага — револуцију која је земљу преобразила у социјалистичку републику.

Милан Ванку

НИКОЛАЕ ТИТУЛЕСКУ У ОПШТОЈ ДИПЛОМАТСКОЈ БОРБИ ЗА МИР

Constantin I. Turcu, Ioan Voicu, *Nicolae Titulescu in universul diplomației Păcii*, Editura Politică, București 1984, 450 str.

Нема сумње да Николае Титулеску представља једну од најугледнијих личности не само румунске него и светске дипломатије између два светска рата. Старије генерације сећају се да је његово име било стално везано за дневну штампу тога времена, а модерна историографија која се бави поменутих раздобљем сагледава — тек данас, после дуже временске дистанце — прави лик и права настојања ове необичне личности светске дипломатије.

Књига је подељена на пет поглавља. Прво поглавље (стр. 11—123), дато под насловом „Дипломатска заштита“, говори о основним законима дипломатије да би истакло Титулесково залагање за румунске интересе. Оно се заснивало на преговорима као инструменту сарадње између једнаких. Истовремено, Титулеску је представљен као организатор румунског дипломатског апарата.

Друго поглавље (стр. 124—247), чији је наслов „Универзалност односа пријатељства и сарадње“, говори најпре о билатералној дипломатији као средству упознавања и приближавања међу народима. Затим наставља о мулти-

латералној дипломатији као школи сталног разумевања. Ту је реч о разним доменима на којима се развијао дипломатски рад румунског министра иностраних послова.

Треће поглавље (стр. 248—312) говори о дипломатији и праву на мир како их види румунски државник. За њега је неокрњени мир представљао највиши идеал дипломатске активности, док је опште поштовање међународних закона било гранитна основа мира. Другим речима, његова схватања су се заснивала на примени права и одбацавању силе.

Четврто поглавље (стр. 313—347), чији је наслов „Мостови кроз векове“, говори о далекосежности спољне политике којом се руководио Титулеску, док пето поглавље (стр. 348—370), под насловом „Савременост неких моралних вредности“, покушава да укаже на заснованост и етику Титулескових погледа.

На странама 371—393. аутори дају преглед најважнијих догађаја из живота и рада овог великог дипломате (1882—1941) који је умро у изгнанству у Кану са непуних 59 година живота. Књига

доноси и опсежну библиографију (стр. 349—429), као и индекс имена и географских назива (стр. 430—446).

У сваком случају, аутори су успели да дају једну изврсну књигу, корисну не само онима

који се баве делом великог румунског дипломате и државника већ и свима онима који су заинтересовани за политичке односе међу државама између два светска рата.

Милан Ванку,

ДЕЧАНСКА РИЗНИЦА

Мирјана Шаkota, *Дечанска ризница*, издали у сарадњи Просвета, Београд, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, Јединство, Приштина, Београд, 1984, 481 стр., 16 табла у боји, 264 слика, 12 цртежа.

Пред нама је обимно дело о ризничком благу у Дечанима, студиозно и лепо написана монографија о најбогатијој и најбоље очуваној манастирској ризници у Србији, коју је манастирско братство готово у непрекинутом току векова сабирало и брижљиво чувало. Аутор ове узорно опремљене књиге саветник-конзерватор Мирјана Шаkota, наш истакнути познавалац средњовековних и новијих манастирских ризница у Србији, представила нам је резултате свог дугогодишњег рада на изучавању дечанских старина. По методолошком приступу и расподели грађе, студиозно написаном текстовном делу, богатом каталогу са целовитом библиографијом за поједине предмете и педантним указивањем пажње сваком поједином детаљу на њима, за ово дело у низу сродних може се без претеривања рећи да стоји, заједно са *Ризницом манастира Бање*, књигом истог аутора, на првом месту те врсте научних публикација у нас. Садржај ове изузетне књиге подељен је на два дела: први даје исцрпан историјат ризнице од њеног оснивања, то јест од четврте деценије XIV до друге деценије XX века; други се дели на поглавља која чине групе исте врсте предмета. Ту су иконе, предмети од метала, тканине и везови, предмети од дрвета, бакрорезне плоче, печати, панагије и панагијари, пафте и појасеви; документа на српском,

турском и грчком језику и још неки значајнији документарни прилози. О формалним квалитетима ове књиге ваља још истаћи да има на француском језику сачињен резиме и попис илустрација. Пажљиво је израбен разубени систем регистара, који омогућава брзо и ефикасно сналажење у материјалу: ту је, пре свега, значајан попис имена која се налазе исписана на ризничким предметима, затим општи именски регистар, а следе га топографски и предметни.

У уводном делу историјата ризнице дата је исцрпна критичка библиографија о проучавању и описивању њених старина у српској и странијој науци током последњих 130 година. У поглављу о самом настанку и развоју дечанске ризнице наводе се врсте предмета који су, према писаним изворима, са много вероватноће припадали најстаријој етапи њеног развоја. За свега неколико предмета могло би се претпоставити да су били део ризничког језгра. То су артосна панагија окована у сребро, јерусалимске оловне ампуле, велики чирак од бронзе и бронзани хорос. У следећим поглавља прелићу се подаци о историји самог манастира и његовој судбини са подацима о набавкама предмета за литургију и опрему цркве, о даровима које су поклоници манастира и св. Краља кроз то време доносили. Међу тим предметима,

највећим делом пореклом из домаћих радионица, било их је и из офисина других земаља, примера ради из Русије, Бугарске, Немачке. Подаци које откривају неки од тих предмета страног порекла представљају нову грађу и за науку земље где су настали. Скупинама предмета каталожског дела претходе студије под називом „Општа разматрања“, у којима су осветљени извесни развојни путеви и неке етапе у историји односних занатско-уметничких дисциплина.

Са становишта историје уметности, а по оцени аутора монографије, међу ризничким збиркама у Дечанима највећу уметничку вредност има колекција икона. Њихове изражене уметничке квалитете, „у неким случајевима чак врхунске у српском, па и у византијском сликарству уопште“, већ су кроз богату литературу познати и признати као такви изван граница наше земље. Лепи светао простор дечанске цркве, пун верине, највећа је галерија дела познатог зографа Лонгина, плодног ствараоца у другој половини XVI века, чија се развојна линија може пратити кроз готово четврт столећа, што је иначе изузетни случај у познавању биографија наших иконописаца. Поред збирке икона највећу и драгоцену колекцију чине предмети од метала. Уз већ раније овде поменуте предмете, оно што данас припада збирци настало је у раздобљу од XVI до XIX века. Најзначајнија је свакако група сребрних чаша разне намене. Следе кадионице, путири, тасови, окви на књигама, ризице, њивоти за мошти, крстови, у много случајева дела познатих и непознатих домаћих мајстора. Објављивањем *Дечанске ризице* откривена је бројна збирка кандила (95 комада), кованих или ливених од разних материјала. Ретки су старији примерци (XV—XVI век), а већина је настала у току XIX века. Мирјана Шакота се нашла пред сложеним, али занимљивим и подстицајним задатком да изучи дечанска кандила као доскора непознату релативно велику ску-

пину занатско-уметничких, а стилски специфичних предмета који су у православним црквама на Балкану у великом броју заступљени, а до сада једва испитивани. Кандила је систематизовала према њиховим типолошким и иконографским карактеристикама, налазила им аналогije међу примерцима сачуваним у другим црквама, као производима домаћих и страних радионица, примера ради оних у Враци и у Јерусалиму, откривала имена појединих мајстора. Нема сумње да ће овај материјал, сада приступачан науци, утицати на изучавање ове врсте доскора потпуно занемарених занатско-уметничких предмета, заступљених у великом броју по црквама балканских земаља. Ваља истаћи да су дечанске кадионице изузетно занимљиве као докази стилских симбиоза у уметничким занатима на Балкану, које су сазреле током више векова, а биле балканска специфичност. Кад Мирјана Шакота приликом утврђивања порекла појединих кандила није располагала елементима за њихову сигурну атрибуцију, она се оправдано одредила за примену уопштене одређнице „балканска радионица“ у обради каталожке јединице, јер се под тим термином подразумевају неке опште, за стручњака препознатљиве, специфичне формалне вредности.

Трећа, веома значајна ризничка збирка у Дечанима садржи предмете од дрвета, међу њима изузетне средњовековне примерке, јединствене у светској културно-уметничкој баштини: њивот за мошти Стефана Дечанског из пете деценије XIV века; седмоугаони сточић са интарзијом и токарним елементима, крај XIV — почетак XV века; дуборезбарени крст старца Нестора, дело мајстора јеромонаха Никодима, из 1564/65.

Иако је материјал ризице, по општој логици њиховог настајања разнородан, а проблеми које намеће хетерогени, Мирјана Шакота је ширином своје учености и истраживачком радозналости

задирала у суштину појединих питања и за њих налазила убедљиве одговоре. Она је такође стрпљивим критичким проверавањем и преиспитивањем наталожене резултата досадашњих истра-

живања долазила до нових сазнања и нових закључака, који су од значаја за даљи развој научне мисли у историји наше уметности и културе.

Верена Хан

СЛОВЕНСКО ПАГАНСТВО

Б. А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, АН СССР, Отделение истории. Институт археологии, Издательство „Наука“, Москва, 1981, 608 стр.

Академик Борис А. Рыбаков (1908) један је од водећих совјетских археолога. Поред научног рада којим се бави низ година, он је и руководиоца Института археологије АН СССР и секретар је Одељења историјских наука АН СССР. За свој рад совјетска држава га је наградила највишим наградама. Он је аутор више књига из области археологије и историје културе источних Словена: *Занатство Старе Русије* (1948), *Стара Русија. Предања. Епика. Летописи* (1963), *Руски датирани натписи XI—XIV века* (1964), *Први векови руске историје* (1964), *Слово о полку Игореву и његови савременици* (1971), *Руски летописци и аутор „Слова о полку Игореву“* (1972), *Руске карте МоСКВЕ XV — почетка XVI века* (1974), *Паганство Старих Словена* (1981), *Из историје и културе Старе Русије* (1984).

Књига Б. А. Рыбакова *Паганство Старих Словена* заслужује посебну пажњу из више разлога: 1) то је обимно дело (608 страна) које представља збирни резултат његових дугогодишњих истраживања древне словенске културе; 2) ово је једна од ретких књига (ако не и једина такве врсте) која словенску културу почиње да прати од почетка људске културе, тј. од далеког палеолита; 3) као грађа за реконструкцију паганства коришћени су археолошки, историјски и делом етнографски и фолклорни подаци, па је овим његово дело у области компетенције више научних дисципли-

на; 4) ова књига се јавља у време појачаног интересовања за почетке словенске културе а посебно за истраживање словенске митологије, док та интересовања не прати много нових истраживачких студија, итд.

Није тешко наслутити какви високи захтеви постоје да се аргументовано напише књига с овом проблематиком, а да се не склизне у произвољност и домишљање.

Борис А. Рыбаков је своју књигу поделено у три дела, а сваки део састоји се из више тема (глава). Структура књиге је следећа:

Предговор,

I Дубоки корени:

периодизација словенског паганства; дубина сећања; камени век. Одјек веровања ловаца; златни век неолита (стари земљорадници);

II Стари Словени:

извори словенске културе; земљораднички култови Прасловена;

III Извори словенске митологије:

рабање богиња и богова; Род и Рожаница; руски вез и митологија; митови, предања, бајке,

Закључак.

У предговору *Паганству* Борис А. Рыбаков даје кратак преглед досадашњих истраживања словенске митологије. Тај преглед је сведен на неколико аутора и углавном је то старија литература, превасходно руска. Савремени руски аутори који изучавају сло-

венску митологију са позиција лингвистике, етнолингвистике и семиотике у овом прегледу се не помињу, док се у књизи, по појединим питањима, исказује не-слагање са њиховим ставовима. Југословенске ауторе, с изнимком неколико археолошких чланака који се наводе у књизи, Рибакoв такође не спомиње. Вероватно би књига имала већу тежину да се аутор више ослањао на поједина истраживања других аутора а која се тичу индоевропске и словенске митологије. Овако, почевши од уводног слова па преко литературе, затим археолошке и етнографске грађе, књига добија националну боју.

Периодизацију словенског паганства Рибакoв мање-више своди на схему која је позната из списка под именом „Реч о идолима“:

1. Култ вампира и русалки (првобитни анимизам — појављује се у палеолиту и мезолиту).
2. Култ Рода (божанство Васељене и целе природе као и плодности — близак култ Озириса, везује се за гвоздено доба),
3. Култ Перуна (као покровитеља војно-кнежевских кругова Кијевске Русије),
4. Прихватање хришћанства.

Ову схему Рибакoв допуњује разматрањем списка словенских богова познатих из летописа и на основу фолклорне грађе.

Појам вампира би ипак требало везивати за представу о *загробном свету*, па, у жижи интересовања требало би да буде схватање загробног света и реконструкција представе о Владаноу тог света. Вампир је део регулативе на релацији овај-онај свет, тј. ако човек не поштује одређено социјално понашање, а то може да се односи и на колектив, ризикује да постане вампир и да буде лишен вечитог боравка са својима на оном свету и да буде осуђен на стално лутање између овог и оног света. У исто време колектив је стално изложен опасностима од стране вампира, што је јак елемент за поштовање од-

ређене регулативе. Раним облицима религије код Руса се успешно бавио Золоторјов. Резултате његових истраживања Рибакoв не спомиње.

Чини ми се да је развитак религијско-митолошких облика далеко друкчији од оног што даје спис „Реч о идолима“, и да то није поуздана основа за научну реконструкцију паганства.

Доста простора Рибакoв даје народним бајањима као извору за реконструкцију паганства. Чињеница је да су бајања врло архаични материјал, али не толико архаичан као што се овде приказује. Поред тога, овде се наводе само источнословенски примери, који су врло канонизовани и битно се разликују од јужнословенских и западословенских примера. Изузев списка мотива, готово је немогуће говорити о лику прасловенских бајања, а камоли на овај начин представљати још старије стање.

Када се чита *Паганство*, има се утисак да се култура развија линеарно, и да се може лако доћи на почетак ако се пође отпозади, без обзира на то што је тај почетак далеко неколико хиљада година. Отприлике овако у неким случајевима изгледа реконструкција појединих митолошких или симболичких елемената у књизи Б. А. Рибакoва. На пример „ромбички елемент“ у везу и орнаментици нашег времена повезан је са сликом пресека мамутове кости из касног палеолита, а слично је и са представама јелена и лососа, као и „идеограма засејане њиве“. Представа *змаја*, пак, која је широко распрострањена у фолклору многих народа, везана је за конкретан историјски повод — тј. да се иза представе змаја крије ратоборни народ Кимеријци који су пљачкали и палили словенска насеља на југу од X до VIII века пре нове ере.

У *Паганству* је очигледна плу-рока ерудисија научника Рибакoва и његова посебна фантазија која припада књижевном стваралаштву. Уз ово друго би ишло и његово објашњење постанка ок-

руглих хумки, које он повезује са коришћењем коња. Он каже: „Широко се користи коњ, људи постају коњаници, а опажање природе које има коњаник разликује се од опажања пешака. Осећање простора, слобода премештања, сазнање *видокруга* у правом смислу те речи — управо је тај комплекс нових елемената погледа на свет, који је створио жељу за стварањем у гробничком настипу модела *видокруга*“ (стр. 233). У књижевну имагинацију спада и тумачење *шестокраког громовног знака*, које Рибакoв везује за слику *снежне пахуљице*. Објашњење је да су пахуљице везане за врхове планина, а пошто је евидентан култ врхова планина, онда је, по Рибакoву, таква веза могућна. Међутим, етнографска граба говори да су празници везани за култ Громовника, смештени у пролећно-летњи период, тј. у вегетативни део године, када снег не пада. Иначе, снег скоро да нема никакву улогу у народним обичајима календарског циклуса.

И нека друга питања која покреће Рибакoв могу се на други начин решавати. У првом реду, тумачења заснована на етимологији више личе на тзв. „пучку“ или „народну“ етимологију него на научно засновану — филолошку етимологију. Тако, нпр. богиња *Мокош*, на основу ортографске слике у неким руским споменицима, третира се као *Макош*, затим се ово име дели на две компоненте, тј. као МА-КОШ. У првом делу овако подељеног имена Рибакoв види стару индоевропску ознаку за МАЈКУ (ова форма се иначе среће у неким старогрчким споменицима) а у другом делу савремену реч КОШ — „корпа од прућа“, „плетени амбар“ и сл. Из овога он изводи да је МАКОШ богиња среће и судбине, јер носи кош са зрнвљем, које је симбол богатства. Тешко да се може прихватити овакво етимологизирање, јер не могу у једној речи да буду две

непроменљиве компоненте, једна од пре 2.500 година а друга из данашњег времена. Осим тога, о богињи Мокош, поред осталих, врло документовану студију написао је В. В. Иванов, повезујући њено име са „мокар“, „мокрити“. То посредно и Рибакoв признаје, јер цитира Чичерова, који пише о Параскеви (која је преузела главне одлике Мокоши) каже: „Сам комплекс сликања Параскеве укључује појам *свете земље влаге*“, што упућује на везу са „мокар“ и „мокрити“.

Словенска митологија је врло тежак проблем у науци. Археолошка граба мало даје за реконструкцију словенске духовне културе, а писменост се усваја тек са покрштавањем. Главни извор за реконструкцију остаје етнографска граба, записана од XIX века па до данас и лингвистичка (топонимија, хидронимија, ономастика, етимологија итд.). Међутим, ова граба до сада није систематизована на одговарајући начин (рецимо у речнике) и није довољно изучена. Отуда, поједини истраживачи, да би осветлили један проблем, изучавају читав контекст и наводе грабу која није само везана за дати проблем. Рецимо књига Б. А. Успенског о култу Светог Николе код источних Словена истражује низ питања која нису строго везана за култ Николе али су важна за контекст тог култа (књига је и буквално подељена на два дела — на основни и на екскурсе).

Књига Бориса А. Рибакoва *Погледање Старих Словена* занимљива је за читање, јер је маштовита. Ту се могу наћи и разне плодне идеје и она може инспирисати на размислање. Ипак у научном погледу, то дело не испуњава строге захтеве и оно по ширини премашује могућности једног човека, како по познавању грабе, тако и по познавању истраживања других научника, као и по спремности да се и њихов труд призна.

Љубинко Раденковић

ИЗАБРАНИ ЕТНОЛОШКИ СПИСИ

Franjo Baš, *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*, Slovenska matica, Ljubljana 1984, 382.

Словенска матица направила је добар потез објављујући изабране етнологске радове Фрање Баша, словеначког етнолога, музеолога и историчара. Књигу је за штампу припремио Ангелос Баш, а пропратну студију написао проф. др В. Новак. То је заокружена тематска монографија о зградама и привреди, о њеним разним гранама које су биле од значаја за развој и културни ниво словеначког села углавном од XVIII до XX века. О међусобној узрочности и повезаности та два проблема дати су у књизи многи примери.

Свим питањима Фрањо Баш је прилазио као етнолог, историчар и географ, што је по општем образовању и био. Почео је студије географије и етнологије на Бечком универзитету (код Хаберланда), а 1921. наставио на Универзитету у Љубљани, где је студирао географију и историју. Кроз свој скоро четрдесетогодишњи стваралачки период бавио се проучавањем куће, економских зграда, разних пољопривредних грана и привредних делатности. Неке од ових делатности су биле почети данас врло развијених индустријских грана у Словенији (као топљење гвоздене руде, стакларство, на пример).

Садржај књиге чини пет тематских целина: 1) *стамбена кућа* (8—137 — Увод у историју стамбене куће у Словенији, Из историје куће у Кропи, Рударска кућа у Идрији, Кобански храм, Дравчарјева димница, Сеоско покућство у Подрављу и Помурљу); 2) *привредне зграде* (140—168 — Привредне зграде у Словенији, Привредне зграде у Савињској долини); 3) *пољопривреда* (168—244 — Животни стандард сељака, Примеба на пожигалиштво, Карта мотика у Словенији, „Изгони“ на Дравском пољу, Хмељарство у Савињској долини, Ка питању штајерске пресе); 4) *сеоски занати* (244—292 — Задречки грнчари,

цеховско ткалство у Дравској долини, Похорско стакло; 5) *општи преглед културе* (292—312 — О карактерологији становништва Штајерског подравља, Човек и народна култура у доњој северо-источној Словенији); ради целовитости сагледавање Башеве делатности објављена су и два његова *освета*. Поједина поглавља у књизи чине расправе настале у разним временским периодима. Из њих се јасно види, без обзира на то што је Баш стварао до шездесетих година, да су његов избор проблематике и њена обрада веома блиски данашњим погледима на етнологску проблематику. Фрањо Баш још пре пола века у етнологским проучавањима излази из сеоских и сељачких оквира. У обради неких питања је и данас актуелан. У питањима која је обрађивао Фрањо Баш увек полази од њихове историјске појаве, трајања до савремених облика. Проблемима сеоске привреде, односно културе прилази широко и обухвата све оне елементе који су утицали на целокупан друштвено-економски развитак одређеног простора.

Најопширније и најразноврсније је проучавање куће. У својим истраживањима он је полазио од једноставних облика станишта на селу („димнице“ — куће са отвореним огњиштем). Али исто тако Фрањо Баш је први од наших етнолога проучавао ратничку кућу, кућу рудара, ковача и др. који су грађом специфичних облика станишта дали свој удео у формирању општег стамбеног фонда Словеније, нарочито од XVII до XX века. Овим својим приступом Фрањо Баш је први наш етнолог који овако широко схвата народну културу и њене етнологске оквири. Ф. Баш, исто као и Ј. Цвијић и А. Мелик увиђа значај природне средине, коју као и С. Вукосављевић повезује са занимањем и становањем човека. На таквим схватањима

ма почивају његова проучавања куће везана за различита, у неким селима (па и пределима) карактеристична занимања. Проучавајући, на пример, кућу у Кропи, Фрањо Баш обухвата сва она занимања која су укључена у процес производње гвожђа и израде предмета од њега. Полазна тачка за ово је био податак да је 1769. године у производњи у Кропи радио 21 ливац и фуџинар, 136 израђивача ексера, 108 рудара, 130 ђумуриџа и дрвосеча као и 11 возача и тесара. Ако се овоме додају и други чланови породице претпоставља се да је око 800 до 1.200 становника у то време живело од ових делатности. Фрањо Баш запажа да је Кропа од свих сеоских словеначких насеља у којима се прерађивала гвоздена руда била најмање аграрна. То је, по Башу, био један од услова што се управо овде развио раднички начин становања карактеристичан за словеначки вид раног капитализма.

Настанак и развој рударске куће, у Идрији, руднику живе у Словенији, предмет је расправе у којој су пропраћени услови изградње специфичне вишепородичне рударске куће и начин живота рударске породице. Фрањо Башу је рударска кућа показатељ за приказ рударског живота, ковачка кућа за приказ живота и делатности ковачке породице, исто као што је виноградарска за виноградарске крајеве или меркантилистичка кућа за живот словеначке варошице и града. Од посебног је значаја расправа о кобанском храму у којој Баш развија теорију о развоју куће са отвореним огњиштем и развоју и функцији појединих простора у њој.

У Башевом стваралаштву музеологија заузима важно место. У овој књизи то његово интересовање одсликава се кроз рад о „Дравчаревој димници“ која је обрађена као споменик народног градитељства, као споменик материјалне културе а приказан и целокупан живот и рад породице. Изучавајући развој појединих елемената покућства, Баш их по-

ставља и посматра у њиховом узрочном контексту и историјској условљености настанка и нестанка.

Посебно поглавље књиге чине радови у којима је реч о неким питањима из аграрне привреде, о неким пољопривредним културама као, на пример, хмељу у Савињској долини, или виноградарству и воћарству у источном делу Словеније, који су имали вишеструки значај за општи словеначки друштвено-економски развој. Кроз аграрни систем крчења и обрађивања, помоћу пађења (пожигалиштво), приказан је континуитет неких аграрних елемената од римске епохе, преко културе касније досељених Словена, све до савремених појава.

У поглављу о сеоским занатима који су у ствари нека врста допунске делатности, на специфичан начин историчара-етнолога обрађен је грнчарски занат, ткање и израда стакла.

Делатност грнчара везана је за постојање отворених огњишта. У XVIII веку постојао је грнчарски ред у који су могли бити уписани само сиромашнији сељаци којима је грнчарство било основни вид привређивања. Такав ред имао је своја правила за регулацију израде предмета и њихове продаје. Крајем XIX века нестајањем отворених огњишта почиње да се гаси и ова делатност.

Ткачи су такође удруживани у цехове — еснафе. Имали су своја правила која су одређивала обавезе и права чланова.

Израда стакла у Похорским шумама може се сматрати у неку руку као претеча касније фабричке стакларске индустрије. У Похорским шумама у којима је било кремена и дрвета цветала је од 1719. до 1908. израда стакла и стаклених предмета за домаћинство. Похорско стакларство развијало се под утицајем чешког.

Занимљива су за науку о народу два рада која говоре о неким општим духовним карактеристикама Словенаца у Штајерској. У њима долази до изражаја културна повезаност поднебља и човека у географској и

историјској димензији. Реч је о народном веровању и стваралаштву а посебно о занатима, саобраћају, сезонском раду, станишту, ношњи, исхрани као и о друштвеној и духовној култури становништва Североисточне Словеније.

Избором радова који су објављени у овој књизи тематски је заокружена стручно научна делатност словеначког етнолога, који је својим научним, музеолошким као и уређивачким радом себе уградио у словеначку етнологију. Из садржаја се види да Фрањо Баш сва питања која обрађује проматра просторно и дијахроно. Појаве се проматрају компаративно, што омогућава сагледавање развоја нашег културног наслеђа у ширим средње-европским и балканским оквирима. Из укупне Башеве делатности која се усредсређује на разматра-

ње терминологије, материјалне културе, духовних особености и друштвеног живота јасно је да етнологија носи сва битна обележја историјске науке.

Студија проф. В. Новака, објављена на крају књиге о животу и делатности Фрање Баша, поткрепљује сазнања да је реч о врсном етнологу чији радови имају шири и подстицајни методолошки, садржајни и општи научни значај. Башев приступ проучавању етнологских појава и проблема представља видан допринос развоју етнологских погледа на живот и свет. Он културно народно наслеђе, пре других наших етнолога, прати целовито, у његовом развоју и у руралним и урбаним срединама, а то је за Башево време (1899—1967) био знатан етнологски научни помак.

Бреда Влаховић

КАТАЛОГ СЛОВЕНСКО-РУСКИХ РУКОПИСНИХ КЊИГА

Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, Хранящихся в СССР XI—XIII вв, изд. Академия наук СССР, Москва 1984, 403.

Археографска комисија при Одељењу за историју Академије наука СССР већ дужи време припрема *Сводни каталог* многобројних рукописних књига које се чувају у библиотекама, архивима и музејима на територији Совјетског Савеза. На реализацији овога пројекта ангажован је велики број историчара, претежно палеографа, на чијем челу се до смрти налазио академик М. Н. Тихомиров. Комисија је одалучила да се напишу и објаве у облику каталога све глагољске и ћиријаске књиге настале до краја XV века. Изласком из штампе ове публикације, која у хронолошком погледу обрађује рукописе од XI до краја XIII века, испуњен је први део замишљеног плана.

Начин приказивања рукописа оцртао је у предговору председник Археографске комисије С. О. Шмит. Тај метод рада усвојен је на основу брижљиво извршеног

планирања, широких консултација и после читавог низа припремних радњи, у оквиру којих је штампан *Претходни списак словенско-руских рукописа XI—XIV века* (1966). У основи тог методолошког начела заступљени су сви елементи неопходни за стране осветљавање једног рукописа са материјалне, историјске, палеографске, филолошке, историјско-уметничке, текстолошке и књижевноисторијске стране. Као образац, он је већ прихваћен од стране међународне славистике и код нас се успешно примењује у пракси.

Распоред описаних наслова у *Сводном каталогу* извршен је по хронолошко-алфабетском принципу. Каталог је подељен на шест поглавља, чију основу представљају векови (XI, XI/XII, XII, XII/XIII, XIII и XIII/XIV). У оквиру векова прво су наведене тачно датиране књиге, после њих

наводе се датирание првом половином века, затим датирание само веком, а на крају се налазе књиге датирание другом половином века. У посебним поглављима су наведене књиге које су датирание веома широко, на пример XII и XIII век, и књиге настале на прелазу између два века.

Свака описана јединица садржи следеће елементе: наслов, датум постанка, место где се рукопис чува и сигнатуру (редовно су навођене старије ознаке, а у случајевима када се рукопис чува на више места, па чак и када се други део налази ван територије СССР, дата је сигнатура за свако место), одредница којој књижевности припада (старословенска, руска, бугарска или српска), формат и размера, број листова и стање очуваности, тип писма и почетак текста, садржај и библиографија издања оригиналног текста и важнијих дела. У случају потребе, а то је за поједине рукописе било неопходно, навођени су и следећи подаци: палимпсест, ноте, математички текст, минијатуре, иницијали, записи и допуњска запажања.

Записи су наведени без изузетка са констатацијом да ли су штампани или не. Велика је штапта што нису штампани у целини. По томе се углавном и разликује наш начин описивања рукописа од руског, јер се у нашим издањима записи увек доносе у целини. Наиме, увек постоји могућност да запис није добро прочитан и разрешен и да је у познатом делу Љ. Стојановића *Стари српски записи и натписи штампани погрешно*. Иначе, употребљавањем овде споменутих записа са наведеним делом Љ. Стојановића дошли смо до закључка да их је наш издавач углавном све обухватио, осим безначајних изузетака.

У *Каталогу* је обрађено 15 старословенских, 319 руских, 86 бугарских и 74 српских књига или, што је још чешће, само делова од некадашњих рукописа, који се чувају на 23 места. Рукописи страног порекла (српске и бугарске редакције) нису из-

двајани у посебна поглавља јер, по мишљењу аутора, они заједно са руским чине јединствено словенско писано наслеђе.

За нас велики значај има детаљан опис јужнословенских, посебно српских, рукописних књига. То питање у нашој науци још увек није решено, иако се последњих година интензивно ради на генералном каталогу свих српских средњовековних рукописа који се чувају у земљи и иностранству. Овим делом смо сада први пут на једном месту, захваљујући раду руских научника, добили систематски попис нашег књижевног блага које се чува у Совјетском Савезу.

Циљ једног информативног приказа није да наведе све наслове обрађене у *Каталогу*. Довољно је рећи да сачуване рукописне књиге обухватају све врлове средњовековне књижевности — библијску, апокрифно-хагеографску и литургијско-песничку. Од наших књига у Совјетском Савезу се чувају: 1 паримејник, 8 изборних јеванђеља, 3 четворојеванђеља, 8 изборних апостола, 3 апокрифа, 2 хагеографије, 4 пролога, 1 синаксар, 4 патерника, 3 триода, 2 служабника, 3 требника, 1 октоих и 1 патерник. За нашу културну историју непроцењиву вредност имају: *Вуканово јеванђеље*, *Одломци апостола из 1227. године*, *Шестоднев Јована Егзарха* са чувеним записом Теодора Граматика и *Јеванђеље* из збирке А. Ф. Гилбердинга бр. 1 и бр. 3. Углавном хрватском глагољцом писани су *Фрагменти богослужбених књига*, а босанском ћирилицом *Одломци јеванђеља*. Последња два рукописа су једина те врсте.

Сва описана рукописна дела су одавно позната у нашој науци Међутим, и поред тога, ово из дање заслужује пуну пажњу истраживача разних струка. Њиме је битно олакшан посао историчарима, палеографима, филолозима и археолографима јер ће у њему наћи поуздану информацију о нашем старом културном благау. Могамо подсетити да већина тексто-

ва није критички издата и да су се временом мењале сигнатуре. После свега што је речено није потребно посебно истичати значај ове публикације. Веома би корисно било да се она нађе у свим већим библиотекама и архивима као приручна књига и изврстан водич кроз рукописне фондове Совјетског Савеза, у коме се,

као што смо видели, чува велики број наших старих рукописа. На крају можемо констатовати да с нестрпљењем очекујемо остваривање другог дела плана руских научника у коме ће бити обрађене по истом принципу рукописне књиге од почетка XIV до краја XV века.

Србобран Милојевић

ПРИЛОЗИ ПРОУЧАВАЊУ ЈЕЗИКА ДАЧАНА

Aurel Berinde — Simion Lugojan, *Contribuții la cunoașterea limbii Dacilor*, Timișoara 1984, 256 стр.

Реч је о прилично чудној књизи, у првом реду за оне који су се бавили проблемима старих балканских језика у оквиру индоевропеистике. Па то и захтева нешто дуже задржавање на овој књизи.

Издвојимо ли *Предговор* (стр. 5—19), који је изашао из пера угледног румунског индоевропеисте Аритона Врачуа, остаје нам да се питамо да ли је овако саздана књига уопште могућна. А кад то кажемо, не мислимо да у целости оспоравамо поступак и резултате аутора који су уложили у дело силан труд, што се види и по бројној литератури коју су имали у рукама (о чему сведочи и Селективна библиографија, стр. 252—255), већ само истичемо да овај том наводи на нешто другачији прилаз проблемима који се постављају у индоевропеистици и уопште у лингвистици: обичај је да се упоређује оно што је хронолошки међусобно ближе, а не оно што је даље. Међутим, у жељи да прошире фонд дачког наслеђа у румунском, наши аутори су покушали да неке феномене овог последњег језика упореде са санскритом, те самим тим да прескоче нама добро познату латинску и словенску фазу утицаја, као и утицаје турске и мађарске, па да оно што је у највећем броју случајева латинско, словенско или постериорно дачком (о коме имамо исувише мало података) вежу за санскрит.

Чак и ако у суштини оправдамо пут којим су ишла два поменућа аутора, што морамо учинити поштујући методе којима су се послужили, остаје нам да кажемо да су многа њихова тврђења натегнута, односно на лабавим ногама, као и да *a priori* постоји тенденција да се оспоре ло данас научно утврђене поједности. Далеко смо од тога да побијемо сва њихова тврђења, али смо дубоко убеђени да су више пута вештачки исконструисана и ни на чему заснована. Зар латински и словенски утицај нису видни у румунском језику (нарочито први на коме је румунски као језик и заснован), тако да треба тражити лексичко порекло и морфолошке особености негде даље, поглавито ако је реч о дачком о коме, и поред многобројне научне литературе последњих деценија, све остаје у оквирима хипотеза, јер нема писане документације!

Да бисмо имали нун увид у странице ове књиге, осврнућемо се укратко на њен садржај који се састоји од четири поглавља. I поглавље је уводно (стр. 25—49) и објашњава начин истраживања који су аутори прихватили у настојању да укажу како је неопходно даље истраживање дачких елемената у румунском језику, што је несумњиво оправдано и што се већ ради за неке друге језике чија је историја тамна (нпр., албански).

Рекли бисмо, међутим, да су аутори — како се може видети на бројним страницама на којима се објашњава лексичко порекло санскритом — веома субјективни и недовољно документовани, служећи се чак неким имгинарним елементима.

II поглавље, дато под насловом „Познавање дачко-трачког језика“ (стр. 50—83), доноси етимологију 44 трачка или тобоже трачка топонима и антропонима. Много је значајније III поглавље, чији је наслов „Дачки елементи у румунском језику“ (стр. 84—246). Оно представља централни део излагања, а почиње потпоглављем „Односи у сличности између румунског и санскритског језика“, да би се наставило „Румунско-санскритским приближавањем у граматичкој структури“, где би могло — како и треба очекивати — упоредити са санскритом и сваки други европски језик. Затим следи „Аутохтоно наслеђе у румунском језику“ (700 речи), али је, код највећег броја примера јасно, односно знатно ближе латинско, словенско, мађарско, турско или неко друго порекло, а најмање санскритско.

Да не бисмо дужни, даћемо само — по нашем мишљењу — два примера неслагања, оба узета насумице из многобројних произвољности или немогућних комбинација.

Ево како се објашњава реч *Бистрица*, несумњиво словенског порекла (82, стр. 112—113): „На североистоку Баната тече река *Бистра*. По неким филолозима сматра се да је њен назив сло-

венског порекла, јер потиче од *bistro* (брзо). *Бистра* би стога значила 'Брза'. Наше је убеђење да назив *Бистра* као и дериват *Bistrița* јесте стара румунска реч која не потиче из словенског и зато се смисао реке *Бистра* не везује за словенски појам 'брза'.“ Потом се инсистира да се порекло поменуће речи објасни санскритском речи *vistra*, *vistrița*, која значи, „широк, велики“, и то стога што се у конкретном случају не ради о реци која је брза. Но ако у овом примеру и има нешто истине у смислу који дају аутори, навешћемо како објашњавају реч *дух* (226, стр. 149): „Реч значи 'спирит, нематеријално биће' у нашем фолклору. У санскриту *друх* = демон који наводи на зло, зловоља'. Нема никакве везе са хришћанством. Порекло јој је старије.“ Питамо се само откуда та реч у румунском црквеном језику, где је неоспорно словенског порекла! Уосталом, далеко би нас одвело ако бисмо се задржавали на свакој речи.

Излагање се закључује „Завршним разматрањима“ (стр. 247—251) којима се настоји да се укаже на јединственост дачко-романске симбиозе у формирању румунског језика и румунског народа.

Но чак ако су и превазишле могућности дозвољеног, односно онога до чега се данас дошло на основу позитивних научних резултата, овакве књиге указују на путеве којима треба да се крене као и на недоследности којих се треба чувати.

Момчило А. Савић

СРПСКИ ЛАТИНИСТИ

Opera scriptorum Latinorum natione Serborum usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Collegit et digessit Vukosava Karanović. Belgradi MCMLXXII

Попис дела југословенских писаца латиниста новијег доба — до 1848. године — представља дело фундаменталне вредности за све научне области наше не тако давне прошлости. Цео посао, у

ствари, представља резултат договора и рада Савета академија наука и уметности Југославије. Отуда *Bibliographiae fundamenta* имају заједнички наслов *Iugoslaviae scriptores Latini recentioris*

aetatis — Југословенски латинисти новијег доба, у три дела:

Pars I. *Opera scriptorum Latinorum natione Croatarum* usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Tomus I. Index alphabeticus. Collegit et digessit prof. Sime Jurić. Editionem curavit dr Zlatko Herkov, adiuvantibus prof. Vera Bonifačić, Ljerka Madirazza, Anica Pleše, Ljerka Zetović. Zagrabiae MCMLXVIII; — Tomus II. Index systematicus. Collegit et digessit prof. Sime Jurić adiuvante dr Dana Čučković. Editionem curavit dr Zlatko Herkov. Zagrabiae MCMLXXI.

Pars II. *Opera scriptorum Latinorum Sloveniae* usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Collegit et digessit Primož Simoniti. Zagreb Editionem huius Bibliographiae partis curavit Milan Grošelj — Ljubljana MCMLXXII.

Pars III. *Opera scriptorum Latinorum natione Serborum* usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Collegit et digessit Vukosava Karanović. Editionem curavit dr Slavko Gavrilović. Belgradi MCMLXXII.

После пописа библиотека у којима се чувају дела српских латиниста и након прегледа извора (*Fontes*) употребљених приликом израде ове фундаменталне библиографије, следе краће уводне напомене В(укосаве) К(арановић), које је на латински језик превео др Фрањо Баришић. У том предговору су изложени принципи којима се састављач руководи у припремању библиографије, полазећи од раније договорених упутстава на основу којих су урађени пописи дела хрватских и словеначких латиниста.

Зна се да је код Хрвата па и Словенаца *sermo Latinus* био неко време готово званичан језик. Готово сви јавни и приватни споменици (закони, дипломатска, судска и нотарска акта) писани су на латинском језику, који је био прихваћен и у јавном животу, по судовима и школама, на трговима; свештеници, племићи, грађани, војници, образовани и необразовани — били су склони употреби латинског језика.

Код православних Срба ранија писменост и образовање развијали су се далеко од латинштине. И поред тога, у неким областима насељеним Србима, посебно код Срба под влашћу Аустро-Угарске и Венције, поред ћирилице у употреби су били латински, немачки и италијански. И овде се латински језик употребљавао у јавним пословима. На латинском језику су штампане све дисертације које су за стицање степена доктора наука брањене на разним универзитетима. У доста прилика су и беседе држане на латинском језику. На овом језику су састављане посвете у прози и стиху, писани су годишњи школски извештаји.

Многи млади Срби, чија се имена у предговору библиографије илустративно помињу, од половине XVIII до краја XIX века, школовали су се у европским градовима — Бечу, Грацу, Будиму. Како су тада у школама многи предмети предавани на латинском језику, млади школовани Срби су, враћајући се у завичај, и сами ширили образовање на латинском језику. Неки од њих су из северних крајева Србије, данашње Војводине, прелазили у јужне области, у Србију кнеза Милоша, и ту ширили писменост и културу, по школама и другим институцијама.

Овом библиографијом, како се у предговору подвлачи, обухваћена су дела на латинском језику писана не само у географски омењеној Србији, било да су их писали домаћи или страни (путописци, него су пописана и сва она дела српских латиниста ма где да су они живели и стварали, као и дела страних аутора који су писали о српским стварима.

Библиографија је подељена у два дела. У првом делу грађа је абecedно сређена по ауторима или насловима дела, а у другом — иста дела сврстана су по материји, по дисциплинама на које се односе (каталози, филозофија, теологија, право, педагогија, прозни писци, песничка дела, историја, нумизматика, математика,

физика, медицина). Имена су писана савременом ортографијом; само у изузетним случајевима, и то имена у оригиналу дата су у парентези.

Са методолошког становишта посебно је значајно да се књига са више аутора наводи под именом српског латинисте, што је и разумљиво, јер нас аутор и његов удео у делу веома занимају. Изгледа међутим да то није увек и најдоследније спроведено, па су неки српски латинисти нашли место међу хрватским ауторима. Управо тако једино и можемо схватити ону ограду на почетку предговора српским латинистима — „не сматрамо неопходним да овде, с малим изузетком, поново доносимо дела латиниста која су већ забележена у наведеним библиографијама“ (... ea latinistarum opera vel opuscula, quae in supra-

dictis bibliographiis iam notata erant, paucissimis exceptis, hic de novo afferre nequiquam necessarium esse iudicavimus).

У тако сложенем и изнад свега успешно обављеном послу, бележимо једва неколико углавном словних, штампарских пропуста: Graeci уместо Graci, bibliographise а треба bibliographiae, disposite уместо dispositi (auctores et tituli) — на стр. 5. и 6, и доцније на стр. 54, уместо Новаковић Стефан — читамо Стојан.

Иако невелик по обиму, овај библиографски приручник представља непроцењив допринос српској науци и култури XVIII и XIX века, јер старијих латинских текстова код Срба готово и није било, за разлику од хрватских и нарочито дубровачких латиниста од краја XV и XVI века.

Миодраг Стојановић

ЗБОРНИК У ЧАСТ ПЕТРА СКОКА

Zbornik u čast Petra Skoka o stotoj obljetnici rođenja (1881—1981), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1985, 553 str.

Овај зборник, посвећен нашем великом романисти и балканологу, научнику који нам је оставио, између осталог, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога језика*, представља прилог којим су некадашњи ученици и поштоваоци великог лингвисте обележили стогодишњицу његовог рођења (1881. годину). Многобројни прилози у овом тому говоре о угледу и замашности дела загребачког филолога али ћемо се ми, приказујући Зборник у „Balcanici“, задржати првенствено на оним радовима који се тичу балканолошког приступа проблемима о којима су писали разни аутори из наше земље и иностранства. А одмах ћемо рећи да је таквих прилога и највише.

Покушаћемо да их прикажемо сврставајући их по предмету на који су се поједини аутори усмерили, мада то није лако изводљиво, имајући у виду да неки од

прилога представљају комбинације двеју или више врсти интересовања.

Тако, кад је реч о општем погледу на балканологију као лингвистичку дисциплину, треба истаћи рад *Henrik-a Birnbaum-a, Los Angeles, New approaches to Balkan Linguistics*, стр. 79—87, који настоји да укаже на неке нове путеве у сагледавању лингвистичких проблема на Балкану.

Типологија представља интересовање *Вере Герерсдорфер, Задар, Типови романизма у „Етимолошкијском рјечнику хрватскога или српскога језика“ Патра Скока*, стр. 167—174.

Иначе, лексика је поље интересовања већег броја аутора. Тако, док *Werner Bahner, Берлин, Einige spezifische Aspekte des rumänischen Wortschatzes in der Frühphase der romanischen Sprachentwicklung*, стр. 71—77, пока-

зује жељу да докучи бар делимично лексичко стање у предли-терарном румунском језику, дотле се Иван Дуриданов, Sofia, *Булг. шина', скр. минути'*, бави етимологијом једне речи, а Радо-слав Катичић, Wien, „*Бог Хрвата*“ у *Константина Порфиорогенита*, стр. 237—247, завршава се на једној прешци која је настала код преписивача. Gerhard Rohlf, Tübingen, *Ignote colonie slave sulle coste del Gargano*, стр. 419—422, даје извесне непознате словенске речи које су се у италијанизираном руху сачувале на обронцима Гаргана. Ту је онда и прилог Alexandru-a Rosetti-ја, Bucarest, *Études de vocabulaire*, стр. 423—424, који се задржава на постојању неких речи у источној Романији, којих иначе нема на Западу. С много инвенције је и Valeriu Rusu, Bucarest, „*Torna, torna fratre*“ dans la perspective de l'ethnographie balkanique, стр. 436—439, покушао да докаже на коме се локалитету могла јавити ова толико пута цитирана реченица. У исту област долази и покушај Alberta Zambonija, Padova, *Un'integrazione all' ERHSJ: serbo-croato ,kavurma', ,kaurma', veneziano ,cavroman'*, стр. 539—541, који је на основу бројне научне литературе везао венецијанску реч за нашу.

Ономастички у ужем смислу посвећена су два рада. Тако, Henri Drape, Louvain, *Petar Skok et le Comité International des sciences onomastiques*, стр. 121—126, говори о интересовању проф. Скока за одржавање скупова са подручја ономастике, а Stanislaw Rospond, Wrocław, *Onomastica sacra у Новом завјету*, стр. 425—435, за-у-ставља се на овом подручју у Еванђељу по Луци.

Етимологија је била и остала подручје интересовања многих аутора, па је тако и у тому који приказујемо. Док Идриз Ајети, Приштина, *Реч-две о достигнућима на пољу етимолошких студија албанског језика*, стр. 1—10, говори о ономе до чега се дошло током последњих година на овом подручју, дотле Петар Атанасов, Скопје, *Survivances latines en rou-*

main, стр. 29—32, указује на неке латинизме који су се сачували само у румунском. За Стјепана Бабића, Загреб, *Етимологија и творба ријечи у етимолошким рјечницима*, стр. 65—69, сам наслов довољно говори о предмету интересовања. Милован Gavazzi, Загреб, *Лексиколошки прилози*, стр. 161—166, даје извештај број етимологија. Овом подручју припада и прилог Johannes-a Hubschmid-a, Heidelberg, *Vorarbeiten für das rumänische Wörterbuch* (ограничено на реч *găsi* = 'trou-ver'), стр. 217—221. Ту је и рад Исмета Сманловића, Бања Лука, *О етимологији и значењу неких особних имена у босанскохрватској муслиманској антропонимији* (стр. 466—473).

Топономастичка истраживања дошла су до изражаја у раду Антона Града, Љубљана, *Топономастички присевки*, стр. 175—179, који даје порекло неколико словеначких и хрватских топонима, док се Иван Петканов, Sofia, *Anthroponymes et toponymes roumains d'orgine bulgare*, стр. 387—392, бави сличном проблематиком.

Источном романићу посветио је свој прилог Haralambie Mihănescu, Bucaresti, *Remarques sur la romanité du sud-est de l'Europe*, стр. 325—330.

Грађење речи заступљено је прилогом Бориса Маркова, Скопје, *О суфиксу '-исхте (-исхте)' у албанском и 'иште' у словенским језицима*, стр. 317—324.

Два рада баве се проблемом калкова: René L'Hermite, Paris, *Postverbaux ou calques?*, стр. 273—275, показује како је понекад тешко раздвојити поствербал од калка, док се сличним проблемом бави и Witold Mănczak Krakow, *Russe 'devjanosto'*, стр. 309—315.

Теорија преводња дао је леп пример Moshe Altbauer, Jerusalem, *Sluxome uha slišax*, стр. 11—18, постављајући конкретно питање: „У каквој мјери пријевод из друге руке представља значајке библијског стила?“

Већи број радова тиче се лингвистичког посуђивања. Ту је, најпре, прилог Агније Десницкаје,

Москва, *О проучавању турских елемената у лексичком саставу албанског језика — проблеми и задаци*, стр. 99—109. Нижу се потом Eugen Lozovan, København, *La „lèpre“ en Dacie?*, стр. 277—283, где је покушај да се одгонетне појава речи која значи „губа“ у румунском, па Жарко Муљачић, Берлин, *Su alcuni lessemi d'origine slava nei dialetti dell'Italia Meridionale*, стр. 331—340, који даје општи поглед на низ студија које су се појавиле са овог подручја после другог светског рата. Леп прилог на плану позајмљивања представља и рад Лије Магду, Нови Сад, *Лексички елементи српскохрватског порекла у језику румунских банатских писаца са краја XIX и почетка XX века*, стр. 285—289. Овом подручју припада и прилог Ioana Pătruța, Cluj — Napoca, *Dans le contexte des relations linguistiques slavo-roumaines*, стр. 375—377, у коме се користе словенске посуџенице да би се утврдило време формирања румунског језика. Нема сумње да ће пажњу заинтересованих привући и прилог Олега Н. Трубачова, Москва, *Kobyła — caballus — kaballes*, стр. 505—509, који указује на неоснованост приписивања ове речи словенском, јер је — на основу материјала који даје — треба тражити у трачком.

Интересантно је да је питања ма морфологије посвећено врло мало страница. Па уколико нисмо превидали нешто у овако богатом зборнику, том подручју би припадао једино прилог Марије Manoliu Manee, Davis (California), *Genetic Type versus areal coherence: rumanian case markers and the definite articles*, која се темељно зауставља на настајању румунског одређеног члана и на његове разлике од развоја на Западу.

Два прилога се задржавају на фонетским појавама. Аутор једног од њих је Andrei Avram, Bucarest, *Sur les nasales initiales préconsonantiques en roumain et en albanais*, стр. 33—43, где је

реч о заједничкој румунско-албанској појави која је ограничена него што се то обично мисли. Аутор другог рада је Петар Губерина, Загреб, који поставља питање: *La diphtongaison vegliote est -elle une diphtongaison romane?*, стр. 181—191, да би одмах дао на њега одговор, тј. да вељотски, на основу података које поседујемо, у својој најстаријој фази није познавао дифтонге, док је у следећој било само дифтонгирања у отвореном слогу, а тек у најновије време, почев од XIX века, оно се јавља и у затвореним слоговима, што је несумњиво утицај чакавских говора, богатих дифтонзима.

Два прилога су посвећена синтакси. Тако Момчило Д. Савић, Београд, *Moyens d'exprimer le temps passé dans le style scientifique des langues des peuples balkaniques*, стр. 449—460, говори о синтетичном и аналитичном исказивању одређеног односа у датом стилу истичући да су синтетични облици углавном у повлачењу. Митја Скубић, Љубљана, *Remarques sur la concordance des temps dans les langues romanes*, стр. 461—466, говорећи о овој појави, задржава се углавном на језичкој ситуацији у романским говорима Истре.

Ако нисмо назначили врло вредне прилоге који третирају небалканолошке и нелингвистичке области, не можемо а да не поменемо завршни прилог у овом тому из пера Валентина Путањца, Загреб, *Поговор о Петру Скоку и његову раду*, стр. 547—553, који је укратко изложио све области којима се бавио наш велики романиста и балканоолог, сећање око кога је окупило многобројне сараднике из земље и иностранства.

У сваком случају, реч је о јединственом зборнику који неће моћи да пренебрегну не само посленици са подручја балканонологије већ и са знатно ширег.

Момчило Д. Савић

ПРИДЕВСКЕ СИНТАГМЕ У СЛОВЕНСКИМ И БАЛКАНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

— Т. Н. Молошная, *Адъективные словосочетания в славянских и балканских языках*, Москва, „Наука“, 1985.

Овај рад Татјане Николајевне Молошне представља наставак њене раније објављене књиге која је била посвећена именским синтагмама у словенским и балканским језицима. У овој упоредној типолошкој анализи придевских синтагми словенски језици су заступљени члановима све три словенске групе: источна — руским, западна — пољским и чешким и јужна — српскохрватским и бугарским. Поред словенских, у разматрање је укључен и румунски као несловенски балкански језик.

У уводу своје књиге Т. Н. Молошнаја напомиње да словенски језици обилују мноштвом заједничких црта на свим језичким нивоима и да је стога раније било доста сумњи у успех овакве једне типолошке анализе. Веома интересантни резултати ове студије најбоља су потврда важности оваквог приступа, јер упоредно изучавање словенских језика открива и веома значајне разлике међу њима. Те разлике управо представљају суштинске типолошке одлике словенских језика. Укључењем румунског језика у ово испитивање проширени су оквири саме синтаксичке анализе у балканословенској равни. Опште је познато да се сличности у балканским језицима испољавају преважно у синтакси и зато се ова књига, по речима саме ауторке, „може сматрати једним делом упоредне словенобалканске синтаксе“ (стр. 5).

Начин описа материјала извршен је на исти начин као и у претходно објављеној књизи о именским синтагмама. Сваки појединачни тип придевске синтагме је представљен одговарајућим граматичким моделом који укључује следеће две ознаке: а) којој класи речи припада управни члан синтагме, б) какав је морфолошки облик њеног зависног члана. У датом случају управни члан

придевске синтагме је увек придев, док је зависни обично именица, прилог или инфинитив. Савим је логично да исти синтаксички модели нису могли да буду примењени на све језике и да су при овој класификацији нужно испољена нека одступања. То је управо случај са бугарским и румунским језиком. Пошто падежни систем у бугарском није, као у другим словенским језицима, морфолошка категорија, него синтаксичка (аналитичког типа — падежни односи се изражавају само помоћу предлога), у њему нема уопште беспредложних придевских синтагми. У румунском језику, опет, постоје специфичне придевске синтагме које не познају словенски језици. Таква је, нпр., придевска синтагма са сличном коме обавезно претходи предлог *Пр и д + предлог (де/ла) + Суп: bună de bățut „добра (=„зрела“) за батине“, ușor la purtat „лак за ношење“,* као и предложни модел са инфинитивом *Прид + предлог (де/петру) + Инф: capabil de a crede „способан да верује“, convenabil pentru a construi „погодан за градњу“.* Познавалац нашег језика може у овом моделу да препозна конструкцију *за + Инф и т и в* која је сразмерно честа у српскохрватском и то нарочито у његовим западним областима у које је продрла из западноевропских језика. На њу, као на очигледан варваризам у скј., скренула је пажњу и сама ауторка књиге.

Показујући суштинске сличности међу собом у овој области синтаксе, описани словенски језици испољавају и одребене карактеристичне разлике. Тако се руски, нпр., одликује врло великом употребом беспредложних придевских синтагми (с генитивом, дативом и локативом: *полный слез, благодарный другу, румяный лицом*), али се број при-

дева који учествују у образовању тих синтагми стално сужава, тако да се неки од ових модела постепено лексикализују, а други застаревају (нпр. *кровы жадный, брюхата ребенком*). Насупрот руском, у српскохрватском и другим словенским језицима (осим бугарског) беспредложне придевске синтагме са именштом данас су сасвим обичне. Упор. нпр. Прид + Им(ген.): *жедан воде, гладан ваздуха, сит рата*, пољски *syty slawu*, чешки *lastry zlata* (према руском арханчном *жадный денег*). Док су по заступљености беспредложних синтагми с генитивом словенски језици углавном равноправни, по обиму лексички различитих придева који могу да управљају беспредложним дативом прво место заузима српскохрватски далеко превазилазећи све друге словенске језике (упор.: *љубазан свакоме, каурину дужан, рад кавзи, раван људима, сличан брату, одан слободи, склон заборава*). Синтагме са беспредложним инструменталом најбоље су заступљене у чешком: нпр. *bledý hněvít* према рус. *бледный от гнева*, пољ. *blady z gniewa* и сх. у којем би се рекло „блед од страха“ или „дрвен од беса“.

За пољски, чешки, српскохрватски и у овом случају и за бугарски карактеристичан је још један беспредложен модел. То је акузатив мере — Прид + број + И мак.: пољ. *dwa kroki szeroka*, чеш. *dlouhý jednu hodinu*, сх. *висок једну стопу*, буг. *дълбок пет метра*. За разлику од њих, руски и румунски имају само предложни акузатив мере — нпр. рус. *широкий во всю улицу*, рум. *lung de trei metri*, „дуг три метра“.

Беспредложни модел Прид + Именица у косом падежу румунског језика издвојен је засебно од словенских језика због специфичног карактера румунског деклинационог система у коме се у овој иначе реткој конструкцији појављује јединствен облик за генитив и датив — нпр. *străin lui* „њему стран“, *propriu copiilor* „својствен деци“.

У свим описаним језицима врши се процес постепеног напу-

штања беспредложних модела и њихове замене предложним конструкцијама. Овај процес данас је потпуно завршен у бугарском који је сачувао само очигледно лексикализовани беспредложни акузатив мере. Насупрот бугарском, на другој страни је српскохрватски који располаже са највише беспредложних модела. Остали језици су распоређени овако: Буг — Рум — Рус — Пољ — Чеш — Срх.

Од веома бројних предложних придевских синтагми којима обилују сви описани језици поменућемо овде неколико интересантних случајева.

Најзаступљенији и најмногозначнији модел у свим словенским језицима је Прид + до + Им(ген). У свима њима он чак изражава готово иста значења.

Прилично стабилан модел от / од / od + Им(ген) који у свим овим језицима изражава узрочно-последичне односе типично *гарав од сунца* само у српскохрватском и бугарском има још једно специфично значење издвајања: сх. *један од другога*, буг. *някой от учениците*, насупрот моделу из / з + Им(ген). У осталим словенским језицима. Занимљиво је да се румунски ни овде не поудара са српскохрватским и бугарским. Својим одговарајућим моделом с предлогом *dintre* „између“ ближи је осталим словенским језицима.

Значење намене изражено је на доста различите начине. На једној страни се издвајају руски и пољски с моделом *для / do + генитив: удобной для строительства, trudny do naśladowania*, док преостала три словенска језика користе акузатив с предлогом *pro* у чеш., односно *за* у сх. и буг.: *здравé pro дѣти, удобен за сядане, рођен за велика дела*. Румунски такође има истоветан модел: *folositor pentru sănătate* „користан за здравље“.

За наш језик врло је занимљив податак да низу српскохрватских генитивних предлога (као што су *преко, због, према, спрам*) нема етимолошки сродних предлога у другим словенским језицима. Ме-

бу њима се нарочито истиче модел с предлогом преко (нпр. *задужен преко грла*) који је без паралела у словенским језицима. Међутим, он је истоветан румунском песте + Им(ак): *frumos peste mdsurd* = „леп преко мере“.

Бугарски и српскохрватски разликују се од других словенских језика широком употребом нових придевских синтагми с предлогом на + Им(ак). типа: *червена на квадрати, сива на тачке*. Много рећи истоначни модел у њима *в/у + Им(ак./ин.) жълта в широки райета, светла у ситан десен или зелена у плавим нијансама* представља основни модел за изражавање овог значења у руском и пољском.

Упоредени материјал показује да међу словенским језицима постоји јединствен синтаксички принцип у области придева и именица. Најоштрији резултати ове анализе пружају овакву слику типолошке повезаности међу опшарним језицима: западнословенски су међусобно веома блиски, руски је доста сличан пољском, а руском се приближава и српскохрватски. Балканословенски су најближи међу собом и такође с румунским. Та веза може да буде овако представљена: Чеш — Пољ — Рус — Срх — Буг — Рум.

Вања Станишић

БИБЛИОГРАФИЈА СРПСКЕ ПЕРИОДИКЕ

Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Историјски институт, Грађа књ. 26, Просвета Београд 1984, 138 + (1) стр.

Прикупивши и обрадивши скоро седам стотина библиографских јединица српских часописа, новина, календара и алманаха, историчар, библиотекар и библиограф Јеремија Д. Митровић је, невеликом књигом, створио незаобилазни приручник не само за оне који се баве историјом српске периодике већ и за све оне истраживаче који проучавају историју српског народа. Током свог тридесетогодишњег рада аутор је обрадио све новине и часописе које су издавали Срби или су штампани на српском језику у крајевима „где су живели Срби у нашој земљи“ као и све оне који су ван Југославије били намењени Србима. Тако се поред листова и часописа штампаних у Београду, Буприји или Нишу, преко оних из Задра, Мостара, Сарајева, Загреб и Новог Сада појављују и листови штампани у Солуну, Пешти, Бечу, Чељабинску, Питсбургу или Њујорку. Ј. Митровић није пропустио ни врло

ретке листове који су на шапирографима умножавани у тешким условима балканских ратова и првог светског рата.

Зависно од природе листа или часописа, његовог начина и дужине излагања, аутор му је посвећивао више или мање пажње и простора. Читаоцу је омогућено да сазна не само место, периодичност и године излагања, уредника или власника већ и имена сарадника и основно садржинско или политичко обележје листа. Многобројне су библиографске јединице у којима се као уредници и сарадници појављују најзначајнији делатници српског политичког, научног и културног живота. Поред листова или часописа који су изразито политичког или научног карактера нису заостављени ни они који се баве земљорадњом или пчеларством, поуком или забавом. Тако ова библиографија представља својеврсну упутницу за проучавање, не само по-

литичке већ и привредне и културне историје Срба.

Само у неколико библиографских јединица је назначено где се одређени лист може наћи. Коментари при крају неких библиографских јединица — „Библиотечка реткост“, „Велика реткост као комплет“, „Сачуван делимично“ — узнемиравају и истражи-

ваче и библиофиле. Мада није уобичајено, штета је да није — бар код оних који се најтеже налазе — додат и податак у којим установама се тражени лист може наћи. То би још више допринело вредности ове изузетно корисне књиге а истраживачима уштедело велики труд.

Љубодраг П. Ристић

SÜDOSTFORSCHUNGEN, Bd. XLI—XLIV München 1982—1985.

Један од најпознатијих светских часописа са радовима о југоисточној Европи, „Südostforschungen“ из Минхена, наставља лепу традицију редовног излагања и пред нама се налазе четири последња тома.

Књиге о којима је реч по концепцији се не разликују од претходних. Две мање целине садрже извештаје са разних конгреса и симпозијума посвећених проучавањима југоисточне Европе као и краће некрологе, док се са преостале две, са студијама и приказима нових књига, овај часопис, квалитетом радова и информисаношћу, и изваја, од осталих сличних публикација.

У првој обимнијој рубрици под насловом *Aufsätze* (1982, Bd. XLI 1—346; 1983, Bd. XLII, 1—299; 1984, Bd. XLIII, 1—304; 1985, Bd. XLIV, 1—245) објављено је доста интересантних студија и расправа из историје, народне књижевности, уметности, текстова који се баве проблематиком односа народа и држава југоисточне Европе. Хронолошки посматрано, у радовима се обрађује тематика од најстаријих времена па све до наших дана, расправља се о Отоманском Царству, о државама и државицама, њиховим успонима и падовима, о сеобама народа и њиховим међусобним прожимањима. Од ових радова који су од посебног интереса и за наше читаоце извајамо неколико. У првом Отхмар Никола Хаберл критички расправља о прилозима

Владимира Дедијера под насловом *Kritische Anmerkungen zu Vladimir Dedijers Dokumentation des jugoslawisch-sowjetischen Konflikts von 1948* (1982, Bd. XLI, 325—332), док Мухамед Хаџијахић исцрпно пише о *Letoniscy* попа Дукљанина у раду *Das Regnum Sclavorum als historische Quelle und als territoriale Substrat* (1983, Bd. XLII, 11—60). За истраживаче простора јужне Европе од посебног су интереса и две расправе које су написали Клаус-Детлев Гротхусен, један од најпознатијих немачких научника који се већ годинама бави проблематиком балканологије, и Јадран Ферлуга. Студија првог аутора, *Modernisierung und Nationsbildung. Modelltheoretische Überlegungen und ihre Anwendung auf Serbien und die Türkei* (1984, Bd. XLIII, 135—180), намеће се занимљивим теоретским приступом који иницира даљња слична истраживања, док се Ј. Ферлуга, *Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter* (1985, Bd. XLIV, 1—16) бави увек интересантном проблематиком Византије и балканских народа.

Оно што часопису о коме је реч даје посебну вредност, и по чему је он годинама већ познат, јесу многобројне рецензије и прикази књига у којима се расправља о народима и државама јужне Европе. Прикази су подељени у девет целина, а о радовима наших аутора расправља се најчешће у првој, *Südosteuropa-Allgemeines*, и у четвртој, *Jugoslawien*. П.

Барта говори похвално о књизи Г. Станојевића *Србија у време бечког рата 1683—1699* (1982, Vd. XLI, 451—452), а у истом тому налазе се и прикази књига чији су аутори М. Валентић, Н. Шехић, П. Луковић, Н. Ражњатовић, И. Катацив.

У наредном тому W. Kessler расправља о књизи *Историја Југославије 1918—1978*, (1983, Vd. XLII, 388—389) Бранка Петрановића, а Срећко М. Џаја о делу *Где се налазила Србија од VII до XII века* (389—393) Реље Новаковића.

Трећа књига часописа доноси доста разноврсних приказа радова из области етнологије, А. Антонијевић, *Обреди и обичаји балканских сточара* (1984, Vd. XLIII,

360—363), библиографије (А. Панковић, *Сртске библиографије 1766—1850*, 438—439), културних ве за Срба и Бугара (Б. Игњатовић, *Штампање бугарских књига и литова у сртским штампаријама 1833—1878*, 453—454) и уметности (А. Давидов, *Сртски бакрорези 18. века*, 481—483).

И из последњег тома часописа издавамо рецензије књига Д. Драгојловића, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији, II*, 1985 (Vd. XLIV, 263—264), А. Антонијевића, *Фолклорни театар у балканским и подунавским земљама* (283—285) и зборника радова *Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у XIX веку*, (364—366).

Борђе С. Костић

REVUE DES ETUDES SUD-EST EUROPEENNE

Томе XXII/1—4, Bucureşti 1984.

У свескама на које оведа обраћамо пажњу балканолога и других проучавалаца историје и културе народа југоисточне Европе нарочито је изражено настојање да се поједине области истраживања разуде и што свестраније проуче. Тако је прва свеска XXII тома ове румунске научне ревије посвећена јединственој тематској целини — *Наслеђе и иновације у пластичним уметностима*. Разноврсна тематика и хетерогени приступи сведени су оведа на нешто проширене насловне садржаје преко којих се читалац упућује на детаљније ишчитавање, зависно од потребе и занимања, у првом реду оних тема које привуку његову пажњу. Тако се Esaterina Cincheza-Buculei позабавила *свеукупношћу зидног сликарства у области Халмиу (XV век)*, с посебним освртом на иконографију и осниваче (стр. 3—25). — Сагита Рора, на основу прегледа вотивног зидног сликарства XVIII века, даје социјално-политички контекст вотивног сликарства, које чини сегмент световног сликар-

ства (стр. 27—31). — *Западноевропски класицизам и уметност балканских народа* тема је предавања Фридберта Фикера (Friedbert Ficker), одржаног на међународном колоквијуму AIESEE у Букурешту, 1982. (стр. 33—44). — Mihai Ispir се позабавио *премисама за изучавање барокног наслеђа у архитектури Румуније у XIX веку* (стр. 45—56), а Kazvan Theodorescu — *савременом историјском мисли и сликом у југоисточној Европи* (стр. 57—64). — Krasimira Koeva говори о европским утицајима на бугарско сликарство 30-их година XIX века (стр. 66—72). — Joana Vlasiu + Добруца: *континуитет простора у румунском сликарству* (стр. 75—81). — Dora Panayotova-Pignet нашу пажњу задржава на *инспирацијама прошлости у савременој бугарској уметности*.

Средишне свеске (2. и 3) за 1984. годину, у два наставка доносе реферате (мисцеланеа) са V међународног конгреса за проучавање Европе (Београд, 1984).

После уводног текста о АИЕ-SEE-у, асоцијацији научне сарадње и очувања мира, поводом двадесетогодишњице њеног постојања (основана 1963), у избору су дати прилози неколицине научника из разних земаља.

У прилогу Суидини „Дачани“, једна реинтерпретација (св. 2, стр. 113—122), полазећи од податка у византијског лексикографа Suide (Suidas Lexicon, ed. A. Adler, II, п. 2), Ст. Брезеану налази да овај пасаж има изузетно значење у низу информација које се односе на старе Дачане. — *Значај дела Доситеја Обрадовића за компаративна проучавања* (св. 2, стр. 123—131) Ј. Деретић сагледава полазећи од књижевноисторијских и културних премиса које су услвиле појаву Доситеја и његовог дела. До сада је однос Доситејевог дела и других балканских књижевности, изузев грчке литературе, проучаван искључиво са становишта рецепције његових идеја у другим националним срединама и њиховим културама.

Остали прилози у другој свесци за 1984. годину се односе на идеологију и менталитет у светлости лингвистичког израза (Z. Mihail), или на догађаје у време отоманске окупације Беча 1683 (Claude Michaud). Румунија и Југославија према фашистичкој Италији (1926—1928) предмет су реферата Константина Јордана, а М. Ј. Рук (Rooke) разматра концепт трговине британске владе са југоисточном Европом 1938—1939. године.

Саопштења објављена у 3. свесци своде се углавном на две тематске целине: *Румуни у историји југоисточне Европе и Аграрне реформе; општа разматрања и специфични аспекти*. Прву насловну целину осветљавају текстови: *Румуни и ослободилачка борба народа југоисточне Европе* (N. Ciachir), *Румунија и балканолошке студије* (V. Paracostea) и *Независност у румунској историји XIV—XVII века. Облици и идеје* (E. Stanescu).

Компаративни приступ примењен је у тексту К. Јордана, *Аграрне реформе у периоду између два рата*. St. Vilcu разматра аспекте аграрне реформе у Југославији, а Мустафа Али Мехмет чини осврте на аграрне реформе у Турској (XIX—XX века). Ливну Марку (L. Marcu) сагледава аграрне реформе и облик својине у Добруџи, а R. Raiuşan прави прелиминарне белешке о идеји аграрне реформе.

Под заједничким насловом *Национална свест и друштвено-политичка стварност, 1784—1848*, обухваћена су два прилога у 4. свесци овога годишта: *Устанак Хореза (1784) и политички контекст југоисточне Европе* (N. Erdoiu) и *Румунска интелигенција у Трансилванији: Запад и национална свест, 1830—1848* (Keith Hitchins).

На маргинама ових студија превагнула је анализа румунских историјских, културних и књижевних веза са суседним и другим европским народима кроз векове.

Миодраг Стојановић

BALKAN STUDIES

A biannual Publication of The Institute for Balkan Studies Volume 24/1—2, Thessaloniki 1983.

Прва свеска 24. тома угледног солунског гласила за питања Балкана доноси осам главних чланака, два обимна критичка приказа и већи број осврта на новонадате књиге и студије.

Средњовековном периоду посвећен је рад N. C. Misorolosa: *Византијско утврђење Редина — прилог историјској топографији Мигдоњије*. Први пут Редина се помиње у XVI новели Лава VI

Мудрог упућеној патријарху Стефану и отада се име овог средњовековног утврбења јавља у већем броју (посебно атонских) докумената. Мисоролос прати помен имена и на основу извора даје приказ црквеног и економског живота Редине. У другом делу свога рада он анализује архитектуру овог византијског утврбења. Текст прати 51 слика на крају књиге.

Народној архитектури Кастра на Тасосу посвећен је рад С. Ангелуди и Г. Велениса: *Традиционално насеље Кастро на Тасосу*. Да је тешко осветлити развој овог насеља, посебно у првим годинама турске власти, само је по себи разумљиво будући да за то недостају извори; ипак, скица развоја овог насеља постоји. Природно, већи део ове студије посвећен је архитектонској анализи сачуваних зграда чије се слике и основе могу видети у прилогу на крају свеске.

Д. Берниколас — Хадзопулос објављује у овом броју *Balkan Studies* *Опис Крита и јонских острва који је саставио венецијански путник Алесандро Магно у XVI веку*. Овај опис налази се у једном италијанском кодексу са краја XVI и почетка XVII века и данас се чува у Вашингтонској библиотеци Фолгер. Пун наслов дела гласи: *Relazione del viaggio di Cipro // di quell'isola, e di altriviaggi // fino al ritorno in Venezia di // un Patrizio veneto*. Дело садржи описе четири путовања, од којих је прво на Кипар. Управо са тог пута на Кипар и јесте опис Крита који се овде објављује.

Јурју Крижанићу (око 1618—1683), језуитском Баку, доцније доминиканцу, контроверзном интелектуалцу који је покушао да помири римско католичанство и руско-славјанство, човеку кога је неки референт римске Пропаганде назвао „*servello torbido e stravagante*“, а руски цар доцније осудио на петнаест година прогонства у Сибир, посвећен је рад Захаринаса Н. Цирипанлиса. Гачније, он је посвећен Крижанићевом односу према Грцима. Са њима је дошао у контакт врло рано

још за време својих студија у Риму у грчком колегијуму светог Атанасија (*Collegium Graecum*). Овом периоду Крижанићевог живота посвећен је први део Цирипанлисовог рада, док у другом делу говори о његовом односу према оним Грцима који нису припадали колегију. За развој грчко-јужнословенских односа од много је мањег значаја Крижанићев начелно непријатељски став према грчкој ортодоксији; став какав је имао, уосталом, и према лутеранству и уопште протестантизму (о томе у глави 4), од његове делатности преводиоца византијских и поствизантијских грчких теолога о чему Цирипанлис говори у трећем поглављу.

Приликама које су настале завршетком првог светског рата баве се два чланка овог броја „Балканских студија“. То су *Ревизија мира у Северу: прва фаза (аугуст 1920 — септембар 1922)* од А. Л. Макфија (А. Л. Macfie) и чланак који је написала Арета Тунда-Фергати: *Историја зајма за избеглице из 1924. године*.

Прилог Валтера Пухнера носи наслов *Трачки карневал и теорије о постанку старогрчке драме*. Када је 1906. године R. M. Dawkins објавио у *Journal of Hellenic Studies* (свеска XXVI, стр. 191—206) аутоптички опис карневала који се до тога времена сачувао у Тракији (данашња европска Турска) и који је он повезао са култом Диониса, етнолози и класичари нису престајали да о овом карневалу расправљају било залажући се да се он узме у обзир као беоцуг који је до тада недостајао у разјашњавању нимало лаког питања настанка грчке трагедије, било оспоравајући му овако високу доказну вредност или чак саму античку провенијенцију. Пре свих је енглеска наука са почетка овог века била та која је узимала у обзир овај карневал при спекулацијама о настанку античке драме, док модерна истраживања (нарочито немачка) имају уздржанији став. Али, Валтер Пухнер није себи поставио задатак да реши овај нелаки проблем. Његова намера је много скромнија, али зато нимало ма-

ње вредна. Он се, наиме, пита: како је могућно да се при расправљању једног тако важног проблема какав је настанак грчке трагедије узима у обзир само Докинсов опис трачког карневала када он није ни најстарији ни најпотпунији? Илуструјући ово, Пухнер излаже опис карневала онако како га је средином друге половине прошлог века, дакле двадесетак година пре Докинса, видео Viziinos, грчки песник родом из тог краја (од кога је, уосталом, Докинс и чуо за овај култ), а затим наводи врло богату литературу која је написана о овом питању, нарочито ону бугарску и грчку, а која је до данас остала непозната истраживачима перекла грчке драме. Овим Пухнеровим чланком постаје јасно да ће њу будући историчари драме морати узети у обзир.

Тренутној ситуацији у Грчкој посвећен је прилог Д. Ј. Деливаниса *Проблеми Грчке као десетог члана Европске заједнице* у којем он указује на шест основних питања који стоје пред грчким друштвом. То су: 1. растућа инфлација, 2. тешкоће настале из ранијег погоршања грчког платног биланса, 3. извоз капитала, 4. укидања разних супсидија, 5. појачана страна конкуренција у Грчкој и 6. опадање нивоа образовања посебно на универзитет. Погрешно би било, указује Деливанис, све ове проблеме посматрати као последицу уласка Грчке у Европску заједницу (годишња инфлација је још 1979. износила 26%) и мислити да се они не би испојили да Грчка није 1. јануара 1981. постала чланица ЕЗ-а. Уосталом, овај датум не представља неку особиту прекретницу у развоју грчке привреде будући да је она повезана са Европском привредном заједницом још од далеке 1962. године.

Традиција је Balkan Studies да поред низа мањих приказа доноси и опширне критичке приказе. Овог пута Димитрис Тријандафилопулос као археолог коментарише стопедесети Споменик Филозофско-историјског одељења Аустријске академије наука: *Tabula*

Imperii Byzantini, hrsg. Herbert Hunger, Bd. 3: *Nikopolis und Kephallënia*, P. Soustal u J. Koder, Беч 1981, а Спирос Врјонис пише читаву монографију од осам табака поводом књиге: *Stanford J. Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, први том који је 1976. изашао у издању Cambridge University Press.

Друга свеска Balkan Studies посвећена је Трећем грчко-српском симпозијуму одржаном у Солуну од 4. до 7. новембра 1982. под насловом *Сарадња Грка и Срба од петнаестог до деветнаестог века*. Није претерано рећи да је српски народ током своје историје у великој мери био везан за Грке. Сам његов улазак у историјско време и почеци васцеље његове културе одиграли су се у тренутку када је он дошао у додир са јужним суседом. А каоније, када су и српски и грчки народ изгубили политичку самосталност и све националне установе осим цркве, оба народа делиће умногоме исту судбину. Њихово заједничко живљење у границама Османског Царства имало је за последицу развитак истих или врло сличних цивилизацијских облика у свим сферама живота: од одећа, обичаја, политичких покрета у којима су заједнички учествовали, до уметности. Неретко је исти живописац сликао олтар цркве и у Србији и у Грчкој. И у дијаспори ишли су Срби и Грци заједно. Примери из Земуна, Будимпеште и Беча то недвосмислено показују. Њихов заједнички живот ван граница Отоманског Царства тек какашто је реметио неки сукоб. Они су се често више него Срби или Грци осећали припадницима једног јединственог православног света који је из овог или оног разлога морао да напусти своју домовину. Све ове чињенице, иако више пута истицане у нашој историографији, нису до сада послужиле као повод за опсежнија истраживања. Имајући ту празнину у виду, Балканолошки институт САНУ у Београду у сарадњи са истим именем Институтом из Солуна предузели су напоре да се та

празнина попуни. Плод тих напора јесте и Трећи грчко-српски симпозијум чији се реферати објављују у овом другом тому. То су: Атанасиос Ангелопулос: Охридска и Пећка архиепископија на основу патријаршијских аката која је издао К. Деликанис (XVII и XVIII век); Драгослав Антонијевић: Заједнички елементи градског костима у Србији и Грчкој у XIX веку; Иконе зографа из Мосхопоља у Српском Ковину (Rácskeve) у Мађарској; Д. Ј. Деливанис: Економски односи Грка и Срба у XIX веку и њихов допринос стварању заједничке цивилизације на Балкану; Војислав Ј. Бурић: Икона светога краља Стефана Уроша III са сликама из његовог живота; Драгољуб Драгојловић: Исихазам и рестаурација Пећке патријаршије 1557; Верена Хан: Украшавање седефом у балканским земљама за време Отоманског Царства; Константинос К. Хадзопулос: Грчки добровољци из Влашке у трупама „Les Chasseurs d'Orient“ у време француског освајања у Далмацији (1808—1809); Георгија Јоаниду-Бицијаду: Стање у политици и у култури у Србији и грчко-српске везе у доба намесништва (1868—1872); Атанасиос Е. Каратанасис: Учешће Срба у антиотоманском покрету влашких принчева Кантакузена и Бранковића и православних патријарха Доситеја Нотаре и Дионисија Муселимиса XVII—XVIII век; Сотирис К. Кисас: Солунски сликари у осамнаестом веку. Прелиминарна студија; Бурица Крстић: Однос између обичајног и писаног

права у српском и грчком правном систему; Евангелос Н. Киријакудис: Грчки уметници који су учествовали у зидном сликарству у области под јурисдикцијом Пећке патријаршије у доба њене обнове (1557—1690); Фани Мавриди: Срби и грчко братство у Венецији; + Томица Нјакчевић: Проблеми рецепције обичајног права при кодификацији грађанског права у Србији и у Црној Гори у XIX веку; Стефанос Пападопулос: Позив охридског архиепископа Атанасија за ослобођење балканских народа (крај XVI — поч. XVII века); Јоанис А. Пападријанос: Грци и Срби као интегрисано друштво у Земљу током XVIII века; Хараламбос Папастатис: Један неиздати документ из 1726—1727. године о грчко-српском сукобу због грчке цркве у Бечу; Милован Павић: Барокни панславизам и историјска дела као извори српске књижевности XVII и XVIII века; Сретен Петковић: Уметничка делатност и борба за одржање српске цркве током XVI и XVII века; Миодраг Стојановић: Историјска и национална мисао у делима Доситеја Обрадовића; Владимир Стојанчевић: Грчка заједница у Београду на прелазу из XVIII у XIX век; Ј. Тарнанидис: Грчки извори Историје Јована Рајића; Константин Ап. Вакалопулос: Општа разматрања о економском продору грчке моћи у српске земље у XVIII век; П. А. Вокотопулос: Поводом утицаја критског сликарства на српску графику XVI века.

Мирослав Вукелић

GODISNJAK, knj. XXIII, XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 21, 22, Sarajevo 1985, 1986.

Нови XXIII број *Годишњака* доноси два врло занимљива прилога из области физичке антропологије из пера Живка Микића. Први је *Прилог морфологији вештачки деформисаних лобања из*

периода велике сеобе народа, у којем Микић, уз Сеада Черкеза, даје темељну анализу и графичку реконструкцију две лобање. Лобање су из околине Панчева, ископане на непознатом локали-

тету, између два рата, а на основу специфичних лобањских деформација аутори закључују да потичу из периода велике сеобе народа. Прва лобања припада женском полу узраста *adultus* и има специфичну деформацију која је изазвана обмотавањем бандажне компресионе траке преко фронталне кости, париталних костију и окципиталне кости. Аутори претпостављају да је деформисање престало током прве деценије живота, када је траг деформације постао довољно видљив и одговарао естетским, друштвеним и културним критеријумима који су и условљавали деформисање. Аутори закључују да је морала постојати и трака која је служила за придржавање косе у чеоној зони, јер би без те траке због деформисаности лобање коса сметала. Друга лобања има сасвим различиту деформацију, која није изведена из естетских разлога, већ је настала услед притиска траке за ношење терета преко главе. Деформација је у вертикалној равни и њоме су захваћени предњи делови париталних костију. Аутори на основу анализе ове деформације убедљиво реконструишу начин ношења терета помоћу траке пребачене преко главе. Посебну вредност овог чланка чине и графичке реконструкције поменутих лобања које је израдио Сеад Черкез.

Други рад из области физичке антропологије је *Прилог антрополошкој структури скелета из некропола са стећцима у Југославији*. Живко Микић је извршио биоантрополошку анализу скелета са девет некропола из периода од XII до XIV века, са подручја Босне, Херцеговине и Далмације. На основу ових анализа, аутор закључује да је реч искључиво о брахикраним и хипербрахикраним серијама оба пола (са изузетком женског пола на једној некрополи), што доводи у везу са близином јадранске обале и распрострањем старог медитеранског типа становништва и у средњем веку. Биостатистичка обрада и поређење са средњовековним становништвом осталих

балканских земаља, показали су да популација из некрополе са стећцима има специфичан карактер и да унутар антрополошких варијација словенских групација заузима сасвим уско поље. Микић ово доводи у везу са брахикранизацијом и закључује да су ти скелети аутохтоног, антрополошки несловенског, претежно влашког порекла и да улазе у састав језгра процеса брахикранизације. Овај рад је са становишта балканологије изузетно значајан јер показује учешће паљобалканског, несловенског становништва у формирању средњовековне, па и модерне популације на Балкану.

Овај број *Годишњака* доноси и два занимљива прилога из праисторијске археологије. У првом реду то је рад Растка Васића *Прилог проучавању шарнирских фибула у Југославији*. Иако је наслов скроман, Васић заправо даје изванредно корисну типологију шарнирских фибула на Балкану. Реч је о карактеристичном типу фибула који се на Балкану јавља у VI веку п. н. е. и траје све до II века п. н. е., иако је њихов врхунац V и IV век п. н. е. Васићева типологија шарнирских фибула базира се на облику пластичних додатака на луку. Прва група су фибуле без пластичних додатака на луку, друга са кугластим перлама, трећа са биконичним перлама, четврта са прстенастим навојима, а пета са звездастим украсима и розетама на луку. Васић ове групе даље развија у подгрупе на основу броја пластичних украса, као и на основу материјала од којих су израђивани. Аутор закључује да су се ове фибуле појавиле у западној Македонији у другој половини VI века п. н. е. под утицајем из северне Грчке, а да импулсе за појаву ових фибула треба тражити у Малој Азији. Васић сматра да је центар њихове продукције била Македонија, одакле су се ове фибуле шириле у унутрашњост Балкана, посебно у IV век п. н. е., када за њих влада највеће интересовање, али претпоставља и могућ-

ност аутохтоне израде овог накита и у ширем балканском залећу. То се види у извесној трансформацији локалних производа у односу на македонске узоре. Посебно је занимљиво што Васић указује на македонско порекло ових фибула. Новија истраживања потврђују тезу да је Македонија у V и IV веку п. н. е. била један од значајнијих центара израде накита, али показују и да се проблем требенишке културе мора сагледавати у светлу припадности македонском културном кругу, пре него круту њихових северних и западних суседа. Шарнирске фибуле, међутим, како је показао Васић, сведоче ипак о јаком утицају македонских центара на балканско залеће.

Други прилог из археологије је расправа Владимира Лековића *Начин сахрањивања у старчевачкој култури*. Полазећи од две гробне конструкције на локалитету Златара код Руме, аутор анализира погребне обичаје у старчевачкој култури, углавном упоређујући ове гробне конструкције са осталим познатим гробовима старчевачке групе. Објективну тешкоћу аутору је представљала чињеница да публиковане информације о старчевачким гробовима, са неким изузетцима, углавном нису пружале могућности за детаљну анализу. Упркос томе, аутор показује како се и на основу релативно малог броја узорака може извршити вредно и интересно проучавање. Лековић наводи различите типове инхумације и то: тип 1 — сахрањивање у гробној јами, било једноставног или сложеног типа и тип 2 — развијена гробна конструкција без рампе и са рампом, односно дромосом. Аутор овај тип конструкције упоређује са полуземуничком купом и каснијом генезом тумула. Наводи да није констатована повлашћена страна света у оријентацији покојника, али да се може утврдити извесна друштвена стратификација на основу богатства прилога у појединим гробовима. Већ и разноликост у гробним конструкцијама указивала би на друштвену раслоје-

ност, али Лековић, анализирајући гробне прилоге, закључује да је постојао привилегован слој у чијим су гробовима налажена луксузна и престижна добра. Ова околност веома је значајна, тим пре што се у савременој археологији све више признаје значај „економије престижних добара“ у процесу друштвеног раслојавања. Овај феномен посебно је видљив у гвозденом добу, а Лековић показује да је присутан на подручју Балкана још у старијем неолиту.

Од осталих прилога у *Годишњаку* требало би навести обиман рад Јулијана Мединија *Cognationes saloniitanae*, у којем аутор на основу епиграфских споменика из Салоне разматра питање правне и културне основе појма „*cognatio*“. Други, такође веома обиман прилог је *Граматичка категорија приједлога у ромском језику Рада Ухлика*. *Годишњак* доноси у хроници закључке са XXII седнице Центра за балканолошка испитивања као и извештај активности Центра у 1983. години, који је припремила Едина Алирејсовић.

Још је богатији и разноврснији XXIV број *Годишњака* који обухвата прилоге из различитих балканолошких дисциплина, од микенологије и археологије, преко физичке антропологије, до лингвистике и етнологије. На првом месту требало би споменути рад Петра Илијевског *Писани подаци о земљопоседничким односима на Балкану из касне бронзане епохе*. Анализирајући документе линеарног Б писма из микенских архива, аутор покушава да реконструира систем земљопоседничких односа у микенском друштву. У овоме се поглавито ослања на Е серију таблица пронађених у Пилосу. Ови документи омогућавају и извештај увид у социјалну структуру микенског друштва, власништва над земљом, као и о начинима мерења земље. Занимљиво је да се у микенском друштву земља мерила према количини семена и пшенице, што је и данас пракса у појединим деловима Балкана. Овај рад залази и у правне и социјалне аспек-

те земљопоседничких односа, али пружа могућност да се микенско друштво сагледа и шире у контексту бронзаног доба југоисточне Европе. Аутор закључује да континитет који постоји у етничком и језичком развоју између микенске и хомерске Грчке, не може да се констатује и у друштвеној организацији. Илијевски сматра да је микенска држава била организована по минојском моделу и да је била слична аутократским централизованим државама Блиског истока у II миленијуму п. н. е., у којима су главни земљопоседници били двор и храм. Пропаћу микенске цивилизације овакав систем се у југоисточној Европи распао и уступио место другачијим друштвеним односима.

Археологија је у овом *Годишњаку* заступљена текстом Анте Милошевића и Благоје Говедарице *Отишић Влаке — праисторијско налазиште у Вртаци I*. Насеље у Отишићу припадало би, према ауторима, јадранском типу љубљанске културе позног енеолита. Посебно занимљива околност је сама локација насеља у вртаци што је до сада непознат тип насеља. Аутори истичу карактеристичну чињеницу да су оваква насеља потпуно незаштићена, а да се време позног енеолита и раног бронзаног доба обично сматра изразито немирним и несигурним. Анализа насеља у Отишићу допушта јасније сагледавање генезе четинске културе и отвара проблеме тумачења економије праисторијских заједница овог краја. С тим у вези, Анте Милошевића и Благоје Говедарица претпостављају да се не може искључити могућност локалног номадоког сточарства и сукцесивног запоседања више вртача од стране једне, или неколико група људи. Аутори исправно закључују да је њихов рад тек почетак истраживања и да би требало спроводити даља и детаљна истраживања овог подручја. Налазиште у Отишићу показује како се интензивним истраживањем једне микрорегије могу отворити нови, свежи, а

понекад и сасвим неочекивани проблеми који се тичу праисторијских насеља и економије.

Други прилог из археологије је рад Благоја Говедарице *Проблем датације насеља Гајтан и нека питања културних односа на илирском подручју у касном енеолиту и старијим фазама бронзаног доба*. Овај рад задира у прилично важно и осетљиво питање културне целине тзв. илирског подручја, и у њему аутор врши корекцију хронологије насеља Гајтан у северној Албанији. На основу анализе старијих слојева Гајтана и аналогја са северним балканским залебем, а посебно са средњејадранским подручјем, Благоје Говедарица је дао приказ културног развоја на илирском подручју од касног енеолита до почетка позног бронзаног доба. Та анализа показала је да се не може говорити о формирању културног средишта и једног језгра будуће класичне илирске културе, већ, по речима аутора, на овом тлу егзистирају три снажне и прилично самосталне културне средине (јадранско залебе и северна Албанија, затим јужна Албанија и на крају јужна Босна). Говедарица закључује да је северна Албанија од финалног енеолита до средњег бронзаног доба припадала средњејадранском културном комплексу што искључује могућност поделе ширег илирског простора на јужну и северну Илирију. Овај рад несумњиво показује сву сложеност процеса формирања илирске културне генезе, као и то да се само оваквом детаљном научном анализом, а не крутим унапред назначеним тезама, може проучавати прошлост балканских народа.

Живко Микић и у овом броју *Годишњака* има два прилога из области физичке антропологије. Једно је *Прилог антропологије бронзаног доба на тлу Југославије*. Овај рад представља својеврсну антрополошку допуну четвртог тому Праисторије југославенских земаља. Микић закључује да у бронзаном добу, на антрополошком плану долази до консолидације праисторијског ста-

новништва, али да „медитеранско неонеолитско антрополошко језгро није разбијено у III миленијуму, него наставља своје границе“. Аутор такође констатује да се наставља започета брахикранизација и динаризација становништва. Други прилог Живка Микића су *Антрополошка запажања о скелету Вигња Милошевића*. Ради се заправо о антрополошкој анализи скелетних остатака средњовековног племића који је преминуо почетком XV века. Радови Живка Микића у овом броју и ранијим бројевима *Годишњака* чине већ сад једну завидну серију биоантрополошких прилога и попуњавају празнину која је дуго постојала у нашој археолошкој и антрополошкој науци.

Рад Маријане Гушић *Звонолика сукња „џублета“ у женској ношњи Малисора* права је посланица за сваког балканолога. Маријана Гушић, преко анализе сукње *џублета*, сеже дубоко у прошлост балканских народа и у историју ношње. Рад је подељен на два дела, при чему је први историјско и теоријско разматрање проблема настанка и значења *џублете*, а други део представља опис грабе, где је приказано десет примерака *џублете* из етнолошких збирки у Сарајеву и Загребу. *Џублета* је специфична сукња округлог звоноликог облика. Њена особитост је то што је равена хоризонтално, под правим углом на висину људског тела, за разлику од већине остале одеће, која је решавана по вертикали. Јасно је да оваква специфична одећа захтева и посебан начин израде који Маријана Гушић детаљно и пластично описује. Нарочито је занимљива теза ауторице да је *џублета* својим обликом задржала један веома стари балкански облик женске ношње са откривеним грудима. Сви предмети који у склопу *џублете* служе да се прекрију груди, секундарно су и накнадно ушли у састав овог костима. До

овог закључка Маријана Гушић дошла је детаљном анализом ношње, али и непосредним теренским радом, приликом кога је чак имала прилике и да види овај архаичан начин ношења *џублете*. У прилог овој тези говориле би и убедљиве аналогије са археолошким материјалом, у првом реду са минојском и микенском женском ношњом, али и са другим расположивим подацима о праисторијским балканским ношњама (Кличевачки идол и сл.). Маријана Гушић закључује да је звонолика сукња, која се носи са откривеним грудима, један од најстаријих типова балканске женске ношње, који је чак у малисорском костиму задржао традиционалније облике него у микенској ношњи. Посебно би требало истаћи да се Маријана Гушић, без страха, али са потребним научним опрезом, упушта у аналогије са археолошким материјалом. Археолошке аналогије у етнологији, као и етнолошке у археологији, годинама су биле проглашаване за опасан и превазиђен метод, али се модерна светска наука данас све више враћа оваквом типичном научном принципу, уколико је он, као у раду Маријане Гушић, у склопу чврстог научног система. У прилогу су дати цртежи и кројеви *џублета*, а у тексту се спомињу и фотографије, којих, сем неколико теренских снимака, у *Годишњаку* нема, што је штета пошто би оне допуниле и још боље илустровале овај, иначе изврстан, научни рад.

Од осталих прилога у *Годишњаку* требало би споменути други део обимне студије Рада Ухлићка *Граматицка категорија приједлога у ромском језику*. Ухлићкови радови о ромском језику који се нижу из броја у број *Годишњака* представљају обиман и значајан допринос овој, помало занемареној, грани филологије. *Годишњак*, поред тога, доноси и прилоге Едине Алирејсовић *Прилагођавање романских елемената у херце-*

говачким антропонимима садашњој средини, затим Идриза Ајетија *О узајамним односима између албанског и других балканских језика*, и Љатифа Муљакуа *Етничка имена албанског народа у Ву-*

ковом Рјечнику. Годишњак доноси и приказе и критике из пера Благоја Говедарића и Репета Исмајлиа, као и уобичајену хрониклу.

Александар Палавестра

НАУЧНИ СКУП ПОСВЕЋЕН ВАЛТАЗАРУ БОГИШИЋУ

У организацији Српске академије наука и уметности одржан је у Београду, од 20. до 22. децембра 1984. године, научни скуп посвећен животу и делу великог научника деветнаестог и почетка двадесетог века Валтазара Богишића. Богишићева личност осветљена је са разних страна у око четрдесет научних саопштења, што одражава чињеницу да се он бавио не само правом и његовом историјом већ и етнологијом и другим наукама као што су изучавање народног стваралаштва, поред његовог занимања за уметност. Општи поглед на научни рад и дело Валтазара Богишића дао је академик Мехмед Беговић, а затим су следила саопштења о економским елементима у његовом делу (академик Обрен Благојевић), о Богишићевим истраживањима у Црној Гори (професор Бранислав Недељковић) а затим још нека општија саопштења (Јелена Даннловић — о Богишићевој сарадњи са Јиречеком, Вернер Габријел Цимерман, научник из Швајцарске и аутор опсежног дела о Валтазару Богишићу, о Богишићу и Булунтшају).

Богишићеву научну активност у области историје обрадили су академици Радован Самарџић и Владимир Стојанчевић, а такође и Петар Милосављевић (научни саветник Балканолошког института САНУ). Академик Мирослав Пантић говорио је о Валтазару Богишићу у вези са народном књижевношћу, а ову материју обрађивали су и реферати Ненада Љубинковића, Драгутина Мишовића и Наде Милошевић-Борђевић.

Једна група саопштења односила се на Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору (чији је аутор био Богишић), а референти су били Анте Мариновић, Петар Стојановић, Миодраг Орлић, Новица Војиновић и други. Социолошки аспекти Богишићевог рада обрађени су у реферату Новице Ракочевића, а његова анкета о правним обичајима нашада је места у саопштењу Бурџе Кристића. Правна и пословна способност третирана је у саопштењу Љиљане Гавриловић, а затим су поднети реферати о породичним односима у нашем народу, који су представљали објект истраживања Валтазара Богишића (Војислав Бакић, Видосава Стојанчевић, Вера Чучковић, Весна Чулиновић-Константиновић). Схватања Богишићева о Јужним Словенима нашада су свог известиоца у Александру Миљковићу.

Посебна група саопштења односила се на Богишићево интересовање за уметност и колекционарство (академик Дејан Медковић, Катица Бенц-Бошковић, Сергије Димитријевић, Рената Готарди-Шкиљан) као и на његово библиофиластво (саопштење Мирка Кратофила). Богишићеви преводи са латинског нашили су места у саопштењу Миодрага Стојановића, а закључни реферати односили су се на Богишићеву научну сарадњу са разним чувеним личностима његовог доба (академик Никша Стипчевић, Радмила Пешић, Невенка Безић-Божанић и Душан Берић — који је говорио о Валтазару Богишићу и социјалним покретима у Херцеговини).

Карактер и садржина поднетих саопштења на овом научном скупу далеко су превазишли ниво свечарског обележавања 150-годишњице рођења Валтазара Богшића, па ће зато наша научна

јавност поздравити настојање Српске академије наука и уметности да објави материјале са скупа.

Бурица Крстић

SYMPOSIUM »Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode«

У Доњем Милановцу је између 24—28. септембра 1985. године одржан међународни научни симпозијум у организацији Балканолошког института САНУ и Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Тема Симпозијума, *сахрањивање под хумкама у Карпатско-Подунавско-Балканској зони у енеолитском периоду* настала је као резултат вишегодишњег рада ових двеју установа и Српске академије наука и уметности на пројекту истраживање хумки у Србији. Она је актуелизирана нарочито после неких нових истраживања у суседним земљама (Мађарској, Румунији и Бугарској) и посебно после публикација нових резултата са подручја југозападних области СССР — јужноруских степа, одакле су вршена суксесивна миграциона кретања према средњој и југоисточној Европи.

Први део научног скупа, како је то уобичајено на оваквим међународним сусретима, посвећен је домаћим темама и домаћем терену, чиме се желело да се научници упознају са новим резултатима на овом подручју у време продора степских култура и појаве сахрањивања под хумкама у енеолитском периоду. Реферат о резултатима истраживања ране металургије бакарног доба централнобалканског простора поднео је Б. Јовановић. Са темом „Енеолитске културе источне Србије у време продора степских култура“ дати су подаци о налазиштима и новим истраживањима (Н. Тасић) а као до-

пуна овој проблематици може се сматрати рад М. Јевтића о енеолитским налазиштима на подручју Бердапа I и II. Да слика о културама бакарног доба у Србији буде потпуна, треба поменути саопштења М. Стојића који је обрадио налазишта на подручју Велике Мораве и М. Богдановића о енеолитским налазиштима у Шумадији. Са овим рефератима добијена је јасна слика о развоју култура у време прве појаве сахрањивања под хумкама у средњој и источној Србији.

Други део Симпозијума посвећен је директној теми овог скупа: „Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode“. Уводно излагање поднео је М. Гарашанин који је апострофирао културноисторијске и етничке проблеме у енеолиту доњег Подунавља у време појаве сахрањивања под хумкама као једне специфичне, степске манифестације на овим просторима. Теоретски прилог овој дискусији дао је I. Ecsedy (Мађарка) указујући на основни проблем и његову интерпретацију. Изузетно значајан и информативан био је реферат Д. Ј. Телегина (СССР), једног од најбољих познавалаца проблема степских култура и њиховог односа према културама балканско-подунавског региона. Теоретским питањима везаним за односе сахрањивања под тумулима и равних гробова у Шнуркерачком културном комплексу средње Европе бавио се М. Buhvaldek из Чехословачке. Са његовим и са рефератом Ј. Маћ-

ника (Пољска) — Тумули Шнур-керамичког комплекса у севернокарпатској зони — обрађен је овај специфичан начин сахрањивања у енеолитским културама средње Европе.

Значајан допринос проучавања степских култура у југословенском Подунављу и на Балкану дала је група југословенских стручњака. Општи преглед путева продирања степских култура или њихових елемената на Балкан дао је Д. Срејовић. Овај уводни реферат допуњују новим резултатима истраживања реферати Д. Гарашанин о развоју тумула у западној Србији, А. Бенца о новим резултатима истраживања тумула на Купрешком пољу и шири приказ сахрањивања под тумулима у јадранској зони који је за ову прилику израдио Б. Говедарица. Исту проблематику само за подручје Војводине, где је регистрован већи број тумула од којих је један део систематски истраживан (Војловица, Јабуча, Перлез, Нови Кнежевац, Падеј и др.), обрадили су М. Гирић (тумули у северном Банату), П. Медовић (тумули код Перлеза у средњем Банату) и Љ. Буквић који је обра-

дио најраније сахрањивање под тумулима у јужном Банату.

Проблем односа баденске културе према сахрањивању под хумкама обрађен је у радовима N. Kalicz-a (Мађарска) и S. Kovacs-a (Чехословачка) а њима се прикључује и студија M. Novotne о источно словачкој Hügelgräber култури и њеним односима према суседним областима. Ширу димензију овој проблематици дао је S. Bökönyi (Мађарска) обрадом палеозоолошког материјала енеолитског периода, посебно доместичираног коња са подручја Карпатског басена.

У завршним расправама о теми Симпозијума закључено је да на проблему односа степских култура према културама Карпатског басена и Балканског полуострва треба и даље радити. Многа питања остају још увек без правог одговора, посебно када је реч о културним и хронолошким релацијама, моделу миграционих кретања, односу аутохтоних и миграционих култура итд. Штампање материјала, као посебног Зборника препоручује се Балканолошком институту као организатору овог Скупа.

Никола Тасић

НАУЧНИ СКУП „СТАРИНА НОВАК И ЊЕГОВО ДОБА“

Придржавајући се одредаба самоуправног споразума о сарадњи у области научних истраживања, одржавања научних скупова и објављивања материјала о научним достигнућима, потписаног са Самоуправним интересним заједницама културе општина Кладово, Мајданпек и Неготин, и желећи да поменутом Споразуму удахне реалну садржину, Балканолошки институт САНУ, уз одобрење Председништва и Одељења историјских наука САНУ, а подржавајући идеју академика Васе Чубриловића, организовао је од 16. до 18. септембра

1986. у Доњем Милановцу научни скуп „Старина Новак и његово доба“.

У току припрема скупа, а ради његовог што успешнијег одржавања, формиран је заједнички Организациони одбор у који су, поред представника САНУ и Балканолошког института, ушли представници друштвено-политичких организација са подручја општина Кладово, Мајданпек и Неготин. За председника Одбора Председништво САНУ именovalo је академика Васу Чубриловића.

Циљ скупа је да се једна легендарна личност, херој у борби

против туђинске власти — Старица Новак, време и догађаји у којима је учествовао, свестрано осветле и тиме створе услови за њихово даље научно проучавање; да се искуства прошлости, посебно она из периода заједничке борбе балканских и подунавских народа, преточе у поуке за будућност.

После исцрпних припремних рађања (обезбеђење финансијских средстава, разрада теза, позиви и обавештења потенцијалним учесницима скупа, израда програма и других пратећих материјала, организовање превоза и смештај учесника скупа и сл.) приступило се одржавању Научног скупа.

Скуп је 17. септембра отворио члан ОК ССРН и директор Историјског архива Крајине, Пореча и Кључа — Божидар Благојевић. Скуп су затим поздравили председник СО Мајданпек Михаило Андраш и директор Балканолошког института САНУ академик Радован Самарџић. Отварање је обављено у згради Дома културе у Доњем Милановцу, а затим је рад настављен у Конгресној сали хотела „Лепенски вир“.

Одржане су три седнице којима су председавали др Еуген Станеску, др Душанка Бојанић, др Светозар Кољевић, др Момчило Савић, др Павле Васић и др Новак Килибарда.

Поднет је 21 реферат, а референти су били историчари, класични филолози, оријенталисти, етнологзи, књижевни историчари, историчари уметности. Саопштења су, како се види и из програма, подељена у две групе. Прву групу (историчари) сачињавала су саопштења која су одређивала опште правце међународних односа и њихово рефлектовање на догађаје у подунавском басену крајем XVI и почетком XVII века. Друга група реферата бавила се процесом преображаја историјских лица с именом Новак и епским ликом Старине Новака који је присутан код свих балканских народа.

У раду научног скупа учествовали су и научни радници из НР Румуније (др Еуген Станеску и

др Василе Барба).

После сваке седнице одвијала се садржајна дискусија у току које су дата многа допунска објашњења из домена појединих саопштења. Укупно је било 18 дискутаната. Поред референата у дискусији су учествовали и присутни гости.

Саопштења са научног скупа биће објављена у посебном зборнику. Рок за предају ауторизованих рукописа је 15. новембар 1986. године. Зборник ће бити штампан према Правилнику САНУ, а за штампу ће га приредити редакција Балканолошког института.

Скуп су заједнички финансирани САНУ Балканолошки институт, Републичка заједница науке и Самоуправне заједнице културе општина Мајданпек, Кладово и Неготин.

Учесници научног скупа су били смештени у хотелу „Лепенски вир“, а трошкове боравка сносио је домаћин скупа. Домаћин је организовао свечану вечеру, коктел, посету локалитету „Лепенски вир“ и Музеја златаре Мајданпек. За време коктела, одајући признање Балканолошком институту за плодну сарадњу са регионом Крајине, Пореча и Кључа, председник СО Мајданпек уручио је директору Института златну медаљу са ликовима српских војвода — Радомира Путника, Степе Степановића и Живојина Мишића.

Скуп су пратила средства информисања — штампа, радио и телевизија, а у дневном листу „Политика“ у броју од 20. септембра, у додатку КУЛТУРА — УМЕТНОСТ — НАУКА, из пера др Новака Килибарде, објављен је афирмативан приказ скупа под насловом УКРШТАЊЕ ИСТОРИЈЕ И ЛЕГЕНДЕ.

Скуп је наишао на велики одјек у јавности поменутог региона, изазвавши искрене жеље и културних и политичких кругова да се започета сарадња настави, продуби и прошири и на остале области и гране науке. У том смислу, у Балканолошком институту су већ предузети одговарајући кораци (припрема за прославу го-

дишњице рођења В. С. Караџића, обележавање 150. годишњице гимназије у Неготину и др.), како би се сарадња са регионом продужила на вишем нивоу. Тиме би и у пракси био потврђен овај нови вид сарадње између једне научне установе, каква је САНУ, односно њен Балканолошки инсти-

тут, и одређене друштвено-политичке заједнице, у даном случају региона Крајине, Пореча и Кључа.

У реализацији Научног скупа **СТАРИНА НОВАК И ЊЕГОВО ДОБА** активно је сарађивала већина чланова колектива Балканолошког института САНУ.

• *Петар Милосављевић*

Добрило АРАНИТОВИЋ
Народна библиотека
Шабац

ГРАБА ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ РАДОВА О ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА 1843 — 1985.

Родитељима и брату Душану
in memoriam

ПРЕГОВОР

У склопу пројекта Балканско наслеђе народне културе — и теме Утицаји и односи обичајног и писаног права и праксе у земљама Балкана, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности објављује овај прилог библиографији обичајног права, коју је приредио Добрило Аранитовић, библиотекар Народне библиотеке у Шапцу. Без обзира на скромност у наслову, ово је прва већа библиографија радова о обичајном праву — једној области, која последњих година и код нас и у свету, изазива све веће интересовање не само правника, него и етнолога, социолога и других посленика науке.

Добрило Аранитовић је, по речима рецензента професора др Петра Влаховића, урадио замашан посао, чинећи доступним попис основних дела, чланака и студија из материје неписаног, обичајног права. Поред радова и прилога који су објављивани у југословенским водећим часописима, укључени су и они из мање доступних публикација, као што су Јавор, Аркив за повјесницу југословенску, итд.

Састављач ове библиографије обичајног права доноси, углавном, основне библиографске податке, а у оквиру већих колективних радова даје и кратке приказе садржаја.

У библиографији је заступљено 730 аутора, а број библиографских јединица приближно се цифри од 2000, од чега има 246 посебних издања која се у целини или делимично односе на проблематику обичајног права. Унет је и изванредан број радова чији су аутори непознати.

Објављивањем овог обимног прилога библиографији обичајног права Балканолошки институт САНУ попуњава једну велику празнину у области наше правне културе.

Бурица Крстић

I Посебна издања

1. Antoljak, Stjepan: *Vransko običajno pravo*. — Filozofski fakultet, Zadar, 1979, 62;
 Posebni otisak iz Radova Filozofskog fakulteta u Zadru, god. 18, sv. 18, Razdio društvenih znanosti, 8.
2. Антонијевић, Драгослав: *Алексиначко поморавље*, САНУ, Српски етнографски зборник. Књ. LXXXIII. Одељење друштвених наука. Књ. 35. — Београд 1971.
 Види: Друга глава: 1. Породица (111—117): 1. Кућна задруга. 2. Проширење породице. 3. Данашња породица. 4. Фамлија и сродство. II. Вештачко сродство (117—120): 1. Усињење. 2. Домазетство. 3. Кумство. 4. Побратимство и посестринство. III. Село као друштвена заједница (120). IV. Заједнички радови (121—123): 1. Мобе. 2. Замена. 3. Запрега. 4. Седељке. V. Сеоске земљорадничке задруге (123—125).
3. Barda, Miho: *Starohrvatska seoska zajednica*, Rasprava o nekim odredbama Poljičkog statuta. — Izdanje JAZU, Zadar 1957.
4. Barda, Miho: *Hrvatski vlasteotski feudalizam*, Zagreb, JAZU 1952; 133. Tekst Vinodolskog zakona u izvorniku i današnjem hrvatskom jeziku uredio Vjekoslav Stefačić str. 96—133.
5. Барјактаревић, др Мирко Р.: *О земљишним међама у Срба*, САНУ. Посебна издања. Књ. ССIII. Етнографски институт. Књ. 4. — Београд 1952, 105.
 Садржај: Увод. Појава и поријекло земљишне својине: поријекло међама. Поријекло својине. Земљишни својински облици код нас, значај земљишних заједница, распаѓање њихово. Врсте међа, спорови око њих. Вјеровања у вези са међама: међе у старини. Средњевјековни период. Доба Турака. Новје доба. Објекти на међи. Међа у народним вјеровањима и обичајима. Потка: привремени облик међе. Закључак. Списак употребљене литературе.
6. Blagojević, dr Borislav T.: *Pravna bibliografija*, Izbor knjiga i članka iz jugoslovenske pravne literature. — Institut za uporedno pravo, Beograd 1959, 262.
7. Благојевић, др Обрен: *ПИВА. Природа. Историја. Етнографија. Револуција*. — САНУ. Посебна издања. Књ. CDXLIII. Одељење друштвених наука. Књ. 69, Београд 1971.
 Види поглавље: III. Етнографија: Одељак 6: Односи у фамлији, разна схватања и обичаји. а) Задруга и многосна кућа. Сродство и кумство. б) Брак. в) Славје и празници. Сијела и забаве. г) Моба.
8. Bogišić, Valtazar: *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji žive u narodu*. Sastavio dr Valtazar Bogišić. — Beč 1867, 16.
9. Bogišić, Valtazar: *Pravni običaji u Slovena*, Privatno pravo. — U Zagrebu. U Stampariji Dragutina Albrechta, 1867, VIII + 196.
 Stampano sa: *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu žive*, 16.
10. Bogišić, Valtazar: *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slavena*, Osnovao, sakupio i uredio Valtazar Bogišić. Knj. L. Građa u odgovorima iz različitih krajeva slavenskog juga. — JAZU, Zagreb 1874, LXXXIV + 714.
 Садржај: Предговор. Приступ. Питања на која се у овој књизи одговара. Приватно право (*ius privatum*): 1. Обитељ (*ius famil.*). а) Обитељ бира (задруга) у опће. б) Обитељ уџа. 2. Ствари (*ius rerum*). 3. Облигације. Јавно право (*ius publicum*). А. Унутрашње државно (*ius publicum internum*): 1. Држава и опћина. 2. Грађански казни поступак (*proces. civil et poen.*). 3. Казнено право (*ius penale*). 4. Заворње или међународно право (*ius publicum externum*).
11. Bogišić, Valtazar: *Na »ocjenu« zbornika sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* uvrštenu u XXXII Radu Jugoslavenske akademije. Primjedbe V. Bogišića. — Spljet, Tiskom Antuna Zanonni-a, 1877, 35.
 Садржај: А. Суд о главном садржају мога Законика. Б. Први дио приступа мога зборника: Ад. I. Об упливу правника. Ад. II. Обичајно право и закон једно према другоме. Ад. III. Об историјској праву. С. Сабрање материјала и издање у опће: I. Сабрање материјала. II. Редакција и издања.

12. Боггишић, Валтазар: *Преглед радова на обичајном праву у Русији*, Написао француски др Валтазар Боггишић, професор права на одеском универзитету, члан више учени друштва. Превео с оригинала Јов. Аћимовић писар судски. (Издање Књижаре Велимира Валожића). — У Државној штампарији, Београд 1879, 24.
Садржај: *Предговор* Јована Аћимовића. — Увод. Извори за изучавање обичаја у Русији. I. Званична испитивања. — У иницијалима; покушаји кодификације ових обичаја; истраживања у правих Руса. II. Приватна истраживања. — Путнички извештаји. Етнографски радови. — Прва одлична истраживања на пољу обичајног права. — Напутци ад Рос. — Описивање обичаја по непосредном испитивању. — Један стари поморски закон без законодаваца. — Изучавање већ описаних обичаја. — Установљене нарочите комисије; њено прво издање. — Библиографија. — Закључак.
13. Боггишић, др Валтазар: *О облику званом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, Написао др В. Боггишић. С француског превео Јован Аћимовић. — Штампарија Напредне странке, Београд 1884, 60.
14. Боггишић, Валтазар: *Поводом црногорског грађанског законика, Неколико ријечи о начелима и методу усвојеним при изради*. Писмо једном пријатељу. Од В. Боггишића. Превео с француског језика Н. Дучића, архимандрит. (Прештампано из „Бранича“). — У Београду, штампану у Штампарији Краљевине Србије, 1888, 20; 8°
15. Боггишић, Валтазар: *О положају породице и наследства у правној систему, Студија В. Боггишића*. (Напосе штампано из „Правника“ за 1892. и 1893. г.) — У Државној штампарији Краљевине Србије, Београд 1893, 52.
Напосе штампано из „Правника“ за 1892. и 1893.
16. Боггишић, Валтазар: *Десетина судских записа из Паптровића*, (Из „Архива за правне и друштвене науке“, свеска 5 и 6, 1906). — Штампано у Државној штампарији, Београд 1906, 32.
Садржај: I. Судска дноба дан предноба породичних добара између стрица и синовца (15. јуна 1799). II. Судска предноба између браће. Додатак дијелу онога који је заједници особито користан био. — Помоћ дјеленику, погладом на будуће удабене трошкове његових кћери. — Начин дан удовици матери (1. IX 1799). III. Право прече купње некретнина међу ближником. — Казна за лажки и очевидно неосноване захтјеве преа судом (16. IX 1799). IV. Женска, очина наследница, поврх наплате дужења, врши право прече купње на некретнинама њених сестрица (28. IX 1799). V. Повраћај удови уживања мужевљевих добара која је ближника присвојила била (28. IX 1799). VI. Промјена вртачице за један комад пшшита. Право ближнике на заједничко уживање паше, горе и воде (7. X 1799). VII. Неовлаштена продаја туђе некретне ствари; накнаде за продани днo једне куће; ситнице (6. X 1799). VIII. Сестричина тражи од ујака намир дужења, које полази од прџије њене матери (14. X 1799). IX. Судска забрана земаља мужевљевих, због издржавања разведене жене из њихових прихода, затим због намршавања интереса на дугове итд. (20. X 1799). X. Жалба синовнице против стрица, који је при откупу очевине окрљно њена права (29. I 1980).
17. Боггишић, Валтазар: *Правни чланци и расправе*, Књига прва. — Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1927, 202.
Садржај: О значају правних обичаја. — О обради обичајног права. — Станак по дубровачкоме законнику од 1272. године. — Главније црте породичнога писаногa права у старом дубровнику. — О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата.
18. Боггишић, Валтазар: *Упутства за прикупљање правних обичаја у народу*, Издање Задужбине Лутке Ђеловића на Београдском универзитету. — Београд 1933.
19. Bogišić, Valtazar: *Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori*, Za štampu priredio Tomica Nikčević. SANU. Posebna izdanja. Knj. CDIX. Odeljenje društvenih nauka. Knj. 60. Izvori srpskog prava. II. — Beograd 1967, 166.
Садржај: Tomica Nikčević: »O naučnom metodu V. Bogišića i njegovoj raspravi »Metod i sistem kodifikacije imovinskog prava u Crnoj Gori«. Pristup. I. Po djela i sadržaj Zakonika: 1. Opšti pogled. 2. Koji su zakoni z(akoni) gra-

- đanski? 3. Treba li da crn(ogorski) zakonik slijedi u broju materije *dosadanje*? 4. Posebno obosobljenje materije *Corpus juris civilis*. 5. Koristi od takoga razgraničenja zakonika. 6. Koristi od pojedinih zakona. 7. Kritika o tim sistemima. 8. Nauka o jednostranosti sadržaja *»građanskih kodeksa*. 9. Je li sve za kodifikaciju i za zakon? II. *Vanjske granice*. (*Granice predmeta*). III. *Unutarnje granice*. (*Sadržaj*). IV. *Zakonik prema običaju*. Zakonik prema izvorima koji su izvan njega). V. *Raspored naređenja u zakoniku*. 1. Raspored materijala u zakoniku. 2. Razlike u razdeljenju predmeta kao mjerilo njihove raznovrsnosti. VI. *Jezič i slog*: 1. Riječi koje se nalaze u običnome narodnome jeziku. 2. (Riječi koje se nalaze u pismenome jeziku). VII. *Imovinski zakonik prema drugim izvorima prava*: 1. O izvorima uopšte. 2. Zakonik prema običaju. 3. Posljedice isključiteljnosti zakona. 4. Kodifikacija u istoriji. 5. Kritika mnjenja teoretika i nepriznanja njegova zakonotvornom praktikom. 6. Objašnjenje protivrjeđa među teorijom i praktikom. 7. Kako se treba vladati u pitanju izvora? *Kraj*. Registar lica i važnijih pojmova.
20. Bogišić, Valtazar: *Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Arbaniji*, Priredio Tomica Nikčević. — Crnogorska akademija nauka, Tитоград 1984, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 2, posebne zbirke, knjiga 2, str. 466 (suizdavači: SANU, ANUBiH, ANUK i Istorijski institut SR Crne Gore).
Sadržaj: Predgovor Tomice Nikčevića. A. Privatno pravo. I. Familija. 1. Šira familija (zadruga). 2. Uža familija. 3. Rodstvo izvan kuće. 4. Dioba familije i zadruge. 5. Naaljedstvo. 6. Zaštita sirota. 7. Zenska krađa u kući. II. Stvari. III. Obveze. B. Javno pravo. I. Unutrašnje državno pravo. II. Spoljašnje javno pravo. Dopune (rodstvo izvan kuće, postupak izvan suda, postupak u sudu, kćuna osveta i umir, međunarodno pravo, četa, hajduci, uskoci, Danilov zakonik 1855 g., Rezime (franc.). Registar ličnih i geografskih imena i etnika. Registar pojmova.
21. Богосављевић, Алекса Б.: *О Арнаутима*, У Нишу 1897. Штампарија Борба Борбевина-Мунца, 109.
Садржи: Предговор. *О Арнаутима*: I. Арнаут на дому своје и породици. II. Арнаут ван куће. III. Арнаути међу собом и у друштву. IV. Верски обреди и беса арнаутска. V. Освета код Арнаута. VI. Побратимство код Арнаута. VII. Арнаутин на војни.
22. Братић, Томо А.: *Одломци из Народних правних обичаја у Херцеговини*, Сарајево 1904, 19.
[Прештампано из „Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини“].
Садржај: 1. Фамилија, породица, племе, 2. Диоба у фамилији. 3. Сумјес или супон, сүвез и моба. 4. Песим, наполица, на млајеко и изор. 5. Зајам и урница. 6. Потра. 7. Краба, проба и правдање за то. 8. Мебе, границе, мртњи и распре око тога. 9. Крвнина. 10. Крвни мир и освета. 11. Побратимство, 12. Посиновање. Један пријер народног суда у Херцеговини.
23. Булајић, др Жарко: *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград 1959, 284.
Види поглавље: *Комуни као облик заједничке својине над земаљом (238—267)* и прилог: *Уговор обштине дупиоске односно Вучке Горе из 1907 (273—276)*.
24. Бушатић Хафиз, Абдулах: *Породично и наслеђно право Муслимана*, (Главне установе и прописи). — Издање пишчево, Сарајево 1926, 189.
Садржај: Увод. *Дво преи*: Женнабено право. *Дво други*: Родитељско и родбиноско право. *Дво трећи*: Турско и старатељско право. *Дво четврти*: Тестаментано право. *Дво пети*: Наслеђно право.
25. *Bulletin International de l'academie Yougoslave des sciences et des beaux-arts*, Classes: D'histoire et de philologie — de philosophie et de droit — des beaux-arts et belles. — Zagreb.
Livre I. Fasc. 1, 1932: Valtazar Bogišić: Traits principaux du droit familial dans l'ancienne Raguse (89—90). — Jaromir Hanel: Kritische Übersicht der Werke über das slavische Recht (90—91). — Jaromir Hanel: La vie juridique dans la commune de Split (92—93). — Julije Liebald — Ljubojević: Le sement dans notre peuple (93—94). — Božidar Petranović: De la vengeance, de la composition et de la «vrážda» d'après l'ancien droit coutumier croate (98). — Božidar Petranović: De l'esclavage. D'après des documents serbes et les statuts des villes littorales dalmates (98—99). — Božidar Petranović: Le servage d'après le droit coutumier serbe, la disposition de la loi de l'empereur Dulaan et les statuts des villes dalmates (100). — Livre I, fasc. 3, 1934: Ivan Strohaj: Le droit de rachat chez les anciens Croates (111—113). — Ivan Strohaj: Confra-

ternités dans le vieux Trogir (Traù) (114). — *Ivan Strohal*: Les biens propres chez les Iroquois (114—115). *Franjo Ivanšević*: Poljica. Vie et moeurs populaires (153—155). — *Andrija Jovičević*: Coutumes quotidiennes (district de Rijeka au Monténégro) (156). — *Vladimir Arđalić*: La famille à Bukovica (Dalmatie). Aperçus sur le droit privé populaire (157). — *Pavlina Bogdan-Bijelić*: L'enlèvement de filles à Konavli (157). — *Grgo Petković*: Bouviers. (Budak en Dalmatie) (158). — *Ivan Strohal*: Institutions du droit établi chez le peuple (161). — *Ivan Strohal*: Plan pour collection des matériaux concernant le droit établi chez le peuple (162). — *Ivan Strohal*: Le droit qui existe chez le peuple (162). — *Vladimir Arđalić*: Droit privé à Bukovica (Dalmatie) (163). — *Ivan Krmpotić*: De la commune d'Osik dans Lika contes (164). — *Andro Jovičević*: Famille. (Droit privé dans le district de Rijeka au Monténégro) (167). — *Livre II, 1931: L. St. Lopičić*: Aperçus du droit coutumier en Monténégro ancien (237). — *Livre IV, 1931: Metod Dolenc*: Slovenische Volksgerichte in der Zeit vom 16. bis zum 18. Jahrhundert (38—52).

26. *Vasojevički zakon od dvanaest točaka*, с коментаром Дра Илје М. Јелића. СКА. Посебна издања. Књ. LXXIII. Друштвени и историски списи. Књ. 29. — Београд 1929, 76.

Садржај: Увод. Законски текст и објашњења: преглед параграфа „Васојевичког закона“ по садржини: 1. О приуном умру Васојевића и србљака. 2. О пенн мџке и женске главе. 3. Наредба да се нове цимје не граде, а старе да се запусте. 4. Како да се врате потурченици у православу веру. 5. Како се сматра онај ко се потурчи. 6. Казна онога ко не притекне у помоћ граничарима. 7. Ко убија или пални Колашница дугује крв Слатњанима. 8. Казна за крадљивца српских добара. 9. Да је благословен онај ко краде турска добра. 10. Како се сматра онај ко држи качкине у својој кући. 11. Како се казне шпијунци — издајници. 12. Како се сматра онај ко тражи правду од тубина. 13. Казна за онога ко оде скадарскомезиру. 14. О каравану. 15. Забрана духовницима да носе браде и световне хаљине као нау у бој. 16. Ко је створио жену. 17. Казна за калувере-женскароче. 18. Наредба да Турци клањају на својој земљи и казна за прекршитеље те наредбе. 19. Допуштење да се на Спасовдан крст побода и на некршћанска имања. 20. Како се казни онај ко хвата вештице. 21. Казна за онога ко удави копиле у вода. 22. Како се казни онај ко ради у заветне дане. 23. Казна за ковача који не удари чекљем у наковањ на Божић пре сунца. 24. Казна за онога ко уступи своју жену госту — намернику. 25. О неплаћању данка. 26. О величини војводске акче. 27. О границама Васојевића. — *Peustcar*.

27. *Wesnitsch, Milenko R.: Die Blutrache bei den südslaven, Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts. Von Milenko R. Wesnitsch. Separat- abdruck aus »Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, VIII. und IX Band. — Druck von Gebrüder Kröner, Stuttgart 1889, 70.*

Inhaltsübersicht: *Einleitung. Erstes Kapitel*: Ursprung und Entstehung der Blutrache. *Zweites Kapitel*: Das Wesen und die Art der Ausübung der Blutrache. *Drittes Kapitel*: Die Blutsühne. *Viertes Kapitel*: Das Erlöschen der Blutrache. *I. Geschichtlicher Theil. Erstes Kapitel*: Geschichtlicher Ueberblick der Blutrache bei den Slaven überhaupt. *Zweites Kapitel*: Geschichte der Blutrache bei den Südslaven insbesondere. *Drittes Kapitel*: Geschichte der Blutrache bei den Serben. *II. Spezieller Theil: Blutrache und Blutsühne. A) Die Blutrache. Erstes Kapitel*: Gesellschaftliche Grundlagen der Blutrache. *Zweites Kapitel*: Berechtigung und Verpflichtung zur Blutrache und die Art ihrer Ausübung. *B) Die Blutsühne. Drittes Kapitel*: Das sühnegericht. *Viertes Kapitel*: Das Sühneverfahren.

28. *Веснић, др Мил[енко]: О суђењу вештицама*, Предавање г. др Мил. Р. Веснића. Прештампано из „Отаџбине“. — У Београду, у Штампарији Краљевине Србије 1891, 29.

29. *Веснић, др Мил[енко] Р.: Празноверице и злочини*, С нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу. Од Дра Мил. Р. Веснића. — Београд, шт. Државна штампарија 1894; 62.

30. *Вешовић, Радослав В.: Пleme Васојевићи. У вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних брда*. — Државна штампарија, Сарајево 1935.

Вид: Својина и комуни (70—73); Суа: а) Заклетва, б) каства или проклањање, в) казне (каменовање, вађење мазије, приписивање прегрљаче, ношење колајевке, казна шибљанем при племенским капетанима) (331—336). Освете и умјери (336—342).

31. *Vilfan, Sergej: Pravna zgodovina slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. — Izdala Slovenska matica. V Ljubljani 1961, 567, 8°.

32. Влајинац, др Милан З.: *Моба и позајмица. Народни обичаји удруженога рада*, Опис, оцена и њихово садашње стање. Саставио др Милан З. Влајинац. — СКА. Српски етнографски зборник. Књ. XLIV. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 18. Београд 1929, 598.

Садржај: Увод. Први део: *Опис обичаја мобе и позајмице. I. одељак. Опис мобе*: I. Опште напомене о појединим називима. II. Сазивање моба: 1. Ради којих се послова сазивају мобе. 2. Ко сазива мобе: а) сазивање обичних добровољних моба. б) Сазивање милосрдних моба. в) Сазивање насилних моба. г) Сазивање црквених и других општекорисних моба. 3. Када се купе мобе: а) У које се доба годане купе мобе. б) У које се дане купе мобе. в) О купљењу дневних и ноћних моба. г) Да ли се мобе купе у мрсне или посне дане. 4. Како се сазивају мобе: а) Појединачно сазивање мобенника. б) Опште позивање. в) Окупљање милосрдних и насилних моба. III. *Састав моба*: 1. Ко иде на мобе: а) Узрост мобенника. б) Споа. в) Друштвени однос мобенника. 2. Како се иде на мобе: а) Душевно расположење мобенника. б) Одећа мобара. 3. Долазак мобенника на место рада. 4. Број мобенника на појединим мобама. IV. *Рађ моба*: 1. Чији оруђима раде мобе. 2. Када мобе почињу рађ; а) Жетелачке мобе. б) Комишачке мобе. в) Косачке мобе. г) Остале пољске мобе. д) Женске мобе. е) Учешће и улога свирача на мобама. е) Витешке игре на мобама. ж) Невеселе мобе. 4. Стварни рађ моба (кољачина и каквоћа уравених послова): а) Неповољно мишљење о мобном раду. б) Повољно мишљење о мобном раду. 5. Завршни чин моба (забављане мобара после завршетка рада). V. *Обавезе домаћина мобилаца према мобницима*: 1. Материјалне обавезе: а) О награди у облику гошћења мобенника уопште. б) Гошћење мобенника на дневним мобама. в) Гошћење мобенника на ноћним мобама. 2. Радне обавезе. II. *Одељак: Опис позајмице*: I. *Опште напомене о појединим називима. II. Сличности и главне разлике између позајмице и мобе. III. Узговање позајмице. IV. Састав и величина позајмица*: 1. Број домаћина позајмичара. 2. Број радне челаца на појединим позајмичарским радовима. V. *Рађ позајмица*: 1. Дани позајмичарског рада и одевање за време тога рада. 2. Починање рада. 3. Каквоћа рада. 4. Весело расположење у току рада. 5. Завршавање дневног рада. 6. Ноћни позајмичарски рађ. VI. *Обавезе домаћина позајмица према позајменицима*: 1. Материјалне обавезе. 2. Радне обавезе: а) О раду у пословању код појединих домаћина позајмичара. б) О замењивању позајмичарске радне снаге уопште. в) Замењивање и обрачунавање позајмичарских надница према узрсту и сполу радне челаца. г) Замењивање и обрачунавање позајмичарских надница према врсти послова. д) Замењивање и обрачуни позајмичарских надница по данима у разну доба годане. е) Последње невраћања дужних позајмичарских надница. *Други део Приверони и друштвени значај моба и позајмица и њихово садашње стање. I одељак: Разматрање о природном и друштвеном значају моба и позајмица*: 1. Утицај моба и позајмица на прибављање потребног радног особља. 2. Утицај мобе и позајмице на свршавање прешних послова. 3. Утицај мобе и позајмице на празнични и ноћни рађ. 4. Утицај мобе и позајмице на убрзање, олакшање и побољшање рада. 5. Утицај мобе и позајмице на ублажавање штетних последица у случају новчане оскудице. 6. О трошковицама око одржавања моба и позајмица. II. *Друштвени значај*: 1. Утицај моба и позајмица на међусобне односе сеоског живља уопште. 2. Утицај моба и позајмица на помагање сиротих, невољних и слабих. 3. Утицај моба и позајмица на односе између мушких и женских: а) Утицај на стварање брачне везе. б) Утицај на стварање недопуштених веза. 4. Утицај мобе и позајмице на опште васпитање сеоског живља. II. *Одељак: Садашње стање моба и позајмица*: I. Да ли су моба и позајмица у порасту или опадању. II. Узроци напуштања моба и позајмица. III. Закључак и поглед на будућност.

33. Врчевић, Вук: *Низ српских приповиједака Вука Вит. Врчевића већином о народном суђењу по Боки, Црној Гори и Херцеговини*, накладом књижаре браће Јовановић, Панчево 1881, 340.

Садржај: Умјесто предговора. Примјери негдашњег и садашњег суда у Херцеговини. Опет нешто о народној самоуправи спрам данашњег законика (и истинитог догађаја) у Херцеговини. Народна пресуда вјерене па развијене дјевојке. (Из сличног догађаја у Херцеговини). Примјери негдашњих просто народних писама до постанка царског законика у Ершеговини: а) Опорука, б) Продаја, в) Суд добрих људи између једне жене а два мужа. Земљаски суд после погибије двоје несретно сватова. Суд добрих људи о убиству тобожњег меџеа. (Из истинитог догађаја нашега доба). Сеоска осуда на смрт новoga вукодака. Сватовска и братска погибија. Сељани оженили калуђера. Суд добрих људи о ризетком злочину између једног момчића и једне дјевојчице. Требињски суд и хришћанске вјештице. Жена оженила мужа, притврдно оа добрих људи. Осуда на смрт једне жене, која је убила нехотиче својета мужа. Један муж а двије жене. Дјевојка удавца. Јуче три дјевојке а данас три мајке. Сеоско копиле. Отац убио сина. Суд добрих људи: крава, соџбина и потворитина. Несретна

жендба. Продаја на фишек-карти. Крвава божић. Крвава умоба. Отргована вечера. Домазет — обред о праву наследства домазета у Херцеговини. Распуст мужа и жене. (Обичај који је постојао у Црној Гори до прогласа законика кнеза Данила 1854). Брачки покољ. Вјенчање под силом. Старосвакни индја која и данас у овадњем народу постоји, а особито у Бокоторској општини Паптројевић. Заваба под са селима. Жеље преа смрт. За махета. Грјех над грјеховима. Зет и газбина — примјер некадашњег и данашњег суда у Боки Которској. Зае гтрве. Искрице из сеоцког живота (међусобна управа у Ерцеговини) [...]

34. Врчевић, Вук: *Разни кланци Вука Витеза Врчевића*, У Дубровнику, накладом књижаре Д. Претнера 1891, 121.

Види: О суду кметовском (12—15). Прешно једне пресуде кметовске у XVII стољећу (15—17). Стара српска ојоруха у XV стољећу (17—19). Постање и начин суда у општини Рисанској у Боки Которској (19—21). О распуштавању мужа и жене (21—22). Установа грбаљска у Боки Которској (24—42). О уговору сваде и сватова у Рису (71—86). Крвно коло. Обичај мира при случају убиства (88—90).

35. Врчевић, Вук: *Народне приповијести и пресуде из живота по Боки Которској, Херцеговини и Црној Гори*, Покупио и сложио Вук вит. Врчевић. — Накладом књижаре Драгутина Претнера, Дубровник 1890, 269.

Садржај: Одаомни из боко-каторског живота. *Мајка креница*. Несретни догађај око године 1750, који се и данас по Херцеговини приповиједа. *Двоје црногорско сватова*. Истинити догађај по народном приповиједању око половине осамнаестог вијека. *Погибија без невоље*. Догађај гоа. 1820 у бокоторској општини Побори. *Копане блага*. Слика из народног басно-вјерја. *Женско јунаштво*. (У одбрани свога образа убила жена Турчина. По приповиједању догађај око 1820). *Три сваде без сватова*. Народна приповијетка из истинитог догађаја у фочанском кадилучу горње Херцеговине: 1. Басновјерје. 2. Састанак и лов. 3. Јади дјевојачкијех отаца. 4. Скупштина и брачки мир). *Сеоска биједа на топа*. По народном приповиједању истинити догађај око 1770. у бокоторском селу Убали. *Брачка задјева*. Догађај нашега доба у Боки которској. *Лице косовскијем ранима*. *Грбеш дојевојке*. Биљешка из некадашњег обичаја у Херцеговини. *Вјенчање прије времена*. Истинити догађај у доњој Херцеговини по приповиједању људи, при почетку овога вијека. *Смрт два заљубљеника*. Из народног приповиједања у доњој Херцеговини. *Крвопролиће без невоље*. По приповиједању догађај у Боко-каторској вароши Перасту околном половице прошлога стољећа. *Необичан меџан* између два робака из Црмичке нахије, свршен на Цетињу године 1853. по дозволи сената (1. почетак међусобне мржње. 2. Главни узрок инада. 3. Пrawdање на суду на Цетињу. 4. Меџан. 5. Нечувено издање емприка). *Грозна осуда на смрт заручника и заручнице*. (Истинити догађај око 1770 у једној општини Которскога окружја: 1. Разговор заручникова оца и матере. 2. Разговор између два оца заручника. 3. Вјериба и ракија. 4. Прстеновање и уговор сваде. 5. Страшно сновивење и слутња. 6. Откриће тајне. 7. Народна скупштина. 8. Посладни разговор и осуда на смрт). *Жена калуџер*. Опис истна догађаја при свршетку прошлога вијека у Бокоторској општини Паптројевић. *Ријетка освета*. Истини догађај нашега доба. Слика из Црне-горе. *Селани проклињу име „Лазар“*. *Један отац а двоје мајке*. Опис из истиног догађаја између још живућих љица. *Непадна смрт*. Народна слика из истиног случаја, који се догодио у Боки Которској године 1823. *Покраба цркве*. Слика из Херцеговине, по народном приповиједању из истиног догађаја. *Крвно коло*. Суд добријех људи између двије закрваљене породице у Бокоторској општини Грбљу око 1820. *Тужба једног селака при учињеној му насилности од свога сусједа*. (Одговор на питање). *Причање једнога приморца* како је мирно главу и метао крвно коло. (Одговор на питање). *Причање пред судом селака из Бокке*, како му је об ноћ покрадено. (Одговор на питање). *Одговор грбаљског селака* пред судом на питање другота да му поврати једну земљу. (Истинити догађај). *Пrawdање једнога селака* како је у обради убио двојицу а трета рано. (Истинити догађај). *Пrawdање једнога селака* који је оптужен да је убио човјека. *Пrawdање оптуженика* да је убио једну дјевојку, која се својевољно показао у руке суда. *Пrawdање два мужа и једне жене* у суду Грбаљскоме. (Истинити догађај у XVIII вијеку). *Пrawdање два брата* при суду Грбаљском у XVIII вијеку. *Пrawdање два селака, зета и таста*, у суду Которском. *Суочење оптуженика и свједока* пред судом Которским. *Начин судована* пред Грбаљским судом. (Истинити догађај од XVII стољећа).

36. Врчевић, Вук: *Народне приповијести*, — Јадран, Дубровник [б.г.], 276.

Садржај истоветан као и под бр. 35.

37. Вукмановић, др Јован: *Паптровићи. Антропологеографско-етнолошка испитивања*. — Цетинје 1960, 462.

Види одаслке: VIII. *Природа*: Право наводњавања земљишта (159—160). — XII. *Друштвени живот* (239—283): Породица. Задруга. Род. Својта (сродство). Братство. Палеме. Савез племена. Аутономија. Племенички суд. Банкард. Углав банкард. Канцеларија. Општи збор. Станак. Изабрани суд. Политички односи. Самоуправа и правно суђење у Паптровићима у поређењу са Грбљем и Полицама (268—282); Самоуправа. Правно суђење. Заключак. Друштвени обичаји (294—337); Рођење. Крштење. Момковање и дјеловање. Жендба и удаба. Просидаба. Вјернаба. Углав. Свадба. Срт и сахрана. Гостопримство. Побратимство и посестринство. Односи према сусједима. Поздравни. Свањање и мирење. *Правни народни обичаји* (337—362); Односи чланова у породици. Положај жене. Домазет. Посиљење. Посвојче. Незаконита дјеца. Задруга и инокопшина. Крвна освета. Умир о ранама. Божји суд. Краба. Закалтава. Клакта и проклетство. Куповина и продаја. Заједничко имање. Заједнички посао. Моба. Мебе.

38. Вукмановић, Јован: *Конавли. Антропологеографска и етнографска истраживања*. — Београд, САНУ. Посебна издања. Књ. DXXVII. Одељење друштвених наука. Књ. 85, 1980.

Види: XII. *Друштвени живот* (178—184): а) Ужа породица. б) Шира породица. в) Инокосна породица. г) Род. а) Својта. б) Палеме. е) Братство. *Правни народни обичаји* (253—280): Односи чланова у породици. Домазет. Посиљење. Сироче. Ванбрачна деца. Породична задруга. Инокопшина. Крвна освета. Божји суд. Краба. Сооско суђење. Закалтава. Куповина и продаја. Позајмиште. Изгубљена ствар. Поклон. Заједничко имање. Заједнички посао. Моба. Мебе. Преда знање куће.

39. Вукосављевић, Сретен В.: *Сеоске уредбе о водама*. — Пољопривредно издавачко предузеће, Београд 1947, 174.

Садржај: I. Увод. II. Бунари, чесме, појила: А. Задруге за снабдевање водом за пиће. Б. Воде задужбине. В. Чесме и појила као сеоске установе. III. Млин: А. Значај млина. Б. Редовнички млин. В. Заједнички млин са свим условима једнаким, а бројем деоницара променљивим. Г. Ујам. IV. Ваљарица: А. О ваљарици уопште. Б. Редовничка ваљарица. В. Натпање и млин. VI. Народна хидротехника: А. Народски стручњаци. Б. Народска мерења. VII. Како постаје и како се развија водно право: А. Услови за постанак и развијање народског режима вода. Б. Еволутивне уредбе о наводњавању. В. Спонтано развијање наводњавања и позитивни закони. VIII. Ступање права. А. Право на натпање. Б. Ко стиче право на натпање и како. IX. Управа над водом. А. Власт над водом. X. Заред. А. Врста зареда. Б. Дужина зареда. XI. Односи између деоницарских заједница на разним јазовима. А. Односи у истом сељу. Б. Односи између више села на истој води. В. Једна стара пресуда на народски начин. XII. Разна преча права. А. Културе са пречим правима. Б. Земљишта са пречим правима. В. Развијање ових уредба. XIII. Потребе и могућности наводњавања.

40. Вукосављевић, Сретен: *Историја државе и права народа у ФНРЈ. Доба турске владавине*, Beleške po predavanjima Sretena V. Вукосављевића одржаним на Правном факултету у Београду шк. 1949/1950. год. — Научна књига, Београд 1950, 59.

41. Вукосављевић, Сретен В.: *Историја сељачког друштва. I. Организовање сељачке земљишне својине, САНУ. Посебна издања. Књ. ССIX, Институт за изучавање села. Књ. L. — Београд 1953, 335.*

Садржај: Увод. I. Сеобе и насељавања: 1. Сеобе и турска владавина: а) Непосредни утицај турске владавине на сеобе. 2. Насељавања: а) Економски узроци. б) Неродне године. в. Промена вере. г) Утицај граница. д) Политички поремећаји. е) Кута. е) Поторшавање аграрних односа. 3. Усељавања. 4. Усељавање нашег народа у Аустроугарску. 5. Организовање нашег народа у војне крајине. 6. Турски режим и усељавање Арбанаса и Турака: а) Арбанашка усељавања. Препреке арбанашком усељавању. 7. Сеобе и насељавања и земљишна својина. II. Организовање баштинских деоница. А. Постојање и растење баштинских деоница: 8. Садашња баштинска својина није много стара. 9. Постојање баштинских својина захватинама. 10. Растење баштинских својина. 11. Деоба колективних земљишта. 12. Држава и постанак баштина. 13. Сељачки сукоби око стварања баштина. 14. Како је земља остала сељачка: а) Феудалац. б) Капиталац. в) Сељачки богаташ. г) Народни гавари. Б. Расподељивање при захвату земљишта: 15. Зашто је распоред баштина овакав или онакав. 16. Баштине се распоредују према потребама привреде. 17. Како се организује распоредивање баштина. 18. Стари комисиони распоред баштина. 19. Стварање потесног распореда баштинских деоница. 20. Лични распоред баштина у потесима. 21. Политички распоред

ред баштина у потесима. 22. Братственички земљишни комплекси. 23. Спорост промена у распореду баштина. 24. Који утицаји мењају стари распоред баштинских деоница. 25. Породичне деобе и мењање распореда баштинских деоница. *Б. Уобичавање баштинског права.* 27. Почица стварања баштинског права. 28. Селачка баштинска права постају из селачког рада. 29. Туђа права на селачковом баштинском земљишту; а) Права пошане. б) Власничково право продаје своје баштине било је ограничено. в) Село је могло експроприсати земљиште које је у приватној земљишној својини. г) Прелаз преко туђих баштина. г) Право превозења јаза преко туђе баштине. 30. Еволуција власничког баштинског права. 31. Утицај државе на развијање власничког баштинског права. 32. Велике привредне целине. 33. Стварање потеса. 34. Потеси су ограничење власничких права на своју баштину. 35. Ограде. 36. Шчврснуте институције дуже се одржавају. 37. Врсте потеса: а) Потеси радних земљишта. б) Војни потеси. в) Шушки потеси. Потеси и „мир“. 38. Промене селачког осећања за земљишну својину. 39. Терминологија за ове односе. *III. Историја колективне земљишне својине.* 40. Привредни и други услови за организацију земљишта у колективној својини. 41. Омеђавање колективних земљишта. 42. Распоред колективних земљишта. 43. Уобичавање права на колективна земљишта: „паланка“. 44. Организација и управа паланке. 45. Установе у паланци: катунште, станаје, прибој, бачило, путевни у паланци. 46. Утицај режима паланке на становништво. 47. Државна власт и паланка: а) Турска управа. б) Црна Гора. в) Аустро-угарска. г) Србија и Југославија. 48. Селина. *IV. Стварање сеоског атара.* 49. Просторно уобичавање атара: а) Ширење сеоског атара према косама над селом. б) Ширење према паланци. г) Ширење према реци. д) Ширење атара према путу. 50. Организационо развијање атара: а) Атар је основна за колективну привреду. б) Атар се изграђује као привредна целина имања. в) Атар је саобраћајна целина. г) Атар је оквир у коме се изграђују земљишне целине целог села. д) Целина атара је основна све организације села. Једно паланско уобичавање атара. Потеси и атар. Чифлици и атар. Државно колонизовање и атар. Атари села који потону у граа. Делење атара. Реформисање атара и ново стварање атара. *V. Аграрни односи.* 51. Спихиска и друга стара господарска права: а) Спихиска. б) Народски шефови као аграрни господари. в) Средњовековна господарска права старих пригорских манастира. 52. Агниска господарска права: а) Постанак агаука. б) Развијање агниских господарских права. в) Правни положај чифчија. 53. Аграрне реформе у XIX и XX веку: а) У Турској. б) У Аустро-угарској. в) У нашим националним државама. Аграрна реформа после уједињења. *Résumé.* Регистар.

42. Вукосављевић, Сретен В.: *Организација динарских племена*, САНУ. Посебна издања. Књ. CCLXX. Етнографски институт. Књ. 7. — Београд 1957, 122.

Види: *IV. Привредни послови племенских самоуправа*: (45—50): Привредне уређење тврде. Нарочито о „паланци“. Омеђавање племенског земљишта и омеђавања унутрашња. *V. Законодавство и управа* (50—59): Турска управа и племенске самоуправе. Скупштина. Израђивање уредаба. Неауовност народске власти. Алтернативна политика племенских самоуправа. *VI. Порески послови племенских самоуправа* (59—62): Значај разлика у статусу селаштва у Турској. Је ли филурија повлашћена? Пореска плаћања одсеком. На све једнака? Значај пореских послова племенских самоуправа. *VII. Главари* (62—68): Власт и надлежност главара. Главари и турска државна власт. Наслеђивање главарства. Бирање. Главарска хијерархија. *VIII. Је ли племе организација ратничка* (68—76): Главне црте организације нису ратничке. Цивилна организација племена разрађена и чврста. Крајине. Плен и други походи. Крвна освета.

43. Вукосављевић, Сретен В.: *Pisma sa sela*. — »Savremena škola«, »Savremena biblioteka«. Књ. 1. Београд 1962, 246.

Садржај: *Predgovor* др Radomira Lukića. — *I. Privreda*: Сеоске регule. Сеоски збор. Комунице. Кроз Vasojeviće: Средњовековне повластице, старо друштво, stare regule. Red у сеоској шуми и утрини. Утрини и планина. Економија на народском земљишту. Стоčарске заједнице. Navodnjavanje. Vodne задруге. Vočnjaci на утринима. Једна метијарска задруга. Poljаčina. Najamnik. Nadničari. Kuluk. Kriza. Историја шума у београдској околини. Seljаkova шумска индустрија. Gladан земље. Prenaseljenost. Mogu li се од rasecpkanih имања створити велике привредне целине. — *II. Porodica*: Porodica као радна заједница. Seljački dom. Seljački jelovnik I, II, III, IV. Организација сеоског домаћинства. Veće. Postelja. Duvan. Rakija. Tekstilna кућна индустрија. Seljanka. Seljanka у патријархалној задрузи. Стари и нови кућни ред у београдским селима. Evoluiranje сеоске ношње. Deljenje задруга. — *III. Oblici ponašanja*: Народни главари. Народски главари. Избори без гласања. Cobani, kapetani, државни и народни главари. Пеме ка' и најбоље. Gradovi у Sandžaku. Razgovor с Nikolom Radakom. Seljaci — poslanici. Starovlaška škola. Muži, граничари, plemići. Smrti и oči. Kako се pozdravlja. Plen. Организација plena. Бесплатне јавне гостionicе. Два друштва. Sandžački seljak. Народски послови на selu. Javno mnenje на selu. Moralna kriza на selu. Krivokletnici.

44. Вукосављевић, Сретен В.: *Историја селачког друштва III. Социологија селачких радова*, Приредно академик Радомир Лукић. — Српска академија наука и уметности, Посебна издања. Књига DXLVIII. Одељење друштвених наука, књига 89, Београд 1983.

Види поглавља: IX. *Потесни режим (183—206)*; 1. Уопште. 2. Својина — комплекс права. 3. План и распоред газдинства на селу. 4. Земљишна основица потесног режима. 5. Стварање потесног режима: а) Стара привреда није била проста. б) Задовољити њене сложене потребе није било могуће на основици приватне земљишне својине. в) Могуће само на основици колективној. г) Однос сточара и однос ратара према потесним уредбама. 6. Еволуција потесног режима: а) Потесни режим није био архаизам. б) Расипање потесног режима. в) Како се распао потесни режим. г) Потеси и слика пејсажа. 7. Друштвени значај потесног режима. 8. Виноградарски и војни потеси. 9. Велике привредне целине. 10. Уредбе о коришћењу заједничке паше на приватним земљиштима. 11. Колективни плаодора. 12. Заплање. Плаодора и комуникације. 13. Прелажење. 14. Отрале. 15. Руски „мир“. 16. Комасација и потесна комасација. — *XVIII. Подела рада (389—407)*: 1. Подела рада у породици. 2. Подела рада у муслимана. 3. Породица је је комплемент радној заједници. 4. Распоред се мењао споро. 5. Подела селачких радова није узрок у друштвеним разликама. 6. Подела рада и друштвене симболизације. 7. Ранг селачких радова и радника. 8. Радови од којих се стиде. 9. Окућница. 10. Намена окућнице у селачкој радној заједници. 11. Најамница — београдска села. 12. Надањчење — београдска села. — *XX. Заједнички радови на селу (419—435)*: 1. Класификације облика заједничких радова на селу. 2. Основице класификације. 3. Колективни и неколективни елементи у заједничким радовима. 4. Колективна својина и заједнички радови. 5. Организациони облици рада не могу се сврстати у колективне и неколективне. 6. Нема упоредности између еволуције приватне земљишне својине и еволуције рада на тим земљиштима. 7. Радне организације (не организује их управна или друга која власт, а имају власт). — *XXI. Радна позимања (435—448)*: 1. Сложености видови позимања. 2. Милосрдна радна помоћ. 3. У чијим привредама има колективних елемената организације рада. 4. Ора. Згушњавање радова. Сустицање. 5. Није довољан јачи рад или друкчији распоред култура. 6. Најмања радна снага. 7. Има и психичких потреба да се неки радови заједнички раде. 8. Радна позимања нису архаизми. 9. Друштвени значај радних позимања. 10. Радна позимања су посебна група организационих радних облика. 11. Радна позимања су најбољи начин за изравнање повременних вишкова и мањкова радне снаге. 12. Радна позимања су само најбољи распоред породичне снаге. 13. У којим радовима се позимајује радна снага. 14. Радних позимања испочетка нема много; током времена све их је више. 15. Облици радних позимања се према привредним потребама мењају. 16. Постепено нестајање. 17. Нема прелазних облика између радних позимања и плаћеног рада. 18. Облика радних позимања нестаје без моралних криза. — *XXII. Организација радних позимања (449—462)*: 1. Распоред природе од заједничког рада у радним позимањима. 2. Друштвена основица радних позимања. 3. У радним позимањима односи су равнотравни. 4. Распоред радова. 5. Само је рад заједнички, приход није. 6. Враћање рада за рад. 7. Храна. 8. Надзор над радом. 9. Дисциплина. 10. Старешина рада. 11. Косбања. 12. Разажињања. 13. Радним позимањима није порекло у архаичној колективној земљишној својини. — *XXIII. Облици радних позимања (463—478)*: 1. Позајница. 2. Заред. 3. Моба. 4. Спрега: а) Шта је спрега. б) Врсте спрега. в) Спрежници. г) Распоред рада и хране сточне и људске. — *XXIV. Заједнички радови у заједничку корист (479—488)*: 1. Уопште. 2. Развој. 3. Радови који се не могу радити друкчије сем заједнички јер се објект не може друкчије искоришћавати. 4. „Планина“. 5. Плен. 6. Млин. 7. Зашто бачијања у неким областима има, а у неким нема. 8. Радна позимања и заједнички радови у заједничку корист — две посебне врсте облика. 9. Распоред прихода је главно обележје по коме се заједнички радови у заједничку корист разликују од радних позимања. 10. Техничке деобе прихода и улози у заједничком раду у заједничку корист. 11. Облици заједничког рада у заједничку корист. 12. Еволуција облика заједничких радова у заједничку корист. — *XXV. Имитроизоване радне заједнице (489—514)*: 1. Кулук: а) Кулук је постова из насиља. б) Вредност кулукског рада. в) Кулук народским гаварима. г) Кулук на државним пословима. а) Организација кулука за потребе села. 2. Навођавање. 3. Кириовање: а) Везе међу балканским покрајинама. б) Како се путовало. в) Преноћишта. г) Амбалажа и товари. д) Ко ради о кириовању. в) Организација каравана. е) Врсте кириовања. ж) Квалитет и привредни утицај кириовања. 4. Плен: а) Шта је плен. б) Плен није работа индивидуална. в) Кога су пленили. г) Деоба плена. 5. Повртарске и грађевинске заједнице организоване „на оку“. 6. Рибарске заједнице. 7. Кречерске заједнице. — *XXVI. Устаљене радне заједнице (515—532)*: 1. Супаша. 2. Састављање. 3. Супон. 4. Бачијање: а) Бачијање са буључарењем. б) Приморски облик. б) Бачијање без буључа. г) Потреба за бачијањем. а) Велика концентрација млека. в) Недостатак бачијања. 5. Пља. 6. Удела. 7. Млин

45. [Вучетић, Никола]: Слава у вези са народним судом, Предавање које је одржао др Никола Вучетић. — Београд 1940; 29.
Библиотека удружења „Масарик“, св. 6.
46. Вушовић, Иван: *Појам казне у народу*, (Прештампано из „Архива за правне и друштвене науке“, фебруар 1933, књига XXVI (XLIII), бр. 2) — Београд 1933, 13.
Садржај: I. Опште значење казне. II. Јавноправни карактер казне. III. Казна као вишак зла. IV. Одржавање казне.
47. Gavazzi, Milovan: *Sudbina stare slavenske baštine kod južnih Slavena*, Etnološko društvo Jugoslavije, Beograd 1959, 42, 8° Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije. Кпј. 2.
48. Геземан, Герхара: *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Обод, Цетиње 1968.
Види одељке: О суштини племена (47—61). Уништење племена од стране државе (62—75). Крвна освета (64—65). Жена оженала мужа (156—157). Беса (169—171). Крвна освета (173—180). Освета за пса (176—177). Марков суд (191—192). Необична пресуда (195—196). Богње освете имају добро памћење (250—251). Освета и њено савлађивање на Кораци (280—281) [...]
49. Герасимовић, Јеврем: *Старо српско право*, издање Рајковића и Ђуковића, Београд 1925, 161.
Раније издање: Београд, Просвета, 1913, 94.
50. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Крвнина*, Истинита приповијетка из народног живота. — Земаљска штампарија, Сарајево 1892, 23.
Прештампано из календара „Бошњак“ за 1893. год.
51. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Из народа и о народу*, Књига прва. — Мостар, издање и штампа Прве српске књижаре и штампарије Владимира М. Радовића, 238.
Види одељке: Моба и припомаћ (154—157). Збор код цркве (183—190). Друштвени живот и правосуђе (191—232): Задруга. Особина. Диоба задруге. Песим. Наполица. Изор. Сувез. На Мањјко. Права пољара и његове дужности. Посиновање. Вишеженство. Бус, три и камен. Вађење мазје. Нешто о крави. Сок, собина и сокодржац. Клетвена денја. Крвни мир. Шишано кумство [...]
52. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Из народа и о народу*, Просвета, Београд 1985.
Види поглавље: *Друштвени живот и правосуђе (137—165)*: Задруга. Особина. Диоба задруге. Песим. Наполица. Изор. Сувез. На мањјко. Права пољара и његове дужности. Посиновање. Вишеженство. Брус, три и камен. Вађење мазје. Нешто о крави. Сок, собина и сокодржац. Клетвена денја. Крвни мир. Шишано кумство [...]
53. Грујић, др Radoslav M.: *Kaznačine u Konavlima XVI veka*, — št. Jadran, Dubrovnik 1931, 8.
Preštampano iz »Rešetarovog zbornika«.
54. Дворниковић, Владимир: *Карактерологија Југословена*, Космос, Београд 1939.
О правним народним обичајима види у поглављу XIV *Социјално чуло и основни облици социјалног живота у Југославији (671—755)*.
55. Дечанац, Сава: *Удавање, одбегивање и отимање девојака*, Прештампано из „Весника Српске цркве“. — Београд 1910, 68.
56. Dolenc, Metod: *Sorodni odmevi črnogorskih pravnih zgodbic in slovenskega običajnega prava*, Ljubljana, [b. g.], 35.
Preštampano iz »Časopisa za zgodovino i narodopisje«, XXVII, 1932.
57. Dolenc, Metod: *Osebno in rodbinsko pravna vprašanja v pravosodstvu slovenskih ljudskih sodnikov*, Ponatis iz »Zbornika znanstvenih razprav« Pravne fakultete, X. — Ljubljana 1934, 28.
Sađržaj: I. Uvod: 1. Viri prava. 2. Okvir razprave. 2. Pravna in poslovna sposobnost: I. Glavni vidiki za razdelitev snovi. II. Osebna neprostost. III. Vpliv bivanja v inozemstvu. IV. Pričetek pravne sposobnosti. V. Spol. VI. Vpliv starosti. VII. Duševna bolezn. VIII. Odhod k vojakom. 3. *Rodbinske vezi*: I. Pozitivni določbi iz gorskih bukev. II. Postanek in učinek zakonske zveze 4. *Varuštvo in skribništvo*: I. Slovenski pravni izrazi. II. Samoupravnost.

- III. Poslovanje v praksi. 5. *Imovinske razmere med zakonci*: I. Označba splošnih tipov. II. Slovenski tip. 6. *Prevžiikarstvo*. 7. *Rodbinske (hišne) zadruga*: I. Ostanke hišne zadruge. II. Pravni spomini na nekdanje hišne zadruge.
58. Dolenc, Metod: *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*, Sostavni očrt. Spisal Metod Dolenc, Akademsko založba, Ljubljana 1935, 559.
59. Dolenc, dr Metod: *Praznični dnevi slovenskega ljudskega sodstva*, Ponatis iz »Vodnikove pratike« za leto 1937, Ljubljana 1936.
60. Dolenc, Metod: *Pravnozgodovinski prikaz dokaznega postopanja pri sodiščih slovenskega ozemlja s posebnim obzirom na ljudska sodišča*, (Rechtsgeschichte Darstellung des Beweisverfahrens bei den Gerichten des slovenischen Gebietes mit besonderer Berücksichtigung der Volksgerichte). — Ponatis iz »Zbornika znanstvenih razprav Pravne fakultete«. XIV. Založila Juridična fakulteta, Ljubljana 1938, 50.
Sadržaj: I. Uvod: 1. Značaj in obsega problema. 2. Gradivo za rešitev problema. 3. Način rešavanja problema. II. *Splošne poteze dokaznega postopanja srednje Evrope*: 4. Pred novim vekom. 5. V novem veku (do francoske revolucije). 6. Posebni predpisi glede dokazovanja na slovenskem ozemlju izven ljudski sodišč. III. *Zaključki*. 8. Ocena dokaznega postopanja pred slovenskim ljudskim sodišči. 9. Razmerje med ljudskimi in ostalimi sodišči glede postopanja.
61. Dolenc, dr Metod: *Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci*, Posebni odtis iz »Slovenskega pravnik«, letnik LII, št. 9—10, 1938. — Ljubljana 1938, 31.
Sadržaj: I. Uvod. II. Javnopravno življenje. III. Oseba in rodbina. III. Imovina. IV. Obveznostno pravo. V. Kazensko pravo. VI. Zaključak.
62. Dolenc, Metod: *Pravnozgodovinska študija o prisegi pri Slovencih*, [Rechtsgeschichte Studie über den Eid bei den Slovenen]. Ponatis iz »Zbornika znanstvenih rasprav Pravne fakultete«, XVI. Založila Juridična fakulteta, Ljubljana 1940, 43.
Sadržaj: I. Uvod. II. Listinski dokazi za prisega do srede XIII stoletja. III. Kategorizacija navedenih sredneveških priseg. IV. Ustrezna raziskavanja o jugoslovanskih prisegah. V. Odločilni vplivi rimskega in cerkvenega prava na priseganje v stanovski državi do kraja srednjega veka. VI. Priseganje do novega veka dalje. VIII. Sklep.
63. Драгићевић, Ристо Ј.: *Сок и соџбина*, Прештампано из „Записка“. — Цетинье 1938, 13.
64. Дробњаковић, др Боривоје: *Етнологија народа Југославије*. Први део. — „Научна књига“, Београд 1960, 261.
Види: *Друштвени обичаји (125—168)*: Поздрав (126—127). Гостопримство (127—130). Убијане стараца (130—133). Кувала (136—138). [...] Шишано кумство (139—140). Брак и женидбени обичаји (140—158). Обичаји уз послове (168—174). Моба, позајмица, спрег и бачијање (172—173). *Правици народни обичаји 224—235*: Крвна освета и умир (225—226). Божи суд, вађење мазње (226—227). Село као суд (227—228). Липбени удет (228—229). Прокаљивање (229—231). Каменовање (231). Станак (231—232). Гладање у мач вуковац (232). Братска кућа (232). Банкала (232). Народна управа (232). Задруга (233). Мебе (233). Право по сопствености (233—234). Право преце куповине (234). Заклетва (234—235). Кривокаљство (235). Литература (235) [...]
65. Дробњаковић, Боривоје М.: *Јасеница. Антропогеографска истраживања*, — штампа „Родољуб“, Београд 1923.
[Из књиге „Насеља и порекло становништва“. СКА.]
Види: *Врсте својине (210—214)*: Приватна (213), Општинске (сеоске шуме, утрине (213—214), Аржавна (214).
66. Durham, Edith: *Some tribal origins. Laws and customs of the balkans*, George Allen and Unwin LTD, London 1928, 63—100.
67. Дучић, Н[ићинфор]: ЦРНА ГОРА. Биљешке архимандрита Н. Дучића. Прештампано из „Гласника“ XL. — Штампано у Аржавној штампарији у Биограду 1874, 120.
Види одјелке: V. Судство (48—56). VI. Пасење, подјела земље и властела (56—71). IX. Привредне и етнографске прте (85—96).

68. Баповић, Аста: *Заклетва на тлу СФР Југославије*. Посебна издања САНУ. Књ. 16 — Београд 1977, 108.

Садржај: Увод. I. Општа разматрања. II. Врсте и особености заклетви: А. Заклетве и обећања. Б. Заклетве потврде. III. Форме заклетви. IV. Криво-клетство и „кривичне празновернице“. Закључак.

69. Борбевић, Тихомир Р.: *Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе кнеза Милоша*, — СКА, Српски етнографски зборник, књ. XIV, Београд 1909.

Види одељке: Изгоњење из села. — Казна сеоска. — Крвнина. — Предавање на суд. — Правање света. — Суд пред трговцем.

70. Борбевић, Тихомир Р.: *Наш народни живот*, Српска књижевна заједница, Београд 1923.

Види одељке: Село као друштвена заједница у време прве владе кнеза Милоша. — Целобат и брак у нашем народу. — Развод брака. — Посињење. — Домазет. — Једна казна за жене.

71. Борбевић, Тихомир Р.: *Наш народни живот*, књ. 1—4. — Просвета, Београд 1984.

Види. Књ. 1: Коњ и оружје као знаци положаја и старешинства (103—108); Крава црква (121—126); Целобат (129—135); Брак (136—142); Доба за женидбу и удабу (143—156); Ред при жениди и удаји (157—159); Узимање у роду (160—168); Куповина и отмица девојака (174—196); Лажни младожења и лажна млада уместо правих (197—201); Поангамија (217—236); Поангарија (237—246); Једна казна за жене (247—249). Књ. 2: Положај жене (12—32); Мираз (33—39); Развод брака (40—49); Посињење (50—60); Домазетство (61—64); Заветоване девојке код Арбанаса (276—278). — Књ. 3: Кривичне празновернице (415—419).

72. Бурчић, Милутин Р.: *Лично јемство у обичајном праву Арбанаса у северној Метохији (Дорзонија)*, — Пећ 1973, 503.

[Докторска дисертација на Правном факултету у Београду]

73. Đuričić, Milutin R.: *Arbanaška zakletva — beja*, — Zagreb 1975, 144. [Poseban otisak iz knj. 46 »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«]

Садржај: I. Увод: 1. Предмет рада. 2. Извори. 3. Систем излагања. I. *Kompromis o zakletvi i učesnici u zakletvenoj proceduri*: 1. Компромис о заклетви. 2. Учесници у заклетвеној процедури: а) Господар спора (1 зоти и гјасе). б) Господар заклетве (1 зоти и бесје). в) Посредници и плећари (ндермјетс dhe pieqnarët). д) Судаће куће (одате pleqnisë). е) Чувари бесе (до-зенаñт). ф) Свједоци (deshmitarët). г) Сок (kapucari). h) Свеštenik. II. *Saklevecnik (Betarde)*: 1. Избор саклеветника: а) Сродност саклеветника. б) Превазилажење сродности саклеветника. в) Старосни ред. 2. Достојност и подобност саклеветника: а) Узерлија. б) Гареждџија. в) Тобелија. 3. Ангажовање саклеветника. III. *Ritual i zakletvena izjava*: 1) Услови свечаног ритуала: а) Врјеме заклетве. б) Мјеста полагања заклетве. в) Символи вјере (шеј бесими). 2) Заклетвена изјава. IV. *Vrste zakletve i broj saklevecnika*: 1. Заклетва у споровима око великих кривика. (Беја пѐр дјак). 2. Заклетва у споровима око осредњих кривика. (Беја пѐр кабахат и месѐм). 3. Заклетва у споровима око малих кривика. (Беја пѐр кабахат и vogel). 4. Заклетва у споровима око меда. (Ношење камена о врату — гурѐ не краh). 5. Одртамбени карактер заклетве. V. *Zakletvena obligacija*: 1. Кривоклетство. 2. Мероторна нагодба. VI. *Zakljucak*: 1. Прилике у којима се јавила заклетва са саклеветницима. 2. Услови у којима се одржала заклетва са саклеветницима. 3. Пропаданје заклетве са саклеветницима. *Literatura i izvori*.

74. Бурчић, Милутин Р.: *Чувари бесе*, — САНУ. Посебна издања. Књига DXX. Одељење друштвених наука. Књ. 83. — Београд 1979, 179.

Садржај: Увод: 1. Предмет рада. 2. Терминолошко разграничење и етимолошко објашњење појма дорзоније. 3. Извори и литература. 4. Систем излагања. *Први део: О дорзонији уопште*: 1. Крвнородничка група као основац заштите. 2. Пријатељ као основац заштите. 3. Пакт о заштити: а) Сврха пакта о заштити, б) Учесници у пакту о заштити, в) Форма закључења пакта о заштити. 4. Функционисање заштите: а) Беса и сакралност заштите, б) Постојаност заштићене обавезе, в) карактер одговорности дорзона, г) форма извршења престације, д) Дејакти против заштите, е) Дејство санкција на однос између повериоца, дужника и дорзона. 5. Наслеђивање дорзоније. 6. Престанак дорзоније: а) Дезангажовање дорзона, б) Престанак дорзоније испуњењем обавезе, в) Престанак дорзоније споразумом, г) Престанак дорзоније одрицањем од грађини, д) Престанак дорзоније заборавом. 7. Спорови поводом дорзоније. *Други део: Облици заштите*: 1. Унилатерални облици заштите личности: а) Раздвајање, б) Утож, в)

- Провођење, г) Велика дорзонија. 2. Биатерални облици заштите личности: а) Посредовање, б) Ослобођење неауђних сродника убице, в) Дозвола привременог кретања убице, г) Умир крви: 1. Дорзон за крв. 2. Дорзон за крвину. 3. Заштита женидбених нагодби: а) Заштита уговора о отпусту жене (1. Отпуст жене уз забрану удаје, 2. Отпуст жене уз ограничenu дозволу преудаје, 3. Отпуст жене уз неограничену дозволу преудаје, 4. Откуп удовице). б) Заштита уговора о санирању женидбених делалата. 4. Заштита при наслеђивању: а) Тестаментални дорзон, б) Интестатски дорзон. 5. Заштита грађанскоправних уговора: а) Заштита уговора о промету некретнина. (1. Уговор о трамци, 2. Уговор о подлогу, 3. Уговор о наполици. 4. Уговор о службеностима. 5. Уговор о купопродаји некретнина). б) Заштита уговора о промету покретних ствари (1. Уговор о купопродаји покретних ствари, 2. Уговор о зајму, 3. Уговор о делу, 4. Уговор о наполици стоке и ћесиму, 5. Уговор о остави, 6. Уговор о послузи, 7. Уговор о опклади. 8. Дорзонија у кошки. 9. Незаштићени уговори). 6. Заштита обичајног судовања: а) Компромис о изласку на обичајноправни пут, б) Компромис о избору палћара, в) Компромис о заклетви. *Закључак. Литература и извори.*
75. Буровић, др Димитрије: *Народне умотворине*, Београд 1931, 94.
Види: Етапе живота, мисли о друштвеној правди у народним умотвори нама (42—44).
76. *Еванђеље по народу*, Антологија црногорских пословица и изрека. Избор и предговор др Нико С. Мартиновић. — „Графички завод“, Титоград, 1969. Библиотека „Дуча“, књ. 25.
Види поглавља: *Брак* (267—270): Брак. Отац. Мајка. Дјеца. Од куће до државе (277—295): Народ. Кућа. Задруга. Род. Домовина. Власт. *Друштво* (295—307): Друштво. Друг. Пријатељ. Брат. Комшија. *Право* (307—337): Право. Језик. Рада. Обичај. Освета. Бог. Суда. Тамница. Аманет. Дар [...]
77. Ердељановић, др Јован — Филиповић, др Миленко: *Упутства за иштивање народног живота, обичаја и особина у Јужној Србији, Штампарница „Јужна Србија“, Скопје 1938, 80.*
Види одељке: — *V. Домаћи живот* (21—24). — *VIII. Друштвени живот* (30—38): 1. Породица, 2. Задруга или задружна кућа, 3. Род или родбина, 4. Братство, 5. Село као друштвена заједница, 6. Народно презивање (позивање), 7. Удруживање ради заједничких послова, 8. Положај жене, 9. Положај старца, 10. Просјаши, 11. Слуге, 12. Занати, 13. Друштвена подела, 14. Односи између становништва разне народности и вере. *IX. Обичаји*: 2. Друштвени обичаји (43—54): а) Обичаји који се односе на лични и породични живот, б) Обичаји приликом међусобних односа. *Правни народни обичаји* (47—53): Односи међу члановима у породици. Усвођење. Домазет. Незаконита деца. Задруга и инокопћина. Делење задруга. Распуст брака. Крвна освета. Бојни суд. Краћа. Сеоски суд. Заклетва. Посредништво. Уговори. Куповина, продаја и размена. Заудживање и позјимца. Пасме. Заједничко имање. Заједнички посао. Меће. Народни скупови [...]
78. Ердељановић, Јован: *Етнолошка грађа о шумадинцима*, Београд, САНУ. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LXIV. Четврто одељење. Расправе и грађа. Књ. 2.
Види: *VIII. Друштвени живот* (135—137): 1. Задруга, 2. Род, 3. Народно презивање, 4. Моба и спрега, 5. Поредовничка воденица, 6. Преда и одељке. *IX. Обичаји* (137—149): А. Друштвени обичаји: 1. Поздрављање, 2. Женидбени обичаји, 3. Женидбени обичаји у Лајковцу, 4. Правни обичаји, 5. Обичаји о сахрани, 6. О гробљима, 7. Побратимство, 8. Кумство.
79. Erlich, Vera St.: *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Studija u tri stotine sela, »Liber«. Izdanja Instituta za književnost, Filozofski fakultet, Zagreb 1971, 514.
Sadržaj: *Uvod*. — *Prvo poglavlje: Otac — starešina*: Sinovi prema ocu. Ceremonijal poštovanja. Ljubljenje u ruku i oslovljavanje sa »vik«. Uskracivanje respekta. Kako stariji izgrađuju autoritet. Kažnjavanje djece. Kako mladi primaju autoritet. Promjene u autoritetu oca. Zaključci. — *Drugo poglavlje: Majka i svekrva*: Majčini saveznici. *Božica* — primjer uvučene majke. *Svekrva i snaha*. Sin između majke i žene. *Afka* — primjer zapostavljene majke. — *Treće poglavlje: Brat i sestra*: Sin i kćerka u porodici. Odnosi između brata i sestre. Stariji i mladi brat. Starješinstvo i bratska ljubav. »Rođena sestra« i »dovedena žena«. — *Četvrto poglavlje: Momak i djevojka*: Brane. Odstupanje od djevojačke »čestitosti«. Zaštićenost djevojaka. Nebriga za djevojku — vanbračni porodi. Odnosi mladića. Pokusni brak. Mladi Slavonci na divnu. Sevdah i sevdalinke. Zaključci. — *Peto poglavlje: Zenidba i udaje*: Mogućnosti udaje. Omjer spolova. Tko odlučuje kod izbora bračnog druga. Motiv za izbor bračnog druga. Otkupnina za ženu. Otmice. Miraz. »Tal«. Dob ženidbe i udaje. Uloge se mijenjaju. — *Šesto poglavlje: Muž i žena*: Obvezatna pozornost mlade žene. Autoritet muža. Promjene u autoritetu muškarca. Revolt i mirenje s položajem žene. *Vuka* — primjer borbene žene. Surovost i ba-

- tine. Disciplinsko pravo muža. Grubost i blagost u porodici. Savjetovanje muža sa ženom. *Lucija* — primjer žene, muževe drugarice. Promjene u postupku sa ženom. Zaključci. — *Sedmo poglavlje: Porodi i djeca*: Broj porodica i broj djece. Ugroženost majki. Ograničavanje poroda. Primoravanje na ograničavanje poroda. Efekt ograničavanja. Stav prema neplodnosti žene. Zaključci. [...] — *Jedanaesto poglavlje: Porodične zadruge*: Principi i varijante. Na konaku. Koliko je još zadruga bilo učuvano. Kad su se zadruge počele raspadati. Razlozi za raspadanje zadruga. Subjektivni razlozi za diobe. [...] *Dodaci*: Upitnik. Anketa. Popis istraženih sela. Primjenjena metoda [...]
80. Erlich, Vera St.: *U društvu s čovjekom. Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina*, — »Naprijed«, Zagreb 1968, 401.
 Vidi poglavlja: — 15. *Elementarna porodica (158—170)*: Monogamni brak: Trajnost braka. Apstinencija u braku. Poligamni brak: Poliginija. Poliandrija. Levirat i sororat. Djeca i porodi: Zelja za djecom. Neplodan brak. Regulacija poroda. Postupak s dojenčadi. Roditelji i djeca. — 16. *Rodovska grupacija (171—183)*: »Krvno srodstvo«: Incest i tabu. Patrilinearni sistem. Matrilinearni sistem. Bilateralno računanje rodbine. Mjesto obitavanja. Pravila ophođenja: Izbjegavanje. Šala i izrugivanje. — 17. *Zenidbe (184—197)*: Izbor supružnika u jugoslovenskim područjima. Otmice. Obaveza i kompenzacije prilikom ženidbe (kompenzacija za mladu u jugoslovenskim područjima). Miraz u jugoslovenskim područjima. — 19. *Zadružna porodica (217—236)*: Porodična zadruge na slovenskom jugu: Osnovni princip zadruga. Hijerarhična struktura. Muške privilegije. Autoritet po dobi. Razdioba uloga. Zajedničko obitavanje. Razlike u područjima. Diobe i raspadanje zadruga. Dvije jugoslovenske porodične zadruge. — 20. *Plemenska organizacija (237—249)*: Bratstvo kod dinarskih plemena. Dinarska plemena: Postanak plemena. Ratovanje i četovanje. Plemenska organizacija. Autokratska komponenta. Etnocentrizam i dvojaki moral. — 21. *Slojevi i rangovi (250—267)*: Jugoslovenska područja: Austrijska baština. Osmanlijska baština. Plemenska baština. Različiti stav prema statusu i rangu. — 23. *Lokalna grupacija (279—294)*: Porodični odnosi u jugoslovenskim selima. Podvojenost sela. (Sreten Vukosavljević: Seoska samouprava u tursko doba). 24. *Dobrovoljno udruživanje (295—310)*: Ritualno srodstvo i prijateljstvo: Pobratimstvo u jugoslovenskim područjima. Kumstvo kod seljačkih zajednica [...] Hajdukovanje na Balkanu. — 25. *Običaji, norme i regule (311—321)*: Običaj i moral: Rano usvojeni pravilnik. Rodovski okviri. Razlika između regule i norme. Ugled i »obraz«: Prestiž, ugled, slava, bruka, sramota, »crn obraz«. Uzajamnost: Recipročna usluga. Zamjena i trgovina. Pozdravljanje u patrijarhalnom selu. 26. *Organizirano pravo (322—336)* [...] Jugoslovenski patrijarhalni krajevi: Običajno pravo. Narodni sudovi. Krvna osveta kod dinarskih plemena. Mirenje ili umir. Borba protiv krvne osvete. Formiranje prava i vlasti. (Vuk Vrčević: Kmetovska presuda iz 17. stoljeća). (Sreten Vukosavljević: Plijen i podjela plijena. Sreten Vukosavljević: Dvojaki moral) [...]
81. Живковић, др Мирослав: *Старост у Југославији*, (Геронтолошко-социолошка студија). — Институт југословенске и иностране документације заштите на раду, Ниш, Уредништво „Социјалне политике“, Београд 1973.
 Види поглавље: *Положај старих људи код наших народа кроз историју (57—60)*.
82. Zobkov, Mihailo: *Pravo preče kupnje u otomansko-bosanskom zakonodavstvu*, — Sarajevo, št. »Merkantile«, Zagreb 1926, 47.
 Preštampano iz »Mjesecnika«.
83. Zurl, Marino: *Krvna osveta u Kosovu*, — »August Cesarec«, Zagreb 1978, 305.
 Sadržaj: *I. dio*: Tako je rekao Leka. Zakletva. Osveta — muški posao. Provela krv. Nepisan zakon. *II. dio*: Pogača mira. Osvetnici u kratkim hlacama. Zatvor bez rešetaka. Sumnjičavi stari Plečnar. Junak našeg doba. *III. dio*: Povijesna sjednica. Oslobođenje čovjeka. Odlučno u akciju. Zaključak. Ziva svinga.
84. Ivšić, dr Milan: *Seljačko imovinsko pravo u svjetlu kulturnih tekovina hrvatskog naroda* napisao dr Milan Ivšić. Pretiskana iz »Hrvatske smotre« 1944, br. 1—2. — Zagreb, Tiskara Milana Sufflaya, 1944; 16; 8°
85. Ilić, dr Ananije V.: *Sistem prava o kućnoj zajednici u Crnoj Gori*, s predgovorom dr h. c. Zivojina M. Perića, profesora univerziteta. — Stamparija »Sloga« Dušana T. Popovića, Beograd 1936, 203.
 Sadržaj: *Predgovor. Kućna zajednica. Prvi deo: Pojam i elementi kuće*: A. Pojam kuće. B. Elementi kuće: 1. Kućna zajednica doma i čeljadi. 2. Kuća je imovna zajednica: a) Domaća (opšta) dobra. b) Osobina (posebna dobra). 3. Kuća je zajednica življenja domaće čeljadi. 4. Kuća je zajednica radnje i

телица. *Други део: Кућа и њена правна организација: Кућни органи. А. Домаћин куће:* 1. Како се долази до положаја домаћина куће. 2. Ко од чланова домаће заједнице може бити домаћин. 3. Правни појам домаћина куће. 4. Обим власти домаћина куће: а) домаћина власт у актима кућне администрације, б) домаћина власт у актима располагања: аа) домаћин куће је мушко пунолетно односно еманиповано лице, бб) домаћин куће је мушко малолетно односно женско лице. 5. Да ли је кућа одговорна за штету коју домаћин односно члан кућне заједнице причини трећем лицу. 6. Замена домаћина куће. 7. Домаћинова власт у самој кући: а) домаћин спроводи кућну дисциплину, б) домаћин врши поделу рада у кући. 8. Савесност односно несавесност куће цени се према савесности односно несавесности njenog домаћина. 9. Домаћин као старатељ у кућној заједници. 10. Prestanak домаћинове власти. В. *Кућни савет.* V. Право чланова заједнице на располагање, тј. на отуђење односно задужење кућне имовине. G. *Кад кућа одговара за дугове својих чланова. Трећи део: Правни положај женских лица у кућној заједници.* А. Правни положај девојке у кућној заједници: 1. Девојка има право на издржавање у кућној заједници. 2. Девојка има право на опрему у кућној заједници. 3. Девојка има право на део из кућне имовине. б) Правни положај жене у кућној заједници. в) Правни положај удове у кућној заједници. *Четврти део: О неким важнијим институцијама у кућној заједници: А. Старејство. В. Остојбина. Пети део: Наследно право у кућној заједници: А. Неколико претходних напомена. В. Услови за наслеђивање: 1. Смрт оставioca. 2. Правно постојање наследника у тренутку остварења наследа. 3. Сposobност за наслеђивање. 4. Основ (овлашћење) за наслеђе. Законско наслеђивање. Наслеђивање по очевој ложи: а) прво наследно колело: аа) заоставштина је оцинство односно дјединство. бб) Заоставштина је мајчинство. б) Друго наследно колело. в) Треће наследно колело. г) Четврто наследно колело. г) Пето наследно колело. д) Шесто наследно колело. Наслеђивање по матриној ложи. Право наследа ванбрачне, позаконјене и усвојене деце. Testamentalno наслеђивање. *Шести део: Деоба кућне заједнице.* А. О деоби уопште: 1. Ко има право на деобу. 2. Која се добра деле приликом деобе кућне заједнице. 3. Како се врши деоба кућне имовине. *Седми део: Правна природа кућне заједнице. Осми део: За задругу или против задруге. Dodatak (судска пракса). Bibliografija.**

86. Јелић, др Илија М.: *Крвна освета и умир крви у Црној Гори и Северној Арбанији*, Библиотека „Архива за арбанску старину, језик и етнологију“. Издавачка књижевница Геце Кона, Београд 1926, 158.

Садржај: Предговор. Увод. *Глава прва: Крвна освета:* 1) Зачетак и еволуциони развој крвне освете. 2. Суштина, извор, врсте и карактеристичне особине крвне освете. *Глава друга: Умир* — композиција: 3) Зачетак и еволуциони развој умира. 4. Суштина, извор, врсте и карактеристичне особине умира. *Глава трећа:* 5. Крвна освета и умир код Словена уопште. 6. Крвна освета и умир код Срба и Арбанаса посебно. *Део први: Крвна освета код Срба и северних Арбанаса. Глава четврта:* Неколико карактеристичних одајка крвне освете. 7. Колективни основ крвне освете. 8. Право и дужност освете. 9. Место, време и начин вршења крвне освете. *Глава пета: Објекти крвне освете.* 10. Појединац (узет сам за себе) као објект крвне освете. 11. Заједница као објект крвне освете. *Глава шеста: Узроци крвне освете:* 12. Етнички узроци крвне освете. 13. Физички узроци крвне освете. 14. Социјални узроци крвне освете. *Део други: Умир код Срба и Арбанаса. Глава седма:* 15. Случајеви кад је код Срба и северних Арбанаса могло да буде умира а кад није. 16. Крвни суд — кметови — плаћте Вакут. *Глава осма: Крвнина — паре е Вакут:* 17. Појам и суштина крвнине код Срба и северних Арбанаса. 18. Дужност и начин плаћања крвнине. 19. Величина и начин одређивања крвнине. *Глава девета: Умирни поступак.* А. *Поступак при умиру појединца:* 20. Поступак код факултативног умира убиства. 21. Поступак при факултативном умиру: рана, увреда итд. 22. Поступак код принудног умира: убиства, рана итд. Б. *Поступак при умиру заједнице:* 23. Поступак код факултативног умира заједница. 24. Поступак код принудног умира заједница. 25. Поступак код принудног умира појединца и заједница двеју рјазних држава. *Dodatak: А. Пресуде:* а) Неколико умирних пресуда — селеније Црногорског Сената). б) Две умирне пресуде из јужне Аламације. Б. *Неколико народних изрека и пословица о крвној освети.* В. *Крвна освета и умир у „Горском вијенцу“.* Литература. Регистар.

87. Јелић, др Илија М.: *О браколомству с теоријског и практичког гледишта. Расправа из кривичног права и правне политике с народним осертом на српско обичајно право.* — Издавачка књижевница Рајковића и Ђуковића, Београд 1928, 88.

Садржај: *Први део: О браколомству с кривично-правног гледишта. Глава прва: Појам и битна обележја браколомства:* 1. Појам свршене обљубе и доказивање исте. 2. Појам тубе, удаје жене. 3. Пристанак мужа као основ искључена противправности обљубе. *Глава друга: Кривац код браколомства.* 4. савзвршиоци-браколомници. 5. Саучесници код браколомства. *Глава трећа: Казна за браколомство:* 6. Стари казнини систем код разних народа и у разна времена. 7. Садашњи репресивни систем: А) Систем

кривичне одговорности. Б) Систем грађанске одговорности. 8. Тужба за браколомство. Други део: О браколомству с правно-политичког гледишта. Глава четврта: Борба око реформе репресивног система противу браколомства. 9. Систем неједнаке кривичне одговорности. 10. Систем неједнаке кривичне одговорности. 11. Систем грађанске одговорности. 12. Систем условне кривичне одговорности. 13. Систем просте и двојубе прелјубе. 14. Франков систем. 15. Мешовити систем. 16. Фереров систем. 17. Социјетно мишљење.

88. Јелић, др Илија М.: *Неколико спорних питања из српског обичајног права*, (Сепарат отисак из „Бранича“, бр. 1—6, за 1930. годину), Штампариа Чоловића и Мацаревића, Београд 1930, 37.
Повод за овај чланак, по речима аутора, је осврт Јована Н. Томића на Јелићеву књигу о браколомству објављен у „Годишњаку САН“, XXXVII, 1928.
89. Јелић, др Илија М.: *Чл. 16. Грбаљског законика*. (Прештампано из часописа „Полиција“, бр. 11 и 12 за 1930. г.). — Штампариа „Дом“, Београд 1930, 13.
(Коментар чл. 16. Грбаљског законика који гласи: „Који би човек јавно згријешно изван своје законите жене, да пати кнежини 25 цеклина и да до своје смрти не смеје у скућштину сјести“).
90. Јелић, Илија М.: *Постанак и разлог вршења гостопримства*, Прештампано из „Записа“. — Државна штампариа, Цетиње 1931, 14.
91. Јелић, Илија М.: *Правна природа снахачења*, Београд 1931, 5.
Прештампано из „Гласника Етнографског музеја“
92. Јелић, др Илија М.: *Трагови гостинске обљубе код нашега народа, Историско-правна студија*. С предговором др-а Томе Живановића редовног професора Кривичног права Београдског универзитета и члана Академија наука. — Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1931, 158. Библиотека за правне и друштвене науке, књ. 26.
Садржај: Предговор др Томе Живановића. — Глава прва: Општа разматрања о гостинској обљуби: 1. Појам и суштина гостинске обљубе. 2. Постанак, развитак и разлог вршења гостопримства уопште. 3. Постанак, развитак и разлог вршења гостинске обљубе посебно. 4. Гостинска обљуба као општечовечавски обичај. Трагови гостинске обљубе код нашега народа. Глава друга: Докази да је раније постојала гостинска обљуба код нашега народа. 5. Трагови гостинске обљубе у писаној књижевности. 6. Трагови гостинске обљубе у народним умотворинама: а) Трагови у народним пословицама. б) Трагови у народним песмама. в) Трагови у народним причама. 7. Трагови гостинске обљубе у садашњим обичајима: а) Обичај шаљења с гостима. б) Подовене своје жене. в) Садашња гостинска проституција. г) Обичај „да се омрси“. 8. Трагови гостинске обљубе у садашњој усменој традицији. 9. Општи закључак о ранијем постојању гостинске обљубе код нашега народа. Глава трећа: 10. Побуде вршења гостинске обљубе код нашега народа. Глава четврта: 11. Начин извођења гостинске обљубе код нашега народа: 1. Изување обљубе. 2. Спавање госта у заједничкој просторији са укућанима. 3. Покривање госта. 4. Дворење госта преко целе ноћи. 5. Непосредна понуда. Глава пета: 12. Узроци нестанка гостинске обљубе код нашега народа: 1. Учење хришћанске цркве о браку као светој тајни. 2. Моногамија. 3. Крчме и други јавни локали те врсте. 4. Робовање нашега народа под Турцима. 5. Тежња нашега народа за мушким наследњиком „од властитог меса и крви“. 6. „Жена, коњ и пушка“. 7. Појмови о вери и моралу. 8. Полне болести. 9. Законодавне мере. 10. Еманципација жене.
93. Јелић, др Илија М.: *Шта значи камен о врату? Историско-правна студија*, Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд 1931, 46.
Садржај: Шта значи камен о врату? Коментар чл. 65. Законика Давида I, књаза црногорског.
94. Јовановић, Алекса С.: *Историјски развитак српске задруге, Са додатком: „Приноси за историју старог српског права“*. Од Алексе С. Јовановића. — Штампариа Светозара Николића, Београд, 1896, 188.
Садржај: Први део: Старо доба. Од искони до народног устанка 1804. Други део: Прелом. Од 1804. до појаве нашег Грађанског законика. Трећи део: Садашњица. Задруга по прописима нашег Грађанског законика: Прва реч. Историски значај наше задруге. Појам задруге: I. Нема задруге: први пример, други пример, трећи пример, четврти пример. II. Постоји задруга. Лични и стварни одношај задругара (старешина задруге, домаћица, улова у задрузи, мушка деца у задрузи. Женскиње у задрузи, усвојене

детета у задрузи, стожер, равноправност пунолетних или ожењених задругара). Узрок *распишања заоруга* (жене као узрок, осиромашавање, неверно вршење дужности, грабљивост појединих задругара на штету задружне целине, неједнака подела рада и лењост задругара). *Деоба задруге*: (узрок и време деобе, ко има право на деобу, право удаве на деобу, деоба у интересу деце, деоба по захтеву трећих лица у сопственом интересу). *Наслеђивање у задрузи*. *Братство као задружни облик*. *Четврти део: Деоба задруге у облигацијама обичајног права*. *Додатак*: Приносици за историју старог српског права. Логотети у цркви и држави српској. Уредништво места и правина. Ред парничења и бесплатно суђење у старој српској држави. Сабор себара. Ко је од народа долазио на старе српске саборе. Метропси. Раја. Кулчари.

95. Јовановић, Алекса С.: *Правда и управа у врањској покрајини за владе турака*, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1889, 26.
О *праву крвине* (10—11), *отмицама девојака* (11).
96. Јовановић, Алекса С.: *Доказна средства у нашем старом казненом законодавству*, шт. Светозара Николића, Београд 1898.
Прештамповано из „Бранича“
97. Јовановић, Алекса С.: *Приносици за историју старог српског права*, од Алексе С. Јовановића. Други део. — Нова трговачка штампарија, Београд 1900, 156; 8° [Први део „Приносак“ штампан је као додатак књизи „Историски развитак српске задруге“]
Садржај: *Доказна средства у старом српском казненом правосуђу*: I. *Основни државне безбедности*: а) Државни преступи: невера, убиство и телесна повреда уопште, чељадни, крађа коња, крв, татба, гуса, пријем људски, провао, свод, ормица, лажна исправа. б) Државне казне: глоба, одузимање баштине, пљачка, потрица усева, прогонство преступника, проваја, тамница, бој, жигосање на лицу, сакаћење, смртна казна, духовне казне ропство. в) Право тужбе. г) Надлежне власти. д) Државни надзор. II. *Претходна истрага*: 1. Објава дела. 2. Месни увиђај. 3. Потера. 4. Преметачина. 5. „Метање анатеме“. III. *Докази*: А. *Бојни суд*, или *судбина* (ораванен): а) Вода: 1. Брођење, 2. Бацање оптуженика у текућу воду или вирове. б) Усијано железно. в) Судбени двобој (judicium duelli). Б. *Судјско уверење*. В. *Признање оптуженика*: а) бојем, б) главу, в) неодређеним строгим затвором, г) квргом. Г. *Осведочење делом* (корпус деликти). Д. *Сведоци*: а) обични сведоци, б) душевници (саклеветници), в) сведоци потказивачи. Е. *Свод*. Ж. *Заклетва*: а) на паугу, б) на камену, в) у манастиру, 3. *Исправа*. 4. *Јамчење*. „Метање анатеме“ или „правити кастав“. *Отмица и добегивање женскиња*. *Заштита девојачке невиности и подмаатка*. *Мртва шiba по судској пресуди*: а) убиство брата и синовца, б) разбојничко убиство. *Помама у судској оцени*. *Аграрни односи под Турцима*: I. *Село Доња Брежина*. II. *Големо Село*. *Приносици за историју старог српског права*: *Бели-Мехмед кнез од Запаљана*: I (по причању пок. Михаила Адамшевића судије нишког окружног суда). II (по причању Омера Чушца Турчина из Ниша). III (по разним белешкама пишчевим). *Отите прилике*: 1. *Агтovanje о избору кмета*. 2. *Предаја кметовске дужности*. 3. *Избор главног кмета у селу Пољни јагодјинског округа*. 4. *Дочек среског старешине на селу*.
98. Јовановић, Владимир: *Политички речник*, Свеска Б. — Београд 1872.
Види: *Баштина* (217); *Бојни суд*, *страшни суд* (268—269); *Братство* (321—322).
99. Jovanović, Milan P.: *Montenegrische Rechtsgeschichte*, Separatdruck aus der »Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft«, Bd. XV. Stuttgart 1885.
100. Јововић, Василије: *Библиографија часописа „Правни зборник“ (1933—1940)*, — „Правни зборник“, Титоград 1960.
101. Kadlec, Karl: *Rodiny nedil čili zadruha v pravu slovenském*, Sepsal Karl Kadlec, Praha 1898, 136.
102. Кадлец, др Карло: *Првобитно словенско право пре Х века*, Прево и допунио проф. др Ф. Тарановски, Издавачка књижарница Геце Кона, 1924, 130.
Садржај: *Преговор*. *Глава I*: О политичком уређењу код Словена пре Х века. *Глава II*: О зачелима државног уређења код Словенских народа пре Х века. *Глава III*: О приватном праву код Словена пре Х века: приватни субјекти и приватни објекти. *Породично право*. *Наследно право*. *Стварно право*. *Облигационо право*. *Глава IV*: О кривичном праву код Словена пре Х века. *Глава V*: О судству и судском поступку код Словена пре Х века.

103. *Kanuni Lekë Dukagjinit*. Prëmbledhur dhe kodifikuar nga Shtjefën Gjecovi. Me biografi dhe parathënje të prof. dr Syrja Pupovcit, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i krahinës SAK, Prishtinë 1972, fq. CX + 149; 8°
104. Караџић Стефановић, Вук: *Живот и обичаји народа српскога*, Српска књижевна задруга, Београд 1957; 8°
Види: VI. Живот; Глоба. Крв и освета. Крвнина. Оклаштина. Личити. За-
клетве. Сок. Мазија.
105. Караџић Стефановић, Вук: *О друштву*, Избор социолошких тексто-
ва. — Савремена школа, Београд 1964.
Види: Отмица (80—83). Мазија (230).
106. Караџић Стефановић, Вук: *Изабрана дела*. Приредио Голуб Добра-
шиновић — Народна књига, Београд 1964.
Види одељке: Крвнина (285); село (291—292); задруга (292—293); кнез (296—
—298); кмет (298—299); крвна освета у Црној Гори (310—315); моба (324).
107. Караџић Стефановић, Вук: *Расковник*. Проза из речника, Просве-
та, Београд 1964.
Види: Крвнина. Мазија. Отмица. Потвориштина. Проклета гомила. Сок.
Супојник.
108. Караџић Стефановић, Вук: *Етнографски списи*, Приредио Миленко
С. Филиповић, Просвета, Београд 1972.
Види одељке: кмет (19—22); село (325—326); задруга (326); кмет (329—330);
Крвнина (337); оклаштина (340); личити (340); заклетве (341); мазија
(341—342); побратим (342).
109. Карић, Владимир: *Србија. Опис земље, народа и државе*, у Кра-
љевско-српској Државној штампарији, Београд 1887, 933.
Види поглавља: *Начин живота и обичаји (109—202): породица и сопстве-
ност (154—167):* Кућна општина и основа на којој постоји. Породица проста
и сложена. Уредаба у кућној општини у погледу личности и уредаба у
погледу сопствености. Рушење кућне општине. Будућност кућне општине.
Обичаји (168—186): Црквена слава и сабори код манастира. Политички значај
сабора. Гостољубље. Повојница, част или уздарје, насеље, даћа, моба,
воздрав при сретану. *Морална статистика (323—336):* Кривичност, само-
убиство, равање ван брака. *Држава и дељење правде (549—560):* Суд и
суданје у Душаново време. Законодавство у Душаново време. Дељење правде
за Турака и оживљавање обичајног права народног. Постапак судава о
буџи на дахије. *Утицај државне управне организације на укупни развитак
Србије (609—620):* Подобност народа нашега за напредак. Кућна општина,
сеоска општина и кнежина одржале народност српску неокрњену под Тур-
цима. Особине у којима лежи снага кућне општине. Туџинска организација
и судар народног духа с њом.
110. Кнежевић, Антун: *Дивљи брак. Згоде и незгоде хрватског сељака*,
штампарија „Привреда“, Београд 1936, 116.
Садржај: Предговор. Сељачка свијест. Дивљи брак. Село и сељаштво.
Задругарство. Од срца срцу.
111. *Knjiga o uredbama i običajima skupštine i obćine otoka Lastova*.
(Libro delli ordinamenti e delle usanse della universitade et dello
commun della insola de Lagusta), Priredio Frano Radić, Zagreb 1901,
VIII + 138.
Monumenta historico-juridica slavorum meridionallium, vol. 8.
112. Ковачевић, Иван: *Научно дело Сретена Вукосављевића*, Раднички
универзитет „Сретен Вукосављевић“, Пријепоље 1978.
Види: О обичајном праву (49—58). О баштинској својини (58—68). О колек-
тивној земаљској својини (68—78).
113. Ковачевић, Тома: *Опис Босне и Херцеговине*, Друго прегледано и
допуњено издање, штампарија Н. Стефановића и Друга, Београд
1879; 8°
Види: *Породична задруга (124—127):* Задружни живот, задруга, моба, крсно
име, село и општење народа, народно сүбење и правни обичаји.

114. Kostrenčić, dr Marko: *Hrvatska pravna povijest. Zakonik cara Stejana Dušana*, Predavanja prof. Marka Kostrenčića, Tisak i naklada St. Kugli, Zagreb 1919.
Vidi: Vrela u usmenoj formi (17—18); Zbirke običajnog prava (30—32).
115. Krbek, Ivo: *Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovnih općina*, JAZU Zagreb MCMXLVIII, 30.
Poseban otisak iz 270. knjige Rada JAZU.
Odjel za filozofiju i društvene nauke. Knj. I.
116. Krišković, V.: *Hrvatsko pravo kućnih zadruga*, Istorijsko-dogmatski nacrt. — U Zagrebu, 1925, str. 122; 8°
117. *Križevački statuti. Vinsko-pajdaške regule za sve domaće, društvene, prijateljske i pobratimske zabave i veselice*, sa 13 slika. Sabrao i sastavio: Zvonimir Pužar. — Križevci, Naklada Knjižare Gust. Neuberga [b. g.], 195.
- Sadržaj: *Pajdaš Zvonko: »Križevački statuti«. Posveta. Uvod. Popevka o »Križevačkim statutima«. Postanak »Križevačkih statuta«. — Uporaba »Križevačkih statuta»: Starešina i stoloravnatelj. Cinovnici ili pomagači stoloravnateljevi. Nazdravice, zahvalnice, strofovi. Križevačka zahvalnica. Posavska zahvalnica. Podravski zahvalnica. — Najvažnije starinske ustanove »Križevačkih statuta»: »Križevački statuti« zabilježeni u Križevcima. Pajdaške diplome. »Križevački statuti« po zagrebačkom i osječkom izdanju. »Križevački statuti« i slovenski »Krokarski zbor«. Pajdaški klubovi: Križevački »šklocari« i druga pajdaštva. »Purgerski klub« u Zagrebu. Zagorski klubovi. Ostali klubovi. Pobratimstvo. — Dodatak »Križevačkim statutima»: Koprivničke regule. Varaždinski fureš. Krapinski »vandrcer«. Turapoljski statuti. Zagrebačka »puntarija«. Ivanečka »mešancija« i »Svetojanska lumparija«. — *Zaglavak.**
118. Krstić, Augustin: *Građanski život Kreševa*, (Preštampano iz »Jugoslovenskog lista«, br. 85—95, Sarajevo 1933, Sarajevo 1930; 55.
Vidi odeljke: Pazarni običaji. Obiteljska i rodbinska zajednica. Rodbinski odnos. Kuća. Kućni uređaj. Dužnost kuće. Mlin. Djelidba.
119. Krstić, Augustin: *Kreševo. Obrtni, građanski i narodni život*. — Mala knjižnica »Matiice hrvatske«, kolo VI, sv. 36, Zagreb 1941; 40.
U poglavlju: II. *Građanski život govori o pravnim običajima*; u poglavlju III. *Narodni život*, u odeljku o socijalnoj kulturi, govori i o pravnim odnosima.
120. Крстић, др Бурица: *Правни обичаји код Куча. Анализа реликата — методологија — прилози за теорију обичајног права*. САНУ. БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ. Посебна издања. Књ. 7., Београд 1979, 234.
- Садржај: *Предговор. Увод: Значај, принципи и методи савременог изучавања обичајног права. Одељак први: I. Географске, природне, етничке и историјске карактеристике области Куча: 1. Географске и климатске особине области Куча и њени привредни услови као елементи утицаја у формирању обичајног права. 2. Етничке особине Куча и кратак осврт на историјат настанка племена Куча. II. Методологија изучавања реликата обичајног права код Куча која је коришћена у овом раду. Одељак други: Институт својине у обичајном праву: 1. Историјски осврт на неке карактеристике својине у обичајном праву. 2. Врсте својине. 3. О личној и братственичкој својини. 4. Пример решења имовинско-правних обичајних норми у XX веку. 5. Покретне и непокретне ствари. 6. Начин стицања својине. 7. Грабење на туђем земаљишту. 8. Суесаски односи. 9. Начини заштите својине. 10. Државина. 11. Право преце куповине. 12. Ограничена права приватне својине у интересу колективитета. Одељак трећи: *Правна и пословна способност: 1. Правна и пословна способност физичких лица — старешине инокоштине, члана породице, домаћина или старешине кућне заједнице и члана кућне заједнице. 2. Некадашњи обичај „личена“*. 3. Ограничења пословне способности. 4. Правна лица као субјекти права. 5. Заступници некадашњих колективитета. 6. Колективна одговорност и осећање припадности ширем колективу. Одељак четврти: *Облигациони односи: 1. Начин и форма закључивања уговора и институт капаре. 2. Скривене мане предмета уговора. 3. Уговор о зајму. 4. Уговор о најму радне снаге. 5. Моба и други облици бесплатне помоћи. 6. Заједнички јавни радови или воухвати. 7. Уговор о давању стоке на старање. 8. Уговор о даровању — поклову. 9. Одговорност за вануговорну оштету — деанктна одговорност. 10. Залатна реч (беса или вера) у облигационоправним односима. Одељак пети: *Кућна заједница или кућа и њен однос према братству и племену: 1. Данашњи облици и карактер кућне заједнице и куће. 2. Поједини елементи кућне заједнице уочљиви као реликти у XX веку. 4. О избору старешине куће и о његовим правима и дужностима. 5. Права и дужности жена у кућној заједници и подела послова на „мушке“ и „женске“*.**

6. Односи између куће и широк колективитета — братства и племена. *Одељак шести: Правни положај жене*: 1. Правни положај жене (неудате и удате) и њена права и обавезе према реликтивма обичајног права. 2. Лична својина на непокретним стварима — „особац“. 3. Право својине удате жене на непокретности. 4. Удовица као глава породице. 5. О учешћу жене у јавним пословима. 6. Осталице и тобелџе. *Одељак седми: Начин искоришћавања пашњака или „режим планине“*: 1. Правила о планини као најважнији део обичајног права у прошлости и неки савремени реалити. 2. Ближе о начину коришћења планинских пашњака у Кучима — у прошлости и данас; издиг и задиг. 3. Услови коришћења планинских пашњака. 4. Посебно о обичајним правилима о искоришћавању планинских и претпланинских пашњака с краја XIX века. *Одељак осми: Обичај крвне освете*: 1. Уопште о крвној освети — историјски аспект. 2. Посебно о крвној освети у неким крајевима Црне Горе у XIX вијеку. 4. Стари обичај помире или умјери крви. 5. Случајеви примене модификованог обичаја помире у савремено доба. *Одељак девети: Облици обичајноправне локалне самоуправе и народни скупови*: 1. Некадашњи облици удруживања братстава и села. 2. Зборови и сачини народни скупови посматрани из угла остатака обичајног права. 3. Редовни народни скупови о празницима. 4. Суд добрих људи. *Закључак. Додатак*. Упитник коришћен за савремено изучавање реликтивма обичајног права код Куча. I. Правни институт својине. II. Правна и пословна способност. III. Облигационо-правни односи. IV. Кућна заједница, кућа — данашњи остаци. Однос братстава према племену. V. Правни положај жене. VI. Начин искоришћавања пашњака — „режим планине“. VII. Крвна освета. VIII. Локалне самоуправе и народни скупови. *Племенски уговор* (о издигу на планину и коришћењу пашњака). *Пример рецепције обичајног права од стране позитивног законодавства. Савремени пример помире према реликтивма обичајног права у Кучима. Summary. Библиографија.*

121. Kulišić, J[ovan] vitez: *Zenidba i udadba u Sjevernoj Dalmaciji*. (Preštampano iz »Dubrovnika«), Dubrovnik 1906, 21.
[Kritički osvrt na članak dr Aleksandra Mitrovića].
122. Кулишић, Шпиро: *Трагови архаичне родовске организације и питање балканско-словенске симбиозе*, — Београд 1963. 105. Библиотека Етнолошког друштва Југославије. Књ. 5.
Садржај: Увод. Матријархално поријекло динарске задруге. Братинска (фратријархална) структура динарске задруге. Поријекло братинске задруге. Обичај минората и матриликоалног брака. Матриликоални брак и материнска филијација у црногорским и херцеговачким братствима. Трагови дуване родовске организације. Арбанашка задруга и арбанашко братство (видазни). Архаично племе, род и братство. Катун и братство. Трагови влашко-словенске симбиозе у свадбеним обичајима. *Résumé*. Литература.
123. Кулишић, Шпиро: *Необични обичаји разних народа свијета*, „Вук Караџић“, Београд 1968. Библиотека „Зодијак“, књ. 14.
Аутор наводи примере и из наших народних обичаја. Види одељке: Брак сродника (96—99). Гостинска обљуба, размјена жена (100—111). Многочуство (поландарија) (112—118). Многоженство — полигинија (119—123). Преаз у патрилокални брак. Авункулат (128—147).
124. Kušar, M.: *Narodno blago. (Riječi, fraze, poredbe, poslovice, priče, izrazi od mila i pošte, pozdravi, čestitke, blagoslovi, pohvale, zahvale, molitve, psovke, kletve, zakletve, tužbalice, pitalice, zagonetke)*. Složio i objasnio za školsku i privatnu upotrebu M. Kušar, dopisni član Jugoslavenske Akademije. Izdaje Društvo književnih prevodilaca Hrvatske, Zagreb 1966, 219.
Vidi одељке: Zaruке (46); Vjenčanje (46—47); Brak (47—48); Djeca (49—51); Rodbina (51—54); Dom i domovina (55); Rod i narod (55—56); Svoje i tuđe (56—57); Pokuda, ukor, psovka i uvreda (118—119); Kletva (119); Narodne kletve (120—131); Darivanje i zahvalnost (127—128); Platna i naknada (128—129); Dug (137—138); Mito i krađa (138—139); Kleveta (149); Prijevара (149—150); Zakon (161); Sud i parnica (161—163); Pravica i krivica (163—164); Kazna (164); Obecanje i vjера (165—167); Zakletva (167); Narodne zakletve (168—170); Molba i zahtjev (173—174); Poticanje (173—174); Svаda (200—201); Prijetnja (201—202); Osвета (202); Bijenje (202—203); Ubojstvo (216—217).
125. Лапчевић, Драгиша: *Из ужичког краја. Прилози историци и етнографски*, шт. „Мироточиви“, Београд 1926.
Види: Куповина девојака (124—126); Јурук (126).
126. *Le droit contumier des slaves méridonaux d'après les recherches de M. V. Bogišić*, Par Feodor Demelić. I., Ernest Thorin, Editeur Libraire du collège de France et de l'École normale supérieure, Paris 1876, 156.

127. Mažuranić, Vladimir: *Prinosi za hrvatski pravno-povijesni rječnik. I, II.* Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. — U Zagrebu 1908—1922. Knjižara Jugoslavenske akademije Lav. Hartmana (Stj. Kugli). 1751.
[Fototipsko izdanje »Informator«, Zagreb 1975].
128. Максимовић, Ст.: *Суђења у кнежевини Србији пре писаних закона, Из архиве Пожаревачког магистрата.* Скупио и уредио Ст. Максимовић, Штампано у Штампарији Борба Наумовића Пожаревац 1898, 182.
Садржај: Предговор (V—XXXII). I. Материјалне и формалне грађанске уредбе. II. Материјалне и формалне кривичне уредбе. III. Управне уредбе. II. Кривичне парнице. Регистар.
129. Marković, Milan: *Die serbische Hauscommunion — Zadruga — Und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und der gegenwart,* Bonn Sebastian Fopen, 38.
130. Мартиновић, др Нико С.: *Валтазар Божишић I. Историја кодификације црногорског имовинског права,* Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње 1958, 320.
Садржај: Предговор; Глава прва: 1. Словенофили и њихов однос према Балкану. 2. Историја Словенске библиотеке у Одеси. 3. Божишићева предавања историје словенских права на Одеском факултету. 4. Божишићев план за проучавање правне историје Западних и Јужних Словена и молба књаза Николае руском Цару да му пошаље Божишића за писање грађанског законика за Црну Гору. Глава друга: 1. Долазак Божишића у Црну Гору. 2. Упитник за анксту о црногорским правним обичајима. 3. Црногорско државно право до долазка Божишића у Црну Гору. 4. Анкета о правним обичајима. 5. Проучавање српског права у Грбуљу и Паштровићима. Глава трећа: Правни проблем кодификације. Глава четврта: 1. План распореда грабе у закону. 2. Означење установа. 3. Консултовање других комисија. 4. Писање и читање Законика. 5. Пријем Божишићевог кодификаторског рада. 6. Руско пензионисање Божишића. Глава пета: 1. Поновни долазак Божишића у Црну Гору. 2. Планови за организовање рада на историји словенског права. 3. Историја једне кодификације. Додатак.
131. Мартиновић, др Нико С.: *Валтазар Божишић. II. Упитник за описивање правних обичаја Црногораца, Посебан отисак „Гласника Етнографског музеја на Цетињу“, IV, 1964, 385—448.*
Садржај: Нико С. Мартиновић: *Божишићев упитник. Упитник за анкету о правним обичајима Црногораца:* I. Државно право. II. Ужа фамилија. III. Широ фамилија. IV. Рођство изван куће. V. Дубока фамилија и за друге. VI. Наследиство. VII. Ствари. VIII. Обавезе. IX. Финансије. X. Грађанско право. XI. Заштита сирота. XII. Црквени односији. XIII. Разреди и слојеви народа. XIV. Одношаји селана и господара земље. XV. Чете, хајдуци, ускоци. XVI. Казнено право. XVII. Крвна и уопште освета и мрење. XVIII. Поступак у суду. XIX. Поступак изван суда. XX. Међународно право. XXI. Опаске о Даниловом законнику.
132. Matović, Mirko K.: *Privičnopravna pitanja ubistva iz krvne osvete,* Magistarski rad на Pravnom fakultetu у Zagrebu. Zagreb, Biblioteka Pravnog fakulteta, V-A-678, sv. 74.
133. Медаковић, В. М. Г.: *Живот и обичаји Црногораца,* У Новом Саду, брзотиском епископске књигопечатнице 1860, 186.
Садржај: Предговор. Увод. 1. Црногорац. 2. Црногорка. 3. Пoboжност. 4. Наука. 5. Језик. 6. Цркве и манастири. 7. Свештенство. 8. Вјеритба. 9. Сила. 10. Жендба. 11. Пооде. 12. Првиче. 13. Погреб. 14. Покајнице. 15. Кумство. 16. Крсно име или слава. 17. Примвање под кров. Дочек (гостопримство). 18. Побратимство. 19. Посестримство. 20. Домазетство. 21. Братство. 22. Пласе. 23. Главарство. 24. Меѓани. 25. Ратовање. 26. Чета и четовање. 27. Вјера. 28. Освета. 29. Умир освете. 30. Соџбина. 31. Казне (кастит). 32. Распуст (развод) или плаћање срамоте. 33. Клетве. 34. Трговина. 35. Рукодање. 36. Занати. 37. Путеви. 38. Производи. 39. Скотовоство. 40. Рана. 41. Домови и обори. 42. Покујство. 43. Забава. 44. Оро. 45. Ношвио (одећа). 46. Доба или вријеме. 47. Предрасуде. 48. Видање. 49. Псовке. 50. Хвала.
134. Miklosich, F[ran]: *Die blutrache bei den Slawen,* Wien 1887.
135. Милићевић, Милан Б.: *Задружна кућа на селу.* (Одштампано из „Годишњице“ XVIII), — У Београду, у Штампарији Краљевине Србије 1898, стр. 51; 8*

- Садржај: Предговор. Писмо Валтазара Богшића Милаву В. Милашевићу. Питања за проучавање правних обичаја. *Задруга кућа на селу*: I. Домаћин. II. Кућани — задругари. III. Мајка. IV. Домаћица. V. Жена у задрузи. VI. Девојке у задрузи. VII. Деца у задрузи.
136. Миловановић, М.: *Задруга. Историска, економска и политичка студија*. Београд 1889, 37.
137. Миловановић, М.: *Кривично право, Историска критичка студија*. Бачка расправа М. Миловановића, Штампарииа Мат. Јовановића, Београд 1889 92.
Садржај: Општи поглед. I. Кривично право код првих људских племена. Његов постанак и постојбина. II. Кривично право код старих народа: Мисираца, Јевреја и Индијанаца. III. Кривично право код Грка и Римљана. IV. Кривично право код Берманаца. V. Ново доба у развићу кривичног права. Кривично право код словенских народа и српских племена.
138. Миловић, др Борбе Д.: *Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у Комунистичкој Топољској (Млетачки период)*, Историски институт, Цетинье 1959, 92.
Садржај: Предговор. Увод. Сентенције с коментаром. Закључци: Претходни поступак. Мјесто засједања суда и састав вијећа. Доказни поступак пред судом. Моменти важни за одлуку о кривници. Врсте и мјере казне. Примјена вјерско-обичајних института. Накнада штете и трошкова. Поступак објављивања и потврђивања пресуде. Такозвани „апелациони поступак“.
139. Милојевић, М[илоје] С.: *Попис Дела праве (старе) Србије, II свеска*. — Државна штампарија Београд 1872.
О крварини међу Елшанима и Гапанима на стр. 131—138.
140. Миљанов, Марко: *Живот и обичаји Арбанаса*, Сабрана дјела Марка Миљанова. Књ. II. „Графички завод“, Титоград 1967.
Види оделке: Побратимство и пријатељство (11—13). Освета (13—17). Гостопримство (17—22). Смрт поред пуне пушке (22—25). Јуначка сиромаштина (27—30). Главарство (47—49). Мали и велики оцази (49—54). Задруга (54—56). Опет о гостопримству (57—58). Разлике у гостопримству (58—60). Лажна част (62—64). Беса (64—66). Опет о лажној чести (66—70). Жена (75—76). Братски изгуб (85—88).
141. Мирковић, др Лазар: *Грађанско право. Прва књига. Општи део и стварно право*. Друго издање. Издање „Народне самоуправе“, Београд 1927.
Види оделак: *Обичајно право (48—56)*: 1. О обичајном праву уопште. 2. Суштина обичајног права. Обавезност његова. 3. Сазнање обичајног права.
142. Митровић, др Александар: *Неколико правних обичаја и појмова у Сјеверној Далмацији*, Прештампано из „Архива за правне и друштвене науке“. — „Доситеј Обрадовић“, штампарија Аце М. Станојевића, Београд 1907, 51.
Садржај: I. Залог. II. Кметија. III. Каматништво и кајшишарство. IV. Породица, вјера и суд.
143. Mitrović, dr Aleksandar: *Pactum antichreticum u Sjevernoj Dalmaciji*, »Dositije Obradović« — štamparija Ace M. Stanojevića, Beograd 1908, 14.
[Preštampano iz „Arhiva za pravne i društvene nauke“].
144. Mitrović, dr Aleksandar: *Pravni obiçaji u našem narodu*, (Preštampano iz »Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini«, 1912/1913). — Zemaljska štamparija Sarajevo 1913, 44.
Saдржај: I. Појединас и породица. II. Задруга. III. Право на стварима. IV. Уговори. V. Диоба наслједства. VI. Кривично право и поступак.
145. Мишовић, Саво М.: *Правне изреке и цитати. Кратка збирка изрека, цитата, правила и узречица у праву и у вези с правом*, Графички завод „Ротација“, Београд 1937.
У збирци су заступљене и бројне наше народне узречнице и пословице, по речима аутора, онако како их је Богшић формулисао у свом Имовинском законнику.
146. Mihačević, fra Lovro: *Po Albaniji. Dojmovi s puta*, Izdala »Matica hrvatska«, Zagreb 1911, 114.

- Vidi odeljak: *Običaji Arbanasa* (88—119): 1. Život u domu i porodici. 2. Zaruke i ujenčanje. 3. Pogreb kod Arbanasa. 4. Nošnja. 5. Arbanasi među sobom i u društvu. 6. Svetkovine i svetkovanje. 7. Besa kod Arbanasa. 8. Krvna osveta kod Arbanasa. 9. Arbanaske mane i vrline. 10. Pobratimstvo i krsno ime. 11. Običaji u Skadru: Odgoj mladeži. Zaruke i svadbeni običaji.
147. Младеновић, др Милош: *Законик Лекс Дукаћинија. Прилог постављању проблема упоредне историје балканских права*, Штампарија Драг. Поповића, Београд 1938, 16.
148. Мошин, Владимир: *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine*, Zagreb 1952, 33.
[Preštampano iz Radova Staroslovenskog instituta I/1952].
149. *Наше село*, Уредно др Милосав Стојадиновић, Штампарија „Туцовић“, Београд 1929.
Види поглавље: VI. *Право* (247—265): Слободан Јовановић: *Селачка држава у нашој новијој прошлости* (247—248). Лазар Мирковић: *О селачкој држави са гледишта државног права* (248—250). Лаза М. Костић: *Село у праву* (250—255). Александар А. Давинић: *О породичним задругама* (255—261). Данило Ј. Динић: *Наследно право на село* (261—265).
150. Недељковић, др Бранислав М.: *Историја баштинске својине у новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936, 344.
Садржај: *Предговор. Увод. I. глава: Муслиманско баштинско право. Други отсек: Отомански баштински систем у српским крајевима. II. Глава: Баштинска својина за време првог устанка. III. глава: Баштинска аграрна реформа 1833—1844. IV. глава: Нове баштинско-аграрне реформе од 1880. и 1912—1931. Општи погледа на развој баштинске својине у Новој Србији.*
151. Недељковић, Бранислав М.: *Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богшића*. САН. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I одељење. Књига XXVIII, Београд 1968, 264.
Садржај: *Напомена издавача. Преписка Стојана Новаковића и Валтазара Богшића. [Прилог I]. Предлог Академији о издавању извора за новију србијанску историју [Прилог II]. Богшићеве примедбе на предлог Академији. [Прилог III]. Нотница у „Летопису“ о предлогу Академији. [Прилог IV]. Списак радова Емлаа Омана. [Прилог V]. Новаковићев приказ Богшићевог издања старих народних песама.*
152. Никетић, Гојко: *Правна библиографија чланака и књига у српској књижевности до краја 1905. године*. Издање „Архива за правне и друштвене науке“, Београд 1907.
153. Николић-Стојанчевић, Видосава: *Раћевина и Јадар у необјављеним рукописима Цвијићевих сарадника*, САНУ. Српски етнографски зборник. Књ. LXXXVIII. Одељење друштвених наука. Насеља и порекло становништва. Књ. 41., Београд 1975.
Види поглавље: *Друштвени живот и обичаји* (51—54): 1. Сродство и сроднички односи. 2. Породични живот. 3. Облици колективног сеоског живота.
154. Нинчић, др Момчило: *Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима, I део. Раније доба*. — Издање књижаре Геце Кона, Београд 1920, 133.
Садржај: I. Тимарни земшти. II. Аграрно-правни положај тежака: 1. Аграрно-правни односи према муслиманском праву. 2. У чијим је рукама стварно била својина земље? III. Вакуфске земље — хасови — мукаде, малаћане. IV. Српски тежак под Турцима и пре Турака. V. Читлаук-сакхибије. VI. Босна и Херцеговина.
155. Новак, Виктор: *Валтазар Богшић и Фрањо Рачки. Преписка (1866—1893)*, САН, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. I. Одељење. Књига XXV. Београд 1960, 453.
156. Новаковић, Стојан: *Удава или самовласно апшење за дуг у старом српском законодавству и народним обичајима. Прилог к познавању средњовековног парничког поступка у Србији*, Штампарија Краљевине Србије, Београд 1892, 19.
Прештампаано из „Правника“ за 1892. год.

157. Новаковић, Стојан: *Село*, Београд, Српска књижевна задруга 1965. Види у II поглављу књиге (65—87): Међе и знаменитост њихова у старом животу; распра о међама; међници. Узрок сеоске целине налази се у ондашњим правима и дужностима села. — Снага правних сеоских обичаја. — Кривично јемство села у старом праву извор или последица сеоске заједнице. — Кућа најмања јединица у селу; кућа прва одговара за кривца. — Када је за кривца одговарало село? — Законске наредбе о паљевници. — О спаљивању вампира. — Убиство или крв. — Шта је била вражба? — Крвнина за Турака. — Одговорност села за коње и стоку; за крабе и разбојништва. — Учешће села у хватању крадљивца. — Последица толиких сеоских дужности била је да се село морало само чувати и пазити а средство му је за то било да чврсто држи своју заједницу. — Сеоске старешине и управа сеоска по старим споменицима и по обичајима. — Збор сеоски; међе и правине сеоске. — Ујемчавање сељака при тражењу кривца. — Сеоска каста и сеоско сужење.
158. Нушић, Бранислав: *Косово I*, Матица српска, Нови Сад 1902. Види: Помен права и дужности жене (85). Брачна заједница (85). Народно поимање о правди и правници (86). *Село* (99—107): сеоска управа, права и дужности села, мобе, сеоска кућа. Заједнички живот (121—122). Инокоситина (122). Положај жене у кући и друштву (122—123). Скапање брака путем невесте (126). Брак путем отмице и бекством невесте (126). Права и дужности невесте (133).
159. *Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. године у Београду. Посебна издања Балканолошког института САНУ. Књига 1. Београд 1974. 512. Прилози рашчлањени по ауторима у овој библиографији.
160. *Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара у југоисточној Европи кроз векове*. Посебна издања Балканолошког института САНУ. Београд 1976, 354. Прилози рашчлањени по ауторима у овој библиографији.
161. Ораовац, Томо П.: *Беса и посестриме*, Народна штампарија, Београд 1933, 74. Књига садржи два спева: *Беса* (5—28), и *Посестриме* (29—74), у којима је, по сопственој изјави, аутор описао истините догађаје из црногорског и албанског живота.
162. Pavićević, Mićun: *Crnogorsko pravosuđe i pravno shvatanje u anegdotalama*. Izdanje »Themis« nakladni zavod pravničkih knjiga, Zagreb 1933, 202.
163. Павковић, Никола Ф.: *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*, Студија из правне етнологије, Институт за уредно право, Београд 1972, 226. Монографије [књ.] 46. Садржај: *Преговор. Увод. Прич део: Глава I. Преглед мишљења и теорија о пореклу права прече куповине.* (Вагазар Богшић, Фрањо Спевец, Стојан Новаковић, Фрањо Рачки, Миланко Вукићевић, Валадимир Мајжуранић, Иван Строгал, Александар Соловјев, P. S. Leicht, Софија Мишић). *Глава II. О изворима и методу: I. О изворима: а) Историјски и правни извори: 1. Комунални статути. 2. Исправе (повеље). 3. Картулари. 4. Сентенце. 5. Урбари. 6. Закони. б) Неписани извори: 2. О методу. Глава III: Краћи преглед права прече куповине по обичајном праву патријархалних друштва старих Грка, Римљана, Византинца, Германа и Словена. Други део: Глава IV. Право прече куповине у средњем веку. Земља основа егзистенције. I. Колективни карактер земљишне својине када је у питању некретнина. II. Неотуђивости и недељивости баштине: 1. Нормативно начело идеалне неотуђивости. 2. Начело неотуђивости ван круга рођака и приликом нужног отуђења. 3. Начело неотуђивости у случају изумирања породице. 4. Начело неотуђивости странцима у комуналном систему. III. Предмет права прече куповине. IV. Субјекти права прече куповине: 1. Рођаци. 2. Суседи. 3. Суваљаци. V. Узроци отуђења баштине. Глава V: Основни облици права прече куповине: I. Обавезна сагласност приликом отуђења баштине (лаудитно парентуум): 1. Сагласност рођака приликом колективног отуђења баштине. 2. Сагласност рођака код индивидуалног отуђења баштине. II. Обавезна понуда овлашћеним лицима: Посебна варијанта — уговорно право прече куповине. III. Право откупа: 1. Право откупа због повреде права прече куповине. 2. Право откупа због немогућности овлашћених лица да врше своје право прече куповине. 3. Право откупа као самостални облик права прече куповине. А. Услови продаје у самосталном откупном праву. Б. Оглас: 1. О настанку огласа. 2. Називи за оглашавање продаје. 3. Садржај огласа. 4. Ко и како врши оглашавање. Ц. Могућност, разлог и услови откупа: 1. Могућност откупа: а) Продаја (вендикто). б) Даровање (донатно). ц)*

Замена (трансмутатно). а) Залог (пигноратно). е) Увод (интромисно). 2. Разлог откупа у самосталном откупном праву. 3. Услови откупа: а) Рок за вршене откупа. б) Обавеза овашћених лица да откуп врше обавезно за себе. ц) Отежавајући услови откупа за робакс. д. Овашћена лица која врше откуп: 1. Продавац. 2. Робаши. 3. Суседи. 4. Припадници исте катастарске јединице. 5. Сељани (грађани, острвањани). *Глава VI. 1. Однос средњовековне државе према византијском праву. II. Однос феудалног донационог система према праву прече куповине. III. Однос цркве према праву прече куповине: 1. Основни облици отуђења непокретних добара у корист цркве: а) Донација. б) Завештање. ц) Продаја. 2. Сукоб цркве са основним начелима неотуђивости колективне својине. 3. Законске забране отуђења у корист цркве. *Трети део. Глава VII: Право прече куповине за време Турака: I. Промене у економској и друштвеној структури. II. Услови одржавања права прече куповине: 1. Однос Турака према рајинском обичајном праву. 2. Економскодруштвене основе одржања права прече куповине. 3. Право прече куповине у реформисаном турском законодавству Босне. А. Право прече куповине (понуџа). Б. Право пречег откупа: а) Основни права пречег откупа. б) Овашћена лица (шефин, шефија). ц) Објект (шефун). *Четврти део: Глава VIII: Стање права прече куповине у неким аутономним и полуслободним областима XVI—XIX века: I. Стање права прече куповине у Хрватској и Војној Крајини. (У Пољцима, у Вепринцу и Каству. У Хрватском приморју и Историји. У Шибенику и околини. У цивилној Хрватској. У Војној Крајини. У Војводини). II. Основни облици права прече куповине у Црној Гори: 1. Сагласност и нуђење овашћених лица. 2. Право прече куповине „на повратак“. III. Право прече куповине у Општем имовинском законнику за Књажевину Црну Гору: 1. Облици права прече куповине у Општем имовинском законнику. 2. Овашћена лица (субјекти). 3. Начин примене права прече куповине у Општем имовинском законнику. 4. Откупно право. IV. Право прече куповине и комунално право. V. Право прече куповине у законским прописима Србије пре половине XIX века: Појава Српског грађанског законика. Субјекти. Објекти. Рок. *Глава IX. Право прече куповине данас: 1. Однос према земан. 2. Облик права прече куповине. 3. Овашћена лица. 4. Предмет права прече куповине. 5. Рок и оглашавање. 6. Откуп. *Закључак. *Résumé. *Списак извора и литературе.*******

164. Павловић, Јеремија М.: *Стари живот и обичаји народни у Јужној Србији, По народним песмама описано Јеремија М. Павловић, издање Књижаре Рајковића и Ђуковића, Београд 1926.*

Види одељке: IX. Друштвени живот (67—71): 1. Породица. 2. Задруга. 3. Родбина. 4. Палеи и друштво, X. Обичаји: [...] 3. Правни обичаји (87—93): а) Односи у породици и задрузи. б) Лична и имовинска безбедност. в) Међусобни односи.

165. Павловић, Јеремија М.: *Качер и Качерци. Етнолошка истраживања, Београд 1928.*

Види одељке: IX. Друштвени живот (74—90): 1. Породица. 2. Задруга. Пример задругарства. 3. Народно презивање. 4. Родбина. 5. Удруживање. — X. Међусобни односи (104—111): а) Правни односи: 1. Они, који се односе на породицу (сложена породица, задруга, јнокосна породица). 2. Они који се односе на ствари (закопано благо, домаће ствари, наћена ствар, границе међу земљама, међа). 3. Обавезе (уговори, мењање (грампа њива). Рокови за плаћање дугова. Наћипа. Позајмица, спрега и моба. Рабош. Сеоски састанци. 4. Кривично право (побацивање деце, батинање). б) Гостопримство и побратимство (посестријамство).

166. Павловић, Јеремија М.: *Малешевци. Етнолошка истраживања, штамп. „Свети Сава“ Београд 1929.*

Види одељке: XI. Друштвени живот (174—192): 1. Породица. 2. Задруга. 3. Лична имена и народно презивање. 4. Родбина. 5. Удруживање. — Правни обичаји (259—276): а) Они, који се односе на породичу: Деобе и наслеђство. Усвајање тубег детета („посиненик“). Слуге. б) Они, који се односе на ствари: Куповина ствари. Границе међу земљама. Изгубљена ствар. б) Обавезе: Уговори. Сеоски зборови и обавезе. Мењање њива и стоке — трампа. Рокови за плаћање дува. Луџан без стоке. позајмица љаске радне снаге и кућна позајмица. Наћипа. „Одштупник“. Навољивање („ваљање“ — „вадар“). Спрега. Моба („ангарија“). „Ангарија“ за општу ствар. Прга. г) Кривиче и слично: (горосеча, отмица новца, шверц, спорови око имања, брачне парнице и разне преваре на пијачама, гоњење ђака, побацивање деце, паљевине, силовања, насртање на власт, неверство, неиспуњавање обавеза).

167. Павловић, Јеремија М.: *Јасеничанка. Живот и рад женскиња у Крагујевачкој Јасеници. Београд 1930.*

Види одељак: VIII. Јасеничанка у друштвеном животу (39—47): 1. Јасеничанка у породици. 2. Јасеничанка у задрузи: Деоба задруге и наслеђство. Родбина.

168. Pajsker, J.: *Slovo o zdruze*, Prag 1899, 69.
[Preštampano iz časopisa »Narodopisny Sbornik československi«, knj. V, sv. 5, str. 38—110].
169. Папазоглу, др Димитрије: *Кривично право и правосуђе у Србији (1804—1813)*, Публицистичко-издавачки завод „Југославија“, Београд 1954.
У другом делу књиге виам: VI. *Кривична дела против брака и породице (141—145)*: Деоба задруга без дозволе власти: Узимање више „трошка“ о удаји кћери. Отмица. Добегавање девојке, или одвођење девојке са њеним пристанком без пристанка родитеља.
170. *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Уредили: др Иван Божић, др Бранко Павићевић, др Илија Синђић. Државни архив НР Црне Горе. Историјска грађа. Књ. I. Цетиње 1959, 287.
Садржај: Предговор др Ивана Божића (V—XIV). *Паштровске исправе (1—228)*. Објашњења локалних ријечи. Регистар личних имена. Регистар имена мјеста. Регистар ствари и појмова.
171. Перић, Берислав: *Неки елементи еволуције правног регулисања (нарочито с обзиром на однос обичаја, обичајног права и закона)*, Београд, Заједница институција за изучавање радничког покрета и СКЈ, Београд 1969, 28.
172. Peritch, Jivoin: *Des communautés de familles (zadrougas) en droit Serbe*, — Paris 1911, 24.
[Preštampano iz: »Naturelle Revue Pratique de droit international privé«].
173. Перић, Живојин М.: *Породично задружно право у Хрватској и Словенији. Један кратак преглед*. (Прештампамо из „Архива за правне и друштвене науке“). — Београд 1926, 38.
174. Перуничкић, Бранко: *Постанак и развитак баштина на подручју Суботице од 1686. године, САНУ. Посебна издања. Књ. CCCVI. Одељење друштвених наука. Књ. 28, Београд 1958, 151.*
Садржај: Предговор. I. Аграр. II. Насељавање атара. III. Постанак и развитак баштина. IV. Пашњаци. V. Укљапање заједничких пашњака и великих баштина. VI. Развитак производње. VII. Облици рада у производњи. Заључак. Регистар.
175. Petranović, Božidar: *O osveti, mirenju i vrađi po negdašnjemu srpsko-hrvatskome pravnom običaju*, št. Dragutina Albrehta, Zagreb 1869, 19.
[Preštampano iz IV knj. JAZU].
176. Петрановић, др Б[ожић]: *О праву наследства код Срба на основу правних обичаја и писаних споменика*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд 1923, 30. Библиотека за правне и друштвене науке. Књ. 3.
177. Петровић, Петар I Његош: *Фреске на камену*, Избор, предговор и коментари Чедо Вуковић. „Графички завод“ Титоград 1965.
Виам одељке: *Посланице (41—377)*. *Законик опшчи црногорски и брдски (475—495)*. *Стега (495—498)*.
178. Петровић, Петар I Његош: *Посланице црногорцима, брћанима и приморцима*, С предговором Митрополита црногорског Гаврила. За штампу средно Двшан Вуксан. Издање Цетињског историског друштва. Књ. I. Цетиње 1935, 261.
Садржи: Предговор (5—32). *Текстови 245 посланици (33—255)*. *Поговор (257—258)*.
179. Петровић, Рамила: *Законик Петра I Владике Црногорског. Историјско-правна расправа*, Штамп Државне Штампарије, Цетиње 1929, 40; 8°
[Прештампамо из „Записа“]
180. Петровић, Рамила С.: *„Васојевачки закон од дванаест точка“ Г. Илије Јелића*, Народна штампарија Београд 1930, 47.

181. Петровић, Радомила: *Казне у Грбљском законнику*, — [Прештампано из „Полиције“, св. за април 1930] Штампарија „Дом“, Београд 1930, 12.
Садржи: Новчане казне. „Грани укор“. Казна лишења звања. Казна олаућења од цркве. Телесне казне. Смртна казна.
182. Петровић, Радомила: „*Камен о врату*“. (члан 65. Даниловог законика). — Прештампано из „Полиције“, Штампарија „Дом“, Београд 1930, 7.
183. Petrović, Radmila S.: *Odredbe o krvnoj osveti i umiru u »Grbaljskom zakoniku«*, [Preštampano iz »Riječi«], Zagreb 1930, 4.
184. Petrović-Radojčić, Radmila: *Značenje »Kamena o vratu« po ispitanju G. Ilije Jelića. Kritika jedne »istorisko-pravne studije«*, Zagreb 1931, 37.
185. *Poljički zbornik. Svezak prvi*. Izdaje Kulturno-prosvjetno društvo Poljičana — Priko, Zagreb 1968, 348.
186. *Poljički zbornik. Svezak drugi*. — Kulturno-prosvjetno društvo Poljičana, »Matica hrvatska«, Zagreb 1971, 291.
187. Поповић, др Васиљ: *Задруга. Историјска расправа*, Сепаратно одштампано из „Народног јединства“. Земаљска штампарија, Сарајево 1921, 108.
Садржај: *Први дио. I одсек: 1. Појам, организација и живот задруге.* Утицај задружног уређења на државну организацију и на правно схватање народа. Типови задруге. Прелазне форме до инкоксне куће и инкоксног газдинства. Број чланова и њихово сродство. Неколико примјера највећих задруга. Назив и дефиниција задруге. 2. *Распрострањеност југословенских задруга у разна времена. II. Одсек. Правне прилике.* Општи поглед. Разлика између сеоске и градске породице. Новије законске установе о задруги. Старије породично право с обзиром на правне основце задруге. Закључак и критика правничког схватања о суштини задруге. *Поговор.*
188. *Предњегошевско доба*, Приредили: др Нико С. Мартиновић, Ристо Ковијанић, Славко Мијушковић, Чедо Вуковић. „Графички завод“, Титоград 1966, 538, Библиотека „Луца“.
Виан: Марко Мартиновић: Умир Ријечке и Љешанске нахије 18. децембра 1797 (293—294). Поп Анарија Угљешин: Умир Сотонића и Гаухоољана 2. јуна 1798 (295—298). Савета Давидовић тражи растав брака 4. маја 1802. (299—302). Саслушање 29. априла 1820 (328—330). Пресуда о умиру Цекаљњана, Љуботињана и Добрљана (335—337). Избор од 20 посланица Петра I (357—437). Законик опшчи црногорски и браски (467—474).
189. Протић, Љубиша: *Неки обичаји око куповине, продаје и трампе*. Штампарија Краљевине Југославије, Београд 1936, 31.
[Прештампано из „Гласника Етнографског музеја у Београду“]
190. Pupovci, dr Surja: *Marredhenjet juridike civile në kanuin e Lekë Dikajjinit*, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, Priština 1971, 298.
191. Pupovci, dr Surja: *Gradanskopravni odnosi i zakoniku Leke Duka-dinija*, Priština 1968, 318. (Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije. Studije. Knj. 5.).
Садржај: *Uvod. I. Predmet i svrha rada: 1. Predmet rada. 2. Svrha rada. 3. Napomena o terminologiji. 4. Plan izlaganja. II. Izvori za proučavanje ZLD: Turski izvori. Bogišićeva anketa. Kosmajčev »Leka-Kanum«. Nacrt turskog zakona o kodifikovanju albanskog običajnog prava. Dječovičeva zbirka o ZLD. Razni albanski »kanuni«. »Kanuni i Skenderbegut«. Građa o običajnom pravu na Kosovu i Metohiji. Osvrt na literaturu. Prvi deo: Opšta razmatranja o ZLD. Glava I. Poreklo, ime (naziv) i teritorijalno važenje ZLD: I. Poreklo. Gledište u nauci o poreklu ZLD. ZLD je nepisano običajno pravo. II. Ime (naziv) zakonika, III. Teritorijalno važenje ZLD. Glava II. Društvenoekonomski uslovi u kojima je nastao i primenjivalo se običajno pravo poznato pod imenom ZLD i opšta pravna razmatranja: I. Uslovi u kojima je nastao i primenjivao se ZLD: Albanski katuni u srednjem veku i običajno pravo. Nastanak albanskih plemena i uobličavanje pravila običajnog prava. Organizacija sela u župi i običajno pravo. ZLD kao izraz autonomije. Islamizacija Albanaca i odraz na ZLD. Ekonomske i socijalne razlike u društvu čije je*

odnose regulisao ZLD. II. *Opšta pravna razmatranja o ZLD. Drugi deo: Građansko pravni odnosi u ZLD. Odeljak I. O građansko pravnim odnosima uopšte. Glava I. O licima: I. Pravna i poslovna sposobnost. A. Fizička lica: 1. Pravna sposobnost: Pravni položaj u inokostini. Ostali uzroci ograničenja pravne sposobnosti. 2. Pravna sposobnost po ZLD: Uzrast. Zdravstveno stanje. Ženska osoba. B. Pravna lica: Vrste pravnih lica. Plemena i sela (bratstva). Selo. Crkva. Porodična zadruga. II. Srodstvo. II. Odeljak: Stvarno pravo. Glava I. Podela stvari: Nepokretne i pokretne stvari. Stvari u prometu i van prometa. Proste i složene stvari. Glavna stvar i pripadak. Plodovi. Novac. Glava II: Svojina: Feudalni svojinski sistem u Albaniji pod turskom vlašću. I. Kolektivna svojina: A. Kolektivna svojina plemena i bratstva: Komunita plemena i bratstva. Nastanak kolektivne svojine u plemenskom društvu. Instituti planine i seline. Cemu služi kolektivna svojina. »Besa stoke i čobana«. Neki načini sticanja kolektivne svojine. Ko uživa objekte kolektivne svojine. Lokalne razlike u uživanju objekata kolektivne svojine. Deoba komunika. Kolektivna prava na zemljišta u privatnoj svojini. B. Kolektivna svojina sela (u seoskoj organizaciji): Šta spada u komunicu sela. Selina i pravo na selinu. Komunita sela na Kosovu i Metohiji. II. Privatna svojina: Napomena o terminima. Nastanak privatne svojine na zemlju. Osvrt na rezultate Vukosavljevićevih ispitivanja seljačke zemljišne svojine. Privatna svojina po ZLD i ograničenje u interesu kolektiva. Pravna sadržina privatne svojine na pokretnosti i nepokretnosti. A. Ograničenja privatne svojine: 1. Ograničenja u interesu kolektiva. 2. Sudsko pravo: a) Susedsko pravo u širem smislu: voda i natapanje zemlje. b) Susedsko pravo u užem smislu: o međama i određivanju međa. Rešavanje sporova. nošenje kamena i busena. Ograda i put između imanja. Drvo na međi. Nužni prolaz. B. Susvojina. III. Sticanje svojine: A. Derivatni način sticanja svojine. B. Originarni način sticanja svojine: 1. Occupatio: Krčenje i zahvatanje zemljišta. Sticanje svojine lovom, ribolovom i nalaženjem pečla. 2. Skrovište i nalaz stvari. 3. Priraštaj: priraštaj nepokretnih stvari, priraštaj pokretnih stvari. IV. Zaštita svojine. Glava III: Državina. Glava IV: Službenosti: Sticanje službenosti. A. Stvarne službenosti: 1. Poljske službenosti. 2. Kućne službenosti. B. Lične službenosti. Glava V: Založno pravo. A. Ručna zaloga. B. Podlog. Odeljak III: Nasledno pravo: Glava I: Vrste porodice i deoba zadruge. I. Porodična zadruga i inokostina. III. Deoba porodičnih zadruga. Glava II: zakonski i testamentalno nasleđivanje: I. O nasleđivanju uopšte. II. Zakonski nasledni red: A. Nasleđivanje očinstva: prvi nasledni red. Drugi nasledni red. Treći nasledni red. Udovički užitak. Žena na Kosovu i Metohiji kao naslednik. B. Nasleđivanje osobine žene. III. Testamentalno nasleđivanje. Odeljak IV: Obligaciono pravo. Uvodna razmatranja. I. Istorijski osvrt na razvoj obligacionog prava: U starom Rimu. Srednji vek. Običajno obligaciono pravo u Crnoj Gori i Hercegovini. II. Obligaciono pravo ZLD: A. Formalizam. B. Besa. Plan izlaganja običajnog prava u ZLD. Glava I. Opšti elementi obligacionog prava: 1. Izvori obligacija: A. Ugovor: 1. Zaključenje ugovora. 2. Dejstvo ugovora među strankama i obaveza zaštite od pravnih i fizičkih nedostataka stvari. Obaveza zaštite pribavioca od pravnih i fizičkih nedostataka stvari kod one-roznih ugovora: zaštita od evikacije. Zaštita od fizičkih nedostataka stvari. 3. Prestanak ugovora: ništavnost ugovora. B. Delikti: 1. Krađa. Provalna krađa. 2. Telesna povreda i ubistvo. 3. Ostali delikti kojim se oštećuje tuđa imovina. II. Prestanak obligacija: 1. Isplata (ispunjenje) obligacije. 2. Prebijanje (kompenzacija). III. Obezbeđenje obligacija: 1. Jemstvo. 2. Kapara. Glava II. Pojedini ugovori: I. Moba. II. Pozajmica (uzajmica). III. Sprega. IV. Supona. V. Davanje stoke na »planinu« (ona ljetovanje). VI. »Na čašicu« (bačijanje). VII. O stoci datoј u napolicu. VIII. Kesim IX. Zajam. X. Posluga (naruč). XI. Ostava. XII. Poklon. XIII. Ugovori o kupoprodaji. Naročita vrsta ugovora o kupoprodaji: 1. Pravo preče kupovine: a) Zakonsko pravo preče kupovine. b) Ugovorno pravo preče kupovine. 2. Prodaja s pravom otkupa. 3. Kupovina na probu. XIV. Ugovori o razmeni. XV. Ugovor o zakupu zemlje. XVI. Lični najam: 1. Ugovor o radu. 2. Ugovor o detu. Zaključak. Literatura i izvori.*

192. Radić, dr Antun: *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, Napisao dr A[ntun] Radić. Drugo izdanje. S potporom oblasne samouprave zagrebačke izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb 1929, 112.

Vidi: VI. *Život (37—45): I. Život u zadruci: a) O zadruci uopće. b) Red u zadruci: 1. Gospodar. 2. Gospodarica. c) Družina (ukučani, zadrugari): 1. Pojedinaц u zadruci: a) Družinče prema zadruci uopće. b) Kako je djeci u zadruci? c) Djevojke i momci u zadruci. d) Nova mlada (snaha, snaša) u zadruci. e) Udovac, udovica, sirota. f) Bolesnik i luđak u zadruci. g) Sluga u zadruci. 2. Muž i žena u zadruci. d) Zadruga na okupu. Zadrugari pri dijelu. 2. Zadrugari pri jelu. 3. Zadrugari u veselju. Dioba zadruge. 2. *Život u obitelji (familiiji): a) Muž i žena. b) Roditelji i deca. c) Rodbina. 3. Život sa susjedima. 4. Život prema dobi: a) Mornkovanje i djevovanje. b) Mlada (snaha). c) Žena: 1. Žensko uopće. 2. Udata žena. 3. Udovica. d) Muž: 1. Muško uopće. 2. Oženjen čovjek. 3. Udovac. e) Starci. 5. *Život prema zanimanju i imetku: a) Pastiri. b) Zanatlije (majstori) i trgovci. c) Ljekari (vraći). d) Gajdaši (begeduši, svirci). e) Sirotinja i sirota. f) Sluge. g) Pro-***

- sjaci. h) Cigani. i) Gospoda. k) Odsutni. 6. *Kako žive bolesni i nakazni ljudi:* a) Bolesni i nakazni na tijelu. b) Bolesni na pameti. 7. *Zločinci i drugi rdavi ljudi:* a) Zločinci. b) Pijanice, vikači, svadljivci, razbijači. 8. *Vjerski život.* 9. *Skola. VII. Pravo (45–55): A. Privatno pravo:* 1. Obitelj: a) Šira obitelj (zadruga): a) S obzirom na osobe. b) S obzirom na stvari. b) Obitelj uža: a) S obzirom na osobe. c) Dioba zadruge. d) Nasljedstvo. 2. Stvari. a) Cijelo selo kao zadruga. b) Susjedi i međaši. c) Stvari uopće. Stvari svačije i ničije. 3. Obaveze: a) Pogodba i ugovor uopće. b) Kupovanje i prodavanje. c) Mijenjanje. Posuđivanje. d) Najam. e) Skupni poslovi. f) Darovanje. B. *Javno pravo:* 1. Seoska općina. 2. Građanski i kazneni postupak. 3. Kazneno pravo. VIII. *Običaji (55–64): A. Svakidašnji običaji:* 1. Običaji kod poslova i rada: a) Običaji kod domaćih poslova. b) Običaji kod zajedničkih poslova. 2. Pravni običaji: a) Pravni običaji u obitelji. b) običaji kod stvarnog prava. c) Običaji kod obaveznog prava. d) Običaji kod javnog prava. e) Običaji kod kaznenog prava.
193. Радосављевић, Мата: *Еволуција српске задруге*, Први део: Ток економског развртка и постанак задруге, у Краљевско-српској државној штампарији, Београд 1886, 127.
Садржај: *Предговор. Увод: Глава I.* Преамет и правац ове расправе. *Први део:* Ток економског развртка и постанак задруге. *Глава II.* Досадашње истраживање ембриона задружног. *Глава III.* Појам опште својине код Срба. *Глава IV.* Српско земљиште, пропаст прве (старе сеоске заједнице) и појава задруге, значај задруге у животу српском.
194. Рајковић, Зорца: *Традицијски облици невјенчаног брака код Хрвата и Срба у свијетлу појма »Покусни брак«*, Институт за народну умјетност, Загреб 1975, 114.
Садржај: *Увод. Одређења покусног брака. Осврт на досадашњу литературу. Анализа појаве: Назив и најуже одређење: функција. Покусна ситуација. Покусни период. Нелегитимност. Покусни брак као традицијска или новија појава. Санкције покусног брака. Теренско истраживање: Напомена о методи истраживања:* 1. Далматинска Загора: a) Врлички крај. b) Бенковачки крај. 2. Лика 3. Кордун. 4. Источна Србија — Negotinska krajina: Brakovi maloljetnika. Nevjenčani brakovi. Matrilokalni (domazetski) brakovi. Ograničavanje broja djece. Osobitosti u sistemu moralnih normi i vrednota. Rasprava o rezultatima.
195. Рашовић, Марко Б.: *Племе Кучи. Етнографско-историјски преглед*, Штамп Завад за израду новчаница Народне банке Београд, Београд 1963.
Види: *Племенско уређење (52–53): Народна скупштина (53–55). Уобичајена права и правосудје (55–56). Крвна освета и мирјење (57–59). Утог (Азна) (59–60). Суд владике Рада у Кучима (158–161).*
196. Рибник, Петер: *Slovenske podložniške prisegelne patrimonijalnega sodišča Bled*, »Partizanska knjiga«, Ljubljana 1976, 120.
197. *Seljačke obiteljske zadruge. I. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeća*, Загреб 1960, 46. [Публикације Етнoлошког завода Филозофског факултета у Загребу. [Књ.] 3.
Садржај: Nimac, Franjo: *Zadruga Duvnjak — Filipčević* [općina Split] (5–8): imovina (kućni imetak), dužnosti i poredak, gospodarenje. Hečimović — Se-selja, Mara: *Zadruga Ivčević — Hečimović* [općina Gospić] (9–17): imovina. Gospodarenje. Dužnosti i poredak. Jurmić, Vjekoslav: *Zadruga Beliki Lucija-niči* [općina Karlovac] (18–21): imovina, dužnosti i poredak. Matošin, Mato: *Zadruga Dragačan* [općina Bjelovar] (22–25): imovina, dužnosti i poredak, gospodarenje. Janjić, Stjepan: *Zadruga Ive Maršića — Pejagića* [općina Brčko] (26–30): imovina, dužnosti i poredak, red u zadruci. Janjić, Stjepan: *Zadruga Vida Mikića (ili Vidana Krajišnikovića* [općina Brčko] (31–34): imovina, gospodarenje, odnos prema begu, dužnosti i poredak, dnevni poredak.
199. *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu*, — AN BiH. Posebna izdanja. II. Odeljenje istorijsko-filozofskih nauka. Knj. 1, Sarajevo 1963.
Садржај: Milenko S. Filipović: *Predgovor*. Milenko S. Filipović: *Katun u našoj istoriografiji*. Jovan F. Trifunovski: *Geografske karakteristike srednjovekovnih katuna*. Milenko S. Filipović: *Struktura i organizacija srednjovekovnih vlaških katuna*. Desanka Kovačević: *Srednjovekovni katun u dubrovačkim izvorima*. Branislav Đurđević: *Territorizacija katunske organizacije do kraja XV veka*. Jovan F. Trifunovski: *Današnji vlaški katuni u Makedoniji*.
200. *Slavenski zbornik*, Spomenica o tisućugodišnjici hrvatskog kraljevstva. Izdala Zajednica slavenskih društava u Zagrebu, Загреб 1930.
Види прилоге: Стефан Бочевељ: *Хрватски правни паметници и епиграфикама законикъ (98–102)*; Oswald Balzer: *Z prognozica etnologiji i historiji prav slowiańskich*. Narzaz-náñez-porez (143–153); Tihomir K. Đorđević: *Zavjetovane djevojke kod Arbanasa (378–380)*.

201. Соловјев, Александар: *О Карађорђевој законнику*, Прештампано из „Архива за правне и друштвене науке“, књ. XXIV(XLI), 1932, 373—382. Штампарија „Привредник“, Београд 1932, 12.
У прилогу чланку доноси текст Карађорђевог законика „Правила војена и народна“ стр. 9—12.
202. Соловјев, Александар: *Душанов законик код Паштровића*, Прештампано из „Архива за правне и друштвене науке“, књ. XXVII (XLIV), 1933, 17—26. — „Привредник“, Београд 1933, 12.
(Садржи: I. Питање о судбини Душанова законодавства. II. Грбаљски рукопис Душанова законодавства. III. Паштровски рукопис Душанова законодавства).
203. Соловјев, др Александар: *Кажњавање невојерне жене у црногорском и византијском праву*, (Прештампано из „Архива за правне и друштвене науке“, књ. XXX(XLVII), бр. 6, 1935). Београд 1935, 14.
204. Соловјев, Александар: *О животу и раду Валтазара Богшића*, Библиотека Народног универзитета Шабачне народне књижнице и читаонице. Књ. 4, Шабач 1935, 13.
205. Соловјев, Александар: *Богшићев поглед на значај обичаја и закона*. — Штампарија „Напредак“, Београд 1938, 4.
206. Соловјев, др Александар: *Предавања из историје словенских права*. (Народне правне историје с обзиром на историју словенских права), Штампано као рукопис, Београд 1939, 247.
Садржај: Предговор. Главна литература (V—VIII): 1. Општа историја словенских права. II. Историја права Балтичких Словена. III. Историја бугарског права (44—49): а) рад на историји српског права; б) рад на историји босанског права; в) рад на историји хрватског права; г) историја права у Далмацији; д) радови изван регионалног оквира; е) радови на подручју словеначког права). V. Историја чешког права. VI. Историја полског права. VII. Историја руског права. VIII. Историја литванског права. А. Увод. Историја права и њен развитак. Б. Историја словенских права. I. Општа начела. Прва периода. II. Друга периода (IX—XII век). III. Трећа периода (поч. XIII — поч. XVI века).
207. *Социјалистичка Република Србија*, Новинско-издавачка радна организација „Књижевне новине“, Београд 1981.
У одељку: *Народни живот и народно стваралаштво* види: *Друштвени живот* (породица, заједница, род, братство, племе, село); *Друштвена правила*; *Народни правни обичаји* (крвна освета и умир, испитивање кривнице, село као суд, проклетје и заклетве, народна управа, заједница, сопственост).
208. *Sociološki leksikon*, »Savremena administracija«, Београд 1982.
Nikola Pavković obradio pojmove: Avunkulat (19); Baština (22); Božji sud (35—36); Bratstvo (37); Domazetstvo (89); Filijacija (183); Katun (265); Kletva (proklinjanje) 279); Knežina (280); Komunica (286); Levirat (319); Narodni sud (389); Običajno pravo (414—415); Planina (447); Pravo prvokupa (485—486); Prčija (486—487); Sabor (557); Selina (577); Sororat (659); Sprega (662); Umir krvne osvete (713); Zakletva (prisega) (748). — *Mark Krasnići* obradio pojmove: Besa (24); Krvna osveta (305). — *Radomir Lukić* obradio pojam: Moba (370). — *Zoran Đurđić* obradio pojam: Plеме (448).
209. *Spomenica dr-a Valtazara Bogišića o tridesetogodišnjici njegove smrti*, Izdanje Odbora za komemoraciju 30. godišnjice smrti Dr-a Valtazara Bogišića, Stamparija »Jadran«, Dubrovnik 1938, 134.
Садржај: *Lujo Bakotić: Predavanje održano prilikom komemoracije 30-godišnjice Bogišićeve smrti* у Dubrovniku. *Lujo Bakotić: Bibliografija djela dr Valtazara Bogišića*. Bogišićevi autobiografski koncepti. Dr Valtazar Bogišić: *Autobiografija* (preštampano iz kalendara »Dubrovnik« за g. 1900, 1901, 1902).
210. Станковић, Тодор П.: *Путне белешке по Старој Србији 1871—1898*, Штампарија Б. Мунца и М. Карића, Београд 1910.
Види одељке: *Крвна освета и беса Арнауташа* (134—138). *Крвна освета не застарела* (138—140). *Закон Леке Дукавина* (157—162): а) *Ислебње кривница*. б) *О дужности свога племена и о наследствау*.
211. Станојевић, Александар Ф.: *Схватање нашега народа о правди*, Са предговором др Борба Тасића, професора Универзитета. Заједничка штампарија, Београд 1934, 54.
Садржај: I. *Смисао правде и њени принципи*. Утицај средине на људска схватања и културно-историјски развој нашега народа. II. *Правда изра-*

- жена у животу нашега народа. 1. Марко Краљевић, мајка Јесросиња, Милош Обилић и Његош. Општечовечанска и национална правда. Хајдуци. 2. Правда у народној песми, приповести и пословици. III. Правда у позитивном праву. IV. Правда према жени. V. Уставна борба.
212. *Statuta lingua croatica conscripta. Hrvatski pisani zakoni: vindolski, poljički, vrbanski, a donekle i svega krčkoga otoka, kastavski, veprinački i trsatski*, Uredili dr Fr. Rački, dr V. Jagić i dr I. Crnić, Zagreb 1890. (XXXII+265 str. + tabla).
Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. 3.
213. Stojanović, dr Petar: *Pravni položaj žene u Crnoj Gori u XIX vijeku*, Titograd 1965, 467.
214. Strohal, dr Ivan: *Razvitak združnog prava u Hrvatskoj i Slavoniji*, Napisao dr Ivan Strohal. Preštampano iz »Mjesečnika Pravničkog društva«, Tisak dioničke tiskare u Zagrebu 1907, 336.
Sadržaj: I dio: U nekadanjem građanskom području prije godine 1848. — II dio: U nekadanjem krajiškom području do zakona od 7. svibnja 1850. — III dio: U nekadanjem građanskom području do zakona od 3. ožujka 1874. — IV dio: U nekadanjem krajiškom području do zakona od 14. travnja 1880.
215. Strohal, Rudolf: *Glagolska notarska knjiga vrbničkoga notara Ivana Stašića*, Priredio za štampu i s uvodom i potrebnim bilješkama propratio: Rudolf Strohal, Tiskom Antuna Scholza, a troškom Staroslavenske akademije Krčke, Zagreb 1911.
Publikacije Staroslavenske akademije na Krku.
Staroslavenska glagolska knjižnica. Knjiga I.
Vidi odeljak III: *Nešto o životu, upravi i pravnim običajima naroda hrvatskoga u Vrbniku na otoku Krku u prvoj polovini 17. vijeka (188–200)*: A. Općeniti dio: Knez, sudac, bratovštine. B. Posebni dio: 1. kupoprodaje, takozvane uštrumente ili štrumente. 2. Zamjena nepokretnina. 3. Darovnice. 4. Zenidbeni ugovori. 5. Zakupni, ortački i drugi ugovori. 6. Oporuke ili tištamente. 7. Dopunske ili promjene oporukama (kundicilije). 8. Rasprave i nagodbe o diobi baštinjene imovine košto i drugim i o drugim predmetima (kunpromese). 9. Odluke procjenitelja (sudca albitri) kod diobe zajedničke porodične imovine. 10. Nagode i razmirice među roditeljima i djecom. 11. Razni prigovori. 12. Razne procjene ili štíme. 13. Inventari ili ljevadari. Zaglavna bilješka.
216. Тарановски, др Теофор: *Увод у историју словенских права*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1933, 260.
Види одељак: Катедра историје словенских права на Новоросијском универзитету (у Одеси) и рад на њој Ваалазара Богшића (217–222).
217. Томовић, В.: *Нешто из Васојевићког обичајног права*, Штампарија „Привредни преглед“, Београд 6.
218. Томовић, Божидар С.: *Наследно обичајно право у Црној Гори*, Штампa Задруга штампарских радника „Родољуб“, Београд 1926, 118.
Садржај: *Предговор. Литература. Увод. I. О наследном праву уопште*: 1. Општи појам о наслеђу. 2. Наследно право у објективном и субјективном смислу. II. *О обичајном праву уопште*: 1. О постанку обичајног права. 2. Основ важности обичајног права и захтев за његово постојање. 3. Сазнање и доказивање обичајног права. 4. О обичајном наследном праву у Црној Гори. *Прилици*: Основни и претпоставке за наслеђивање: I. *Заоставштина*. II. *Оставног наслеђа*. III. *Наслеђивање*. IV. *Наследник*. *Санаследници*. V. *Претпоставке за наслеђивање*: 1. Смрт остављача наслеђа. 2. Позив наследника на наслеђе. 3. Живот и способност позване особе на наследство: а) Живот наследника. б) Способност наследника за наслеђивање: а) Искључење неадекватног наследника из наслеђивања. б) Искључење страног поданика из наслеђа. в) Утицај пола и доба живота при наслеђивању. VI. *Придобивање наследства*. *Летеће наследство (hereditas jacens)*. *Други дио*: *О наслеђивању заоставштине*. *Прилици*: О наслеђивању на основу закона, тестаментa и уговора (универзална сукцесија). *Прва глава*: I. *Законско наслеђивање*: 1. Уопште о законском наслеђивању у Црној Гори. 2. Наслеђивање на основу сродства. А. О сродству: I. Крвно сродство, сродство по тазбини, духовно (кумство) сродство, грађанско сродство и сродство по побратимству. II. Одредивање сродства по линијама, степенима, коленима, или псовнима и лозама. Б. О првенству при наслеђивању мушких спрам женских и обратно, с обзиром на врсту заоставштине: а) О наслеђивању очинства и дјединства (старевине) или кумног имањштва. б) О наслеђивању особца или особине. В. О наслеђивању по лозама и по првенству мушке према женској лози. Г. Право репрезентације. Д. На-

наслеђивање по кољенима или пасовима. Прво кољено или пас: I. Наслеђивање очинства. II. Наслеђивање материнства. Наслеђивање у другом кољену или пасу. Наслеђивање у трећем кољену или пасу. Наслеђивање у четвртном кољену или пасу. Наслеђивање у петом кољену или пасу. Наслеђивање у шестом кољену или пасу. Наслеђивање у седмом и осталим кољенима и пасу. Уопште у наслеђивању мајке оставачеве и сродника по материнској лози. Б. Наслеђивање између ванбрачне дјеце, позаковане дјеце, усвојене дјеце и њихових родитеља. 3. *Законско право наслеђа супруга*: 1. Узајамно наслеђивање супруга. 2. Удовичко и удовчево право уживања. 4. *Наслеђивање у кућној заједници*. II. *Тестаментално наслеђивање*: 1. *О тестаменталном наслеђивању у Црној Гори*. 2. *Општи појам о тестаменту*. 3. *Способност за прављење тестамена*. (Аути тестаменти *актива*): а) Малолетности. б) Душевно болесна лица. в) Распикућа. Лица због изјесних неадекватности. 4. *Форма тестамена*: а) Усмени тестамент. б) Писмени тестамент. 5. *Садржај тестамена*: а) О изјави последње воље уопште. б) Наименовање посредника. 6. *О заједничким тестаментима*. 7. *Неважност тестамена*. 8. *Обмана и извршење тестамена*. Моменат позивања на наслеђе по тестаменталном наслеђивању. 2. *Способност за закључивање уговора о наслеђу*. 3. *Врсте уговора о наслеђу*. 4. *Форма уговора о наслеђу*. 5. *Садржина уговора о наслеђу*. 6. *Неважност уговора о наслеђу*. 7. *Правно дејство уговора о наслеђу*. *Друга глава: Прибављање наследства са правима из наслеђивања*. А. *Примање наследства*. Б. *Обим прибављања наследства*. Право прираштаја (*ius accrescendi*). В. *Права из наслеђивања*: 1. *Правни положај наследника према поверљивима наследства и личним поверљивима*. 2. *Правни однос санаследника*. 3. *Правни однос наследника и потоњег наследника*. II. *Одбијање и отуђивање наследства*: 1. *Прибављање наследства са правима из наслеђивања*. 2. *Отуђивање наслеђивања*. *Трећа глава: Заштита наследства*. Тужба о наследства. *Други одељак: Легат и поклон на случају смрти (сингуларна sukcesija)*. О легатима и поклонима на случају смрти у Црној Гори. А. *Легати*: 1. *Појам легата*. 2. *Лица у легату*. 3. *Форма легата*. 4. *Садржина легата*. 5. *Примет легата*. 6. *Неважност легата*. 7. *Прибављање и одбијање легата*. 8. *Права из легата*. Б. *О поклону или доару на случају смрти*. *Трећи одељак: Наслеђивање личног дијела противу наредбе последње воље*: 1. *Право располагања на случају смрти са личним дијелом у заједној и иноконској кући и право на наслеђивање личног дијела*. а) *Израчунавање личног дијела за вјештачевог и његових наследника*. б) *Израчунавање старешинства*. 2. *Право располагања на случају смрти са особом или особиним*. 3. *Повреда личног дијела прекорјерним поклоњима*. 4. *О искључењу наследника из личног дијела*. 5. *Прибављање личног дијела*. *Трећи дио: Нарочито наслеђивање*: I. *О наслеђивању умраних каувера*. II. *Наслеђивање изјесних добара*. Наслеђивање фидеикомисних добара. III. *Наслеђивање у комунима племеним, браћевничким и сеоским*. *Четврти дио: Заоставштина без наследника*.

219. Тројановић, С. — Гајић, М.: *Крв и умир код Срба и Арнаута*, (Прештампано из „Кола“). Штампарија Петра Бурчића, Београд 1901, 27.
220. Тројановић, Сима: *Ланот и проклетије у Срба*, (Прештампано из „Искре“). Парна радикална штампарија, Београд 1898, 38.
221. Туцовић, Димитрије: *Србија и Арбанија*, „Култура“, Београд—Загреб, 1945.
- Види одељак: *Племнска организација и крвна освета* (26—35).
222. Бирић-Богетић, др Лубинка: *Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*, Историјски институт у Титограду, Титоград 1966, 269.

Садржај: Први део: Уводна разматрања о колективној земљишној својини: 1. *Колективна земљишна својина уопште*. 2. *Колективна земљишна својина у Црној Гори*. *Глава I: Проблем генезе „комуница“*; начин стицања комуних земљишта. *Глава II: Својина „куће“ и њен значај у пригородској привреди*. *Глава III: Колективна земљишна својина — основна пригородског пашиног сточарства*. *Глава IV: Неки облици колективне земљишне својине у Црној Гори и њени титулари (село, братство, племе)*: 1. *Село и сеоска колективна својина*. 2. *Братство*. 3. *Племе*. *Глава V: Право на удео у комуни и модус његовог искоришћавања и управљања — такзовани режим планине*: 1. *Заједничко право с обзиром на пословање обрадне земље*. 2. *Заједничарско право с обзиром на племенску односно браћевничку припадност*. 3. *Заједничарско право тзв. ускока*. 4. *Заједничарско право „приселница“ или „поселница“*. 5. *Садржина комуноског заједничарског права*. 6. *Заједничарско право домазета*. 7. *Право жене на део у комуни*. 8. *Величина и обим комуноског удела*. 9. *Модус искоришћавања комуноског земљишта тзв. режим планине*. 10. *Удео органа државних власти у располагању колективним земљиштима*. *Други део. I глава: Утицај друштвено-економских промена после Беранског конгреса на својинске односе у Црној Гори*: 1. *Аграрна реформа и њен одраз на колективну земљишну својину*

као правну институцију. 2. Повећање робности производње и процес распаѓања комуналних заједница. *Глава II*: Правно регулсање црногорске уставне комунице: 1. Обичајно право. 2. Настањак писаног права у Црној Гори. *Глава III*: Области својине на водама: 1. Вода за пиће и водопој стопе. 2. Користиће воде за натапање. 3. Вода за риболов. 4. Користиће воде за млинове и ваљарице (ступе). 5. Регулсање својине на водама у ОИЗ за Књажевину Црну Гору. Закључак.

223. *Упутство за изучавање народа, Баџима Велике школе и осталој омладини од „Лобратимства“*. Штампарија Пере Тодоровића, Београд 1875, 8.

Садржај: I. О државном уређењу. II. Економија. III. Школа и просвета. IV. Стање здравља. V. Множење људства. VI. Природа. VII. Различитости. У поглављу *О државном уређењу* нека питања се односе и на правне обичаје у народу. *Питање бр. 4*: „Какви су народни појмови о праву у свим појединим случајевима; јесу ли наши закони скројени према овим народним појмовима и у колико; како је народно мишљење о изрицању правде на основу писаних, формалних закона а како о правди која се изриче по „души“. — *Питање бр. 11*: „Колико се сачувала задруга, њен утицај на живот народни; њен одношај спрам општине и државе; какви су одношаји међу задругарима; старешине спрам млавих, мушких спрам женских; какви су одношаји појединих задругара спрам целе задруге, како је подељен рад а како уживање у задрузи; како се распаѓају задруге; који су узроци што се задруга распаѓа а како је народно мишљење о томе“.

224. *Упутства за прикупљање правних обичаја српскога народа*, Издање Правничкога друштва на Вел(икој) школи, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1900, 41.

Упутство садржи коригована и допуњена питања Валтазара Богшића које је извршио др Драг. Мијушковић. Садржај: I. *Приватно право* (jus privatum): 1. Породица (jus famil.): а) Слошка породица (задруга) у опште. б) Обична индоксна породица. Деоба задруге и наслеђство. 2. Ствари. 3. Обавезе. II. *Јавно право* (jus publicum). А. *Унутрашње државно* (jus publ. internum): 1. Држава и општина. 2. Грађански и кривични поступак. 3. Кривично право. Б. *Међународно право*.

225. Урошевић, Лаз[ар]: *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији у светлости данашњег писаног права*, Штампарија „Давидовић“, Београд 1939.

Види одељак: *Увођење писаног права* (23—32); Обичајно право, аналогија, јудикатура (112—114); Обичајно право, аналогија, судска пракса (160—161).

226. Филиповић, др Мил[енко] С.: *Дебарски дримкол*, штампарија „Јужна Србија“, Београд 1939.

Види одељак: *Друштвени и правни односи* (88—106): Задруга. Род. Народно презивање. Село. Сеоске старешине и службеници. Заједничко имање. Питање воде и наводњавања. Пољска полиција. Међусобно помагање у селу. Сеоски култ. Разни правни обичаји.

227. Филиповић, Миленко С.: *Несродничка и предвојена задруга*, Београд 1945, 61.

228. Филиповић, др Миленко С. — Томић, Персида: *Горња Пчиња, САНУ. Одељење друштвених наука. СЕЗБ, књ. LXVIII. Четврто одељење. Расправе и граба, књ. 3, Београд 1955.*

Види одељак: VI. *Друштвени живот* (64—71): Кућна задруга. Род: Основне оданке роав. Ранг роаова у селу. Роавска заједничка имовина. Роавски старешина или првак. Село. Неки правни обичаји: Сплет. Зајам у новцу. Потка. Крађа. Спорови због маџија. Проклетније. Спор око међе. Моба и зајам. Вучари.

229. Филиповић, Миленко С.: *Таковци. Етнолошка посматрања, САНУ. СЕЗБ, књ. LXXXIV. Одељење друштвених наука. Расправе и граба. Књ. 7, Београд 1972.*

Види: V. *Проматрање о установама и појавама друштвеног живота* (44—152): Брак. Избор брачног друга (доба за брак, поновни брак и сродство), бига-мџа, подруга, домазетство. Слободни брак. Жена „под буквар“ или „под угвор“. О породичном поном моралу. „Ванбрак“. *Задруга*: Опште напомене. Термини. Одјелитост. Честина задруга. Величина задруге. Положај жене. Паланка. Несродничка задруга. Предвојена задруга. Деоба задруге. Ортачке воленнице. Род. Ујак. Сроднички називи. Принудна доопција. Читуља. Роавска својина. Ритуално или вештачко сродство: кумство, побратимство и посестримство. *Адопција*. Презивање. *Село*: Суседи. Друштвене разлике. Управа селом. Селнина. Палац. Међусобно помагање (моба и позајмица, сплет или сплетга, чување стопе). Ваџар. Гоџа. Гостопримство. Так-

мичење. Поваравање. VI. обичаји и веровања (153—223); Неки правни обичаји (201—207); Некадашње захватне земље. Међе. Својина. Ортаци. Потка. Наполица. Зајам. Убиство. Освете. Псовка. Крава. Парничење. Награда за убијене зверове. Лов. Неке мере. Разно.

230. Филиповић, Миленко С.: *Хас под папштриком*, Научно друштво Босне и Херцеговине. Дјела, књ. XIII. Балканолошки институт, књ. 2. Сарајево 1958.
Види: *Друштвене и правне установе*: Освета и умир (57—58). Село: село као заједница (59—60), сеоски збор и сужење (62—63).
231. Хан, Ј. Г.: *Путовање кроз поречину Дрина и Вардара*, По препоруци царске академије наука пропутовао 1865. год. Превео с немачког Михаило Ник. Илић. Државна штампарија, Београд 1876.
Види одељак: *Принос за обичајно право Миредита (557—563)*: Породично право и очева власт. Брак. Наследно право. Право размене и обавезе. Суа примирителни. Породична светковина. Крвнина. Неслушање наредба. Прваши.
232. Царић, Јурај: *Крвна освета у Боки Которској*, Приповијест. Издање књижаре В. Јурића, Сплит 1918, 239.
Садржај: *Дио први*: I. Стари рачини. II. Напаст. III. Нови односи. IV. Преа судом. V. Под осветом. VI. Бијег. *Дио други*: I. У суданици. II. Вјера. III. Повратак. IV. Психијатри. V. Преа поротом. *Дио трећи*: I. Наде. II. Замолници. III. Вражба.
233. Цвијић, Јован: *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1966.
Види: *Глава XIV: Подела земље. Занимање и начин живота (208—227)*. Читлуци и слободне земље. Слободна села и заједничка земља (потес, атар, меба, оселина, комуница, утрина). Раскомадање сеоских посела. Распрострањене земљорадње и сточарства. Сточарска спуштања. Кретање сточара у планине, издиг. Узроци пастирских кретања.
234. Церовић, Стојан: *Црногорци о себи и животу*, Примјери из живота Црногораца: њиховог човства, витештва и карактера, Никшић, Никшићка акц. штампарија 1929; 119.
Библиотека „Дјела и људи“. Књ. 3.
Види: Осветништво и лукавство (1—12); Вуле Радивојевић и писани закони (12—13); Суа Лака Зекина (43); Прва такса у Црној Горн (60); Како би Суа осветио брата (65—66); Откуп Асан-аге Диздаревића (66—67); Освета Мустафе Пиводића (71—72); Незаборављена освета (75); Како је Божиња Илџин помирио Пшере и Бјелопавиће (78—80); Освета Кеја Букановића (82—83); Војвода Буќан опрашта живот свога сина (117—118).
235. *Communal families in the Balkans: the zadruga*, Essays by Philip E. Mosley and Essays in his Honor. Uredio Robert F. Byrnes. University of Notre Dame Press, Indiana 1976, 280.
У зborniku заступљени и ови радови: *Filip Mozli*: Сеоска породица — zadruga или заједничка проширена породица на Балкану и њена скорошња еволуција (19—31); *Istii*: Прилагођавање за опстанак — zadruga Varžica (31—57); *Istii*: Rastprostiranje zadruga у југоисточној Европи (58—69); *E. Hammel*: Неки средњовековни докази о српској zadrugi — preliminarna analiza dečanskih hrisovulja (110—116). — *Olivera Burić*: Zadruga i savremena porodica у Jugoslaviji (117—138); *W. Vucinich*: Zadruga у Билећким Rudinama (162—186). — *J. Tomashevich*: Zadruga Tomaševića на Pelješcu (187—200). — *A. Kadić*: Demokratski duh Poljičke komune (201—214). — *V. Erlich*: Posljednje velike zadruga — albanske proširene porodice на Kosovu (244—251). — *E. Sicard*: Zadruga — faza у еволуцији својине и porodice у сеоској средини (252—265). — *Milenko Filipović*: Zadruga (kućna zadruga) (267—279).
236. *Црногорске анегдоте*. Антологија. Избор, предговор и објашњења Радосав Меденица. — „Графички завод“, Титоград 1967, 546 [Библиотека „Луча“, књ. 20].
Види одељке: Беса (111—115). Необична пресуда (115—116). Стријелаал мртвога (119—121). Кустудија спасава свога крвника (123—124). Освета Вука Илџинчића (124—125). Пообратим — крвник (137—139). Умир између Јаблана и Филиповића (214—217). Крвна освета између Бајина и Доњокрајца (217—218). Пресуда добросе гвардије (219). Куповина потврђена киданем сламке (219—220). Јоле Пилетић и умир између Божовића и Банашевића (227—231). Умирмаи се на Божић (248—249). Посинио свога крвника (251—252). Зашто је Миљан Вуков отпустио жену (265—266). Пресуда Јевта Миљетина (281—282). Још једна пресуда Јевта Миљетина (283—287). Сестра осветила брата (322—323). Бјежала да одржи обичај (323—335). Пресуда попа Јанка (384).

237. *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*. Уредили Томица Никчевић и Бранко Павићевић. Архив СР Црне Горе. Историјска грава. Књ. II. Цетиње 1964, 286.
238. Чубриловић, др Васа: *Терминологија племенског друштва у Црној Гори*. САНУ. Посебна издања. Књ. СССXXI. Етнографски институт. Књ. 9. — „Научно дело“, Београд 1959, 59.
Садржај: 1. Увод. 2. Породица, фамилија, обитељ. 3. Дом. Кућа. Хижа. 4. Задруга. 5. Роа. 6. Братство. 7. Колено. 8. Ближња. 9. Плем. 10. Закључак. Напомене. Регистар.
239. Чајкановић, Веселин: *О српском врховном богу*, Посебна издања СКА, књ. СХХХII. Филозофски и филолошки списи, књ. 34, Београд 1941, 8°.
Види: *Крвна освета* (41—47).
240. Чулиновић, др Фердо. *Народно право*. Зборник правних мисли из наших народних умотворина, Штампарија „Светлост“, Београд 1938, 495, 8°.
Садржај: Увод: 1. Право и сила. 2. Народно или страно право. 3. Установљивање народног права. *Отли дио: I. О праву и праведности*. II. *О личности*: (Правне чињенице и околности релевантне по праву и пословну способност): Слобода. Споа. Доба. Заравање. Друштвени положај. Сродство. Вјероисповест. Тубинац. Смрт. *Јавно право*. I. *Држава, облици, црква*. Народност. О држави. Грађанска права и дужности. О власти. Државни послови. Суаство. Војска. Рат. Намети. Јавни редови. Раја. Сталежи. Занатство. Трговина. Чиновници. Рад. Новац. Црква. II. *Казнено право*: Казнено дјело, кривац и казна. Поједини деликти: Велензаја. Светогрбе и богоухење. Кривична дјела против службене дужности. Деликти против правосуба. Кривотворење. Деликти против брака и породице. Прелуб. Излагање и промјена, крава дјеце. *Деликти против јавног морала*: Роаоскврнуће. Завођење дјевојке. Сродство. Проституција. Сјавовање. Скотолоштво (содомија). Пеаерастија. *Деликти против живота и тијела*: Убиство. Осеубиство. Усмрћење дјеце и браће. Усмрћење жене. Тровање. Чедоморство. Самоубиство. Тјелесна повреда. Злоставање родитеља. Двобој. Побачај. *Деликти против части*. *Имовински деликти*: Крава. Прикривање или јатаконање. Проневјера или утаја. Разбојништво. Превара. Палевина. Невраћање дуга. Анхварење. Утаја намене ствари. Самовлашће. *Остали деликти*: Отмица. Излагање одраслога. Просјачење. Игра на срећу. Пијанство. Празноверје. III. *Формалноправне одредбе*. (*Поступници*): О суаовима. О парничењу. О доказима: Заклетва. Признање. Свједоци. Доказ идентитета. Исправе. Божји суд. Претрес или преметачина. Право на покретане кривичног поступка. Истрага. Главна расправа. Извршење казне. Тортура. Посебни грађанско правни прописи: Сметање посједа. Уређење међа. Извршење суаских оадука. Жалбени поступак. *Приватно право*: I. *Брачно право*: О браку. О брачним дужностима. Брачне размирице. Брак дјеце. Начин склапања брака. Отмица. Ускакање дјевојке. Прослаба. Заруке (прстеновање). Вјенчање. Женабене запреке. Куповање жене. Брак на пробу. Конкубинат. Мираз. Престанак брака: смрћу. Разводом. II. *Породично право*: О породици. Задруга. Роаитељ и дјеца. Жене у породици. Сродство. Усвојење. Наход. Незаконита дјеца. Мајка. Браћа и сестре. Дјоба браће. Кумство. III. *Стварно право*: О посједу. Власништво: Купопродаја као начин стицања власништва. Одржај. Налаз блага. Лов. Заложно право. IV. *Насљедно право*: О наслеђу и насљедном праву. V. *Обвезно право*: О обавезама. О адровању. Депозитна погоаба (остава). Зајам. Мандатна погоаба (пуномоћство). Промјена. Купопродајна погоаба. Употребни уговори (најам, закуп). Алеаторне погоабе (на срећу). Накнааа штете. *Закључак*. *Литература*.
241. Ćulinović-Konstantinović, Vesna: *Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste — otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije*, Poseban otisak iz »Ljetopisa JAZU«, knj. 73, Zagreb 1969, 445—458.
Postoje četiri glavna tipa otmice: 1. *Otmica nevjeste nasiljem*: A. *Prava otmica*. B. *Dogovorena otmica*. C. *Prividna otmica*. 2. *Javno sramoćenje nevjeste*. 3. *Odvodenje nevjeste*: A. *Nedogovoreno odvođenje*. B. *Dogovoreno odvođenje*. C. *Odvodenje nevjeste na prevaru*. D. *Suvremeno odvođenje*. 4. *Dobjegavanje nevjeste*: A. *Dobjegavanje bez dogovora*. B. *Dogovoreno dobjegavanje*. C. *Moralna prisila nevjeste na dobjegavanje*. D. *Upriličeno dobjegavanje*. E. *Samovoljno dobjegavanje*.
242. [Чумић, А[лекса]]: *Предлог одсеку историчком и државничком Срп. учен. друштва за изучавање живота народа српског*. Оа А. Чумића, ред. члана Српског ученог друштва, Штампарија Н. Стефановића и дружине, У Београду 1871, 34.

Садржај: *Задруга* (3—26): 1. Задруга је самораст из живота народа српског, и постоји од кад и народ српски. 2. Задруга је чувао и чуваће народ српски од пролетера. 3. Задруга потпомаже кућење. 4. Задруга с гасаншта морала. 5. Утицај задруге на умну способност човеку. 6. Утицај задруге на кураж. 7. Задруга у политици. 8. Задруга спречава прекомерно нагомилавање и прекомерно раскомадавање и делење земље. 9. Задруга је била неискрпни извор снаге за ослобођење народно. 10. Задруга ће сачувати и јачати скуп оних својстава и онај дух коа народа српског, што чине његову снагу и врлину. 11. Задруга напоследку чини у неколико сељака мање зависним од паре. — *Општина* (26—34).

243. Шарановић, Милан П.: *По закону праотаца*, [Приповетке са тематиком крвне освете на Косову], Геца Кон, Београд 1940, 116.
Библиотека: Наша књига. Осмо коло. Књ. 70.
Садржај: 1. Салутница. 2. Пратилац великог закона. 3. Два бивола. 4. Касумова немоћ. 5. Двобој. 6. Последња игра. 7. Ефенди Абдурахманов крај. 8. Последњи Салимовић. 9. Крв Алдемара. 10. Хана. 11. Исповест осветника Таира. 12. Заклетва. 13. Демиров отац. 14. Пушка. 15. У засеци. 16. По истини која господари животом.
244. Штајниц, Карл: *Од Адрије до Црног Дрима*, Прва српска штампарија „Вардар“, Скопље 1911.
О крвној освети види на стр. 21—22. и 24.
245. Štedimlija Marković, Savić: *Albanija*, »Obris«, Zagreb 1939, 37.
Vidi odeljak: *Zakonik Luke Dukadina*.

II ЧЛАНЦИ И ПРИЛОЗИ

246. Anonim: *Pomirenje u Čirnoj Gori*, »Danica horvatska, slavonska i dalmatinska«, (Zagreb), IX/1843, str. 159—160.
247. Аноним: *О божјој пресуди*, Летопис Матице српске, (Нови Сад) 1844, књ. 65, 83.
248. Аноним: *О уговору сватбе и сватова у Рисну*, Магазин далматински, 1848, 98.
249. Аноним: „Правни обичаји у Славена“. *Написао Др Валтазар Богишић*. „Приватно право“. — Матица (Нови Сад) II/1867, 6, 137—138, (28. II).
250. Аноним: *О задругама*. — Србија (Београд) II/1868, бр. 7.
251. Anonim: *Referat A. M. Evrejnovoј po južno-slavјanskom prave, Moskva 1878 u osmini, 18*. — »Vienac«, (Zagreb) XI/1879, 7, 111.
Beleška o predavanju A. M. Evrejnove koja je 1877. godine boravila u Zagrebu, Primorju, Dalmaciji itd. a odnosi se na pravne narodne običaje ovih krajeva.
252. Аноним: *Распуст мужа и жене. Обичај који је постојао у Црној Гори до прогласа законика кнеза Данила (1854)*, Исток, (Београд) 1880, бр. 112. и 114.
253. Anonim: *Koja riječ o ostavštini u bivšoj kneževini Poljica*. — »Pravo« (Zadar) IX/1882, 108, 365—366; X/1882, 110, 50—52.
254. Аноним: *Савјет мајстора терзинских у Сарајеву при тестирању или произведењу калфе за мајстора*, Први босанско-српски мали календар, 1869, 48.
[Исто: Босанска вила, V/1890, 338].
255. Аноним: *О праву на прибежиште и о издавању злочинаца*, Српске илустроване новине (Нови Сад) I/1882, 10.
256. Anonim: *Osvrt na jedan oglas prodaje zemlje u bivšoj kneževini Poljica*. (Prijeпис iz pismena Poljičkih), Pravo (Zadar) IX/1882, 107, 321—328.

257. Аноним: *Др Валтазар Божишић: Напутак за описивање народних правних обичаја који у народу живу, Беч 1867.* Босанска вила, (Сарајево) 1887, 563.
258. Аноним: *Крвава освета, Браник (Нови Сад), IV/1888, 86, 3.*
Вест о свечаној одауди да се залагањем књаза Николе укине крвна освета између Црногораца и Албанаца.
259. Аноним: *Умир освете код Црногораца, Јавор, (Нови Сад) 1888, 680—682, 696—698, 713—715.*
260. Аноним: *Крај крвној освети на арбанашкој граници, Грлица (Цетиње), I/1889, 61.*
Измјерење Црногораца и Албанаца, на црногорско-албанској граници, учињено посредством комисије коју је образовала „дарско-отоманска и књажевско-црногорска“, влада.
261. Аноним: *Удава или самовласно апшење за дуг у староме српском законодавству и у народним обичајима.* Стражилово, (Нови Сад), V/1892, 8, 125—126, (23. II).
[Приказ истоименог чланка Стојана Новаковића.]
262. Аноним: *Крвна освета у Далмацији, Браник (Нови Сад), X/1894, 88, 3.*
О суђењу поводом крвне освете између кућа Боцовића и Баконовића из околине Будве.
263. Аноним: *Правни одношаји у Црној Гори.* Браник (Нови Сад), X/1894, 151, 3.
Белешка о студији др Виљема Левенфелда уз сарадњу др Лазе Костића.
264. Аноним: *Бугарски правни обичаји, Дело (Београд), III/1896, XI, 516.*
Белешка о студији Стефана С. Бобчева.
265. Аноним: *Историски развитак српске задруге од Алексе С. Јовановића, Бранково коло (Сремски Карловци), II/1896, 2, 62.*
Белешка о изласку књиге из штампе са кратким прегледом садржаја.
266. Аноним: *О рђији (миразу) жене св. Стефана Штиљановића, папштровског кнеза, Српски магазин (Нови Сад), I/1896, 181—183.*
267. Аноним: *Студија о кривичној колективној одговорности, Дело (Београд), III/1896, IX/3, 516.*
Белешка о томе да је др Миленко Веснић објавио у берлинском „Jahrbuch der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaftslehre“ за 1895. годину студију о колективној кривичној одговорности у старом и новом кривичном праву („Die strafrechtliche Collectivverantwortlichkeit des Dorfes im alten und neuen serbischen Recht“).
268. Аноним: *Крвни мир приповијетка Светозара Ђоровића отштампана из „Зоре“, Зора (Мостар) II/1897, 4, 150.*
269. Аноним: *Основа за сабирање и проучавање грађе о народном животу. Написао др Антун Радић, Бранково коло (Сремски Карловци), III/1897, 31, 988.*
Белешка.
270. Аноним: *Арнаутска „беса“, Цариградски гласник (Цариград) IV/1898, 18, 1, (30. IV).*
271. Аноним: *Доказна средства у нашем старом казненом законодавству, Дело (Београд), V/1898, XVIII, 349.*
Белешка о расправи Алексе С. Јовановића објављеној у „Браничу“.
271. Аноним: *Др Валтазар Божишић и арх. Никифор Дучић, Бранково коло (Сремски Карловци), IV/1898, 12, 382—382.*
О њиховој сарадњи на проучавању правних обичаја, посебно о обимној грави коју је Дучић послао на Божишићеву анкету.

273. Аноним: *Крвни мир*, Зора (Мостар) III/1898, 1, 48.
274. Аноним: Лука Грбић Бјелокосић одштампао је књижицу „Крвину“, Зора (Мостар) III/1898, 12, 420.
275. Аноним: Милићевић М. Б.: *Задружна кућа на селу*, Дело (Београд), V/1898, XX, 55.
Белешка о појави књиге из штампе.
276. Аноним: *Предавање о српским кућним задругама у Берлину*, Бранково коло (Сремски Карловци), IV/1898, 17, 542.
О предавању др Августа Мајдена у Берлину 11(23) марта 1898. год. на редовној седници „Међународног удружења за упоредну правну знаност и националну економију“.
277. Аноним: *Бугарски правни обичаји*. Дело (Београд), VI/1899, XXI, 511.
Белешка о студјни Стефана Бобчева: „Збирка правних обичаја“.
278. Аноним: *Нова расправа о задрузи*, Дело (Београд), V/1899, XXII, 491—492.
Белешка о расправи Ј. Пајскера: »Slovo o zdruze«, Prag, 69, прештамповој из *Narodopisny Sbornik československi*, књ. V, св. 5, 38—110.
279. Аноним: *Грађа за народне правне обичаје*, Бранково коло (Сремски Карловци), VI/1900, 43, 1371.
Белешка о штампању Упутстава за прикупљање правних обичаја на Великој школи у Београду.
280. Аноним: *Упутство за прикупљање правних обичаја српског народа*, Звезда (Београд), I/1900, II/4, 490.
Белешка о брошури у издању Правничког друштва у Београду.
281. Аноним: „*Крвни мир код Срба и Арнаута*“ — етнографска расправа др-а С. Тројановића и М. Гајића, Зора (Мостар) VI/1901, 5, 195.
282. Аноним: „*Отмице, добеглице и трагови куповине девојака у српског народа*“, расправа др-а М. В. Смиљанића, *Летопис Матице српске* (Нови Сад), 1902, CCXI/2, 135.
Белешка уз критичке примедбе.
283. Аноним: *Једна дисертација о српској задрузи*, Српски књижевни гласник (Београд), 1903, VIII/4, 316.
Белешка о дисертацији Миљана Марковића *Die serbische Hauscommunion — Zadruga — und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und der Gegenwart*, 8°, 38 С. објављене у Бону, у штампарији Себастијана Фосена.
284. Аноним: *Имена народнијех назива родбине и сродника*. Скупио и уредио Јов. Ф. Иванишевић, Сарајево, 1906, Народ (Мостар), I/1907, 7, 3.
285. Аноним: *Именик народнијех назива родбине и сродбине*, Голуб (Сомбор), 1907, 1, 14.
Белешка о књизи Јована Фил. Иванишевића.
286. Аноним: *Правна библиографија*, Дело (Београд), XII/1907, LIII/2, 286.
Приказ библиографије Гојка Никетића. Осврће се и на прилоге из обичајног права.
287. Аноним: *Неколико правних обичаја и појмова у Сјеверној Далмацији*. — „Дело“ (Београд), XIII/1908, XLVI/1, 136.
Белешка о брошури др Александра Митровића.
288. Аноним: *О проклетим гомилама*. — „Бранково коло“ (Сремски Карловци), XVII/1911, 1, 13—14.
Белешка о чланку бугарског научника А. П. Стоилова у часопису „Периодическое списание“, LXXI/1910.
289. Аноним: С. С. Бобчевъ: *История на старобългарско право*. — „Летопис“ Матице српске“ (Нови Сад), LXXXVJ/1910, CCLXII/2, 70—71.

290. Аноним: *Из Старе Црне Горе*, Бранково коло (Сремски Карловци), XVII/1911, 4, 62—63.
Белешка о чланку Јов. М. Јовановића *Законодавство у XVIII и XIX веку у Црној Гори* објављеном у часопису Архив за правне и друштвене науке за 1910. год.
291. Аноним: *Упутства за испитивање народа и народног живота*, Бранково коло (Сремски Карловци), XVII/1911, 5, 79.
Белешка о упутствима у издању Српске краљевске академије, СЕЗ, књ. XVI. Садрже и питања из области обичајног права.
292. Аноним: *О народном суду*, Бока (Котор), V/1913, 89—90.
293. Аноним: *Откинуо јој нос*, Народ (Сарајево), 1925, 23, 2.
Белешка о случају у селу Стругу код Шавника. Милеви Караџић непознато лице отсекло нос због тога „што је Милева донела ванбрачно дете, а за ту срамоту, по једном старом обичају, стиже обично са стране родбине оваква казна“.
294. Аноним: *Наши Арнаути налазе да је жена сувише скупа*. Због тога муфтија и имами Јужне Србије желе да пропишу максималну цену од 10.000 дин. за откуп девојке, Политика (Београд), XXIII/1926, 6673 (21. XI), 10.
295. Аноним: *Крвна освета као успаванка*. Корзикански чудни обичаји, Правда (Београд), XXV/1929, 257 (3. X), 7.
296. Аноним: *Предавање г. др Тихомира Борђевића о отмици девојке*, Правда (Београд), XXV/1929, 10, (13. I), 8.
297. Аноним: *Убиство из крвне освете, пресуђено после тринаест година*. Ко је убио 1916. године у Мичитевским планинама терзију Стевана Бошковића, Правда (Београд), XXV/1929, 306 (11. XI), 5.
298. Аноним: *Crnogorske anegdote Mićuna M. Pavićevića в primerjavi s slovenskim običajnim pravom*, Jutro, (Ljubljana), 11. XII 1932, broj 228.
Prikaz knjige Mićuna M. Pavićevića: *Crnogorsko pravo i pravno shvatanje u anegdotama*, Zagreb 1933.
299. Аноним: *Dr Metod Dolenc: Die Rechtsidee des Kollektivismus im slovenischen Volksrechte. Przewodnik historyczno-prawny*, Lvón, 1931, Slovenec, (Ljubljana), 16. XII 1932, br. 287.
300. Аноним: *Крвна освета*, Правда (Београд), XXIX/1933, (25. IV), 8.
Случај код Косовске Митровице.
301. Аноним: *Крвна освета у босанским шумама*, Политика (Београд), XXX/1933, (18. VII), 4.
Случај у околини Травника.
302. Аноним: *Диоба задруге — кућне заједнице — у Црној Гори према грађи коју је из народа прикупио др Валтазар Божишић*, Правни зборник (Подгорица) 1935, 1, 25—30; 1936, 3—4, 36—45.
303. Аноним: *Због крвне освете четири месеца није смео из куће, а кад је изишао, убијен је*, Политика (Београд), XXXII/1935, (7. VIII), 6.
Допис из Приштине.
304. Аноним: *Корзиканска крвна освета на париском Монмартру*, Правда (Београд), XXXI/1935, 10855 (20. I), 14.
305. Аноним: *Два потпуно невинна човека погинула на албанској граници као жртве крвне освете*. Освета је дошла као последица два убиства извршена пре годину дана, Политика (Београд), XXXIII/1936, 10126 (2. VIII), 19.
306. Аноним: *Крвна освета у Америци*. Читаве породице истребљене су крвном осветом, Правда (Београд), XXXII/1936, 11451 (8. IX), 10.
307. Аноним: *На традиционалан начин и уз велики церемонијал измирила су се два крвно завађена братства*, Политика (Београд), XXXIII/1936, 10225 (9. XI), 11.
Братства Милића и Вулетина из Димљана код Вирпазара.

308. Аноним: *Обичајно право. Како се управља комунима*, Правни зборник (Подгорица) 1936, 7—8, 27—30. [Садржи уговор племена Куча из 1928 године].
309. Аноним: *Остаци крвне освете*. Крвав обрачун два црногорска братства. Политика (Београд), XXXIII/1936, (20. V), 6. Братства Јелушића и Лакића у Подгорици.
310. Аноним: *У Јужној Србији жене купују и никад не губе вредност*. Муке и невоље удоваца који страдају због застарелих и глупих обичаја, Политика (Београд), XXXIII/1936, 10/34 (10. VIII).
311. Аноним: *Крвна освета у Београду*. Сима Мијушковић пуштен на слободу, Зета (Подгорица), XI/1940, 28, 4.
312. Аноним: *Стеван Савов Бобчев*, Политика (Београд), XXXVII/1940, 11/66 (24. IX), 10.
Некролог бугарском правном историчару који је био крупан допринос проучавању бугарског и уопште југословенског обичајног права.
313. Аноним: *Купопродаја дјевојака и бракови малолетника [на Косову]*, Омладина (Београд), X/1954, 45, (3. XI).
314. Аноним: *Љубавни посредник („наводација“)* у Срему, Вјесник у сриједу Загреб, 18. VIII 1959, стр. 16.
315. Аноним: *„Свакоме прави дио“*. (О цеклинској рибарској заједници), Побједа (Титоград), XLI/1985, 69/2 (3. III), 13.
О неписаном обичајном праву Цеклињана из XIX века.
316. Аноним: *Умир крви. (Из црногорског обичајног права)*, Побједа (Титоград), XLI/1985, 68/8 (17. II), 13.
317. А. В. С.: *Metod Dolenc: Oseбно — in rodbinskopravna vprašanja v pravosodstvu slovenskih ljudskih sodnikov. Zb. zn. razprav pravne fakultete, X, Ljubljana, 1934, 28*, Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), I/1935, 601.
318. А. В. С.: *Metod Dolenc: Kazenska sredstva po sodbah slovenskih ljudskih sodišč. Przewodnik historyczno-prawny, r. IV, we Lawowie, 1933, 10—26*, Jugoslovenski istorijski časopis (Beograd), I/1935, 602.
319. А. К. Мићун М. Павићевић: *Црногорско правосудје и правно схватање у анегдотама. Издање „Темис“, накладни завод правничких књига, Загреб, 1933*, Јужни преглед (Скопље), VIII/1933, 12, 496—497.
320. Алачевић, Мирослав: *Пољички закони*, „Пучки лист“ (Сплит), IV/1894, 11, 83—84.
321. [Aleksandrov, A.]: *A. Aleksandrov o Crnogorkama: Vječite radnice*. — »Pobjeda« Titograd, XXXIV/1980, 5295, 8. (31. VIII).
Objavljen tekst A. Aleksandrova »Crnogorka u društvenom i privatnom životu« iz 1879. godine. Sadržaj poglavlja: Žensko ipak dragi član porodice. Pravo i sloboda žene. Vanbračna djeca — rijetkost. Crnogorka u ratu. (Pripremila: Zaga Berkuljan).
322. Aleksejev, M. P.: *Thomas More i Poljički statut*. (Odlomci iz rasprave SLAVENSKI IZVORI »UTOPIJE« THOMASA MORA), POLJIČKI ZBORNIK, I, Zagreb, 1968, 165—180.
323. Алимпић, Д.: *Кулук*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, II, 491—493.
324. Андрејевић, Јуриј: *Руско народно обичајно право на земљи и земљишна општина*, Правна мисао (Београд), II/1936, 9—10, 127—142.
325. Андрејевић, Михаило: *Обичајно право Јужних Словена и њихове самоуправне организације за време отоманске владавине*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд, 1974, 20—33.

326. Андрејић, Љубомир: *Прилог библиографији о породичној задрузи код наших народа*. — „Гласник Етнографског музеја у Београду“ Београд, 36, 1973, 191—290.
327. Антић, Б.: *Значајна анкета поводом једног рђавог обичаја: куповина девојака у Јужној Србији*, Политика (Београд), XXX/1933, 4 (16. VII).
328. Антољак, Стјепан: *Вранско обичајно право*, Радови Филозофског факултета у Задру, Задар 1979, XVIII (1978—1979), 167—220.
329. Антонијевић, Драгослав: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама. Међународни симпозијум, »Balcanica«, (Београд), III/1972, 606—611.*
330. Антонијевић, Драгослав: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*. Зборник радова са међународног научног скупа, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књига 1, Београд, 1974, VII—XVII, 1—512, Balcanica (Београд), V/1974, 441—442.
331. Антонијевић, Драгослав: *Положај остарелих у обичајном праву код Јужних Словена*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд 1974, 443—455.
332. Антонијевић, Драгослав: *Основна обележја номадских сточарских кретања у светлу обичајног права и позитивног законодавства, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, 1976, 57—66.
333. Антонић, Драгомир: *Ласта Баповић, Заклетва на тлу Југославије, ЕИ САНУ. Посебна издања. Књ. 16, Београд 1977, 108*, Гласник Етнографског музеја у Београду“ Београд 43, 1979, 284—285.
334. Антонић, Драгомир: *Паралелизам обичајне правне традиције и писаних законских аката (Српски грађански законик из 1844. године). Прилог проучавању*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1983, XXXII, 47—54.
335. Апостолова-Маршавлески, Магдалена: *О обичајном праву загребачког Градеца (1242—1526)*, Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци (Ријека), 1982, 133—147.
336. Аранбеловић, Никодије: *Проклетије, Братство*, Београд 1941, књ. XXXII, 196—202.
337. Аранитовић, Добрило: *Прилог библиографији радова о крвној освети на тлу Југославије*, Гласник Етнографског института САНУ Београд књ. XXIX, 1980; 191—204.
338. Аранитовић, Добрило: *Траговима крвне освете. (Марино Зурл: Крвна освета у Косову“*, Загреб 1978), Гласник Етнографског института САНУ Београд књ. XXIX, 1980, 186—189.
339. Ardalić, Vladimir: *Privatno право и Виковици (Dalmacija)*, Zbornik za narodni život i običaje Južanih Slavena Zagreb svezak XV, 2, 255—278. [Sadrž: Stvari (selo, susedi, međaši, stvari uopće)].
340. Арсић, Милутин: *Нека обичајно-правна правила породичног права у Сиринићу (Шарпланинска жупа), Симпозијум о дилемама у савременој породици*, Институт за социјалну политику, Београд, 1971.
341. Атанасијевић, др Ксенија: *Правичност у моралу југословенских народа*, Народна одбрана (Београд), XIV/1939, 4, 57—58.
342. Аћимовић, Јован: *Црногорски Ликурго и закони Црне Горе и Србије*, Порота (Београд) II 1881, 273—276.
О раду Валтазара Богшића на обичајном праву и Имовинском законнику Књажевине Црне Горе.
343. Б. Ј.: *Чудни обичаји на нашем југу. У Поречу удовци не могу поново да се ожене нити удовице смеју да се преудају*, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11171 (9. VII), 14.

344. Бабић, Анто: *Традиција и историјско право у односима између Босне и Дубровника у средњем вијеку*. Пристапни предавања, Прилози и библиографија, 1974, 9—17. Македонска академија на науките и уметностите.
345. Babinet, Louis: *Communication de deux études de M. Jovanović sur le Monténégro*, Bulletin de la Société de législation comparée (Paris), tome XVI, 1885—1886, 248—257.
Prikaz priloga Milana P. Jovanovića: »Montenegrische Rechtsgeschichte« u Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaften, Band XV, Stuttgart, 1885.
346. Бабовић, Радош Н.: *Из нашег обичајног права*, Живот и рад (Београд), VII/1934, XIX/1 603—608.
347. Бакотић, др Лујо: *Библиографија дјела Др-а Валтазара Богишића*, у књизи: Споменица Валтазара Богишића о тридесетогодишњици његове смрти, Штампарија Јадран, Дубровник, 1938, 21—32.
348. Балагија, Абдусалам: *Конјубинат (дивљи бракови) код муслимана*, Гајрет [Календар] за 1938, Сарајево, 1937, 104—111.
349. Balzer, Oswald: *Z proučování etnologji i historji praw slowiańskich. Narzas-nářez-porez*, Slavenski zbornik. Spomenica o tisućugodišnjici hrvatskog kraljevstva. Zagreb, Zajednica slavenskih društava 1930, 143—153.
350. Банашевић, Никола: *Клетва сердара Вукоте*, Ковчежић, Београд, XI, 1973, 31—38.
351. Бандовић, Милан Д.: *Шта значи камен о врату? Поводом књиге др Илије М. Јелића*, Смена (Београд), II/1931, 7—8, 11—15.
352. Барба, Василе: *Juristische, ökonomische und soziale Aspekte der Transhumanz bei den Aromunen (Mazedo-rumänen) von Livedz — Meglenien*, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара, САНУ, Београд, 1976, 5—25.
353. Барић, Херик: *Канун Леке Дукаћина*, Енциклопедија Југославије, том 3, Загреб, 1968, 168—169.
354. Барјактаровић, Мирко Р.: *Томбелије. (Један интересантан обичај)*, Зета (Подгорица), X/1939, 9, 3—4.
355. Барјактаровић, Мирко Р.: *Казна каменовања у Црној Гори*, Стварање, (Титоград), III/1948, 7—8, 381—384.
356. Барјактаровић, Мирко Р.: *Др Миленко Филиповић, Несродничка и предвојена задруга*, (Београд) 1945, 61; Историски гласник (Београд), II/1949, I, 113—114.
357. Барјактаровић, Мирко Р.: *О земљишним међама у Срба*, Гласник САНУ, књ. II, св. 2, 1950, 357—360.
358. Барјактаровић, Мирко Р.: *О нашим правним народним обичајима*, Стварање, (Титоград), VII/1952, 5, 303—307.
359. Барјактаровић, Мирко Р.: *О земљишним међама у Срба*, Зборник Матице српске за друштвене науке Нови Сад бр. 3, 1952, 155—157.
360. Барјактаровић, Мирко Р.: *Један народни начин развода брака у раније време код нашега народа*, Зборник Етнографског музеја у Београду Београд 1953, 235—237.
361. Барјактаровић, Мирко Р.: *„Потка“ Душанова законика нашега доба*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951 (Београд), 1953, 232—233.
362. Барјактаровић, Мирко: *Случајеви двоженства код Црногораца*, Зборник Етнографског музеја у Београду (Београд) 1953, 228—231.
363. Барјактаровић, Мирко: *Томбелије, Борба* (Београд), XVIII/1953, 4. I), 3.

364. Барјактаровић, Мирко Р.: *Одговор Мил. С. Филиповићу на „приказ“ моје књиге: „О земљишним међама у Срба“*, објављен у „Зборнику Матице српске за друштвене науке“, серија 6, 1953—54, 201—206, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад бр. 8/1954, 170—176.
365. Барјактаровић, Мирко Р.: *Поводом „осврта“ Мил. С. Филиповића на мој одговор*, Зборник Матице српске за друштвене науке Нови Сад, бр. 11/1955, 180—183.
Одговор на чланак Мил. Филиповића објављен у „Зборнику Матице српске за друштвене науке“, бр. 11/1955, 177—179.
366. Барјактаровић, Мирко Р.: *Размена или трампа*, Нова трговина Београд 1956, 3, 173—174.
367. Барјактаровић, Мирко Р.: *Подјела заједничке земље и кућевне својине*, Гласник Етнографског музеја у Београду Београд XX, 1957, 81—84.
368. Барјактаровић, Мирко Р.: *О једној редовничкој воденици у Горњем Полимљу*, Гласник ЕИ САНУ Београд 1958, 7, 156—158.
369. Барјактаровић, др Мирко Р.: *Подела заједничке земље и кућевне својине*, Гласник Етнографског музеја у Београду Београд XXI, 1959, 267.
370. Барјактаровић, Мирко Р.: *Петрово село и живот његових становника*. — Гласник Етнографског музеја у Београду, 22—23, 1960, 123—158.
Види одељке: *Село као друштвена заједница* (135—136): пољар, поштар, „изборни суд“ за суседске спорове. *Право* (148).
371. Барјактаровић, Мирко Р.: *Ругова. Етнолошка и антропогеографска проучавања*, САНУ. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LXXIV. Прво одељење. Насеље и порекло становништва. Књ. 36. — Београд 1960.
Види поглавље: *Правни односи* (186—189): комуни, крвна освета и умир крви, решавање спорова око међа, решавање накнаде штете због потре стоком, редовнички млинови.
372. Барјактаровић, Мирко Р.: *Један пример сродства по куму (у Горњем Полимљу)*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд 24, 1961, 99—100.
373. Барјактаровић, Мирко Р.: *О неким примерима двожењства код Црногораца*, Гласник ЕИ САНУ Београд IX—X, 1961, 231—233.
374. Барјактаровић, Мирко Р.: *О солидарности у животу и обичајима код нашега народа*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, Цетиње II, 1962, 202—206.
У привредним и домаћим пословима, заштити села од допова, код случајева крвне освете, код редовничких млинова, спрега, мобе, ракијске задруге (Бјелопавлићи) ита.
375. Барјактаровић, Мирко Р.: *Традиционалне друштвене заједнице на Косову и Метохији*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд XI, 1968.
376. Барјактаровић, Мирко: *Др Љубинко Бирић-Богетић: Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*, Титоград, 1966, 9—269. — „Гласник ЕИ САНУ“, XI—XV (1962—1966), Београд 1969, 220—222.
377. Барјактаровић, Мирко Р.: *Душанов законик као извор за нашу етнологију*, Гласник Цетињских музеја, Цетиње II, 1969, 109.
Свадја: Увод. Етничка слика Србије Душанова времена. Друштвено економска структура Душанове државе: а) Влада. б) Црква. в) Властела. г) Себри. д) Меропси. в) Попови. е) Сточари. ж) Робови. Стананин или станак. Село као друштвена заједница: старешина села, кућа, град. Друштвена функција појединих људи по Душановом законик: судија, пристав, глобарџи, порота, кефалџе, крајишник. Још неке појединости из живота ондашњих људи: псовка, брада, одећа и оружје, вражда, мазија (божји суд), потка. Закључак.

378. Барјактаровић, Мирко Р.: *О земљишним међама у Срба*, Развитак, (Зајечар), 1969, 2, 72—78.
379. Барјактаровић, Мирко: *Племенско уређење код Албанаца*, из Историје Албанаца. Зборник предавања. Београд, Завод за издавање СР Србије 1969, 903—125.
Садржај: Имају ли албанска односно балканска племена дужу традицију или су то новије творевине друштвеног живота. Каква организација постоји у племену. Улога и значај племенских заједница. Неколико скица и конкретних карактеристика племенског друштва. Има ли трагова племенског живота у наше време. Може ли се нешто из племенског начина живота и мишљења усвојити и применити у нашим савременим условима.
380. Барјактаровић, др Мирко: *Традиционални облици својине код нас*, Токови, (Иванград), I/1971, 1, 37—42.
381. Barjaktarović, Mirko R.: *Oblici svojine kao vrste tradicionalnih ustanova kod nas*, Etnološki pregled, 1972, 10, 91—96.
Садржи објашњење појмова: а) особац, особина, особика, осопштина, осебујак; б) приватна или кућевна својина; в) колективно власништво (*gmajna* у Словенији, *komun* у Црној Гори и Херцеговини, *utrina* или *selina* у Србији, *zemljišna zajednica* у Хрватској).
382. Barjaktarović, Mirko R.: *Oblici svojine kao tradicionalne ustanove kod nas*, Balcanica — Beograd III, 1972, 455—460.
383. Барјактаровић, др Мирко Р.: *Традиционални облици својине код нас*, Гласник Етнографског музеја у Београду — Београд 35, 1972, 47—68.
384. Barjaktarović, dr Mirko: *Forms of Ownership as Types of Traditional Institutions in Yugoslavia*, Balcanica (Beograd), III, 1972, 455—460.
385. Barjaktarović, Mirko R.: *Oblici, struktura i karakter seoskih društvenih zajednica u Zeti*, Etnološki pregled, 1974, 12, 85—90.
386. Барјактаровић, др Мирко: *Сретен Вукосављевић о правним обичајима*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријепоље, II, 1974, 15—21.
387. Барјактаровић, Мирко Р.: *Трагом једног чланка намењеног Вуковој књизи „Живот и обичаји народа српскога“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор Београд XL/1974, 1—2, 65—68.
Вук Врчевић је послао Вуку Караџићу чланак „Кре и освета“ који је објављен у Богшићевом „Зборнику...“ (580—582). У прилогу се објављује овај чланак који садржи поглавља: Мир ради мртве главе. Мир о ранама.
388. Барјактаровић, др Мирко: *Др Милутин Буричић: Арбанашка заклетва — беја*. Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, 46, Загреб, 5—144, Гласник ЕИ САНУ Београд XXV (1976), 235—236.
389. Барјактаровић, Мирко Р.: *Је ли код нас било сродства по имену*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд 1977, 41, 133—140.
390. Барјактаровић, Мирко Р.: *О породичним задругама у Југославији данас*, Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији. Радови са научног скупа, Титоград, 23. и 24. новембра 1978. године. Титоград, САНУ, 1981, 277—287.
Садржај: Увод. Шта је то задруга. Због чега се живело у породичним задругама. Својински односи и организација рада. Исхрана. Стамбене прилике. Распадање породичних задруга. Завршне реч.
391. Bartoš, Milan: *Baštinsko pravo u Srbiji*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 1, Zagreb 1965, 389—390.
392. Basioli, Josip: *Ribarski propisi u statutima istarskih primorskih komunа*, Jadranski zbornik (Split), X/1978, 119—158.
393. Baš, Franjo: *Seljačke obiteljske zadruge I. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće*. Publikacije etnološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Slovenski etnograf (Ljubljana), 1962, 273—274.

394. Bayer, dr Vladimir: *Kazne i njihovo izvršenje u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu u drugoj polovini XVIII stoljeća*, Narodna milicija (Београд), IX/1956, 2, 11—22.
395. Bayer, dr Vladimir: *Kazna batina u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb XXIII, 1973, 1, 29—59.
396. [Беговић, Мехмед]: *О муслиманском браку*. Предавање г. др Мехмеда Беговића, доцента универзитета, Правда (Београд), XXXI/1935, 10928 (3. IV), 9.
Садржај: Морални и генеративни циљ брака. Подлога исламског брачно-правног система. Полиандрија у Арабији. Реформа брачног обичајног права. Ислам не признаје отмицу и куповину жене.
397. Беговић, Мехмед: *Меџела и Општи имовински законик*, Гласник САНУ, Београд књ. I, 1—2, 1949, 258—260.
398. Беговић, Мехмед: *Проучавање турских историско-правних споменика*, Историски часопис Београд, САНУ, 1951, II, стр. 348.
399. Begović, dr Mehmed: *Sličnosti između Medžele i Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo V/1954—55, (1955), str. 33—42.
Садржај: 1. Сличности у систематичи. 2. Сличности у терминологији. 3. Сличности по садржини: а) натапање земаља, б) подлог, в) давање земље под натолицу, д) кесим, е) аманет.
400. Беговић, Мехмед: *А адетима (правним обичајима)*, Историски часопис Београд, 1954—1955, књ. V, 189—192.
401. Беговић, Мехмед: *Установе које су ишчезле из нашег брачног права*, у књизи: *Породично право*, Београд, „Научна књига“, 1957, 21—23.
402. Begović, M[ehmed]: G. H. Bousquet: *Le droit coutumier des ait haddidou des Assit Melloul et isselaten. Extrait des Annales de l'Institut d'Etudes Orientales (Tome XIV, Année 1956). Alger, 1956, p. 112—230.* — *Glasnik EI SANU (Beograd), VII (1958), 159—160.*
Приказ студије о обичајном праву берберских племена у Јужном Мароку.
403. Беговић, Мехмед: *Породични вакуфи*, Историски гласник (Београд), 1960, IX—X, 191—197.
404. Беговић, Мехмед: *Наши правни називи у турским споменицима*, Глас САНУ, ССЛ. Одељење друштвених наука. Књ. 10. — Београд, 1961, стр. 27—38.
405. Беговић, др Мехмед: *Народноправни обичаји о натапању земаља уз реку Требишњицу и њене притоке*, Анали Правног факултета, (Београд) 1965, 3—4, 237—246.
406. Begović, Mehmed: *Sur l'application du droit coutumier pendant le regne Turc dans nos pays*, Balcanica, Beograd 1974, V, 361—367.
407. Begović, dr Mehmed: *Uticaј šerijatskog prava na правне обичаје у Jugoslaviji*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo XXII/1974, 375—381.
Садржај: Залoga на непокретним добрима. Аманет. Кесим. Уговор о градењу на туђем земљишту (муката). Наслеђивање sestara заједно са кћерима. Сродство по млеку.
408. Беговић, др Мехмед: *Како разјаснити извесне ставове у балади о Хасанагиници са гледишта шеријатског права*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 4, Београд, 1975, 319—323.
409. Беголи, Валбона: *Положај жена на Косову према обичајном праву*. Обележја (Приштина), IX/1979, 6, 131—149.
410. Belovićeva, Jelica: *Dr iur. Aleksandar Mitrović: Nekoliko pravnih običaja i pojmova u Sjevernoj Dalmaciji (Preštampano iz Arhiva za pravne i društvene nauke, Beograd 1907).* — *Zenidba i udadba u Sjevernoj Dalmaciji (2 knjige)*, Bosanska vila Sarajevo, XXIV/1909, 3, 46.

411. Белошевић, Бурa: *Народна правна свијест*, Порота, (Београд) I/1880, 419—450.
412. Benc, Milan: *Metoda V. Bogišića na prikupljanju građe o društvenim pojavama*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb), 1971, knj. 45, 91—105.
413. Beran, J.: *Doneski k zgodovini prava na Goriškem*, Zbornik znanstvenih razprav, Ljubljana XXVIII, 1959, 5—50.
414. Beuc, Ivan: *Osorska kotuna u pravno-povijesnom svijetu*, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci, Rijeka I, 1953, 5—161.
415. Beuc, dr Ivan: *Statut zadarske kotune iz 1305. godine*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, Rijeka svezak II, 1954, 491—781.
416. Bijelić-Pavlina, Bogdan: *Krađa devojaka u Konavlima*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb XI, 1906, 158—160.
417. Bijelić-Pavlina, Bogdan: *Grabež djevojke. (Konavli u Dalmaciji)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb XXVI, 1926, 382—384.
418. Bićanić, Rudolf: *Zenidba, miraz i zemlja*, Hrvatski dnevnik (Zagreb), 25. X 1936, 18.
419. Бићанић, Рудолф: *Кућне задруге у Хрватској*, Правда (Београд), XXXIV/1938, 12039—12042 (23.—26. IV).
420. Bjelovučić, Nikola Zvonimir: *Pravilnik bratovštine sv. Stjepana u Janjini*, Starine Zagreb, 1902, 30, 244—256.
421. Благојевић, др Борислав Т.: *Народ и његово право*. Антун Радић о општинама као најмањим самоуправним јединицама. Поводом издања Целокупних дела др Антуна Радића, Правда (Београд), XXXVI/1940, 12635—12638 (6.—9. I), 16.
422. Благојевић, Борислав: *Упоредни метод при проучавању обичајног права као историјске категорије*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд, 1974, 1—13.
423. Благојевић, В.: *Кратка паралела између уводног дела Мецеле и завршног дела Богшишевог црногорског Имовинског законика*, Архив за правне и друштвене науке Београд 1938, XXXVI(LIII), 81.
424. Благојевић, Наталија: *Крађа девојака на чабрњак*, Народне новине (Ниш) у сокобањских селима, XVI/1960, 31; (30. VII).
425. Благојевић, Невенка: *Законско наслеђивање по Которском статуту*, Зборник Правног факултета у Титограду (Титоград), 1977, II, 137—146.
426. Бобчев, Стефан: *Законодавно уређење породичних задруга у Бугара*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, 3, 275—280.
427. Бобчев, Стефан: *Хрватски правни паметници и вепринацкият законик*, Славенски зборник. Споменница о тисутгодишњици хрватског краљевства, Загреб, Заједница славенских друштва 1930, 98-102.
428. Бобчев, С(теван) С.: *Поглед на правно уређење Балкана под турском управом*. — У: *Књига о Балкану, I*, Београд, 1936, 159—167. О турском уважавању наших народних судова и правних обичаја види на страни 167.
429. Богдановић, Бран. М.: *Сок и соубина у старом српском праву*, Историски часопис Београд, књ. VII, 1957, 53—81.
430. Богетић, Лубинка: *О установи станка у Црној Гори XVIII и XIX века*, Историски записи Титоград, XII/1959, књ. XV, 2, 563—571.
431. Bogetić, dr Ljubinka: *Arhaični oblici kolektivne zemljišne svojine kod Siptara u Kosovsko-metohijskoj pokrajini sa osvrtom na odgovarajuće svojinske oblike u Crnoj Gori*, Sociologija (Beograd), VII/1965, 4, 103—112.

432. Богетић, Љубинка: *Обичајно право и самоуправа на колективним пашњацима балканских сточара у XIX и почетком XX века*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд 1974, 159—177.
433. Bogišić, Valtazar: *O važnosti sakupljanja narodnijeh pravnijeh obi-čaja*, Književnik Zagreb 1866, III, 1—47; 161—241; 408—476.
434. Bogišić, Valtazar: *Izvjешće o dosadanoj radnji opisivanja narodnijeh običaja pravnijeh*, Rad JAZU, Zagreb sv. I, 1867, 261—263.
435. Bogišić, Valtazar: *Spomenik narodnog običajnog prava iz XVI vijeka*. — Rad JAZU, (Zagreb), sv. I, 1867, 229—236.
436. Bogišić, Valtazar: *Glavnije crte obiteljskoga pisanog prava u starom Dubrovniku*, Rad JAZU, (Zagreb), V, 1868, 123—149.
437. Bogišić, Valtazar: *Drugi izvješćaj o sabiranju narodnijeh pravnijeh običaja*, Rad JAZU, Zagreb, sv. 5, 1868, 233—237.
438. Bogišić, Valtazar: *O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantyńskiego u narodów słowiańskich. W dodatku Excerpta serbskie z praw rzymsko-byzantyńskich. Wyłożył, objaśnił i widał R. Hube. Warszawa 1868*, Rad JAZU (Zagreb), 1869, 6, 218—221.
439. Bogišić, Valtazar: *Treći izvješćaj o sabiranju narodnijeh običaja pravnijeh*, Rad JAZU, Zagreb, sv. 12, 1870, 265—267.
440. Bogišić, Valtazar: *Četvrti izvješćaj o sabiranju narodnijeh pravnijeh običaja*, Rad JAZU, Zagreb, sv. 19, 1872, 202—204.
441. Bogišić, Valtazar: *Stanak po dubrovačkome zakoniku od 1272. godine*, Glasnik Srbskog učenog društva, knj. 44, 1877, 197—231. (Vidi poglavlje: Stanak u Crnoj Gori do novijega vremena (224—231).
442. Bogišić, V[altazar]: *Stanak (stanicum) nach dem Rechtstatut der Republik Ragusa v. J. 1272*, Archiv für slavische Philologie, 1877, II.
443. Bogišić, Valtazar: *Stručno nazivlje u zakonima*. Pismo prijatelju filologu, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu, III/1877, br. 1, 19—30.
444. Bogišić, Valtazar: *Pregled radova na običajnom pravu u Rusiji*. — »Srpske novine«, 1879, 222—228; *Pravo*, Split, 1880, 103—105.
445. Bogišić, Valtazar: *Povodom članka Leontovića: »Primedbe o obradi-vanju običajnog prava«*, Porota, I/1880, 261—447.
446. Богишић, Валтазар: *Да ли се вриједно у нас бавити озбиљним научно-народним питањима?* Отаџбина, Београд, књ. XXXII, 1892, 457—459.
447. Богишић, Валтазар: *Научна истраживања о уређењу породице у Француској и у Срба и Хрвата*, Правник (Београд) II/1893, књ. III, 133.
448. Богишић, Валтазар: *О сабирању правних обичаја*, Бранич (Београд) VIII/1901, 549.
449. Богишић, Валтазар: *О сабирању правних обичаја*. Посланица ом-ладини у правничком друштву на биоградској Великој школи, Караџић, (Алексинач), бр. 8 и 9, 1901, 180—183.
450. Богишић, Валтазар: *Диоба задруге — кућне заједнице у Црној Гори*, Правни зборник (Подгорица), III/1935, 1, 25—30.
451. [Богишић, Валтазар]: *Извештај др Валтазара Богишића о раду на саставу Општег имовинског законика за Црну Гору*, Правни зборник (Подгорица) 1936, 7—8, 30—38; 11—12, 26—32.
453. Богишић, Валтазар: *Насљедно и породично право у Црној Гори*. — „Правни зборник“ (Подгорица), IV/1936, 11—12, 26—32.
453. *Богишићева анкета*, Побједа (Титоград), XLII/1986, 7249 (9. II), 15; 7256 (16. II), 15; 7263 (23. II), 15; 7270 (2. III); 7277 (9. III), 15.

Садржај: I. Шира фамилија (задруга). II. Чета, хајдуци, ускоци. III. Црквени одношаји. IV. Међународно право. V. Свадба у Црној Гори и Херцеговини.

454. Božić, Vatroslav: *Prigorje. Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb), Svezak XII, 2, 1907, 161—297.
[Sadržaj: Privatno pravo (porodica, stvni, obaveze), javno pravo (seoska opština, građanski i kazneni postupak, kazneno pravo (276—297)).]
455. Божић, Иван: *В. Д. Греков: Полица, опыт изучения общественных отношений в Полице XV—XVII вв., Москва, 320*, Историски гласник (Београд), 1956, 1, 111—124.
456. Божић, Иван: *„Врв“ у Пољичком статуту*, Зборник Филозофског факултета у Београду (Београд) 1956, књ. IV—1, 89—112.
457. Божић, Иван: *Параспор у скадарској области*, Зборник радова САНУ, Београд, књ. 49, 1956, 13—30.
458. Божић, Иван: *Паштровске исправе XVI—XVII вијека. Цетиње 1959*, Историјски записи, Титоград 1958, XI, књ. XIV, 1—2, 435—436.
459. Божић, Иван: *Средњовековни Паштровићи*, Историјски часопис, Београд, IX—X, 1959, 151—185.
460. Божић, Иван: *Катуни Црне Горе*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд, књ. X—1, 1968, 245—249.
461. Božić, Jakob: *Pravni običaji*, Kotnikov zbornik, 1956, 69—75.
462. Božičević, Juraj: *Narodni život u Sušnjevu i selu Čakovcu*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, svezak XV, 2, 1910.
[Vidi: Pravni običaji (204—214)].
463. Божовић, Гр[игорије]: *Полуљана беса*, Политика (Београд), XXIII/1926, 6528 (29. VI), 1—2.
464. Божовић, Гр[игорије]: *Лекино завештење*, Политика (Београд), XXIII/1926, 6625 (4. X), 1—2.
465. Божовић, Гр[игорије]: *Чудна освета*, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1938, LIII/7, 480—489.
Приповетка са темом крвне освете.
466. Бојанић, Душанка: *О српској баштини и соћу у турским законима*, Историски часопис (Београд), 1973, XX, 157—180.
467. Бојовић, Јован Р.: *На висинама духа. Поводом 150-годишњице рођења Валтазара Богишића, Побједа (Титоград), XL/1984, 6844 (23. XII), 7. С нарочитим освртом на Богишићев рад на обичајном праву Балкана.*
468. Бојовић, Јован Р.: *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Историјски записи (Титоград), XXXVIII(LVIII)/1985, 1, 147—154.
469. Бојовић, Јован Р.: *Валтазар Богишић као изучавалац обичајног права на Балкану, Бока (Херцег-Нови), 1985, 17, 277—285.*
470. Бојовић, Јован Р.: *Живот и право.*
Оно што је о правним обичајима сакупио Валтазар Богишић проучавали су научници од 30-годишња овог вијека. Резултат је зборник „Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији“ који је приредио др Томица Никчевић, Побједа (Титоград), XLI/1985, 6960 (20. IV), 12.
471. Boras, dr Mile: *Pravo prvokupa po starom hebrejskom pravu*, ZBORNIK RADOVA IZ PRAVNE ISTORIJE POSVEĆEN ALBERTU VAJSU, Beograd, Institut za pravnu istoriju, 1966, 45—50.
472. Борели, Рада: *Поводом педесетогодишњице смрти Валтазара Богишића*, Гласник ЕИ САНУ, Београд, VII, 1958, 189—190.
473. Борели, мр Рада: *Заснивања водних заједница и норме које их регулишу, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, Пријеполје, II, 1974, 23—29.*

474. Борисављевић, К. и Жујовић, М.: *О задрузи, Побратимство*, Београд, I/1881, 21—543.
475. Боричић, Драгиша Н.: *Чобанин најамник*, Правда (Београд), XXXV/1939, 12274 (12. I), 9.
У доњим Васојевићима.
476. Боровски, др Станислав: *Богшишеве опаске о Даниловом закону*, Записи (Цетиње), XI/1938, књ. XX, 2, 73—83.
477. Боровски, Станислав: *Попис албанског права из 1894. године*, Записи, (Цетиње), XI/1938, књ. XX, 3, 136—150.
[Садржај: Закон Леке Дукаћина. Чинови код Арбанаса. Предање о Лекном Законику. — Пронашао у Богшишевој библиотеци у Цавтату и објавио Станислав Боровски].
478. Боровски, Станислав: *Богшишева служба у Црној Гори*, Записи, (Цетиње), XI/1939, књ. XXI, 1, 52—54.
479. Брајковић, Vladislav: *Odredbe prava mora i ribolova u statutu lige kotara ninskog*, POVIJEST GRADA NINA, Zadar, Institut JAZU, 1969, 479—483.
480. Bratanić, Branimir: *Naš stari red. Hrvatske kućne zadruge*, ZNANJE I RADOST. Enciklopedijski zbornik, Zagreb, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda 1942, 75—77.
481. Bratanić, Branimir: *Opis zadružnog života u slavonskom selu Otoku*, ZNANJE I RADOST. Enciklopedijski zbornik, Zagreb, Naklada Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, 1942, 77—80.
Sadržaj: Broj duša i rodstvo. Red u zadrugi (gazda, gazdarica, reduša, Kočijaš, težak, pastir). Zadrugari (pojedinaц u zadrugi, zadruga na okupu).
482. Братић, Добрила: *Ритуални аспект деобе задруге*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1984, XXXIII, 55—62.
483. Братић, Томо А.: *Из народног вјеровања (у котарима Невесиње и Гацко)*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево XIV/1902, 288—295.
Помине и народну казну „кидања коњима на репове“ и наводи потврду за то у Невесињу у 18. веку.
484. Братић, Томо А.: *Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево XVI/1904, 285—303.
Садржај: 1. Фамилија, породица, племе. 2. Дноба у фамилији. 3. Сумјес или супон, сунез и моба. 4. Бесим, наполица, на мајско и изор. 5. Зајам и узрница. 6. Потра. 7. Краба, пороба и правање за то. 8. Мебе, границе, мргњин и распре око тога. 9. Крвнина. 10. Крвни мир и освета. 11. Побратимство. 12. Посновољење. Један примјер народног суда у Херцеговини.
485. Bratulić-Mandić, Vera: *Alberto Fortis i Ivan Lovrić o značaju i odnosima Morlaka*, POLJIČKI ZBORNİK, I, 1968, 237—254.
Sadržaj: Uvod. Svadbeni običaji Morlaka, Trudnoća i porođaj. O moralnim i domaćim vrlinama Morlaka. O ponašanju Morlaka. Gostoljubivost Morlaka. Pobratimstvo i posestrimstvo. Krvna osveta. O hajducima. O vjerovanjima Morlaka. Zaključak.
486. Brestovci, Sadullah: *Konferenca e dytë e studimeve albanologjike. Univerziteti shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë, Tirana 1969, I—II, 658+468*, Glasnik Muzeja Kosova, Priština X/1970, 461—467.
Prikaz rada druge konferencije albanoloških studija održane u Tirani 12—18. I 1968, povodom 500 godina Skenderbega. Referati štampani u zborniku od interesa za običajno pravo Albanaca: Rok Zojzi: *Neki aspekti kanuna Skenderbega prvog u okviru opšteg albanskog običajnog prava*; Ismet Eljezi: *Karakter albanskog običajnog prava za vreme turskog osvajanja*; Abaz Dojaka: *Položaj žene u porodici i plantinskim predelima naše zemlje*; Hadži Goci: *Besa — visoka vrlina albanskog naroda*; Pupovci Surja: *Formalizam i besa u obligacionom pravu kanuna Leke Dukadžinija*; Vandelj Meksi: *Problem starine nekih pravnih institucija Albanaca*; Lambrini Mitrušić: *Oprost krvi u tradiciji albanskog naroda*.

487. Бркић, Н. А.: *Женидба и удадба у сјеверној Далмацији*, Српска зора (Дубровник), 1907, 6, 5.
Приказ расправе др Александра Митровића.
488. Brnčević, Frano: *Grada za bibliografiju Poljica*, POLJIČKI ZBORNİK, I, 1968, 267—286.
489. Bromley, Julijan V.: *O nekim srednjovjekovnim hrvatsko-ruskim paralelama*, POLJIČKI ZBORNİK, II, Zagreb 1971, 23—33.
U oblasti običajnog prava.
490. Budisavljević, B[ude]: *Pred mirovnim sudom*, U zbirci priča: S LIČKE GRUĐE, Zagreb, Matica Hrvatska 1913, 154—156.
491. Bujuklić, Zika: *Određbe o porodici i nasljeđivanju u srednjovjekovnom Budvanskom statutu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci (Rijeka), 1982, 3, 159—179.
- 491a. B[ulat], P[etar]: *Sprega (spreža)*, NARODNA ENCIKLOPEDIJA SRP-SKO-HRVATSKO-SLOVENAČKA, IV, Zagreb, 1929, 303.
492. Булатовић, Комнен: *Богишић и „Општи имовински законик“*, Омладински покрет (Титоград), 1985, 129 (фебруар), 8.
493. Bulić, dr Ivan: *O starim slovenskim pravnim običajima u Dalmatinskoj Zagori*, Nova Evropa (Zagreb), 1932, XXV/12, 597—603.
Sadržaj: Umicanje (otmica) djevoјaka. Zadrुžna kuća i nasljedno pravo. Pustopašica (Ispaša).
494. Bulić, Ivan: *Neke nejasnoće i nepotpunosti Poljičkog statuta*, Narodna starina, Zagreb XIV/1935, 35, 107—109.
495. Buturović, Derviš. *Jedan interesantan slučaj iz prošlosti sudovanja šerijatskih sudova u našim krajevima*, Gajret, Sarajevo XX/1939, 11, 258.
496. Buturović, dr Djenana: *Promjene u epskoј pjesmi s temom krvne osvete*, Život (Sarajevo), XXVII/1978, LIV/10, 445—452.
497. В.: *Научно проучавање нашег села и селаштва*. Вечерас се одржава годишња скупштина Друштва за правну филозофију и социологију, Правда (Београд), XXXIII/1927, 11565 (2. I), 7.
498. В.: *Женидба и удадба у сјеверној Далмацији*, Трговински гласник (Београд), 1907, 60.
Приказ студије др Александра Митровића
499. V. M.: *Pprimjer starog pravničkog spisa. U Sinju 20. siječnja 1879*, Pravo, (Zadar), V/1879, 7, 341—343.
Tekst glagoljske isprave izdane u Poljicama 13. II 1793.
500. V. M.: *Убиство из крвене освете*, Правда (Београд), XXXII/1936, (15. XI), 6.
Допис из Дечана.
501. Vagner, Eugen: *Krvava košulja*, Revija društvenih zbivanja u Baniji, Lici i Kordunu, IV/1958, 6, 38—39.
O krvnoj osveti u Lici.
502. Valas, Makenzije D.: *Mir ili (ruska) seljačka zajednica*, Naše gore list, Zagreb, 1883, br. 1—7.
503. Васиљевић, Д.: *Опис како се треба мирити за мртву главу*, Српско-далматински магазин, 1844.
504. Vasić, Milan: *Paštrowske isprave XVI—XVII vijeka, Cetinje, 1959*, XIV+287, Glasnik arhiva Društva arhivista BiH (Sarajevo), 1961, 352—353.
505. *Васојевићки закон у 12 тачака*, Марко Вујачић: *Знаменити црногорски и херцеговачки јунаци*, књ. II, Београд, Просвета 1952, 104—106.

506. *Васојевићки закон од дванаест тачака*, Побједа (Титоград), XXVI/1971, (18. IV — 27. VI 1971; 4. VII — 18. VII 1971).
У рубрици Вријеме бр. 21—34.
507. Велимировић, Милош: *На Комовима*, Братство, V/1892, 15—106. Говори и о друштвеном животу и крвној освети.
508. Vesnić, Milenko R.: *Micloschich dr Franc: Die Blutrache bei den Slawen*, Otadžbina, Beograd, knj. XIX, 73, 147—155.
509. Vesnić, Mil[enka] R.: *Dr Friedrich Kraus. Das Mundschaftrrecht des Mannes über die Ehefrau bei den Südslaven*. 8. 34. Wien (A. Hölder), 1886, (zaseban otisak iz XV sveske »Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 1885«), Branič (Beograd), I/1887, 7, 257—259.
510. Веснић, Миленко Р.: *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору и његова важност за науку и законодавство. Критички оглед*, Годишњица Николе Чутића, Београд 1891, XII, 105—201.
511. Веснић, Миленко Р.: *Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверице о закопаном благу*, Годишњица Николе Чутића, Београд 1894, XIV, 146—208.
512. Веснић, др Мил[енко] Р.: *Валтазар Божић*. (Уместо некролога), Дело (Београд), XIII/1908, XLVII/1, 94—97.
513. Вешовић, Марко: *Мазија*, Правни зборник (Подгорица), 1934, 1—2, 56—59.
514. Вешовић, Новица: *Убиство из крвене освете*, Политика (Београд), XXV/1928, (13. VI), 10.
Допис из Пени.
515. Vilović, Đuro: *Crnogorsko pravo*, SVIJET BEZ KASTA I STALEŽA. Studija o Pavičevićim »Crnogorcima«, Zagreb, izdanje Vladimira Lazovića, 1929, 19—21.
516. Vilfan, dr Sergij: *Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih*, Etnolog, Ljubljana XVI, 1943, 3—28.
517. Vilfan, dr Sergij: *Zeganja v slovenskih pravni zgodovini*, Etnolog, Ljubljana, XVII, 1944, 16—25.
518. Vilfan, Sergij: *Mirko R. Barjaktarović: »O zemljišnim međama u Srbia«*, Beograd 1952, Slovenski etnograf, Ljubljana VI—VII, 1953—54, 337—339.
519. Vilfan, Sergij: *Slovenska pravna zgodovina in njene zveze s prakso*, Pravnik (Ljubljana), IX/1954, 1—3, 15—29.
520. Vilfan, Sergij: *Pravna folkloristika — etnografija — etnologija?*, Rad kongresa saveza folklorista Jugoslavije, Varaždin 1957, Zagreb, 1959, 275—279.
Sadržaj: 1. Uvod. 2. Historijat. 3. Ocena položaja. 4. Upravičenost panoge: a) po predmetu, b) glede cilja, c) glede metode. 5. Razmerje do primernalne vede. 6. Zaključki.
521. Vilfan, Sergij: *Prešernov »Pomoćnik« kot spaznavi vir ljudskega pravnega običaja*, Rad kongresa folklorista Jugoslavije, VI, Bled 1959, Ljubljana, 1960, 33—35.
522. Вилфан, Сергиј: *Самоуправа и обичајно право код Словенаца до почетка XX века*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд 1974, 71—91.
523. Vinš, Tomislav: *Dr Surja Pupovci: »Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija«*, Priština, 1968 — Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), LV/1969, XXXVII/3, 495—487.
524. Viollet, Paul: *De la forme dite Inokosna de la famille rural chez les Serbs et les Croates, par V. Bogišić*, Revue critique d'histoire et de littérature (Paris), tome XX, 1885.

525. Visho, Ali: *Rregullat statutore mesjetare në Shqipëri në epokën e Skënderbeut, Jehona* (Priština), VI/1968, 8—9, 63—76.
526. Вичевић, мр Весна: *Пириличке пресуде из збирке пресуда добрих људи Боке Которске 1797—1808*, Историјски записи (Титоград), XXXIV(LIV)/1981, 3—4, 71—97.
527. Владисављевић, В.: *Поступак и празновање примирја — крвнина — крвно коло*, Записи (Цетиње), 1937, XVIII/6, 337—342.
528. Влајинац, др Милан З.: *Бедба и заманица као мобарска и културна работа у Срба средњег века*. Прилог историји народног живота и рада, Гласник Скопског научног друштва (Скопје), 1927, II/1—2, 47—66.
Садржај: 1. Досадашње тумачење бедбе. 2. Досадашње тумачење заманице. 3. О садашњем обичају бедбе као мобе. 4. О старој бедби као моби. 5. О старој заманици као културној работи. 6. Разматрање законских одредаба о бедби и заманици. 7. Приговори против схватања бедбе као мобарске работе и обеснажење њихово. 8. Објашњење „заманичне“ војске.
529. Влаховић, Бреда: *Неке сеоске друштвене заједнице у Семичу (Бела Крајина)*, Етнолошки преглед, 1972, 10, 77—81.
530. Влаховић, Петар — Данчетовић, Војислав: *Прилог проучавању улоге жена у крвној освети*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1960, IX, 95—111.
531. Влаховић, др Петар: *Неке етничко-антрополошке карактеристике села Црна Гора на Дурмитору*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу, Цетиње, II, 1962, 141—171.
О правним обичајима видјан на стр. 164—165.
532. Влаховић, Петар: *Катуни и сезонска кретања сточара у Југозападној Србији, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, 1976, 41—47.
533. Vlahović, dr Petar: *Pravni običaji i društveni život, Etnološki pregled Slovenije*, Beograd, »Naučna knjiga«, 1971, 88—89.
534. Влаховић, др Петар: *Село као заједница у Југозападној Србији, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, V, Пријепоље 1978, 95—104.
[Садржај: I. Опште напомене. II. Сеоске заједнице. III. Сеоски органи управе и јавног живота. IV. Село као целина].
535. Војиновић, Новица: *Богишићев метод сакупљања и обраде правних обичаја*, Споне (Никшић), XV/1983, 1—2, 53—63.
536. Војиновић, Новица: *Значај Богишићеве анкете о правним обичајима*, Дубровник (Дубровник), XXVI/1983, 5, 47—52.
537. Војиновић, Новица: *Богишић о односу обичаја и закона*, Наша законитост (Београд), XXXVII/1984, 6, 742—749.
538. Војиновић, Новица: *Обичаји у Богишићевом Општем имовинском закону за Књажевину Црну Гору*, Оваје (Титоград), XVI/1985, 189, 29—30.
539. Vojnović, Kosto: *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru s obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo*, Rad JAZU (Zagreb), 1889, 96, 1—109.
540. Vranići, Ramadan: *Aspekti juridik penal gjakmarrjes në Kosovë me një vërshorim nga pektika gjyqëspre*, Përparimi (Priština), XVII/1971, 11, 940—950.
Sudska praksa u suzbijanju krvne osvete na Kosovu.
541. Vranići, Ramadan: *Krivičnopravni aspekti krvne osvete na Kosovu*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), IX/1971, 4, 626—632.

542. Врховац, Радивој: *Др Илија Јелић — Постанак и разлог вршења гостопримства*, Летопис Матице српске (Нови Сад), CV/1930, CCCXXVIII, 159.
543. Врчевић, Вук: *Крвено дело*, Српско-далматински магазин за годину 1844, 62—64.
Потписано: „Млади Србин“.
544. Врчевић, Вук: *Стара српска опорука у 15-ом столетју*, Правдоноша, (Задар), 1851, 357, 3—4.
545. Врчевић, Вук: *Установа Гербалски у Боки Которској*, Правдоноша, (Задар), 25, 3; 1851; 26, 2—3; 27, 4; 28, 3—4; 29, 3—4; 32, 3—4; 33, 3—4; 34, 3; 35, 3—4; 37, 3.
546. Врчевић, Вук: *Препис једне пресуде кметовске у 17. столетју*, Правдоноша, (Задар), 1852, 30, 3—4.
547. Врчевић, Вук: *Постање и начин суда у обћини Рисанској у Боки Которској*, Правдоноша, (Задар), 1852, 5, 2.
548. Врчевић, Вук: *Начин судовања пред Гербалским судом. (Истинит догађај од XVII столетја)*, Правдоноша (Задар), 1852, 2, 3.
549. Врчевић, Вук: *Народна пресуда верене на разверене дјевојке, (из сличног догађаја у Ерцеговини)*, Право, (Задар), 1873, 7, 207—212; „Панчевац“, 1874, 5. и 6.
550. Врчевић, Вук: *Narodne poslovice koje se obično u sudu ili inatu između dva parničara upotrebljavaju (ponajviše dosjetljive i ozbiljne)*, Pravo (Zadar), 1873, 3, 94—95.
551. Врчевић, Вук: *Opet nešto o narodnoj samoupravi spram današnjeg zakonika. (Iz istinitog događaja u Hercegovini)*, Pravo (Zadar), 1873, 5, 138—141.
552. Врчевић, Вук: *Primjeri nekadašnjeg i današnjeg suda u Hercegovini*, Pravo (Zadar), 1873, 1, 19—21; „Јединство“, 1873, br. 117.
553. Врчевић, Вук: *Primjeri negdašnjih prosto narodnih pisma do postanka carskog zakonika u Ercegovini*, Pravo (Zadar), 1873, 8, 236—241.
554. Врчевић, Вук: *Sud dobrih ljudi između jedne žene i dva muža (iz istina događaja naših dana)*, Pravo (Zadar), 1973, 9, 264—270; Srpske novine, 1881, br. 258.
555. Врчевић, Вук: *Zena oženila muža, pritrvrđeno od dobrih ljudi (iz istinitog događaja našeg doba u selu K...ci u Obćini grbaljskoj)*, Pravo (Zadar), 1874, 12, 363—368.
556. Врчевић, Вук: *Zemaljski sud poslije pogibije dvaju nesretnih svatova, iz istinitog događaja u prvoj polovici osamnaestoga vijeka, puškom daleko od Trebinja*, Pravo (Zadar), 1874, 14, 39—45.
557. Врчевић, Вук: *Sud dobrih ljudi o ubistvu tobožnjeg mededa iz istinitog događaja našega doba*, Pravo (Zadar), 1874, 15, 77—82; Srpske novine, 1881, br. 256.
558. Врчевић, Вук: *Seoska osuda na smrt novoga vukodlaka. (Sgodaj po narodnome pripoviedanju okolo polovine osamnaestoga vieka u Banjane u Hercegovini)*, Pravo (Zadar), 1875, 23, 335—340; Porota, II, 1881, 412.
560. Врчевић, Вук: *Sud dobrih ljudi o riedkom zločinu između jednoga momčića i jedne djevojke. iz istinitog događaja lanjske godine u Boki Kotorskoj*, Pravo (Zadar), 1875, 27, 80—83; Porota, I, 1880, 540.
561. Врчевић, Вук: *Trebinjski sud i hrišćanske vještice, iz istinitog događaja 1864-te godine*, Pravo (Zadar), 1875, 30, 170—174. Porota, I, 1880, 447.
562. Врчевић, Вук: *Osuda na smrt jedne žene koja je ubila nehotice svojega muža*, Pravo (Split), 1878, 64, 108—113; Porota, II, 1881, 472.

563. Vrčević, Vuk: *Sud dobrih ljudi (krađe, sodžbina, potvorština)*, Pravo, (Split), 1879, 87, 78—83; Porota, I, 1880, 362.
564. Vrčević, Vuk: *Raspust muža i žene, običaj koji je postojao u Crnoj Gori do proglasa zakonika kneza Danila 1855-te godine*, Slovinac, Dubrovnik 1880, 323—325.
565. V[rčević], V[uk]: *Vjenčanje pod silom*. Istiniti događaj u Ercegovini u početku tekućeg stoljeća po narodnom pripovijedanju, Slovinac (Dubrovnik), III/1880, 449—451.
566. Врчевић, Вук: *Вјенчање силом*, Порота, Београд I/1880, 525.
567. Врчевић, Вук: *Братски покољ*, Српске новине, Београд 1881, бр. 260.
568. Vrčević, Vuk: *Grabež djevojke. (Bilješke iz nekadašnjeg običaja u Ercegovini)*, Pravo (Split), 1881, 199, 21—27.
569. Vrčević, Vuk: *Grozna osuda na smrt zaručnika i zaručnice. Istini događaj oko 1770. u jednoj općini Kotorskog okružja*, Pravo (Split) 1881, 113, 138—144.
570. Врчевић, Вук: *Девојка удовица*, Порота, Београд II/1881, 539.
571. Врчевић, Вук: *Домазет. Обред о праву наслеђства домазета у Ерцеговини*, Право (Сплит), 1881, 95, 333—338; Порота, II, 1881, 163.
572. Врчевић, Вук: *Заваћа пона са сељанима*, Порота, Београд II/1881, 300.
573. Врчевић, Вук: *Зет и тазбина (примери негдашњег и дашањег суда у Боки Которској*, Право (Сплит), 1881, 101, 139—144; Видело. 1881, бр. 113. и 114.
574. Врчевић, Вук: *Крвничка косидба*, Порота, Београд II/1881, 285.
575. Врчевић, Вук: *Отравана вечера*, Порота, Београд II/1881, 45.
576. Врчевић, Вук: *Отац убио сина*, Порота, Београд II/1881, 441.
577. Врчевић, Вук: *Продаја на фишек-карти*, Српске новине, Београд 1881, бр. 263.
578. Врчевић, Вук: *Сватовска и братска погибија*, Порота, Београд II/1883, 220.
579. Врчевић, Вук: *Сељак и адвокат. Народна приповијетка. Примјер некадашњег суда у Херцеговини, Четврта читанка за основне школе у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1887, 17—19.
580. Vrčević, Vuk: *Krvava molba (istiniti događaj u općini Grbaljskoj 1842)*, Pravo (Split), 92, 241—246.
581. Vrčević, Vuk: *Krvno kolo. Sud dobrih ljudi između dvije zakrvljene porodice u Bokokotorskoj općini Grbalj oko 1820-te*, Pravo (Split), 120, 364—368.
582. Vrčević, Vuk: *O sudu kmetovskom*, Pravdonoša (Zadar), 29, 3—4.
583. Vrčević, Vuk: *Pričanje jednog Primorca kako je mirio mrtvu glavu i metao krvno kolo*, Pravdonoša (Zadar), 21, 1—2.
584. Vrčević, Vuk: *Rijetka osveta. Istiniti događaj našega doba. Slika iz Crne Gore*, Pravo (Split), 117, 265—271.
585. Вујадиновић, Стеван: *Етнографска грађа из Пека и Звижда*, Зборник Етнографског музеја у Београду 1901—1951 (Београд), 1953, 261—266.
Видан: Моба (262); Дечји брак (263); Клетва за непознатог краљевца (264).
586. Вујачић, Видак: *О појму „права гостопримства“*, Побједа (Титовград), XXVI/1971, (25. VII).
587. Вујачић, Видак: *Суштина патријархалне (ауторитативне) породице и положај жене у њој*, ТРАНСФОРМАЦИЈА ПАТРИЈАРХАЛНЕ ПОРОДИЦЕ У ЦРНОЈ ГОРИ, Београд 1977.

Садржај: 1. Основни облици „класичне“ патријархалне породице (задруга; проширена породица), домаћин задруге, домаћина задруге, инокосна породица). 2. Патријархалне породичне функције (економска, биолошка, морално-васпитна и образовна функција). 3. Наљедни и имовински односи у патријархалној породици (теткинство, мајчинство или материнство, прђија, мирас, тестаментално наслеђивање). 4. Брак и брачни односи (сфера односа муж-жена, мужевљева власт; брачне сметње и препреке; узроци развода брака; предбрачне сметње и препреке).

588. Вујачић, Видак: *Насљедни и имовински односи у „класичној“ црногорској патријархалној породици с посебним освртом на прецедентно право мушких, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 497—512.
589. Вујовић, Филип: *Вучка гора — комуница племена Дупила*, Гласник Етнографског музеја на Цетинју, Цетинје, IV, 1964, 341—345.
590. Вујовић, Филип Н.: *Крвни умир у Црмници 1937*, Гласник Етнографског музеја на Цетинју, Цетинје, II, 1962, 243—245.
591. Вујошевић, Вожо: *Котини (котинице)*, Енциклопедија Југославије, том 5, Загреб 1962, 299.
592. Вујошевић, Божо: *Нека питања развоја правосућа у Црној Гори прије 1918. године*, Правни зборник (Титоград), XXIV/1975, 2—3, 101—105.
593. Вујошевић, Ново: *Сродничко окружење породице у Црној Гори*, Социологија села (Загреб), XI/1973, 2—4, 74—84.
594. Вујошевић, Ново: *О неким социолошким аспектима планине у Кучима*, Београд, Глас САНУ, Одељење друштвених наука, 1983, књ. 23, 191—203.
595. Вук Ив.: *Др Илија М. Јелић: Шта значи камен о врату? Историско-правна студија*, Јужни преглед (Скопје), VI/1931, 2, 89—90.
596. Вукановић, Т[атомир] П.: *Вирдзине*, Гласник музеја Косова и Метохије (Приштина), 1961, VI, 79—120.
597. Вукановић, Татомир П.: *Село као социјална заједница код Срба с нарочитим освртом на Сретаčku Зупу и АПКМ*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина, IX, 1964, 1—213.

Садржај: I. Увод. II. *Методологија проучавања села као социјалне заједнице код Срба*. III. *Географски положај југословенских земаља где Срби обитавају*. IV. *Прастановници југословенских земаља где Срби живе*. V. *Основе етногенеze српског сеоског друштва*. VI. *Етничке прилике у српским земаљама средњег века*. VII. *Социјална структура становништва код Срба у средњовековно феудално доба*: 1. Задружни живот. 2. Непокретна својина. 3. Постанак и развој племства. 4. Пастори и seljaci. 5. Robovi. 6. Војска. 7. Турски феудални поредак. VIII. *Сеоска насеља код Срба у средњем веку*. IX. *Сеоска насеља код Срба у новом веку*... XIX. *Друштвено уређење и структура становништва у српском seljačком друштву*: 1. Социјална структура становништва (pečalbari, kiridžije, kiridžijske slugе, домаћинске slugе, сеоске занатлије, домаћини или средњи seljaci (средnjaci), газде, чаје). 2. Структура становништва по половима и добу узрasta (дете, деčko, деčован, младиć, момак, муш, зрео муш, старac, дeдa, девојчe, девојчica, девојка, снајка, снаша, невеста, млада, жена, баба, старка). 3. Населјаванје у селу. 4. Сеоска права и дужности жене. 5. Вирдзине као друштвена појава у сеоском друштву и њихов положај у селу као социјалној заједници. 6. Мућуће. 7. Старанје села о сеоској сиrotинји. 8. Старанје села о погорелцима. 9. Оdlазак младица у војску. 10. Дужност села према војсци. 11. Обавезан пријем pastира. 12. Дужност села према трговцима и пролазницима. 13. Старанје села о проsjacима и калуđerима. 14. Доцкиванје и указиванје почасти истакнутим licима. 15. Ловачке hajке, лов и ribолов. 16. Колективни сеоски радови. 17. Сеоске и парохijske транспортне мобе. 18. Кулук. 19. Сеоски приходи. 20. Данак и порез. 21. Sukobi и распре. 22. Karantin. 23. Заобилазње села као социјалне заједнице. 24. Колективна сеоска својина или комунa. XX. *Друштвене одредбе кривичног обичајног права код Срба seljака*: 1. Ukор и savet. 2. Срамоченје. 3. Izобличаванје pijаницa. 4. Затвор и vezиванје. 5. Bатнанје. 6. Заbrана пушења дувана. 7. Конfискација стокe. 8. Уништаванје useва. 9. Уништаванје куће. 10. Протериванје из села. 11. Sакаченје. 12. Смртна казна. 13. Kрвна осветa и умир. 14. Pоpaша и поара. 15. Kрада. 16. Hajдуција. 17. Drумско разбојништво. 18. Oтmicа девојке и удovice. 19. Silованје — dević разбој. 20. Oграничаванје кретања ван села. XXI. *Друштвене одредбе обичајног права код Срба seljака*: 1. Колективна одговорност села. 2. Село као јемар. 3. Oдредиванје сеоских међа. 4. Navоднјаванје. 5. Улога села у деби сродничке задруге. 6. Дужност и права села о распри за дуговане. XXVII. *Друштвене одредбе породичног обичајног права код Срба seljака*: 1. Старанје села

о удадби и ženidbi svojih seljana. 2. Domazetstvo. 3. Vanbračno rađanje dece. 4. Posinjenje. 5. Razvod braka. XXIII. Kolektivne seoske zabave (»seiri«) kod Srba seljaka: 1. Sela i prela. 2. Maškare i karnevali. 3. Božićne trke. 4. Trke na gugaljkama. 5. Trke u đfakovima. 6. Trke sa kašikama u ustima. 7. Borbe bikova. 8. Borbe ovnova. 9. Borbe jarčeva. 10. Borbe petlova. 11. Borbe gusana. 12. Borbe čobanskih pasa. 13. Pas — mačka. 14. Seosko zabavljanje na priredbama Cigana mečkara. 15. Kolektivni zabavni život u socijalističkom društvu kod Srba seljaka. XXIV. Društveno predrasudni elementi kolektivnog seoskog običajnog poimanja kod Srba seljaka: 1. Komunarke. 2. Kolede. 3. Lila i olalila. 4. Volovska bogomolja. 5. Lazarica. 6. Jeremijaši. 7. Pravljenje mađijskog kruga oko sela sa zmijom uoči Đurđevdana. 8. Kraljice. 9. Kolektivno seosko pastirsko slavlje »ranka«. 10. Zrtvovanje jagnjeta planini. 11. Kurban plodnosti. 12. Seoski kultovi. 13. Krst u polju. 14. Krs^t protiv grada (leda). 15. German, kalojoan, jarilo. 16. Dodole. 17. Prporuše. 18. Litija, krstonoše, bdenija. 19. Zaštita ubijanja poljskih i vinogradskih zmija. 20. Tabuisani oraо kao zaštita sela od gradobitice i oluje. 21. Kolektivna seoska senovita i tabuisana stabla. 22. Oboravanje sela kao zaštita protiv kuge (mađijski krug). 23. Kolektivno seosko provlačenje kroz »babine košulje« kao mađijska zaštita sela protiv kuge. 24. Hamalija protiv kuge kao kolektivna seoska mađijska zaštita. 26. Mađijsko religiozni elementi kolektivne seosko-parohijske transportne mobe. 27. Ubijanje veštica. 28. »zadušnica« ill »trepaža zaživa«. 29. Sarinar — lična »zadušnica zaživa«. 30. Posmrtni običaji i verovanja. 31. Kolektivno seosko uništavanje vampira. 32. Račinjavanje mrtvog popa. 33. Zaklinjanje. 34. Proklinjanje. 35. Molepstviја. 36. Odlučenje od crkve. 37. Prelaženje u drugu веру. XXV. Kolektivno seosko običajno uređenje i postupak u srpskom seoskom društvu: 1. Selo ill narod. 2. Seoski časnici (starci — plćenija ili ulidže. Kmetovi. Knez. Ambašije. Epitrop. Mutevalije. Narodni guslar. Patroldžije). 3. Seoski nameštenici (birov, poljak, govedar, volovar, čobanin (ovčar), kozar, tefčar, šiljegar, svinjar, putar, šumar (lugar), seadžija (poštoноша), pop, klisar — klisarica, hodža, gočobija, učitelj). 4. Seoski zbor. XXVI. Zaključak.

598. Вукановић, Татомир П.: *Терминологија племенског друштва у Црној Гори (Поводом књиге Васа Чубриловића о овом проблему)*, Гласник музеја Косова и Метохије, Приштина, IV—V, 1959—1960, 199—245.

Садржај: I. Увод. II. Из историје проучавања социјалне структуре племенског друштва код Црногораца и Арбанаса. III. Области и предели распрострањања племенског друштва код Црногораца и Арбанаса. IV. Старина, порекло, постанак и назив племена код Црногораца и Арбанаса. V. Генитилни термини племенског друштва: 1. Породица, фамилија, обитељ. 2. Дом, кућа, хџа. 3. Сродничка задруга. 4. Род. 5. Братство (јачица, нејачица, огранак, разбратствити се, подељенаци, трбушчић, личење). 6. Колоно. 7. Бањџика. 8. Палме. 9. Ровакати се. 10. Инокостина. 11. Самоглавац. 12. Саморанац. 13. Дебела крв. 14. Танка крв. VI. Општедруштвени термини племенског друштва: 1. Стариници или старјеници. 2. Срљади. 3. Дошпа, досељеници. 4. Ускоци. 5. Посељаци, присељаци. 6. Хрмаљи или сргаљи. 7. Коговић или чеговић. 8. Кућић, одаковић. 9. Сојевић. 10. Фин човек. 11. Властела, властелин. 12. Витез. 13. Племнић. 14. Господчић. 15. Скоројевић. 16. Танкосојевић. 17. Нинговић, смерде. 18. Качкин. VII. Војно-политички термини племенског друштва: 1. Арматоли. 2. Барјактар. 3. Војвода. 4. Десечар. 5. Капетан. 6. Мач-пушка. 7. Непонтани јунак. 8. Стотинаш. VIII. Управно-судски термини племенског друштва: 1. Главари. 2. Глобар. 3. Губернатор — гувернаур. 4. Жупан. 5. Збор. 6. Кмет. 7. Кнез. 8. Провидаур и напровидаур. 9. Расјени. 10. Сенатор-сенат. 11. Сераар. 12. Спахија. IX. Закључак.

599. Вукашиновић, Вукашин З.: *О ванбрачној дјеци и ванбрачним преступима а и о неким породичним односима у Црној Гори*, Правни зборник (Подгорица), 1938, 3—4, 51—60; 5—6, 95—100; 7—8, 136—150; 9—10, 159—175; 11—12, 204—207.
600. Вукићевић, Миленко М.: *Кратак преглед имовинских облика земље у старој српској држави*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1904, XXIII, 1—50.
601. Вукмановић, Гојко: *Уз стогодишњицу Даниловог законика*, Побједа (Титоград), XII/1955, 15, (10. IV).
602. Вукмановић, Јован: *Вјерски и друштвени обичаји у Црмници*, Записи, (Цетиње), 1935,, књ. XIV, 218—228.

[Садржај: Правни народни обичаји. Посињење. Посвојче. Незаконита дјеца. Инокостина и задруга. Крвна освета. Божји суд. Краба. Заклетва. Уговори. Куповање. Позајмице, поклони и изгубљена ствар. Заједничко имање. Заједнички посао. Моба. Мебе. Народни скупови. Знање куће].

603. Вукмановић, Јован: *Правни народни обичаји у Паштровићима*, Записи (Цетиње), 1936, књ. XVI, 373—378.
[Садржај: Крвна освета. Божји суд. Крађа. Заклетва. Уговори и поклони. Заједничко имање. Моба и међе. Народни скупови].
604. Вукмановић, др Јован: *Племенско уређење, карактер и суђење народних главара у Црној Гори*, Гласник Етнографског музеја на Цетињу (Цетиње), IV, 1964, 259—283.
605. Вукмановић, Јован: *Облици, структура и права чланова кућних заједница у Конавлима*, Етнолошки преглед, 1973, 11, 85—90.
606. Vukmanović, Jovan: *Megdan u Crnogoraca*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb), 1983, 49, 707—713.
607. Вуковић, Бранко: *Кућна заједница у Црној Гори посматрана са становишта друштвеног развитка у нашој земљи*, Правни зборник (Титоград), X/1961, 1, 1—65.
608. Вуковић, др М.: *Прилози за правну историју Војне крајине*, Историјско-правни зборник (Сарајево), II/1950, 3—4, 275—276.
609. Вуковић, Милован: *Општа заједница имања у Црној Гори*, Правни зборник (Подгорица), 1933, 1, 36.
610. Вуковић, Милован: *Миђун Павићевић: Црногорско правосуђе и правно схватање у анегдотама*, Загреб 1933, Правни зборник (Подгорица), 1934, 1—2, 59—63.
611. Вуковић, Милован М.: *О теткинству*, Правни зборник (Подгорица), 1935, 1, 16—20.
612. Вукосављевић, Сретен: *Комунице*, Правда (Београд), XXIX/1933, 10458, (1. XII), 3.
613. Вукосављевић, Сретен: *Право попаше и дрварења*, Санцак (Пријепоље), II/1933, 30, (1. X), 1—2.
614. Вукосављевић, Сретен: *Режим сеоских и општинских шума*, Правда (Београд), XXIX/1933, 10467, (24. XII), 4.
615. Вукосављевић, Сретен: *Сеоске регуле*, Правда (Београд), XXIX/1933, 10451, 6.
616. Вукосављевић, Сретен: *Сеоски збор*, Санцак (Пријепоље), II/1933, 27, (1. VIII), 1—2.
617. Вукосављевић, Сретен: *Управа сеоским шумама и испашама*, Санцак (Пријепоље), II/1933, 28 и 29, (1. X), 1—2.
618. Вукосављевић, Сретен: *„Мир“ или „община“*, Правда (Београд), XXX/1934, 10529, (28. II), 6.
619. Вукосављевић, Сретен: *Правно консолидовање села*, Правда (Београд), XXX/1934, 10567—70, (7, 8, 9. IV), 10.
620. Вукосављевић, Сретен: *Режим сеоских и општинских шума*, Наща самоуправа (Београд), III/1934, 1—2, 167—170.
621. Вукосављевић, Сретен: *Кривоклетници*, Правда (Београд), XXX/1935, 11157, (19. XI), 7.
622. Вукосављевић, Сретен: *Народска правда*, Правда (Београд), XXXI/1935, 11160, (22. XI), 10.
623. Вукосављевић, Сретен: *Права службености*, Правда (Београд), XXXI/1935, 10968, (13. V), 5.
[О правном схватању власништва у народу].
624. Вукосављевић, Сретен: *У Старом Влаху: Народски главари*, Правда (Београд), XXXI/1935, 11022, (7. VII), 13.
625. Вукосављевић, Сретен: *Утрински спорови*, Правда (Београд), XXXI/1935, 11169, 5.
626. Вукосављевић, Сретен: *Деоба утрина*, Правда (Београд), XXXII/1936, 11297, (7. IV), 8.

627. Вукосављевић, Сретен: *Кулук, Правда* (Београд), XXXII/1936, 11329, (9. V), 13.
628. Вукосављевић, Сретен: *По Хрватском Загорју: Пољачина, Правда* (Београд), XXXII/1936, 11541, (9. XII), 6.
629. Вукосављевић, Сретен: *Сељачки збор. Пријепље у Рашкој, Сељачко коло* (Београд), II/1936, 7, 3—4.
[О потреби одржавања сеоског збора као сталне установе].
630. Вукосављевић, Сретен: *Сеоска хроника: Наводњавање, Правда* (Београд), XXXII/1936, 11378, (24. VI), 11.
631. Вукосављевић, Сретен: *Сеоски збор, Правда* (Београд), XXXII/1936, 11261, (2. III), 1.
632. Вукосављевић, Сретен: *Водно право, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11766, (23. VII), 13.
633. Вукосављевић, Сретен: *Земљишне заједнице, Аграрна мисао* (Београд), II/1937, 10, 5—6.
634. Вукосављевић, Сретен: *Из планинског села: Водне задруге, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11850, (16. X), 6.
635. Вукосављевић, Сретен: *Како је судио Хамид Тандар, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11684—7, (7, 8, 9. V), 12.
636. Вукосављевић, Сретен: *Народни главари, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11569—72, (7, 8, 9. I), 16.
637. Вукосављевић, Сретен: *Народски главари на селу, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11635, (13. III), 14.
638. Вукосављевић, Сретен: *Право прече куповине, Правда* (Београд), XXXIII, 1937, 11834, (30. IX), 3.
639. Вукосављевић, Сретен: *Ред у сеоској шуми и утрини, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11917, (22. XII), 5.
640. Вукосављевић, Сретен: *Утрина и планина, Правда* (Београд), XXXIII/1937, 11916, (21. XII), 7.
641. Вукосављевић, Сретен: *Избори без гласања. Косбаше, старешине, кнезови и војводе, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10802, (26. VI), 8.
642. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће, Је ли племе организација ратничка? Закон крвне освете, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10946, (21. XI), 21.
643. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Земља у којој понекипут сиромаси имају више права него богати. Селина и планина, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10851, (14. VIII), 8.
644. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Моба богату и моба сиромашу. Земља је главно — домаћин је споредно, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10893, (25. IX), 14.
645. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Најсавршенији облик заједничког рада на селу, заред, који постоји у варијантама у Санџаку, и у ваљевском крају и другде, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10948, (19. XI), 10.
646. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће. Позивање и организовање мобе. Због чега мобе понестаје брже него других облика заједничког рада на селу, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10894 (26. IX), 8.
647. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Селина и планина, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10838, (1. VIII), 6.
648. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Средњовековне повластице, старо друштво, старе регуле, Политика* (Београд), XXXV/1938, 10836, (30. VII), 19.

649. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Стварање и развијање једног новог облика заједничког рада. Шта је спрега и ко су спрежници*, Политика (Београд), XXXV/1938, 10866, (29. VIII), 6.
650. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: У Васојевићима се није заборавило да су планине и планинске испаше освојене*, Политика (Београд), XXXV, 10834, (28. VII), 8.
651. Вукосављевић, Сретен: *Кроз Васојевиће: Чобани капетани, државни и народни главари, кнежине и племена*, Политика (Београд), XXXV/1938, 10980, (21. XII), 8.
652. Вукосављевић, Сретен: *Некоји заједнички сточарски радови у нашем народу*. — Београд, Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. III, 1938, 91—103.
653. Вукосављевић, Сретен: *Организација плена*, Политика (Београд), XXXV/1938, 10811, (5. VII), 6.
654. Вукосављевић, Сретен: *Садашњи облик умира. Један од најцеремонијалнијих народних обичаја*, Правда (Београд), XXXIV/1938, 12039—12042, str. 25.
655. Вукосављевић, Сретен: *Утрина и планина*, Правда (Београд), XXXIV/1938, 11931, (5. I), 13.
656. Вукосављевић, Сретен: *Утрина и планина*, Правда (Београд), XXXIV/1938, 11930, (4. I), 14.
657. Вукосављевић, Сретен: *Како је код нас постала земљишна својина*, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11338, (23. XII), 11.
658. Вукосављевић, Сретен: *Организација хиријских дружина*, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11025, (7. II), 10.
659. Вукосављевић, Сретен: *Писмо из београдских села: Облици заједничких сточарских радова*, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11146, (14. VI), 10.
660. Вукосављевић, Сретен: *О задрузи*, Правна мисао (Београд), VI/1940, XI—XII, 519—536.
661. Вукосављевић, Сретен: *Постанак приватне земљишне својине у нас*, Архив за правне и друштвене науке (Београд, 1940, књ. LVII, 91—100.
662. Вукосављевић, Сретен: *Писмо из Црногорског приморја: Музеј старинских друштвених облика*, Политика (Београд), XXXVII/1940, 11434, (31. III), 20.
663. Вукосављевић, Сретен: *Заједничка земљишна својина*, Правна мисао (Београд), XI/1945, 1—4, 17—29.
664. Вукосављевић, Сретен: *Заједнички радови на селу*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), књ. LX, 1945, 1—2, 30—36.
665. Вукосављевић, Сретен В.: *О земљишној својини на селу*. — „Историјско-правни зборник“ (Сарајево), I/1949, 1, 37—77.

Садржај: Глава прва: *О земљишној својини уопште*: 1. Земљишна својина није много давнашња. 2. Еволуирање земљишне својине. 3. Ограничена права својине. 4. Право прече куповине. Глава друга: *Заједничка земљишна својина*: 5. Шта је заједничка земљишна својина? 6. Удели. 7. Сукоби око заједничког земљишта. 8. Услови за одржавање заједничке земљишне својине. 9. Селина. 10. Уредбе о селини. 11. Двоја права. 12. Издаји око селине. 13. Тенденција развијања селине. 14. Земљишне заједнице. 15. Шта је планина? 16. Правна и економска организација планине. 17. Планина искоришћена у друге сврхе. 18. Оа планине село. 19. Рокови радова у планини. 20. Неједнака права у планини. 21. „Имовне општине“. 22. Управа планине. 23. Сукоби око међа у планини. 24. Интервенција власти око уређења планине. 25. Држава тражи део у планини. 26. Правни основ разграничавања планина. Глава трећа: *Приватна земљишна својина*. 27. Стварање приватне земљишне својине. 28. Правно схватање захватања колективног земљишта. 29. Приватна баштина постоји из личног рада. 30. Законодавство и деоба колективних земљишта. 31. Узроци деоба. 32. Како се дели колективно земљиште. 33. Ко дели.

666. Вукосављевић, Сретен В.: *О земљишној својини на селу*, Гласник САНУ II, 1950, 213—221. [Кратак извод из рада]
 Садржај: I. *Опште о историји земљишних својина на селу*: 1. Како постају баштинска и заједничка земљишна својина. 2. Атар као главни оквир у коме земљишне својине постају. II. *Баштинска својина*: 1. Просторно ширење баштина: а) Захватине. б) Деобе. 2. Правно уобичавање баштина. 3. Распореда баштинских својина. III. *Заједничка земљишна својина*: 1. Просторна мењања заједничких земљишних својина. 2. Правно уобичавање заједничких земљишних својина. 3. Главни облици заједничких земљишних својина: а) Селина. б) „Планина“. Путеви.
667. Вукосављевић, Сретен: *Како је земља постала сељачка*, Задруга Београд, IV/1952, 201, (26. XII).
668. Вукосављевић, Сретен В.: *Заснивање сеоског насеља*, Анали Правног факултета у Београду (Београд), II/1954, 2, 129—142.
 Садржај: Има правило где се сеоска насеља заснивају. Како се сеоска насеља постављају према привредним површинама. Осовина сеоског насеља. Упоредо са заснивањем сеоског насеља заснива се и сеоски атар. Временом нестаје могућности да се сеоско насеље шири како је најподесније.
669. Вукосављевић, Сретен: *Правила о натапању земљишта*, Полимље (Пријеполје), IV/1956, 146, (10. IX), 2.
670. Вукосављевић, Сретен: *Корени Божишићевог имовинског законика*, Анали Правног факултета у Београду, Београд VI/1958, 2, 142—147.
671. Вукосављевић, Сретен В.: *Описница*, Sociologija Beograd, II/1960, 1, 17—29.
672. Вуксан, Душан Д.: *Владика Петар I умирује Радуловиће, да не свете брата Стевана*, Ловћенски одјек Цетиње, I/1925, 1, 52—53.
 Текст владичина писма од 29. XII 1805. год.
673. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд у Приморју 1848. године*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд, IV, 1929, 105—111.
674. Вуксан, Душан Д.: *Бајице позивају Доњокрајце и Конације на умир*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 36, 2.
 Из 1830. год.
675. Вуксан, Душан Д.: *„Вађење мазије“ крајем 18. вијека*. („Вађење мазије“ *vers la fin du 18. siècle*), Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), VI, 1931, 110—112.
 Умир Брајића и Његуша за време Петра I и текст тога умира.
676. Вуксан, Душан Д.: *Један примјер отмице у доба Владике Рада*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 14, 3.
677. Вуксан, Душан Д.: *Један умир из 1753. године*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 65, 2.
678. Вуксан, Душан Д.: *Један умир из 1828. године*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 71, 2.
679. Вуксан, Душан Д.: *Једна пресуда народног суда из 1851. године*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 14, 3, (8. IV).
680. Вуксан, Душан Д.: *Једно поништење пресуде народног суда*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 47, 2.
681. Вуксан, Душан Д.: *Како се окајавала кривица у старо доба*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 61, 2.
682. Вуксан, Душан Д.: *Наплата мртве главе очине*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 45, 2.
 Из 1746. године.
683. Вуксан, Душан Д.: *Народна пресуда из 1728. године*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 86, 2.
684. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд из 1721. године*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 78, 2—3.
685. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд из године 1760*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 44, 2.

686. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд из године 1763*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 52, 2.
689. Вуксан, Душан Д.: *Неколико приватно-правних докумената из прве половине XIX вијека*, Записи (Цетиње), XII 1939, књ. 5, 301—303. Види: *Умира Бајица и Доњокрајаца*.
690. Вуксан, Душан Д.: *Поновни умир међу Бјелошима*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 72, 2. Из 1827. године.
691. Вуксан, Душан Д.: *Право прече куповине по Законику Петра I*, Зетоки гласник (Цетиње), III/1931, 16, 2.
692. Вуксан, Душан Д.: *Пресуда народног суда из 1827. године*, Зетски гласник, III/1931, 21, 2, (6. IV).
693. Вуксан, Душан Д.: *Умир братстава прѣд Сенатом*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 40, 2. [Из године 1839].
694. Вуксан, Душан Д.: *Умир Његуша с Ришњанима*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 81, 2. [Из 1793. године].
695. Вуксан, Душан Д.: *Шта је понијела удовица Ивана из куће мужа*, Зетски гласник (Цетиње), III/1931, 2, 3; (13. V). [Један пример обичајног права].
696. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд поништава тестамент*, Зетски гласник (Цетиње), III/1932, 24, 2. [Из 1763. године].
697. Вуксан, Душан Д.: *Два умира Црногораца и Примораца*, Зетски гласник (Цетиње), V/1934; (4. VII).
698. Вуксан, Душан Д.: *Један умир у доба Владике Рада*, Зетски гласник (Цетиње), V/1934; (27. V).
699. Вуксан, Душан Д.: *Бигамија у Црној Гори. (Из 1854)*, Записи (Цетиње), IX/1936, књ. XVI, 183.
700. Вуксан, Душан Д.: *Заклетва на „ђетићима“*, Записи (Цетиње), IX/1936, књ. XVI, 2, 125.
701. Вуксан, Душан Д.: *Шта значе мараме при умирању?*, Записи (Цетиње), IX/1936, XVI, 4, 248—249.
702. Вуксан, Душан Д.: *Епоха митрополита Данила (1696—1735)*, Записи (Цетиње), X/1937, књ. XVII, 5, 289—295; 6, 349—354; књ. XVIII, 1, 30—39. Види: *Умир Прибиловића и Крстинића. Умир Хераковића и Оташевића*.
703. Вуксан, Душан Д.: *Епоха митрополита Саве и Василија*, Записи (Цетиње), X/1937, књ. XVIII, 2, 94—99; 3, 154—163; 4, 223—320; 5, 285—295; 6, 348—358; 1, XI/1938, 29—37; 2, 96—104; 3, 159—166; 4, 227—234; 5, 293—300; 6, 356—361. Види: *Наплата мртве главе очине. Један умир из 1753. године*.
704. Вуксан, Душан Д.: *Из обичајног права у Црној Гори. Тестамент Стијена Дајкова из 1628. године*, Правни зборник (Подгорица), 1937, 9—10, 141.
705. Вуксан, Душан Д.: *Куповица из 1629. године*, Правни зборник (Подгорица), V/1937, 11—12, 188—189.
706. Вуксан, Душан Д.: *Право удате унуке на дједовину*, Записи (Цетиње), X/1937, књ. XVIII, 2, 124. * Сенатска пресуда од 13. XI 1873.
707. Вуксан, Душан Д.: *Тестамент Стијена Дајкова из 1628. године*, Правни зборник (Подгорица), V/1937, 9—10, 141.

708. Вуксан, Душан Д.: *Умир братстава пред Сенатом*, Зетски гласник (Цетиње), III/1937, 40, 2.
Из 1839. године.
709. Вуксан, Душан Д.: *Умир Пејовића и Проседољана пред владиком Радом*, Записи (Цетиње), X/1937, књ. XVIII, 312.
710. Вуксан, Душан Д.: *Гагић о црногорском умиру*, Зетски гласник (Цетиње), X/1938; (6. VIII).
711. Вуксан, Душан Д.: *Епоха митрополита Петра I 1782—1830*, Записи (Цетиње), XI/1938, књ. XIX, 1, 37—48; 2, 104—110; 3, 166—172; 4, 234—240; 5, 301—307; 6, 361—372; књ. XX, 1, 40—47; 2, 97—104; 3, 164—170; 4, 236—240; 5, 298—302; 6, 367—371; XII/1939, књ. XXI, 1, 37—44; 2, 97—104; 3, 170—174; 4, 233—241.
Вид: *Умир братстава и племена*.
712. Вуксан, Душан Д.: *Народни суд из 1871. године*, Записи (Цетиње), XI/1938, књ. XX, 3, 185—186.
[Пресуда народног суда у Брајићима 1871].
713. Вуксан, Душан Д.: *Цијена главе у почетку 80-тих година*, Записи (Цетиње), XI/1938, књ. XIX, 6, 381.
714. Вуксан, Душан Д.: *Један риједак примјер братске љубави*, Записи (Цетиње), XIII/1940, књ. XXIII, 4, 250—251.
[Сентенција о умиру међу Дутодољанима из 1812].
715. Вуксан, Душан: *Отмица у доба владике Рада*, Записи (Цетиње), XXIV, 1940, св. 4, 252—253.
716. Вуксан, Душан Д.: *Цетиње у умиру Цеклињана и Љуботињана*, Записи (Цетиње), XIII/1940, књ. XXIV, 4, 222—226.
717. Вуксан, Душан: *Наплата дуга у половини прошлога вијека*, Зетски гласник (Цетиње), XXV, 1941.
718. Вуксан, Душан: *Право прече куповине*, Записи (Цетиње), XIV/1941, књ. XXV, 3, 187.
719. Вуксан, Душан Д.: *Функција народног суда и умир крви у Црној Цори и Приморју*, Правни зборник (Титоград), XXI/1972, 1—2, 65—85.
720. Вукчевић, др Јован: *Кривично дело убиства по Законнику Леке Дукађинија*, Адвокатура (Београд), VII/1981, 1, 16—23.
721. Вукчевић, др Јован: *Милутин Р. Буричић: „Чувари бесе“*, Адвокатура (Београд), VII/1981, 1, 79—83.
722. Вукчевић, др Никола: *Једна специфичност родовског односно племенског друштва*, Правни зборник (Титоград), XXVII/1980, 3—4, 75—91.
723. Вулетих, Саво П.: *О примјени наследног права одива у Црној Гори*, Правни зборник (Подгорица), 1936, 1—3, 6—10.
724. Вулетих, Саво: *Приватна имања као сеоски комуни*, Правни зборник (Подгорица), I/1933, 1, 36—39.
725. Вулетих-Вукасовић, Вид: *Народни суд, судије итд. на острву Мљету с почетка XV вијека*, Глас САН, Београд 1910, 42.
726. Вучинић, Вуко: *Мишљење војводе Бура Церовића, бившег претседника Великог суда на Цетињу о обичајном црногорском обитељском праву и о кућној заједници*, Правни зборник (Подгорица), 1938, 1—2, 36—39.
727. Вучићевић, Весна: *Једна пресуда суда добрих људи из 1798*, Зборник Которске секције друштва историчара Црне Горе, 1980, 2, 65—69.

728. Vučković, Dušan: *Prilog proučavanju plemenskih, seoskih i braštevničkih šuma u Crnoj Gori*, Sumarski list (Zagreb), 1939, 8—9; 1949, 8.
729. Вучковић, др Душан: *Имовинско-правни односи у погледу шума и шуме комунице у бившој црногорској држави*, Правни зборник (Подгорица), XXIII/1974, 3—4, 21—64.
730. Вучковић, Ива: *Риједак обичај у крвној освети*, Побједа (Титоград), XVI/1957, (1. I), 1.
Измјерење завабених породица Бојковић и Зеџ.
731. Vučković, Nikola: *Zašto se običaj krvne osvete u Boki Kotorskoj održao do danas*, Mjesečnik (Zagreb), 1937, 2—3, 113—119.
732. Вушовић, Иван: *Судско истраживање вештица код нас*, Записи (Цетиње), III/1929, књ. V, 6, 58—60.
733. Вушовић, Иван: *Правни појам казне у народу*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), књ. XXVI(XLIII), 1933, 2.
734. Вушовић, Иван В.: *Смртне казне у народу*, (Карактеристика — развој — условљеност), Правни зборник (Подгорица), IV/1936, 1—2, 20—26.
735. Г. Т. Илија, Јелић: *„Васојевички закон од дванаест точка“*, Записи (Цетиње), III/1929, књ. V, 6, 378—379.
736. Габер, др Стеван: *Прилог кон прашањето за односот помеѓу напишаните и непипшаните правни извори*, Годишник на Правниот факултет во Скопје (Скопје), 1971, XIV, 59—81.
737. Гаваци, Милован: *Стара хрватска баштина у народном благу градишанских Хрвата*, Напредак, календар за 1937, Сарајево, 1936 72—83.
738. Гавриловић, Љиљана: *Бурица Крстић: Правни обичаји код Куча. Анализа реликата — Методологија — Прилози за теорију обичајног права. Посебна издања Балканолошког института САНУ, 7, Београд 1979. 192 стр. + додатак + библиографија*, Гласник етнографског музеја у Београду (Београд), 1981, 45, 277—278.
739. Гавриловић, Љиљана: *Беса као ограничење самосуда. Структура и функције*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1983, XXXII, 55—64.
740. Гавриловић, Љиљана: *Тобелије. Завет као основ стицања правне и пословне способности*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1983, 47, 67—80.
Садржај: *Дескрипција*: 1. Завет са ограниченим временом трајања. 2. Завет као трајно одрицање од права. — *Статус*. — *Функције*: 1. Завет са ограниченим временом трајања. 2. Завет као трајно одустајање од права.
741. Гардашевић, Благота: *Правда и неправда по „Горском вијенцу“*, Гласник, [службени лист Српске православне цркве], Београд, 1947, 102—104.
742. Гојнић, Л[абуда]: *Казници. Празноверице и злочини с нарочитим погледом на празноверицу о закопаном благу. Од др-а Мил. Р. Веснића. Напосе штампано из Годишњице Н. Чуића. Књ. XIV. У Београду. Држ. штампарија краљ. Србије, 1894, Луца (Цетиње), I/1895, 2, 135—137.*
743. Goldštajn: Milivoj: *Običaj kao izvor prava*, Pravnik (Zagreb), VII/1973, 6—7, 65—69.
744. Goršič, France: *Mejaštvo in organizacija vinskih gora*, Kronika (Ljubljana), IX/1961, 1, 31—36.
745. Goršič, dr France: *O vplivu nemškega mestnega prava na gorsko pravo slovenskega ozemlja*, Pravnik (Ljubljana), XVI/1961, 10—11, 325—336.
746. Goršič, dr France: *O problemu starosti slovenskih priredb gorskih členov*, Slovenski etnograf (Ljubljana), XIV/1961, 3, 67—90.

747. Goršič, dr France: *Vabljenje pravdinih strank po gorskem pravu*, Pravniki (Ljubljana), XVII/1962, 11—12, 387—390.
748. Goršič, France: *Slovensko ljudsko pravno pravo*, Kronika (Ljubljana), X/1962, 2, 106—111.
[Из spisa »Gorsko pravno pravo«].
749. Грашић, др Б[оривоје] М.: *О браколомству, од др И. М. Јелића, „Живот и рад“* (Београд), I/1928, I/5, 389—390.
750. [Грашић], др Б[оривоје] М.: *Др Илија М. Јелић: Трагови гостинске обљубе код нашега народа, историско-правна студија, с предговором др Т. Живановића, проф. Београдског универзитета. Изд. књижевница Г. Кона, Београд, 1931, V+158, Живот и рад* (Београд), IV/1931, VIII/45, 713.
751. [Грашић], др Б[оривоје] М.: *Радмила Петровић-Радојчић: Значење „камена о врату“ по испитивањима г. Илије Јелића. Критика једне историско-правне студије, Загреб, 1931; 37, Живот и рад* (Београд), V/1932, X/57.
752. Грашић, др Б[оривоје] М.: *Др И. М. Јелић: Правна природа снахачења, Београд 1931, 5. Прештампано из Гласника Етнографског музеја у Београду, књ. IV, Живот и рад* (Београд), V/1932, XI/64, 630—631.
753. *Grbaljski zakonik*, Pravni leksikon, Savremena administracija, Beograd 1964, 265—266.
754. Grgić, I[van]: *O ligama i posobama. Nekoliko priloga za njihovo proučavanje*, Zadarska revija Zadar, 1954, br. 1.
755. Grgić, dr Ivan: *Statut primorske lige*, Zadarska revija (Zadar), IV/1954, 4, 193—203.
Sa tekstom Statuta.
756. Grgić, dr Ivan: *Otmica Jelice Poljićanke*, Glas Zadra (Zadar), VII/1956, 254 (28. IV).
О једном старинском обичају склапања брака.
757. Ганевъ, В.: *Нашето обичаино право и неговото отбезвање*, Иубилеенъ Сборникъ на С. С. Бобчевъ, 1921, 98—108.
758. Grgić, Ivan: *Krvarina (vražda) и Gornjoj Dalmaciji и XVIII vijeku*, Zadarska revija (Zadar), VI/1957, 4, 343—351.
759. Грбић-Бјелокосић, Л[ука]: *Крвни мир, Босанска вила* (Сарајево), V/1890, 1, 8—9.
Обичај умиривања крви. Последњи извршен у Гацку 1870. год.
760. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Нешто из народног правосуђа и живота у породици и задрузи*, Босанска вила (Сарајево), VI/1891; 20, 312—313; 21, 330—331; 23, 360—362; 24, 371—373.
Садржи поглавља: Задруга (дужност домаћина и чланова задруге); особине (лична својина појединих чланова задруге), деоба задруге, бесим, наполица, изор на малијоко, сувез, право пољара и његове дужности, посиновљење, вишеженство, нешто о крави.
761. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Вађење мазије*, Нови Требевић, Велики српски илустровани календар, Сарајево, I, 1892, 50—51.
762. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Одломак из народног правосуђа: Бус, трн и камен*, **НОВИ ТРЕБЕВИЋ**, Велики српски илустровани календар, Сарајево, I, 1892, 49—50.
О старом обичају у Херцеговини да се трн, бус и камен преносе, кад су комшије у спору око земље.
763. Грбић-Бјелокосић, Лука: *Снохачество*, Карацић, Алексинац, III/1901, 10, 227—228.
764. Грубач, Светозар: *Обредни елементи старе народно-црквене институције посиновљења*, Источник Сарајево, 1907, 11—12, 219—221.
765. Грујић, Ника: *Освета*, Даница (Нови Сад), 1868, 490—494; 521—525.
766. Грујић, Радослав М.: *Бигамија и полигамија код Срба*, Летопис Матице Српске (Нови Сад), 1909, књ. 256, 30—43; књ. 257, 49—66.

767. Грујић, др Р.: *Како су се подизале бракоразводне парнице у првој половини 18. века*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Нови Саd, II, 1929, 94—95.
768. Гузина, Ружица: *Регулисање својинских односа у Србији XIX века на бази обичајног права*, *Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 455—467.
769. Гушић, Маријана: *Правни положај остајнице — вирџинеше у сточарском друштву регије динарида, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, Београд 1976, 269—295.
770. Гушић, Маријана: *Остајница — томбелија — вирџин као друштвена појава*, Трећи конгрес фолклориста Југославије, Цетиње 1958, 55—64.
771. Д.: *„Правна библиографија“*, Српски књижевни гласник, 1907, XVIII/10, 792.
Белешка о књизи Гојка Никетића.
772. Д. А.: *Ласта Баповић: Заклетва на тлу Југославије*, Политика (Београд), LXXV/1979, (5. IV), 10.
773. Д. К.: *Др Илија М. Јелић: Неколико спорних питања из српског обичајног права*, (Сепаратни отисак из „Бранича“), Београд, 1930, Време (Београд), X/1930, 3058 (5. VII), 4.
774. Дабиновић, др Антун С.: *Задруга*, Зета (Подгорица), X/1939, 1, (7. I), 9.
775. Dabinović, Antun: *Zakon i običaj*, Hrvatsko kolo Zagreb, XXI, 1940, 34—48.
776. Давинић, Александар Л.: *О породичним задругама*, Наше село. Уредио др Милослав Стојадиновић, Београд, Штампарија „Туцовић“, 1929, 255—261.
777. Damjanović, Živko: *Sreten Vukosavljević: Organizacija seljačke zemljišne svojine*, Beograd, SANU, 1953. Naša stvarnost Beograd, VIII/1954, 5, 122—123.
778. *Danilov zakonik*, Pravni leksikon, Beograd, 1964, 128—129.
779. Даниловић, Станко: *Божидар Томовић: Наследно обичајно право у Црној Гори*, Записи (Цетиње), I/1927, књ. I, 1, 53—55.
780. Данић, др Данило Ј.: *Уставобранитељи и стварање српског позитивног права*. Стара српска породична задруга знала је само за заједничку, скоро колективну својину и у томе и лежи разлог њеног тако чврстог одржања све до модификације нашег приватног права, Правда (Београд), XXXV/1939, 12360—12363 (8—11. IV).
781. Дашкевић, П.: *Предбрачни трошкови и суђење спорова по обичајима Малоруса*, Правник (Београд), III/1894, књ. IV. 62. и 143.
782. Дворски, Д.: *О испитивању катунa у западном делу Балканског полуострва*, Гласник Српског географског друштва (Београд), 1914, 3—4, 98—102.
783. De Somier, Viala: *Umir krvi*, Ovdje (Titograd), VII/1975, 68, 31.
Из књиге: »Историјско и политичко путовање кроз Стру Гору«.
784. De Somier, Viala: *Черногорцы. Дошество мое у Добро — Поступакъ и празневанъ примирения — крвнина — крвно коло. Превео Д. Владиславијев*, Letopis Matice srpske, 1826, књ. 7, 85—98.
Из дела: »Voyage historique et politique au Monténégro«.
785. Деџијер, др Јевто: *Врсте непокретне својине у Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево XX, 1908, 387—402.
Говори о: читлауцима, меарима, парским илџ „продајним“ планинама, заједницама у испашама и у зиратној земљи (заједничке планине, заједнице зиратне земље), даје преглед непокретне својине у Херцеговини.

786. Delak, Zvezdana: *Sosedski odnosi v Koštaboni in medsebojna pomoč kot njihova bistvena funkcija*, Problemi (Ljubljana), XVIII/1980, 4, 55—63.
787. Десница, Бошко: *Један крајишки статут и неколико прилога за проучавање „лиге“*, Магазин Сјеверне Далмације, Сплит II, 1935, 23—46.
„Лига“ или „збор“ је правна установа са законодавном и судском влашћу код далматинског жезла за време млетачке власти. Аутор доноси део текста из статута једне такве „лиге“ из 1654. године пронађеног у Заадарском архиву.
788. Дивац, Зорица: *Адопција као обред прелаза*, Гласник ЕИ САНУ Београд, 1984, XXXIII, 47—53.
Садржај: *Емпиријски материјал*: 1. Адопција као периодични обред. 2. Адопција као црквени обред. *Анализа*: А. Модел адопције као периодичног обреда. Б. Модел адопције као црквеног обреда.
789. Димевски, Славко: *Бракоразводите во Куманово пред сто години*, Нова Македонија, Скопје XII/1957, 3994 (14. VII).
790. Димитријевић, Душан: *Правни обичаји у срезу поречком округа крајинског*, Правник. Београд III/1893, 458.
[Садржај: I. Позивање и довођење парничара пред суд. II. Надлежности. III. Састав суда, извођење, сужење и пресуђивање. IV. Докази. VI. Пороци. VII. Куповина и продаја. VIII. Отривање земље и уговори по тим пословима. IX. Калупина. X. Ковачлук.]
791. Димитријевић, Душан: *Алекса С. Јовановић: Историјски развитак српске задруге*, Београд 1896, Одјек, Београд 1896, бр. 152—157.
792. Димитријевић, Иван Р.: *Отмица у народном епу*, Народна одбрана Београд, IX/1934, 51, 797—799; 52, 814—816.
793. Димитријевић, Ј.: *Радмила Петровић-Радојчић*, Живот и рад (Београд), V/1932, XI/68, 959—960.
Некролог.
794. Димитријевић, Мих.: *Правни обичаји у Затону*. Архив за правне и друштвене науке, Београд, књ. XV, 1913, 2, 134—140; 3, 219—231.
[Садржај: Из задругног живота. Обична инокосна породица.]
795. Димитријевић, Сергије: *Ајлук*, Енциклопедија Југославије, Загреб 1965, том 1, 25.
796. Димовић, Данило: *Кметовско право прекупа*, Преглед (Сарајево), I/1910, 3, 159—162), 1. VI).
797. Динић, др Данило: *Наследно право на селу*, Наше село, Уредио др Милослав Стојадиновић, Београд 1929, 261—265.
798. Dobrić, Vladimir: *Objašnjenje 72. glave »Vinodolskog zakonika«*, Zbornik radova zagrebačke klasične gimnazije 1607—1957, 1957, 547—555.
799. Dobroši, Sokolj: *Plećnija i krvna osveta po zakonu Leke Dukadinija*, »Pèparimi« (Pristina), 1967, 1, 167—171.
800. Dolenc, Metod: *Dvoje slovenskih fevdskih priseg*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, VIII, 1911, 33—46.
801. Dolenc, Metod: *Postanek in pomen instrukcij za krvna sodišča na Stajerskem, Kranjskem in Koroškem*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1912, 98—116.
802. Dolenc, Metod: *Pravosodstvo kostanjeviške opatije v letih 1631—1655*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor XI, 1914, 33—66.
803. Dolenc, Metod: *Pravniški razgled po slovenskih narodnih pesmih*, Slovenski pravnik, Ljubljana 1914, 312—316.
804. Dolenc, dr Metod: *Pravnozgodovinski ostanci u slovenskem narodnim pesmama*, Slovenski pravnik, (Ljubljana), 1914, 312—316.

805. Dolenc, Metod: *Pravosodstvo klevevske in boštanjске грашчине од конца XVII до зачетка XIX стоletja*, Zbornik znanstvenih razprav Juriđičне fakultete, Ljubljana, 1925/1926.
806. Dolenc, Metod: *Pravni izrazi v prevodih vinogorskega zakona*, Časopis za slovenski jezik, književnost i zgodovino Ljubljana, III, 1920.
807. Dolenc, Metod: *Doneski k pojmovanju krivde in kazni v poznem srednjem veku*, Pravni vestnik Trst, III/1923.
808. Dolenc, Metod: *Kolektivna odgovornost za kazniva dejanja po naše narodno pravo*, Pravni vestnik (Trst), III/1923, 11, 184—191; 12, 206—212.
809. Dolenc, Metod: *Slovensko ljudstvo na Dolenjskem pred dvemi, tremi stoletji*, Ljubljanski zvon (Ljubljana), 1924, 47—52, 111—117, 177—184, 244—280.
810. Dolenc, Metod: *Do kedaj su veljale »Gorske bukve« na Slovenskem*, Časopis za zgodovino in narodopisje Maribor, XX, 1925, 113—119.
811. Dolenc, Metod: *Kmečko dedno nasledstvo za časa veljavnosti »Gorskih bukev«*, Časopis za zgodovino in narodopisje Maribor, XXII, 1927, 105—148.
812. Dolenc, Metod: *Valvazor in slovenska ljudska sodišča*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo Ljubljana, IX/A, 1928, 98—106.
813. Dolenc, Metod: *Ljudsko pravo pod žužemberško in soteško gorsko gosposko od konca 17. do začetka 19. stoletja*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 1930, 1—88.
814. Dolenc, Metod: *Pravni institut »Klausel des allgemeinen Landschadenbundes« v slovenskih deželah*, Zbornik znanstvenih razprav Juriđičне fakultete, Ljubljana VII/1930, 32—64.
815. Dolenc, dr Metod: *Slovenska ljudska sodišča v dobi od XVI—XVIII stoletja*, Rad JAZU, (Zagreb), 1930, 239, 1—55.
816. Dolenc, Metod: *Die Rechtsidee des Kollektivismus im slovenischen Volksrechte*, Przewodnik historyczno-prawny, (Lvov), 1931, 115.
817. Dolenc, dr Metod: *Sorodni odmevi črnogorskih pravnih zgodbic in slovenskega običajnega prava*, Časopis za zgodovino i narodopisje Maribor, XXVII, 1932, 35.
818. Dolenc, dr Metod: *»Otmica« in »sranga« v davnih časih in dandnes*, Vodnikova pratika, Ljubljana 1933, 49—53.
819. Dolenc, Metod: *Sorodni odmevi črnogorskih pravnih zgodbic iz slovenskega običajnega prava*, Objavljeno kao predgovor knjizi Mićuna M. Pavićevića: *Crnogorsko pravosuđe i pravno shvatanje u anegdota*, Zagreb 1933, XIII—XLIII.
[Sadrži poglavlja: I. Uvod. II. Pravno pojmovanje o državi in njenom vladarju. III. Sodstvo. IV. Pravna praksa. V. Zaključak].
820. Dolenc, Metod: *Osebnost in rodbinskopravna vprašanja v pravosodstvu slovenskih ljudskih sodnikov*, Zbornik znanstvenih razprav Juriđičне fakultete, Ljubljana X, 1934, 1—28.
821. Dolenc, Metod: *Kazenska sredstva po sodbah slovenskih ljudskih sodišč*, Przewodnik historyczno-prawny, (Lwow), IV/1934, 10—26.
822. Dolenc, Metod: *Pravnohistorijski i kriminalno politički pogledi na otmicu*, Pravni zbornik (Podgorica), I/1933, 1, 9—24.
823. Dolenc, Metod: *Ob stoletnici rojstnega dne Valtazarja Bogiščica*, Slovenski pravnik (Ljubljana), 1935, 1—9.
824. Dolenc, Metod: *Seznam najvažnejših uporabljenih del*, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, Ljubljana 1935, 538—548.
Navodi obilje bibliografskih jedinica iz oblasti običajnog prava slovenačkog naroda i ostalih jugoslovenskih naroda.

825. Dolenc, Metod: *Pravne razmere v Brežicah v leto 1585 do 1651*, Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete v Ljubljani, 1935/36, VII, 26—67.
826. Dolenc, Metod: *Pravnozgodovinski prikaz dokaznega postopanja pri sodiščih slovenskega ozemlja s posebnim obzirom na ljudsko sodišče*, Zbornik znanstvenih razprav (Ljubljana), 1937, XIV/38, 35—84.
827. Dolenc, dr Metod: *Praznični dnevi slovenskega ljudskega sodstva*, Vodnikova pratika, Ljubljana 1, 1936.
828. Dolenc, Metod: *Slovenski pregovori in reki na naše pravo*, Vodnikova pratika, Ljubljana, 1936.
829. Dolenc, dr Metod: *Simbolična pravna dejanja in izražanja med Slovenci*, Slovenski pravnik, Ljubljana, III, 1938, 9—10, 241—258; 323—336.
830. Dolenc, Metod: *O »kravem penezu« in sorodnih dijatrah*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana), XX/1939, 1—4, 272—283.
831. Dolenc, Metod: *O dednih pravicah vdov pri Južnih Slovanih*, Vodnikova pratika, Ljubljana, 1939, 68—75.
832. Dolenc, Metod: *Pravnozgodovinska študija o prisegi pri Slovencih*, Zbornik znanstvenih razprav, 16. letnik, 1939—1940, Ljubljana, Juridična fakulteta 1940, 44—86.
833. Dolenc, Metod: *Priseganje oddavanj do današnjih dni*, Vodnikova prakтика, Ljubljana, 1941, 49—56.
834. Драгић, др Милорад: *Живот је пролазан — част је главно. Крв на Проклетијама*, Политика (Београд), XXXII/1935, 9682 (5. V), 12.
О крвној освети у Васојевићима.
835. Драгићевић, Ристо Ј.: *Митрополит Петар I и мирене крвне освете*, Записи (Цетиње), VIII/1935, XIV/5, 257—260; 6, 327—335.
836. Драгићевић, Ристо Ј.: *Неколика непозната Божишићева писма*, Правни живот (Титоград), XII/1964, 3, 92—101.
837. Драгићевић, Ристо Ј.: *Жена у „Грбаљском законнику“*, Записи (Цетиње), III/1929, књ. IV, 2, 65—73.
838. Драгићевић, Ристо Ј.: *Сок и соџбина*, Записи (Цетиње), XII/1938, књ. XX, 278—288.
839. Dragičević, Risto J.: *Stanislav Borowski: Ostojbinai-Studium z prava carnogorskogiego, Krakov, 1938, Zapisi (Cetinje), XI, 1938, knj. XX, 3, 190—191.*
840. Драговић, Марко: *Клетва и благослов*, Црногорка (Цетиње), I/1884, 22 (21. VI), 189—190.
841. Драговић, М[арко]: *Материјал за историју Црне Горе*, Споменик СКА, Београд, XXV, 1895, 27.
Између осталог и о крвној освети и умиру у Црној Гори.
842. Драговић, Марко: *Тестамент из свршетка XVIII вијека и сенџеница из прве половине XVIII вијека*. (Прилог за судску историју у Црној Гори). Припошћо Марко Драговић. Правник, Београд, 1892, књ. II, 184—187.
843. Драгојловић, Драгољуб: *Институција колективне одговорности код Јужних Словена, Обичајно право и Самоуправа на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 419—429.
844. Дојака, Абаз: *La condition de la femme en famille dans les régions de montagne de notre pays*, deuxième conférence des études albanologiques, Tirana 18—20 janv. 1968, 224—227.
845. Дриљ, А.: *Обичај и закон*, Правник (Београд), III/1893, 477—494; 560—577.
846. Дрљача, Душан — Савковић, Драган: *Кућна задруга у расинском селу Златари*, Синтеза (Крушевац), 1975, 10, 85—97.

847. Дрљевић, Вучета: *Осуда кривца из крвне освете на казну губитка часних права*, Правни зборник (Подгорица), VIII/1940, 9—10, 66—70.
848. Дробњаковић, Боривоје М.: *Проклетија у нашем народном животу. Један раширен обичај на нашем селу*, Правда (Београд), XXX/1934, 10581, 5; (21. IV).
849. Дробњаковић, Боривоје: *Литература [о обичајном праву]*, Етнологија народа Југославије. Први део. „Научна књига“, Београд 1960, 235.
850. Дујовић, Јован: *Трагичан зов једне традиције: 25 убистава из крвне освете последице рата у Владимиру, Побједа, Титоград XXV/1968, 2707, 3, (14. III).*
851. Дулибић, Божо: *Борба муртерских селака за „старо право“*, Шибенска ревија (Шибеник), II/1955, 4—5, 53—70.
852. Дурковић-Јакшић, др Љубомир: *Пољски научењак — испитивач црногорског права*, Зета (Подгорица), IX/1938, 23 (10. VII), 3.
О др Станиславу Боровском.
853. Дурковић-Јакшић, др Љубомир: *Исељавање из Црне Горе због крвне освете*, Зета (Подгорица), X/1939, 25 (25. VI).
854. Дучић, Стеван: *Живот и обичаји племена Куча*, СКА. Српски етнографски зборник. Књ. XLVIII. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 20, Београд 1931.
Види поглавље VI. *Друштвени живот (104—208)*: 1. Заједнички и инкогносци дом с унутрашњим односима и правима у породичном цимоништву. 2. *Племенско уређење*: Браство, племе и народно главарство. Станци, зборови и стари начин сужења (по старим уобичајеним правилима): Руке у казан. Бацање у воду. Гледање у мач вуковац. Пољера по трагу. Душевници. Заклетва. Сок и собина. Закључивање уговора. Добит или камата. Повратак прстена, развода брака, двоженство. Прогонство и плачкање над убицама, блудницама и лопузима. *Крв, лицење и умир*. Освета. Мејдан. Вјера или беса. Пролаз кроз тува села. Аманет. Алаак. Арам. Каменоване.
855. Баповић, Ластва: *Завет и заклетва — сличности и разлике*, Гласник Етнографског института САНУ, Београд XXVIII, 1979, 59—67.
856. Бачан, Влад.: *Ко је од народа долазио на старе српске саборе*, Бранич, Београд II/1888, 669.
857. Бисаловић, др В[еселн] Б.: *Грбљски законик*, Ново време (Београд), III/1943, 607 (25—26. IV), 6.
858. Боновић, Јован: *Обичаји и правне норме код Арбанаса*, Политика (Београд), XXXV/1938, 11 (6.—9. I).
859. Боновић, Марко: *„Етика“ освете. Разговор са адвокатом Митром Радачом на тему крвна освета*, Побједа (Титоград), XXV/1968, 2703 (21. III), 2.
860. Боновић, Никола: *Из старог црногорског права и правних обичаја*, Правда (Београд), XXVI/1930, 106 (19—22. IV), 11.
Тумачење 40-ог и 60-ог параграфа Даниловог законика.
861. Борбевић, др М.: *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, САНУ. Српски етнографски зборник. Књ. LXX. Одељење друштвених наука. Живот и обичаји народни. Књ. 31. Београд 1958.
Види поглавље IX. *Друштвени живот (150—212)*: 1. Брак и породица. 2. Заједница: Старешина заједнице и домаћина. Унутрашњи живот заједнице. Подела вуне у заједници. Заједница и аграрни суд. Како се заједнице деле. Деоба намирница. 2. Род и родовска својина. 3. Село као друштвена и правна заједница: сеоски збор. Заједнички сеоски послови. Забрања ливада. Одредивање времена берби. Заједничке сеоске шуме. Сеоска утрна. Деоба утрине. Сеоски службеници. Пољске шпете. 5. Презивање. 6. Моба („молба“). 7. Позивница („заменување“; „на заменување“). 8. Наполица („наполе“, „исполица“). 9. Надице. 10. Воденице „на ред“. Деоба ујма.
862. Борбевић, Драгутин: *Родовска заједничка земљишна својина*, Лесковачки зборник (Лесковац) 1984, XXIV, 359—364.

863. Борџевић, Тихомир Р.: *Поред Топлице*, Братство VII/1896, 14—103.
Говори о *парастиру* који је, по њему, идентичан са термином *кесим*, затим о *забрану* итд.
864. Борџевић, Тихомир Р.: *Правни обичаји у Срба Караџић* (Алекси-нац), 1899, 3—4, 60—61.
[Садржи опис обичаја: *заклињање хлебом и сољу*, *плаћање с капе на капу*, *јемчење*, *сојевина*, *предрж*].
865. Борџевић, Тихомир Р.: *Правни обичаји у Срба*, Караџић (Алекси-нац), 1899, 5, 92—94.
[Садржи објашњење појмова: *бедава*, *вилозима*, *ваданчко*, *вула*, *домошар*, *чљаак*, *масленке*, *мездараја*, *полетија*, *облог*, *парвсина*].
866. Борџевић, Тихомир Р.: *Правни обичаји у Срба*, Караџић (Алекси-нац), 1900, 8 и 9, 185.
[Садржи објашњење појма *темије* (проклетије)].
867. Борџевић, Тихомир Р.: *Правни обичаји у Срба*, Караџић (Алекси-нац) 1899, 12, 266—267.
[Садржи: питање *чаршије*, *поверење*].
868. Борџевић, Тихомир Р.: *Снахачество*, Караџић (Алексинац) 1901, 10, 201—202.
869. Борџевић, Тихомир Р.: *Др М. В. Смиљанић: Отмице, одбеглице и трагови куповине девојака у српскога народа*, Глас СКА, 1902, књ. 64. — Коло, Београд 1902, књ. III, 322. и 391.
870. [Борџевић], [Тихомир] Р.: *Именик народних назива родбине и сродбине, скупио и уредио Јован Фил. Иванишевић. Сарајево, 1906. Земалска штампарија, цена 1,30 круна, 45. Српски књижевни гласник* (Београд), VII/1907, XVIII/2, 156—157.
871. Борџевић, Тихомир Р.: *Валтазар Богишић*, Српски књижевни гласник (Београд), VIII/1908, XX/10, 798—800.
Некролог.
872. Борџевић, Тихомир Р.: *Грађа за српске народне обичаје из времена прве владе књаза Милоша*, СКА, Београд, Српски етнографски зборник, књ. XIV, 1909.
[Види поглавља: *Изгончење из села*. *Казна сеоска*. *Крвнина*. *Подавање на суд*. *Прадавање света*. *Суд пред трговцем*].
873. Борџевић, Тихомир Р.: *Наши народни обичаји, Наш народни живот*, Београд 1923, СКЗ, књ. 174, 3—22.
О народним правним обичајима види стр. 7.
874. Борџевић, Тихомир Р.: *Куповина жена*, Новости (Београд), V/1925, (7—9. I), 6.
875. Борџевић, Тихомир Р.: *Шта значи камен о врату*, Гласник скопског научног друштва, Скопје 1926, књ. I, 528—530.
876. Борџевић, Тихомир Р.: *Крађа цркава*, Српски књижевни гласник, Нова серија, Београд 1927, књ. XXI, 7, 513—516.
877. Борџевић, Тихомир Р.: *Сеоске занатске организације*, Питања, Гласник Скопског научног друштва (Скопје), II/1927, 1—2, 358—360.
878. Борџевић, Тихомир Р.: *Коњ и оружје као знаци положаја и старешинства*, Књижевни север (Суботица), IV/1928, 7—9, 371—375.
879. Борџевић, Тихомир Р.: *Куповина и отмица девојака у нашем народу*, Српски књижевни гласник, Београд 16. II и 1. III 1929.
880. Борџевић, Тихомир Р.: *Узимање у роду у нашем народу*, ЗБОРНИК У ЧАСТ БОГДАНА ПОПОВИЋА, Београд 1929.
881. Đorđević, Tihomir R.: *Zavjetovane djevojke kod Arbanasa*, SLAVENSKI ZBORNIK, Spomenica o tisućugodišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb, Zajednica slavenskih društava 1930, 378—380.

882. Борђевић, Тихомир Р.: *Једна казна за жене, Наш народни живот*, II, Београд 1930, 157—160.
Смртна казна бацања жене у воду.
883. Борђевић, Тихомир Р.: *Куповина и отмица девојака, Наш народни живот*, II, Београд 1930, 60—90.
884. Борђевић, Тихомир Р.: *Мираз*, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1930, XXXI/3, 206—211.
885. Борђевић, Тихомир Р.: *Домазетство, Наш народни живот*, IV, Београд 1931, 76—81.
886. Борђевић, Тихомир Р.: *Мираз*, НАШ НАРОДНИ ЖИВОТ, IV, Београд 1931, 45—46.
887. Борђевић, Тихомир Р.: *Положај жене, Наш народни живот*, IV, Београд 1931, 10—38.
888. Борђевић, Тихомир Р.: *Посињење, Наш народни живот*, IV, Београд 1931, 61—76.
889. Борђевић, Тихомир Р.: *Развод брака, Наш народни живот*, IV, Београд 1931, 47—60.
890. Борђевић, Тихомир Р.: *Набијање на колац, Наш народни живот*, V, Београд, 1932, 47—69.
891. Борђевић, Тихомир Р.: *Кривичне празноверице*. Гласник Скопског научног друштва, Скопје 1933, књ. XII.
892. Борђевић, др Тихомир Р.: *Кад су се код Срба први пут јавили протести против куповине девојака*, Политика, Београд XXXIII/1937; (23, II).
893. Борђевић, Тихомир Р.: *Кривоклетство за невољу није грех*. — У чланку: *Белешке из наше народне поезије*, Прилози проучавању народне поезије, Београд 1937, IV, 1, 54—56.
894. Борђевић, Тихомир Р.: *Светиња као уточиште*. — У чланку: *Белешке из наше народне поезије*, Прилози проучавању народне поезије, Београд V/1938, 2, 193—199.
895. Борђевић, Тихомир Р.: *Неколике кривичне празноверице у нашем народу*, Полиција, Београд XXVI/1939, 687—699.
Овај прилог обимнији него исти укључен у књизи НАШ НАРОДНИ ЖИВОТ, X, стр. 125—132. Говори о празноверицама којима је циљ да злочинац не буде ухваћен, о откривању злочинца, о лажном сведочењу, заклетви и кривоклетству, утицају на судије у корист кривца и сл.
896. Борђевић, Тихомир Р.: *Кућа као уточиште, Белешке о нашој народној поезији*, Прилози проучавању народне поезије (Београд), VI/1939, 2, 190—194.
897. Борђевић, Тихомир Р.: *Поступање са вештицама у нашем народу*, Политика (Београд), XXXVIII/1941, 11710 (6. — 9. I).
898. Борђевић, Тихомир Р.: *Село као суд у нашем народном обичајном праву*, Зборник Филозофског факултета у Београду, Београд, књ. I, 1948, 267—291.
899. Букић, Т[рифун]: *Кроз Паштровиће*, Политика (Београд), XXXII/1935, (18. VII), 7.
Пише и о паштровским правним обичајима и наводи одломке из појединих исправа.
900. Букић, Т[рифун]: *Посланице владике Саве и Петра I*. Кроз паштровске старине, Политика (Београд), XXXIII/1936, 10139 (15. VIII), 8.
901. Бурђев, Бранислав: *Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Гласник САНУ, Београд 1950, књ. II, 2, 350—351.
Указује и на народно судство у Црној Гори за турске власти.

902. Бурђев, Бранислав: *Значај црногорског збора у XVII вијеку, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 269—301.
903. Буричић, Милутин: *Залог у шиптарском обичајном праву*, Зборник радова Више економске школе у Пећи, 1964, књ. I, 217—233.
904. Буричић, Милутин: *Положај жене у шиптарском обичајном праву*, Зборник радова Више економске школе, књ. II, Пећ 1965.
905. Ђуричић, др Милутин: *Arbanaška zakletva — beja*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, (Zagreb) 1975, 46, 5—144.
906. Ђуричић, Милутин: *Literatura i izvori [o beski kod Albanaca]*, ARBANASKA ZAKLETVA — BEJA, Zagreb 1975, 141—144.
907. Ђуричић, Милутин: *Da li je postojao Zakon Leke Dukadina*, Advokatura (Beograd), II/1976, 2, 54—56.
908. Буричић, др Милутин: *Право пречег прибављања некретнина у албанским обичајима*, Адвокатура (Београд), II/1976, 3, 102—106.
909. Ђуричић, др Милутин: *Besa žene i djeteta*, Odvjetnik (Zagreb), L/1977, 9, 399—403.
910. Буричић, Милутин: *Вампири и ванбрачно очинство*, Анали Правног факултета у Београду, Београд 1977, 573—577.
911. Ђуричић, др Милутин: *Depozit krvnine — jedan od najstarijih depozita*, Odvjetnik (Zagreb), L/1977, 5—6, 199—201.
912. Буричић, др Милутин: *Обдукција у обичајном праву Албанаца*, Адвокатура (Београд), III/1977, 2, 67—68..
913. Ђуричић, др Милутин: *Sok i sodžbina u albanskim običajima*, Odvjetnik (Zagreb), L/1977, 7—8, 282—286.
914. Ђуричић, др Милутин: *Transformacija starih običaja u pravnom životu na Kosovu*, Odvjetnik (Zagreb), L/1977, 11—12, 535—537.
915. Ђуричић, др Милутин: *Ognjište i nasleđivanje*, Odvjetnik (Zagreb), LI/1978, 3—4, 146—154.
916. Буричић, Милутин Р.: *Литература и извори [о дорзонији]*, ЧУВАРИ БЕСЕ, САНУ, Београд 1979, 169—174.
917. Буричић, др Милутин: *О методу сакупљања албанских правних обичаја*, Анали Правног факултета у Београду (Београд), XXVII/1979, 5—6, 496—505.
- Садржај: 1. Старија обичаја, 2. Техника истраживања. 3. Оријентација при истраживању. 4. Користићење упоредног метода.
918. Буричић, др Милутин: *Господар куће код Албанаца*, Гласник Одељења Друштвених наука, ЦАНУ, Титоград 1981, 3, 127—173.
- Садржај: Увод. 1. Избор и смењивање господара куће: а) Избор. б) Устоличење господара куће. в) Смењивање господара куће. а) Спољни утицај на избор и смењивање господара куће. 2. Круг лица на која се простире моћ господара куће. 3. Репрезентовање куће. 4. Господар куће као оружани поглавица. 5. Економска моћ господара куће: а) Распољивање радних снага. б) Вођење домаћинства. в) Вођење економата. 6. Одговорност господара куће за своје укућане: а) Одговорност за деликте. б) Грађанскоправна одговорност. в) Одговорност према обичајним судом. 7. Унапређење фамилије и женидбени послови. 8. Господар куће као судија: а) Опомена и укор. б) Батинање. в) Изгнанство из куће. г) Смртна казна. 9. Однос према већу мушкарца. 10. Моћ господара куће при деоби. 11. Однос према госту и слуги: а) Однос према госту. б) Однос према слуги. Закључак.
919. Ђуричић, Милутин: *Moratorijum u albanskim običajima*, Advokatura (Beograd), VI/1980, 3, 12—18.
920. Ђуричић, др Милутин: *Plemenski moral i zaštita*, Advokatura (Beograd), VI/1980, 4, 45—53.
921. Ђуричић, др Милутин: *Kazne u običajnom pravu Albanaca na Kosovu*, Advokatura (Beograd), VII/1981, 2, 50—55.
922. Ђуричић, др Милутин: *Kumstvo — delikt starog sakralnog prava*, Advokatura (Beograd), VI/1981, 2, 60—62.

923. Đuričić, dr Milutin: *Uloga devera u suzbijanju krvnih zavada i osveta*, Advokatura (Beograd), VII/1981, 2, 56—59.
924. Đuričić, Milutin: *Osporavanje očinstva po albanskom običaju*, Advokatura (Beograd), X/1984, 2, 66—69.
925. Đurović, dr Radomir: *Običajno pravo i agrarni odnosi kod jugoslovenskih naroda*, Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), LVIII/1972, XLVII/4, 383—397.
926. Đurović, Radomir.: *Običajno pravo i agrarni odnosi kod jugoslovenskih naroda. Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama*, SANU, Beograd 1974, 467—497.
927. Ердељановић, др Јован: *Обичају племена Куча у Црној Гори*, Дело (Београд), XI/906, XXXIX/5, 235—251.
Садржај: 1. Друштвени обичаји и правила: Рођење и крштење. Промена имена. Жендба. Отмица. Просјаба. Углава. Сваба. Жендба у Арбанаса. Невеста. Првич. Окнађе скута. Погребни обичаји. Побратимство и по-сестримство. Гостопримство. Поздрав. Сједник. Моба. Помагање плајене-ника. Мегадн. — 2. Верски обичаји [...]
928. Ердељановић, др Јован: *Неке црте у формирању племена код динарских Срба*, Гласник Географског друштва (Београд), 1921, 5, 67—79.
Садржај: Племне има територију, која је племенска заједница или племен-ски комун; засебно име; нема јачих дијалектских разлика, верује да по-тиче од једног претка; састављено је од братства; изворне скупштине; пле-менски суд; демократски карактер племенског уређења.
929. Ердељановић, др Јован: С. С. Бобчевъ: *Българската челядна за-друза. Историско-правни студии*. Отпечатано отъ „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, књига XXII, 208, Со-фия 1907, Гласник Географског друштва (Београд), 1921, 5, 289—293.
Проширена верзија студије о књизи С. С. Бобчева објављена у „Narod-описny vestnik československi“, 1908, 9—10, 212—217.
930. Erlich, Vera St.: *Upitnik ankete o porodičnom životu na selu. Uputa za istraživača*, JUGOSLAVENSKA PORODICA U TRANSFORMACIJI, Studija u tri stotine sela, Zagreb 1971, 487—495.
Садржи групе питања: I. Oblik i veličina porodice. II. Sklapanje braka. III. Položaj muškaraca i žene. IV. Odnos između muža i žene. V. Odnos rodi- telja i djece.
931. Erceg, Ivan: *Branko Peruničić: Postanak i razvitak baština na po- dručju Subotice*, Zadrुžni arhiv, 1958, 6, 122—125.
932. Esih, dr Ivan: *Život i djela Baltazara Bogišića*, Dubrovački vjesnik (Dubrovnik), VIII/1958, 399 (17. V).
933. Ж[иваљевић], Д[имитрије] Д.: *Радмила Петровић: Васојевички закон од дванаест точака г. Илије Јелића*. Београд, 1930, Живот и рад (Београд), III/1930, VII/35, 871.
934. Живаљевић, Дим[итрије] Д.: † *Др Илија М. Јелић*, Живот и рад (Београд), IX/1936, XXIV/154, 126—127.
Некролог.
935. Живановић, др Тома: *Историја српског кривичног права*, ОСНОВИ КРИВИЧНОГ ПРАВА. Општи део, Београд 1922, 33—36.
936. Ж[ивојиновић], Ј[ован]: *Именик народнијех назива родбине и сродбине*. Скупио и уредио Јован Фил. Иваншесвић. Сарајево, 1906. Издање пишчево. Земаљска штампарија. Цијена К 1.30. При- лог „Школском вјеснику“, 1906. — „Летопис Матице српске“ (Нови Сад), 1907, CCXLVI/6, 111—114.
937. Ж[ивојиновић], Ј[ован]: *Др Александар Митровић: Жендба и удаба у сјеверној Далмацији*. Прештампано из Архива, Београд 1906, 8, Летопис Матице српске (Нови Сад), 1906, CCXL/6, 107—109.

938. Zontar, Josip: *Metod Dolenc: Pravna zgodovina za slovensko ozemlje. Sostavni očrt. Akademski založba, Ljubljana 1935*, Ljubljanski zvon (Ljubljana), LVI/1936, 293—295.
939. Zontar, Josip: *Kranjski sodni red za detelska sodišča iz leta 1535, Zgodovinski časopis — Kosov zbornik, 1952—1953, VI—VII, 566—587.*
940. Zontar, Josip: *Razvoj deželjskih sodišč na Gorenjskem, Slovenski pravnik, Ljubljana 1938, 221—224.*
941. Zontar, J[ože]: *Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav Juridичне fakultete v Ljubljani, Ljubljana, XXX, 1945/46, 163.*
942. Zontar, Jože: *Posebno sodišče za kmetske podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem, Zgodovinski časopis, Ljubljana IX/1955, 1—4, 87—106.*
943. Zontar, Jože: *Skupna podloga zgodovine slovenskega prava, Slovenski pravnik, Ljubljana 1933.*
944. Загорски: *Крвна освета, Браник (Нови Сад), X/1894, 3, 1—2.* " О крвној освети у Црној Гори.
945. *Zakonik Leke Dukadina. Pravni leksikon, »Savremena administracija«, Beograd 1964, 1066—1067.*
946. Zaninović, Antonin: *Dva latinska spomenika o sklapanju pobratimstva u Dalmaciji, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb) 1971, XLV, 713—724.*
947. Zaplata, Rudolf: *Izmirenje krvno zavađenih Crnogoraca 1810. godine. Narodni običaji i svečanosti prigodom izmirenja krvno zavađenih Crnogoraca. Iz zabilježaka francuskog pukovnika Viala de Sommiera na službenom putu kroz Crnu Goru 1810. godine. Uloga izabranog narodnog suda kod našeg naroda u Crnoj Gori, Jugoslovenski list (Sarajevo), 1936, 294, 11.*
948. Zaplata, Rudolf: *Naši stari narodni sudovi, Jugoslovenski list (Sarajevo), 1937, 303, 11.*
O narodnim sudovima u Crnoj Gori.
949. *Zbirka oдабраних народних пословица, Књижевни север (Суботица), X/1934, 7—10, 281—300.*
Види: XVIII. О својини (289). XXIII. О аугу. XXV. О старешинству (292). XXXVI. О праву. (296). XXXVII. О правди (297). XXXIX. О разлогу и закону (297).
950. Зега, Никола: *Проклетија. Народни обичај у Сврљигу, Стожер (Београд), I/1930, 1, 30—31.*
[О народном сужењу клетвом].
951. Зејнели, Зејнел: *Полако нестаје крвна освета. Примирје после четири године, Политика (Београд), LXXVI/1980, 238/7, 11; (28. I).*
952. Зимоњић, Б. Ст.: *Одломци из обичаја српског народа у Херцеговини, Босанска вила (Сарајево), IX/1894, 223—224; 250—252; 266—267; 283—284; 297—298.*
Види одељке о: деоби, деоби међу браћом, моби, „сумјесу“ или супону.
953. Zmajević, Mario: *Povijesni osvrt na razvoj narodnog sudstva u Moslavini u toku NOB-e, Naša zakonitost (Beograd), XXVIII/1974, 11—12, 1035—1047.*
954. Zobkov, M.: *Pravo pređe kipovine u otomansko-bosanskom zakonodavstvu, Mjesečnik (Zagreb), XXXII/1926, 5—6, 207—238; 7, 294—309.*
955. И. П.: *Из црногорског права, Српски књижевни гласник, НС (Београд), 1929, XXVIII/3, 236—237.*
Белешка о књизи др Илије М. Јелића: *Васојевички закон од дванаест точка и Радамиле Петровић: Законик Петра I владике црногорског.*

956. И. С. П.: *Др Илија М. Јелић: О браколомству. (Издавачка књи­жара Рајковића и Буквића)*, Књижевни полет (Шабац), I/1929, 2, 92.
957. Иванишевић, Јован Ф.: *Сегенција о помирењу Цетињана. Од 29. марта 1826*, Босанска вила (Сарајево), VII/1892, 29, 448—449.
958. Ivanišević, Jovan F.: *Doskorašnji uobičajeni pravni odnosi među mužem i ženom u Crnoj Gori, Nada* (Sarajevo), III/1897, 1, 10—11.
959. Иванишевић, Јован Ф.: *Именик роднице и сродства*, Бранково коло (Сремски Карловци), X/1904, 51—52, 1654.
960. Иванишевић, Јован Ф.: *Освета. (Истинита прича из Црне Горе из четвртине XIX вијека)*, Босанска вила (Сарајево), XXIV/1910, 16—17, 240—241.
961. Иванишевић, Ј[ошић]: *Крвна освета и умир крви*, Алманах — Ше­матизам зетске бановине, 1931, 188—193.
962. Ivanišević, Frano: *Poljica*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb), 1904, IX, 191—326; 1905, X, 1, 1905, X, 2.
[Sadržaj: Privatno pravo: porodica, stvari, obaveze (292—315); javno pravo: seoska opština, građanski i kazneni postupak, kazneno pravo (322—325); Pravni običaji: pogađanje, pozajmljivanje, dogovori, zaklinjanje, pobratimstvo i pose­strimstvo, svade, psovke, kletve (15—27)].
963. Ivanišević, Frano: *Poljička Knežija*, Nova Evropa (Zagreb), 1932, XXV/12, 592—597.
964. Ivanišić, Nikola: *Bogišić u Odesi 1871. god*, Anal. Historijskog insti­tuta u Dubrovniku (Dubrovnik), 1953, II, 411—418.
Rad na proučavanju običajnog prava slovenskih naroda.
965. Ivanova, J. V.: *Kanuni Lekë Dukagjinit, sprovë e karaktereve histo­rike*, Buletini i Universitetit Shtetëror të Tiranës (Tirana), seria Shkencat shoqërore, 1960, 2.
966. Ivančević, Petar S.: *Odor, izor, nametak. (Srpski narodni pravni obi­čaj)*, Bosanska vila (Sarajevo), XXII/1907, 5, 71; (15. III).
967. Ивковић, Милка: *Др Иван Беуц: Осорска комуна у правнопови­јесном свијетлу. Вјесник Државног архива у Ријеци, Свезак I, Ријека 1953, 5—161*, Историјски гласник (Београд), 1955, 3—4, 166—170.
968. Ивошевић, Васо: *Корисна и интересантна студија: др Борђе Мило­вић: „Прилог проучавању кривичних судова добрих људи у ко­мунитати тополској, Стварање (Титоград)*, XV/1960, 7—8, 686—687.
969. Ivšić, dr Milan: *Seljačko imovinsko pravo u svietlu kulturnih tekovina hrvatskog naroda napisao dr Milan Ivšić*. Pretiskana iz Hrvatske smotre 1944, br. 1—2, Zagreb, 1944, 16.
970. *Izvorni tekst Poljičkog statuta. Preveo Zvonimir Junković*, Poljički zbornik, I, Zagreb 1968, 32—103.
Sadržaj: O izdajici, zalogu i nasilju. Prokuratoru mogu podnijeti tužbu protiv krivca i skupiti desetinu. O ropstvu. O tome kad je tko napadnut. Tabla. Crkvene stvari. O prokletstvu. O diobi. Poglavlje o parnici. O svadbi i tuč­njavi. O ranama. O ranama na ruci. O krvi. Tko odleži zbog tučnjave. Kad tko izbije ženu. Kazne. O provali. O pisaru. Poglavlje o baštinama. Zakon o sinovima i očevima. Što je nepokretno a što pokretno. O prodaji plemenština. O zamjeni. Zakon za kokoši. Zakon o vrtu. Kad se tko iznevjeri gospodi. O gajevima i pašnjacima. O gajevima i ispašama. O ispašama. Zakon o diobi gaja ili pašnjaka među suseljanima. O pašnjaku. O oranicama. Poglavlje o popaši. Zakon o svinjama. O jamstvu. O plemenštinama. O prizivu. O pristavima. O dugovima i pozivima. O parnici. O kaznama. Kazne. O krađi. Kad se uhvati ukradeno. O lupežima. Za nevjeru. Zakon o kolovodama. Zakon o redu u mlinu. Zakon o sužnjevima. O poganu grijehu. O šteti. Zakon o psima. Zakon o ribama. Isus 1476, dana 6. kolovoza. Kad kmetić odlazi od svog gospodara. O mjeri za žito. 17. lipnja 1623. O prodaji vina. O najamniku. O granicama k međama. Zakon o vuku. U ime Isusovo, amen. Tko što otme pljačkašu. Tko otme štogod vojsci. O siročetu. O putovima. Kad tko štogod otme lupežu. O vinogradu na tuđoj zemlji. O vodama. Kad životinja ubije. O životinjama međusobno. Zakon o mesu koje se prodaje u mesnici. Trgovac. O prodaji mesa. O lupežu u selu. O trgovcima. O zlostavljanju žena. Zakon o lovu na divljač. O vješticama i čarobnicama. O nasilnom otmjanju djevo­jaka. Dodatak.

971. Plešić, Fran: *Бобчев Ст. С.: Историја на старобългарско право. (Лекции и изследованија), Софија, 1910, Ljubljanski zvon (Ljubljana), 1910, 120.*
972. Илић, др Ананије: *Библиографија [о кућној заједници у Црној Гори], Систем права о кућној заједници у Црној Гори, Београд 1936, 197—200.*
973. Илић, Ананије: *Како се некада судило убицама из крвне освете и како се иста стишавала, Правни зборник (Подгорица), VI/1938, 1—2, 13—19.*
974. Илић, Ананије: *Како су некада у Црној Гори саме општинске управе доносиле прописе како да се казне извесна кривична дела, Правни зборник (Подгорица), VI/1938, 9—10, 186—187.*
975. Илић, др Ананије: *Случај да је обичајно право дерогирало законски пропис, Правни зборник (Подгорица), VI/1938, 1—2, 13—19.*
976. Имамовић, Мустафа: *Сеоске општине у Босни и Херцеговини 1878—1914, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ Београд, 1974, 243—255.*
977. Ismaili, H[ilmi]: *Besa и обичајном праву Albanaca, Gjurmine albano-logjik (Pristina), I, 1971.*
978. Ismaili, Hilmi: *Burimet e së drjetës në bazë të cilave djkon pleqënia, Drjeta — Pravo (Pristina), IV/1980, 3—4, 307—321.*
979. J.: *Црногорац о Црногорцима. (Мићун Павићевић: Црногорско правосуђе и правно схватање у анегдотама, Загреб, 1933), Српски књижевни гласник (Београд), HC, 1934, XLI/2, 152.*
980. J. D. S.: *Ubistvo iz krvne osvete u Đakovici, Pravda (Beograd), XXXV/1939, 12516 (10. IX), 10.*
981. J. P.: *Krvni mir. Pripovijetka iz Hercegovine, za narod napisao: Svet. Corović. U Mostaru u štampariji knjižare Paher i Kisić, 1894, Brankovo kolo (Sremski Karlovci), III/1897, 19, 603—604.*
982. Jagić, Vatroslav: *Dr Franc Miklosich: Die Blutrache bei den Slaven (Krvna osveta kod Slovena), Beč, 1887, Izabrani kraći spisi, Zagreb, Matica hrvatska 1948, 480—484.*
Objavljeno u Archiv für slawische Philologie, X/1887.
983. Janković, Julije: *Nešto iz udruga varaždinskih vodeničara, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1902, 7, 394—396.*
984. Janković, Tel.: *Krađe u našim i stranim narodnim poslovicama, Zandarmerijski kalendar za 1937. godinu, 193—200.*
985. Jantolek, Stevan: *Pravo i običaj, Godišnjak na Pravnoekonomski fakultet vo Skopje, II tom, 1955, 289—300.*
986. Janjić, Stjepan: *Porodična zadruga u Istočnoj Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Sarajevo). Nova serija. Etnologija. Sv. XXII, 1967, 109—144.*
Sadržaj: Naziv zadruge (110—111). Domaćin zadruge (111—121). Domaćica, maja, stopanica (121—123). Podjela poslova (123—125). Miraz, prcija ili osobina (125—128). Raspodjela vune (128—129). Dioba zadruge (129—132). Udovica, najamnica, domazet i drugo (133—137).
987. Janjić, Stjepan: *Suvlasničke vodenice na Savi u Bosanskoj Posavini, Etnološki prilozi, 1978, 1, 217—227.*
988. Janjićerova, Kata: *Trebarjevo, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb, 1901, VI, 2, 187—240.*
[Sadržaj: Pravni običaji: običaji kod stvarnog prava, običaji kod oveznog prava (228—248)].
989. Jasinski, M[ihail]: *Kada i na koji je način bio sastavljen Kastavski statut? — Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete v Ljubljani, Ljubljana, III, 1923/24, 127.*

990. Jasinski, Mihail: *Prehod od ustnega običajnega prava k pisanem zakonu, Zbornik znanstvenih rasprav*, IV letnik 1924—1925, Ljubljana, Juridična fakulteta, 1925, 1—18.
991. Јевтић, Боривоје: *Отмица*, Српски књижевни гласник, НС (Београд), 1938, *LIII/8*, 561—569.
Приповетка из Босне.
992. *Један примјер отмице из доба Владике Рада*. (Из Зетског гласника, 1931), Побједа (Титоград), *XXIX/1972*, 3126 (3. IX).
Приредила Загорка Беркуљан.
993. Ј[елавић], др [Иво]: *Др Валтазар Божишић: Правни чланци и расправе*. (Библиотека за правне и друштвене науке. Београд, 1927. Издавачка књижарница Геце Кона), Воља (Београд), *II/1927*, *II/4*, 314—315.
994. Јелић, др Илија: *О браколомству*, Раскрсница (Београд), *II/1924*, *IV/20*, 41—44.
Недовршено.
995. Јелић, др Илија М.: *Литература [о крвној освети и умиру крви]*, Крвна освета и умир крви у Црној Гори и Северној Албанији, Библиотека Архива за арбанску старину, језик и етнологију, Београда, Издавачка књижарница Геце Кона, 1926, 145—146.
996. Јелић, др Илија: *О браколомству с теоријског и практичног гледишта*, Полиција (Београд), *XIII/1926*, 3—4, 131—138; 5—6, 212—220; 7—8, 305—316; 9—10, 439—449; 13—14, 613—619.
997. Јелић, др Илија М.: *Крвна освета и умир код старих културних народа*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1927, *II*, 72—80.
Садржај: 1. Мисирци. 2. Јевреји. 3. Вавилоњани и Асирици. 4. Индијци. 5. Грци. 6. Римљани. 7. Германи. 8. Арабљани. 9. Исламски народи.
998. Јелић, Илија М.: *Старо црногорско правосуђе*, Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1927.
999. Јелић, Илија М.: *Старо црногорско правосуђе, Црна Гора и Црногорци*, Београд, 1927, 267—277.
1000. Јелић, др Илија М.: *Казна противу брака и њена реформа*, Време (Београд), *IX/1929*, 2872—2875, (22. XII—26. XII).
Садржај: Стари казнени систем код разних народа и у разна времена. Убијање браколомника као обичај. Одсепање носева због браколомства. Угушивање у води због прелубе. У Београду су прелубнике тргали у пак и бацали у Дунав. Бичевање на јавном месту. Коњима на репове и мазање катраном. О поповима и женскаршима.
1001. Јелић, др Илија М.: *Члан 16. Грбаљског законика*, Полиција (Београд), *XVII/1930*, бр. 11—12.
1002. Јелић, др Илија М.: *Правна природа снахачења*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1931, *IV*, 11—15.
1003. Јелић, др Илија М.: *Да ли је снахачење правни обичај? Одговор г. др. Б. Грашићу*, Живот и рад (Београд), *V/1932*, *XI/68*, 957—959.
Одговор на чланак у бр. 64/1932.
1004. Јелић, др Илија М.: *О гостинској обљуби у нашем народу*. Одговор г. Мил. С. Филиповићу, Живот и рад (Београд), *VI/1933*, *XVI/96*, 995—999; *XVI/97*, 1050—1059; *XVI/98*, 1129—1130.
Одговор на чланак објављен у Српском књижевном гласнику за 1933. год. 319—320.
1005. Јелић, др Илија М.: *Шта значи камен о врату? Одговор г. Мил. С. Филиповићу*, Живот и рад (Београд), *VI/1933*, *XVII/103*, 1432—1448.
Осврт на приказ истоимене пишчеве расправе објављен у Гласнику Скопског научног друштва, 1932, *XI* 277—279.

1006. Јелић, др Илија М.: *Казне и мере за сузбијање корупције у старој Црној Гори*, Народна одбрана (Београд), XI/1936, 21, 447—450; 33, 616—618.
1007. Јелић, др Илија М.: *Како су стари Црногорци сузбијали корупцију*, Народна одбрана (Београд), XI/1936, 20, 400—402; 21, 415—417.
Садржај: 1. Појам и суштина корупције код старих Црногораца. 2. Дух и карактер старих Црногораца.
1008. Јerković, R. D.: *Dioba zemlje u Neretvi u mletačko doba*, Napredak (Sарајево), XV/1940, 3, 28—30.
1009. Јованџин, У.: *Хаџи Бера и крвна освета*, Весник Српске православне цркве (Београд), VI/1954, 118.
1010. Јовановић, Алекса С.: *Задруга по прописима нашег Грађанског законика*, Гласник Српског ученог друштва (Београд), књ. XXXVI, 1872, 220—271.
Садржи поглавља: Историски значај наше задруге (222—226). Појам наше задруге (226—235). Лични стварни однос задругара (235—242). Узроци распадна задруга (242—247). Деоба задруге (247—257). Наслеђе уопште и у задрузи (258—268). Братство као задружни облик (268—271). Завршетак (271).
1011. Јовановић, Алекса С.: *Наследно право у старих Срба*, Отаџбина (Београд), књ. XIX, 74, 257—290.
1012. Јовановић, Алекса С.: *О старинама (правним) у врањској покрајини*, Српске новине (Београд), 1878, бр. 242.
1013. Јовановић, Алекса С.: *Општинске прилике*. — „Порота“ (Београд), II/1881, стр. 283.
1014. Јовановић, Алекса С.: *Приноси за историју српског обичајног права*, Српски правник (Београд), II/1883.
Садржај: 1. Ускочница (79). 2. Опет ускочница (94). 3. Отмица (111). 4. Мирна деоба задруге (125). Отраници српске куће (136)].
1015. Јовановић, Алекса С.: *Деоба задруге. Приноси за историју српског обичајног права*, Наставак из Српског правника за 1883. годину, Српске новине (Београд), 1885, бр. 4.
1016. Јовановић, Алекса С.: *Примери старог српског правосуђа*, Бранич (Београд), V/1898, 17, 586—596; 22, 781—787; VI/1899, 4, 145—157.
[Садржи: 1. Родоскривење. 2. Убиство жене. 3. Казна бунтовника. 4. Покушај убиства у одбрани баштине. 5. Убиство мужа. 7. Мртав шиба: а) убиство брата и сјаповца; б) разбојничко убиство. 8. Помама].
1017. Јовановић, Алекса С.: *Рад на „торжественим законима“*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), VI/1911, XI/2, 95—100; XI/3, 169—177.
Види одељак: IV. Наслеђе и непокретна својина по обичајном праву (169—177).
1018. Јovanović, др Božidar: *Vasilije Subotić: Pregled bitke Kosovopoljske i junačkog dela Obilićeva, izgrađen po pravu naroda, etiki, psihologiji, i po opščevladajućem u vreme događaja ovi mnjenjijama*, Novi Sad, 1984, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo (Београд), VI/1959, 1, 134—137.
1019. Јовановић, Јован: *Јован Поповић — Липовац о црногорској жени*, Библиографски вјесник (Цетиње), IX/1980, 2, 203—219.
Садржај: Црногорка — чобаница. Права и дужности Црногорке у породици. Црногорка — војник, родољуб, јунак. Црногорка — посестрима. Улога Црногорке у крвној освети. Поштовање личности и чување части црногорске жене.
[Превод и коментар текста Јована Поповића-Липовца: „Црногорске жешћини“ објављеног у Петрограду 1887. год.]
1020. Јовановић, Јован: *О нашим свадбеним обичајима*. По Јовану Поповићу Липовцу, Побједа (Титоград), XXXVII/1981, 5429—5434, (16. I.—21. I).

- Садржај: Уводне напомене. Рада удаја. Необични бракови. Запис о себи. Дјеца су се могла и вјенчати. Прескупа одавка. Још једна непослушна вјереница. И кћерка Луке Вукловића. Колекциони бојкот. Закон и пракса. Прва битка. Како су просили Зору. Велика просиба. Оа просиба до куће. Родитељски благослов и обућа. Растанак с капом. Повратак сватова. Прилазак двору. Улазак у кућу. Први дани у дому. Прва посјета родбине. Права и обавезе.
1021. Јовановић, Јов. М.: *Законодавство у XVIII и XIX вијеку у Црној Гори*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), 1909, књ. VIII, 5—6, 349—364; 1910, књ. X, 1, 19—33; 2, 90—100; 3, 179—189; 4, 287—295; 5, 372—381.
[Доноси текстове Законика Владике Петра I, Решења Сената под Владиком Радом и Законик кнџа Данила.]
1022. Јовановић, Јован В.: *Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју*, Лесковачки зборник (Лесковац), I, 1961, 28—32.
Садржај: Лазине. Арнчија, арнчике и арнице. Баче. Заштита земљишне својине. Оптерећење земљишне својине. Поседање аграрне својине у Поречју од лесковачких чорбаџија.
1023. Јовановић, Мил. К.: *О Арнаутима. (Крвна освета и беса)*, Полиција (Београд), VII/1920, 1—2, 11—21.
1024. Јовановић, Милан Р.: *Montenegrinische Rechtsgeschichte, Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaften*, Band XV, Stuttgart, 1885.
1025. Јовановић, Мих.: *Црнопољска клисура некада царство качака, сада је крај у коме бесни крвна освета*, Политика (Београд), XXXIV/1937, (5. IV), 8.
1026. Јовановић, Мих.: *Тешке су жртве крвне освете. У Дреници*. Кад државни закон осуди убицу, ипак га чека неумитни закон крвне освете, Политика (Београд), XXXV/1938, (31. I), 12.
1027. Јовановић, Мих. П.: *Наслеђивање у задрузи*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, II/1, 59—64.
1028. Јовановић, др Петар: *Порече*, СКА, Српски етнографски зборник. Књ. II. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 28, Београд, 1935.
Види одељке: *Гостолубље* (300); *дружелубље* (301); *осећање правде и слободe* (301).
1029. Јовановић, С.: *Народно осећање правичности и народни судови*, 20. октобар (Београд), III/1946, 57, (5. I), 5.
1030. Јовановић, др Слободан: *Селачка држава у нашој новијој прошлости*, Наше Село, уредио др Милосав Стојадиновић, Београд, 1929, 244—248.
1031. Јовић, М.: *Народни суд*, Право (Београд), I/1885, 58.
1032. Јовић, С.: *Земљишне својине у Доњем Душнику*, Гласник САНУ (Београд), IV/1, 1952, 214—215.
1033. Јовићевић, Андрија: *Вересија у нашем народу*, Оногшт (Никшић), I/1899, 1, 1—2.
1034. Јовићевић, Андрија: *Ријечка нахија и Црној Гори*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена (Zagreb), 1906, svezak XI, 1.
[Sadrži: *Pravni običaji* (52—58)]
1035. Јовићевић, Андрија: *Црногорско приморје и Крајина*, Насеља и порекло становништва. Књ. 11. Српски етнографски зборник. Књ. XXIII. СКА, Београд, 1922, 1—172.
Види: VI. *Етничке особине* (139—171); 2. *Обичаји* (141—149); *Пишање и сунчање*. *Женидаба*. *Смрт*. *Побратимство*. *Поздрављање*. *Судови*. *Моба*. *Молба*. *Рапка*. *Гусле*. *Колеба*. *Умвр*. *Вабење* *мазије*.
1036. Јовићевић, Андрија: *Малесија*, СКА, Српски етнографски зборник. Књ. XXVII. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 15. — Београд 1923.

Види одељак: VI. Друштвене организације (79—112): 1. задруга (79—81). 2. Братство (81—82). 3. Племе (82—85). 4. Војвода (85—88). 5. Барјактар (88—92). 6. Судство (92—96). 7. Закон Леке Дукавинија (96—98): а) Наслеђе. б) Крађа. в) Наслана штета. г) Уврједа части. д) Свађе и убиства. 8. Народна скупштина (98—101). 9. Беса (101—103). 10. Освета (103—105). 11. Умир (105—108).

1037. Јовићевић, Андрија: *Зета и Љешкопоље*, СКА. Српски етнографски зборник. Књ. XXXVIII. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 23, Београд 1926.
Види одељак: Правни односи (395—396); привредне и економске прилике; 1. облици својине (396—405): а) Негадње стање. Агаџици и односи ратаја према агама. б) Данашње стање. Својина посебна и општа.
1038. Јовићевић, Андрија: *Porodica, privatno pravo u Riječkoj nahiji u Crnoj Gori*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, (Zagreb), 1929, XXVI.
1039. Јовичић, Владимир: *Прилози са тематиком из области уређења државе, законодавства, права, економије, политике и финансија у часопису Отаџбина (1875—1892)*, Врањски гласник (Врање), XI, 1975, 523—528.
1040. Јојић, Момчило: *Крвна освета и умир у најстаријим облицима задржала се и данас у планинама око Будве*. Колико је свирепа крвна освета — толико је племенито праштање ономе ко је у црно завио један дом, Политика (Београд), XXXV/1938, 10817 (11. VIII), 8.
1041. Josipović, Ivo: *Krvna osveta i njen krivično pravni tretman*, Pitanja (Zagreb), XIV/1982, 10—12, 2024.
Садржај: 1. Увод. 2. Metodološke napomene. 3. Krvna osveta kao društvena pojava (općenito). 4. Krvna osveta u našim krajevima. II. Kanun Leke Dukavinića. 3. Krivično pravni tretman krvne osvete. 4. Krivično pravna kvalifikacija ubojstva iz krvne osvete: 1. Razdoblje od 1945—1951. godine. 2. Razdoblje od 1951—1959. godine. 3. Razdoblje od 1960 do konačnog donošenja novog krivičnog zakonodavstva. 5. De lege lata aspekt problematike: 1. Pravni osnov i opravdanost. 2. Odredbe zakona republike i pokrajine relevantne za krivično pravni tretman krvne osvete. 3. Neke posebne odredbe u KZ SAP Kosova. 4. Kvarenje krvne osvete i posljedice na krivičnompravnom planu. 6. Problem krivnjice izvršioца krvne osvete, te kaznene politike kao dileme u tretmanu ove pojave. 7. Umjesto zaključka.
1042. Јошић, Слободан: *Земљишне својине у Доњем Душнику [у Запању код Ниша]*, Гласник САНУ (Београд) књ. IV, 1952, 1, 213—218.
Садржи поглавља: Баштинска својина. Заузимање земље и просторно ширење баштина. Расподела. Правно ублачавање. Заједничка земљишна својина. Аграрни односи.
1043. Јудин, Љубомирка: *О праву земљишне својине граничара у војној граници у XVIII и XIX веку*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду (Нови Сад), 1967—1968, II, 397—426.
1044. Jurjević, Juraj: *Solidarnost u životu sela*, Napredak (Sarajevo), XIII/1938, 1, 1.
1045. Јутронић, Андре: *Dunata Kavanjin*, njen miraz i vjenčani ugovor iz г. 1669, Radovi JAZU u Zadru (Zadar), IV—V, 1959, 467—490.
1046. К.: *Историја старог бугарског права*, Српски књижевни гласник (Београд), X/1910, XXIV/1, 78.
О књизи Стефана Бобчева: Историја на старобугарското право, Софија 1910.
1047. К.: *Једна нова књига о задрузи*, Српски књижевни гласник (Београд), X/1910, XXV/10, 799—800.
О књизи Ва. Алексисјева: Ist die Zadruga — Haus-Kommunion eine juristische Person? Eine Studie über die Entwicklung und die rechtliche Natur der Zadruga, Leipzig.
1048. Kadlec, Karel: *Iz istorije općine Mošćenica. Kao uvod u analizu statuta mošćeničkoga*, Rad JAZU (Zagreb), 1914, 203, 128—134.

1049. Kadri, Halimi: *Kanuni i Lekë Dukjaginit*, Përparimi (Priština), 1955, 6, 340—352; 7—8, 455—463; 1, 1956.
Sadrži poglavlja: 1. Postanak i poreklo zakona Leke Dukadinija. 2. Privreda i privredne odredbe. 3. Društveno uređenje. 4. Narodni običaji u zakonu. 5. Uprеdеnje sa Dušanovim i drugim zakonima. 6. Zaključak.
1050. Kadri, Halimi: *Tabački zanat u Prizrenu*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije (Priština), I, 1956, 17—113.
Vidi odeljak: VIII. *Ekonomsko-društveni odnosi i etnološko-pravni odnosi* (104—109).
1051. Кајмаковић, Е. — Костић, П.: *Библиографија женидбених обичаја*, Гласник етнографског музеја у Београду, 1961, 24, 153—176.
Садржи и доста јединица из области обичајно-правних аспеката женидбених обичаја.
1052. Калеш, Хасан: *Турски покушаји за ревидирање законика Леке Дукађинија и укидање аутономије албанских племена у XIX веку*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд 1974, 389—411.
1053. Каличанин, М.: *Живот и обичаји по селима око Краљева*, Политика, (Београд), XXXVI/1939, (5. XI), 15.
Пише и о обичајима отмице девојака.
1054. Каменчић, Љуб.: *Правни обичаји у Срба*, Караџић, (Алексинач), 1899, 3—4, 58—60.
1055. Кандић, др Љубица: *О локалним скупштинама у Србији пре и за време Првог устанка*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XLIV/1957, XIII(LXXII)/5, 481—484.
1056. Капетановић, Томаш: *Мазија у Васојевићима*, Правни зборник (Подгорица), 1937, 7—8, 108—109.
1057. Калиџић, Хамдија: *Како се поступало са дужницима у Дубровнику. Примјер из XVIII вијека*, Гајрет (Сарајево), XX/1939, 12, 218.
1058. Капор, др Владимир: *Примена обичаја и узанси по закону о облигационим односима*, Анали Правног факултета у Београду (Београд), XXVI/1978, 3—4, 335—347.
1059. Каран, Миленко: *Zatvorene porodice — anahronizam naših dana*, Reforma породичног законодавства, Београд 1971.
Zatvorene porodice na Kosovu zbog krvne osvete.
1060. Каран, Миленко: *Natyra psihologjike e gjakmarrjes*, Përparimi (Priština), XVII/1971, 11, 964—980.
1061. Каран, Миленко: *Psihološka priroda krvne osvete*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Београд), IX/1971, 4, 604—613.
1062. Каран, Миленко: *Psihološke odlike bese*, Psihologija (Београд), VII/1971, 1—2, 91—100.
1063. Каран, Миленко: *Krvna osveta i mesto psihijatrije u proučavanju te pojave*, Neuropsihijatrija (Загреб), 1972, 3—4.
1064. Каран, Миленко: *Легитимност присуства психологије у проучавању крвне освете*, Обележја (Приштина), IV/1972.
1065. Каран, Миленко: *Крвна освета „патолошко“ или „нормално“ понашање*, Социологија (Београд), XV/1973, 1, 117—136.
1066. Каран, Миленко: *В. Богишић: Почетак испитивања крвне освете у Црној Гори и Албанији*, Обележја (Приштина), III/1973, 1, 107—119.
1067. Каран Миленко: *Социјалнопсихолошке претпоставке присуства крвне освете у нашим данима*, Ревиија за социологију (Загреб), III/1973, 3—4, 24—41.
Sadrži: Uvodne napomene. Nešto o krvnoj osveti uopšte. Pregled i komentar nekih shvatanja o kriminalitetu (i krvnoj osveti). Moguća teorijska osnova socijalnopsihološkog prilaza krvnoj osveti. Savremena sociološka i psihološka znanja o krvnoj osveti. Sociološka «okolina» i psihološka pozadina krvne osvete. Obaveznost savremenog istraživanja krvne osvete. Nešto kao prognoza.

1068. Karan, Milenko: *Jedna mogućnost saradnje psihologije i psihijatrije u proučavanju krvne osvete*, Obележја (Приштина), IV/1974, 2, 91—104.
1069. Karan, Milenko: *Neke predrasude o krvnoj osveti*, Pregled (Sarajevo), LXIV/1974, 10, 1095—1104.
1070. Karan, Milenko: *Psihološke karakteristike umira*, Glasnik muzeja Kosova (Priština), XII, 1974, (1973—1974), 57—73.
1071. Karan, Milenko: *Psihološki aspekti interdisciplinarnog istraživanja krvne osvete u pokrajini Kosovo*, Psihologija (Beograd), X/1974, 3—4, 161—163.
1072. Karan, Milenko: *Psihološki komentar krvne osvete i savremene kriminološke tendencije*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), XII/1974, 2, 227—239.
1073. Karan, Milenko: *Rugovska povelja — dokument samoupravnog suzbijanja krvne osvete u kosovskom selu*, Sociologija sela (Zagreb), XII/1974, 2—3, 28—36.
1074. Karan, Milenko: *Sociološki i etnološki aspekti etnološkog proučavanja krvne osvete*, Sociologija (Beograd), XVI/1974, 3—4, 453—471.
1075. Karan, Milenko: *Sociološki i psihološki aspekti etnološkog proučavanja krvne osvete na centralnom Balkanu*, Balcanica (Beograd), V/1974, 345.
1076. Karan, Milenko: *Psihoanalitički pristup proučavanja krvne osvete*, Anali za mentalno zdravlje (Beograd), 1975.
1077. Karan, Milenko: *Savremenost Tucovićeve ocene krvne osvete*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), XIV/1976, 1, 59.
1078. Karan, Milenko: *Običajno ponašanje na Kosovu*. (Besa, zatvorene porodice i plećnija), Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1977, 47, 321—340.
1079. Karan, Milenko: *Psihološki »delovi« interdisciplinarnog istraživanja krvne osvete*, Sociološki pregled (Beograd), XI/1977, 51—58.
1080. Karan, Milenko: *Честита књига*, Обележја (Приштина), IX/1979, 5, 159—169.
Приказ књиге Марина Зурла: *Крвна освета у Косову*, Загреб 1978.
1081. Karan, Milenko: *Неки примери крвне osvete у средњовековној Босни и Херцеговини*, Обележја (Приштина), XIII/1983, 3, 167—168.
1082. Karan, Milenko: *Plećnija u običajnom ponašanju kod Albanaca na Kosovu*, Sociološki pregled (Beograd), XVII/1983, 1—2, 151—157.
1083. Карановић, Милан: *Неколике велике породичне задруге у Босни и Херцеговини*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини (Сарајево), 1929, XLI/2, 63—82; 1930, XLII, 133—156.
1084. Карановић, Милан: *Народно предање о племенском мирењу на Тromeћи*, Развитак (Бања Лука), VII/1940, 5, 165—169.
О мирењу крвне osvete на тромећи Босне, Лике и Далмације.
1085. Karlič, P.: *Statut Eige kotara ninskoga*, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva Zagreb, XII, 1912, 289—298.
1086. Kasandrić, Ivo: *Stvarnopravne, bračne i obiteljske odredbe hvarskog statuta*, Hvarski zbornik, 1977, 5, 149—155.
1087. Katić, Lovre: *Četiri poljičke isprave iz XIV stoljeća u splitskom kaptolskom arhivu*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, II, 1953.
1088. Katić, L.: *Novopronađeni rukopis poljičkog statuta*, Starine, JAZU, 1960, knj. 50, 279—295.

1089. Кашиковић, Никола Т.: *Еснафски пирови у Босни и Херцеговини*, Босанска вила (Сарајево), I/1888, 327.
1090. Каштелан, Стипан: *»Djedovina« у Poljicama*, Republikanska sloboda (Zagreb), II/1926, 54, 2.
1091. Kvanter, Rudolf: *Telesne i smrtne kazne kod svih naroda i u svim vremenima*, Policijski glasnik (Novi Sad), IV/1902, 51—288.
1092. Kelemina, J.: *K terminologiji gorskoga prava*, Glasnik Muzejskoga Društva za Sloveniju, XX, 1939, 1—4, 284—289.
1093. Kelemina, J.: *Staroslovenske pravde*, Glasnik Muzejskoga društva za Sloveniju, XVI, 1935, 34—60.
1094. Kemura, A.: *Među muslimanima gdje još nisu iskorijenjeni zakoni krvne osvete*, Gajret, 1935, 11, 191—193.
1095. Килибарда, Новак: Извор и порука заклетве у „Горском вијенцу“, Летопис Матице српске (Нови Сад), 1973, CDXI, 426—435.
1096. Klaić, Nada: *Vinodolsko društvo u početku XVII stoljeća*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVII, 1972, 189—253.
Sadržaj: I. Uvod. II. Povlašteni stanovnici općine: a) Slobodnjaci i Knapi. b) Plemeniti (ljudi). c) Vlasi — vojnici. B. Podložnici: a) Pučani: 1. Terminologija. 2. Postepene promjene u položaju pučana. 3. Pučanski tereti. I. Novčana podavanja. II. Podavanja u naturi. III. Tlaka, rabota ili »općina«. b) Vlasi — stočari. Zaključak.
1097. Klančić, Ljubica: *Osveta kao kršćanska dužnost*, Mladost (Zagreb), XII/1933—34, 9, 207—210.
1098. Klančić, Ljubica: *Mažuranićeva teorija osvete*, Obzor (Zagreb), LXXVII/1937, 58, 1—2.
1099. Кланчић, Љубица: *Сполиа опима*, Гласник Етнографског музеја на Цетиње (Цетиње), 1963, III, 219—277.
1100. Klarić, Ivan: *Kralje (u turskoj Hrvatskoj)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb), 1901, VI, 2, 249—291.
[Sadržaj: Život u zadruci (249—256); zločinci i drugi rđavi ljudi (269); pravni običaji (284—291)].
1101. Klen, Danilo: *Valput u Istri*, Zbornik Historijskog instituta JAZU, 1960, 3, 297—329.
1102. Кнежевић, У[рош]: *Заклетва као доказно средство*. (Читано у друштву „Завери“), Правда (Београд), I/1869, 5, 129—133; 6, 161—166.
Наводи примере из нашег обичајног права.
1103. K[oblar], A[nnton]: *Črtice o nekadanjih svoboščinah kranjske duhovščine pred sodišči*, Izvestija Muzejskoga društva za Kranjsko (Ljubljana), XI, 1901, 199—201.
1104. Ковалеvски, Јегор Н.: *Двобоји и крвна освета*, Записи (Цетиње), VIII/1935, XIV/4, 214—217.
1105. Ковачевић, Божидар: *Трагови гостинске облубе у нашем народу*, Правда (Београд), XXVII/1931, 206, (26. VII), 7; 207 (27. VII), 3.
1106. Ковачић, М.: *Otmica devojke med našimi južnimi brati*, Življenje in svet (Ljubljana), 1897, 3, 161—178.
1107. Ковијанић, Ристо: *О Вуку Мићуновићу и племенском умиру*, Историјски записи (Титоград), XII/1959, књ. XV, 2, 584—589.
1108. Кокoшевић, Л[азар]: *Глава за главу*. Албаници признају да је крвна освета бесмислена. Али се ипак не задовољавају судским казнама, већ и даље сами деле правду, Политика (Београд), XXXV/1938, (21. VIII), 8.
1109. Кокoшевић, Л[азар]: *Кроз северну Албанију. И данас, после скоро пет векова, потомци Леке Дукаћинија изричу правду брдском становништву северне Албаније према прописима Лекиног законика*, Политика (Београд), XXXV/1938, 10984, (25. XII).

1110. Koludrović, Anica: *Nekoliko isprava o mirazu Kaštel-Gomilice*, Anali Historijskog društva JAZU u Dubrovniku (Dubrovnik), 1953, II, 283—306.
1111. Комарчић, Лазар: *Заветине и заветинари*, Јединство, Београд 1871, бр. 237—241.
1112. Комун. — И.: *Правни лексикон*, Београд 1964, 378.
1113. Константиновић, др Михаило: *Наши закони и наше нарави*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1929, књ. 319, 27—33.
1114. Константиновић, др Михаило: *Идеје Валтазара Богшиића о народном и законском праву*, Социолошки преглед, Београд 1938, I, 272—282.
1115. Константиновић, др Михаило: *Сретен Вукосављевић: Организација сељачке земљишне својине*, САНУ, Београд 1953, *Анали Правног факултета у Београду*, I/1953, 3—4, 471—474.
1116. Константиновић, др Михаило: *Стара „правна правила“ и јединство права*, *Анали Правног факултета у Београду*, XXIV, 1977, 4, 431—437.
1117. Константиновић, Михаило: *Идеје Валтазара Богшиића о народном и законском праву*, *Анали Правног факултета у Београду* (Београд) XXX/1982, 3—4, 422—433.
Прештампано из Социолошког прегледа, 1938.
1118. Köprülü, Fuad: *Notes relatives à l'histoire du droit des peuples balkanique*, *Revue internationale des études balkaniques*, tome II(6), 1938, 313—319.
1119. Korkut, Derviš: *Jedan zvanični umir krvi među Arnautima 1879*, *Kalendar Gajret za 1939*, 149—158.
1120. Королија, Мирко: *Примитивна сељачка државица на планини Мосору*. Израз конструктивног и културног инстинкта народне душе. Заметање Пољица — Политика (Београд), XXXI/1934, 9398 (18. VII), 4.
С посебним освртом на пољичко обичајно право и „Пољички статут“.
1121. Kos, Lucijan: *O »lupeščini« riba i alata*, *Morsko ribarstvo*, IV/1952, 6, 92.
О поглављу Пољичког статута под насловом »Закон од риб«.
1122. Kos, Lucijan: *»Sila v pristanišču« vinodolskom*, *Morsko ribarstvo*, V/1953, 3—4, 58.
1123. Kos Lucijan: *»Urdini od rib« na Krku*, *Riječka revija* (Rijeka), II/1953, 1—2, 82.
1124. Kos, Lucijan: *Prior vranski i njegove funkcije u našoj pravnoj povijesti*, *POVIJEST VRANE*, Institut JAZU u Zadru, Zadar 1971, 227—237.
1125. Kos M[ilko]: *Razvod istarski: U: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Zagreb, III, 652.
- 1125a. Kos, Milko: *Studija o istarskom razvodu*, Rad JAZU (Zagreb), 1931, 240, 105—203.
1126. Kos, Milko: *Slovenske prisege loških in blejskih kmetov iz prve polovice 17. stoletja*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana 1941, XXII, 1—2, 71—74.
1127. Kos, Milko: *Pet istarskih razvoda iz XV vijeka*, *Jadranski zbornik* (Split), 1956, I, 189—202.
1128. Косановић, Сава: *Пресуда без испита*, Јавор (Нови Сад), VII/1880, 36, 1139—1142.
Случај из 1815. год.

1129. Костић, др Лаза М.: *Село у праву*, НАШЕ СЕЛО. Уредио др Милослав Стојадиновић, Београд, 1929, 250—255.
1130. Костић, Тадија Н.: *Народски суд*, Бранково коло (Сремски Карловци), XVIII/1912, 2, 41—46; 3, 74—76.
Приповетке из народног живота.
1131. Kostić, dr Cvetko: *Sreten Vukosavljević: Organizacija seljačke zemljišne svojine, Beograd 1953*, Jugoslovenski časopis za filozofiju, I/1957, 1, 182—184.
1132. Костић, Цветко: *Валтазар Божишић*, Политика (Београд), LV/1958, 16150 (27. IV).
1133. Костић, Цветко: *Др Бранислав Недељковић: Канун Леке Дукађина. Арбанашко обичајно право. (Из рукописне заоставштине Валтазара Божишића)*, Гласник ЕИ САНУ, Београд 1958, VII, 160—162.
1134. Kostić, Cvetko: *V. Čubrilović: Terminologija plemenskog društva u Crnoj Gori. Posebna izdanja Etnološkog instituta, knj. 9. Urednik B. Drobniaković, Beograd, 1959*, Sociologija (Beograd), I/1959, 1, 163—164.
1135. Kostić, Cvetko: *Oblici porodice i zemljišnog vlasništva na našem selu*, Sociologija sela (Zagreb), VIII/1970, 29—30, 141—149.
1136. Костић, др Цветко: *Три заједничке институције Јужних Словена*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 56, 1971, 65.
Садржи одељке: 1. Породична заједница. 2. Сеоска својина. 3. Сеоска заједница. Закључак.
1137. Kostrenčić, Marko: *Pravno-povijesni rječnik Vladimira Mažuranića*, Nova Evropa (Zagreb), III/1922, VI/7, 231—232.
1138. Kostrenčić, Marko: *Vinodolski zakon*, Rad JAZU (Zagreb), 1923, 227, 110—130.
1139. Костренчић, др Марко: *Баштина*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 137—138.
1140. Костренчић, др Марко: *Божји суд*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 220.
1141. Костренчић, др Марко: *Братовштина*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 263.
1142. Костренчић, др Марко: *Валтазар Божишић*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 210—212.
1143. Костренчић, др Марко: *Вражда*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 414—416.
1144. Костренчић, др Марко: *Казне за кривична дела [у обичајном праву Југославије]*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, том II, 209—210.
1145. Костренчић, др Марко: *Пољички статут*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб, 1929, III, 473.
1146. Костренчић, М[арко]: *Правна историја југословенских народа*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, 1928, III, 524—531.
1147. К[остренчић], М[арко]: *Прекуп*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, 1928, III, 553.
1148. Костренчић, др Марко: *Сок*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, IV, 263.
1149. К[остренчић], М[арко]: *Станак*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, 1929, IV, 410.
1150. Kostrenčić, dr Marko: *Običajno pravo*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, I, 1948, 177—189.

1151. Kostrenčić, Marko: *Stara baština i novi putevi*, Historijski zbornik, I/1948, 1—4, 11—24.
1152. Kostrenčić, Marko: *Vinodolski zakon*, Historijski zbornik, knj. II, 1949, str. 131—152; isto: Rad JAZU, 1923, br. 227, 110—230.
1153. Kostrenčić, Marko: *Kolektivna krivnja — kolektivna odgovornost*, Telegram (Zagreb), II/1961, 57 (26. V).
1154. Kostrenčić, Marko: *Valtazar Bogišić*, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, tom 1, 1965, 635—636.
1155. Kostrenčić, Marko: *Božji sud*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 2, Zagreb 1966, 170.
1156. Kotarski, Josip: *Lobor. Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb 1916, XXI, 1, 46—80.
[Sadržaj: Pravni običaji, običaji u druženju s ljudima (185—188)].
1157. Krasnići, Mark: *Dr Branislav Nedeljković: Kanun Leke Dukadinija. Arbanaško običajno pravo. Iz rukopisne zaostavštine Valtazara Bogišića. (Anali Pravnog fakulteta, oktobar—decembar 1956, 429—462)*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije II, Priština, 1957, 359—362.
1158. Krasnići, Mark: *Rrok Zojzi: Mbi të drejtat kanunore të popullit Shqiptar. (Bulletin për shkencat Shqërore, Nr. 2, Tiranë 1956, s. 144—151)*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije II, Priština 1957, 363.
1159. Krasnići, Mark: *Manastirske vojvode u kosovsko-metohijskoj oblasti*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije II, Priština, 1958, 107—128.
1160. Krasnići, Mark: *Šiptarska porodična zadruga u kosovsko-metohijskoj oblasti*, Glasnik muzeja Kosova i Metohije IV—V, Priština, 1959—1960, 137—171.
Sadržaj: Poreklo, geografski raspored i vrste porodičnih zadruga. Vrste šiptarskih porodičnih zadruga (prema načinu privređivanja, privremena, predvojena i nesrodnička zadruga). Unutrašnja organizacija u porodičnoj zadruci (dužnost domaćina, bačica, dužnost i prava ostalih članova). Neki faktori u održavanju šiptarskih porodičnih zadruga (ekonomska opravdanost, istorijska uslovljenost, demografski faktor, etnopsihološki momenat). Šiptarska porodična zadruga u socijalističkom društvenom poretku. Zaključak.
1161. Krasnići, Mark: *O »besi«. Prilog proučavanju običajnog prava kod Šiptara*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb knj. 40, 1962, 271—280.
Sadržaj: 1. Besa u krvnoj osveti. 2. Besa u kolektivnoj odbrani i napadu. 3. Besa u etnopsihologiji i folkloru.
1162. Краус, др Ф[ридрих]: *О продаји жена код Југословена*, Јавор, Нови Сад 1885, 1553—1615.
1163. [Краус, др Фридрих]: *Питања за проучавање народа*. Саставио др Фридрих Краус, Босанска вила (Сарајево), II/1887, 1, 8—10; 2, 24—26; 4, 56—57; 5, 74—75; 6, 89—90; 7, 104—105; 8, 120—121; 10, 153—154; 11, 169; 12, 201—202; 14, 218—219; 15, 233—234.
Садржај: I. Језик (говор). II. Културне ствари. III. Обичаји. IV. Светковине. V. Народно веровање и сујеверје. VI. Пророчице. VII. Породичан умор. VIII. Народно лијекови. IX. Сродство по крви. X. Побратимство. XI. Венчање и весеље. XII. Племо и задруге. XIII. Обитељско право. XIV. Послужитељи. XV. Право на земљу. XVI. Право трговања. XVII. Преступи и злочини. XVIII. Опћина. XIX. Судац (суство).
1164. Крбек, Иво: *Правна конструкција хрватске кућне задруге*, Архив за правне и друштвене науке, (Београд) 1938, књ. XXXVI, 1—2, 47—53.
1165. Крбек, др Ivo: *Nacionalizacija zemljišnih zajednica i krajiških imovinskih općina*, Rad JAZU, Zagreb 1949, knj. 270, 41—66.
1166. Крбек, др Ivo: *Prilog pitanju narodnog prava, Spomenica Prvog kongresa pravника antifašista Hrvatske*, Glina 12—14. kolovoza 1944, 1974, 161—167.
1167. *Krvna osveta*, Pravni leksikon, Beograd 1964, 409,

1168. Кринкер, Ј.: *Александар Митровић, Неколико правних обичаја и правних појмова*, Недељни преглед (Београд), 1908, 22, 363—365.
1169. Krmpotić, Ivan: *Iz osičke općine ili kuljske kumpanije (u Lici). Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1900, 5/1, 132—147.
1170. Крстић, Б[урица]: *Др Никола Павковић: Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*, Институт за поредно право, монографије, Београд, 1972, 226, Иторијски гласник (Београд), 1972, 2, 179—180.
1171. Krstić, Đurica: *Đuričić Milutin: Serment et co-jureurs dans les coutumes juridiques des Albanes dans la Metohija du nord. (Thèse de licence Beograd, 1970, pp 221 inédit)*, Balcanica III, Beograd, 1972, 597—598.
1172. Krstić, Đurica: *Pupovci dr Surja: Rapports de droit civil dans le Code de Lek Dukjagini, Priština 1968, pp 318*, Balcanica, Beograd III, 1972, 593—595.
1173. Krstić, Đurica: *Romulus Vulcanesku: Pravna etnologija. (Romulus Vulcanescu, Etnologie juridica, Bukuresti, 1970, pp 339)*, Balcanica III, Beograd, 1972, 595—596.
1174. Крстић, Бурица: *Romulus Vulcanescu: »Pravna etnologija«, Bucuresti, 1970*, Анали Правног факултета у Београду (Београд), XX/1972, 5—6, 984—985.
1175. Крстић, Бурица: *Савремено изучавање обичајног права*, Архив за правне и друштвене науке, (Београд), LVII/1972, књ. XVI, 2, 199—207.
1176. Krstić, Đurica: *Fani Milkova: Zemljišna svojina u Bugarskoj u devetnaestom veku. Sofija, 1970, str. 259*, Balcanica, Beograd III, 1972, 563—564.
1177. Krstić, Đurica: *Questions Concerning the Principles and Methodology of Contemporary Research in Common Law*, Balcanica (Beograd), III, 1972, 477—486.
1178. Крстић, Бурица: *Павковић Никола: Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата. Студија из правне етнологије*, Институт за упоредно право, Монографије, Београд, 1972, стр. 226, Balcanica, (Београд), IV, 1973, 681—684.
1179. Krstić, Đurica: *Pease-making According to Customary Law in Montenegro*, Balcanica, Beograd IV, 1973, 541—554.
1180. Крстић, Бурица: *Методе проучавања обичаја у прошлости и данас*, Симпозијум о методологији етнолошких наука, САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови, књ. II, Београд 1974, 151—160.
1181. Крстић, Бурица: *Обичајноправни аспекти сезонског кретања сточара у области Куча у Црној Гори*, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара, Београд, САНУ, 1976, 127—132.
1182. Крстић, Бурица: *Савремени приступи у изучавању реликата обичајног права у неким брдским селима у Црној Гори*, Симпозијум „Сeosки дани Сретена Вукосављевића“ III, Пријепоље, 1976, 91—98.
1183. Krstić Đurica: *Status of woman according to the relics Customary Rules in the Kuči Region in Montenegro*, Balcanica, Beograd, VI, 1976, 245—255.
1184. Krstić Đurica: *Neke paralele u savremenom istraživanju pravnih običaja*, Balcanica (Beograd), VIII, 1977, 617-626.

1185. Крстић, Бурица: *Неки народни термини у правном регулисању шума и обрадивог земљишта у Србији*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, VI, Пријепоље 1978, 21—31.
[Објашњава појмове: Ааија, башта, башча, бакча, гај, жировина или жировница, жиробава, забран, крчевина, луг, лугови, нагонница, планина, планине, суват].
1186. Крстић, др Бурица: *Библиографија [о правним обичајима код Куча]*, Правни обичаји код Куча. — Балканолошки институт САНУ. Посебна издања, књ. 7, Београд 1979, 221—234.
1187. Krstić Đurica: *Milutin R. Đuričić, Čuvari bese, Posebna izdanja SANU, knj. DXX, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 83, Beograd, 1979, Balcanica (Beograd), XII, 1981, 200—201.*
1188. Krstić, Đurica: *Traces of Byzantine Law Influence in Customary Law of some Areas in Yugoslavia*, Balcanica (Beograd), XI, 1980, 81—84.
1189. Крстић, др Бурица: *Упитник коришћен за савремено изучавање реликвата обичајног права код Куча*, Правни обичаји код Куча, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, Београд 1979, 195—199.
1190. Крстић, Бурица: *Искусва теренског истраживања остатака правних обичаја код Куча данас*, предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији. Титоград, ЦАНУ, 1981, 289—294.
1191. Крстић, Бурица: *обичајна правила о коришћењу планине и њихов савремени значај*, Гласник САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 23, 183—189.
1192. Krstić, Đurica: *Symbols in Customary Law*, Balcanica (Beograd), XII, 1981, 117—130.
Sadržaj: Introductory Remarks. Roots of Symbolism in Law and the Beginnings of Corresponding Research. Historical and Theoretical Foundations of Studying Symbols in the Sphere of Law. The Survey of Most Frequent Legal Symbols in World Customary Law. Conclusions.
1193. Krstić, Đurica: *Traces of Customary Law Institute of Monteegrin Homestead*, Balcanica (Beograd), XIII—XIV, 1982—1983, 430—437.
1194. Крстић, др Н.: *Размагња о старим српским правима*, Гласник Друштва српске словесности, Београд 1857, књ. IX, 69; 1859, књ. XI, 204.
1195. Круљ, др Урош: *Сељачко народно право*, календар Просвета, Сарајево, 1936, 27—31.
1196. Kurjaković, Mujo: *Moba i spreža. (Vrbova u Slavoniji)*, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1896, 1, 219.
1197. Kulišić, Spiro: *O opstanku slovenske zadruge*, Bilten Instituta za proučavanje folklor (Sarajevo), 1955, 3, 43—56.
1198. Кулишић, Шпиро: *Неколико података о обичају мираза у Боки Которској*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд XX, 1957, 81—84.
1199. Kulišić, Spiro: *Društveni i pravni običaji (u Neumu i okolini)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Nova serija, Sarajevo XIV, 1959, 117—120.
1200. Kulišić, Spiro: *O zadrugi i patrinomiji. (Povodom knjige M. O. Kosvena: Semejnaja obščina i patrinomija, Moskva 1964)*, Etnografski pregled, 1963, 5, 69—79.
1201. А.: *Судски записи из Паиштровића*, Српски књижевни гласник (Београд), VI/1906, XVII/3, 239—240.
Белешка о студији објављеној у „Архиву за правне и друштвене науке“, 5—6/1906. г.
1202. Лавлеј, Е.: *Породичне заједнице у Јужних Словена*, Правник, Београд I/1892, књ. I, 287. и 400.

1203. Lavrič, Andrej: *Cevljarska bratovščina sv. Ane v Cerknici*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana VII—VIII, 1926—27, 1—4, 17—20.
1204. Лазаревић, др Адам: *Шабац као средиште правног живота и народне правне културе, Споменица Шабачке гимназије 1837—1937*, Шабац, 1938, 241—245.
1205. [Лазовић, Јован]: *Закон Леке Дукаћина*, Анали Правног факултета у Београду, IV/1956, 4, 463—474.
Текст Законика Леке Дукаћина који је Божићу послао окружни капетан Јован Лазовић из Подгорацие 1. 12. 1894. Овај текст је већ објављен у петинским „Записима“, XX/1938, стр. 137—150, уз Лазовићеву напомену да га је „покупио по доказу Сокол Баца из Груда“. Текст Законика садржи ове делове: 1. Закон Леке Дукаћина (75 чланова). 2. Чинови код Арбанаса (10 чланова). 3. Предање по Лекину Закону (1 члан).
1206. Ланновић, Андрија: *Др Нико С. Маргиновић: Валтазар Божићу, Цетиње 1958*, Побједа, Титоград XV/1958, 26. 9; (22. IV).
1207. Лалевић, Богдан — Протић, Иван: *Васојевићи у црногорској граници*, СКА, Српски етнографски зборник, Књига пета, Насеља српских земаља. Књ. II. Београд, 1903.
Види одеље: Начин живота, ношња и обичаји. Задруга. Ред у кући и ван ње. Робље и кумство. Крвно кумство и умир крви.
1208. Lang, Milan: *Samobor, Narodni život i običaji*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, XVIII, 1, Zagreb 1913, 1—138.
[Sadržaj: Pravo i pravni običaji (27—35)].
1209. Лапчевић, Драгиша: *Етнографске белешке, живот и рад* (Београд), II/1929, IV/19, 502—504.
Садржај: 1. Потреба испитивања. 2. Је ли било потребно одобрење господарево у случају женидабе кмета или његова сина или удаје његове кћери? Шта је кмет плаћао за то одобрење? 3. Продаја и куповина робова.
1210. Лапчевић Драгиша: *Поводом једне г. Влајинчеве примедбе, Преглед* (Сарајево), III/1929, IV/69, 147—148.
У вези са чланком: *Бедба и заманица као моварска и кулчарска работа у средњем веку* (Гласник Скопског научног друштва, 1926) и *Моба и позајмица, народни обичај удруженог рада* (Београд, 1928).
1211. Лапчевић Милутин: *Радош Н. Бабовић: Из нашег обичајног права. Прештапано из „Живота и рада“, 1934*, Живот и рад (Београд), VII/1934, XIX/115, 704.
1212. Латковић, Видо: *Душан Д. Вуксан: „Народни суд у Приморју 1848. године“* Записи, (Цетиње) IV/1930, књ. VI, 1, 61.
1213. Леба Арпад: *Сретен Вукосављевић: Организација сељачке земљишне својине, САНУ, Београд 1953*, Задружни архив, 1956, 4, 208—212.
1214. Леградић, др Рудолф: *О Валтазару Божићу*, Гласник САНУ, Београд, књ. III, 1051, 1, 162—164.
Дата оцена Божићевог погледа на свет, схватања обичајног права и покушаја да у Општем имовинском законик у равнотежи заостале обичаје с прогресивним правом.
1215. Леградић, Р[удолф]: *Ајело и поглед на свијет Валтазара Божића*, *Историјски записи* (Цетиње), VIII/1952, 201—219.
1216. Liebbald-Ljubojević, Jul.: *Prisega u našem narodu*, Rad JAZU (Zagreb), 1871, knj. 16, 22—58.
1217. Lilek, Em[ilijan]: *Božji sudovi (ordalia) i porotnici (conjuratores) u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo IV/1892, knj. II, 127.
[Sadržaj: a) Božji sudovi, 1. Vadenje mazije. II. Božji sud krvlju. 1. Dovođenje okrivljenog pred ubijenog. 2. »Krv priteže ubojicu« ili »Stezanje krvi«. 3. Očina kost popije djetinju krv. 4. Metanje djeteta na prag. III. Proždiranje zapisa. IV. Božji sud vodom. V. Amuni, kletvena denija i istihare-klanjanje. VI. Prinašanje trna, busa i kamena. b) Porotnici.]

1218. Lilek, Emilijan: *Bilješke o zadružnim i gospodarstvenim prilikama u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1900, XII, 213—225.
Govori o: zadrugama, upravi zadruga, dužnosti domaćina, pravima i časti, dužnosti neveste, deobi zadruga, o plemenu, seoskoj zajednici, redovničkom i ujmenom mlinu.
1219. Lopac, dr Matija: *Bibliografski podaci etnografsko-folklornih radova o Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova Serija. VI, 1051, 339—409; VII, 1952, 425—490.
1220. Lopičić, Stevo: *Bilješke iz običajnog prava u staroj Crnoj Gori*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, (Zagreb), XXIV, 1919, 273—294.
1221. Lukić, Vasilije: *Cavtaćanin Baltazar Bogišić i Crnogorci*, Književni Jadran, I/1952, X, 10.
1222. Лукић, Васиље: *Др Нико С. Мартиновић: Валтазар Богшић — историја кодификације црногорског имовинског права*, Цетиње 1958, Просвјетни рад (Титоград) V/1958, 14, 7.
1223. Лукић, Васиље: *Др Нико С. Мартиновић: „Валтазар Богшић — Историја кодификације црногорског имовинског права”, Историјски институт, Цетиње 1958 године, Стварање, Титоград XIII/1958, 11—12, 939—942.*
1224. Лукић, Васиље: *Др Нико С. Мартиновић: Валтазар Богшић — упутник анкете за описивање правних обичаја Црногораца*, Просвјетни рад (Титоград), XII/1965, 11—12, 7.
1225. Lukić, Luka: *Varoš. Narodni život i običaji, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 1924, XXV, 2, 255—349; 1926; XXVI, 1 102—138.
[Sadržaj: Pravni običaji, običaji u druženju s ljudima; privatno pravo, javno pravo].
1226. Лутовац, др Милан В.: *Сточарство на североисточним Проклетијама*, Посебна издања Географског друштва, Београд, 1933, св. 14.
Види: Односи између села и катунa (13—21); Својина пашњина (21—30).
1227. Лутовац др Милан В.: *Наводњавање у Горњем Полињу*, Архив за пољопривредне науке и технику, III/1948, бр. 4.
Govori o: o načinu navodnjavanja, uticaja navodnjavanja na kulturu i o pravu na vodu i red na vodi.
1228. Лутовац, Милан В.: *Ибарски Колашин. Антропозеографска истраживања*, САНУ. Српски етнографски зборник. Књ. LXVII. Насеља и порекло становништва. Књ. 34. Београд 1954.
Види одељак: VII. Друштвено уређење (112—119): 1. Кнезови и кнежине (112—115). 2. Славне, завештине и сабори (115—118). 3. Сродство и стичке одanke (118—119).
1229. Лутовац, др Милан В.: *Обичајно право у области Старе Рашке*, Анали Правног факултета у Београду, Београд 1972, 1—3, 359—363.
1230. Лутовац, Милан В.: *Породичне задруге на Пештеру у старој Рашкој*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), XIX—XX(1970—1971), 1973, 1—10.
1231. Лутовац, Милан В.: *Сточарска кретања у планинама Црногорских Брда и народне регуле при искоришћавању пашњака, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, Београд 1976, 23—41.
1232. Lj. V.: *Običaj ili prostitucija?*, Krajina, II/1955, 22 (15. I).
O »divljim brakovima« u selima Korduna i Cazinske krajine.
1233. Ljubić, Đuro: *Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu*, Rad JAZU, 1931, 240, 1—104.
1234. Лујубица, Стјепан Митров: *Парница о куповини и продаји. Народна правна прича*, Порота, Београд I/1880, 438.

1235. М. Б.: „Узимање у роду у нашем народу“, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1929, *XXVIII/1*, 75—76.
Белешка о чланку Тихомира Р. Борбевића објављеног у зборнику у част Богдана Поповића.
1236. М. П.: Јовановић, Алекса С.: *Историски развитак српске задруге, Београд 1896*, Босанска вила (Сарајево), XI/1896, 325.
1237. М. С.: *Научник Valtazar Bogišić*, Ослобођење (Saraјево), XIII/1955, 2594 (29. I).
1238. М. В.: „Васојевички закон од дванаест точка“, Српски књижевни гласник, НС, Београд 1930, *XXX/8*, 634.
Белешка о брошури Радмиле С. Петровић.
1239. Др М. Г. В.: Максимовић, Ст. Суђења у Кнежевини Србији пре писаних закона из архиве пожаревачког магистрата. Скупио и уредио Ст. Максимовић. Пожаревац (штмп. Б. Наумовића), 1898, *XXXII*, 179, Дело (Београд), V/1898, *XVII*, 188.
1240. М. С. М.: [За проучавање правних обичаја и установа у Енглеској и Америци...], Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, *II/5*, 429.
1241. Др М. Т.: Валтазар — Балдо Богшић. Поводом тридесетогодишњице смрти. Народна одбрана (Београд), XIII/1938, 21, 323—326.
С посебним освртом на Богшићев рад на проучавању обичајног права.
1242. Маžuranić, Vladimir: *O rječniku pravnog nazivlja hrvatskoga*, Rad JAZU, knj. 150, (Zagreb), 1902, 235—246.
1243. Маžuranić, Vladimir: *Hrvatski pravno-povijesni izvori i naša lijepa književnost*, Ljetopis JAZU, Zagreb 1911—1912, 26, 81—146.
1244. Мајков, А. А.: *Баутина у старих Срба*, Гласник Српског ученог друштва, Београд 1872, 33, 1.
1245. Макарковић, Марија: *Medsebojna pomoć na vasi na Slovenskem*. (Na primeru Predgrada v Poljanski dolini ob Kolpi), Slovenski etnograf, Ljubljana 1974—75, *XXVII—XXVIII*, 35.
Sadržaj: *Odnosi medsebojne pomoći*: 1. Medsebojna pomoć — pretežno delovnega značaja — ki si jo iskazujejo posamezna gospodinjstva. 2. Pomoć, ki jo posameznik, skupina ali skupnost iskazuje enemu ali več vaŕčanom zdelom in raznimi darovi. *Rezultati ankete in lastnih opazovanj o odnosih medsebojne pomoći*: Urejanje in vrednotenje medsebojnih odnosov. Evidenca (razvid) medsebojne pomoći. Vpostavljanje medsebojne pomoći. Kdo in koliko ljudi sodeluje, trajanje in kontrola dela. *Nagibi za vzpostavlanje in ohranjanje medsebojne pomoći. Nagibi za spremanje in opuščanje medsebojne pomoći. Sodelovalni okviri in skupnosti. Zaključek*.
1246. Maksimović, St.: *O sudovima i sudenju u Srbiji pre pisanih zakona*, Branić, Beograd VI, 1889, 4, 105—111; 5, 161—166; 7, 234—239.
1247. Максимовић, Ст.: *О наслеђивању у задрузи*. — Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, *II/6*, 511—513.
Поводом чланка Мих. П. Јовановића и Драгића Павловића по овом питању.
1348. Mal, Jos: *Rota — staroslovenska prisega*, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana, *XXII*, 1941, 58—64.
1249. Mamuzić, Rajko: *Prva smolarska zadruga u Mokroj Gori*, Zadrुžni arhiv, 1957, 5, 201—204.
1250. Mandić, Oleg: *Bratstvo u srednjovekovnoj Hrvatskoj*, Historijski zbornik, (Zagreb), 1952, 2, 237—238; 3—4, 225—227.
1251. Мандић, др Олег: *Класни карактер буржоаских теорија о постанку задруге*, Историјско-правни зборник, (Сарајево), II/1950, 3—4, 131—155.
1252. Mandić, Oleg: *Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII stoljeću*, Rad JAZU, Zagreb, knj. VI, 1955, 75—120.
1253. Mandić, Oleg: *Nekoji pravni običaji na području bivše Kastavske gospoštije*, Jadranski zbornik, Rijeka, I, 1956, 119—141.

1254. Mandić, Oleg: *Brigača. Razvojni put jednog pravnog običaja u Kastavskoj gosposhti*, Vjesnik državnog arhiva u Rijeci, (Rijeka) IV, 1957, 7—56.
1255. Мандић, Олег: *Аграрно-власнички односи на подручју Каставске госпоштије (Истра XV—XVIII стољеће)*, Симпозијум „Сеоски дани Стретена Вукосављевића“, Прјеполје, III, 1976, 51—71.
1256. Mandić, Oleg — Frajdenberg, M. M.: *Poljički statut i zakoni kastavske gosposhtiye kao izvori o svijesti seljaka — graničara*, POLJIČKI ZBORNIK, 1978, 85—100.
1257. Маневић, Тодор: *Закон Леке Дукаћина ништа на свету не може да укине. Проблем крвне освете пред скопским првостепеним судом*. Глава ће бити плаћена тајно 60 дуката или ће пасти друга глава, Време (Београд), XIV/1934, (7. X), 6.
1258. Маневић, Тодор: *Злочин и казна у Дреници*. У потрази за осветницима крви и људима који су прекршили бесу, Време (Београд), XIV/1934, (23. IX), 5.
1259. Маневић, Тодор: *На нашем Кавказу жена је најчешћи узрок крвавом обрачунавању*. Крвна освета вековима траје у нашој Дреници, Време (Београд), XIV/1934, (30. IX), 7.
1260. Маневић, Т[одор]: *Суђење по Закону Леке Дукаћинца*. На тродневном заседању педесет судија из десет фисова измирили су два најбогатија крвно заваћена дома у Метохији, Правда (Београд), XXXIV/1938, 12245 (14. XII), 8.
Садржај: Балада о лепој Хасими. Састав џемаг плећнице. Ко споси судске трошкове. Беса и — подмићивање судија. Крв због дасе оке сена.
1261. Мариновић, Анте: *Обичајно право и самоуправе у бившој Дубровачкој републици и њихово изучавање, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 91—117.
1262. Марић Растислав: *Камен о врату*. Један антички остатак у правним обичајима, Историјско-правни зборник, (Сарајево), I/1949, 1, 141—145.
1263. Марић, Свет. М.: *Народни суд*, Стара Србија, Ниш V/1894, 26—30.
1264. Марковић, др В.: „*О браколоству*“, Српски књижевни гласник, НС, (Београд), 1928, XXIV/7, 550—552.
Приказ књиге др Илије М. Јелића у издању Рајковића и Пуквића, Београд, 1928.
1265. Марковић, Душан Ј.: *Начин и ред натапања земљишта у Мркојевићима. (Народни правни обичаји)*, Гласник Етнографског музеја у Београду, VII, 1932, 32—44.
Садржај: 1. Добра Вода. 2. Печурнице. 3. Градовић. 4. Веће Село и Дабезићи.
1266. Марковић, Крцун М.: *Сентенција учињена између Новоселана, Загорчана и Бандића*, Записи Цетиње XIII/1940, књ. XXIII, 379—380.
1267. Marković, dr L[azar]: *Das Recht der Zadruga und seine Reform*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, Bd. III (1909).
1268. Marković, dr L[azar]: *J. Peritch, Des communautés de Familles (zadruga) en droit Serbe (Paris, 1911, pages 24)*. (Extrait de la «Nouvelle Revue Pratique de droit international prive»), Delo (Beograd), XVII/1912, 62/1, 139—141.
1269. Марковић, М. С.: *Побратимство у црквеном праву*, Порота, Београд I/1880, 516.
1270. Марковић, др Милован: *Типови породичних задруга код Албанаца на Косову и њихове основне промене*, Обележја (Приштина), III/1973, 6, 74—97.

1271. Марковић, Мирко: *Планина као друштвено-господарска установа на примјеру Велебита*, Гласник САНУ (Београд). Одељење друштвених наука, 1983, књ. 23, 205—212.
1272. М[арковић], Р[адивоје]: *Правна мисија у народу: група чланова Друштва за правну филозофију и социологију креће да проучава села у околини Шапца*. Професори, доценти, асистенти, људи које интересује село, одлазе за дан-два да врше проучавање права својине у нас, Правда (Београд), XXXI/1935, (31. X), 3—4.
1273. Марковић, др Чеда: *Како схваћа наш народ право женске деце на наследство (треба ли изравнати мушку и женску децу у праву наследном)*, Глас права, Београд III/1904, 235.
1274. Margetić, dr Lujo: *Brak na istarski način*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XV, 1970, 281—308.
Sadržaj: A. Uvod. B. Dosadašnji rezultati nauke: 1. Karakteristike braka na istarski način. 2. Porijeklo zajednice dobara. C. Karakteristike braka na istarski način — analiza izvora: 1. Uvodno razmatranje. 2. Izvori i njihova analiza. 3. Zaključci na temelju analize izvora. 4. Susjedna pravna područja. D. Porijeklo zajednice dobara u braku na istarski način.
1275. Margetić, Lujo: *Pravo prvokupa i otkupa u srednjovjekovnoj Istri*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVI, 1971, 169—212.
Sadržaj: I. Uvod. II. Pregled dosadašnjih rezultata znanosti. III. Analiza izvora: 1. Trst i Rijeka. 2. Ovlašćenik na prvokup i otkup po istarskim statutima. 3. Pravo prodavaoca na otkup prodane nekretnine. 4. Opseg prava prvokupa i otkupa. 5. Upoznavanje ovlašćenika na otkup. 6. O zakletvama pri ostvarivanju prava prvokupa i otkupa. 7. Zabran prodaje otkupljene nekretnine. IV. Porijeklo prava otkupa u Istri.
1276. Margetić, Lujo: *Neoporučno nasljedno pravo u srednjovjekovnoj Istri*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVII, 1972, 159—176.
Sadržaj: I. Uvod. Dosadašnji rezultati znanosti. II. Neoporučno nasljedno pravo descendenata. III. Neoporučno nasljedno pravo ascendenata i kolateralna: 1. Tip nasljednog prava ascendenata i kolateralna sa sprovedenim principom paterna paternis: a) nasljeđivanje očevine, b) nasljeđivanje stečenog radom za vrijeme braka, c) nasljeđivanje stečenog za vrijeme braka legatom, mirazom i darivanjem. 2. Ostali tipovi nasljednog prava ascendenata i kolateralna. 3. Pitanje porijekla principa paterna paternis.
1277. Margetić, Lujo: *Preferiranje djeteta po Krčkom, Rapskom i drugim primorskim statutima*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVIII, 1973, 215—247.
Sadržaj: I. Izvori. II. Stav nauke. III. Položaj ustanove preferiranja djeteta u razvoju srednjovjekovnih pravnih sustava na našoj obali Jadrana. IV. Rezultati.
1278. Margetić, Lujo: *O starom hrvatskom nasljednom pravu descendenata*, Historijski zbornik, XXV—XXVI, 1974 (1972—1973), 273—279.
1279. Margetić, Lujo: *Dokazna sredstva u sudskom postupku na frankopanskim primorskim posjedima*, Krčki zbornik, 1977, 7, 205—222.
1280. Мартиновић, Нико С.: *Научни значај Божишићевог архива за проучавање Црне Горе*, Победа, Цетиње X/1953, бр. 88.
1281. Мартиновић, Нико С.: *Валтазар Божишић и Уједињена омладина српска*, Зборник Матице српске, Нови Сад 1954, 26—45.
1282. Мартиновић, Нико С.: *Рад Историјског института Црне Горе у Божишићевој библиотеци у Цавтату*, Историјски записи, (Титоград), VII/1954, књ. X, 1, 300—302.
[У вези са прегледом и пописивањем скупљене грабе о правним обичајима црногорских племена].
1283. Мартиновић, др Нико С.: *Сретен Вукосављевић: Организација селачке земљишне својине*, САНУ, Београд 1953, Историјски записи, (Титоград), IV/1954, 2, 573—580.
1284. Мартиновић, др Нико С.: *Сарадња Светислава Вуловића и Валтара Божишића на српској етнографији*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд XXII/1956, 3—4, 286—291.

У прилогу чланку објављена четири писма Светислава Вуловића Валтазару Божићу у вези са прикупљањем одговора на „Напутак за описивање правних обичаја“.

1285. Мартиновић, Нико С.: *Валтазар Божић у Црној Гори, Борба* (Београд), ХХVI/1961, 128—138 (27. V 6. VI).
О раду на кодификацији црногорског имовинског права и проучавању правних обичаја.
1286. Мартиновић, др Нико С.: *Заклетва у народу и „Горском вијенцу“*, Стварање (Титоград), XVIII/1963, 7—8, 768—777.
1287. Мартиновић, Нико С.: *Станак у Његошевим дјелима и у народу*, Библиографски вјесник (Цетиње), III/1963, 1—3, 133—143.
1288. Мартиновић, Нико С.: *Два приступа етнолошком проучавању Црне Горе, Симпозијум о методологији етнолошких наука*, САНУ, Научни скупови, књ. II, Београд 1974, 195—208.
[У другом поглављу (стр. 199—202) пише о Божићевим истраживањима обичајног права у Црној Гори].
1289. Martinović, Milan M.: *Pokusni brak u kordunskim selima*, Sociologija (Beograd), XI/1969, 2, 331—340.
Садржи: Однос супружника prije брака и izbor partnera. Osnovni motivi u izboru bračnog druga. Poznavanje partnera prije брака. Pokusni брак. Pokusni period. Osnovne determinante pokusnog брака: 1. Nedovoljno poznavanje partnera. 2. Nemarnost muževa. 3. Prenošenje miraza mladiću. 4. Zbog maloljetnosti супружника. 5. Dok mlada ne rodi prvo dijete 6. Usljed slabe saradnje u kući gdje mladi žive i nesporazuma partnera. 7. Iz više razloga. Pojam i termin »bjegunice«.
1290. Marušić, Juraj: *O agrarno-pravnim pitanjima i društvenom uređenju Poljica*, POLJIČKI ZBORNIK, I, 1968, 181—203.
Садржи: Тегобе зависног кмета. Пут зависног кмета к независности и слободи. Најважнији (antifeudални) члан Poljičkog statuta. Većina (masa) žitelja Poljica bijahu слободни ljudi, a od tih opet većina bijahu neplemići, pučani. Solidarnost siromašnijih. Konkretni успjesi solidarnosti siromašnijih. Znatna (relativna) демократиčnost друштвеног поретка у Poljicama. Imaju li Poljica kakvu vezu s utopiјom T. Mora.
1291. Marušić, Juraj: *Neki primjeri i značajke samoupravljanja u ekonomsko-društvenom životu poljičkih sela (i katuna)*, POLJIČKI ZBORNIK, II, Zagreb, 1971, 93—115.
Садржи: Neka mišljenja o postanku Poljičke župe. Stoljeće feudalno teritorijalno širenje Splita i Poljica. Način diobe gajeva govori да je seoska zajednica u Poljicama vrlo stara samoupravna ustanova (starija od tri poznata »plemena«). Neki slučajevi (i uzroci) povremenog trvenja sela na području »pučkih katuna« s centralnom vlašću Poljičke župe. Sekundarni oblici samoupravnog života seoskih (odnosno katunskih) zajednica. Gdje je mjesto starim Poljicama u povijesti hrvatskog naroda.
1292. Marušić, Juraj: *Poljičke tugare u Trpimirovoj povelji i supetarskom kartularu*, POLJIČKI ZBORNIK, III, 1978, 71—83.
1293. Marušić, Sofija: *Poslovni (trgovački) običaji*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, IX, 1972, 89.
Садржи: 1. Uvod. 2. Trgovački običaji i trgovačko običajno pravo: a) Pojam trgovačkog običaja. b) Odnos trgovačkih običaja prema trgovačkom običajnom pravu. c) Primjena trgovačkih običaja prema subjektivnoj i objektivnoj teoriji. 3. Poslovni običaji u pozitivnim propisima i pravnoj praksi: a) Pozitivni propisi. b) Pravna praksa. 4. Odnos poslovnih običaja prema uzancama i zakonu: a) Odnos običaja prema uzancama. b) Odnos običaja prema zakonu. c) Da li za poslovne običaje ваži načelo iura novit curia? Zaključak.
1294. Marcu, Liviu: *Formes traditionnelles d'élevage pastoral et systems d'organisation chez les Vlaques balkaniques (seconde moitié du XIX-e siècle), Ordrebe pozitivnog zakonodavstva i običajnog prava o sezonskim kretanjima stočara*, САНУ, Београд 1976, 67—81.
1295. Матановић, Алекса К.: *Из кривичног и грађанског права Црне Горе*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), X/1920, I(XVIII)/5, 351—363; 6, 434—445.
Историјска ретроспектива настанка државне власти у Црној Гори у односу према народним правним нормама од владике Петра I новамо.

1296. Матановић, Алекса К.: *Правни положај домаћина у кућној заједници Црне Горе*, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1926, књ. XIII (XXX), 5—6, 413—422.
1297. Матановић, Алекса К.: *Старешинство и старатељство у кућној заједници у Црној Гори*, Архив за правне и друштвене науке, Београд XVI/1926, књ. XIII (XXX), 3, 192—202.
Садржи објашњење старатељства: 1) Код малољетства, 2) Код чланова куће нездрава ума и раснишника. 3) Код чланова куће одсутних, тамничара, самохрана удовица. 4) Код пустоши. 5) Пригоде ради.
1298. Матановић, Алекса К.: *Кућа Црне Горе с погледом на задругу Србије и Хрватске*, Архив за правне и друштвене науке, Београд XVII/1927, књ. XV (XXXII), 1—2, 65—84.
1299. Матановић, Алекса: *Наследно, обичајно право у Црној Гори*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), 1928, књ. XXXIII, 349—358, 461—468.
1300. Матановић, Александар К.: *Удовичко уживање по обичајном праву и позитивном законодавству Црне Горе*, Записи (Цетиње), 1928, књ. III, 5, 285—289.
1301. Матановић, Алекса К.: *Развој судства и законодавства у Црној Гори*, Илустровани званички Алманах-шматизам Зетске бановине, Сарајево 1931, 156—165.
1302. Матановић, Алекса К.: *Кућна заједница Црне Горе*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXV/1935, XXX (XLVII)/1, 10—22.
1303. Матановић, Александар К.: *Старешинство и старатељство у кућној заједници у Црној Гори*, Ловћенски ојак, Цетиње I/1925, 4—5, 234—245.
1304. Matej, Milas: *Starinski sud za lupeže u nekojim selima općine stonske (u Dalmaciji)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, IX, Sarajevo 1897, 327—328.
1305. Matejčić, Radmila: *Popisi oprema udavača (dotali) iz 18. i početkom 19. stoljeća. (Grada za povijest kastavske nošnje)*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu (Rijeka), 1968, XIII, 77—118.
1306. Matešan, Ivan: *Iz Poljica*, Hrvatski dom (Zagreb), IV/1880, 284—329.
1307. Матић, Илија: *Поријекло сакаћења и његова примјена у далматинским градовима*, ЗБОРНИК ВИШЕ ПОМОРСКЕ ШКОЛЕ У КОТОРУ, 1978—1979, 5—6, 153—158.
1308. Матић-Бошковић, Миланца: *Етнографија и фолклор у часопису „Братство“*. Прилог етнолошко-фолклорној библиографији, Врањски гласник, Врање, XI, 1973, 321—333.
1309. Matkovski, Aleksandar: *Dietokrvnina vo Makedonija i na Balkanskiot poluostron za vreme na turskoto vladeene*, Skopje, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, 1973, 127.
1310. Matović, Milivoj: *Vlast i zakonodavstvo u staroj Crnoj Gori*, Hrvatski dnevnik (Zagreb), II/1937; (7. II).
1311. Maciejowski, Waclav Aleksander: *Otvoreno pismo profesoru J. Haneli povodom njegovog članka u »Radu Jugoslavenske akademije«, XXXII knjizi, 175 str. naštampanoga*, Rad JAZU (Zagreb), 1876, 34, 181—183.
1312. Macejowski, Waclav Aleksander: *Drugo otvoreno pismo g. prof. J. Haneli*, Rad JAZU (Zagreb), 1876, 37, 203—204.
1313. [Медаковић, Милорад Г.]: *Умир освете у Црној Гори*. В. М. Г. Медаковић — инсценација, Нова искра (Београд), X/1911, 16—18. Драматизација одломака из Медаковићевог књиге о Црногорцима.
1314. Меденица, Милосав Б.: *Црногорско племе у држави и друштву*, Зета (Подгорица), X/1939, 1—4 (7. 15, 22. и 29. 1).
1315. Меденица, Радосав: *Др Илија М. Јелић: Шта значи камен о врату*, Београд 1931, Записи (Цетиње), V/1931, књ. VIII, 2, 124.

1316. Меденица, Радосав: *Радмила Петровић-Радојичић: Значење „камена о врату“ по испитивањима г. Илије Јелића, Загреб 1931, Записи (Цетиње), V/1931, књ. IX, 5, 320.*
1317. Медић, Мојо: *Фолклористичке допуне. IV. Домазет, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, Загреб XXVI/1926, 274—275.*
1318. Mesić, M[atija]: *Poljički statut. Priopćio M. Mesić. Arhiv za povjesticu jugoslovensku, (Zagreb), knj. V, 1859, 225—318.*
1319. Методије, архимандрит: *Шта је клетва или заклетва, Црква и живот, Скопље 1929, књ. VIII, 309—313.*
1320. Mehmedi, Gani: *Marino Zurl: Krvna osveta u Kosovu, Zagreb 1978, Rilindija (Pristina), XXXV/1979, 7174 (17. III).*
1321. Mijatović, Stanoje M.: *Iz života našega naroda sa pravnog gledišta, Arhiv za pravne i društvene nauke, (Beograd), 1909, knj. VIII, 1, 43—49.*
[Sadržaj: Trampa-razmena. Pazar. Naniz. Darovanka ili uzdarje. Zakletva. Alal i aral. Bačijanje. Delenje vune].
1322. Mijatović, Stanoje: *Iz života naroda našega s pravnog gledišta, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1909, knj. VIII, 43—49.*
1323. Mijatović, Stanoje M.: *Iz života našega naroda s pravnog gledišta, Arhiv za pravne i društvene nauke, (Beograd), 1910, knj. X, 2, 132—137.*
[Sadržaj: Oplada-obloga-kladenje. Jadac. Red. Orski kolovođa. Prestojak i ispek. Bratimstvo ili pobratimstvo. Snohačstvo. Prinošenje časti o svadbi. Sobornik. Navodadžija, navodadžisanje, navodadžiluk].
1324. Mijatović, Stanoje M.: *Iz života našeg naroda s pravnog gledišta, Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), 1912, knj. XIII, 2, 41—45.*
[Sadržaj: Mirenje i opraštanje. Ravašenje stoke. Neka vraćanja krivokletnika. Neke očuvane izreke i izrazi o narodnim kaznama].
1325. Mijatović, Stanoje M.: *Iz pravnog života našeg naroda, Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), 1912, knj. XIV, 2—3, 248—250.*
[Sadržaj: Muž i žena u međusobnim odnosima. Roditelji i deca].
1326. Mijatović, Stanoje: *Resava. — SKA. Srpski etnografski zbornik. Knj. XLVI. Naselja i poreklo stanovništva. Knj. 26, Beograd 1930.*
Vidi odeljak: *Vrste zemljišta i oblici svojine u zemljištu i njihov značaj za naselje (119—128): zavet (119), utrina (120), opštinska svojina (121), manastirska svojina (122), državna svojina (123), oralija (124), krčevina (125), ledina (126), paše (126), suvati (126), šume (127).*
1327. Мијовић, Павле: *Неколике необјављене посланице Петра првог, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе (Титоград). Одељење умјетности, 1976, књ. 1, 97—106.*
1328. Мијушковић, Лазар: *Валтазар Божић (приликом стогодишњице рођења), Правни зборник (Подгорица), III/1935, 1, 3—7.*
1329. Мијушковић, Мирко С.: *Камен о врату. Прилог познавању народних правних обичаја и старог црногорског законодавства, Српски Књижевни гласник, Нова серија, Београд 1933, књ. XXXIX, 3, 304—309.*
1330. Мијушковић, др Славко: *Братовитина которских помораца као депозитор норми обичајног права, Которска секција Друштва историчара Црне Горе 1948—1968, 1970, 133—156.*
1331. Мијушковић, Славко: *Братовитина которских помораца као депозитор норми обичајног права, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд 1974, 301—321.*
1332. Мијушковић, Славко: *Књига паптровских привилегија, Историјски записи, Титоград, XII, 1959, књ. XV, 2, 467—507.*

1333. Milas, Matej: *Starinski narodni sud za lupeže u nekijem selima općine stonske u Dalmaciji*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (Sarajevo) XI, 1897, 327—329.
1334. Милитар, Т[риво]: *Др Илија М. Јелић — Постанак и разлог вршења гостопримства*. (Цетиње, 14 стр.), Летопис Матице српске (Нови Сад), CV/1931, CCCXXVIII/1—2, 159.
1335. Милић, др Иво: *Потреба реформе и изједначење нашег брачног права*, Књижевни север Суботица, I/1925, 3, 90—99.
1336. Милић, др Иво: *Треба ли изједначити мушко и женско потомство у праву наслеђа*, Књижевни север, Суботица, I/1925, 8, 297—302.
1337. Milić, Ivo: *Porijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina*, Historijski zbornik (Zagreb), V/1952, 3—4.
1338. Milić, Ivo: *O porijeklu i temelju prava bližike na prvokup i otkup nekretnina*, Rad JAZU (Zagreb), 1954, br. 300, 225—250.
1339. Milić, dr Ivo: *Je li rođaćko pravo, prvokupa i otkupa nepokretnina dokaz romanstva Istre*, Riječka revija (Rijeka), IV/1955, 5—6, 235—236.
1340. Милићевић, Милан Б.: *Преглед задружног стања Срба сељака*, Гласник Друштва српске словесности, Београд, свезак IX, 1857. Садржај: а) Старешина задруге. б) Остали задругари. в) Наслеђе у задрузи. г) Жена у задрузи и њени послови. д) Деоба задруге.
1341. Милићевић, Милан Б.: *Питања (за проучавање правних обичаја)*, ЗАДРУЖНА КУБА НА СЕЛУ, 1898, 3—8.
Милићевић објављује питања која му је послао Валтазар Богшић.
1342. Милићевић, Милан Б.: *Народни суд. (Из истинитих случајева)*, ЗИМЊЕ ВЕЧЕРИ. Приче из народног живота у Србији, Београд 1922, 231—261.
1343. [Милован]: *Етнографске радње Ј. Ф. Иванишевића*, Бранково коло (Сремски Карловци), VII/1901, 47, 1515.
Осврт на Иванишевићев етнографски рад. Помиње и радове из области пригородског обичајног права: „Имена чланова породице и њихово сродство“; „Значај породице, братства и племена и нахије у Црној Гори“; „Инокосна задружна кућа у Црној Гори“; „Народни главари и главарство у Црној Гори и његов значај“; „Суд и суђење народних главара“; *Билешке из народних правних обичаја у Црној Гори*“.
- 1343a. Milanović, Dimitrije: *Osvrt na slučaj osvetničke agresije (krvna osveta)*, Engrami (Beograd), II/1980, 3, 119—125.
1344. Миловановић, Милован Б.: *Наследно право у старом праву српском*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1883, V, 188—211.
1345. Миловић, др Борђе Д.: *Карактер и значај прчањске пресуде народног суда из 1848. године*, Историјски записи Титоград, XI 1958, књ. XIV, 1—2, 307—311.
1346. Миловић, др Борђе: *Кривично право старог Грбаљског закона*, Правни зборник (Титоград), IX/1960, 1, 69—77.
1347. Миловић, др Борђе: *Принципи кривичног поступка судова добрих људи у херцеговском крају у XVIII вијеку*, Правни зборник (Титоград), X/1961, 2, 91—104.
1348. Milović, dr Đorđe: *Krivična djela protiv života i tijela u srednjovjekovnoj Rijeci*. (Secundum praescriptiones Statutum terre fluminis anno MDXXX), Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci, VI—VII, 1961—62, 7—200.
1349. Миловић, др Борђе: *О једној интересантној пресуди владике Сава Петровића у спору Бјелана и Крушевчана*, Историјски записи (Титоград), XVI/1963, XX/1, 128—135.

1350. Миловић, др Борбе: *Кривично процесуално право Винодолског закона*, Правни зборник (Титоград), XII/1964 2, 95—114.
1351. Milović, Đorđe: *Delikti protiv života i tijela u svijetlu propisa Vinodolskog zakona, Kastavskog, Veprinačkog, Trsatskog i Mošćeničkog statuta*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, X, 1964—65, 61—103.
Sadržaj: I. *Krivična djela protivpravnog lišenja života*: A. *Po propisima Vinodolskog zakona*: 1. Ubistvo kmeta ili nekog od roda kmetovskog. 2. Ubistvo podknežina, permans ili sluge kućne družine kneževe. 3. Zasjeđanje podknežinu, službenicima ili permanima. 4. Isključenje protivpravnosti kod ubistva. B. *Po propisima Kastavskog statuta*. C. *Po propisima Veprinačkog statuta*. D. *Po propisima Trsatskog statuta*: 1. Osnovno djelo ubistva. 2. Cedomorstvo. 3. Ubistvo djeteta iz nehata. E. *Po propisima Mošćenskog statuta*. II. *Krivična djela tjelesnih povreda*. A. *Po propisima Vinodolskog zakona*: 1. Odsiječanje ili osakaćenje uda podknežinu, permanu ili kneževim službenicima. 2. Bijenje ili ranjavanje podknežina, permans ili kneževih službenika. 3. Bijenje, ranjavanje i tučnjava među kmetovima. B. *Po propisima Kastavskog statuta*: 1. Zadaivanje udarca ili posjekotine. 2. Bijenje na vlastitom posjedu. C. *Po propisima Veprinačkog statuta*: 1. Zadaivanje udarca vijećniku. 2. Udaranje do krvi. 3. Udaranje dlanom. 4. Udaranje pesnicom ili kamenom. D. *Po propisima Trsatskog statuta*: bijenje, tučenje i ozljeda sa okrvavljenjem. E. *Po propisima Mošćeničkog statuta*: 1. Teška tjelesna povreda kvalificirana smrću. 2. Zadaivanje udarca vijećniku. 3. Zadaivanje udarca s okrvavljenjem. 4. Zadaivanje udarca s modricom. 5. Nanošenje rane udarcem kamenom.
1352. Milović, dr Đorđe: *Sistem kazni u nekim starim hrvatskim statutima (vinodolskom, kastavskom, veprinačkom, riječkom, trsatskom i mošćeničkom)*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XVII/1967, 3—4, 328—360.
1353. Milović, dr Đorđe: *Krivotvorenja raznih vrsta u svijetlu (krivičnog) statutarnog prava grada Rijeke XVI stoljeća*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XV, 1970, 309—336.
Na str. 330—336. autor piše o odredbama Vinodolskog zakona, Kastavskog statuta, Veprinačkog, Trsatskog i Mošćeničkog statuta u vezi sa krivotvorenjem novca, mjera, utega, prodajom krivotvorene robe i sl.
1354. Milović, dr Đorđe: *Delikti protiv braka, porodice i javnog morala iz aspekta riječkog statutarnog prava XVI stoljeća*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XIV, 1970, 385—404.
Sadržaj: 1. Dvobračnost: a) bigamija, b) biandrija. 2. Osnovno djelo silovanja. 3. Silovanje tuđe ljubavnice. 4. Rodoskvrnuće (incest). 5. Otmica poštenih ženskih osoba: a) otmica izvršena s pritiskom oteće ženske osobe, b) otmica izvršena protiv volje oteće ženske osobe. 6. Nasilno ljubljenje ženskih osoba ili slično nasilje. 7. Nasilno ljubljenje, grljenje ili povajljivanje tuđe ljubavnice. 8. Preljuba izvršena od strane žene. 9. Postojanje tuđom ljubavnicom ili konkubinom protiv volje muža.
1355. Milović, dr Đorđe: *Nešto o mjestu i tretmanu vinosti u riječkom krivičnom pravu XVI stoljeća*, Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, XVII, 1972, 179—185.
1356. Milović, dr Đorđe: *O nekim starim znamenitim pravnim izvorima na kvarnerskoj obali*, Pomorski zbornik, 1973, 11, 149—158.
1357. Milović, dr Đorđe: *Mošćenički statut iz 1637. godine*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu (Sarajevo), 1975, XXIII, 113—140.
Sadržaj: 1. Opis rukopisa Statuta. 2. Do sada objavljeni tekstovi Statuta. 3. Tekst Mošćeničkog statuta.
1358. Milović, dr Đorđe: *Odsecanje udova kao kazna za neke delikte po propisima kastavskog i riječkog statuta*, Acta historiae medicinae, pharmaciae, veterinae (Zagreb), 1976. XVI/1 109—113.
1359. Milović, dr Đorđe: *Opći krivičnopravni instituti u svijetlu propisa Vinodolskog zakona*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (Rijeka), 1981, 2, 39—50.
1360. Миловић, др Борбе: *О неким процесуалним интересантностима кривичних судова добрих људи у херцеговачком крају у XVIII вијеку*, Бока, Херцег Нови, 1982, 13—14, 241—255.

1361. Mišević, Đorđe: *O pravnoj prirodi tzv. »Kompromesa more veneto« i unaprijed ugovorene kazne za nepridržavanje presuda u postupku sudova dobrih ljudi i krivičnim stvarima venecijanske epohe hercegrovskog kraja*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (Rijeka), 1983, 4, 97—103.
1362. Mišević, Đorđe: *Spomen na život i delo dr-a Valtazara Bogišića Balda*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (Rijeka), 1983, 4, 473—479.
1363. М[иловић], др Ј[евто] М.: *Једна пресуда из доба владике Рада, Побједа (Цетиње)*, III/1947, 33 (7. VI), 3.
О умиру крви из 1836. год.
1364. Миловић, Јевто: *Владика Данило у свјетлости својих досад непознатих писама*, Историјски записи Цетиње, V/1952, књ. VIII, 4—12, 334—355.
О владичином мирсју Цетињана и Паштровића.
1365. Милосављевић, Милвоје: *Ревена — обичајно право удруживање људи у јелу и пићу*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад, 20, 1971, 335—337.
1366. Milošević, M. J.: *Ekonomski faktor u običajima dobrote s početka XIX stoljeća*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, Zagreb 1962, knj. 40, 367—379.
1367. Милошевић, Милорад: *Постанак и развијање земљишних својина у селу Засаду у срезу студеничком*, Гласник САНУ, Београд 1950, књ. II, 2, 367—369.
1368. Милошевић-Бревинац, Милорад: *Две белешке. Неки подаци из култа светог Саве у Студеници. Кумство уместо крвне освете у студеничком селу Рудну*, Гласник ЕИ САНУ, Београд 1976, XXV, 193—196.
1369. Милутиновић, др Коста: *Валтазар Богшић и Војводина*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1971, 20, 37—49.
1370. Милчински, Фр.: *О народних правних назорих*, Словенски правник, Љубљана 1914, 366—369.
1371. Миљанов, Поповић, Марко: *Живот и обичаји Арбанаса*, Летопис Матице српске (Нови Сад), 1904, CCXXVII/5, 3—8; 6, 11—33; 1905, CCXXXIX 1, 12—48; CCXXX 2, 41—80.
Свадја: Увод. 1. Побратимство и пријатељство. 2. Гостопримство. 3. Смрт поред пуње пушке! 4. Пастири. 5. Јуначка сиромаштина. 6. Кратка оцјена: [...] 9. Главарство. 10. Мали и велики оцази. 11. Задрута. 12. Опет о гостопримству. 13. Лажна част. 14. Беса. 15. Опет о лажној части. [...] 22. Братски изгуб. 23. Пуста гора и планина! 27. Савез. [...] 30. Опет о савезу.
1372. Миљанић, др. П.: [Грађа за правну историју]. III. *Сентенце из докњажевске владавине у Црној Гори*. Прилог к српском обичајном праву, Београд, Правник I/1892, 4, 277—282.
1373. Miljković, Aleksandar A.: *Doprinos Vasilija Popovića proučavanju porodičnih zadruga*, Sociološk pregled (Beograd), XII/1978, 1—2, 69—79.
1374. Миљковић, Александар А.: *О Валтазару Богшићу, његовој личности и његовом раду у области проучавања неписаног права и наше сеоске породице*, Гласник ЕИ САНУ, XXV, 1976, 99—117.
Садржи оделке: Богшићева личност и научни интерес. Главни Богшићевни радови о неписаним правним обичајима. Питање инокоштинe у Богшићевим радовима.
1375. Мирковић, Лазар: *О селачкој држави са гледишта државног права*. — У књизи: НАШЕ СЕЛО. Уредио др Милосав Стојадиновић, Београд 1929, 248—250.

1376. Мирковић, Мирко: *Сретен Вукосављевић: Организација сељачке земљишне својине, САНУ, Београд 1953*, Историјски гласник Београд, 1953, 3—4, 129—132.
1377. Mitić, dr Ilija: *O pravi azila — utočišta na području Dubrovačke republike*, Dubrovački horizonti, Dubrovnik XII/1980, 20, 29—32.
1378. Mitić, Ilija: *Prilog proučavanju običajnog prava na području Dubrovačke republike*, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1983, 49, 413—427.
1379. Mitrović, dr Aleksandar: *A. E. Post: Jurisprudenza etnologica. (Etnološka pravna nauka). Traduzione con prefazione e note dei professori Bonfaute e Longo. Vol. I. Pare generale, Milano, Società editrice libraria, 1906, str. XXIV+402, Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), II/1907, III/5—6, 510—512.*
1380. Митровић, др Александар: *Грађа за наше законодавство*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, I/3, 301—303.
О важности обраде обичајног права.
1381. Митровић, др Александар: *Неколико правних обичаја и појмова у Сјеверној Албанији*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), 1907, књ. III, 5—6, 384—389; 1908, књ. IV, 2, 97—112; 3, 209—216; 4, 334—343; 5, 392—402.
[Садржај: Залог. Кметија, каматијаштво, и кајшпарство. Породица, вјера, суд].
1382. Митровић, др Александар: *Българска челядна задруга. Историко-правни студии отъ С. С. Бобчевъ, София, държавна печатница, 1907, стр. 210*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), III/1908, IV/6, 605.
1383. Митровић, др Александар: *Pactum antichritium u Sjevernoj Dalmaciji*. — Архив за правне и друштвене науке, Београд, књ. VI, 1908, 13—24.
1384. Митровић, др Александар: *Прилози проучавању народног живота у Сјеверној Далмацији*, Архив за правне и друштвене науке, (Београд), књ. V, 1908, I, 74—81; 2, 173—181; 3, 237—243.
1385. Mitrović, dr Aleksandar: *Pravni običaji u našem narodu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1912, 525—543; 1913, 105—128.
1386. Митровић, Гордана: *О крвној освети*, Адвокатура (Београд), IX/1983, 4, 25—37.
Садржај: I. Претходне напомене код вршења дела крвне освете. II. Социолошки аспекти јављања крвне освете, Мотиви убиства који касније прерастају у повод за убиство извршено из крвне освете. III. Неки проблеми превенције крвног деликта освете.
1387. Mitrović, Milovan: *Bogišićevo proučavanje pravnih običaja u narodu*, Jugoslovenska predratna sociologija, Beograd, IC SSO Srbije, 1982, 21—24.
1388. Mićović, Dragutin: *Osveta Bojičić Alije u našoj i arbanskoj narodnoj epici*, Rad kongresa folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, Zagreb, 1959, 257—262.
1389. Мићовић, Д[рагутин]: *Вереници који се још нису ни родили*, Задруга (Београд), XII/1956, 568 (19. I).
О традиционалним обичајима на Косову и Метохији.
1390. Мићовић, Љубо: *Живот и обичаји Поповаца*. — САНУ. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LXV. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 29, Београд 1952.
Види одељак: *Правни обичаји (216—242):* Дноба задруга и наслеђство (216—218). Право власништва (218—219). Аграрни односи (219—221). Економско удруживање (221). Држава и сеоско земљиште (222). Набене ствари (222). Присвајање земљишта (222—223). Куповина и продаја (223). Забрана паша (223—224). Обичаји заједничке својине (223—224). Меће (225—226). Кенчарина (226). Залози (226). Уговори (226—228). Зајмови (228). Кријумчарење

- (228). Клавење (228—229). Кривично право и поступак (229—231). Самоубиства (231). Свабе (231). Сеоски пољар. Пољске штете (231—232). Заклетава (232). Амнини (232—233). Сеоско сувење и лишбени ујет (233—236). Умоба и зајам (237—242).
1391. Михаиловић, Божо М.: *Неколико паштровских исправа и једно писмо владике Данила*, Историјски записи XI 1958, књ. XIV, 1—2, 328—340.
Садржај: Паштровски суд доноси одлуку којом се дозвољава убијање ситне стоке ухваћене у „баштину царковну у жито или виноград“ (г. 1554). Један купопродајни уговор из 1598; Паштровски збор потврђује Прасквица и Градиштима сва она права која им проистичу из хрисовуље краља Уроша. Паштровски суд рјешава парницу око земљишта које су од Ратачког манастира добили манастири Прасквица и Градишта 1637; Властела (кметови) рјешавају парницу око „црковног данка“ између манастира Прасквице и Градишта и њихових баштиника (г. 1743); Кметови рјешавају спорове између Паштровића и Глуходољана 1770.
1392. Mihačević, L.: *Albanežki običaj kod pokopa i krvarine*. — Hrvatska Zagreb, 1889, 265.
1393. Mihačević, L.: *Običaji albanežki kod poroda, pokopa i pomirenja krvarine*, Vrhbosna Sarajevo II/1889, 22.
1394. Mišić, Smilja: *Spisak izdanja Zadužbine Nikole Čupića 1875—1940. Sadržaj Godišnjice*, Godišnjica Nikole Čupića (Beograd), 1941, knj. I, 47—93.
Види одељак: 7. Право, политика, економија (91—92).
1395. Младеновић, др. М.: *О Закону Леке Дукаћина*. Прилог проблему упоредне правне историје балканских народа, Народна одбрана (Београд), XII/1937, 47, 741—742; XIII/1938, 1—2, 7—8.
1396. Морачић, Драгољуб: *О неким кривично-правним и другим питањима у вези са крвном осветом*, Обележја (Приштина), I/1971, 2, 5—14.
1397. Мостарац: *Шишано кумство*, Зора, (Мостар), I/1896, 4—5, 158—159.
1398. Мошин, Владимир: *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, Starine (Zagreb), 1951, 43, 7—27.
1399. Мошин, Владимир: *Poljičke konstitucije iz 1620. i 1688. godine*, Radovi Staroslovenskog instituta, Zagreb, 1952, 1, 173—206.
1400. Мошин, Владимир: *Najstariji rukopis Poljičkog statuta i problem redakcije statuta*, Poljički zbornik, II, Zagreb 1971, 9—19.
1401. Н. К.: *Др Илија Јелић: Шта значи камен о врату? Издање књижевнице Рајковић и Ђуковић*. Београд, 1930, стр. 46, Живот и рад (Београд), V/1931, VII/40, 319—320.
1402. Накићеновић, Сава: *Крвно коло*, Српска зора (Дубровник), V/1911, 4, 3—5.
1403. Напијало, Драган: *Народно-правни обичаји и традиције на Кордуну*, Зборник Матице српске за друштвене науке (Нови Сад), 1982, 72, 125—145.
1404. Недељковић, др Бранислав: *Постанак задруге*, Правна мисао (Београд), III/1937, 11—12, 595—604.
1405. Недељковић, др Б[ранислав]: *О неким нарочитим облицима колективне баштине код Срба*, Правна мисао (Београд), VI/1940, III—IV, 128—136.
1406. Недељковић, др Бранислав: *Првенство мушких сродника над женским у српском наследном праву. Агнатски карактер српске породице*, Правна мисао (Београд), VI/1940, IX—X, 430—451.
1407. Недељковић, др Б[ранислав]: *Сок и соџбина у старом српском праву*, Историјски часопис (Београд), 1957, 7, 53—81.
1408. Недељковић, др Бранислав. „*Богишићева анкета о Црној Гори 1873*“, Гласник САНУ, 1952, књ. IV, 2, 375.

- Сматра да је недостатак Богшићеве анкете одсуство питања о моралним и религиозним схватањима Црногораца па би допушка анкета на терену била корисна.
1409. Недељковић, др Бранислав М.: *Канун Леке Дукаћина. Арбанашко обичајно право*. Из рукописне заоставштине Валтазара Богшића, *Анали Правног факултета у Београду*, IV, 1956, 4, 429—462.
- Садржај: I. О Богшићевом истраживању албанског обичајног права. II. Постанак Законика Леке Дукаћинија. III. Породица, братство, племе, пријатељство, положај деце, заједничка кућа, деоба куће. Братство организација братства. Крвна освета и кривично право.
1410. Ненадић, Б.: *Земљишне заједнице*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 810—812.
1411. Ненадић, Б.: *Имовне општине*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, II, 36—37.
1412. Ник.: *Крвна освета и арбанашка „беса“ на делу*, (Београд), XXXIV/1938, 11976 (19. II).
1413. Никифоров, А.: *Како ће учитељ испитати завичај*, Учитељ (Београд), XVIII/1938, 5, 359—364.
- Види одељак: *Обичајно право (360—361)*. Набројано десет питања у вези са прикупљањем грађе о обичајном праву.
1414. Николић, Андра: *Зборник садашњијег правнијег обичаја у јужних Словена од Валтазара Богшића*, Отаџбина, Београд 1875, књ. III, 12, 671—681.
1415. Николић, Андра: *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена. Основао, скупио, уредио В. Богшић*, књ. I, Загреб 1874, Књижевни радови, Српска књижевна задруга, Београд 1938, коло XLI, књ. 281, 120—132.
- Из Отаџбине, III, 1875.
1416. Николић, Андра: *Низ српскијех приповиједака Вука Вит. Врчевића. Већином о народном суђењу по Боки, Црној Гори и Херцеговини. Панчево 1881*. — У књизи: КЊИЖЕВНИ РАДОВИ, Српска књижевна задруга, Београд 1938, коло XLI, књ. 281, 188—194.
1417. Николић, Видосава: *Брак код Срба у Метохији (околина Пећи)*, Етнолошки преглед, 1961, 3, 59.
- Види: Општа савтања о браку и породици код Срба у околини Пећи. Целобат и бракови дефектних особа. Припреме за брак и брачни живот. Доба за склапање брака: ред код женидбе и удаје. Услови за склапање брака: 1. Утицај друштвених прилика. 2. Сроднички оквири. 3. Имовински оквири. 4. Територијални оквири. Начин склапања брака: 1. Брак по избору родитеља. 2. Брак по споразуму и личној наклоности супружника. 3. Брак отмицом. 4. Раскид врсидбе. 5. Давање накнаде за невесту. Закључење брака. Развод брака. Поновно ступање у брак.
1418. Николић, Видосава: *Архаичне установе и појаве друштвеног обичајног права у Врањском поморављу*, Лесковачки зборник, Лесковац, VII, 1967, 144.
1419. Никчевић, Томица: *Обичаји*, Јединство (Приштина), IX/1953, 35 (25. VII).
1420. Никчевић, др Томица: *Богшићеве припреме за закон о браку у Црној Гори*, *Анали Правног факултета у Београду*, VI/1958, 4, 470—479.
1421. Никчевић, Томица: *О научном методу В. Богшића и његовој расправи „Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори“*, Предговор књизи Валтазара Богшића: *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*. Посебна издања САНУ, Београд 1967, 1—31.
1422. Никчевић, Томица: *Обичајно право као систем политичких односа, Побједа (Титоград)*, XXXIX/1982, 6101 (27. XI), 9.
- Оломак из књиге: Валтазар Богшић: *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Титоград.

1423. Новак, Виктор: *Богишић и Рачки кроз преписку, Валтазар Богишић и Фрањо Рачки. Преписка (1866—1893)*, САНУ, Београд 1960, 3—111.
1424. Novak, Vilko: *Odkup in ureditev služnostnih pašnih pravic v Bohinju*, Zbornik Filozofske fakultete, Ljubljana II, 1955, 257—315.
1425. Novak, M.: *Sudstvo, državna uprava u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji*, Rad JAZU (Zagreb), VI—VII, 1960, 237—255.
1426. Novaković, Stojan: *Dva crnogorska pisma. Prilog k poznavanju pravnih narodnih običaja*, Starine, JAZU, 1879, br. 11, 204—206.
1427. Новаковић, Стојан: *Римско-византијско право и народни правни обичаји. Право првенства рођака или суседа при куповини земље (ius protiniscos)*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1887, IX, 214—234.
1428. Новаковић, Стојан: *Удава или самовласно апшење за дуг у староме српском законодавству и у народним обичајима. Прилог к познавању средњовековног парничког поступка у Србији*, Правник (Београд), I/1892, 1, 13—21; 2, 97—108.
1429. Новаковић, Стојан: „Параспор“. *Прилог к познавању старих аграрних обичаја Балканског Полуострва*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1907, XXVI, 191—195.
1430. О.: *Један разлог за деобу задруге*, Српски књижевни гласник (Београд), IX/1909, XXII/3, 239—240.
О расправи др Трвића у „Антропофитеји“, Лајпциг, В, 1908, 32—38. стр. у којој је реч о снажачењу.
1431. О. М.: *Схватање правде у нашем народу*, Народна одбрана (Београд), XIV/1939, 13—14, 206—208.
1432. *Обичајно право, Правни лексикон*, Београд 1964, 542—543.
1433. *Округли сто о крвној освети одржан у фебруару 1982*, Гласник Одељења друштвених наука ЦАНУ, Титоград 1983, 4, 99—220.
Садржи саопштења: Божицара Стојановића, Нова Вујосевића, Милутина Бурчића, Радомира Лукића, Јована Вукмановића, Видака Вујачића и Берба Бокаја.
1434. Омчикус, Чед[омир]: *Обичајно право и његова примена у нашем народу*, Народна одбрана (Београд), XIV/1939, 37, 580—582.
1435. Orožen, Janko: *Zgodovinski pregled teritorijev in oblik samouprave v celjski pokrajini*, Časopis za zgodovino i narodopisje (Ljubljana), XXXIX/1968, 4, 106—116.
1436. Оторепес, Вожо — Зонтар, Јосип: *Božja sodba (ordal) sveče v Katniku leta 1398*, Zgodovinski časopis (Ljubljana), XXVII/1973, 3—4, 321—328.
1437. П. М.: *Убиство из крвне освете*, Правда (Београд), XXVIII/1932, 212 (30. VII), 8.
Допис из Призрена.
1438. Pavićević, Mićun M.: *Običaji (Katunska nahija u Crnoj Gori)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (Zagreb) XXIX, 1, 1933, 146—180.
[Sadrži poglavlje o kumstvu, pobratimstvu, mobama i krvnom umiru].
1439. Pavićević, Mićun: *Crnogorsko pravosuđe i pravno shvatanje u anegdotaма*, Мјесечник (Zagreb) 1930, 9—12; 1931, 1—7.
1440. Павковић, Никола Ф.: *Међународни симпозијум „Обичајно право и самоуправа на Балкану“ у суседним земљама*, Историјски гласник (Београд), 1971, 1, 186—189.
1441. Павковић, Никола Ф.: *Списак извора и литературе [о праву прече куповине код Срба и Хрвата]*, ПРАВО ПРЕЧЕ КУПОВИНЕ У ОБИЧАЈНОМ ПРАВУ СРБА И ХРВАТА, Институт за упоредно право, Београд 1972., 219—226.

1442. Павковић, Никола Ф.: *Из савремене методолошке проблематике правне етнологије, Симпозијум о методологији етнолошких наука*, САНУ, Београд, Одељење друштвених наука, Научни скупови, књ. II, Београд 1974, 161—169.
1443. Pavković, Nikola F.: *Pitanje prvobitnog umira krvne osvete*, Balcanica (Beograd), 1977, VIII, 617—626.
1444. Pavković, Nikola F.: *Đurica Krstić, Pravni običaji kod Kuća (Balkanološki institut SANU, Posebna izdanja, knj. 7). Beograd, 1979, 234 str., Balcanica (Beograd), XI, 1980, 207—211.*
1445. Павковић, Никола Ф.: *Друштвена организација [у традиционалној Србији]*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1980, 44, 145—162.
Садржај: Село: Катун. Колективна кривична одговорност и обавезе. Сеоско земљиште и мебе. Сеоске старешине и службеници. Сеоски збор и суд. Брак и породица. *Задруга*: Сродничка задруга. Несродничка задруга. Предовена задруга. Економска основа. Имовинскоправни односи. Жена — старешица. Деоба задруге.
1446. Pavković, Nikola F.: *Društveni život stočara na letnjim stanovima u Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija (Sarajevo) 1981, 35—36, 87—114.
Vidi: II. *Društveno-ekonomske i pravne okolnosti (94—104)*: 1. Režim iskorišćavanja planine: a) Svojina pašnjaka. b) Izdig — »prtljanje«. v) Korišćenje paše, šume i vode. g) Pašarina i saradnja sa veterinarskom stanicom. 2. Proizvodni odnosi: a) Čuvanje tuđe stoke. b) »Srida« ili »surek«. III. *Društveno-privredni život (104—108)*: 1. Podela rada. 2. Kolektivni radovi i ispomaganje: a) Moba. b) Pozajmica i ispomaganje.
1447. Павковић, Никола Ф.: *Теоријски оквир проучавања обичајног права у југословенској етнологији права*, Етнолошки преглед (Београд), 1982, 17, 123—141.
1448. Павковић, Никола Ф.: *Традицијско право и савремена сеоска породица*, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1983, XXXII, 41—46.
1449. Pavličević, Dragutin: *Kućne zadruge u Vojnoj Krajini, Naše teme (Zagreb), XXVI/1982, 11, 1890—1900.*
Садржај. Увод. Кућна задруга и njena важност за Војну крајину. Теорија о постанку и развоју кућних задруга. Неке значајке новije literature о задругама у Војној крајини. Организација живота и рада у задрузи. Задружно gospodarstvo. Диобе задруга и njihови узроци.
1450. Павковић, Никола. *Генеа и развитак права прече куповине код Лужних Словена, Обичајно право и самоуправа на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 429—443.
1451. Pavković, Nikola F.: *Društvene i običajno-pravne ustanove (u Imljanima, Bosanska krajina)*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija, Nova serija, 1962, XVII, 117—139.
[Садржај: Село. Заједничка својина. Кнез и skupština. Poljar. Moba. Rod: Неки сроднички називи. Духовно srodstvo. Rodovska groblja. Domazet. *Задруга*: Име и појам задруге. Несродничка задруга. Задружно иманје. Starešina. Stapanica. Podela rada. Lična imovina (osobac). Žena (udovica) u задрузи. Deoba].
1452. Pavković, Nikola: *Običajno pravo*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 6, (Zagreb), 1965, 357—360.
Садржај: *Dokazna sredstva*: izobličavanje, priznanje, jemčenje, božji sud, zaklinjanje, pokazivanje (sočenje, prosočenje), duševnici ili porotnici. *Kazne*: smrtna, sakaćenje, izgonjenje iz sela, zaplena ili pljačka imovine, sramoćenje, proklinjanje].
1453. Павковић, Никола, *Обичајно-правни уговори и производни односи у сточарству. (Југословенски народи и Арбанаси), Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, Београд 1976, 133—150.
1454. Павковић, Н[икола]: *Преимуществовено (обучное) право при продаже и наследованим завештаного имушества у Југославјан*, VII међународниј конгрес антропологических и етнографических наук, т. 4, 1967, 388—394.

1455. Павковић, Никола: *Правна етнологија*, Гледишта, Београд XIX/1979, 2, 77—81.
1456. Ravich-Pfaenthal, Alfons: *Пољички статут*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини Сарајево XX, 1908, 2, 213—250.
1457. Павловић, Драгић: *Наслеђивање у задрузи*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, II/5, 413—421.
1458. Павловић, Љуб[омир]: *Ужичка Црна Гора*, СКА. Српски етнографски зборник. Књ. XXXIV. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 19, Београд 1925.
Види: *Врсте својине* (10—13): приватна, сеоска, општинска и државна.
1459. Пантелић, Никола: *Село и породица* [у *Горњој Ресави*], Гласник Етнографског музеја у Београду, 1962, 25, 105—134.
Садржај: 1. Село (атар, колибе, утрна, сеоски кош, кмет, сеоски збор, узајамно помагање, моба). 2. Сродство и сроднички односи. 3. Задруга и породица (старешина породице, домаћница). Деоба задруге — породице. Састављене несродничке породице. 4. Брак и брачни односи (услови за склапање брака, брак малољетника, брак на пробу, домазетство, мираз и наслеђивање, поновни и невенчани бракови, мешовити бракови између Срба и Ваља, деца).
1460. Пантелић, Никола: *Сродство и задруга* [у *Јадру*], Гласник Етнографског музеја у Београду, 1964, 27, 369—400.
Садржај: *Сродство* (фамилија, племе, кумови, побратимство). *Задруга и ужа породица*. *Управљање (руководење) кућом*. Подела рада у задрузи. Односи у задрузи. Деоба и распадање задруге. Брак и брачни односи. Деца.
1461. Пантелић, Никола — Павковић, Никола Ф.: *Село и неки облици друштвеног живота* [у *Јадру*], Гласник Етнографског музеја у Београду, 1964, 27, 361—367.
Садржи: *Село* (гробља, атари, сеоски збор, сеоски кмет, сеоска имовина, пољска ограда, моба, сеоска преслава). *Правни обичаји* (спорови око међа, закљичање, проклињање, колективна одговорност).
1462. Пантелић, Никола: *Село, сродство и породица* [у *Ресави*], Гласник Етнографског музеја у Београду, 1965—1966, 28—29, 153—172.
Садржај: Село, сродство, породица. Деоба породице. Брак и брачни односи.
1463. Пантелић, Никола: *Снохачество у Неготинској крајини*, Развитак (Зајечар), 1968, 6, 68—70.
1464. Пантелић, Никола: *Домазетство у Неготинској крајини*, Развитак (Зајечар), 1968, 1, 77—79.
1465. Пантелић, Никола: *Друштвени живот у Неготинској Крајини*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1968—1969, 31—32, 297—326.
Садржај: Село и неке друштвено-правне установе. Сродство и сроднички односи. Брак и породица. Деоба породице.
1466. Pantelić, Nikola: *Istraživanja porodice i porodičnih odnosa u severoistočnoj Srbiji*, RADOVI XI SAVETOVANJA ETNOLOGA JUGOSLAVIJE, 1970, 247—255.
1467. Пантелић, Никола: *Snahačestvo in Serbia and its Origin*, Etnologia Slavica, III Братислава, 1971, 20.
1468. Пантелић, Никола: *Снахачество у Србији и његово порекло*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1973, 36, 33—42.
1469. Пантелић, Никола: *О друштвеном и привредном животу* [у *Бору и околини*]. У књизи: БОР И ОКОЛИНА I. Прошлост и традиционална култура, Бор 1973, 271—277.
Садржај: Атар. Катун. Утрна. Сродство. Брак и породица.
1470. Пантелић, Никола: *Никола Ф. Павковић: Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата. Студија из праве етнологије*, Београд 1972. стр. 226, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1974, 37, 285—286.

1471. Пантелић, Никола: *Из друштвеног и породичног живота [Бора и околине]*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1975, 38, 115—121.
Види: о наводњавању и заједничким облицима сеоске имовине, утрини и мобама на стр. 116—117.
1472. Пантелић, Никола: *Зорица Рајковић: Традицијски облици невенчаног брака код Хрвата и Срба у својству појма „покусни брак“*. Издавач: Институт за народну умјетност, Загреб, 1975, стр. 114, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1977, 41, 244—245.
1473. Пантелић, Никола: *Друштвени и породични живот на територији општине Зајечар*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд 1978, 42, 309.
Садржај: Село (атар, сеоски кош, утрина, царина, моба, глака, седељке); сродство (браћуја, кумство). Породица. Деоба породице и имовине. Брак и брачни односи (домазет „масација“, сначање). Неколико података о наслеђивању и отуђивању непокретне имовине.
1474. Pantelić, Nikola: *Tradicionalni elementi društvene organizacije u severoistočnoj i delu centralne Srbije*, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja ANUBiH (Sarajevo), knj. 16, 1980, 173—199.
О прџији, катуну, домазетству.
1475. Papastatis, Haralambos: *Crkva i običajno pravo na Balkanu za vreme otomanske vladavine, Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama*, SANU, Beograd 1974, 196—199.
1476. Пејовић, др Боко: *Др Љубинка Ђурић-Богетић: Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX вијека, Титоград 1966*, Историјски записи (Титоград), XIX/1966, књ. XXIII, 1, 177—178.
1477. Пејовић, др Б[око]Д.: *Кодификација обичајног права [у Црној Гори]*, У књизи: РАЗВИТАК ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1852—1916, Цетинје, Историјски институт Црне Горе 1971, 352.
1478. Пејовић, Крсто. *Не само мудрост и наука*. Доносимо текст поводом 146-годишњице Валтазара Богишића, истакнутог правника и законодавца. — „Побједа“, Титоград XXXVII/1980, 5273, 12; (9. VIII).
О Богишићевом раду на проучавању правних обичаја Црногораца и кодификацији Имовинског законика за књажевину Црну Гору.
1479. Pera, Miroslav: *Društvene snage koje su utjecale na oblikovanje Vinodolskog zakona i Poljičkog statuta*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (Rijeka), 1982, 3, 75—84.
1480. Перић, Живојин М.: *Породично задружно право у Хрватској и Славонији*. Један кратак преглед, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XVI/1925, XI(XXVIII)/5—6, 349—384.
Садржај: А. Преглед историје хрватског задружног права: 1. Права породичних задруга у Хрватској (троједној краљевини). 2. Породичне задруге у бившој Војној граници или Војној крајини. Б. Садашње законодавство о породичним задругама у Хрватској и Славонији.
1481. Перић, Живојин М.: *Посебна књижевност о хрватском задружном праву*. Архив за правне и друштвене науке (Београд), XVI/1925, XI(XXVIII), 5—6, 383—384.
1482. Перић, др Живојин: *Задружно право*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словенацка, Загреб 1929, I, 772—783.
Садржај: 1. Српско породично задружно право. а) Историја. б) Услови потребни за постојање задруге. 1. Сродство. 2. Заједница имања. 3. Заједница живота. 4. Заједница рада. в) Постанак задруге. г) Правни односи у задрузи. а) Наследно право у задрузи. б) Престанак задруге. Задружно право у Црној Гори].

1483. Перић, Ж[ивојин]: *Првенство мушких у српском наследном праву*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, III, 1928, 542—546.
1484. Перић, Ж[ивојин]: *Родбинско право прекупа*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, III, 1928, 793—798.
1485. Перић, др Живојин: *Задружно право Хрватске*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, I, 783—791.
1486. Перић, Живојин: *Међународно обичајно право*, Бранич, 1932, бр. 11, 517—529.
1487. Перић, др Живојин М.: *Мићун Павићевић: Црногорско правосуђе и правно схватање у анегдотама, објављено у „Мјесечнику“, гласилу правничког друштва, Загреб 1930, 1931*, Архив за правне и друштвене науке, XXV/1931, 4; [Објављено и као предговор истоименој књизи Мићуна М. Павићевића, Загреб 1933, I—XII].
1488. Перић, Живојин: *О обичајном праву у нашој држави*, Бранич, (Београд) 1932, I, 1—13.
1489. Перовић, М[иланоје]: *Свак мора да има своје право...* На широкој ливади, испод старе крушке, арнаутски прваци судили су због дужне крви. Суђење је обављено по старом непписаном закону Леке Дукабинца, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11185 (23. VII), 27.
1490. Перовић, др Мирко: *Траговима крвне освете*, Политика (Београд), LXV/1969, (4. III).
191. Перуничкић, Бранко: *Сеоски потеси у Србији*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, 1964, 167—175.
1492. Petković, Grgo: *Suvez i volari. (Budak u Dalmaciji)*, Zbornik za narodni život i običaje (Zagreb), 1907, XII/2, 301—303.
1493. Петковић, Дим. П.: *Дукаћински закон*, Београдски дневник, Београд 1884, бр. 139—141.
1494. Petranović, др Božidar: *O osveti, mirenju i vraždi po negdašnjem srpsko-hrvatskome pravnom običaju*, Rad JAZU (Zagreb), 1869, 6, 1—19.
1495. Petranović, др B[ožidar]: *O pravu nasljeđivanja kod Srba na osnovu pravnog običaja i pisanih spomenika*, Rad JAZU, Zagreb 1873, 23, 24—42.
1496. Petranović, др B[ožidar]: *O kmetstvu po srpskom običajnom pravu, po ustanovama Dušanovog zakona i po statutima dalmatinskih gradova*, Rad JAZU (Zagreb), 1875, 30, 60—74.
1497. Петрановић, др Бранко: *О раду на издавању црногорских правних извора и његовом научном значају*, Правни зборник (Титоград), XII/1964, 3, 68—72.
Поводом објављивања грабе „Црногорске исправе XVI—XIX вијека“ у редакцији Томице Никчевића и Бранка Павићевића, 1964.
1498. Петрић, Вера: *Кривична дела против породице, брака и полног морала у Србији за време кнеза Милоша*, Анали Правног факултета у Београду VII/1959, 3—4, 317—334.
Садржај: Родоскрвљење. Отмица. Будуодејствије (смешеније). Прелуба. Подвођење жена Турцима. Силовање малолетних лица. Противприродни блуд.
1499. Петрић, др Вера: *Брачно право Србије у првој половини XIX века*, Зборник радова из правне историје посвећен Алберту Вајсу, Београд, Институт за правну историју, 1966, 179—189.
Садржај: Увод. Извори. Прошевина. Закључивање брака. Развод брака.
1500. Петровић, др Александар: *Нешто о нашим народним обичајима*. Поводом књиге г. др Јована Ердџановића: „Основе етнологије“. Живот и рад (Београд), VI/1933, XVI/94, 867—871.
О правним обичајима на стр. 868.

1501. Петровић, др Александар — Вујић, Петар. *Ракиске задруге у Кошовом Лузу*. Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд XII, 1938, 71.
1502. Petrović, Vladimir K.: *Zaplanje ili Leskovačko (u Srbiji)*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, (Zagreb), svezak V, 1, 84—119; svezak V, 2, 253—297.
[Sadržaj: Život u zadruzi (110—116); Život sa susjedima, zločinci i drugi rdavi ljudi (258—259), pravo (260—265), pravni običaji (269—272): stvarno pravo, javno pravo, kazneno pravo; pobratimstvo i posestrimstvo, kumstvo i prijeteljstvo (272—273)].
1503. Petrović, Daja: *Ljubinka Cirić-Bogetić: Komunice u Crnoj Gori u XIX i početkom XX veka (Izdanje Istorijskog instituta u Titogradu, Titograd, 1969, str. 269)*, Sociologija (Beograd), IX/1967, 1, 104—106.
1504. Петровић, Милвоје Ј.: *Обичај одвођења девојака и закони у Србији*, Архив за правне и друштвене науке, (Београд), II/1907, књ. III, 2, 139—146.
1505. Петровић, Милутин: *Патријархална задруга у Јању*, Гласник Српског географског друштва (Београд), 1969, XLIX/2, 97—100
1506. Петровић, П[етар] Ж.: *Др Илија М. Јелић: Шта значи камен о врату? Историјско-правна студија*, Београд, 1930, стр. 46, Књижевни север (Суботица), VII/1931, VII/3—4, 132—133.
1507. Петровић, Петар Ж.: *Др Илија М. Јелић: Трагови гостинске обљубе код нашега народа. (Историјско-правна студија, с предговором дра Томе Живановића, Библиотека за правне и друштвене науке, књ. 26)*. Београд, 1931; 8°, стр. 158, Књижевни север (Суботица), VII/1931, VII/10, 309—310.
- 1507а. Петровић, П[етар] Ж.: *Избор младенаца за ступање у брак у нашем народу*, Књижевни север (Суботица), IX/1933, IX/6, 183—187.
1508. Петровић, Петар Ж.: *Живот и обичаји народни у Грузи*. — САН Српски етнографски зборник. Књ. LVIII. Друго одељење. Књ. 26, Београд 1948.
У поглављу IX. Обичаји више одељак: *Правни обичаји* (310—320): *Поснивање* (312—313). *Усвајање посвојака* (313). *Заклињање* (313—316). *О кравама* (316—318). *Народни скупови* (318—319). *Плаћање крвине* (319—320). *Ношење гужве о врату* (320). *О двобоју* (320).
1509. Петровић, Радмила С.: *Др Илија М. Јелић: „Васојевички закон од дванаест точака“*, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1929, XXVIII/7, 534—538.
1510. Петровић, Радмила С.: *Доба постанка Грбальског законика*. Записи (Цетиње), III/1929, књ. V, 4, 138—140.
1511. Petrović, Radmila: *Odredbe o krvnoj osveti i umiru u Grbaljskom zakoniku*, Riječ, Zagreb 1930, br. 19, 7—8 (31. V).
1512. Петровић, Радмила С.: *Законик Петра I владике црногорског. Критичко издање*. Годишњица Николе Чупића, Београд 1930, XXXIX, 43—71.
1513. Пецињачки, Срета: *Земљишни односи у Баранди до средине XIX века*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 1963, 34, 75—91.
1514. Pešić, dr Vukašin: *Krvna osveta. Istraživački projekt*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), X/1972, 3, 493—506.
1515. Pešić, Vukašin: *Osveta i krvna osveta*, UBISTVA U JUGOSLAVIJI, Institut za kriminologiju i sociološka istraživanja, Beograd, 1972, 108—111.
1516. Pešić, Slobodan: *Mlinovi u Pounju*. Zbornik Krajiških muzeja (Banja Luka) I, 1962, 192—213.
Vidi odeljak: *Oblici svojine i pravni odnosi* (209—210).

1517. *Племенски одбор (Куча). Како се управља комунима. Уговор племена Куча*. Правни зборник (Подгорица), IV/1936, 7—8, 27—30.
1518. Познановић, Раде Ж.: *Жетелачке мобе у ужичком крају*, Ужички зборник, 1978, 7, 405—414.
1519. Покорни, Владимир: *Арнаутска свадбовања*. Тамо где девојке још откупљују, Правда (Београд), XXXI/1935, 11050 (4. VII), 10.
1520. Polec, J[anko]: *Kržišnikovi odgovori na vprašanja v Bogišičevem »Narutku«*, Rasprave Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Pravni razred, 3, 1945, 151—225.
1521. Polec, Janko: *Svobodniki na Kranjskem*. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Ljubljana), XVII/1936, 1—4, 5—143.
Vidi odeljak XIX: *Svobodniško sodstvo* (95—125): a) Procesno pravo svobodnikov: pristojnost in pravdni postopek svobodniškega sodišča, izvršitelni in ediktalni postopek svobodniškega sodišča, klavzula obče deželne obveze za škodo. b) Zasebno pravo svobodnikov: ženito pravo svobodnikov, zastavno pravo svobodnikov, kupne pogodbe. c) Kazensko sodstvo svobodnikov.
1522. Полићевић, Мих. С.: *Лични односи између мужа и жене по српском обичајном праву*, Отаџбина, Београд XI, 1892, 122, 209—231.
1523. Полићевић, др Мих. С.: *О породичном уређењу код Срба*, Дело (Београд), XVIII/1913, 67/3, 362—369; 68/1, 44—60.
Садржај: 1. Породица у феудалној периоди старе српске државе. 2. Породица за време турског господарства. 2. Модерна породица.
1524. *Помире и уговори у прошлости*. (Из „Слободне мисли“, 1930), Побједа (Титоград), XXIX/1972, 3092 (7. V).
Припремила Зага Беркуљан.
1525. Попадић, др С[ретен]: *Поводом исправке г. др Илије М. Јелића*, Живот и рад (Београд), V/1932, X/58, 155.
Одговор на чланак у Животу и раду бр. 57/1932.
1526. Поп-Георгијев, Димитар: *Право својине на чифлицима и чифлигарски правни односи у прилепском срезу крајем XIX и почетком XX века*. Анали Правног факултета у Београду, I/1953, 2, 201—208.
1527. Поповић, В. С.: *Низ српских приповедака Вука витеза Врчевића, већином о народном суђењу по Боки, Црној Гори и Херцеговини, Панчево, 1881, накладом браће Јовановића, Летопис Матице српске, (Нови Сад), 1882, књ. 132, 4, 108—124.*
1528. Поповић, Душан Ј.: *Турске казне за хајдуке*, „Братство“, Београд 1930, књ. XXIV, 51—68.
1529. Поповић, др Душан Ј.: *Мегдан*, Политика (Београд), XXX/1933, 8954 (15. — 18. IV), 1.
1530. Поповић, др Бұра: *Уговорна функција у безговорним друштвеним заједницама*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), књ. LIX, 1941, 14.
1531. Поповић, М.: *Статут пољичкиј*. (По П. Ј. Шафарику. »Сasopis českého museu«, 1854, св. II) Гласник друштва српске словесности, (Београд) IX, 1857, 127—144.
Аутор коментарисхе Шафарикове опаске о пољичком статуту. На крају чланка доноси неколико поглавља поменутог статута: Глава 26: а) Од жена. б) Од женскога најакхивања на човека. Глава 32: Од продаје племенштине. Глава 44: Закон о какамак. Глава 55: О приставих. Глава 95: Од виштиц и чаровниц.
1532. Поповић, Марко: *Судске одлуке, обичајно право, историја права*, Правни зборник (Подгорица), 1933, 1, 55—57.
1533. Поповић, Миливоје: *Пре сто година власти су одредиле педесет гроша као цену девојке*, Политика (Београд), XXXI/1934, 9214 (6.—9. I), 29.
О народном обичају куповине жена и интервенцији државних власти.

1534. Поповић, Милорад: *Као живи постану мртви*. Како једна породица већ четрнаест година живи у сопственом кућном затвору из страха од крвне освете, Дуга (Београд), 1979, 146 (1. X).
О породици Кухевића из Улицања.
1535. Поповић, Чедо: *Народни суд. (Легендарна прича о једној девојци)*, Дело (Београд), XIV/1909, 50/1, 24—30.
1536. Pordes, Sigmund: *Osveta i pravo*, Nada (Sarajevo), 1987, 235.
1537. Прибићевић, Адам: *Наше право и село*, Политика (Београд), XXXVII/1940, 11605 (23. IX), 6.
1538. Протић, Љубиша: *Поклисари*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1935, X, 94—99.
Чланак равен с освртом на Богшишев зборник „да се расветли положај поклисара и његова дужност, према правној свести словенских народа настањених на југу“.
1539. Протић, Љубиша М.: *Разграничавање имања*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XII, 1937, 61—69.
Садржај: Врсте разграничавања имања и имена повучених граница. Народно веровање и поштовање граница непокретних добара. Имена непокретних добара.
1540. Протић, Љубиша М.: *Заклетва као доказно средство код Срба и Цигана*, Гласник Етнографског музеја (Београд), XIII, 1938, 51—59.
1541. Протић, Љубиша М.: *Неки обичаји око куповине, продаје и трампе*, Гласник Етнографског музеја у Београду, Београд XI, 1936, 17—30; XII, 1937, 40—60.
Садржај: [I. део]: 1. Делјење добара на непокретна и покретна. 2. Од ствари шта се најчешће купује и продаје? 3. Када се сматра да је уговор о куповини закључен? 4. Обичаји и веровања око куповине и продаје. 5. Ужe код куповине и продаје стоке. 6. Маркирање и куповина стоке на пробу. 7. Авалуак код купо-продаје и трампе. 8. Прече право куповине. 9. Пребацивање „које паре“ да не би било округло. 10. Размењивање ствари (трампа). [II. део]: 1. Делјење добара на покретна и непокретна. 2. Добра која су најчешће предмет купо-продаје. 3. Моменат закључења уговора о купо-продаји. 4. Обичаји и веровања око куповине и продаје. 5. Ужe код куповине и продаје стоке. 6. Маркирање стоке и куповина на пробу. 7. Авалуак, алауаш, ликово и крчма код купо-продаје и трампа. 8. Сведоци и посредници код купо-продаје и трампе. 9. Капара код куповине и продаје. 10. Прече право куповине. 11. Пребацивање „које паре“. 12. Размењивање добара („трампа“).
1542. Протић, Предраг: *Др Васа Чубриловић: Терминологија племенског друштва у Црној Гори*, Комунист (Београд), XV/1960, XXX/11—2, 134.
1543. Prohić, Ali-Riza: *Bračno-imovinski одношaji u muslimana*, Gajret Sarajevo, 1925, IX, 107—108.
1544. Prošić-Dvorinić, dr Mirjana: *Communal Families in the Balkans: The Zadruga, Essays by Philip E. Mosley and Essays in his Honor. Uredio Robert F. Byrnes. University of Notre Dame Press, Indiana, 1976, 280 str. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), serija Etnologija, 1981, 35—36, 193—196.*
1545. Pupovci, dr Surja: *Kushtet shoqnoro — ekonomike ën të cilat ka qenë në fugi Kanuni i Lekë Dukagjinit dhe shqyrimet e përgjithshme juridike per KLD. Përparimi (Priština), XI/1965, 6, 358—384.*
1546. Pupovci, dr Surja: *E drjeta trashëgimore në Kanuni e Lekë Dukagjinit*, Gjurmime albanologjike (Priština), 1968, 1, 129—169.
1547. Pupovci, dr Surja: *Literatura i izvori [o Zakoniku Leke Dukadinija]*, Građanskopravni odnosi u Zakoniku Leke Dukadinija, Priština, 1968, 291—297.
1548. Pupovci, dr Surja: *Një paralele midis Kanunit te Leke Dukagjinit dhe Kanuni te Skenderbeut*, Flaka e vëllazërimit (Priština), XXIV/1968, 900—902 (26. IX).

1549. Pupovci, dr Surja: *Pojedini ugovori u Zakoniku Leke Dukadinija s osvrtom na običajno pravo Crnogoraca i Srba*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Prištini (Priština), 1968, 6, 73—117.
1550. Pupovci, dr Surja: *Një paralele midis Kanunit te Lekë Dukagjinit dhe Kanunit të Skënderbeut. (Jedna paralela između zakonika Leke Dukadinija i Zakonika Skenderbega)*, Simpozijum o Skenderbegu, Priština, 1969, 249—261.
1551. Pupovci, dr Surja: *Gjakmarrja ndër shqiptarët dhe historiku i saj*, Përparimi (Priština), XVII/1971, 11, 907—939. Istorijat krvne osvete kod Albanaca.
1552. Pupovci, dr Surja: *Krvna osveta Albanaca i njen razvoj*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), IX/1971, 4, 583—603.
1553. Pupovci, dr Surja: *Marredhenjet juridike civile në Kanuin e Lekë Dukagjinit*, Prishtinë, Enti i teksteve dhe i mjeteve mësimore i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës, 1971, 298.
1554. Pupovci, dr Surja: *Shtjefën Konstantin Gjecovi (12. VII 1874 — 14. X 1929)*, Përparimi (Priština), XXV/1979, 5, 701—722.
1555. Пурковић, Миодраг Ал.: *Одређивање међа*, Етнологија (Скопје), I/1940, 2, 65—84.
1556. Пурковић, М[иодраг]: *Резање ноштију после кривоклетства*, Етнологија (Скопје), I/1940, 3, 185—186.
1557. Pfauenthal-Pavich, A.: *Пољички статут*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, XX, 1908.
1558. Р. П.: *Муж отсекао неверној жени нос*, Правда (Београд), XXVIII/1932, 226 (13. VIII), 6.
Допис из Подујева.
1559. R. S.: *Slovensko ljudsko sodstvo v 16. i 17. stoletju*, Ljudski tednik, II/1946, 88.
1550. Радовановић, Миљана: *Досадашња етнoлошка проучавања сеоске заједнице код Срба*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, V, Пријепоље 1978, 89—93.
1561. Радовић, Илија: *О сличности између наследног и породичног права у Црној Гори и обичајног права (народног схватања права) у Српској Македонији*, Правни зборник, Подгорица, 1933, бр. 2—3, 104—111.
1562. Радовић, Рајко Ж.: *Вађење мазије*. Слободна мисао, (Никшић) X/1931, 19, 3; (10. IV).
1563. Radović, J[ožica]: *»Divlji brakovi«*, Vjesnik (Zagreb), XVI/1955, 3142 (10. IV).
Narodni običaj na Korđunu.
1564. Радојевић, Влад. Ј.: *Правни обичаји у Срба*. Караџић (Алексинач), 1901, 1, 7—10; 2, 33—37; 3, 61—63.
[Садржај]: 1. Правно-свадебна зрна. 2. Обележје. 3. Даровина. 4. Бемало. 5. Братски дар].
1565. Радојчић, Рамила: *Камен о врату*, Полиција, Београд 1930, 9—10, 425—426.
1566. Радојчић, Драгана: *Прилог проучавању судова добрих људи у другој половини 19. вијека у херцеговској општини*, Бока (Херцег Нови), 1985, 17, 287—290.
1567. Радојчић, Никола: *Проучавање старог српског права*, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1940, LXI/2, 109—114.
1568. Радоман, Д.: *Правни обичаји и потребе њиховог сакупљања*, Зетски глас, Цетиње 1938, 1—4.

1569. Radoman, dr Dušan P.: *Duh Zakonika Opšteg crnogorskog i brdskog Petra prvog Petrovića — Njegoša*, Odvjetnik (Zagreb), XLVI/1973, 11—12, 465—470.
1570. Radoman, dr Dušan: *Godine postanka prvog pisanog crnogorskog zakonika*, Odvjetnik (Zagreb), XLIX/1976, 5—6, 180—184.
1571. Radoman, dr Dušan P.: *Rimska teorija pravnih običaja i djelo Val-tazara Bogišića*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku, Osijek 1980, II, 119—140.
1572. Радонић, Јован: В. Божишић: „Десетина судских записа из Паштро-вића“. Посебан отисак из „Архива за правне и друштвене науке“, Летопис Матице српске (Нови Сад), 1906, ССХХХХ/5, 103—104.
1573. Радонић, Јов[ан]: Стефанъ С. Бобчевъ: *История на старобългар-ското право. (Лекции и изслѣдования) София*, 1910, X+560, Лето-пис Матице српске (Нови Сад), LXXXVII/1911, CCLXXIII/1, 60—63. —63.
1574. Радосављевић, Илја: *Развој уређења судова у Црној Гори*, Исто-риски записи, Цетиње, VII, 1954, књ. X, 2, 498—513.
1575. Радосављевић, Мата: *Баштина и својина или колективизам и ин-дивидуализам код Срба*, Бранич, Београд I/1887, 15, 517—524; 16, 548—553; 17, 585—590; 18, 617—621; 20, 686—689; 21, 713—718, 22, 745—755; 23 и 24, 789—820; II/1888, 3 и 4, 85—107; 6, 171—186; 8, 253—267.
1576. Радошевић, др М.: *Селак и право*, ЗАДРУЖНИ КАЛЕНДАР за 1928, Београд 1928, 41—47.
1577. Радловић, Алекса: *Die Blutrache bei den Südslawen. Beitrag zur Geschichte des Strafrechtes von der Milenko R. Wesnitsch*, Отаџбина, Београд, књ. XXII, 88, 715—717.
1578. Радусиновић, др Павле: *Научна ријеч о једној народној институ-цији: Др Петар Стојановић: Побратимство као особита врста срод-ности у Црној Гори и Сјеверној Арбанији (осврт на стање у 19. и почетком 20. вијека)*. „Зборник за народни живот и обичаје Јуж-них Славена“, књ. 47, 1977, Просвјетни рад (Титоград), 15. V 1979, 10, 5.
1579. Радусиновић, Павле С.: *Бурица Крстић: Правни обичаји код Куча, САНУ, Балканолошки институт, посебна издања, књ. 7, Београд, 1979, Гласник ЕИ САНУ (Београд), 1980, XXIX, 174—179.*
1580. Ражнатовић, Новак: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд 1974*, Историски записи, Титоград, XXVIII, 1975, књ. XXXII, 3—4, 613—614.
1581. Ранчевић, Светозар: *Воденице и облици воденичке својине у Гор-њем Полимљу*, Етнологија (Скопје), I/1940, 3, 135—159.
1582. Rajković, Zorica: *O shvaćanju pokusnog braka kao tradicijske usta-nove*, Sociologija sela (Zagreb), XI/1973, 2—4, 38—48.
1583. Rajković, Zorica: *Tradicijski način sklapanja braka u zagorskoj Dal-taciji i svijetlu pojma „pokusni brak“* Rad XXI kongresa folklo-rista Jugoslavije, Сапјина 1974, Сарајево 1976, 195—202.
1584. Rajković, Zorica: *Napomena o metodi istraživanja [o pokusnom braku kod Hrvata i Srba]*, Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svijetlu pojma »pokusni brak«, Institut za na-rodnu umjetnost, 1975, 74—76.
1585. Rajković, Zorica: *Osvrt na dosadašnju literaturu [o pokusnom bra-ku kod Hrvata i Srba]*. Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svijetlu pojma »pokusni brak«, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb 1975, 9—65.
1586. Ракочевић, др Новица: *Међуплеменски сукоби и крвна освета*. У књизи: КОЛАШИН, Београд 1971, 95—102.

1587. Ramadanović, J.: *Krvna osveta kao dualistika jedinstva suprotnosti*, »13. мај«, Београд 1971, 10.
1588. Расовић, Радуле: *Сумрак прошлости — о продаји и куповини жена на Косову*, Наш весник, лист омаадине Србије, (Београд), XI/1956, 33; (12. XI).
1589. Raukar, Tomislav: *Marginalia uz novootkriveni »Vranski zakonik« iz godine 1454*, Historijski zbornik, Zagreb 1974, XXV—XXVI(1972—1973), 369—375.
1590. Rexha, Ilijaz: *Njē dokument arkival mbi pajtimin e gjajeve midis fisefe të Gashit dhe të Shalës më 1890*, Vjetar i arkivit të Kosovës (Priština), 1971 (1968—1969), 4—5, 245—258.
1591. Ризај, Скендер: *Обичајно право Албанаца*, Обележја (Приштина), I/1971, 1, 104—106.
Приказ књиге др Сурје Пуповија: *Грађанско-правни односи у Законику Леке Дукађинија*.
1592. Ризнић, Михаило: *Божји суд*. Истинита приповетка из округа нишког, Отаџбина, Београд, књ. XXI, 82, 205—206.
1593. Rihtman, Dunja: *Otmica djevojke pred drvarskim sudom*, Otkrića, (Zagreb), II/1955, 4, 280.
1594. Rihtman, Dunja: *Cijena za nevjeste*, Otkrića, III/1956, 3, 170—172.
O materijalnoj nadoknadi za ženu pri sklapanju braka u nekim našim krajevima.
1595. [Rovinski, Pavle Apolonovič]: *Die Blutrache bei den Südslaven. Ein Beitrag zur Geschichte des Strafrechts. — Von Milenko R. Wesnitsh. Stuttgart, 70, 1889, Nova Zeta (Cetinje), I/1889, 5, 196—201.*
Potpisano: R. P.
1596. Ротковић, Радослав: *Равноправност жена у Васојевићком закону из прве половине XIX вијека*, Наша жена (Титоград), XIV/1958, 7—8, 13.
1597. Rrapi, Derolj: *O porodičnoj zadrugi — Tekiji*, Sociologija sela (Zagreb), XIII/1975, 1—2, 50—58.
1598. Русић, Бранислав: *Старији обичаји код одређивања земљишних међа и око пољских радова у Кичевији*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XIX, 1956, 1—27.
1599. С.: *Др Илија М. Јелић: О браколоству. (Издање Рајковића и Ђуковића, Београд, 1928)*, Живот и рад (Београд), I/1928, I/4, 320.
1600. С. Н. Т.: *Rodiny nedil ěili Zadruga v pravu slovanském. Sepsal Karel Kadlec. Prag 1898. vel. 8-na, str. 136. (Izdao ga pisac s pomoću češke Akademije cara Franje Josifa)*, Дело (Београд), V/1898, XX, 167—168.
1601. С. П.: *Илија М. Јелић: Шта значи камен о врату? Књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд, 1931*. Мисао (Београд), XIII/1931, XXXV/5—6, 382.
1602. С. Р.: *Др Илија М. Јелић: О браколоству*, Мисао (Београд), X/1928, XXVIII/5—6, 382—383.
1603. Савелић, Ј.: *Како неписани закони Дренице решавају питања освете, части и морала*, Политика (Београд), XXXIV/1937, (22. X), 16.
1604. Савић, Ј. П.: *О задругама у Словена*. Правда (Београд), I/1869, 19, 545—552; 20, 585—590; 21, 624—627.
1605. Savić, Ljubomir M.: *Slepilo žene kao brakorazvodni uzrok u Srbiji u XIX veku*, Socijalna misao (Zagreb), II/1955, 8—9, 322—324.
1606. Савић, Љубомир М.: *Одсецање носа и ушију у нашој етнографији*, Наш глас, IV—1955, VIII, 4.

1607. Salihu, Ismet: *Ubistva iz krvne osvete na području okružnog suda u Prištini i Vrhovnog suda Kosova*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), X/1972, 4, 669—677.
1608. Salihu, Ismet: *Krivičnopravni pojam ubistva iz osvete, krvne i bezobzirne osvete*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), XXII/1984, 3—4, 421—431.
1609. Семјан, Мипо: *Историја Крајишника и кућне задруге у ратној држави*. — „Споменик САНУ“. Књ. CVIII. Одељење друштвених наука. Нова серија. Књ. 10, Београд 1960, 1—96.
Садржај: Увод (1—8). II. Сеобе из Турске (11—19). III. Војна организација (19—25). IV. Натурање борбе и буне (24—48). V. Управа, судови, закони (48—86). VI. Реконструкција и анализа средњовековне кућне задруге (86—89). VII. Развојне линије Крајине и кућна задруга (89—91).
1610. Сикар, Емил: *Основни елементи југословенске породичне задруге*. (Студија социјалне статике), Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXVI/1936, XXXII(XLIX)/6, 564—575.
1611. Симић, Звонко: *Крвна освета*, НИН (Београд), XXIII/1973, 1148.
1612. Sirovatka Hinko: *Krvna osveta u Dalmaciji*. Iz dnevnika graničarskog majora Tome Margetića, Obzor (Zagreb), XXVIII/1936, (21. VII).
1613. Sirotković, Hodimir: *Lujo Margetić: Iz vinodolske prošlosti — pravni izvori i rasprave, Rijeka, 1980*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (Zagreb), XXX/1980, 4, 415—417.
1614. Simčik, Antun: *Kako su Židovi kod nas nekada polagali prisegu*, Obitelj, Zagreb, XLVI, 1936, 875.
1615. Синдик, Илија: *Душаново законодавство у Паштровићима и Грбљу*. Зборник у част шесте стогодошњице Законика цара Душана, САНУ, Београд 1951, 119—182.
1616. Skok, dr Petar: *Ceška knjiga o vlaškom pravu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXX/1918, 295—316.
Prikaz knjige dr Karela Kadleca „Vlasi a vlašké pravo v zemích slovanských uherských“, Praha 1916.
1617. Смиљанић, др М. В.: *Етнографија у Србији за последњих десетак година — Звезда* (Београд), II/1901, III/3—4, 344—362.
С посебним освртом на радове: „Задружна кућа на селу“ М. Б. Милићевића и „Ланот и проклетије у Срба“ Симе Тројановића.
1618. Смиљанић, др В. М.: *Отмице, добеглице и трагови куповине девојака у српског народа*, Гласник СКА (Београд), 1901, књ. 64, 171—244.
1619. Смиљанић, Милосав: *Правни и етички положај ванбрачне матере и ванбрачног детета*, Женски покрет (Београд) IV/1923, 4, 145—163.
1620. Смиљанић, Тома: *Пастирски живот код Мијака*, Гласник Географског друштва у Београду (Београд), 1921, 5, 230—238.
Види одељак: Организација пастирског живота (231—235).
1621. Смиљанић, др Тома: *Сточарство на Бистри, Стогову, Крчину и Корабу*, Прилози за познавање сточарства на високим планинама, Посебна издања Географског друштва, Београд 1932, св. 12.
Види: Организација и прошлост пастирског живота (27—31); Пастирске организације. Својина пашњака. Прошлост пастирског живота.
1622. Смиљанић-Брадина, Т.: *Шта значи камен о врату?* Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1928, књ. III, 347.
1623. Соловјев, А[лександар] В.: *Опосун*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд), 1922, II/2, 265—267.
Значење речи из Помичког статута, поглавља „Од умицања дивојак силом“.

1624. Slovjev, A[leksandar] V.: *Vinodolski zakon. Napisao prvi član Dr. Marko Kostrenčić. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 227, Razreda historičko-filologičkoga i filozofičko-juridičkoga 99. U Zagrebu 1923, str. 110—230 (zaseban otisak), Arhiv za pravne i društvene nauke (Beograd), XV/1925, X(XXVII)/5—6, 460—464.*
1625. Solovjev, Aleksandar V.: *Contributions à l'histoire du droit de vengeance au Monténégro et en Albanie vénitienne*, Arhiv za arbanašku istoriju, jezik i etnologiju (Beograd), IV/1929, 1—2, 53—71.
1626. Соловјев, Александар: *Грбаљска жупа и Грбаљски статут*, Годишњица Николе Чупића, 1931, XL 1—41.
1627. Соловјев, Александар: *Зетска пресуда из године 1445*, Архив за правне и друштвене науке, Београд XXIII, 1931, 41—53.
1628. Соловјев, Александар: *ТО ФОНИКОН*. Један словенски утицај у византијском праву, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXII (1932); XXV(XLII)/1—2, 23—33.
„Фоникон“, по аутору, је грчки израз за „вражда“, прасловенски правни обичај.
1629. Соловјев, Александар: *О Караборђевом законнику*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), 1932, књ. XXIV(XLI), 373—382.
У прилогу чланку објављен текст Караборђевог законика „Правила војена и народна“.
1630. Соловјев, Александар: *Душанов законик код Паштровића*, Архив за правне и друштвене науке, Београд 1933, књ. XXVII(XLIV), 17—26.
Садржај: I. Питање о судбини Душанова законодавства. II. Грбаљски рукопис Душанова законодавства. III. Паштровски рукопис Душанова законодавства.
1631. Соловјев, Александар: [Књижевни преглед]: *1. Сличност између српске и румунске пороте. 2. Символизам у старом праву и у обичајима*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXIII/1933, XXVI (XLIII)/5, 428—434.
1632. Соловјев, А[лексадар]: *Народни суд у Паштровићима*. Лепе особине поштровског суђења: Изборно начело, бирање судија од народа, јавност, народност и тежња правичности, Политика (Београд), XXXI/1934, 9453 (11. IX), 4.
1633. Соловјев, Александар: *Паштровићи, идеална демократија, у којој влада једнакост и братство, али у којој је сваки појединац властелин*, Политика (Београд), XXXI/1934, 9451 (9. IX).
1634. Соловјев, Александар: *Стогодишњица рођења Валтазара Богшића. Најпознатијег представника великог покољења Штросмајерових другова и највећег југословенског правног историчара*, Политика (Београд), XXXI/1934, 9553 (20. XII), 5.
С посебним освртом на Богшићево проучавање обичајног права.
1635. Соловјев, др Александар: *Кажњавање неверне жене у црногорском и византијском праву*. Архив за правне и друштвене науке, Београд, књ. XXX 1935 (XLVII), 6.
1636. Соловјев, др Александар: *Паштровске исправе XVI—XVIII века*. Споменик СКА, књ. LXXXIV. Други разред. књ. 66. Београд 1936, 1—45.
Садржај: Предговор (1—7). Прилог: 1. Српске исправе из Паштровића г. 1523—1776. 2. Италијански извештај о Паштровићима г. 1557—1767. Индекс правних израза. Регистар личних имена.
1637. Соловјев, др Александар: *Књига привилегија Грбаљске Жупе (1647—1767) са Душановим закоником*, Споменик СКА, књ. LXXXVII. Други разред. Књ. 68, 1938, 24—79.
Предговор (24—29). I. Књига грбаљских привилегија 1647—1767. (У српском преводу и италијанском тексту) (29—67). Регистри: А. Грбаљске привилегије. I. Српско-талијанске паралеле (49—73). II. Географска имена (73). III. Лична имена (73—74). Б. Регистар за Душаново законодавство (74—79).

1638. Соловјев, др Александар] В.: *Општински статуту у деветнаестом веку у Српском Приморју*. Уредбе које садрже занимљиве старе српске обичаје и народна схватања, Правда (Београд), XXXV/1939, 12360—12363 (8. — 11. IV).
1639. Соловјев, др Александар: *Богишићева збирка Омишких исправа XVI—XVII века*, Споменик СКА, ХСIII. Други разред, 72, Београд 1940, 1—121.
Садржај: Предговор издању — збирка омишких исправа и њен значај. II. Начин издавања. III. Нумерација исправа. Омишке исправе из г. 1567—1644. I. Регистар правних и културних израза. II. Регистар личних имена. III. Регистар географских имена.
1640. Соловјев, Александар: *Расправе из области права у издању Чупићеве задужбине*, Годишњица Николе Чупића L, Београд 1941.
1641. Соловјев, Александар В.: *Студије из историје нашег народног права у XVIII веку*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву. Нова серија. 1947. Друштвене науке. II, 207—240.
Садржај: I. Прелаз од доказне пороте судској пороти (крвно коло у Будви г. 1721). Коментар. II. Доношење законских одлука на земаљском сабору Црне Горе и Приморја г. 1743: а) 6. септембра Грбальски збор пише прногорском збору поводом убиства у Цетињском манастиру. б) 9. септембра 1743. сабор на Цетињу доноси одлуке о заштити манастирског права азнаа. в) Омер Али-ага потврђује мирене крви извршено на претходном сабору. Коментар. III. Суђење по „цароставнику“ у Паштровићима г. 1800.
1642. Соловјев, Александар: *Правни положај сељака у средњовековној Босни, Преглед* (Сарајево), I—II/1947, 259—266.
1643. Сотировски, Никола: *О постанку закона соудниј људем*, Зборник Правног факултета Свеучилишта у Риједи (Ријека), 1982, 3, 123—132.
1644. Спаић, др Војислав: *О баштинском систему у средњовековној Босни*, Историјско-правни зборник (Сарајево), I/1949, 1, 107—115.
1645. Спаић, др Војислав: *Правни режим у Босни и Херцеговини за вријеме Турака*. Историјско-правни зборник (Сарајево), I/1949, 2, 101—115.
1646. Спаић, Војислав: *Nasljednopravni običaji u Bosni i Hercegovini nakon austro-ugarske okupacije*, ANBiH. Radovi. Knj. XXXII. Odeljenje društvenih nauka. Knj. 11. — Sarajevo 1967, 53—101.
Садржај: I. Sistem nasljednopravnih običaja u Bosni i Hercegovini. A. Zakonsko nasljeđivanje: 1. Nasljeđivanje na osnovu srodstva. 2. Pravo predstavjanja. 3. Prvenstvo muških srodnika ispred ženskih kao i obrnuto s obzirom na vrstu zaostavštine. 4. Red nasljeđivanja: а) Nasljedni red na kmetovskim zemljištima. б) Nasljedni red na slobodnim zemljištima — mulkovnim i mirijskim. 5. Nasljedno pravo majke ostavoceve. 6. Zakonsko nasljeđivanje između supruга. 7. Zakonsko nasljeđivanje vanбрачне i usvojene djece. 8. Nasljeđivanje u kućnoj zajednici. 9. Nasljeđivanje umrlih duhovnika. 10. Zaostavština bez nasljednika. B. Testamentalno nasljeđivanje: 1. Sposobnost za testiranje. 2. Forma testamenta. 3. Sadržaj testamenata. 4. Izvršenje testamenata. C. Legati. II. Kodifikacija nasljednog prava u Bosni i Hercegovini i nasljednopravni običaji. »Naročite odredbe o težačkom nasljednom pravu«. »Nasljedno pravo muslimana«. III. Sudska praksa. Zaključak.
1647. Spevec, Franjo: *Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina po staro-germanskom i staro-slavenskom pravu*. — »Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu«, Zagreb 1883.
1648. Стајић, Васа: *Задругарство код Срба свршетком XVIII и почетком XIX столећа*, Задружни календар за 1928. годину, Београд 1928, 48—53.
1649. Станић, Душан: *Положај жене у чифчијском односу*, Архив за правне и друштвене науке, 1930, књ. XX, 2, 120—127.
1650. Станојевић, Г[лигор]: *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*. Цетиње 1959. Уредили: др Иван Божић, др Бранко Павићевић и др Илија Синдик, Историјски гласник Београда 1959, 1—2, 165—166.

1651. Станојевић, Глигор: *Један податак о мирењу Црногораца и Пашировића из 1681*, Историјски записи, Цетиње VI, 1953, књ. IX, 1, 278—282.
1652. Станојевић, Глигор: *Једна одлука умирног суда из 1642. године*. Историјски записи (Титоград) XVI/1963, књ. XX, 1, 138—140.
1653. Станојевић, Глигор: *Неколико умира између Бокеља и Турака*. Историјски записи (Титоград) XIX/1966, књ. XXIII, 1, 129—136.
1654. Станојевић, др Глигор: *Једна концепција о црногорском збору у XVII вијеку*, Гласник Цетињских музеја (Цетиње), 1975, VIII, 49—61.
Осврт на прилог др Бранислава Бурбеса о значају црногорског збора објављен у зборнику: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*, Београд 1971.
1655. Станојевић, Мих. М.: *Клетва као правни обичај за изналажење злочинаца*, Бранич, Београд IV/1897, 5, 50—51.
1656. Statovci, Ејур: *Dr Surja Pupovci: Грађанскоправни односи и Законику Леке Дукађинија, Приштина 1968*, *Naša zakonitost* (Beograd), XXIII/1969, 6, 515—518.
- 1656a. *Статут Грбља*. — У књизи: *Предњегошевско доба*, Графички завод, Титоград 1966, стр. 75—78.
1657. [Степановић, Михаило М.]: *Крвна освета. Из емигрантских бележака*, Бранково коло (Сремски Карловци), XVIII/1912, 10, 291—293. Приповетка из црногорског живота.
[Потписано: Рад. Космајац].
1658. [Степановић, Михаило М.]: *„Лека Канун“*. (Закон Леке Дукађинца господара Арбаније XV века), Годишњица Николе Чупића, 1901, XXI, Београд, 210—220.
Потписано: Рад. Космајац.
1659. Stojanović, Zoran: *Izvršenje kazne lišenja slobode u Crnoj Gori u XIX vijeku*, *Penologija* (Beograd), V/1977, 1, 47—62.
1660. Stojanović, Zoran: *Razvoj i karakteristike kazne lišenja slobode u Crnoj Gori u XIX veku*, *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1979, XIII, 221—240.
1661. Стојановић, др Петар: *Ванбрачна дјеца и њихови природни родитељи у бившој Црној Гори*, Правни зборник (Титоград), 85—117.
1662. Стојановић, др Петар: *Гостопримство и његови историјски оквири*. (Осврт на прилике у Црној Гори, Сјеверној Албанији и Боки), Бока, 1976, 8, 111—141.
Садржај: 1. О гостопримству уопште. 2. Појам госта и гостопримства. 3. Гостопримство кроз историју. 4. Правни учинци гостопримства.
1663. Стојановић, др Петар: *Деведесет година Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору*. Дјело високог домета. Богшићев кодекс је правно увео Црну Гору у виши формацију друштвеног развоја. Побједа, (Титоград), XXXV/1979, 4745, 6; (25. II).
1664. Стојановић, др Петар: *Дјевојка и њено право на издржавање у бившој Црној Гори*, Токови (Иванград), II/1972, 1—2, 79—90.
1665. Стојановић, Петар: *Закон и обичаји: „Правди је насиље најгори противник“*. (Поводом објављивања фототипског издања Општег имовинског законика у Црној Гори), Побједа XXXVI/1980, 5398, (14. XII), 5.
1666. Стојановић, Петар: *Имовинско-правни положај црногорске жене у браку*. Историјски записи, Титоград XXVIII/1975, књ. XXXII, 1, 107—126.
1667. Стојановић, др Петар: *Jus primaе noctis и његов одјек у обичајном праву Црне Горе и Сјеверне Албаније*. Зборник Правног факултета у Загребу, 1977, XXVII, 4, 337—347.

1668. Стојановић, др Петар: *Кривоклетство као брачна сметња у црногорском праву*, *Анали Правног факултета у Београду*, Београд XXII/1974, 4.
1669. Стојановић, др Петар: *Лична зависност жене у браку у Црној Гори почетком XIX и на почетку XX вијека*, *Обележја*, (Приштина IV/1974, 1, 100—109.
1670. Стојановић, др Петар: *Лични субјективитет црногорске жене у XVIII, XIX и у почетку XX вијека*. *Историјски записи Титоград 1974*, књ. XXXI, 3—4, 213—241.
1671. Стојановић, Петар: *Међусобни односи и међуутицаји обичајног права и законских прописа у Црној Гори*, *Обичајно право и самоуправа на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 321—351.
1672. Стојановић, др Петар: *Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори*. (Осврт на стање у XVIII и XIX вијеку), *Историјски записи (Титоград) XXV/1972*, књ. XXIX, 1—2, 5—33.
1673. Стојановић, др Петар: *Неке поруке наследног обичајног права у Црној Гори и Сјеверној Албанији*. (Стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека), *Balkanica VIII*, Београд 1977, 601.
1674. Стојановић, Петар: *Неки аспекти наследноправних односа у Црној Гори у XIX и почетком XX вијека*, *Историјски записи*, Титоград XXIII/1970, књ. XXVII, 3—4, 209—250.
1675. Стојановић, др Петар: *О наследном праву у Боки*, *Бока*, Херцег-Нови II, 1979, 241—257.
(Осврт на стање у XIX и почетком XX века).
1676. Стојановић, др Петар: *Опрема дјевојке приликом удаје и њено право на „мираз“ у бившој Црној Гори*, *Токови (Иванград)*, I/1971, 2—3, 129—137.
1677. Стојановић, др Петар: *Ордалије — божји суд и његови трагови у црногорском праву*. (Осврт на прилике у XVIII и XIX вијеку), *Историјски записи*, Титоград 1977, XXX(L), књ. XXXIX, 1, 13—30.
1678. Стојановић, др Петар: *Особито значење старјешинства у црногорској породици*, *Гласник цетињских музеја*, Цетиње, VI, 1973, 151—159.
1679. Стојановић, др Петар: *Осјећај дубоко поштовање према митском лику Црногорке*, *Наша жена (Титоград)*, XXV/1968, 3, стр. 8; 4, 10. и 17.
Разговор с новинарем листа поводом рада „Правни положај жене у Црној Гори у XIX вијеку“.
1680. Стојановић, др Петар: *Побратимство као особита врста сродности у Црној Гори и Сјеверној Албанији*. (Осврт на стање у 19. и почетком 20. вијека), *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена (Загреб)*, књ. 47, 1977.
1681. Стојановић, др Петар: *Посиновљење (адопција) у обичајном праву Црне Горе*. *Зборник Правног факултета у Загребу (Загреб)*, XXIV/1974, 1, 55—61.
1682. Стојановић, др Петар: *Прелуба као повреда брачне вјерности у прописима и обичајном праву бивше Црне Горе*. *Гласник цетињских музеја Цетиње*, V, 1972, 273—282.
1683. Стојановић, др Петар: *Прилог проучавању утицаја обичаја на кривични законик за књажевину Црну Гору*. *Југословенска ревија за криминологију и кривично право (Београд)*, XVI/1978, 1, 71—79.

1684. Стојановић, др Петар: *Распуст брака и његови друштвени користи у Црној Гори. (Стање у XIX и почетком XX вијека)*, Гласник цетињских музеја, књ. VII, 1974, 53—77.
1685. Стојановић, Петар: *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе*, Историјски записи, XXIX, 1976, књ. XXXIII, 1, 7—42.
Осврт на стање на почетку XX вијека.
1686. Стојановић, др Петар: *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе (осврт на стање у XIX и на почетку XX вијека), Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, Београд 1976, 85—117.
1687. Стојановић, др Петар: *Сузбијање лупештине и казна тољагањем у црногорском праву*, „Југословенска ревија за криминологију и кривично право“ (Београд), XIII/1975, 3, 377—388.
1688. Стојановић, др Петар: *Правна историја на страницама „Записа“*. Скица за црногорску историју права, Историјски записи (Титоград), XXXI(LI)/1978, књ. XXXVI, 3, 25—77.
1689. Стојановић, др Петар: *Право на остојбину као посебно право жене у Црној Гори*, Правни зборник (Титоград), XV/1967, 1—2, 87—97.
1690. Стојановић, др Петар: *Односи родитеља и дјеце у бившој Црној Гори*, Токови (Иванград), III/1973, 1—2, 39—50.
1691. Стојановић, др Петар: *Борба против прекомјерног празновања и расипништва у прописима Црне Горе. (Осврт на стање у XIX вијеку)*, Гласник Цетињских музеја (Цетиње), VIII/1975, 123—130.
1692. Стојановић, Петар: *Страни утицаји у црногорском праву. (Поводом Општег имовинског законика од 1888. године)*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе, Одјелене друштвених наука, књ. 1, Титоград, 1975, 111—143.
1693. Стојановић, др Петар: *Прогонство из земље као мјера одмазде и превенције у Црној Гори и Сјеверној Албанији, Осврт на стање у XIX и на почетку XX вијека*, Гласник Цетињских музеја, Цетиње 1976, X, 5—32.
1694. Стојановић, др Петар: *Завјетоване дјевојке — тобелије у обичајном праву Црне Горе и сјеверне Албаније*, Зборник радова Правног факултета у Титограду, Титоград 1976, 1/1, 37—46.
1695. Стојановић, др Петар: *Да ли је у Црној Гори до Законика књаза Данила било смртне казне*, Адвокатура (Београд), IV/1978, 2, 21—24.
1696. Стојановић, др Петар: *Однос Црногораца према неким занатима. Прилог проучавању утицаја традиције на стварање радних навика код Црногораца*, Гласник Цетињских музеја (Цетиње), XI/1978, 49—73.
1697. Стојановић, др Петар: *Да ли је у Црној Гори до Законика књаза Данила било смртне казне*, Побједа (Титоград), XXXV/1979, 4710 (21. I).
1698. Стојановић, др Петар: *Правна историја на страницама „Записа“*, Правни зборник (Титоград), XXVII/1980, 1—2, 1—48.
1699. Стојановић, др Петар Б.: *Право прече куповине као израз колективне друштвене свијести у Црној Гори, Сјеверној Албанији и Боки. (Прилог историјско-социолошкој анализи проблема)*, Историјски записи (Титоград), XXXIV(LIV)/1981, 1, 5—90.
1700. Стојановић, др Петар — Дјуковић, Јован: *Сузбијање порока. Из анала црногорског права*, Побједа, (Титоград), XXXII/1976, 3743—3748; (18.—24. III).

1701. Стојановић, др Петар: *Трагови казне каменовањем у Црној Гори*, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, (Београд), XIV/1976, 2, 191.
1702. Стојановић, др Петар: *Удовица и удовичко право уживања у Црној Гори*, Правни зборник Титоград, 1969, 1—2.
1703. С[тојковић], Бор[ивоје] С.: *Богдан Чиплић: О женидби и удадби у средњем Потисју*, Београд, Живот и рад (Београд), IV/1931, VIII/49, 1040.
Приказ чланка објављеног у Гласнику Етнографског музеја у Београду.
1704. Столповић, Драг. Е.: *Правни обичаји у Подрињу*, Глас права (Београд), III/1904, 489—516.
1705. Столповић, Драг. Е.: *Граба за наше законодавство*, Архив за правне и друштвене науке, (Београд), I/1906, 2, 207—208.
О „намиренију“, пресудивању спорних случајева у народу.
1706. Строхал, др Иван: „Спрега“ као доказ првобитне заједнице код старих Словена, Глас права (Београд), III/1904, 561—717.
1707. Строхал, Иван: *Валтазар Божишић*, Мјесечник (Загреб), XXXIII/1908, 841—870.
Некролог.
1708. Strohal, Ivan: *Osnova za sabiranje grade o pravu, koje u narodu živi*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, svezak XIV, 1, 1909, 134—160; Svezak XIV, 2, 285—326; XV, 1910, 1, 1—28.
[Sadržaj: Pristup (134—140). I. Seljačko pravo (141—149). II. Opće građansko pravo (149—160). III. Građanski postupnik (297—303). IV. Kazneno pravo (303—312). V. Kazneni postupak (312—314). VI. Upravno pravo (314—319). VII. Državno pravo (319—320).].
1709. Strohal, Ivan: *Dr. Valtazar Bogišić*, Ljetopis JAZU (Zagreb), 1908—1909, 23, 80—140.
Nekrolog.
1710. Strohal, dr Ivan: *Zadruga u Južnih Slovjena*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXI, 1909, 215—296.
Описује задруге са правног гледишта.
1711. Strohal, Ivan: »Vrv = mjera, mēda«. *Prilog tumačenju poljičkog štatuta*, Мјесечник Правничког друштва у Загребу, XXXVI/1910, 6, 547—548.
1712. Strohal, Ivan: *Individualna vlasnost kod starih Germana*, Rad JAZU, Zagreb 1910, 184, 1—95.
1713. Strohal, Ivan: *Otkupno pravo u starih Hrvata*, Rad JAZU, knj. 189, Zagreb 1911, 1—115.
1714. Strohal, Ivan: *O značenju riječi »vrv« u Poljičkom statutu*, Pravna povijest dalmatinskih gradova, Zagreb I/1913, 237.
1715. Strohal, Ivan: *Bratstva (bratovštine) u starom Trogiru*, Rad JAZU, 1914, br. 201, 47—66.
1716. Strohal, Ivan: *Individualna vlasnost u Irokeza*, Rad JAZU (Zagreb), 1914, 205, 118—134.
1717. Strohal, I[van]: *Odluke veprinačkog suda od god. 1589—1591*, Vjesnik Zemaljskog arhiva, XVI, 1914, 128.
1718. Strohal, I[van]: *Odluke veprinačkog suda iz god. 1598—1599*, Vjesnik Zemaljskog arhiva, XIX, 1917.
1719. Strohal, R[udolf]: *Sudovanje u Veprincu u 16. stoljeću*. — »Мјесечник« (Zagreb), XXXVI/1910, 1040.
1720. Supek-Zupan, Olga: *Nacrt istraživanja jednog prigorskoga sela, Narodna umjetnost* (Zagreb), 1979, knj. 16, 57—65.
Садржај: I. Опће претпоставке. II. Разрада истраживања: 1. Типови економских односа. 2. Групе људи који сарађују и врше размјену. 3. Символично понашање и размјена. 4. Вриједносна оријентација.

1721. Sućeska, Avdo: *Neke osobenosti krivičnog prava u jugoslovenskim zemljama za vrijeme Turaka, Običajno pravo i samouprave na Balkanu i susednim zemljama*, SANU, Beograd 1974, 255—269.
1722. Sućeska, Avdo: *O državnom pravnom položaju Poljica pod turskom vlašću*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, XVII/1967, 3—4, 386—393.
1723. Sućeska, Avdo: *O položaju Poljica u osmanskoj državi*, Poljički zbornik II, Zagreb 1971, 61—72.
1724. Sućeska, dr Avdo: *O posjedovnim odnosima u Poljicama u svjetlu poljičkih turskih isprava*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXII/1974, 411—422.
1725. Sućeska, Avdo: *O posjedovnim odnosima u Poljicama u svjetlu poljičkih turskih isprava*, Poljički zbornik, 1978, III, 137—146.
1726. Sućeska, Avdo: *Recepcija nekih srednjovjekovnih južnoslovenskih pravnih ustanova u osmansko-turskom pravu*, Pregled (Sarajevo), LXX/1980, 11—12, 1513—1520.
1727. Т.: *Арнаутска крвна освета*, Политика (Београд), XXXIX/1932, (29, VII).
Допис из Призрена.
1728. Т. Н. — Б. П.: *Крвна освета*, Партиски рад (Београд), IV/1952, 28, 12.
1729. Т. П.: *Словенска људска судишча в доби од XVI до XVIII столетја*, Српски књижевни гласник (Београд), HC, 1930, XXXI/7, 545.
О расправи др Метода Доленца.
1730. Тановић, Ст[еван]: *Пресипање белим просом*, Гласник Етнографског музеја у Београду, III, 1928, 102.
По обичајном праву у околини Солуна, Струмице, Кавадара убијени пас се пресипао белим просом који би припадао оштећеном газди.
1731. Тановић, Стеван: *Породични односи природених чланова породице из околине Бевђелије*, Гласник Етнографског музеја у Београду X, 1935, 42—53.
Садржај: Пусниук (посниак): права усвојеника. II. Думзет (домазет) полагај домазета у новој кући.
1732. Тановић, Стеван: *Село као социјална заједница и управна јединица у Бевђелијској кази у задње турско доба*, Зборник ЕИ САНУ, књ. IV. Етнографски институт. Књ. 1, Београд 1950, 96—157.
Садржај: I. Турска варошка управа. II. Стара сеоска управа. III. Кошобашнија у чисто хришћанском селу. IV. Свештеник — деда — поп. V. Питроп — црквени татор. VI. Сеоски падалар — пољак. VII. Домаћин или старешина задруге. VIII. Сеоски гувиалар — говеалар. IX. Заједничка сеоска добра — селско: 1) Селска курија (забран); 2) Селска мира. Селска чешма. 4) Селска олаја. 5) Селски пат (пут). 7) Табунсано дрвће. 8) Река. 9) Лов. 10) Мостови и кораби. 11) Банри непошумљена брда. 12) Селска црква, селска гробишта и стара, расељена гробишта.
1733. Тарановски, Т[одор]: *Нови пољски превод Винодолског закона*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXIV/1934, XXIX(XLVI)/6, 533
1734. Тасић, др Борђе: *Обичајно право*, Правни зборник (Подгорица), 1933, 4, 149—161; 5, 197—206.
1735. Тасић, др Б[орђе]: *Како је Валтазар Божишић схватио обичајно право*, Правда (Београд), XXX/1934, 10833 (29. XII), 2.
1736. Тасић, др Борђе: *Како постоји право*, Правда (Београд), XXXI/1935, 11190 (22. XII), 4.
Види одељак: *Обичајно право*.
1737. Тасић, др Борђе: *О народном праву*, Политика (Београд), XXXVII/1941 (18. II), 8.
1738. Тасић, Јован: *Убиство из крвне освете*. Кумство није могло да измири две крвно завађене породице, Правда (Београд) XXVII/1931, 54 (23. II), 5.
У околини Прокупља.

1739. Taušanović, K. S.: *Za Srbskou Zadrugu. (Za srpskom zadrugu). Piše Jan Dyk, učitelj meštanske škole v Karlovicích, Zvezda* (Beograd), II/1901, III/1, 114—117.
1740. Терзијев, К. Х.: *Шефлук (право прече куповине) — трагови турског законодавства у Српском грађанском законуку*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), XXI/1930, 89; XXII/1931, 34.
1741. Ткалчић, Иван: *Парнице против вјештица у Хрватској*, Рад ЈАЗУ Загреб, 1891, 103, 83—116.
1742. Ткалчић, Иван: *Исправе о прогону вјештицах у Хрватској*, Старине Загреб 1892, 25, 1—102.
1743. Томановић, Лазар: *Наследно право по Даниловом законуку*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), I/1906, II/1, 1—8.
1744. Томановић, др Лазар: *О положају породице и насљедства у правној сисџтеми В. Божишића*, Глас Црногорца (Цетиње), 5. III 1894, бр. 10, 2—3.
1745. Томашић, Динко: *Како је Антун Радић упознавао хрватске крајеве*. Радићев рад на сакупљању материјала о народном животу и обичајима, Правда (Београд), XXXIV/1938, 12039—12042 (23.—26. IV).
1746. Томић, Јов[ан] Н.: *Подаци о умиру или врајди из XVII и XVIII столећа*. Споменик СКА. XLII. Други разред. Књ. 37, Београд, 1905, 43.
Садржај: 1. Акт о умиру између Турака Новљана и Карпољана од 17. марта 1611. године. 2. Акт о умиру између Новљана и Пераштана од 9. априла 1611. године, поводом убиства кнеза Ива Ришњанина. 3. Informazione sopra origine e metodo delle arbitrarie in affari di sangue in Albania.
1747. Томић, Јован Н.: *Др Илија М. Јелић: О браќоломству с теоријског и практичког гледишта*, Београд 1928, Годишњак САНУ, XXXVII, Београд 1928, 280—310.
1748. Томић, Јован Н.: *Подаци о сукобима и мирењу Бокела, Црногораца и турских поданика год. 1735—1766*, Споменик СКА, књ. LXXII. Други разред, 56, Београд 1931, 3—95.
1749. Томић, Јован Н.: *Подаци о мегдану Срба у XVI и XVII веку*, Споменик СКА, књ. LXXIV. Други разред. Књ. 57, Београд, 1933, 23—38.
1750. Томић, Р. М.: *Dvoboj na život i smrt, Invalidski list* (Beograd), XXXVI/1959, 49, (5. XII).
Iz istorije dvoboja kod Srba.
1751. Томић, Светозар: *Комунице (комуни), Народна енциклопедија српскохрватско-словеначка*, II, Загреб 1929, 361—362.
1752. Томић, Светозар: *Бањани*, САНУ. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LIX. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 31, Београд 1949.
Види: *Племенска солидарност* (335—340); *право својине* (340—346).
1753. Томић, Светозар: *Пиња и Пивљани*. — САНУ. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LIX. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 31. — Београд 1949.
Види: *Облици својине* (429—431): комун, приватна својина, сеоски млин.
1754. Томовић, Божићар С.: *Литература [о наследном обичајном праву у Црној Гори]*, Наследно обичајно право у Црној Гори, Београд 1926, 4—5.
1755. Томовић, Божићар С.: *Како се врши диоба насљедња и управља у кућној заједници према обичајном праву које у народу постоји*, Правни зборник (Подгорица), II/1934, 1—2, 51—56.
1756. Томовић, Б[ожићар]: *Насљедивање материнства према насљедном обичајном праву у Црној Гори*, Правосуђе (Београд) 1934, 848.

1757. Томовић, Б[ожидар]: *Девојачко право на део при подели кућне заједнице према обичајном праву у Црној Гори*, Правосуђе Београд 1935, 7—8, 527—532.
1758. Томовић, Божидар С.: *Др Валтазар Божишић о обичајном, наследном и породичном праву и о праву кућне заједнице у Црној Гори*. Правни зборник, Подгорица III, 1935, 1, 8—10.
1759. Томовић, Божидар С.: *Кад може мајка да наслиједи свога сина или кћерку, према наследном обичајном праву у Црној Гори?*, Правни зборник (Подгорица), IV, 1936, 11—12, 10—13.
1760. Томовић, Божидар С.: *Старешинство*. Правни зборник (Подгорица), IV, 1936, 1—2, 10—20.
[Садржај]: 1. Уопште о старешинству. 2. Ко има право на старешинство. 3. Шта се узима на име старешинства и величина старешинства. 4. Уживање старешинства и располагање са њима. 5. Подела старешинства].
1761. Томовић, Божидар С.: *Које се ствари при диоби кућне заједнице дијеле по главама, а које по кољенима*. Правни зборник (Подгорица), IV/1936, 5—6, 3—7.
1762. Томовић, Божидар С.: *Старешинство*. Правна мишљења др Лазара Томановића бившег претсједника Великог суда и сердара Рада Пламенца, бившег судије Великог суда о извјесним питањима из народног права и кућне заједнице. Правни зборник, (Подгорица), V/1938, 9—10, 184—185.
1763. Томовић, Божидар: *Комуни у Црној Гори*, Правни зборник (Подгорица), VIII/1940, 1—6, 21.
1764. Томовић, Вуле М.: *Нешто из васојевичког обичајног права*. Живот и рад (Београд), VI/1933, XVII/99, 1164—1169.
Садржај: 1. „Васојевички закон од дванаест точака“. 2. Друга правна правила.
1765. Томовић, Слободан: *Божишићево схватање јединства права и морала*, Зборник Правног факултета у Титограду (Титоград), VI, 1982, 8—9, 155—168.
1766. Тонтић, Милорад: *Отмица дјевојака у правноисторијском погледу*. Опленец, I/1934, 2, 65—67.
1767. Трговчевић, Јосо: *Народне пословице о праву и сили*, Лички календар за 1938. годину.
1768. Т(рифуновић), Ј(ован): *Сретен Вукосављевић: Постанак приватне својине у нас*. „Архив за правне и друштвене науке“, књ. 40, бп. 2, 1940, стр. 91—100, Етнологија (Скопје), I/1940, 4, 252.
1769. Трифуноски, др Јован: *Сеоски деревен*. Насеља и порекло становништва, књ. 34, СЕЗБ, књ. LXVII, Београд 1954.
Види: VII. Друштвени односи: 1. Породица. 2. Задруга. 4. Фис. 5. Барјак. 6. Село. 7. Крвна освета.
1770. Трифуноски, др Ј(ован) Ф: *Васа Чубриловић: Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори средњег века*. Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 6, Београд 1974, стр. 43—69. Гласник ЕИ САНУ, Београд XXIV, 1975, 171—172.
1771. Трифуноски, др Јован: *Наводњавање водом у Скопској црној гори*. Гласник Етнографског музеја у Београду, 1976, 39—40, 121—133.
Садржај: I. Увод. II. Прошлост и развитак. III. Воде појединих села. IV. Подела воде. V. Наводњавање. VI. Обичаји и веровања. VII. Закључна напомена.
1772. Трифуноски, Јован Ф.: *Село струмичког краја*. Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље 1976, III, 81—90.
[Садржај]: I. Уводни део. II. Услови развитка обичајног живота. III. Појам „село“. IV. Форме сеоског обичајног живота: 1. Комшнина. 2. Међусобно помагање. 3. Спорови. 4. Зајам. 5. Гостопримство. 6. Чување стоке. 7. Панабур. 8. Такмичење. V. Закључни део].

1773. Трифуноски, др Јован: *Народни живот и обичаји у селима Грделичке клисуре*, Лесковачки зборник, XVII, 1977, 139—163.
 Види: V. Установе и појаве друштвеног живота: 1. Опште напомене. 2. Брак. 3. Кућна задруга. 4. Давашња породица. 5. Рођ. 6. Сродство. 7. Село као друштвена заједница (атар, сточарска трава, утрина, сеоски збор, колективна имовина). 8. Суседи. 9. Моба. 10. Поздрављање. 11. Гостопримство. 12. Ганији аграрни односи. VI. Народни обичаји: [...] 9. Обичаји око куповине и продаје. 10. Правни обичаји (162—163).
1774. Трифуноски, Јован Ф.: *Село као друштвена заједница у Македонији*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, V, Пријеполје 1978, 105—113.
 [Садржај: I. Увод. II. Суседи. III. Друштвене разлике. IV. Управа села: избор кмета, збор сеоских домаћина. V. Међусобно помагање. VI. Сеоски сабори. VII. Такмичења. VIII. Закључни део].
1775. Трифуноски, Јован Ф.: *Породичне задруге у Скопској Црној Гори*, Гласник ЕИ САНУ, XXX, Београд 1981, 151—156.
1776. Тројановић, Сима: *Ланот и проклетије у Срба*. Искра (Београд), 1898, 21, 323—326; 22, 342—344.
1777. Тројановић, Сима: *Снохачество у Срба*. Карацић (Алексинач), бр. 8 и 9, 1901, 159—160.
1778. Тројановић, С[има] — Гајић, М.: *Крв и умир код Срба и Арнаута*. Етнолошка студија. Коло (Београд), 1901, I, 25—32; 84—88; 143—147; 216—221; 289—292.
1779. Тројановић, Сима: *Задруга и инокоштина*, Српски књижевни гласник Београд, 1907, књ. XIX, 10, 742—747.
1780. Тројановић, Сима: *Правни обичаји [српскога народа]*, Босанска вила, Сарајево XXIII/1908, 14, 217—218; 15, 239; 16, 251—252.
1781. Тројановић, др Сима: *Избор српских главара. Прилог етнолошко-правној симболици*, Српски књижевни гласник, Београд 1909, књ. XXIII, 1, 45—51, 2, 114—121.
1782. Тројановић, др Сима: *Избор српских главара*. Српски књижевни гласник (Београд), IX/1909, XXIII/1, 45—52; 2, 114—121.
1783. Тројановић, Сима: *Нешто о духу и менталитету нашега народа око Бећелије*. Гласник Етнографског музеја у Београду, III, 1928, 40—44.
 Садржи одељке: Задруга. Гостољубље. Колективна одбрана. Колективна заштита.
1784. Тројановић, Сима: *Крв и умир*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, II, стр. 444—447.
1785. Тројановић, Сима: *Темље*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, Загреб 1929, IV, 531—532.
1786. Truhelka, Ciro: *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne i doba prije Turaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XIII, 1901.
 /O umiru krvi i krvnoj osvetti sa konkretnim primerom iz 1437./
1787. Тубиновић, Јаков: *Еснафски обичаји у Сарајеву*, Босанска вила (Сарајево), II/1887, 265.
1788. [Тунгуз-Перовић, Радован]: *Суд Шута Роганова*, Српски књижевни гласник (Београд), X/1910, XXIV/8, 561—567; 9, 641—646.
 Приповетка из народног живота Црне Горе. Потписано: Невесињски.
1789. Тусин, др Никола: *Корићани, њихов живот, повијест и права*, Хрватски дневник, (Загреб) I/1936, 18; (4. X).
1790. Thallóczy, dr Ljudevit: *Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1906, 17—36.

1791. Белап, Лазар: *Кућна задруга у Војној Граници*, Задружни архив, 1957, стр. 5—18.
1792. Бирковић, Сима М.: *Сеоска општина код Срба у средњем веку*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, V, Пријепоље 1978, 81—88.
1793. Čorović, Vladimir: *Krvna osveta u Voki Kotorskoj*, Književni jug (Zagreb), I/1918, II/8, 310—311.
Povodom istoimene knjige Jurja Garica, Split.
1794. Ђоровић, Светозар: *Крвни мир*. Приповијетка из Херцеговине, Зора (Мостар), II/1897, 1, 12—14; 2, 50—54; 3, 97—102.
1795. Урошевић, А[танасије]: *Радмила Петровић-Радојчић: Значење „камена о врату“ по испитивањима г. Илије Јелића. Критика једне историско-правне студије*. Загреб 1931, 1—37, Јужни преглед (Скопје), VI/1931, 7—8, 328—329.
1796. Урошевић, Атанасије: *Горња Морава и Изморник*, — СКА. Српски етнографски зборник. Књ. II. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 28, Београд 1935.
Види: *Гостопримство* (139—142); *крвна освета* (148—149).
1797. Урошевић, Атанасије: *Етнолошко дело из албанонологије: Чувари бесе*. Дело Милутина Буричића објављено као посебно издање Српске академије наука и уметности, Политика (Београд), LXXVII/1980, (23. VIII), 10.
1798. Филиповић, Миленко С.: *Пресипање белим просом*, Гласник Етнографског музеја у Београду, IV, 1929.
Нови докази правног обичаја да се за убијеног пса мора дати, као олштета, онолико проса колико је потребно да се убијено псето прекрије.
1799. Филиповић, Миленко С.: *Др Илија М. Јелић, Шта значи камен о врату? Историско-правна студија, Београд 1931*, Гласник Скопског научног друштва, 1932, XI, 277—279.
1800. Филиповић, Миленко С.: *Етнолошке белешке из северних велешких села*, Гласник Етнографског музеја у Београду, VII, 1932, 64—77.
У одељку: *Правни обичаји* (74—75) говори о: мобама, спрегу, деоби задруге, земљишним мебама, сеоском кмету (коцобашји), ортачким воденицама итд.
1801. Филиповић, Мил[енко] С.: *Др Илија М. Јелић: Трагови гостинске обљубе код нашега народа. Историско-правна студија, Београд, 1931*, Српски књижевни гласник (Београд), НС, 1933, XXXVII/4, 319—320.
1802. Филиповић, Миленко С.: *Ношење камена о врату (нови подаци)*. Гласник Скопског научног друштва XII, 1933, 307—308.
1803. Филиповић, Миленко С.: *Нови подаци о ношењу камена о врату*, Гласник Скопског научног друштва, 1934, 237—239.
1804. Филиповић, Миленко С.: *Тежакбаша, занимљива установа на селу*, Политика, XXXVI/1939, 16; (6—9. I).
1805. Филиповић, др Миленко С.: *Обичаји и веровања у скопској котлини. Грађа*, — СКА. Српски етнографски зборник. Књ. LIV. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 24, Београд 1939.
Види одељак: *Друштвени и правни односи* (282—344): *Брак и породица* (282—286). *Задруга* (286—307); *Деоба задруге* (304—307). *Село као друштвена и правна заједница* (315—326); *сеоске старешине и службеници* (318—321), *сеоска плаћина и утрина* (321—324), *наводњавање* (324—325); *Крвна освета* (326—328). *Казне за неверне жене и ванбрачно рабање* (329). *Крава* (329—330). *Пољске штете* (330). *Заклетва* (331). *Аграр и закуп* (331—333). *Куповина и пролаја* (333—334). *Зајам* (334—335). *Навене ствари и поклони* (335—337). *Награда за убијене зверове* (337). *Заједничке воденице и дрвета* (337—340). *Моба* (341—342). *Мебе* (342—344).

1806. Филиповић, Миленко С.: *Моба за тешке транспорте*, Етнологија (Скопје), I/1940, 1, 20—42.
Садржај: Моба уопште и транспортна моба. Врста транспортних моба. Начин преноса. Правни односи код транспортних моба. Магија и ритуални елементи.
1807. Филиповић, Миленко С.: *Тихомир Р. Борђевић: Неколике кривичне празновјерице у нашем народу*. „Полиција“, XXVI, 1939, 687—699, Етнологија (Скопје), I/1940, 1, 59—60.
1808. Филиповић, Миленко С.: *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*. САН. Одељење друштвених наука. Српски етнографски зборник. Књ. LXI. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 27, Београд 1949.
У поглављу VIII. Друштвени живот (79—185) види: Задруга (83—96). Деоба задруге (96—99). Село (101—102). Сеоски главари и службеници (102—104). Тежакбаша (104—105). Заједнички послови (106—107). Сеоски збор (107—108). Освета (108—109). Божји суд (ордалије) (109). Крађа (109—110). Уговори (110). Куповина и продаја (110). Зајмови у новцу. Давање ствари и стоке на послугу (110—111). Набене и изгубљене ствари (111). Моба и зајам (111—114). Пољске штете (114). Мебе (114). Отмица (173—174). Крипичне празновјерице (190).
1809. Филиповић, др Миленко С.: „*Велики плуг*“, „Историјско-правни зборник“, (Сарајево), I/1949, 1, 138—140.
О облику удруживања ради орања у неким селима на Косову познатом као *пролетни или велики плуг*.
1810. Филиповић, др Миленко С.: *Својина воћака по народним правним обичајима*, Историјско-правни зборник (Сарајево), I/1949, 2, 69—99.
Садржај: Уводне напомене и обавештења. Стицање својине над воћкама калемљењем или сабељем. Продавање и поклањање воћака. Насађивање и деоба воћака. Стабла као предмети заједничке својине. Воћке на мебама.
1811. Филиповић, др Миленко С.: „*Сеоски Циганин*“, Историјско-правни зборник (Сарајево), II/1950, 223—226.
О службенику званом „сеоски Циганин“, правној установи посебне врсте у крајевима око Баковице и Призрена на Косову.
1812. Филиповић, Миленко С.: *Др Мирко Барјактаровић: „О земљишним међама у Срба“*, Зборник Матице српске за друштвене науке Нови Сад 1954, 6, 201—206.
1813. Filipović, Milenko S.: *Društvene i običajno-pravne ustanove u Rami*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Istorija i etnografija. Nova serija. Sveska IX, Sarajevo 1954, 169—180.
Садржај: Rod. Prezimena. Selo. Seoska imovina. Težakbina. Ortaci. Društvena podela. Položaj žene. Moba. Međe. Kamen o vratu. Vađenje mazije. Karne-novanje. »Gomila«. Krvna osveta. Gostoprимstvo. Roj u sumi. Kupovina. Izor. Zajam i zalog. Davanje manastiru. Psovka i kletva.
1814. Filipović, Milenko S.: *Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija. Tom X. Istorija i etnografija, 1955, 117—136.
У оделјку *Neki pravni običaji* (стр. 131) говори о забрани убјања овчарског пса и турско време, о мобама, клетвеним денјима, проналажењу кривца помоћу гатара, освети, вађењу мазије, одређивању међа итд.
1815. Filipović, Milenko S.: *Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju*, Bilten Instituta za proučavanje folklor (Sarajevo) III, 1955, 97—104.
1816. Филиповић, Миленко С.: *Различита етнoлошка грађа из Јарковца (у Банату)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 1955, 11, 81—117.
Види поглавље: *Друштвени живот* (99—106): Брачни и породични односи. Негађашње задруге. Род. Село као заједница. Заједнички рад. Састанци. Друштвена подела. Сукоби и освете.
1817. Филиповић, Миленко С.: *Осврт на одговор др Мирка Барјактаровића*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 1955, 11, 177—179.
Наставак полемике о Барјактаровићевој књизи „О земљишним међама у Срба“.

1818. Filipović, Milenko S.: *Bračni pomoćnik kod Srba*, Radovi Naučnog društva BiH, 1957, VII, 143—162.
1819. Filipović, Milenko S.: *Povodom jedne kritike »bračnog pomoćnika«*, Pregled, Sarajevo 1958, 4, 396—397.
Povodom kritike Spira Kulišića.
1820. Filipović, Milenko S.: *Brak između prvih rodaka (Bintannu) kod srpskohrvatskih muslimana*, Sociologija, Beograd II/1960, 3—4, 55—56.
1821. Filipović, Milenko S.: *Žene kao glavari kod nekih balkanskih naroda*, Godišnjak Balkanološkog instituta. Knj. II. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, 139—157.
1822. Filipović, Milenko S.: *Prijateljstvo na osnovi razmene dobara i usluga*, Geografski pregled (Sarajevo) V, 1961, 83—94.
1823. Filipović, Milenko S.: *Krvna osveta*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 5, Zagreb 1962, 438.
1824. Filipović, Milenko S.: *Selo kao zajednica (u Lepenici, BiH)*. — U knjizi: *Lepenica*, Naučno društvo BiH, Posebna izdanja, Knj. III, Sarajevo, 1963, str. 311—320.
[Vidi: Osveta i tuča. Međe. Moba i sprega. Ortački lov].
1825. Филиповић, Миленко С.: *Сродство по млеку код Јужних Словена*. — „ЕтнoлoшкИ преглед“, 1963, 5, 33—67.
1826. Филиповић, Миленко С.: *Аграрно-правни односи званИ параспор или парасур*. — „Лесковачки зборник“, Лесковац V, 1965, 5—15.
1827. Филиповић, Миленко С.: *»Plaku i dheut«, врста главара код Арбанаса*. — „ЕтнoлoшкИ преглед“, 1965, 6—7, 117—122.
1828. Filipović, Milenko S.: *Lidžba (bojkot)*. — Radovi AN BiH. Knj. XXXII. Odeljenje društvenih nauka. Knj. 11. Sarajevo, 1967, 155—162.
1829. Firingar, Kamilo: *Pravosuđe u Slavoniji kroz stoljeća*. — U: Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, 1970, 635—660.
1830. Frangeš, Oton: *Zakup*. — Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb 1929, I, str. 794.
1831. Franolić, dr Vladimir: *Seljačka svojina i seljačko nasljedno pravo*. — »Mjesečnik Pravnčkog društva u Zagrebu«, 1934, 3—4, 119—142.
1832. Freidenberg, Maren M.: *»Vranski zakonik« novi spomenik hrvatskog običajnog prava*. — U zborniku: POVIJEST VRANE, Institut JAZU u Zadru, Zadar 1971, str. 323—341.
Objavljen i tekst Vranskog kmetskog zakonika na italijanskom jeziku (Con suetudini di Aurana).
1833. H. L.: *O dedni pravici nezakonskih otrok*, Ljudski pravnik, V/1950, I, 32—34.
1834. Halili, Ragip: *Vrajset per ahmarrje*, Përparimi (Priština), 5/1969.
O ubistvima iz osvete.
1835. Halili, Ragip: *Shkaqet ekonomike-shoqërore dhe kushtet e kryerjes së veprës penale të vrasjes nga neni 135 i KP*, Përparimi (Priština), XVII/1971, 11, 981—997.
O ekonomskim uzrocima krvne osvete.
1836. Halili, Ragip: *Posledice u vezi sa primenom krivičnih sankcija po običajnom pravu*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Prištini, Priština 1973, 133—149.
1837. Halimi, Kadri: *Nikola F. Pavković: Pravo preče kupovine u običajnom pravu Srba i Hrvata (Studija iz pravne etnologije)*, izdanje Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1972, 8°, str. 226, Glasnik Muzeja Kosova (Priština), 1974, XII, 319—323.
1838. Halili, Ragip: *Pleqnia në të drjetën kanunore të Shqiptarëve dhe gjykimi sipas saj*, Gjurmime albanologjike — Folklor dhe etnologji (Priština), II/1974, 51—72.

1839. Halili, Ragip: *Sanksionet penale sipas të drejtës zakonore të shqip-tarëve në Kosovë*, Gjurmime albanologjike — Folklor dhe etnologji, Priština 1976, IV (1974), 7—30.
[O običajnom pravu kod Albanaca].
1840. Halili, Ragip: *Uticaj tradicionalnih običaja i normi na pojavu nekih negativnih ponašanja i krivičnih dela protiv braka i porodice na Kosovu*, Gjurmime albanologjike. Folklor ehe etnologiji (Priština), 1983, XIII, 55—77.
1841. Halimi, Ismailj: *Besa u običajnom pravu Albanaca*, Gjurmime albanologjike, Folklor dhe etnologji (Priština), 1971.
1842. Halimi, Kadri: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*, Përparimi (Priština), I/1955, 6, 340—352; 7—8, 455—463; II/1956, 1, 43—53.
1843. Hanel, Jaromir: *Kritički pogled na djela o slovenskom pravu II. — 1. Mater'jaly dlja slavjanskoj istorii i drevnosti. I. Skazanija ob' Ottone Bambergskom' v' otnošenii slavjanskoj istorii i drevnosti. Izsledovanie A. Kotljareskago. Praga. 1874. — 2. Slavjanskija drevnosti. Drevnosti juridičeskoga byta baltijskih' Slavjan'. — Opyt'sravnitel'nago izičenija slavjanskogo prava. A. Kotljarevskago. I. Praga, 1874, Rad JAZU, Zagreb 1875, 33, 208—227.*
1844. Hanel, Jaromir: *Kritički pogled na djela o slovenskom pravu*, Rad JAZU, Zagreb 1875, 32, 175—197.
1845. Hanel, J[aromir] J.: *Prof. Leontović o »Zborniku sadašnjijeh pravnih običaja u Južnih Slovena«*, Mjesečnik Pravničkog društva u Zagrebu, V/1879, 1, 41—44.
1846. Hanel, Jaromir: *Pravni život u spljetskoj občini*, Rad JAZU, 1880, br. 54, 178—212.
1847. Hasani, Kasam: *Hakmarrja si dukuri antisociale dhe masat për zhdukjen e saj, Flaka e vëllazerimit* (Priština), XXVII/1971, 1070—1072 (14. V).
O iskorenjivanju krvne osvete.
1848. Хаџи-Васиљевић, Јов.: *Један правни обичај у Маишејаца*, Гласник Скопског научног друштва, I/1926, 2, 490—491.
O правном обичају да се сеоском ковачу у натури накнаде његове услуге на крају године.
1849. Хаџијахић, Мухамед: *Жена у хрватских муслимана. Њезино друштвено и правно стање*, Хрватско коло (Загреб), XXIII, 1942, 245—256.
1850. Hadžijahić, Muhamed: *Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo 1981, XXXI, 155.
Sadržaj: a) Doba ženidbe i udaja. b) Utjecanje roditelja na izbor bračnog druga. c) Udio socijalnih, vjerskih i etničkih razlika kod izbora bračnog druga. d) Zaključivanje braka. e) Pojave mnogoženstva. f) Bračni razvodi. g) Vjerski običaji pokrivanja muslimanki. h) Kućne zadruge. Rezime.
1851. Хаџи-Пецова, Марика: *Развод на бракот, Нова Македонија (Скопје)*, XV/1959, 4676 (17. VIII).
Из обичајног права.
1852. Herkov, dr Zlatko: *Seoski suci i njihov delokrug u drugoj polovici XVIII stoljeća*, Odvjetnik (Zagreb), XVIII/1968, 4—5, 90—95.
1853. Holzmann, dr H.: *O народном (сељачком) праву*, Нова Европа, Загреб, књ. XII, 1925, 13, 384—389.
1854. Hodža, Hajredin: *Neke sociološke karakteristike, društveni uzroci i posledice krvne osvete kod albanske nacionalnosti u Jugoslaviji*, Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo (Beograd), IX/1971, 4, 604—613.
1855. Хилдебранд, др Рихард: *О проблему опште историје развића права и обичаја*, Бранич, Београд VIII/1901, 632. (Превео др Чед. Марковић).

1856. Hodža, Hajredin: *Karakteristikat sociologjike, shkaquet shoqërore dhe pasojat e gjakmarrjes ndër shqiptarët në Jugosllavija, Përparimi (Priština), XVII/1971, 11, 951—963.*
 Socijalni uzroci i posledice krvne osvete na Kosovu.
1857. Хоџић, Вехбија: *Крвна освета и убиство*, Алманах, 1968, 149—157.
1858. Христов, Александар: *Стварање облика самоуправе путем револуционарне делатности ВМРО — крајем XIX и почетком XX века, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама*, САНУ, Београд 1974, 351—371.
1859. Hudovernik, Al.: *Pravni obiçaji slovenski*, Slovenski pravnik, 1883, 2—7.
1860. Caushi, Bradhyl: *Kontrata mbi dorëzanimë në të drejten romake (ad promissio)*, Zbornik Pravnog fakulteta u Prištini, (Priština), 1977, V, 215—226.
1861. Caushi, Bardhyl: *Besa — bona fides, ngjashmëritë dhe ndryshmet midis tyre*, Përparimi, Priština, XXIV, 1978, 5, 607—616.
1862. Caushi, Bardhyl: *E drejta e parablerjes sipas të drejtës zakonore shqiptare, E drejta, Pravo, Priština 1978, 1, 83—94.*
 [Pravo преће куповине u обичајном праву Albanaca].
1863. Caushi, Bradhyl: *Kontrata e shitë blerjes në të drjetën romake*, Zbornik Pravnog fakulteta u Prištini, (Priština), 1978, VI, 129—141.
1864. Causi, Bradhyl: *Kontrata mbi huanë të drjetës zakonore Shqiptare*, Përparimi (Priština), XXVI/1980, 3, 291—309.
1865. Cvitanović, dr Antun: *Slavenski pravni elementi u statutarnom uređenju Poljica, Brača i Splita*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, I/1963, 35—57.
1866. Cvitanović, dr Antun: *Neki elementi pravnog položaja žene u sred-njevjekovnom Trogiru*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, II, 1964, 67—79.
1867. Cvitanović, dr Antun: *Represalije u dalmatinskom statutarnom pravu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, III, 1965, 137—143.
1868. Cvitanović, dr Antun: *Agrarnopravni odnosi na otoku Braču u sred-njem vijeku*, Zbornik radova iz pravne istorije u čast Alberta Vajsa, Beograd 1966, 131—142.
1869. Cvitanović, dr Antun: *Trogiranin Ivan Lučić kao pravni historičar*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, IV, 1966, 7—14.
 O Lučićevoj knjizi *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, objavljenoj u Amsterdamu 1666. god.
1870. Cvitanović, dr Antun: *Da li je Poljički Statut prvi zakonik Evrope koji zabranjuje šikanu i jedan od prvih koji sadrži reforme o referendumu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, VII, 1969—1970, 41—51.
1871. Cvitanović, Antun: *O važnosti proučavanja specifičnosti poljičkog statutarnog uređenja*, POLJIČKI ZBORNIK, II, Zagreb 1971, 73—92.
1872. Cvitanović, Antun: *Uloga pristava prema Poljičkom statutu*, Poljički zbornik, 1978, III, 103—115.
1873. Cvitanović, Antun: *Pristav u Vinodolskom zakonu*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci (Rijeka), 1982, 3, 69—74.
1874. Cvitanović, Vladislav: *Običaj pobratimstva — posestrimstva na otoku Ižu (kod Zadra)*, Radovi JAZU u Zadru, 1955, II, 375—385.
1875. Цемовић, Марко П.: *Крвна српска заједница и неравноправност одива по српском наследном праву*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), II/1907, III/1, 7—20.
 Садржај: 1. Кућа или род. 2. Братство и племе. 3. Задруга.

1876. Цепенков, Марко: *Селска задруга, чифик и како се обрађује тај*, Материјали. Литературни творби. Сабрана дела Марка Цепенкова, књига десета, Скопје 1972, 129—136.
1877. Ceresatti, J.: *Прилог статута Пољица*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево XXIII/1911, 503—504.
1878. Црнић, Марија: *Прџија по документима из херцеговског архива у XVIII веку*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 1963, 26, 283—294.
1879. Црнић, Марија: „*Бокешка сентенца*“ донешена у *Прчању 1848. год.*, Бока (Херцег Нови), I/1969, 99—107.
1880. Чабеј, Екрем: *Живот и обичаји Арбанаса, Књига о Балкану, I*, Београд 1936, 303—319.
Садржај: *Породица и друштвени поредак* (303—304). *Рођење* (304—305). *Женидба и брак* (305—309). *Смрт* (309—310). *Примитивна демократија и празноверје* (310—313). *Остали обичаји* (313). *Општи преглед* (313—319).
У одељку *Остали обичаји* говори и о крвној освети код Албанаца).
1881. Чајкановић, Веселин: *Два старинска случаја асимије*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1926, I, 76—79.
Објашњење два случаја тражења азила из књиге др Илије М. Јелића *Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Албанији*, Београд 1926.
1882. Чајкановић, Веселин: *Илија М. Јелић: Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Албанији*, Београд 1926, стр. 154, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, књ. VII, 1927, 330—331.
1883. Чајкановић, Веселин: *Пресипање дукатима*, Гласник Етнографског музеја у Београду, II, 1927, 1—3.
У старом српском обичајном праву, као и код Германа, постојао је обичај да се предмет који се откупљује преспе храном и та храна припада продавцу, односно оштећеном.
1884. Саденовић, Јован: »*Jeta dhe zakonet e Shqiptarevë*«. *Veptra e fundit e Mark Milanit, Koha* (Titograd), II/1979, I, 74—80.
1885. Чекић Језд. Д.: *Миров суд у Русији*, Судски лист Београд I/1869, 121—228.
1886. Чемерикић, Милан: *Имовински односи за време муслимана*, Јужна Србија, Скопје I/1922, 100—105.
О врстама својине у бившој турској држави у Македонији до 1912. г.
1887. Ceremošnik, dr Gregor: *Pravni položaj našeg roblja u srednjem веку*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, II, 1947, 69—74.
1888. Чизмовић, Милансав: *Дар према Општем имовинском законнику*, Споменница више педагошке школе — педагошке академије 1947—1972, Никшић 185—192.
1889. Чизмовић, Милансав: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама. (Зборник радова са Међународног скупа одржаног 1. и 2. новембра 1971. године у Београду)*, Гласник Цетињских музеја (Цетиње), 1975, VIII, 205—207.
1890. Чимић, др Ернест: *Црногорско правосуђе и правно схватање у анегдотама од Мићуна М. Павићевића*, Загреб 1933, Правни зборник, (Подгорица), 1935, I, 36—48.
[По Чимићевом мишљењу, из Павићевићеве књиге могу се црпети они подаци: I. Приватно право: Из обитељског права. О власништву и сувласништву. О праву на пашу. О обавезном праву. О наследном праву. О самопомоћи. Цивилни процес. Мењање пресуде. II. Кривично право: Олакшавање околности. Право азила. Кривични поступак. Доказна средства. Извршавање казне. Амнестија. Надлежност. III. Судство. IV. Из управног права. V. Накнада трошкова скопчаних са судовима. VI. Дисциплинске кривце и казне].
1891. Čiplić, Bogdan: *Domaci život u srednjem Potisju*, Smena (Beograd), II/1931, 2—3, 35—42; 5—6, 11—14.
Садржај: *Цео svakodnevni живот у кући. Породица. Задруга или задружна кућа. Род или родбина. Братство. Народно презивање (позивање). Удруживање. Слуге.*

1892. Чубриловић, Васа: *Патријархална друштва и њихова обичајна права у Албанији и Црној Гори у средњем веку, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, САНУ, Београд, 1974, 43—71.*
1893. Чудина, Јаков: *Правне установе у Црној Гори. Један одломак из историје црногорске, Српски правник Београд I/1882, 172. и 190; II/1883, 11.*
1894. Чулиновић, др Фердо: *Народно право, Правосуђе (Београд), 1933, I—3, 50—57.*
1895. Чулиновић, др Фердо: *Наше законодавство и народно право. (Поводом предоснове за наш Грађански законик), Правосуђе (Београд), 1933, 3, 188—201.*
1896. Чулиновић, др Фердо: *Стогодишњица Валтазара Божишића, Правосуђе (Београд), 1934, 4.*
1897. Чулиновић, др Фердо: *Литература [о обичајном праву], Обичајно право, Београд, 1938, 479—490.*
1898. Чулиновић, др Фердо: *Народно право. Правосуђе (Београд), 1938, I—2, 14.*
1899. Čulinović, dr Ferdo: *Narodno pravo. Mjesečnik (Zagreb), 1938, 2, 97—103.*
1900. Čulinović, dr Ferdo: *Suci odvjetnici u narodnim umotvorinama, Odvjetnik (Zagreb), 1938, 9, 275—277.*
1901. Чулиновић, др Фердо: *Право и народ, Архив за правне и друштвене науке (Београд), 1941, 2, 108—117.*
1902. Čulinović, Ferdo: *Slobodne poljičke opštine, Državnopravna povijest jugoslavenskih zemalja, Zagreb 1961, 180—182.*
1903. Čulinović, Ferdo: *Državno-pravni položaj slobodnih općina Poljica, Poljički zbornik, II, Zagreb 1971, 43—60.*
1904. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Pristup studiju nekih etnosocioloških pojava u našem narodu. Ljetopis JAZU, knj. 71, Zagreb 1966, 371—373.*
- O otmici nevjestе.
1905. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjestе — otmice i varijante, Ljetopis JAZU (Zagreb), 1969, br. 73, 445—458.*
1906. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Od umicanja divojak silom, Poljički zbornik, II, Zagreb 1971, 227—240.*
1907. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Oblici zadružnog života u zlatarskom kraju, Izvješća etnološkog društva Jugoslavije. Ogranak za Sr Hrvatsku, 1971, II, 6—19.*
1908. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Etnosociološke karakteristike na rodnoj životu na Petrovoj Gori i oko nje, SIMPOZIJ O PETROVOJ GORI, JAZU, Zagreb 1972, 213—234.*
- Govori o: očuvanosti harmonije u odnosima unutar sela i prema susedima drugih sela; o seoskoj upravi i biranju starešine, kneza; o tragovima zajedničkog ispomaganja — rad u zajam analogan mobi u drugim krajevima; instituciji kumstva i krvnog srodstva; o životu u zadruzi i njihovim deobama; o poslušnosti mlađih, otmici i odvođenju neveste i dr.
1909. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjestе — otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije, Etnografski pregled, 1972, 10, 83—89.*
1910. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Razvoj i vrijednost otmice kao društvene institucije, Etnološki pregled, 1972, 10, 83—89.*
1911. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Zadružna i nuklearna porodica sjeverne Hrvatske, Sociologija sela (Zagreb), XII/1974, 1, 101—114.*

1912. Чулиновић-Константиновић, Весна: *Положај младожење у традиционалној сточарској средини према обичајном праву и законима, Одредбе позитивног законодавства и обичајног права о сезонским кретањима сточара*, САНУ, Београд 1976, 309—322.
1913. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Tradicionalni nevjenčani brak u našem selu*, Sociologija sela (Zagreb), XIV/1976, 1—2, 125—137.
1914. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Zorica Rajković, Tradicijski oblici nevjenčanog braka kod Hrvata i Srba u svijetlu pojma »pokusni brak«*. Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1975, 115 str., Narodna umjetnost (Zagreb), 1977, XIV, 175—178.
1915. Čulinović-Konstantinović, Vesna: *Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća*, Etnološka tribina, 1984, XIII—XIV, 6—7, 51—70.
1916. Чумић, М. Ј.: *Незрел, неумитни неписани закон још је на снази у Васојевићима*, Политика (Београд), XXXVI/1939, 11198 (6. VIII), 21.
1917. Чутурило, Стево: *Правни обичаји у Срба (у Лици и Крбави)*, Карашки (Алексинац), 1901, 4, 78—80.
1918. Čučković, dr V[era]: *Krvna osveta u srednjovjekovnom bosanskom pravu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu (Sarajevo), 1971, XIX, 255—274.
1919. Цинић, Илија: *Прилог познавању правосуђа на селу у Бачкој у XIX столећу*. — „Зборник Матице српске за друштвене науке“, Нови Сад 1965, 40, 123—134.
1920. Цинић, Илија: *Борба кметова и племића око општинских пашњака у Чонопљу од 1820. до 1848*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад, 47, 1967, 101—110.
1921. Шарановић, Богдан: *О земљишним својинама у селу Горњим Пољима у племену Полском у Црној Гори*, Гласник САНУ, Београд 1950, књ. II, 2, 373—377.
1922. Шарановић, Богдан: *Оригиналан текст „Правитељства“ из Вукове књиге „Црна Гора и Бока Которска“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд XX/1954, 3—4, 309—318.
У Богшићевом архиву у Цавтату пронађен текст преписа IV главе Вуковог дела под насловом „Правитељство“ где се са више детаља осврће на правне обичаје и друштвени живот у Боки Которској и Црној Гори. Говори о: народним главарима, племенским и нахијским војводама, кметовима, барјактарима, освети, умиру итд.
1923. Шарановић, Богдан: *Колективна адопција*, Анали Правног факултета у Београду, II/1954, 1, 64—72.
1924. Шаулић, Новица: *Граба за историју домаћег права*. Крвне освете у XIX веку у Црној Гори по одлукама („сентенцијама“) црногорског Сената, Архив за правне и друштвене науке, (Београд) XIV/1924, књ. IX (XXVI), 2, 119—125; 3, 198—204; 5, 378—383; 1, 1925, 52—59.
1925. Шаулић, Новица: *Једна пресуда од пре сто година (месеца маја 1838. године)*, Гласник Етнографског музеја у Београду, XIII, 1938, 152.
Једна сентенција Великог суда о сваби Куча око бештине Златице.
1926. Шаулић, Новица: *Сентенције црногорског Сената о крвним осветама, катунима и пасиштима*, Архив за правне и друштвене науке (Београд) 1930, књ. XX, 2, 133—169.
1927. Шафарик, П. Ј.: *Статут пољички*, Гласник друштва српске словесности, Београд 1859, књ. IX, стр. 127.
1928. Šašel, dr Josip: *Pravne starožitnosti iz Roža*, Etnolog, Ljubljana XVIII, 1944, 1—15.
Narodni pravni običaji iz Roža.

1929. Sašel, dr Josip: *Pravne starožitnosti iz Roža na Koroškem*, Slovenski etnograf, Ljubljana I/1948, 1, 82—92.
Nekoliko fragmenata iz narodnog prava doline Roža u Koruškoj.
1930. Separović, dr Zvonimir: *Krvna osveta kao običajno nepravdo*, Marina Zurla: *Krvna osveta u Kosovu*, Zagreb 1978, 9—44.
1931. Шеровић, Петар Д.: *Прилози за проучавање народног живота у Боки Которској у XVIII вијеку*, Гласник Етнографског музеја у Београду (Београд), 1961, 24, 107—126.
У прилогу објављено и неколико докумената из тог периода: I. Прилије (мирази) (107—112). II. Домазетство (112—114). III. Опоруке (тестаменти) (114—116). IV. Пресуде добрих људи (кметова, арбитра, народних судија) (116—122). Напомене.
1932. Škaljić, Abdulah: *Neki narodni običaji iz Lubova*, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu (Sarajevo), I/1951, 105—109.
Vidi: *Kesim, napolicam odor i suvoz* (106—107).
1933. Škaljić, Abdulah: *O običajima i vjerovanjima u srezu jajačkom*, Bilten Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu, Sarajevo, 1953, 2, 201—238.
Vidi: IV. *Pravni običaji* (232—235): 1. Redovnički mlinovi. 2. Poljske štete. 3. Међусобна потпомоганја. 4. Позајмице. 5. Shvatanje o krivičnim djelima.
1934. Шкарић, Милош Б.: *Живот и обичаји „Планинаца“ под Фрушком гором*, СКА. Српски етнографски зборник. Књ. LIV. Друго одељење. Живот и обичаји народни. Књ. 24., Београд 1939.
Види одељак: *Правни обичаји (121—129)*: Правни односи међу члановима у породици (121—124). Крава (124—125). Закалињање (125). Уговори (125—126). Задуживање и позајмљивање (126—127). Набене ствари (127). Заједнице (у паши и шуми, заједнички говедар, свињар и коњар, заједнице у воденицама, заједнице код ковача, заједнички пољари) (127—128). Моба и спрег (128). Деоба сеоских заједница (129). Меће (129). Сеоски скупови (129).
1935. Škarica, dr Nikša: *Opоруке u starom Zagrebu potkraj srednjega vijeka kao pravni i kulturno-historijski dokumenti*, Odvjetnik (Zagreb), XVII/1967, 5—6, 181—193.
1936. Шкеровић, др Никола: *Један народни суд — амин*, Правни зборник (Подгорица), 1933, 2—3, 122—126.
1937. Шкеровић, др Никола: *Племе новијег времена код Срба. Поставак, организација, правни односи*, Гласник САНУ, Београд, књ. IV, 1952, 1, 184—186.
1938. Шобајић, Петар: *Бјелопавлићи и Пјешивци племена у црногорским брдима*. СКА. Српски етнографски зборник. Књ. XXVII. Прво одељење. Насеља и порекло становништва. Књ. 15, Београд 1923.
Види поглавље: V. *Племенски живот (251—289)*: 1. Економске прилике (252—257): а) Обацин својине (252—257). б) Привреда и начин занимања (254—257). 2. Социјалне прилике (257—289): а) Уређење племена (258—263). б) Народно суђење (263). в) Друштвени односи (263—266).
1939. Štefanić, Vjekoslav: *Bratovštine*, Enciklopedija Jugoslavije, tom 2, Zagreb 1966, 186—188.
1940. Шћепановић, Милован Мушо: *Организација и рад судова у Црној Гори (од краја XV вијека до краја 1918. године)*, Правни зборник (Титоград), XXI/1972, 3—4, 99—126.
1941. Шћепановић, Милован Мушо: *Улога нижестепених судова у споровима око комуница у Црној Гори (1879—1902)*, Правни зборник (Титоград), XXII/1973, 3, 87—103.
1942. Шћепановић, Милован Мушо: *Међуплеменски незер у Црној Гори*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), LX/1974, LI/1, 105—112.
1943. Шћепановић, Милован Мушо: *Реликти освете и умира у Црној Гори и Боки*, Архив за правне и друштвене науке (Београд), LXI/1975, LVI/1, 105—122.

1944. Šćepanović, Milovan Mušo: *Uloga nižestepenih sudova u sporovima oko kotunica u Crnoj Gori (1879—1902)*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (Zagreb), 1975, 1, 39—51.
1945. Шћепановић, Милован Мушо: *Освета и композиција (умир) као основни облици првобитне друштвене репресије*, Правни зборник (Титоград), XXIX/1981, 1—4, 111—145.
1946. Šćepanović, Milovan Mušo: *Geneza sistema kompozicije u Crnoj Gori*. Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo, (Beograd), XX/1982, 3, 237—254.
Sadržaj: Uvodni dio. Istorijski osvrt. Sistem kompozicije (umir) u prvim crnogorskim zakonima. Postupak pri umiru i određivanju krvnine. Sistem kompozicije u Crnogorskom Primorju.
1947. Šćepanović, Miloš Mušo: *Osveta i sistem kompozicije u Crnoj Gori i Boki*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (Zagreb), 1983, XXXIII/1—2, 159—178.
1948. Šćepanović, Milovan Mušo: *Bogišićeva anketa o crnogorskom običajnom i kaznenom pravu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu (Zagreb), 1984, XXXIV, 3—4, 435—447.

III РЕГИСТАР АУТОРА

- А. Б. Ц. 317—318.
 А. К. 319.
 Аноним 246—316.
 Алачевић, Мирослав 320.
 Александров, А. 321.
 Алексејев, М. П. 322.
 Алмпић, Д. 323.
 Андрејев, Јуриј 324.
 Андрејев, Михаило 325.
 Андрејић, Љубомир 326.
 Антољак, Стјепан 1.
 Антонијевић, Драгослав 2.
 Антонић, Драгомир 334.
 Апостолова-Маршавлески, Магда-
 лена 335.
 Аранбеловић, Никодије 336.
 Аранитовић, Добрило 337—338.
 Ардалић, Владимир 25, 339.
 Арсић, Милутин 340.
 Атанасијевић, Ксенија 341.
 Аћимовић, Јован 342.

 Б. Ј. 343.
 Б. П. 1728.
 Babinet, Louis 345.
 Бабић, Анто 344.
 Бабовић, Радош Н. 346.
 Бакотић, Лујо 209, 347.
 Балагија, Абдусалам 348.
 Balzer, Oswald 349.
 Банашевић, Николаа 350.
 Бандовић, Милан Д. 351.
 Барба, Василе 352.
 Барда, Михо 3—4.
 Барић, Хенрик 353.
 Барјактаровић, Мирко Р. 5, 354—
 —390.
 Бартош, Милан 391.
 Басиоли, Јосип 392.

 Баш, Франьо 393.
 Беговић, Мехмед 396—408.
 Беголи, Вальбона 409.
 Беловићева, Јелица 410.
 Бенц, Милан 412.
 Беран, Ј. 413.
 Беуц, Иван 414—415.
 Бијелић-Павлина, Богдан 416—417.
 Бићанић, Рудолф 418—419.
 Бјеловучић, Николаа Звонимир 420.
 Благојевић, Борислав Т. 6, 421—
 —422.
 Благојевић, В. 423.
 Благојевић, Невенка 425.
 Благојевић, Обрен 7.
 Бобчев, Стеван С. 200, 426—428.
 Богдановић, Бран. М. 429.
 Богетић, Љубинка 430—432.
 Богшић, Валтазар 8—20, 25, 433—
 —452.
 Божић, Ватрослав 454.
 Божић, Иван 170, 455—460.
 Божић, Јакоб 461.
 Бојанић, Душанка 466.
 Бојовић, Јован Р. 467—470.
 Борас, Миле 471.
 Боран, Рада 472—473.
 Борисављевић, К. 474.
 Боричић, Драгиша Н. 475.
 Боровски, Станислав 476—478.
 Брајковић, Владислав 479.
 Братанић, Бранимир 480—481.
 Братић, Добрила 482.
 Братић, Томо А. 22, 483—484.
 Братулић-Мандић, Вера 485.
 Брестовци, Садулах 486.
 Бркић, А. 487.
 Брнчевић, Франо 488.
 Bromley, Julijan V. 489.

- Будисављевић, Буда 490.
 Бујуклић, Жика 491.
 Булајић, Жарко 23.
 Булат, Петар 491а.
 Булатовић, Комнен 492.
 Булић, Иван 492—494.
 Бутуровић, Дервиш 495.
 Бутуровић, Бенана 496.
 Бушаталић-Хафиз, Абдулах 24.

 В. 497—498.
 В. М. 499—500.
 Вагнер, Еуген 501.
 Валас, Макензије Д. 502.
 Васиљевић, Д. 503.
 Васић, Милан 504.
 Велимировић, Милош 507.
 Веснић, Миленко Р. 27—29, 508—512.
 Вешовић, Марко 513.
 Вешовић, Новица 514.
 Вешовић, Радослав 30.
 Виловић, Буро 515.
 Вилфан, Сергије 31, 516—522.
 Винш, Томислав 523.
 Viollet, Paul 524.
 Висхо, Али 525.
 Вичевић, Весна 526.
 Владисављев, Д. 527.
 Влајинац, Милан З. 32, 528.
 Влаховић, Бреда 529.
 Влаховић, Петар Ш. 530—534.
 Војиновић, Новица 535—538.
 Војновић, Косто 539.
 Вранићи, Радоман 540—541.
 Врховић, Радивој 542.
 Врчевић, Вук 33—36, 543—584.
 Вујадиновић, Стеван 585.
 Вујачић, Видак 586—588.
 Вујачић, Марко
 Вујић, Петар 1501.
 Вујовић, Филип Н. 590.
 Вујошевић, Божо 591—592.
 Вујошевић, Ново 593—594.
 Вук Ив. 595.
 Вукановић, Татомир 596—598.
 Вукашиновић, Вукашин З. 599.
 Вукићевић, Миленко М. 600.
 Вукмановић, Гојко 601.
 Вукмановић, Јован 37—38, 602—606.
 Вуковић, Бранко 607.
 Вуковић, М. 608.
 Вуковић, Милован 609—611.
 Вуковић, Чедо 188.
 Вукосављевић, Сретен В. 39—44, 612—671.
 Вуксан, Душан Д. 672—719.
 Вукчевић, Јован 720—721.
 Вукчевић, Никола 722.
 Вулетих, Саво П. 723—724.
 Вулетих-Вукасовић, Вид 725.
 Вучетић, Никола 45.
 Вучинић, Вуко 726.
 Вучићевић, Весна 727.
 Вучковић, Душан 728—729.
 Вучковић, Ива 730.
 Вучковић, Никола 731.
 Вушовић, Иван 46, 732—734.

 Г. Т. 735.
 Габер, Стеван 736.
 Gavazzi, Milovan 47, 737.
 Гавриловић, Љиљана 738—740.
 Гајић, М. 219, 1778.
 Ганев, В. 757.
 Гардашевић, Благота 741.
 Геземан, Герхард 48.
 Герасимовић, Јеврем 49.
 Гојнић, Лабуд 742.
 Голдштајн, Милвој 743.
 Горшич, Франце 744—748.
 Грашић, Боривоје М. 749—752.
 Гргић, Иван 754—758.
 Грбић-Бјелокосић, Лука 50—52, 759—763.
 Грубач, Светозар 764.
 Грујић, Ника 765.
 Грујић, Радослав М. 53, 766—767.
 Гузина, Ружица 768.
 Гушић, Маријана 769—770.
 Д. 771.
 Д. А. 772.
 Д. К. 773.
 Дабиновић, Антун 774—775.
 Давинић, Александар Л. 149, 776.
 Дамјановић, Живко 777.
 Даниловић, Станко 779.
 Данић, Данило Ј. 780.
 Данчетовић, Војислав 530.
 Дашкевич, П. 781.
 Дворнковић, Владимир 54.
 Дворски, Д. 782.
 De Somier, Viala 783—784.
 Дедијер, Јевто 785.
 Делак, Звездана 786.
 Десница, Бошко 787.
 Дечанац, Сава 55.
 Дивац, Зорица 788.
 Димитријевић, Душан 790—791.
 Димитријевић, Иван Р. 792.
 Димитријевић, Ј. 793.
 Димитријевић, Мих. 794.
 Димевски, Славко 799.
 Димитријевић, Сергије 795.
 Димовић, Данило 796.
 Динић, Данило 149, 797.
 Доброши, Сокољ 799.
 Доленц, Метод 25, 56—62, 800—833.
 Драгићевић, Ристо Ј. 63, 835—839.
 Драговић, Марко 840—842.

- Драгојловић, Драгољуб 843.
 Дрињ, Д. 845.
 Дрљача, Душан 846.
 Дрљевић, Вучета 847.
 Дробњаковић, Боривоје М. 64—
 —65, 840—849.
 Дујовић, Јован 850.
 Дулибић, Божо 851.
 Дурковић-Јакшић, Љубомир 852—
 —853.
 Durham, Edith 66.
 Дучић, Нићифор 67.
 Дучић, Стефан 854.
 Баповић, Ласта 68, 855.
 Бачан, Влад. 856.
 Бисаловић, Веселин Б. 857.
 Боновић, Јован 858.
 Боновић, Марко 859.
 Боновић, Никола 860.
 Борбевић, Драгутин 862.
 Борбевић, М. 861.
 Борбевић, Тихомир Р. 69—71, 200,
 863—898.
 Букић, Трифун 899—900.
 Бурбев, Бранислав 199, 901—902.
 Бурбић, Зоран 208.
 Буричић, Милутин Р. 72—74, 903—
 —924.
 Буровић, Димитрије 75.
 Буровић, Радомир 926.
 Ердџановић, Јован 77—78, 927—
 —929.
 Erlich, Vera St. 79—80, 930.
 Ерецг, Иван 931.
 Есих, Иван 932.
 Живаљевић, Димитрије Д. 933—
 —934.
 Живановић, Тома 935.
 Живковић, Мирослав 81.
 Живојиновић, Јован 936—937.
 Жонгар, Јосип 938—940.
 Жонгар, Јожа 941—943.
 Жујовић, М. 474.
 Загорски 944.
 Заниновић, Антонин 946.
 Заплата, Рудолф 947—948.
 Зега, Никола 950.
 Зејнели, Зејнел 951.
 Зимоњић, Б. Ст. 952.
 Змајевић, Марио 953.
 Зобков, М. 82, 954.
 Зурл, Марино 83.
 И. П. 955.
 И. С. П. 956.
 Иванишевић, Јован Ф. 957—961.
 Иванишевић, Франо 962—963.
 Иванишин, Никола 964.
 Иванова, Ј. В. 965.
 Иванчевић, Петар С. 966.
 Ивковић, Милка 967.
 Ивошевић, Васо 968.
 Ившин, Милан 84, 969.
 Илешић, Фран 971.
 Илић, Ананије В. 85, 972—975.
 Имамовић, Мустафа 976.
 Исманџи, Хелми 977—978.
 Ј. 979.
 Ј. Д. С. 980.
 Ј. П. 981.
 Јанић, Ватрослав 212, 982.
 Јанковић, Јулије 983.
 Јанковић, Тел. 984.
 Јантолек, Стеван 985.
 Јањић, Стјепан 197, 986—987.
 Јањчерова, Ката 988.
 Јасински, Михаил 989—990.
 Јевтић, Боривоје 991.
 Јелавић, Иво 993.
 Јелић, Илија М. 26, 86—93, 994—
 —1007.
 Јерковић, Р. Д. 1008.
 Јованкин, У. 1009.
 Јовановић, Алекса С. 94—97,
 1010—1017.
 Јовановић, Божидар 1018.
 Јовановић, Владимир 98.
 Јовановић, Јован 1019—1020.
 Јовановић, Јов. М. 1021.
 Јовановић, Јован В. 1022.
 Јовановић, Мил. К. 1023.
 Јовановић, Милан П. 99, 1024.
 Јовановић, Мих. 1025—1027.
 Јовановић, Петар 1028.
 Јовановић, С. 1029.
 Јовановић, Слободан 149, 1030.
 Јовић, М. 1031.
 Јовић, С. 1032.
 Јовићевић, Андрија 25, 1033—1038
 Јовичић, Владимир 1039.
 Јововић, Василије 100.
 Јојић, Момчило 1040.
 Јосиповић, Иво 1041.
 Јоцић, Слободан 1042.
 Јуџин, Љубомирка 1043.
 Јурјевић, Јурај 1044.
 Јурмић, Вјеслав 197.
 Јутронић, Андре 1045.
 К. 1046—1047.
 Кадлец, Карел 101—102, 1048.
 Кајмаковић, Р. 1051.
 Калеси, Хасан 1052.
 Каличанин, М. 1053.
 Каменчић, Љуб. 1054.
 Кандић, Љубица 1055.
 Капетановић, Томаш 1056.

- Капицић, Хамдија 1057.
 Капор, Владимир 1058.
 Каран, Миленко 1059—1082.
 Карановић, Милан 1083—1084.
 Карашић, Вук 104—108.
 Карић, Владимир 109.
 Карлић, П. 1085.
 Касандрић, Иво 1086.
 Катић, Л. 1088.
 Катић, Ловре 1087.
 Кашиковић, Никола Т. 1089.
 Каштелан, Стијан 1090.
 Квантер, Рудолф 1091.
 Келемина, Ј. 1092—1093.
 Кемура, А. 1094.
 Кианбарда, Новак 1095.
 Клаић, Нада 1096.
 Кланчић, Љубица 1097—1099.
 Кларић, Иван 1100.
 Клен, Данило 1101.
 Кнежевић, Антун 110.
 Кнежевић, Урош 1102.
 Коблар, Антон 1103.
 Коваљевски, Јегор Н. 1104.
 Ковачевић, Божидар 1105.
 Ковачевић, Десанка 199.
 Ковачевић, Иван 112.
 Ковачевић, Тома 113.
 Ковачић, М. 1106.
 Ковијанић, Ристо 188, 1107.
 Кокочевић, Лазар 1108—1109.
 Комарчић, Лазар 1111.
 Колудровић, Аница 1110.
 Константиновић, Михаило 1113—
 —1117.
 Körüü, Fuad 1118.
 Коркут, Дервиш 1119.
 Каролија, Мирко 1120.
 Кос, Луцијан 1121—1124.
 Кос, Милко 1125—1127.
 Костић, Лаза М. 149, 1129.
 Костић, П. 1051.
 Костић, Тадија Н. 1130.
 Костић, Цветко 1131—1136.
 Костречић, Марко 114, 1137—
 —1155.
 Котарски, Јосип 1156.
 Краснићи, Марк 208, 1157—1161.
 Краус, Фридрих 1162—1163.
 Крбек, Иво 115, 1164—1166.
 Кринкер, Ј. 1168.
 Кришковић, В. 116.
 Крмпотић, Иван 25, 1169.
 Крстић, Аугустин 118—119.
 Крстић, Бурџа 120, 1170—1193.
 Крстић, Н. 1194.
 Круљ, Урош 1195.
 Кулишић, витез Јован 121.
 Кулишић, Шпиро 122—123, 1197—
 —1200.
 Курјаковић, Мујо 1196.
 Кушар, Р. 124.
 Л. 1201.
 Лавлеј, Е. 1202.
 Ловрич, Андреј 1203.
 Лазаревић, Адам 1204.
 Лазовић, Јован 1205.
 Ланновић, Андрија 1206.
 Лалевић, Богдан 1207.
 Ланг, Милан 1208.
 Лапчевић, Драгиша 125, 1209—
 —1210.
 Лапчевић, Милутин 1211.
 Латковић, Видо 1212.
 Леба, Арпад 1213.
 Леградић, Рудолф 1214—1215.
 Liebbald-Ljubojević, Jul. 1216.
 Лилек, Емилијан 1217—1218.
 Лопач, Матија 1219.
 Лопичић, А. Ст. 25, 1220.
 Лукић, Василије 1221—1224.
 Лукић, Лука 1225.
 Лукић, Радомир 208.
 Лутовац, Миласав 1226—1231.
 Љ. Б. 1232.
 Љубић, Буро 1233.
 Љубиша, Стјепан Митров 1234.
 М. Б. 1235.
 М. В. 1238.
 М. Г. В. 1239.
 М. П. 1237.
 М. Т. 1241.
 Мажуранчић, Владимир 127, 1242—
 —1243.
 Мајков, А. А. 1244.
 Макаровић, Марија 1245.
 Максимовић, Ст. 128, 1246—1247.
 Мал, Јос. 1248.
 Мамузић, Рајко 1249.
 Мандић, Олег 1250—1256.
 Маневић, Тодор 1257—1260.
 Маргетић, Лујо 1274—1279.
 Мариновић, Анте 1261.
 Марић, Рагислав 1262.
 Марић, Свет. М. 1263.
 Марковић, В. 1264.
 Марковић, Душан Ј. 1265.
 Марковић, Крцун М. 1266.
 Марковић, Лазар 1267—1268.
 Марковић, М. С. 1269.
 Марковић, Милан 129.
 Марковић, Милован 1270.
 Марковић, Мирко 1271.
 Марковић, Радивоје 1272.
 Марковић, Чеда 1273.
 Марушић, Јурај 1290—1292.

- Марушић, Софија 1293.
 Мартиновић, Милан М. 1289.
 Мартиновић, Нико С. 76, 130—131,
 188, 1280—1288.
 Марцу, Ливиу 1294.
 Матановић, Алекса К. 1295—1303.
 Матеј, Милас 1304.
 Матејчић, Радмила 1305.
 Матешан, Иван 1306.
 Матић, Илија 1307.
 Матић-Бошковић, Милица 1308.
 Матковски, Александар 1309.
 Матовић, Миливоје 1310.
 Матовић, Мирко К. 132.
 Матошин, Мато 197.
 Maciejowski, Waclav Aleksandar
 1311—1312.
 Медаковић, В. М. Г. 133, 1313.
 Меденица, Миласав Б. 1314.
 Меденица, Радосав 236, 1315—1316
 Медић, Мојо 1317.
 Месић, Матија 1318.
 Методије архимандрит 1319.
 Мехмеди, Гани 1320.
 Мијатовић, Станоје 1321—1326.
 Мијушковић, Драгиша 224.
 Мијушковић, Лазар 1328.
 Мијушковић, Марко С. 1329.
 Мијушковић, Славко 188, 1330—
 —1332.
 Миклошич, Франц 135.
 Милитар, Триво 1334.
 Милић, Иво 1335—1339.
 Милићевић, Милан Б. 135, 1340—
 —1342.
 Милован 1343.
 Миловановић, М. 136—137.
 Миловановић, Милован Б. 1344.
 Миловић, Борбе Д. 138, 1345—1362.
 Миловић, Јевто 1363—1364.
 Милојевић, Милоје С. 139.
 Милосављевић, Миливоје 1365.
 Милошевић, М. Ј. 1366.
 Милошевић, Миодраг 1367.
 Милошевић-Бревинац, Милорад
 1368.
 Милутиновић, Коста 1369.
 Милчињски, Фр. 1370.
 Миљанић, П. 1372.
 Миљанов, Марко 140, 1371.
 Миљковић, Александар А. 1373—
 —1374.
 Мирковић, Лазар 141, 149, 1375.
 Мирковић, Мирко 1376.
 Митић, Илја 1378.
 Митровић, Александар 142—144,
 1379—1385.
 Митровић, Гордана 1386.
 Митровић, Милован 1387.
 Мићовић, Драгутин 1388—1389.
 Мићовић, Љубо 1390.
 Михаиловић, Божо М. 1391.
 Михачевић, фра Ловро 146, 1392—
 —1393.
 Мишић, Смиља 1394.
 Младеновић, Милош 147, 1395.
 Морачић, Драгољуб 1396.
 Мостарац 1397.
 Мошин, Владимир 148, 1398—1400.
 Н. К. 1401.
 Накићеновић, Сава 1402.
 Напијало, Драган 1404.
 Недељковић, Бранислав 150—151,
 1405—1409.
 Ненадић, Б. 1410—1411.
 Ник. 1412.
 Никетић, Гојко 152.
 Никифоров, А. 1413.
 Николић, Андра 1414—1416.
 Николић-Стојанчевић, Видосава
 153, 1417—1418.
 Никчевић, Томица 237, 1419—1422.
 Нимац, Фрањо 197.
 Нинчић, Момчило 154.
 Новак, Виктор 155, 1423.
 Новак, Влако 1424.
 Новак, М. 1425.
 Новаковић, Стојан 156—157, 1426—
 —1429.
 Нушић, Бранислав 158.
 О. 1430.
 О. М. 1431.
 Омчикус, Чедомир 1434.
 Ораовац, Томо П. 161.
 Орожен, Јанко 1435.
 Оторепец, Божо 1436.
 П. М. 1437.
 Павићевић, Бранко 170, 237.
 Павићевић, Мићун М. 162, 1438—
 —1439.
 Pavich-Pfaenthal, Alfons 1456.
 Павковић, Никола Ф. 163, 208,
 1440—1448, 1450—1455.
 Павловић, Драгић 1457.
 Павловић, Драгутин 1449.
 Павловић, Јеремија М. 164—167.
 Павловић, Љубомир 1458.
 Пајскер, Ј. 168.
 Пантелић, Никола 1459—1474.
 Папазоглу, Димитрије 169.
 Папастатис, Хараламбис 1475.
 Пејовић, Боко 1476—1477.
 Пејовић, Крсто 1478.
 Пера, Мирослав 1479.
 Перић, Берислав 171.
 Перић, Живојин М. 172—173,
 1480—1488.
 Перовић, Мирко 1490.
 Перуничкић, Бранко 174, 1491.

- Петковић, Грго 25, 1492.
 Петковић, Дим. П. 1493.
 Петрановић, Божићар 25, 175—176,
 1494—1496.
 Петрановић, Бранко 1497.
 Петровић, Александар 1500—1501.
 Петровић, Владимир К. 1502.
 Петровић, Даја 1503.
 Петровић, Миливоје Ј. 1504.
 Петровић, Милутин 1505.
 Петровић, Петар Ж. 1506—1508.
 Петровић — Његош, Петар I
 177—178.
 Петровић, Радмила С. 179—184,
 1509—1512.
 Пецињачки, Срета 1513.
 Пешић, Вукашин 1514—1515.
 Пешић, Слободан 1516.
 Познановић, Раде Ж. 1518.
 Покорни, Владимир 1519.
 Полец, Ј. 1520—1521.
 Полншевић, Мих. С. 1522—1523.
 Попадић, Сретен 1525.
 Поп-Георгијевић, Димитар 1526.
 Поповић, В. С. 1527.
 Поповић, Васиљ 187.
 Поповић, Душан Ј. 1528—1529.
 Поповић, Бура 1530.
 Поповић, М. 1531.
 Поповић, Марко 1532.
 Поповић, Миливоје 1533.
 Поповић, Милорад 1534.
 Поповић, Чеда 1535.
 Пордес, Сигмунд 1536.
 Прибићевић, Адам 1537.
 Протић, Иван 1207.
 Протић, Љубиша 189, 1538—1541.
 Протић, Предраг 1542.
 Прохић, Али-Риза 1543.
 Прошић-Дворинић, Мирјана 1544.
 Пуповци, Сурја 103, 190—191, 1545.
 —1554.
 Пурковић, Миодраг Ал. 1555—1556.
 Пущар, Звонко 117.
 Р. П. 1558.
 Радић, Антун 192.
 Радић, Франо 111, 1560.
 Радовановић, Миљана 1560.
 Радовић, Илија 1561.
 Радовић, Рајко Ж. 1562.
 Радовчић, Јожица 1563.
 Радојчић, Драгана 1566.
 Радојчић, Радмила 1565.
 Радојчић, Никола 1567.
 Радоман, Д. 1568.
 Радоман, Душан П. 1569—1571.
 Радонић, Јован 1572—1573.
 Радосављевић, Илија 1574.
 Радосављевић, Мата 193, 1575.
 Радошевић, М. 1576.
 Радловић, Алекса 1577.
 Радусинових, Павле 1578—1579.
 Ражнатовић, Новак 1580.
 Раичевић, Светозар 1581.
 Рајковић, Зорица 194, 1582—1585.
 Ракочевић, Новица 1586.
 Рамадановић, Ј. 1587.
 Расовић, Радуле 1588.
 Раукар, Томислав 1589.
 Рачки, Франо 212.
 Рашовић, Марко Б. 195.
 Реха, Илијаз 1590.
 Рибникар, Петер 196.
 Ризај, Скендер 1591.
 Ризнић, Михаило 1592.
 Рихтман, Дуња 1593—1594.
 Ровински, Павле Аполоновић 1595.
 Ротковић, Радослав 1596.
 Рапи, Дерољ 1597.
 Русић, Бранислав 1598.
 С. 1599.
 С. Н. Т. 1600.
 С. П. 1601.
 С. Р. 1602.
 Савелић, Ј. 1603.
 Савић, Ј. П. 1604.
 Савић, Љубомир М. 1605—1606.
 Савковић, Драган 846.
 Салху, Исмет 1607—1608.
 Семјан, Мишо 1609.
 Сесеља, Мара 197.
 Сижар, Емиљ 1610.
 Симић, Звонко 1611.
 Симчић, Антун 1614.
 Синдик, Илија 170, 1615.
 Сироватка, Хинко 1612.
 Сиротковић, Ходимир 1613.
 Скок, Петар 1616.
 Смиљанић, В. М. 1617—1618.
 Смиљанић, Милосав 1619.
 Смиљанић, Тома 1620—1621.
 Смиљанић-Брадина, Т. 1622.
 Соловјев, Александар 201—206,
 1623—1642.
 Спаић, Војислав 1644—1646.
 Спевец, Франо 1647.
 Стајић, Ваја 1648.
 Станић, Душан 1649.
 Станковић, Тодор П. 210.
 Станојевић, Александар 211.
 Станојевић, Глигор 1650—1654.
 Станојевић, Мих. М. 1655.
 Статовци, Ејуп 1655.
 Степановић, Михаило М. 1657—
 —1658.
 Стојановић, Зоран 1659—1660.
 Стојановић, Петар 1661—1702.
 Стојковић, Боривоје С. 1703.
 Столовић, Драг. Ђ. 1704—1705.

- Строхал, Иван 25, 214, 1706—1718.
 Строхал, Рудолф 215, 1719.
 Сүлек-Зупан, Олга 1720.
 Сүческа, Авдо 1721—1726.
 Т. 1727.
 Т. Н. 1728.
 Т. П. 1729.
 Тановић, Стеван 1730—1732.
 Тарановски, Теодор 216, 1733.
 Тасић, Борбе 1734—1737.
 Гасић, Јован 1738.
 Таушановић, К. С. 1739.
 Терзијев, К. Х. 1740.
 Ткалчић, Иван 1741—1742.
 Томановић, Лазар 1743—1744.
 Томашић, Динко 1745.
 Томић, Јован Н. 1746—1749.
 Томић, П. М. 1750.
 Томић, Персида 228.
 Томић, Светозар 1752—1753.
 Томовић, Божидар 218, 1754—1765.
 Томовић, Вуле 217, 1764.
 Томовић, Слободан 1765.
 Тонтић, Милорад 1768.
 Трговчевић, Јово 1767.
 Трифуноски, Јован Ф. 1768—1775.
 Тројановић, Сима 219—220, 1776—
 —1785.
 Трухелка, Гиро 1786.
 Тубиновић, Јаков 1787.
 Тунгуз-Перовић, Радован 1788.
 Тусин, Никола 1789.
 Туцовић, Димитрије 221.
 Thaloczy, Ljudevit 1740.
 Белап, Лазар 1791.
 Гирић-Богетић, Аубинка 222.
 Бирковић, Сима 1792.
 Боровић, Владимир 1793.
 Боровић, Светозар 1794.
 Урошевић, Атанасије 1795—1797.
 Урошевић, Лазар 225.
 Филиповић, Миленко Ф. 77, 199,
 226—230, 1798—1828.
 Фирингер, Камило 1829.
 Франгец, Отон 1830.
 Франолић, Владимир 1831.
 Freidenburg, Magen M. 1256, 1832.
 Х. А. 1833.
 Халлаи, Рагип 1834—1836, 1838—
 —1840.
 Халими, Исмаиљ 1841.
 Халими, Кадри 1837, 1842.
 Хан, Ј. Г. 231.
 Ханел, Јаромир 25, 1843—1846.
 Хасани, Касам 1847.
 Хаџи-Васиљевић, Јов. 1848.
 Хаџи-Пецова, Марика 1851.
 Хаџијахић, Мухамед 1849—1850.
 Херков, Златко 1852.
 Хилдебранд, Рихард 1855.
 Holzmann, R. 1853.
 Хоша, Хајредин 1854—1856.
 Хоџић, Вехбија 1857.
 Христов, Александар 1858.
 Худоверник, Ал. 1859.
 Царић, Јурај 232.
 Causi, Bradhyl 1862—1864.
 Цвијић, Јован 233.
 Цвитановић, Антун 1856—1873.
 Цвитановић, Владислав 1874.
 Цемовић, Марко Р. 1875.
 Цепенков, Марко 1876.
 Ceresatti, J. 1877.
 Церовић, Стојан 234.
 Црнић, Марија 1878—1879.
 Чабеј, Екрем 1880.
 Чајкановић, Веселин 239, 1881—
 —1883.
 Чаџеновић, Јован 1884.
 Чекић, Језа. 1885.
 Чемерићи, Милан 1886.
 Черемошник, Грегор 1887.
 Чизмовић, Милосав 1888—1889.
 Чинић, Ернест 1890.
 Чиплић, Богдан 1891.
 Чрнчић, И. 212.
 Чубриловић, Васа 238, 1892.
 Чудина, Јаков 1893.
 Чулиновић, Фердо 240, 1894—1903.
 Чулиновић-Константиновић, Весна
 211, 1904—1915.
 Чумић, Алекса 242.
 Чумић, М. Ј. 1916.
 Чутурило, Стево 1917.
 Чичковић, Вера 1918.
 Цинић, Илија 1919—1920.
 Шарановић, Богдан 1921—1923.
 Шарановић, Милан 243.
 Шаулић, Новица 1924—1926.
 Шафарик, П. Ј. 1927.
 Шашел, Јосип 1928—1929.
 Шепаревевић, Звонимир 1930.
 Шеровић, Петар 1931.
 Шкарица, Никша 1935.
 Шкаљић, Абдулах 1932—1933.
 Шкерковић, Никола 1936—1937.
 Шкарић, Милош Б. 1934.
 Шобајић, Петар 1938.
 Штајниц, Карл 244.
 Штедимлајја, Саво 245.
 Штефанић, Вјекослав 1939.
 Шћепановић, Милован Мушо
 1940—1948.

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ ЗА 1986. ГОДИНУ

8. јануар

Радна заједница донела је одлуку да Балканолошки институт САНУ предложи Председништву СР Србије да се академику Васи Чубриловићу, дугогодишњем директору Института, додели одликовање за животно дело поводом деведесетогодишњице рођења.

26—29. јануар

У Митрополитском архиву у Сремским Карловцима и Ручкописном одељењу Матице српске у Новом Саду, боравио је мр Мирослав Вукелић, који је сакупио и снимао документа на грчком језику која се тамо чувају.

31. јануар — 7. фебруар

О трошку Балканолошког института САНУ боравио је у Сарајеву доцент др Horst Haselsteiner из Аустрије. Др Haselsteiner је у Архиву БиХ прегледао архивску грађу о развоју школства у Босни и Херцеговини током XIX века.

5. фебруар

Библиотека Балканолошког института САНУ добила је на поклон од Дома совјетске културе књиге међу којима и непотпуно прво издање Велике совјетске енциклопедије.

12. фебруар

Институт је формирао Комисију за прославу двестагодишњице рођења Вука Стефановића Караџића. Задатак Комисије је да начини програм деловања Института у јубиларној години Вука.

17. фебруар

На Филозофском факултету у Новом Саду Борбе Костић је одбранио докторску дисертацију под насловом „Шафарик и његова српска књижевност“. Одбрани је присуствовало више чланова Института.

17—22. фебруар

Академик Радован Самарџић је учествовао на међународном симпозијуму у Белаћу (Италија) посвећеном стратегији ратовања на Балкану и прочитао реферат под насловом „Караџорђе“.

5. март

Радна заједница донела је одлуку да на симпозијуму о бугаристици у Софији не учествују сарадници Института.

16. март — 15. април

У Солуну и Атини боравио је мр Мирослав Вукелић и у институцијама које се баве проучавањем средњовековне и новогрчке филологије прикупао грађу за своју докторску дисертацију.

17—20. март

Састанак посвећен сарадњи Института за балканске студије из Солуна и Балканолошког института САНУ, одржан је у овом периоду у Солуну. Балканолошки институт САНУ представљали су академик Радован Самарџић и мр Милан Протић. Договорено је да два института, половином октобра 1987. године, организују научни скуп у Солуну и Волосу посвећен Солунском фронту, грчко-српској сарадњи током првог светског рата и идејама француске револуције и предромантизма на Балкану у периоду од 1780. до 1830. године. Размотрена је, такође, могућност образовања мешовите групе истраживача која би изучавала теме од заједничког интереса за оба института. Тема за коју су се заинтересовали грчки истраживачи односи се на књижевне везе између Грчке и Србије у XIX веку, док је Балканолошки институт САНУ заинтересован за прикупљање и објављивање докумената о грчким колонијама на територији Југославије, што би објавила југословенска страна, а документа о јавном мишљењу у Грчкој о Југославији у XIX веку публиковао би Институт за балканске студије из Солуна.

21. и 24. април

Комисија за испитивање методолошких и организационих проблема југословенске оријенталистике, формирана на научном саветовању оријенталиста децембра месеца 1985. у Сарајеву, одржала је састанак у нешто проширеном саставу, под председништвом академика Радована Самарџића. Пречишћен текст закључака са ове седнице, одржане у Балканолошком институту САНУ, достављен је на усвајање заинтересованим институцијама у земљи, а затим публикован под насловом „Методи објављивања оријенталних извора (1)“. У тексту су детаљно обрађене норме које обавезују не само истраживаче и рецензенте, већ пре свега установе које објављују ову врсту грађе да се придржавају најстрожих критеријума прилагођених употреби историчара и других научника и да издање буде у научном смислу аутентично а чињенице веродостојне.

4. мај

Међународни информативни центар за историју Балкана (CIBAL) организовао је научни скуп у Западној Немачкој на коме је др Душан Лукач учествовао са рефератом „Diplomatmaterial in der Archiven in Jugoslawien über die Geschichte der Balkanvölker bis 1945“.

4. мај — 5. јуни

С циљем да прикупи податке за тему „Промене у међународним односима на Балкану у време првог и другог светског рата“, др Душан Лукач боравио је у Минхену и Түтзингу. За време боравка у Западној Немачкој др Д. Лукач је прикупио и фотокопирао велики број докумената о геноциду и денационализацији коју је спроводила Аустро-Угарска, а затим Немачка над народима Југославије.

14—29. мај

На основу договора Института за балканске студије из Солуна и Балканолошког института САНУ о размени стручњака, у Солуну и на Крфу боравио је др Миодраг Стојановић. Податке о Диоге-

нису Акрити у византијској и новогрчкој поезији, др Стојановић је прикупио у Солуну, док је на Крфу бележио изворе о Андреасу Петрицопулосу — Доситејевом учитељу.

17—21. мај

Петом међународном конгресу о проучавању историје јонских острва, који је одржан на острву Кефалонији, присуствовао је др Миодраг Стојановић са рефератом „Српски просветитељ Доситеј Обрадовић и његов боравак на јонским острвима“.

20—23. мај

Професор универзитета у Бечу, члан Аустријске академије наука и инострани члан САНУ, Richard Georg Plascha био је гост Српске академије наука и уметности и Балканолошког института. Његовом предавању „Три додирне тачке Београда и Беча: Принц Еуген — Вук Стефановић Караџић — Гаврило Принцип“, одржаном у Српској академији наука и уметности, присуствовала је већина сарадника Института. Са академиком Самарџићем и осталим члановима Балканолошког института САНУ, професор Плашка одржао је састанак на коме се разговарало о продубљивању сарадње између Österreichisches Ost — und Südosteuropa Institut-a, чији је он директор и нашег института. Обострана жеља је да се сарадња усмери ка одржавању заједничког симпозијума и да се омогући што већем броју научника научноистраживачки рад у Југославији, односно Аустрији.

28—29. мај

Промоција зборника радова „Српска графика XVIII века“ одржана је 28. маја у Новом Саду, а дан касније у Београду. Промоцију су припремили издавачи Зборника, Матице српске и Балканолошки институт САНУ.

4. јун

Са задовољством је прихваћена понуда Пољског историјског друштва о унапређењу сарадње која би се огледала у размени публикација и евентуалном одржавању заједничког научног скупа током 1987. године.

5—20. јун

Археолошка истраживања локалитета Градине на Босуту код Шида изводе се већ више од двадесет година у организацији Војвођанског музеја из Новог Сада, Завода за заштиту споменика културе из Сремске Митровице и Балканолошког института САНУ. Овогодишњим радовима на Босуту, који се убраја у најзначајнија археолошка налазишта у Југославији, из Балканолошког института присуствовали су др Никола Тасић, руководиоца истраживања и Кранислав Вранић.

5—8. јун

Научном скупу „Принц Еуген Савојски и његово доба“ који је организован у Бечу, присуствовао је академик Радован Самарџић са рефератом „Срби између Аустрије и Турске од 1683. до 1739“.

Ову прилику професор Самарџић искористио је да се сусретне са сарадницима Института за југоисточну Европу и води врло конкретне разговоре о сарадњи нашег Института са овом, у свету признатом институцијом. Научном скупу присуствовао је и Стојан Вујић, директор Музеја у Сентандреји, па је проф. Самарџић и са њим водио разговоре о унапређењу сарадње.

25. јун

Балканолошки институт САНУ закључио је уговор са Регионалном заједницом науке Краљево о сарадњи и финансирању терен-

ских истраживања која ће се вршити под руководством др Николе Тасића у околини Крушевца. Истраживања праисторијских култура овог региона обухваћена су пројектом „Етногенеза праисторијских и античких култура у долини Западне Мораве и Расине“.

25. јун

Рукописи књига „Сахрањивање под хумкама у карпатско-подунавско-балканској зони“, „Културни живот и духовни токови Солуна са балканским земљама током XIV века“, „Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије“ и „Крстјани и јеретичка црква босанска“ примљени су за штампу и предати штампарима.

10—27. јун

Истраживањем локалитета Гологлава код Сталаћа, која су извели археолози Народног музеја из Крушевца и Балканолошког института САНУ под руководством др Николе Тасића, остварен је уговор о сарадњи са Регионалном заједницом науке Краљево која је финансирала ова ископавања. Овакав вид сарадње ће се наставити и наредне године.

20. јул — 4. август

Боравећи у Венецији, Фиорентини и Риму, др Бурица Крстић стекао је увид у старију италијанску литературу о правним обичајима Албаније и Црне Горе што представља додатни материјал за монографију о овој теми коју др Крстић припрема.

2. август

Штампариа „Радиша Тимотић“ завршила је штампање и испоручила књигу др Милене Душанић „Географско-етнографски екскурси у делу Амијана Марцелина“.

10. август

Штампариа „Просвета“ испоручила је књигу др Климента Цамбаровског „Привредне везе Бугара са Кнежевином Србијом“.

24. август — 28. септембар

Јанко Радовановић, стручни сарадник Балканолошког института САНУ, истраживао је живопис у припрати краља Милутина у манастиру Хиландару покушавајући да нађе објашњење за представе које се ту налазе на основу раније обрађене литературе. У цркви св. Николе Орфаноса у Солуну проучавао је сцене из живота монаха, а радио је и у библиотеци Теолошког факултета и Института за патрологију.

28. август — 15. септембар

Најновију литературу из праисторијске археологије и социјалне антропологије др Александар Палавестра је присуство и делимично обрадио у Саутхемпτονу и Лондону. У Британској библиотеци др Палавестра је дошао до ретких књига које обрађују „Либарски пут“ праисторијске Европе што је тема његове докторске дисертације.

1—7. септембар

На Светском археолошком конгресу у Саутхемпτονу у Енглеској учествовао је др Александар Палавестра са темом „Трговина Либаром у гвозденом добу на Балкану“. Реферат је добро прихваћен, а енглески археолози, који су показали нарочито интересовање, предложили су да се реферат штампа у часопису „Proceeding of the British Prehistoric Society“, пошто се материјал са Конгреса неће штампати.

14—24. септембар

С циљем да се упозна и проучи нове ћирилске рукописе и глагољске натписе из времена ширења хришћанства који су нађени у последњих десетак година у Бугарској, а нису још увек публиковани, у Софији је боравио др Драгољуб Драгојловић. Др Драгојловић је радио у Народној библиотеци, Библиотеци БАНУ и Библиотеци Археолошког института БАНУ. Краће предавање о „држави босанској“ др Драгојловић је одржао за чланове средњовековне секције Балканолошког института БАНУ.

16—18. септембар

Научни скуп под називом „Старина Новак и његово доба“, одржан је у Доњем Милановцу у организацији Балканолошког института САНУ, по одобрењу Председништва и Одељења историјских наука САНУ, а уз велико залагање и финансијску помоћ Самоуправних интересних заједница општина Кладово, Мајданпек и Неготин. Учесници скупа, историчари, класични филолози, историчари уметности, поднели су укупно 21 реферат. Реферате ће штампати Балканолошки институт у посебном зборнику, што ће изазвати, како верују слушаоци и учесници скупа, дубље научно проучавање једне легендарне личности, хероја, једног епископског лика у чијим су се поступцима рефлектовали међународни односи с краја XVI и почетка XVII века.

Скуп је добио велики одјек у јавности захваљујући средствима информисања која су пратила рад симпозијума. То је причинило више радости од оне коју је учесницима и организаторима скупа приредио председник СО Мајданпек уручујући Балканолошком институту САНУ златну медаљу са ликовима Радомира Путника, Степе Степановића и Живојина Мишића, са жељом да се сарадња Института и региона Крајине, Пореча и Кључа настави. Ток разговора између Института и друштвено-политичких заједница овога региона, вођених за време симпозијума, упућује на закључак да ће се ова сарадња већ следеће године подићи на виши ниво обележавањем годишњице рођења Вука Стефановића Караџића и прославом 150-годишњице гимназије у Неготину.

23. септембар — 3. октобар

На основу размене стручњака коју Балканолошки институт САНУ има са Институтом за балканске студије из Солуна, у Београду је боравио др Јоанис А. Пападрианос. Др Пападрианос је у Патријаршијској библиотеци и Библиотеци САНУ прегледао словенске преводе Димитрија Дарвара — Икона Кевита Тивејског и Ручица Епиктетова, а у исто време у Балканолошком институту САНУ обавио је разговоре у вези са предстојећим научним скупом о грчко-орпској сарадњи за време I светског рата.

1. октобар

Прихваћен је предлог музеја у Светозареву да Балканолошки институт преузме руковођење антрополошког истраживања у Белици и Левчи, уз примедбу академика Самарџића да овај пројект, који ће организовати др Драгослав Антонијевић, треба да буде мултидисциплинарног карактера.

30. септембар — 4. октобар

Међународни симпозијум о Гомолави под називом „Gomolava — Stratologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederund und Südosteuropas“ одржан је у Руми у организацији Војвођанског музеја, Археолошког института и Балканолошког института САНУ. Овим је обележен завршетак археолошких истраживања на Гомолави, великом налазишту на обали Саве, која су трајала више од 20 година. Учесници симпозијума, археолози из 10 европских земаља и САД, прочитали су укупно

32 реферата, од којих је било 20 иностраних. Гомолава је на овај начин потврдила своје место у светској археолошкој науци које јој, по налазима које је дала, припада. Средства јавног информисања су редовно пратила рад овог врло добро организованог научног скупа. Као пратеће манифестације скупа приређене су две археолошке изложбе, једна у Руми о Келтима у централном Срему, друга у Војвођанском музеју у Новом Саду, посвећена Гомолави. Организована је и екскурзија за учеснике скупа и госте, до локалитета Гомолава, затим до музеја у Илику, и на крају до Војвођанског музеја где су заслужним лицима и институцијама подељена признања поводом завршетка радова на Гомолави. Балканолошком институту САНУ додељена је повеља, а др Николи Тасићу, једном од руководиоца радова на Гомолави, плакета.

6—16. октобар

На позив Балканолошког института САНУ у Београду је боравио др Holm Sundhaussen из Südost института из Минхена. Др Sundhaussen обрађује тему „Историјска статистика у Србији у XIX и почетком XX века“ па му је рад у библиотекама Србије, Југословеноком заводу за статистику и Архиву Србије био неопходан.

10. октобар

Директор La maison des sciences de l'home Морис Ремоар и академик Радован Смарџић сусрели су се у Паризу и водили разговоре о могућностима сарадње која би се огледала у размени публикација и покривању трошкова боравка научника заинтересованих за научноистраживачки рад у Паризу, односно Београду. Предвиђена је и могућност одржавања научних скупова на којима би учествовали стручњаци обе институције, а реферати би се штампали на француском језику.

17—23. октобар

Асистент Љубодраг Ристић је у Архиву и Библиотеци Матице српске обрађивао грађу и прегледао литературу која му је потребна за магистарски рад.

17—25. октобар

Међународна редакција за наредну свеску „Енеолитских култура карпатског басена и централног Балкана“ одржала је састанак у Прагу коме је присуствовао др Никола Тасић, један од оснивача серије. Чланове редакције др Тасић је обавестио о разговору који је у Бечу обавио са Е. Ruttkay. Редакција се сложила да алпску регију у енеолитском периоду обради за наредну свеску Е. Ruttkay.

20—25. октобар

Археолошки институт Чехословачке организовао је у Либницеу крај Прага међународни симпозијум „Über das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit in Mitteleuropa“. Симпозијуму је присуствовао др Никола Тасић са рефератом „Северни Балкан у Енеолиту и раном бронзаном добу као посредник у културним струјањима према средњој Европи“.

24—29. октобар

Др Олга Зиројевић, научни саветник Историјског института, боравила је у Софији где је обрађивала турска документа о првом српском устанку. Др Зиројевић обавила је овај посао као сарадник Балканолошког института САНУ на припреми за штампу турских докумената о првом српском устанку.

8—12. новембар

Професор Универзитета Санта Барбара, САД, и члан САНУ ван радног састава Димитрије Борбевић био је гост Српске академије наука и уметности и Балканолошког института САНУ. У Академији професор Борбевић одржао је предавање „Сељаштво у Србији XIX века“. Проф. др Димитрије Борбевић је са сарадницима Балканолошког института САНУ на челу са академиком Самарцићем одржао више разговора на којима је договорено да Универзитет Санта Барбара организује симпозијум о миграцијама на Балкану кроз векове. Мишљење професора Борбевића је да је Универзитет Санта Барбара заинтересован за овакав симпозијум и да ће га радо финансирати.

Кранислав Вранић

**BALCANICA
XVI—XVII**

Издаје

**СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕБУАКАДЕМИЈСКИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ СФРЈ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ**

Лектор

ЖАНА НИКОЛИЋ

Коректор

ВЛАДА ЈАНКОВИЋ

Тираж

1000 примерака

Штампа

**Београдски издавачко графички завод, Београд,
Булевар војводе Мишића 17**